



Architecture
and the
Built environment

#06
2014



Conflicten over Haagse stadsbeelden

Van Willemspark tot Spuiforum

Leo Oorschot

Conflicten over Haagse Stadsbeelden

Van Willemspark tot Spuiforum

Leo Oorschot

Technische Universiteit Delft, faculteit Bouwkunde, Urbanism

Conflicten over Haagse Stadsbeelden

Van Willemspark tot Spuiforum

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Technische Universiteit Delft,
op gezag van de Rector Magnificus prof. ir. K.C.A.M. Luyben,
voorzitter van het College voor Promoties,
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 4 juli 2014 om 15 uur
door Leonardus Maria OORSCHOT
Bouwkundig Ingenieur
geboren te Vianen

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotor en copromotor:
Professor Ir. H. C. Bekkering
Dr. H. van Bergeijk

Samenstelling promotiecommissie:

Rector Magnificus, voorzitter
Prof.ir. H.C. Bekkering, Technische Universiteit Delft, promotor
Dr. H. van Bergeijk, Technische Universiteit Delft, copromotor
Prof.dr. B. Verschaffel, Universiteit van Gent
Prof.dr. C. Wagenaar, Rijksuniversiteit Groningen
Prof.Dipl.-Ing. H. Frank, Hafen City Univesität, Hamburg
Ir. G. van Otterloo, stedenbouwer, oud raadslid en oud wethouder Den Haag
Dr. H. Buijter, verenigingshistoricus ANWB
Prof.dr.ir. V. J. Meijer, Technische Universiteit Delft, reservelid



abe.tudelft.nl

Design: Sirene Ontwerpers, Rotterdam

Tenzij anders vermeld zijn gegevens over monumenten ontleent aan: Haags Monumenten Informatie Systeem, DSO Monumentenzorg Den Haag H.M.S./A.H.D., publicatie: *Den Haag 2000 monumenten* (1999); Rosenberg, Vaillant & Valentijn (1988) *Architectuurgids van Den Haag 1800-1940*.

Foto pagina 405: Christian van der Kooy.

ISBN 978-94-6186-328-7

ISSN 2212-3202

© 2014 Leo Oorschot

'Het gaat om een behoorlijk stadsbeeld en dat daarbij wel eens de gevoeligheid van den een of den ander in het gedrang komt moet gewaagd worden.'

Jan Wils 1918 'De Zorg voor het stadsbeeld'

'Welstandsartikelen en Schoonheidscommissie zijn onontbeerlijk voor het verkrijgen van een behoorlijk en harmonisch stadsbeeld.

Beide zijn tot zekere hoogte een noodzakelijk kwaad.'

Piet Bakker Schut 1931

'Elke honderd meter begint Den Haag opnieuw'

Harrie Jekkers

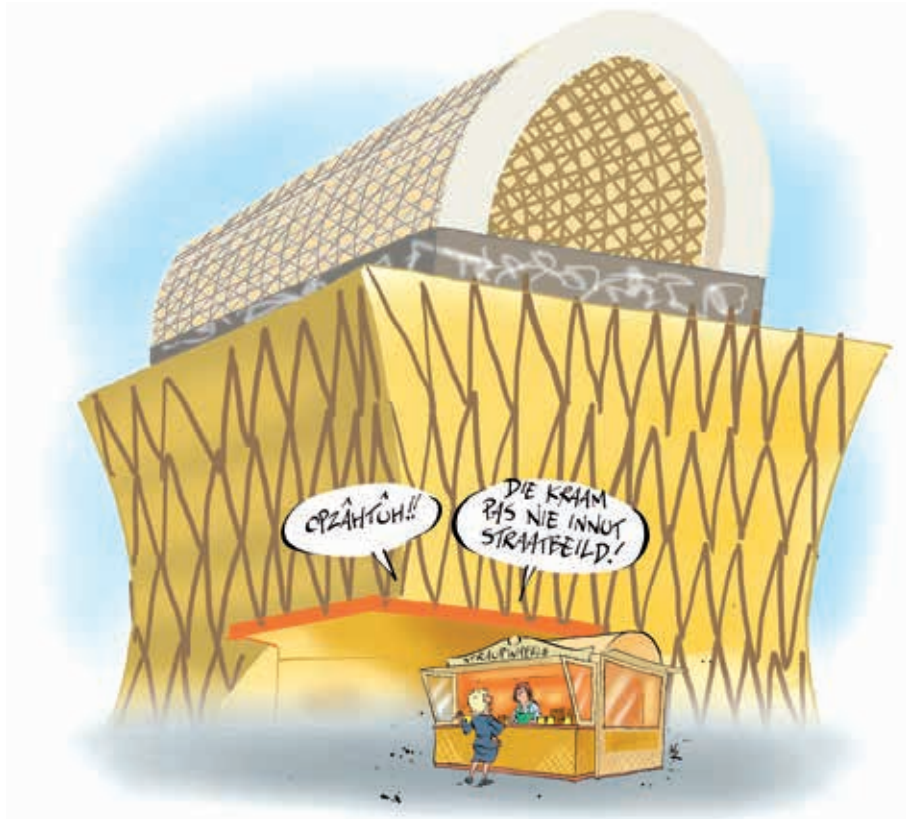
'De stad, die van oudsher al gekleefd wordt door de tegengesteld gerichte aantrekkingskrachten van de zee en het achterland, heeft in de afgelopen decennia een drastische toename van het aantal breuklijnen moeten ervaren.

De vreugdeloze soberheid van de wederopbouw, de luidruchtige schaalvergroting van de jaren '60, de anti-stedelijke knusheid van de jaren '70, hoe sterk verschillend van karakter ook, zij komen overeen in de bijna categorische ontkenning van de historische en, daarmee samenhangend, de ruimtelijke continuïteit van de stad.'

Adri Duivesteijn (Freijser, Lankamp & Ruimschotel 1987)

Dit proefschrift is opgedragen aan
Truus Smit (1933-2011) en Victor Freijser (1955-2007).

Niet alleen omdat er meer werd 'teruggebouwd dan wat nooit is geweest'
maar vooral omdat het lukte om cultuurhistorie weer een deel te maken van het zijn.



Met dank aan Marnix Rueb.

Inhoudsopgave (beknopt)

DEEL 1

- 1 Inleiding 17
- 2 Den Haag van 1350 tot 1860 39
- 3 Stadsbeeld van de fraaie stad 1860-1890 71
- 4 Stadsbeeld van het fin de siècle 1890-1905 143
- 5 Stadsbeeld van de collectivatiebouw 1916-1928 219
- 6 Stadsbeeld van internationale betekenis en allure 1935-1960 275
- 7 Stadsbeeld van een leefbare stad 1970-1976 341

DEEL 2

- 8 Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1980-1983:
Herstel van de morfologie van de stad 407
- 9 Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1985-1989:
Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit 439
- 10 Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1990-2004:
De noodzaak van 'Stadreparatur' 497
- 11 The Hague: Legal capital of the world 2005-2010 547
- 12 Conclusie 613

Inhoudsopgave (uitgebreid)

DEEL 1

- 1 Inleiding** 17

- 1.1 Aanleiding voor het onderzoek naar Haagse stadsbeelden 17

- 1.2 Methodologie en aanpak van het onderzoek 27

- 1.3 Context en relevantie van deze studie 35

- 2 Den Haag van 1350 tot 1860** 39

- 2.1 Het voorname dorp in het lommerrijke groen 1350-1860 39

- 2.2 Thematisering van het stadsbeeld: De Fraaie Stad en het Willemspark 50

- 3 Stadsbeeld van de fraaie stad 1860-1890** 71

- 3.1 De stad van woonparken, burgerkwartieren en arbeiderswijken 71

- 3.2 Conflicten over de stedelijke voorzieningen 84

- 3.3 Van casino via badplaats tot woonparken 104

- 3.4 Burgerkwartieren, verfraaiing als maatschappelijk nut? 112

- 3.5 Arbeiderswijken, tussen sloppen en liefdadigheidshofjes 125

- 3.6 Kritiek op saaie Haagse 'papier-machéarchitectuur' en het ontbreken van een historisch bewustzijn 132

4 Stadsbeeld van het fin de siècle 1890-1905 143

4.1 De moraal van de Liberale Unie en de roep om verfraaiing en stedelijke voorzieningen voor iedereen 143

4.2 Nassau- en Regentessekwartier: het conflict over de stratenplannen 180

4.3 Duinoord: de meest schilderachtige wijk 184

4.4 De wandelpromenade van Van Liefland 195

4.5 Prijsvraag van het Vredespaleis 202

4.6 Politisering van stedenbouw en woningbouw 205

5 Stadsbeeld van de collectivisatiebouw 1916-1928 219

5.1 De stad als Gesamtkunstwerk, de opvoedende hand van de SDAP 219

5.2 De Haagse monumentale tuinwijken 1916-1922 252

5.3 Kritiek op de volkshuisvestingstedenbouw van Bakker Schut 268

6 Stadsbeeld van internationale betekenis en allure 1935-1960 275

6.1 Het groene dorpse karakter van Den Haag 275

6.2 Het conflict over de toekomst van Den Haag 1946-1949 285

6.3 De saaiheid en eenvormigheid van Den Haag Zuidwest 316

6.4 De invloed van de rijks architectuur van Friedhoff 322

6.5 Mariahoeve, het rooms-rode lusthof 324

7 Stadsbeeld van een leefbare stad 1970-1976 341

7.1 De schizofrene stad 341

7.2 De superbouwblokken van de vroege stadsvernieuwing 371

7.3 Couperusduin, genius loci op het zand 376

7.4 Zhb Hoven, wonen op het stedelijk dak 380

7.5 De roep om leefbaarheid en historiciteit van de stad 386

7.6 'Den Haag op z'n smalst' debat over het Haagse stadsbeeld 396

DEEL 2

8 Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1980-1983: Herstel van de morfologie van de stad 407

8.1 De Compacte Stad: hoe Den Haag in dertig jaar werd verbouwd 407

8.2 Het belang van de morfologie van de stad 413

8.3 Het gesjacher bij de prijsvraag voor Tweede Kamer der Staten Generaal 427

8.4 De raad neemt het heft in handen: prijsvraag Forumgebied 431

9 Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1985-1989: Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit 439

9.1 Verheffing, binding en Compacte Stad 439

9.2 De sleutelprojecten van de Kampagne 460

9.3 Hart voor Den Haag & De Kern Gezond 470

9.4	De pomoprojecten van de negentiende-eeuwse wijken	474
9.5	Het feest van de diversiteit: het Woningbouwfestival	484
9.6	Den Haag Nieuw Centrum en de 'needle-strategy'	488
9.7	De Utrechtsebaan: over de barrière die een poort werd	491
10	Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1990-2004: De noodzaak van 'Stadtreparatur'	497
10.1	Europa, Paars, PPS en het verlangen naar één ideniteit	497
10.2	De Haagse vinexwijken	527
10.3	Downtown Beatrixkwartier	532
10.4	Het oude Haagse Centrum weer oud	533
10.5	Transvaal en de sfeer van weleer	534
10.6	Hoogbouw als markering in de stad	540
11	The Hague: Legal capital of the world 2005-2010	547
11.1	Het college bepaalt, globalisering van Den Haag	547
11.2	Den Haag Nieuw Centrum: Sjanghai or Chicago oder maybe Berlin	561
11.3	Scheveningen: regeneratie van de Parel aan Zee	568
11.4	Het Internationaal Strafhof: de neutraliteitsgedachte in veiligheidsglas, beton en achter hekwerken	582
11.5	Het Spuiforum: de stille macht van het beeld	592
12	Conclusie	613

Tien stellingen 623

Samenvatting 625

Summary 629

Bijlage 633

Bibliografie 639

Curriculum Vitae 655



ZEE

SCHEVENINGEN

Vissershaven

AfD. STAL O'R.

SPORTTERREIN

Stadhoudersplein

SPORTTERREIN

MUSEUM

BOEKVUL

SCHEVENINGENSCHE WOIJONGES

VREDEPALEIS

Plan 1873

WILHEM BOSCH

Kinderspeelplaats

Gasfabriek

BOEKSTAL

Landstraat

Maleveld

Keekamp

DUINEN.

DEEL 1



1 Inleiding

§ 1.1 Aanleiding voor het onderzoek naar Haagse stadsbeelden

Aan de lezer

Het uiterlijk van de stad is door de onderlinge wedijver tussen steden bovenmatig in de belangstelling komen te staan. Gemeenten benadrukken krampachtig de eigenheid binnen het steeds maar verder uitdijende stedelijke landschap waar de grens tussen stad en land tegenwoordig onvindbaar is. De stad lijkt ontdaan van de categorieën ruimte, beweging en tijd en lijkt in de media gereduceerd tot een stadsbeeld. In het beste geval een bewegend beeld die ruimte suggereert. De gerepresenteerde stad wordt steeds belangrijker en deze verschilt van de werkelijk gebouwde stad van ruimte en historiciteit. Naast de werkelijke stad bestaat er ook zoets als 'de stad tussen de oren' die door handige marketeers wordt neergezet, aldus de geograaf Hospers (2010). Met dat beeld wil men vooral bezoekers, kapitaalcrachtige bewoners, buitenlandse instellingen en bedrijven aantrekken en aan zich binden om de stedelijke economie op peil te houden. Vanaf 1985 onderging het centrum in Den Haag een metamorfose van een 'wasteland' tot een aangename 'hub' van verpozen. Het beeld werd vooral neergezet met luisterrijke architectuur en inrichting van de stedelijke ruimte. 'Citymarketing', 'placemarketing' of 'placebranding' kreeg de afgelopen jaren daarbij een speciale betekenis. Den Haag had in 2006 als eerste stad in Nederland een wethouder die zich uitsluitend met citymarketing bezighield. Citymarketing is een urban managementstrategie geboren uit de behoefte aan een meer stedelijk beleid in een toenemend competitief klimaat (Van den Berg & Braun 1999). Soms overstijgt citymarketing nauwelijks het niveau van platvloerse promotie, waarbij een ongeloofwaardige identiteit in de markt wordt gezet, dan weer presenteert men de aanwezige kwaliteiten van de stad. Soms uitvergroot en overdreven, soms mat, vlak en plichtmatig. Vaak blijkt dat stedelijk beleid niet meer dan een projectontwikkelaar die gesteund door een financier een groot project wil wegzetten.

Om zichzelf te presenteren dichtten sommige steden zich eigenschappen toe als 'pittoresk', of zelfs van een 'kleur' en een 'Eigenlogik' (Löw 2008). Anderen spreken, naar analogie van de mens, over een 'karakter' (Florida 2008), 'DNA' (Schmitt e.a. 2002) of van een 'identiteit'. Men stelt de stad voor zoals men zich de mens voorstelt en daarbij gaat men van één identiteit uit, die volgens sommigen maakbaar is. Metaforen die gewoonlijk worden gebruikt om de eigenheid van een mens te duiden,

worden nu op steden geprojecteerd. Eén glad en eenvoudig begrijpbaar beeld dat voor iedereen herkenbaar is, zoals communicatiedeskundigen graag zien. Soms hangen events en prestigieuze projecten samen. Den Haag wilde zich bijvoorbeeld kandidaat stellen voor de Culturele Hoofdstad van Europa in 2018, een 'Mega Event Hosting' en daarvoor wenste het stadsbestuur een 'flagship' van internationaal formaat, het Spuiforum. Of zoals het Willemspark ooit een vlaggenschip was van Oranjegezinde conservatieve krachten in Den Haag.

Het boek: *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag* uit 1991 is nog exemplarisch voor de lange zoektocht in Den Haag naar het ene beeld waarmee men zich graag wil profileren. In de verantwoording spreekt men dan ook over: 'de verschijningsvorm van Den Haag' (Freijser e.a., 1991:8). Gewoonlijk spreekt men in het enkelvoud over het beeld van de stad, net zoals men in enkelvoud over de persoonlijkheid van de mens spreekt, terwijl juist Den Haag zich kenmerkt door zijn beeldenrijkdom, vele verschijningsvormen en stadsbeelden. Een boek zoals de *Stad* (Dings 2006) dat ter ere van Ed Taverne verscheen toont de eindeloze gelaagdheid van de stad. Het begint dan om met de opmerking: 'De stad is vele steden'. In de Haagse situatie spelen ook de internationale instellingen op het gebied van vrede en veiligheid mee in de stedelijke economie en de profilering van ene de stad (Van Krieken & McKay 2005). De parafrases: 'The Hague, Legal Capital of the World' en 'Den Haag, Wéreldstad aan Zee' zullen nog lang rond echoën in het Haagse stadhuis en op gemeentelijke websites, net zoals de idylle 'voornaam dorp in het lommerrijke groen' lang opgeld deed. Architectuuriconen zoals het Internationaal Strafhof, de nieuwe Boulevard en het Spuiforum illustreren het mondaine beeld dat bestuurders willen neerzetten van de stad.

De concurrentieslag tussen steden zal voorlopig aanhouden en de presentatie van de stad in woord en beeld zal daarbij in toenemende mate een rol gaan spelen. Kortom, beeldvorming van de eigen stad kreeg in de nieuwe media de hoogste prioriteit. Deze studie laat zien dat het niet de eerste keer is dat beeldvorming een dwingende rol speelt en dat de stad allerminst één helder beeld heeft. Beelden zijn ongrijpbaar en fluide en staan garant voor conflicten, daarbij worden ook de motieven die tot de beelden leidde deel van het conflict. Het beeld dat men in verband met de stad presenteert staat garant voor conflicten. Met dat beeld en al daarmee gepaard gaande conflicten geraakt men tot de kern. Architectuur en stedenbouw komen in een breder maatschappelijk verband te staan. Tegenstellingen in de maatschappij spiegelen zich in deze conflicten over bepaalde beelden. Toch is het beeld van doorslaggevend belang bij de vormgeving van de stad. Men kan niet zonder een beeld. Zelfs een concept moet worden verbeeld. Vanuit dat oogpunt gezien is het uiterlijk van de stad dan ook de uitdrukking van deze conflicten en tegenstellingen in de maatschappij. Daarover gaat dit proefschrift.

De belangrijkste conclusie van deze studie is dat er niet één allesomvattend harmonisch stadsbeeld van Den Haag is. Op het schaalniveau van de stad ontbreekt de samenhang tussen afzonderlijke stadsbeelden. Als men precies kijkt ziet men slechts willekeur, verbrokkeling en fragmentatie, stadsbeelden liggen als eilandjes naast of op elkaar of in elkaar geschoven. Deze toestand is het gevolg van de onbeheersbaarheid en complexiteit van de processen rond de beeldvorming in de stad. Men is hooguit in staat om op het schaalniveau van een stedelijk ensemble, een wijk of een buurt een samenhangend stadsbeeld te creëren. Bij beeldvorming in de stad zijn teveel partijen betrokken en de macht is te verspreid om tot een eenduidig stadsbeeld voor een langere tijd te kunnen komen. De houdbaarheid van een stadsbeeld varieert maar deze wordt zelden ouder dan dertig jaar. Misschien zijn al deze conflicten over het beeld helemaal niet zo erg en moeten we gewoonweg leren leven en omgaan met schijnbaar onoverbrugbare tegenstellingen in de stad.

Deze dissertatie is nadrukkelijk geen historische studie. Een historische studie impliceert eenheid en causaliteit in de ontwikkelingen, terwijl deze causaliteit in het object zelf van de studie, het beeld, juist ontbreekt. Het historisch onderzoek staat in functie daarvan en plaatst afzonderlijke stadsbeelden in een historische context om de bijzondere voorwaarden bloot te leggen waaronder de verschillende stadsbeelden tot wasdom kwamen en een korte tijd vanzelfsprekend werden om daarna weer weg te zakken in vergetelheid. Aan de andere kant wordt, door het beeld als vertrekpunt voor de interpretatie van de architectuurgeschiedenis te nemen, perioden zonder een vast omlijnende opvatting opeens zichtbaar. Zoals in Den Haag bijvoorbeeld het Fin de siècle en de architectuur van de jaren tachtig en negentig van vorige eeuw. De verschillende casestudies zijn als losse verhalen over stadsbeelden te lezen die in Den Haag domineren. In deze studie wordt het beeld vooral in verband gebracht met de productie van de stad in één bepaald tijdperk. Een stadsbeeld kwam in een bepaald moment voor een bepaald deel van de stad tot stand op het schaalniveau van stedelijk ensembles, zoals de buurten Willemspark, Duinoord, Marlot, De Resident of het Wijnhavenkwartier met het Spuiforum. Niet toevallig is dit vaak het schaalniveau van de uitvoerbaarheid van projecten, deze zijn dan binnen een tijdsperiode uitgevoerd waarbinnen over het beeld geen twijfel ontstond. Bij een hoger schaalniveau wordt het stadsbeeld in deze betekenis al onbeheersbaar. De voorwaarden en omstandigheden waaronder de afzonderlijke stadsbeelden in de loop der tijd tot wasdom komen verschillend van elkaar. Elke periode in de geschiedenis lijkt zijn eigen mogelijkheden en beperkingen te hebben, met zijn eigen netwerken en organisaties van mensen. Dit onderzoek naar Haagse stadsbeelden is niet volledig. Slechts de meest in het oog springende stadsbeelden zijn onderzocht en beschreven.

Aanleiding

Aanleiding voor dit onderzoek is de verwondering over het gefragmenteerde beeld van Den Haag en de conflicten die gepaard gaan met de discussie over het beeld van de stad. Niet alleen ten gevolge van de bouw golf van de afgelopen dertig jaar, maar ook van bouw golven uit het - soms verre - verleden. Lopend door Den Haag maakt men een reis door stedelijk ensembles met elk specifieke stedelijke ruimten, bebouwing en sfeer: de oude stad met zijn verscheidenheid aan bebouwing, de fin-de-siècle-wijken met gesloten stedelijke ruimten en rijk vormgegeven woonhuizen, de beheerste baksteenarchitectuur in de monumentale interbellumwijken, de ruime wederopbouw wijken met het groene continuüm, de vinexlocaties en het Nieuwe Haagse Centrum waar verscheidenheid en verwijzing een dictaat werd. Ook in de binnenstad zelf ziet men een grote verscheidenheid aan bebouwing en stedelijke ruimten naast elkaar: stadspaleizen gebouwd naar de laatste Franse mode van de zeventiende tot de negentiende eeuw naast moderne betongebouwen, fin-de-siècle-winkels en grauwe woongebouwen uit de jaren zeventig afgewisseld met kleurige postmoderne stedelijk ensembles uit de jaren negentig.

Hoe mensen steden ervaren was in het verleden al onderwerp van studie (Lynch 1960). Ook het fragmentarisch karakter van steden, de tegenstrijdigheden en pluriformiteit in de architectuur werden al opgemerkt (Jacobs 1961, Venturi 1966, Jencks 1977, Rowe & Koetter 1978, Vidler 2001). Andere verklaarde het gefragmenteerde karakter van de stad door te wijzen naar sociaaleconomische verhoudingen in de stad (Harvey 1990). Over deze verscheidenheid in de stad betoogde de stedenbouwkundige Han Meyer in 1993 in een analyse over grote strategische projecten zoals De Resident in Den Haag, de Kop van Zuid in Rotterdam en de IJ-oeveren in Amsterdam dat: '... de stad geïnterpreteerd moet worden als een complex geheel van diverse fragmenten en structuren met elk een relatief autonome dynamiek en eigen identiteit.' Dit is een manier van kijken naar en interpreteren van de stad met oog voor de bestaande kwaliteiten. De slavist Karl Schlögel (2008) interpreteerde deze verscheidenheid in steden anders. In zijn beschouwingen over Europese steden betoogde hij: 'Het Europa van de Koude Oorlog is verdwenen. In plaats van een ooit homogene ruimte - 'het Oosten', 'het Westen' - vinden we nu fragmenten, enclaves, eilanden. Voor veel mensen is dat niet meer dan stukwerk, maar in werkelijkheid zijn het delen waaruit het nieuwe Europa één geheel wordt. De verbrokkeling is een vorm van vernieuwing, althans voor het moment. Het levert meer op je te houden aan fragmenten - die zijn reëel - dan aan het geheel, dat voorlopig alleen nog een belofte is. De officiële retoriek heeft dat ook erkend door de fragmentering, de verbrokkeling te huldigen als pluralisering, als 'diversiteit in eenheid'. De verbrokkeling is het uur van de desillusie, dat wil zeggen, van de Verlichting. Dan treden ook de krachten aan het licht die een rol spelen bij het ontstaan van iets nieuws.' (Schlögel 2008: 11).

Deze tijdelijke verbrokkeling en fragmentatie staat ook centraal in o.a. het werk van de filosoof Marshall Berman (1982) en de sociaalgeograaf David Harvey (1990, 2000,

2005) bij de interpretatie van de postmoderne stad. Een stad die in de jaren zeventig vorm kreeg en die met het neoliberalisme vanaf de jaren tachtig werd bestendig en gepaard ging met een nieuwe ervaring van ruimte door de tijd. Het idee van een tijdelijke verboddeling en fragmentatie verwijst naar het idee 'annihilation of space by times' van Karl Marx. 'While capital ... must strive to tear down every barrier... to exchange and conquer the whole earth for its markets, it strives on the other side to annihilate this space with time' (*Grundrisse* 1857: 538-539)

Volgens de geograaf Erik Swyngedouw (2009: 62) betekent dit: 'het tijdelijk versnellen van kapitaalcirculatie die noodzakelijkerwijs de vernietiging inhoudt van bestaande ruimtelijke structuur en het produceren van een nieuwe ruimtelijke configuratie die een snellere kapitaalcirculatie mogelijk maakt. Tijd is de fundamentele variabele voor het kapitalisme (het moet steeds sneller), maar ruimte of geografische organisatie vormt vaak een hindernis, een barrière, voor het versnellen van de kapitaalcirculatie. Het kapitalisme als historischgeografisch proces tracht stelselmatig ruimtelijke beperkingen en hindernissen te overkomen. Vooral technologische innovatie, nieuwe ruimtelijke organisatievormen en nieuwe communicatietechnieken dragen bij tot het revolutioneren van de tijd-ruimte matrices van kapitaalcirculatie. Deze 'vernietiging' van de ruimte kan echter slechts plaats vinden door middel van de productie van nieuwe rigide ruimtelijke structuren.' Volgens Swyngedouw die het werk van Harvey toelicht is het gevolg 'annihilation of space by times' dat de mondiale integratie, de globalisering, parallel loopt met de lokale differentiatie in sociale, ecologische en culturele zin. 'Het is nu net deze gefragmenteerde, caleidoscopische, kosmopolitische, creatieve, 'vernieuwende', stedelijke cultuur en praktijk die geïdentificeerd wordt met de postmoderne stad.' Harvey (1990) beschrijft in de jaren negentig de fragmentatie van de stad nog in de Marxistische traditie als een overgangsfase van een ruimte-tijd-configuratie naar een andere ruimte-tijd-configuratie. In het nieuwe millennium interpreteert hij de fragmentatie anders en lijkt het eerder deze nieuwe ruimte-tijd-configuratie zelf te zijn met het neoliberalisme vanaf de jaren tachtig als belangrijkste vertrekpunt (Harvey 2005). Hij spreekt van ruimtelijke utopieën die zijn overgegaan naar een utopie van het proces.

Verboddeling is een woord dat hier een negatieve betekenis kreeg bij auteurs zoals Schlögel, Berman en Harvey; het suggereert dat er ooit iets heels was, iets dat ooit volmaakt was, maar dat door omstandigheden kapot is gegaan. Een gebroken schaal die kan worden hersteld, een overgangsfase van een ruimte-tijd naar een andere ruimte-tijd configuratie. Echter 'verboddeling', of positiever gezegd de heterogeniteit, lijkt eerder de permanente staat waarin het stedelijk landschap verkeert. De eenheid en homogeniteit waar Schlögel naar verwijst lijkt op wensdenken. Het denken van iemand die de volgende utopie alweer op zak heeft. De overgangsfase, in navolging van Marx, lijkt eerder een permanente toestand als men de wording van de stad over een langere periode bekijkt. Zeker een stad waar de belangen tussen de stakeholder scherper liggen dan elders, een stad waar representatie sinds het begin al centraal staat: de residentie en hofstad Den Haag.

Probleemstelling

Deze studie heeft tot doel het ontdekken en benoemen van opeenvolgende stadsbeelden met de daarmee gepaarde conflicten die in Den Haag opgeld deden tussen 1860 en 2010 en het beschrijven door wie met welke motieven en tegen welke achtergrond deze stadsbeelden werden ontwikkeld (burgemeesters, politici, wethouders, architecten, stedenbouwers en andere betrokkenen), in hoeverre, waar en òf deze stadsbeelden tot stand werden gebracht en waardoor ze weer verdwenen, veelal onvoltooid en daardoor resulterend in het huidige gefragmenteerde beeld van de stad.

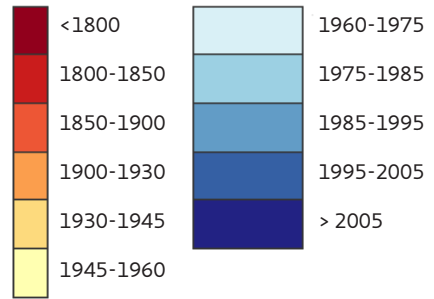
De bestuurs- en hofstad Den Haag, die zwaar leunt op een diensteneconomie, met haar mateloze hang naar representatie is bij uitstek een geschikt onderzoeksobject voor het onderwerp van de stadsbeelden. Ambitieuze bestuurders vinden hier een hoogopgeleid, goed geïnformeerd, kritisch en goed georganiseerde bevolking tegenover zich. Burgers die vaak zelf ook bij de overheid werken of hebben gewerkt en precies weten hoe het daar aan toegaat. Sinds de dertiende eeuw staan representatie en beeldvorming midden in de belangstelling van de machtshebbers en bestuurders van de stad. Het citaat van de zanger Harrie Jekkers: 'Elke honderd meter begint Den Haag opnieuw' is dan ook geworteld in het diepe besef dat bij elke wisseling van de macht er weer een nieuwe utopie in de steigers wordt gezet. Vooral de laatste 150 jaar lijkt het kabbelende Haagse groeitempo in een stroomversnelling terecht gekomen. Deze heterogeniteit en fragmentatie in de stad door de verscheidenheid aan stadsbeelden of stedelijk ensembles is het gevolg van de eindeloze opeenstapeling van ambities en idealen die betrokkenen (meestal bestuurders) koesterden. De stadsbeelden, vaak half afgebouwd, stapelden zich in de loop der jaren op en gaven Den Haag haar caleidoscopische uiterlijk. De grote verscheidenheid in architectuur en stedenbouw in stad Den Haag is opvallend. In andere steden van Nederland is deze verscheidenheid en fragmentatie ook aanwezig maar in Den Haag lijkt deze veel groter te zijn.

Zoals eerder genoemd was al veel auteurs in de jaren zeventig en tachtig het fragmentarisch karakter van steden opgevallen. Verklaringen over de oorzaken lopen uiteen. De Waag Society heeft de morfologie van Nederlandse steden gekoppeld aan historische data zoals deze bij het kadaster bekend zijn. Dat resulteerde in de kaart van Nederland waarbij alle bebouwing een kleur kreeg die bij de periode hoort waarin het is opgericht. Als de verschillende steden naast elkaar worden gezet valt meteen het nogal rommelige en gefragmenteerde karakter van Den Haag op. Den Haag kent een grote mate van fragmentatie dan andere steden. Of dit samenhangt met het speciale karakter van Den Haag waar het landbestuur is gevestigd of waar multinationals en de internationale gemeenschap een stempel op het uiterlijk van de stad drukken zijn relevante onderzoeksvragen. Kaartmateriaal van de Waag Society en de stadsstedenbouwmeester Maarten Schmitt, die de wording van de stad in beeld bracht, doen dat vermoeden dat de conflicten in Den Haag bij de wording van de stad grote zijn geweest dan elders.

Schaalniveau en herkenbaarheid: Behalve dat stadsbeelden onderling verschillen, kunnen ze ook steden met elkaar verbinden terwijl die geografisch gezien ver uiteen liggen. Zo zijn deze een deel van een collectief geheugen. Verschillende aspecten zoals architectuur, stedenbouw, politiek en maatschappelijke omstandigheden kristalliseren hier op een heel specifieke manier uit. Het beeld was en is daarbij zeker geen passief representeren of presenteren maar werd en wordt ingezet om burgers en bezoekers te overtuigen van de kwaliteiten van de stad. Het beeld is bedoeld om de opinie te beïnvloeden. Een uitgesproken stadsbeeld of stedelijk ensemble zoals bloemkoolwijken, tuinvijken of bedrijvenparken vindt men immers overal in Nederland. Karakteristiek aan steden is juist de manier waarop deze stadsbeelden aan elkaar zijn geschakeld, waarbij de geomorfologische ondergrond en de waterwegen een belangrijke rol kunnen spelen. Als de stad wordt voorgesteld als een lappendeken van stadsbeelden, dan zijn de afzonderlijke lappen herkenbaar in de andere lappendekens; het unieke is vooral gelegen in de plaats van elke lap in de deken: het stadsbeeld. De wording van elk afzonderlijk stadsbeeld was en is zeker geen rechtlijnig proces. Een bepaald stadsbeeld wordt gedragen door beeldbepalende ensembles van stedelijke ruimten en bebouwing. Het schaalniveau is dat waarop een project redelijkerwijs nog in één tijdspanne en door één partij is uit te voeren. In hoofdlijn haalden voortrekkers gebouwde voorbeelden van elders aan waaruit zich de stadsbeelden konden ontwikkelen. De meest beeldbepalende stedelijk ensembles kenden elk successen en hoogtepunten. Maar ook kenden ze de problemen rond hun handhaving en het daarmee gepaard gaande uitsluiten van andersdenkenden, met alle conflicten die daaruit ontstonden, en uiteindelijk trof hen de teloorgang gevolgd door het in vergetelheid raken van hun ooit zo geroemde principes. Elke periode lijkt zijn eigen grote beeldbepalende stedelijk ensembles te kennen, soms zijn deze ensembles helder en eenduidig terwijl er ook lange tussenperiodes zijn van onduidelijkheid of indifferentie. Al deze ensembles zijn stuk voor stuk Haagse voorbeeldprojecten en 'flagships' uit een bepaalde periode. Den Haag spiegelt zich graag aan haar succesvolle stadsbeelden: van het Willemspark tot de sluitsteen van de Compacte Stad: het Spuiforum.



1 Den Haag



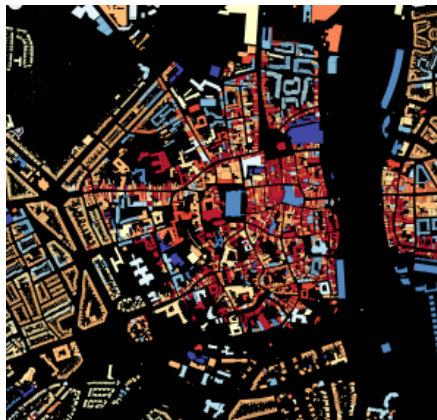
2 Legenda



3 Amsterdam



4 Haarlem



5 Maastricht



6 Utrecht

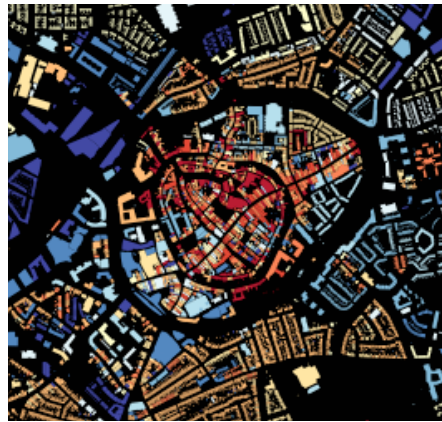
Figuur 1

Waarom is Den Haag gefragmenteerder dan andere steden?

Den Haag is de binnenstad het minst begrensd en het blauw (na 1960 gebouwd) dringt diep de stad in. Een mogelijke oorzaak hiervoor is dat de ambities van o.a. het rijk hooggestemd waren en zijn.



1 Alkmaar



2 Amersfoort



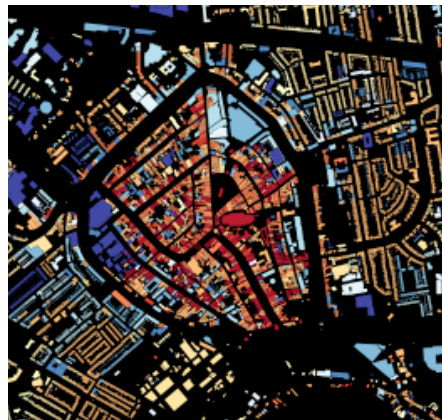
3 Groningen



4 Leiden



5 Deventer

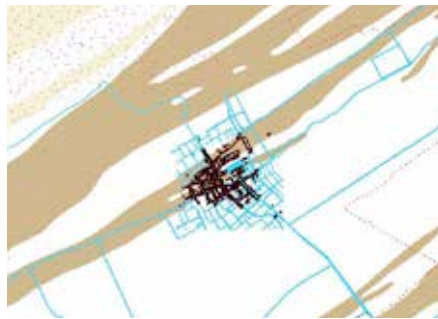


6 Gouda

Figuur 2

Bron:

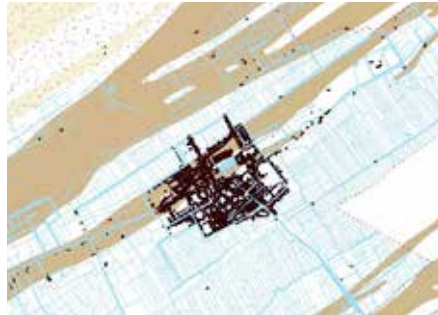
Smart CitySDK project met een kadastrale kaart waarbij de historiciteit volgens de Basisregistratie Adressen en Gebouwen (BAG) in 2013 is weergegeven, bron: Waag Society - institute for art, science & technology



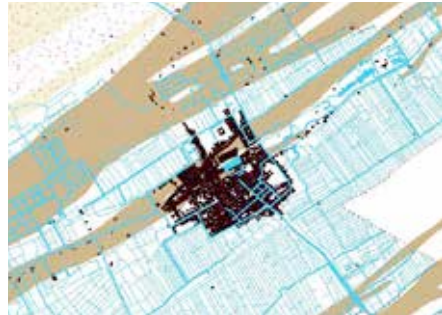
1570



1649



1747



1838



1873



1891

Figuur 3

Waarom is Den Haag gefragmenteerder dan andere steden?

Een andere mogelijke oorzaak is de assymetrische wording van Den Haag met naar het noorden de woonparken, naar het westen de burgerkwartieren en het zuiden de arbeiderswijken. In het oosten lagen de grote landgoederen van de nieuwe bestuursadel en was uitbreiding niet mogelijk.

Bron: de wording van Den Haag, bron: Schmitt 2009, kaart: Henrike Schoper

§ 1.2 Methodologie en aanpak van het onderzoek

Stadsiconografisch onderzoek en de betekenis van het stadsbeeld

Het fenomeen stadsbeeld wordt gebruikt in het discours over het stadsiconografisch onderzoek (De Rock 2012). In deze context staat de verhouding centraal tussen het origineel van de stad en de reproductie die daarvan werd vervaardigd. De iconografie houdt het bestuderen en beschrijven in van onderwerpen in de beeldende kunst. De diepere lagen van het kunstwerk werden blootgelegd. Vaak gaat het om achtergronden of kleine verwijzingen die van betekenis kunnen zijn. Op grond van deze iconografische studie trekt men conclusies over de toestand in het verleden. Behalve kunstwerken beschouwt men ook de stad of het landschap als een voorstelling, een representatie. Gewoonlijk gaat het om schilderijen of tekeningen van fragmenten van steden zoals deze vanaf de middeleeuwen werden vervaardigd met de stad als onderwerp. Met behulp van de stadsiconografie wil men kennis verzamelen over de oorspronkelijke toestand, haar bewoners, haar bebouwing en de stedelijke ruimten. Historische afbeeldingen van de stad zoals kaarten, schilderijen of gedichten lijken gewoonlijk vervormde en gemanipuleerde echo's. Vaak zeggen deze stadsbeelden ook iets over hoe de makers wilden dat de stad werd gezien. Lange tijd was er in het onderzoek naar de vroeg-Nederlandse schilderkunst een traditie van fixatie op het identificeren van gebouwen, een zoektocht waarbij vooral de relatie tussen opdrachtgever en kunstenaar werd blootgelegd. Erwin Panofsky onderzocht na de Tweede Wereldoorlog ook de achterliggende religieuze symboliek van vroege stadsgezichten. Echter Panofsky bekeek alleen de sacrale functie van de kunstwerken van de gotiek en de renaissance. De studie naar hoe de stad werd verbeeld of gerepresenteerd kwam de afgelopen jaren in een stroomversnelling, waarbij ook de betekenis van het fenomeen stadsbeeld veranderde.

De Franse urbanist en historicus Pierre Lavedan vestigde in de jaren vijftig voor het eerst de aandacht op stadsgezichten en hun waarde voor historisch onderzoek naar steden (De Rock 2012: 248). Zijn ideeën kregen een grote invloed op de architectuur en op de Europese stad (Rossi 1966, Castex, Depaule & Panerai 1980). De manier van representeren van stedelijke ruimten en de vervormingen door subjectieve ervaring werden een onderzoeksthema. Het onderzoek werd divers en methodologisch vonden er veranderingen plaats. Het laatste kwart van de twintigste eeuw werd de thematiek verbreed: de 'pictorial turn', waarbij vaker buiten de grenzen van de eigen discipline werd gedacht, zoals in de studies van Lavedan. Men sprak zelfs van een paradigmawisseling waardoor het stadsiconografisch onderzoek een nieuwe dynamiek kreeg. Voor het eerst was er vanuit de sociale wetenschappen aandacht voor het discours over beelden. Deze verbreding van het vertoog leidde tot een nieuwe kijk op het stadsiconografisch onderzoek. 'Vanaf de jaren tachtig werden iconografische documenten als volwaardige bronnen naast historische bronnen erkend', aldus De Rock (2012: 249). Deze picturale bronnen, die gewoonlijk als ondersteuning of als

secundaire bronnen werden gebruikt, kwamen nu centraal te staan. Gewoonlijk waren iconografische documenten illustraties bij onderzoek naar archieven en literatuur. De werkelijke betekenis van de iconografische documenten in een bepaalde periode werd daardoor gemarginaliseerd. Tot dusver ging het in de stadsiconografie om steden uit het verleden, waarvan de bestaande stedelijke structuren vandaag de dag zijn verdwenen of zodanig zijn veranderd dat men zich er maar moeilijk een voorstelling van kan maken. In deze betekenis representeert het stadsbeeld passief de werkelijkheid.

Er was bij de studie naar stadsiconografie nog een belangrijke methodologische verandering die een grote invloed kreeg, de 'spatial turn'. Een cruciale analytische categorie werd toegevoegd aan het instrumentarium van de stadshistoricus: de ruimte(-lijkheid) (De Rock 2012, 251). In de jaren negentig werd Henry Lefebvres *La production de l'espace* uit 1974 herontdekt en er kwam een einde aan de opvatting van de stedelijke ruimte als een onveranderlijk en passief decor voor economische en politieke processen. Lefebvre onderscheidde drie dimensies van ruimten. De ruimte zoals deze door iedereen wordt ervaren. De representatie van ruimte oftewel de representatie daarvan in kaarten, engineering, architectuur, geografie, planning etc. Ruimten van ervaring zoals bij utopische plannen, denkbeeldige landschappen etc.

Men werd er zich scherp bewust van dat de ruimte niet alleen een fysiek gegeven is, maar bovenal een ideologische constructie. Door de representatie van ruimte aan de hand van kaarten, prenten, schilderijen, illustraties en films werd immers een maatschappelijke orde gereproduceerd. Hiermee kreeg het stadsiconografisch onderzoek een nieuwe richting en tal van deelstudies verschenen over de religieuze, rituele, politieke, sociale, juridische, architecturale, culturele en ecologische dimensies van de stedelijke ruimte' (De Rock 2012: 251). Deze 'spatial turn' zorgde ervoor dat men stedelijke ruimte als een meerduidige categorie is gaan beschouwen.

In de wereld van architectuur en stedenbouw was het stadsbeeld al vanaf de jaren zestig een thema en object van onderzoek (Lynch 1960; Jacobs 1961; Cullen 1961; Rudolfsky 1964; Rossi 1966; Venturi 1966; Venturi & Scott Brown 1972; Krier 1975; Jencks 1977; Rowe & Koetter 1978). Hoewel het object van onderzoek hetzelfde is, hielden enerzijds (kunst)historici en anderzijds architecten/stedenbouwers zich elk op hun eigen wijze bezig met stadsbeelden, elk met een eigen discours. Historici probeerden met stadsbeelden kennis te verwerven over de toestand van een maatschappij of stad in het verleden. Het vertrekpunt daarbij was een bevroren beeld waarvan men vooronderstelde dat dit slechts passief stedelijke ruimte of gebouwen representeerde. Het doel voor architecten en stedenbouwers was om de stadsbeelden in te zetten bij ontwerpen binnen het stedelijk landschap. Het stadsbeeld werd ingezet om mensen te beïnvloeden en te overtuigen. Vaak ging het vooraf aan een daadwerkelijke ontwikkeling. Een stadsbeeld was geen passief representeren maar een opinie.

Een aantal handboeken gaf rond de eeuwwisseling structuur aan het onderzoek en discours voor historici die aan de slag wilden met de stad en de manier van representatie ervan (Burke 2001, Rose 2001). Deze handboeken waren gebaseerd op methoden uit de taalwetenschap, de semiotiek en het structuralisme. Er was een zender (het object van onderzoek: de stad), een boodschap (het medium, zoals een schilderij of gedicht) en een ontvanger (de beschouwer). Het gevolg van de methodes in deze handboeken was dat de twee verschillende disciplines dichter bij elkaar kwamen in hun discours over stadsbeelden, immers het beeld was niet meer het passieve object van onderzoek, maar stond in wisselwerking met de beschouwers.

Een derde grote verandering in het discours over stadsiconografisch onderzoek werd teweeggebracht doordat cognitieve geografen zich met het stedelijk landschap gingen bezighouden. Hoe ervaren bezoekers en bewoners de stad? Niet de stad zelf is daarbij object van onderzoek, maar de ervaring van de beschouwer van deze stad. In het werk van Kevin Lynch uit 1960, *The Image of the City*, werd de stad ontleed en teruggebracht tot algemeen geldige ruimtelijke en morfologische categorieën, die een mentaal beeld vormden in het hoofd van de beschouwers. De categorieën waren 'paths', 'edges', 'districts', 'nodes' en 'landmarks'. Als cases werden met deze categorieën de steden Boston, Jersey City en Los Angeles in kaart gebracht en met elkaar vergeleken. Lynch legde de relatie tussen hoe mensen een stad ervaren en de morfologie van de bebouwing en stedelijke ruimten. Het gaat in de analyse van Lynch om het 'public image' dat voorafgaat aan de persoonlijke ervaring van de stad, hij betoogde hierover dat: 'Every citizen has had long associations with some part of his city, and his image is soaked in memories and meaning.' (Lynch 1960: 1), 'This book will consider the visual quality of the American city by studying the mental image of that city which is held by its citizens.' (Lynch 1960: 2), 'The image of the Manhattan skyline may stand for vitality, power, decadence, mystery, congestion, greatness, or what you will, but in each case that sharp picture crystallizes and reinforces the meaning.' (Lynch 1960: 9), 'There seems to be a public image of any given city which is the overlap of many individual images.' (Lynch 1960: 26). Echter een algemeen beeld zoals dat van New York of van Den Haag met zijn 'voornamen-dorp-in-lommerrijke-groen' is met deze methode veel moeilijker te vatten. Het groen is overal in de stad en heeft geen specifieke plaats, net zoals de hoogstedelijk kwaliteiten van New York niet zijn terug te vinden in de suburbs. Ook gaat Lynch voorbij aan het verschil tussen woongebouwen met een terughoudend beeld en openbare gebouwen die juist representatief moeten zijn en er dikwijls anders uitzien en door hun positie in de stedelijke ruimte worden benadrukt. Deze 'architectuuriconen' en 'flagships' van weleer domineren nog vaak steden en vormen 'de stad tussen de oren' (Hospers 2010).

Met de invloed van de geografie kwam ook het thema representatie van ruimte en machtsuitoefening in toenemende mate centraal te staan in het hedendaags onderzoek naar landschaps- en stadsiconografie. In de jaren tachtig wees Jacques Le Goff op de dialectiek tussen enerzijds de eigenheid van de reële, materiële stedelijke

ruimte en anderzijds de mentale representatie van de stad in woord en beeld. Ook elders vond onderzoek plaats waarbij juist deze wisselwerking centraal stond. Vooral de laatste jaren kwam in Den Haag het multidisciplinair onderzoek op gang naar de zeventiende eeuw, in het bijzonder naar Huygens en de architecten van het Hollands classicisme. Dit onderzoek ontsluitte de complexe verhouding van beeldvorming, bebouwing, stedelijke ruimten, literatuur, schilderkunst, bestuur, cultuurpolitiek en reaalpolitiek van de Oranjes in de zeventiende eeuw.¹ Ook voor het Willemspark en de onstuitbare ambities van de Oranjes in vooral de eerste helft van de negentiende eeuw werd onderzoek verricht naar de complexe samenhang en wisselwerking tussen beeldvorming en de daadwerkelijk gebouwde stadsdelen (Van der Laarse 2010). Onderzoek dat een opmaat vormt voor deze dissertatie.

In de geografie waren ook tal van onderzoeken naar de wisselwerking tussen enerzijds representatie en presentatie van de stad en anderzijds de werkelijk aanwezige stad (Zukin 1992; Haila 1997; Hospers 2009, 2010). Verschillende onderzoekers beschreven de paradox van het beeld. Stadsbestuurders willen met aantrekkelijke en onderscheidende architectuur van bovenaf een eigenheid scheppen in steden. Echter men creëert een homogeniteit in het beeld, doordat men vooral de blik richt op de buursteden in plaats van te vertrouwen op de eigen kwaliteit, vitaliteit en creativiteit van de stad en de diversiteit van haar bewoners. In plaats van zich te onderscheiden gaan de steden met deze zoektocht naar het eigen karakter juist steeds meer op elkaar lijken: in alle steden dezelfde glaskantoren en dezelfde hippe theaters en stadskantoren. Men vooronderstelt daarbij dat met de globalisering de beeldcultuur centraal kwam te staan en dat men daarbij 'helder en duidelijk' een beeld moet neerzetten, zoals een communicatiedeskundige zal aanbevelen. Men presenteert de stad bij voorkeur met één helder beeld in de nieuwe media.

Nancy Stieber (2006) gaf in haar artikel 'De 'City of the Mind'' een verhelderende analyse over beelden en de stad. Van de stad wordt een metafoor gemaakt, dat is een van de transformaties die we het stedelijk weefsel in onze geest kunnen laten ondergaan. Volgens Stieber liet Taverne in zijn studies zien welk breed palet er is om 'city of mind' te benaderen. Het uitgestrekte onderzoeksterrein kan in drie categorieën worden benaderd: het beeld van de stad (the image of the city), de verbeelde stad (the imagined city) en de denkbeeldige stad (the imaginary city). Het beeld van de stad is de voorstelling die individuen of collectieven opbouwen. De conceptie die de ervaring in de geest oproept. Deze voorstelling gaat uit van de werkelijk bestaande stad, die op allerlei manieren ervaren kan worden. De verbeelde stad is de fysieke stad zoals deze door kunstenaars, architecten, planners en anderen worden voorgesteld in kunst, film,

1 Strengholt 1981; De Regt 1987; Lit & Pluijmen 1989; Terwen & Ottenheim 1993; Huiskens, Ottenheim & Schwartz 1995; Ottenheim 1997; Keblusek & Zijlmans 1997; Blom, Bruin & Ottenheim 1999; Strien & Van Leer 2002; Blom 2003; Ottenheim & Tussenbroek 2011; Landheer-Roelants red. 2011

literatuur, muziek en reclame. Deze hangt samen met de eerste categorie, maar hier ligt de nadruk op de representatie van de stad door specialisten. De positie van de maker van de beelden is hierbij van cruciaal belang. Wat waren de motieven? Op welke wijze werd de stad gerepresenteerd? Welke doelgroep had men voor ogen? Was het kunstminnend publiek of wilde men de opinie beïnvloeden? En wat was de samenhang met de eerste categorie? (Het onderwerp van deze studie). De derde categorie de denkbeeldige stad zijn de fantasiesteden die zijn losgemaakt van elke poging tot een weergave van de feitelijke stedelijke omstandigheden. De Stads Gods van Augustinus of de steden van Italo Calvino. Deze drie categorieën geven ook de mate van transformatie weer van het aanwezige stedelijke weefsel in de geest. De eerste categorie laat vooral de gelaagdheid zien maar is niet gericht op representatie of beïnvloeding. Het heeft geen publiek. De tweede en derde categorie zijn bedoeld voor een bepaald publiek. Men wil de opinie beïnvloeden. 'Het beeld van de stad, de verbeelde stad en de denkbeeldige stad zijn geenszins elkaars uitsluitende categorieën, maar heuristische hulpmiddelen om een onderscheid te maken tussen de stad zoals ze wordt ervaren, verbeeld en gefantaseerd. De City of the Mind is een complex en veelomvattend onderwerp en onze mentale voorstellingen van de stad zijn een rijk gelaagde palimpsest of montage.' (Stieber 2006: 253). Aan de hand van een spotprent uit 1916 legt Stieber de zorgen bloot die er zijn rond het uitbreidingsplan van Amsterdam-Zuid, maar ze laat vooral zien hoe krachtig de 'City of the Mind' kan zijn. Ze besluit haar artikel met: 'Het bevestigt de zin van het onderzoek naar het beeld van de stad, de verbeelde stad en de denkbeeldige stad, als middel om verborgen, maar wel degelijk werkzame visies op de stad aan het licht te brengen.' (Stieber 2006: 261)

Werkwijze

Beeldbepalende stedelijk ensembles: Het begrip stadsbeeld dat in deze studie wordt gehanteerd gaat over de gebouwde stedelijk ensembles, het beeld van deze ensembles en de verbeelding van deze ensembles door betrokkenen. Nadrukkelijk staat de verhouding van een stedelijk ensemble en de beeldvorming in een bepaalde periode centraal. Normaal gesproken zijn deze stadsbeelden vanzelfsprekend maar juist door conflicten hierover komen deze stadsbeelden aan het licht. De beeldvorming die de productie van het stedelijk ensemble begeleidt en toelicht. De beeldvorming die het stedelijk ensemble vanzelfsprekend maakt. In de architectuur en stedenbouw speelt het beeld een belangrijke rol en kwam het tot een hechte verweving van presentatie, gebouwde objecten en stedelijke ruimte, en representatie daarvan achteraf. Bij deze beroepsgroepen staat veelal niet het verwerven van kennis over een toestand of situatie uit het verleden centraal maar de kennis over de wisselwerking tussen beeld en werkelijkheid. Beeld (ontwerptekeningen) en woord (ontwerptoelichtingen) gaan vooraf aan een ontwikkeling. Ze presenteren een bouwkundig of stedenbouwkundig plan en proberen zo de werkelijkheid te beïnvloeden en achteraf worden beelden (foto's) of teksten (plantoelichtingen) gemaakt die het plan representeren. Een stadsbeeld is in deze 'architecten'-betekenis niet meer helder te scheiden van de

daadwerkelijk gebouwde stedelijk ensembles. Woorden, beelden, gebouwen en pleinen hangen met elkaar samen waarbij causaliteit zoek lijkt te zijn.

Wisselwerking als focus: Deze studie wil kennis vergaren over stadsbeelden in Den Haag: het complexe proces waarbij de wisselwerking centraal staat tussen de reële materiële stedelijk ensembles met hun architectuuriconen en de mentale representatie van deze stedelijk ensembles in woord en beeld door betrokkenen. Daarbij gaat het om casussen uit het verleden; ook recente casussen worden bestudeerd. Bij het fenomeen stadsbeeld is de wisselwerking tussen werkelijkheid en beeldvorming veel verfijnder dan bij een mechanische representatie van de werkelijkheid in woord en beeld. Het samenspel is juist cruciaal om inzicht te krijgen in de diepere lagen van een architectuur- en stedenbouwtraditie in een bepaalde tijd. Naast casussen uit het verleden wordt ook in de kraamkamer gekeken bij de productie van beeldbepalende stedelijk ensembles die nu spelen in de stad. Bijvoorbeeld bij het Internationaal Strafhof, het Den Haag Nieuw Centrum, Scheveningen met de nieuwe boulevard en het Spuiforum worden de beeldvorming en de beïnvloeding van de opinie bestudeerd.

Universeel toepasbare methode: De onderzoeksmethode die wordt gehanteerd in dit onderzoek naar stadsbeelden moet universeel toepasbaar zijn op elke stad. Het fenomeen stadsbeeld wordt in deze studie gedefinieerd als een beeldbepalend stedelijk ensemble, dat een samenspel vooronderstelt tussen stedelijke ruimte (de maat, schaal en vormgeving), bebouwing (typologie, materiaal en vormgeving) en achterliggende ideeën, vooral de motieven en daarmee gepaard gaande beeldvorming (zowel presentatie als representatie). Als ideeën, architectuur en stedenbouw in één lijn met elkaar liggen, kunnen ze elkaar versterken. Om dit samenspel op één bepaalde moment te duiden, wordt in deze studie gesproken van een stadsbeeld.

Drie lagen van een stedelijk ensemble: Om het complexe geheel van werkelijk gebouwde stedelijk ensembles en mentale representatie in woord en beeld te ontwarren, worden verschillende casussen in drie lagen geanalyseerd: stedelijke ruimten, bebouwing en manier en inhoud van representeren door betrokkenen. Daarbij wordt voorondersteld dat de betrokkenen een motief hadden of hebben met de beeldvorming en de werkelijk gebouwde stedelijke ruimten en bebouwing wilden beïnvloeden. De ge(re)presenteerde beelden in woorden, schilderijen, foto's, nota's, raadsstukken, artikelen etc. worden dus niet gezien als waardevrije meningen of opinies, maar als deel van het mentale beeld dat voorafging aan de planvorming en de uitvoering. Maar ook de afbeeldingen en beschrijvingen achteraf, die het mentale beeld weer bestendigen, zijn van belang; vaak vormen deze de opmaat voor de volgende projecten. De wisselwerking tussen het mentale beeld dat betrokkenen zich vormden en de gebouwde werkelijkheid van de stad staat centraal in deze studie.

Criteria voor een stadsbeeld: Wanneer is een stedelijk ensemble beeldbepalend zodat er sprake is van een stadsbeeld? Dat is immers het criterium voor een stadsbeeld in de bovengenoemde definitie. De volgende categorieën kwamen naar voren bij het vooronderzoek. De aanwezigheid van een motief bij de betrokkenen die in woord en beeld de ideeën (re)presenteerden. Motieven moet men kunnen terugvinden in de

plannen die worden getekend, suggestieve schetsen, nota's die worden geschreven, toelichtingen van bestuurders, visies, gedichten, boeken, schilderijen of krantenartikelen. Het gaat hierbij niet om de droom van een enkeling, maar noodzakelijkerwijs om documenten die wijdverspreid waren of deel uitmaakten van het openbare leven. De herkenbaarheid van het afzonderlijke stadsbeeld waarmee het zich aftekent tegen de rest van de stad. Het gaat daarbij om ensembles die nog altijd worden herkend en die eindeloos zijn gereproduceerd in overzichtsboeken of op ansichten van de stad. Binnen een stadsbeeld kan er sprake zijn van een aantal schaalniveaus die met elkaar verbonden zijn. Er zijn ideaalbeelden gepresenteerd op het schaalniveau van de stadsregio tot en met het architectonisch detail in welstandsnota's. Echter als belangrijk criterium geldt hier dat er een samenhang en samenspel is tussen bebouwing, stedelijke ruimten en motieven waarom deze tot stand werden gebracht.

Eerder verricht onderzoek: Naar de Haagse architectuur en stedenbouw is al veel onderzoek verricht. De eerste twee lagen, stedelijke ruimten en bebouwing, werden met typo-morfologisch onderzoek al in kaart gebracht en de derde laag, de motieven van de betrokkenen en de manier van presenteren, werd met architectuurhistorisch en historisch onderzoek beschreven. Typo-morfologisch en architectuurhistorisch onderzoek naar de stedelijke ruimten en bebouwing in Den Haag werd na 1984 uitgevoerd door de dienst Monumentenzorg, de dienst Stedelijke Ontwikkeling en het Haags Gemeentearchief en verscheen in tal van publicaties.² Morfologisch onderzoek naar de stad (en stedelijke ruimten) en typologisch onderzoek naar de bebouwing. Het werd vaak gecombineerd met historisch onderzoek. Met typo-morfologisch onderzoek kunnen fysieke en visuele overeenkomsten en verschillen in een bepaalde periode worden vastgesteld en benoemd. Deze methode is synchronisch en ordent de onderzoeksobjecten, abstraheert deze en vergelijkt ze met elkaar. Historisch onderzoek wordt gedaan naar de derde laag, de presentatie en representatie in woord en beeld, het mentale beeld dat wordt gevormd. Vragen over de motieven voor de betreffende stadsbeelden en de wederzijdse beïnvloeding van de werkelijke stad en de mentale stad zijn moeilijker te beantwoorden: daarvoor is literatuur- en archiefonderzoek nodig. Het historische onderzoek vindt enerzijds plaats aan de hand van historisch kaart- en beeldmateriaal, materiaal dat een plan presenteerde of achteraf representeerde en anderzijds naar schriftelijke bronnen zoals archieven of bronnenonderzoek dat door derden is gedaan.³ Het gaat daarbij om analyses van materiaal uit de onderhavige periode waarmee de samenhang en dynamiek van een stadsbeeld kan worden

-
- 2 Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988; Freijser red 1991; Van der Hoeve, Lankamp, Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1992; Koopmans 1994; Hoenstok 1999; Valentijn, Camp, Galema, Broekhuisen, Ten Cate, Groenedijk, Hooimeijer, Jansen & Ruitenbeek 2002; *Welstandsnota* 2004; *PPW - Praktijk Pocket Welstand* 2004; VOM-reeks Monumenten, studies Haagse Monumentenzorg: www.denhaag.nl/home/bewoners/to/VOMreeks-Monumenten.htm (2013-05); SHIE (Stichting Haags Industrieel Erfgoed) www.shie.nl (2013-05)
- 3 Ibidem; Smit red. 2004; Wijsenbeek-Olthuis red. 2005; De Nijs & Sillevius red. 2005; Stal, Groenveld & Penning 2007

verklaard. De grens tussen een stedelijk ensemble, ontwerptekening, geschilderd stadsgezicht, historische kaart, gravure of ets van deze kaart is niet altijd helder te trekken. Haagse architecten zoals Post, Van Bassen, Marot en Reijers, die getalenteerde tekenaars en schilders waren, hielden zich naast de presentatie van de bouwplannen ook bezig met de representatie van stedelijk ensembles zoals in de stadsbeschrijving van Riemer in de achttiende eeuw. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw verschenen de gemeentelijke documenten zoals handelingen van de raad en later nota's, beleidsvisies, beschouwingen, beschrijvingen, voorlichtingsbrochures en kaarten voor toeristen, naast de eindeloze reeksen gemeentelijke publicaties. Het probleem bij deze omvangrijke literatuur is vooral de rode draad te vinden. Bij het onderzoek wordt zoveel mogelijk uitgegaan van primaire bronnen, vaak archieven, raadsstukken of publicaties uit de betreffende periode. Aanvullend zijn er secundaire bronnen zoals interviews, artikelen, boeken en autobiografieën of dagboeken van o.a. Lindo, Bakker Schut, Van der Sluijs, Duivesteijn etc.. Het gevaar van autobiografisch materiaal is dat de betrokkenen een eenzijdig of gekleurd beeld van de situatie schetsen. Deze secundaire bronnen zijn met grote zorg en scepsis bestudeerd. Interviews worden bij voorkeur als bron gebruikt als deze in de betreffende periode zijn afgenomen. Interviews van latere datum, zogenaamde terugblikken, zijn ter informatie en worden alleen interessant als meer bronnen deze bevestigen.

Vorm en opbouw van de cases

De complexiteit en breedte van het onderzoeksveld noodzaken een heldere structuur in deze studie, vandaar de chronologische opzet. Deze ordening vooronderstelt impliciet dat er sprake is van een groei of evolutie van de stad, van een primitieve naar complexe toestand. Causaliteit van gebeurtenissen in de stad is belangrijk, maar daaruit kan men niet meteen de algemene conclusie trekken dat er sprake is van een evolutie. In deze studie worden de stedelijk ensembles en motieven beschreven zonder een vooropgezet oordeel hierover. De keuze voor de essayvorm of betoogvorm bij de beschrijving van de stadsbeelden geeft de mogelijkheid inzichten uit verschillende analysemethoden samen te brengen. Resultaten van morfologisch, typologisch en historisch bronnenonderzoek worden zo met elkaar in verband gebracht. In de essays worden dwarsverbanden gelegd tussen de zuivere disciplines architectuurgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis, politieke geschiedenis en de maatschappelijke realiteit. Hiermee treed ik buiten de gespecialiseerde wetenschapsgebieden en vakdisciplines. Het essay is bij uitstek geschikt voor multidisciplinaire wetenschap. Hoofdstuk 2 is een samenvatting van de stadsbeelden uit de periode 1350 tot 1860. Daarbij wordt het stadsbeeld gethematiseerd met het voorbeeld van de aanleg van het Willemspark. Vanaf dat moment probeert men de stedelijk ensembles vooral in samenhang vorm te geven. Hoofdstuk 3 tot en met 11 presenteren de afzonderlijke stadsbeelden, de casussen. Per hoofdstuk wordt een stadsbeeld benoemd en beschreven. Hoofdstuk 12 is de conclusie van dit onderzoek.

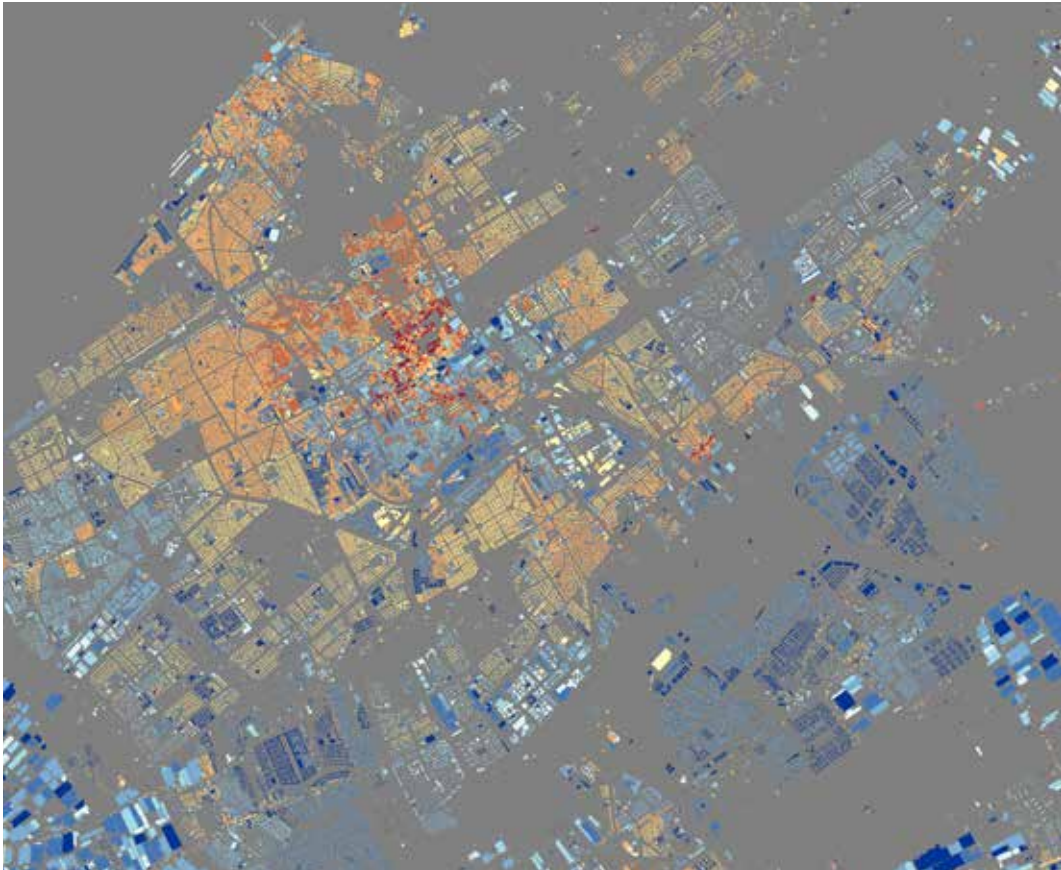
§ 1.3 Context en relevantie van deze studie

De derde industriële revolutie met de turbulente ontwikkeling van communicatietechnologie en digitalisering leidde tot een mondialisering van de economie waarbij de 'klassieke maatschappij' transformeerde naar de huidige 'netwerkmaatschappij' met parallelle leefwerelden waar gelijkgestemden elkaar opzoeken. Deze revolutie stimuleerden mede het wereldwijde verstedelijkingsproces waarbij het merendeel van de wereldbevolking in een stedelijk landschap kwam te wonen. Onder invloed van deze globalisering leken steden zelfs op te lossen in nieuwe stadslandschappen, regio's of megaregio's. Echter, daarbinnen tekenden zich al snel knooppunten af met verschillende soorten activiteiten en specialismen (Hall 1988, 1998; Rodriquez & Feagin 1986; Sassen 2001). Dat nieuwe verstedelijkingsproces en de komst van de netwerkmaatschappij met megaregio's en knooppunten, de World Cities, zijn voor een deel het gevolg van deze globalisering (Friedmann & Wolff 1982; Friedman 1986; Marcuse 2006). Steeds scherper worden de regio's zichtbaar waar alle menselijke activiteiten plaatsvinden en de regio's in de marge, waar sprake is van krimp en ontvolking (Brenner & Keil 2006; Saunders 2010; Brugmann 2009). Steeds scherper tekenen steden zich af als stadstaten. In Europa versnelde dit proces van verstedelijking zich in de jaren negentig, na de val van de Berlijnse muur in 1989, het wegvallen van het IJzeren Gordijn en de Wende in Duitsland in 1989-1990, en het opheffen van de nationale grenzen in 1992. Europa ontwikkelde zich tot één ruimte, nationale staten en identiteiten verbleekten en de rijksoverheid decentraliseerde veel taken naar gemeenten. Steden werden meer dan ooit elkaars concurrent en door de revolutie in communicatietechnologie en digitalisering werd beeldvorming van steden over zichzelf aanmerkelijk vereenvoudigd. Hoewel beeldvorming altijd al een rol speelde zoals deze dissertatie laat zien, kreeg deze een nieuwe dynamiek en betekenis voor steden.

Deze studie is voor de Nederlandse situatie verder relevant omdat het de traditioneel van elkaar gescheiden vakdisciplines als stedenbouw, architectuur, geschiedenis en politicologie met elkaar verweeft (Brenner 2004; Brenner & Keil 2006). Al de aspecten waarop deze disciplines zich richten komen samen bij de beeldbepalende stedelijk ensembles. In het onderwijs worden de vakgebieden geschiedenis, kunstgeschiedenis, architectuurgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis en vroeger ook nog volkshuisvestingsgeschiedenis gewoontegetrouw van elkaar gescheiden. De verschillende vakgebieden werden voorgesteld als een eigen discipline met een relatieve autonomie, eigen onderzoeksmethoden en een eigen discours. Deze studie laat juist de samenhang zien tussen deze disciplines en de kracht die zich daaruit kan ontwikkelen. De scheiding van vakdisciplines is ook terug te vinden bij gemeenten. In Den Haag houden de kunsthistorici en ingenieurs van monumentenzorg zich met monumenten bezig zonder zich te bekommeren om stedelijke ruimten. De inrichting van stedelijke ruimten is het domein van het Ingenieursbureau Den Haag, dat samen

met de beleidsmakers van de Dienst Stadsbeheer (DSB) en de stedenbouwers van de Dienst Stedelijke Ontwikkeling (DSO) de plannen maakt en laat uitvoeren. De historische waarde van stedelijke ruimten wordt slechts opgemerkt door individuen die bij deze diensten werken. In veel gevallen is nauwelijks oog voor stedelijk ensembles. Een stedelijke ruimte zoals een laan is meer het domein van de verkeerskundige dan dat het een integraal onderdeel uitmaakt van de planvorming waarbij men bijvoorbeeld de historische identiteit wil versterken. Beleidsmatig bestaat er geen samenhang tussen de historische waarde van bebouwing en stedelijke ruimten. Er is dan ook geen integrale visie op een bepaald stedelijk ensemble van historische waarde. De laatste jaren is er wel een toenemende belangstelling voor de bestaande stad en specifiek het stedelijk ensemble als cultureel erfgoed. In Den Haag is daar helaas nog weinig van te merken bij herstructureringen van stedelijke gebieden. Per 1 januari 2012 werd vergunningsvrij bouwen binnen een beschermd stadsgezicht beperkt mogelijk en moesten bij nieuwe bestemmingsplannen cultuurhistorische waarden worden geborgd. Over de manier van het borgen van het erfgoed in een stad heerst vooralsnog onzekerheid. De verankering van cultuurhistorische waarden in bestemmingsplannen is in Den Haag nog altijd in onderzoek. Het idee dat een bepaald stedelijk ensemble als erfgoed kan worden aangewezen en dat dit kan bijdragen aan een positieve beleving door bezoekers en bewoners wordt door bestuurders nauwelijks gedragen. Ook het idee dat sterke historische ensembles het vestigingsklimaat voor bedrijven en instellingen positief beïnvloeden, wordt helaas niet gezien. Dat is jammer, immers de bezoekers die deze ensembles bewonderen zijn de beste ambassadeurs van de stad en het toerisme speelt tegenwoordig een belangrijke rol in de economie van de stad.

Verder is de relevantie van deze studie gelegen in de relativering van het idee dat elke stad uitsluitend het gevolg is van een uniek historisch proces met één beeld van de stad als uitkomst. Stadsbeelden zijn in deze zin los te zien van individuele steden, een bepaald stadsbeeld van een stedelijk ensemble kan in verschillende steden voorkomen.

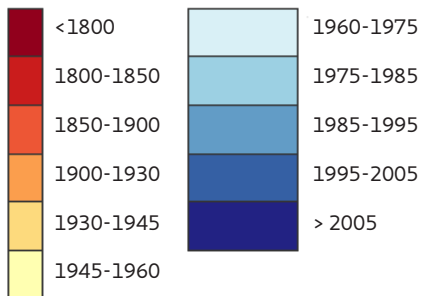


Figuur 4

Waarom is Den Haag gefragmenteerder dan andere steden?

Het blauw (bebouwing na 1960) dringt daarbij diep de negentiende-eeuwse en historische stad binnen.

bron: Waag Society - institute for art, science & technology, kaart is vervaardigd met het Smart CitySDK project De morfologie van de bebouwing zoals deze op een kadastrale kaart is aangegeven werd gekoppeld aan de bouwperiode volgens het Basisregister Adressen en Gebouwen (BAG) in 2013.



Figuur 5

Legenda

2 Den Haag van 1350 tot 1860

§ 2.1 Het voorname dorp in het lommerrijke groen 1350-1860

Het hof, het dorp, de kloosters en de eerste groene buitenwijk 1350-1470

De Italiaans-Antwerpse koopman en humanist Lodovico Guicciardini (1521-1589) bezocht Den Haag en publiceerde in 1567 *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*.⁴ Een geschiedschrijving van de Lage Landen waarbij hij Den Haag omschreef als: 'Den Haag was ontegenzeggelijk Europa's rijkste, mooiste en grootste dorp. Waar vond je een open dorp met zulke fraaie wandelplaatsen als de lommerrijke Vijverberg en het nette, ordentelijk beplante Voorhout?' (Stal & Kersing 2004: 67). In een uitgave uit 1581 verscheen een kaart bij zijn beschrijving die de Haagse situatie rond 1560 voorstelde.⁵ In deze bestseller herhaalde Guicciardini het beeld van Den Haag dat sinds graaf Albrecht van Beieren gangbaar was: een voornaam dorp in het lommerrijke groen. Hofschilder Jan van Eyck (1390-1441) schilderde tussen 1422 en 1425 een vispartij in de Haagse beek met op de achtergrond het hof en het Voorhout in een paradijselijke groene omgeving.⁶ Echter, niet alleen het veel geroemde boomrijke Hofkwartier dat aansloot op het Haagse Bos was een paradijselijke omgeving, ook het dorp moet er zo hebben uitgezien. Het dorpje die Haghe had maar liefst vier kloosters met omvangrijke landgoederen, tuinen en boomgaarden. Ook het dorp zelf met zijn ongewoon ruime binnenterreinen met tuinen en boomgaarden moet het beeld van een dorp in het lommerrijke groen hebben versterkt, terwijl het Voorhout en de Vijverberg met de stadskastelen uitgroeiden tot de eerste groene buitenwijk van Holland. Na 1470 stagneerden alle ontwikkelingen zodat de schilderijen van honderd jaar later een getrouw beeld geven van het dorp uit de tijd van Albrecht en Jacoba van Beieren. Het schilderij van het Hofkwartier 'Haga in Hollandia' van een onbekende schilder uit 1553 laat de overdreven trots van de bewoners zien voor het lommerrijke groen.⁷ Net zoals het schilderij van Cornelis Elandts 'Haga Comititis in Hollandia' uit 1658, een kopie van een ouder schilderij uit ca. 1570.⁸

4 In 1567 uitgegeven te Antwerpen door Willem Silvius
5 HGA beeldbank kl.0390
6 Musée du Louvre, Parijs
7 Haags Historisch Museum
8 Haags Historisch Museum



Figuur 6
Schilderij van Jan van Eyck uit de periode 1420-25, collectie: Louvre Paris

Ook andere schilderijen uit deze periode bevestigen de woorden van Guicciardini en laten een ruim en open dorp zien dat rijk voorzien was van tuinen en boomgaarden en dat aansloot op het Haagse Bos.⁹ De wording van Den Haag tot een voornaam dorp in het lommerrijke groen was het gevolg van de complexe geomorfologische¹⁰ en geopolitieke omstandigheden, het samenspel over een langere periode tussen wat het landschap mogelijk en onmogelijk maakte en de aanwezigheid in bepaalde perioden van het Hof. Den Haag was door zijn ligging tegen de duinen aan ongeschikt om uit te groeien tot een Hollandse koopmanswaterstad maar kreeg zijn uitgesproken karakter omdat het niet anders kon en door het gelukkige toeval dat het hof dit wist te waarderen: een voornaam dorp in het lommerrijke groen, geen partijdige stad met zijn belangen maar een neutraal dorp.¹¹ Buiten de ensembles Binnenhof, dorp en kloosters ontstond er een ensemble dat tot op heden beeldbepalend is: de eerste groene buitenwijk van Holland, het Lange Voorhout met de Vijverberg met zijn lindebomen (Wijsenbeek-Olthuis 1998). In de eerste helft van de zeventiende eeuw herinnerden Constantijn Huygens¹² en Frederik Hendrik in woord en beeld aan dat stadsbeeld, met luisterrijke lusthoven met enorme paleizen en boomrijke pleinen binnen de singels. Op

-
- 9 Kaart van Jacob van Deventer, ca. 1560, HGA beeldbank gr.0235 ; Kaart van G. van Giessen, 1730 met situatie in 1570, HGA beeldbank gr.0239
- 10 *Archeologisch-geologische kaart van Den Haag* (2000), *Nieuwe Geologische kaart van Den Haag en Rijswijk* (2007)
- 11 Van Doorn 1991, 1998; Stal 1998, 2004, 2005a; Stal, Groenveld & Penning, 2007; Smit red., 2004 (daarin: Waasdorp 2004; Stal & Kersing 2004; Ibelings, 2004; Smit & Van Kan, 2004; Janse & Van Veen, 2004)
- 12 *Batava Tempe. Dat is 't Voor-Hout van 's Gravenhage* (1621)

Berlages uitbreidingsplan van Den Haag verscheen in 1908 de internationale stad van De Bazel in de duinbossen bij Wassenaar en tijdens het interbellum pakten Van Gelder, Bakker Schut, Wils en Dudok dat oude Haagse thema weer op bij de vormgeving van de tuinvijken. Neutraliteit en groen lijken aan elkaar geklonken. Aan het eind van de twintigste eeuw en in het nieuwe millennium herinnerden bestuurders nog altijd aan dat idee. Het omvormen van de Scheveningse Bosjes naar een Vredespark met een ring van internationale en neutrale instituten zoals Europol, Eurojust en het Internationaal Strafhof werd dan ook als vanzelfsprekend gezien.



Figuur 7
Het Hof, het dorp en de nieuwe groene buitenwijk rond Het Lange Voorhout door onbekende schilder in 1553
collectie: Haags Historisch Museum.

Stadspaleizen, vesting- en waterwerken 1586-1625

Stadhouder Maurits van Oranje (1567-1625) koos Den Haag als residentie en droomde om deze tot een echte vestingstad uit te bouwen. Geld en steun van vermogende Zuid-Nederlandse burgers en de grond om de wallen en waterwerken uit te voeren waren er. Deels werd het op zijn eigen domeinen uitgevoerd. Echter door toedoen van de Staten van Holland kwam daar niets van terecht. De pro-Franse Oranjes stonden een continentale politiek voor waarbij vooral de belangen van de Oranjes centraal stonden en de oorlog met Spanje doorgang moest vinden. De Republiek van handelssteden en koopmannen zag niets in deze oorlogszuchtige politiek. Als politiek haalbaar alternatief werden er singels en een havenwijk aangelegd met een orthogonale structuur. Het leek wel of met alle deelplannen die in de periode daarna volgden de ideale rasterstad van Maurits' vertrouweling, de Hagenaar en wiskundige Simon Stevin (1548-1620) ten uitvoer werd gebracht. Vanuit de Zuidelijke Nederlanden kwamen veel voorname protestantse vluchtelingen naar Den Haag, die de hofcultuur meebrachten, zoals Van Aersen, Huygens en Stevin. Deze families

waren loyaal aan de Oranjes en stonden ver van de Hollandse kooplieden en droegen vooral de continentale politiek uit. Een nieuwe traditie uit Frankrijk om stadspaleizen te bouwen volgens paviljoenmodel werd geïntroduceerd door deze nieuwe bewoners (Meischke 1997, Wijsenbeek-Olthuis 1998). Dat waren blokvormige huizen met een paviljoendak, een dak met vier dakschilden. Deze huizen werden weer geschakeld zodat men paleizen kreeg van drie of meer paviljoenhuizen. Hofwijck van Huygens en het Mauritshuis zijn één paviljoen. De Amsterdamse architect Hendrick de Keyser is waarschijnlijk de bouwmeester van het Huis van Oldenbarnevelt (1611) op Kneuterdijk 22. Daarna volgde het huis van ambassadeur Van Dyck, later ook wel Ieprouzenhuis genoemd (ca. 1615), dat tegenover de Bierkade langs het Spui lag. Op de hoek van het Lange Voorhout en de Kneuterdijk bouwde men het Huis van Wassenaar van Duivenvoorde (1624) dat ook door De Keyser was ontworpen en een voorbeeld is van een zuiver paviljoenhuis (Meischke, 1997). Ook Stevin zelf woonde in het Haagse centrum in de Raamstraat in een deftig paviljoenhuis. Vanaf 1593 was hij privéleraar in vestingwerken en vertrouweling van Maurits en diende hij als ingenieur in het leger. In 1604 werd hij kwartiermeester van de prins. Tot aan zijn dood schreef Stevin aan zijn De Huysbou, een werk dat nooit werd voltooid maar grote invloed had op Huygens. Het grootste paviljoenhuis werd door ambassadeur Van Aersen aan het Lange Voorhout gebouwd. Zijn buurjongen en assistent Constantijn Huygens zou later twee van de fraaiste paviljoenhuizen laten bouwen door de bouwmeesters Jacob van Campen en Pieter Post. Waarschijnlijk was de bijdrage van Maurits aan de stad zelf minimaal, maar was het vooral de kring rond hem die zich intensief met de wording van Den Haag en de bouw van de stadspaleizen bezig hield. Maurits zou Den Haag achterlaten als een plaats met een orthogonale structuur, zonder muren of poorten, maar met singels, havens en nieuwe wijken waar ambachtslieden zich vestigden. Langs het Lange Voorhout werden indrukwekkende paviljoenhuizen gebouwd en in de havenwijken werden eenvoudige en betaalbare versies van het paviljoenhuis opgetrokken. Dat niet alle ambities van Maurits uitkwamen was wel duidelijk, maar een poging om een gracht te graven aan het Lange Voorhout werd niet gesaboteerd door de Staten van Holland maar bleek onhaalbaar door het weerbarstige landschap en de ligging boven op de strandwal. Wellicht ontbraken hier de adviezen van de wijze Stevin die in 1620 overleed. Het lommerrijke groen leek even vergeten in het dorp Den Haag.



Figuur 8

Stadsplattegrond van Lodovico Guicciardini met Den Haag ca.1581, kopergravure uit 1625

bron: *Description De tuts les Pays-Bas Autrement appelez la Germanie Inferieure, ou Basse Allemagne.*

Het geordende buitenleven 1625-1647

Onder stadhouder Frederik Hendrik prins van Oranje (1584-1647) werden buiten Den Haag enorme lusthoven en zomerpaleizen gebouwd naar de laatste Franse mode (Ottenheim 1997). Binnen de singels werd kromme straten rechtgetrokken en herverkaveld en lege tuinen volgebouwd. Naast de stadspaleizen die lagen aan het Lange Voorhout, de Kneuterdijk en het Buitenhof werden geometrische stedelijke ruimten omringd door de blokvormige royale paviljoenhuisen gebouwd op het Princen Plein, het Korte Voorhout, aan de Prinsessegracht, Herengracht, Prinsengracht, Boekhorststraat en Lange Beestenmarkt. Vanaf 1621 tot aan zijn dood in 1647 verdiepte Frederik Hendrik zich als bouwheer vrijwel onafgebroken in architectonische problemen (Ottenheim 1997: 107). Vanaf 1625 omringde de prins-stadhouder zich met een elite die goed op de hoogte was van de ontwikkelingen in de Franse hofcultuur en Italiaanse renaissancearchitectuur: de gebruiken, de bouwkunst, de tuinaanleg, de literatuur, de muziek en de schilderkunst. Vooral zijn jonge secretaris Constantijn Huygens (1596-1687), zijn griffier Laurens Buysero en zijn veldheer en later gouverneur van Brazilië Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679) bleken goed geïnformeerd. De Franse oriëntatie van de Frederik Hendrik verschoof naar de Italiaanse renaissancearchitectuur en het in Europa ontluikende humanisme. Op het laatst werden nog twee van de mooiste lusthoven met buitens in Hollands classicisme

gebouwd: Huis ten Bosch voor de prins en zijn gemalin en Hofwijck waar Huygens zich terugtrok nadat zijn prins overleed. Onder de vele nieuwe en invloedrijke bewoners van Den Haag waren ingenieurs, bouwmeesters en ambachtslieden uit de Zuidelijke Nederlanden die een rol speelden bij de invoer van nieuwe stedelijk ensembles met geometrische stedelijke ruimten en paviljoenhuizen. De families van Stevin, Van Bassen en Huygens kwam daar bijvoorbeeld vandaan, terwijl de familie van de architectenbroers Van 's-Gravesande en Noorwits uit Norwich kwam, een plaats waar na de val van Antwerpen eveneens veel families heen waren gevlucht (Ottenheim & Van Tussenbroek 2011). Maar het was vooral de jonge echtgenote van de stadhouder Amalia van Solms (1602-1675) die de geest, zwier en stijl van het Franse Hof naar het stijve protestantse Den Haag bracht (Van Gelder 1937). De komst van het Hof van Bohemen naar het Voorhout in het jaar 1621 met de winterkoning Frederik V, keurvorst van de Palts (1596-1632) en winterkoningin Elizabeth Stuart (1596-1662) zal daartoe zeker een flinke stimulans zijn geweest. Onderdeel van de eerder besproken continentale politiek was de Franse alliantie. De Francofele neigingen van Frederik Hendrik waren en bleven een gevoelig onderwerp voor Hollandse kooplieden, regenten en protestanten (Hofman 1983). De inname in 1642 door de Fransen van de vrijstad van de Hugenoten La Rochelle met hulp van de Oranjes wekte grote woede. Voor de Oranjes was deze Franse alliantie van strategisch belang. Frankrijk en Spanje voerden oorlog met elkaar. Frankrijk steunde de stadhouder in zijn niet altijd succesvolle veldtochten in de Zuidelijke Nederlanden tegen de Spanjaarden. Tijdens het stadhouderschap van Frederik Hendrik zou het hof uitgroeien tot een integraal onderdeel van de politieke en maatschappelijke cultuur van De Republiek binnen Europa. Het lot van Den Haag was verbonden aan dat van de Oranjes en de continentale politiek die werd gevoerd. Constantijn Huygens gaf daaraan mede vorm als secretaris, diplomaat en als kenner van de cultuur (Strengolt 1981; De Regt 1987; Lit & Pluijmen 1989; Terwen & Ottenheim 1993; Huisken, Ottenheim & Schwartz 1995; Ottenheim 1997; Keblusek & Zijlmans red 1997; Blom, Bruin & Ottenheim 1999; Strien & Van Leer 2002; Blom 2003; Ottenheim & Tussenbroek 2011; Landheer-Roelants red 2011). Den Haag zou een uitgesproken beeld krijgen met de vele stadspaleizen, lusthoven met paleizen, landgoederen met buitens, vierkante pleinen en kaarsrechte straten vol lindebomen en de blokvormige paviljoenhuizen met schilddak: het voorname dorp in het lommerrijke groen. Na Frederik Hendrik was de grote periode van Den Haag en de continentale politiek voorbij. De Staten van Holland en Amsterdam namen het roer over. Alles wat nog restte waren herinneringen aan het begin van de Gouden Eeuw (Wijsenbeek-Olthuis 2005).



Figuur 9
Het Prinsen Plein, schilderij van Jan van Call, 1690 met het Huis van Huygens, Maurits en Buytenweg
 bron: HGA beeldbank kl.A 426



Figuur 10
Korte Vijverberg, schilderij van Jan van Call, 1690 met het Huis van Maurits en de Sebastiaans Doelem,
 bron: HGA beeldbank kl. A 298

De Restauratie 1824-1850

In het jaar 1836 verscheen de eerste aflevering van: *Panorama van de Noordelijke Provinciën der Nederlanden, bevattende de schilderachtigste gezichten, kerken, hoofdgebouwen, gedenktekens, de belangrijkste straten en pleinen der steden, benevens de wandelingen in en om dezelve* van de Haagse gebroeders Van Lier. Daarin werd Den Haag gepresenteerd zoals het in de Gouden Eeuw was achtergelaten. Een voornaam dorp met in het Hofkwartier, aan het Prinsen Plein en langs de grachten enorme paviljoenhuisen in het 'lommerrijke groen.' Van de oorlogsschade en de sloppen en krotten aan de randen van de stad werd geen gewag gemaakt. Dit boek bleek echter niet alleen een terugblik maar vooral een programma voor de toekomst: de periode van de restauratie van oude waarden in Nederland en in Den Haag in het bijzonder. Voor de nieuwe koning Willem I, die Den Haag als residentie koos, nam het driemanschap van burgemeester Lodewijk Constantijn Rabo Copes van Cattenburch (1771-1842), secretaris Marcellus Emants (1778-1854) en de stadsarchitect Zeger Reijers (1789-1857) de uitvoering van de representatieve delen van de stad ter hand tussen 1824 en 1847. In de jaren daarna waren het vooral conservatieve krachten en leerlingen van Reijers die vast bleven houden aan de verfraaiing van de stad en de liberale nieuwlichterij van Thorbecke op afstand probeerden te houden. Reijers zou de stad op zijn stadsplattegrond afbeelden als een som van voorname monumenten. De eindeloze sloppen op de binnenterreinen werden door Reijers weggelaten. Uiteindelijk kwam er een einde aan de Restauratie, symbolisch gemarkeerd met de twist rond de prijsvraag voor het monument op het Plein 1818 na 1863 (Blijstra 1968: 37-38). Voorstanders van het neoclassicistische ontwerp van J.P. Koelman en W.C. van der Waeyen Pieterszen kwamen lijnrecht te staan tegenover de voorstanders van het neogotische ontwerp van Pierre Cuypers (1827-1921). Veelzeggend was dat in beide ontwerpen geen koning meer op een sokkel stond maar de Nederlandse Maagd als zinnebeeld van Nationale eensgezindheid.

De ensembles van de Restauratie bepalen nog altijd het beeld en de sfeer in bepaalde wijken van de stad en zij waren voorbeeld voor ontwikkelingen tot 1890. Hun stadsbeeld strekt zich uit van het Paleizencluster met Noordeinde en Kneuterdijk, de wijk in de tuin van Kneuterdijk, de wijk in het park van Willem II, dat na zijn dood werd ingericht als het Willemspark tot de straten daaromheen, zoals de Javastraat, Zeestraat, Mauritskade, Sophiastreet, Nassaulaan en de belangrijkste straat: de as Parkstraat – Alexanderstraat met het Plein 1813. De ‘avenue’ Parkstraat-Alexanderstraat verbond het oude centrum van de macht (het Lange Voorhout) met het nieuwe centrum van de macht, het Willemspark en het Plein 1813 met de beëindiging van de as tegen het stadhuis aan de Javastraat. Raadsleden konden daar van het balkon het nieuwe stedelijk ensemble aanschouwen, over de Alexanderstraat, het Plein 1813 en ver daarachter het oude centrum van de macht, het Lange Voorhout.



Figuur 11
De balzaal van paleis Kneuterdijk door Jan de Greef uit 1817, foto: dienst voor de stadsontwikkeling 1968, bron: HGA beeldbank 0.37770.



Figuur 12
Academie van Beeldende Kunsten, door Zeger Reijers, Prinsessegracht uit 1839, foto uit 1913, bron: HGA beeldbank 0.60944

Naast de ontwikkeling van de noordzijde van Den Haag en het gestaag volbouwen van de stad binnen de singels breidde Den Haag zich in de tweede helft van de negentiende eeuw stapsgewijs uit tussen de twee nieuwe polen: het nieuwe badhuis (1824/28) en het nieuwe Station Hollands Spoor (1847) met de treinverbinding naar andere steden. De invloed van de architectuur van de Restauratie op de nieuwe generatie architecten in Den Haag was groot. De witte koloniale villa's aan de Alexanderstraat 1 en 2 van Elie Saraber (1808-1878) met het groene gazon langs de Noordsingel en de brede

veranda's en balkons werden een standaard voor de woonparkarchitectuur. De fraaie bakstenen herenhuizen van Johannes Jacobus Delia (1816-1898) langs de boomrijke lanen werden een standaard voor de burgerwijken die in de jaren daarna werden gebouwd. Het 'rond-point' Plein 1813 met zijn vier statige huizen en de rasterstructuur van het Willemspark van de stadsarchitect Cornelis van der Waeyen Pieterszen (1819-1874) werd het archetype voor de pleinen en stijve rasterstratenplannen van de burgerwijken die tussen 1870 en 1890 werden gebouwd. Saraber, Delia en Van der Waeyen Pieterszen waren studenten van Reijers, opgeleid aan de Haagse Tekenenacademie. Tot 1890 domineerden in Den Haag de stedelijke ruimten en de architectuur met de fraaie gevels van de Restauratie.

Met de komst van de Grondwet (1848) en de Gemeentewet (1851) werd de spanning opgevoerd tussen de liberalen die geen overheidsbemoedienissen wensten en de conservatieven die de lijn van de koning wilden voortzetten en vooral de fraaie stad ambieerden. Het staatsbestel was letterlijk in transformatie waarbij ook de bestuurlijke inrichting van de gemeente ten nadele van de Oranjes werd gewijzigd. Echter, beide partijen vergaten net zoals de Oranjes de sloppen en hofjes op de binnenterreinen en de ellendige leefomstandigheden die daar heersten.

In het jaar 1836 verscheen de eerste aflevering van: *Panorama van de Noordelijke Provinciën der Nederlanden, bevattende de schilderachtigste gezichten, kerken, hoofdgebouwen, gedenktekens, de belangrijkste straten en pleinen der steden, benevens de wandelingen in en om dezelve* van de Haagse gebroeders Van Lier. Daarin werd Den Haag gepresenteerd zoals het in de Gouden Eeuw was achtergelaten.¹³ Een voornaam dorp met in het Hofkwartier, aan het Prinsen Plein en langs de grachten enorme paviljoenhuizen in het 'lommerrijke groen.' Van de oorlogsschade, de sloppen en de krotten aan de randen van de stad werd geen gewag gemaakt. Dit boek bleek echter niet alleen een terugblik maar vooral een programma voor de toekomst: de periode van de restauratie van oude waarden in Nederland en in Den Haag in het bijzonder. Voor de nieuwe koning Willem I, die Den Haag als residentie koos, nam het driemanschap burgemeester Lodewijk Constantijn Rabo Copes van Cattenburch (1771-1842), secretaris Marcellus Emants (1778-1854) en de stadsarchitect Zeger Reijers (1789-1857) de uitvoering van de representatieve delen van de stad ter hand ter hand tussen 1824 en 1847. In de jaren daarna waren het vooral conservatieve krachten en leerlingen van Reijers die vast bleven houden aan de verfraaiing van de stad en de liberale nieuwlichterij van Thorbecke op afstand probeerden te houden. Reijers zou de stad op zijn stadsplattegrond afbeelden als een som van voorname monumenten. De eindeloze sloppen op de binnenterreinen werden door

13

De verheerlijking van de zeventiende-eeuw van Frederik Hendrik en Huygens met 'het voornaam dorp in het lommerrijke groen' begon al meteen aan het begin van de achttiende eeuw. Riemer, J. (1730 deel I, 1739 deel II) *Beschryving van 's Graven-Hage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegenheid, uitbreidingen, onheilen en luister; mitsgaders stigtige van het Hof, der kerken, kloosters, kapellen, godshuizen en andere voornaame gebouwen. Als mede de Privilegen, Handvesten, Keuren en Wyze der Regeringe* (Heruitgegeven in 1974) en Braasem, W.A. (1978) *'s-Gravenhage In de fraaiste Gezichten* (overzicht van de prenten uit Riemer)

Reijers weggelaten. Uiteindelijk kwam er een einde aan de Restauratie, symbolisch gemarkeerd met de twist rond de prijsvraag van het monument op het Plein 1818 na 1863 (Blijstra 1968: 37-38). Voorstanders van het neoclassicistische ontwerp van J.P. Koelman en W.C. van der Waeyen Pieterszen kwamen lijnrecht te staan tegenover de voorstanders van het neogotische ontwerp van Pierre Cuypers (1827-1921). Veelzeggend was dat in beide ontwerpen geen koning meer op een sokkel stond maar de Nederlandse Maagd als zinnebeeld van Nationale eensgezindheid.

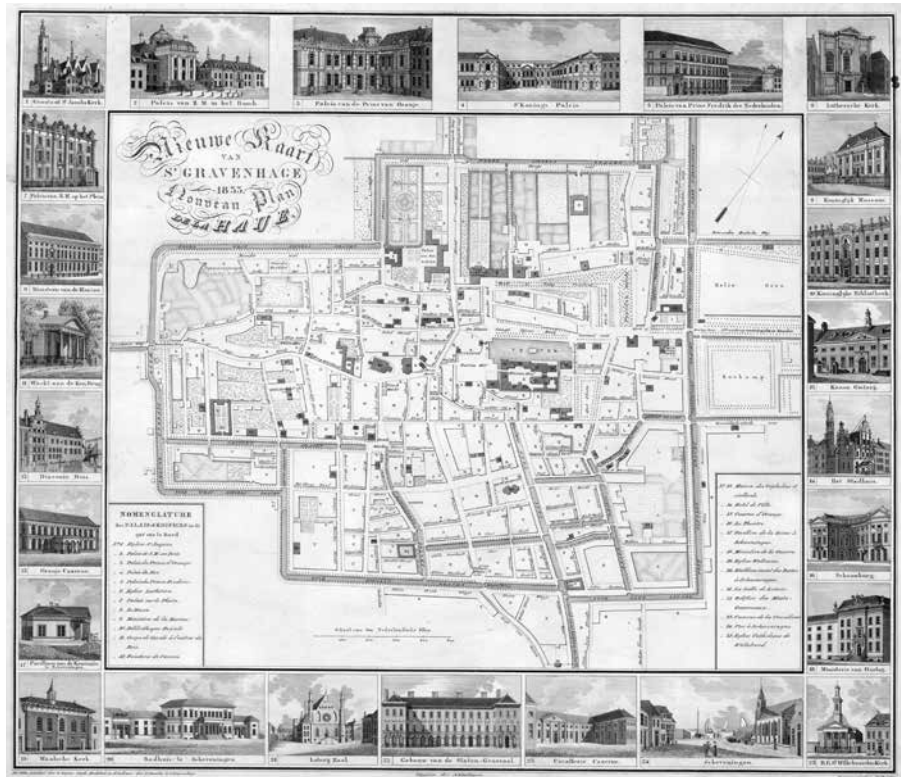
De ensembles van de Restauratie bepalen nog altijd het beeld en de sfeer in bepaalde wijken van de stad en zij waren voorbeeld voor ontwikkelingen tot 1890. Hun stadsbeeld strekt zich uit van het Paleizencluster met Noordeinde en Kneuterdijk, de wijk in de tuin van Kneuterdijk, de wijk in het park van Willem II, dat na zijn dood werd ingericht als het Willemspark tot de straten daaromheen, zoals de Javastraat, Zeestraat, Mauritskade, Sophiastraat, Nassaulaan en de belangrijkste straat: de as Parkstraat – Alexanderstraat met het Plein 1813. De ‘avenue’ Parkstraat-Alexanderstraat verbond het oude centrum van de macht (het Lange Voorhout) met het nieuwe centrum van de macht, het Willemspark en het Plein 1813 met de beëindiging van de as tegen het stadhuis aan de Javastraat. Raadsleden konden daar van het balkon het nieuwe stedelijk ensemble aanschouwen, over de Alexanderstraat, het Plein 1813 en ver daarachter het oude centrum van de macht, het Lange Voorhout.

Naast de ontwikkeling van de noordzijde van Den Haag en het gestaag volbouwen van de stad binnen de singels breidde Den Haag zich in de tweede helft van de negentiende eeuw stapsgewijs uit tussen de twee nieuwe polen: het nieuwe badhuis (1824/28) en het nieuwe Station Hollands Spoor (1847) met de treinverbinding naar andere steden. De invloed van de architectuur van de Restauratie op de nieuwe generatie architecten in Den Haag was groot. De witte koloniale villa’s aan de Alexanderstraat 1 en 2 van Elie Saraber (1808-1878) met het groene gazon langs de Noordsingel en de brede veranda’s en balkons werden een standaard voor de woonparkarchitectuur. De fraaie bakstenen herenhuizen van Johannes Jacobus Delia (1816-1898) langs de boomrijke lanen werden een standaard voor de burgerwijken die in de jaren daarna werden gebouwd. Het ‘rond-point’ Plein 1813 met zijn vier statige huizen en de rasterstructuur van het Willemspark van de stadsarchitect Cornelis van der Waeyen Pieterszen (1819-1874) werd het archetype voor de pleinen en stijve rasterstratenplannen van de burgerwijken die tussen 1870 en 1890 werden gebouwd. Saraber, Delia en Van der Waeyen Pieterszen waren studenten van Reijers, opgeleid aan de Haagse Tekenenacademie. Tot 1890 domineerden in Den Haag de stedelijke ruimten en de architectuur met de fraaie gevels van de Restauratie.¹⁴

Met de komst van de Grondwet (1848) en Gemeentewet (1851) werd de spanning opgevoerd tussen de liberalen die geen overheidsbemoediging wensten en de

Nog altijd wordt de invloed van het stedelijk ensemble van het Willemspark en de paleizen niet op zijn juiste waarde ingeschaald in de Haagse wordingsgeschiedenis van de stad omdat deze als losstaande monumenten en incidenten in de stad worden beschouwd. Ook Van der Laarse (2010) vroeg zich vooral af wat Willem II met zijn ‘grand design’ voor ogen stond en haar betekenis binnen een Europees perspectief.

conservatieven die de lijn van de koning wilden voortzetten en vooral de fraaie stad ambieerden. Het staatsbestel was letterlijk in transformatie waarbij ook de bestuurlijke inrichting van de gemeente ten nadele van de Oranjes werd gewijzigd. Echter, beide partijen vergaten net zoals de Oranjes de sloppen en hofjes op de binnenterreinen en de ellendige leefomstandigheden die daar heersten.



Figuur 13
Stadsplattegrond van Zeger Reijers uit 1833 met Haagse monumentale gebouwen als kantversiering,
bron: HGA beeldbank z.gr.0018

§ 2.2 Thematisering van het stadsbeeld: De Fraaie Stad en het Willemspark

Een aangenaam woonmilieu voor welgestelden

Is het idee van de Fraaie Stad de 'City of the Mind' de stedelijk ensembles van het Willemspark en omgeving het daadwerkelijk gebouwde resultaat. Een beeldbepalend stedelijk ensemble van Den Haag.

De bouwwerken van Willem I waren een verzameling losse monumenten zonder enig stedenbouwkundig verband. De bebouwing in neoclassicisme refereerde vooral aan Parijs, waar de architecten van de Restauratie waren opgeleid. Pas met de ambities van Willem II voor het Willemshof kwam er een samenhang tussen de incidenten. Willem II stond vijandig tegenover de machtige club van hofarchitecten, Reijers en de Haagse Tekenaacademie, die voor zijn vader zo welwillend alle monumenten vorm gaven. Echter, het neoclassicisme had alle betekenis verloren die met de Verlichting gepaard ging en was verworden tot een slaafse navolging van de Parijse hofcultuur. De Engels geïnspireerde architectuur, waar Willem II zo'n voorstander van was, had op dat moment een andere politieke en maatschappelijke betekenis met Pugin en Barry als grote voorbeelden. Het beeld van deze architectuur werd ingezet door de koning, wiens politieke macht tanende was met de opkomst van de populaire liberaal Thorbecke. Het was in deze nadagen van de Oranjes dat het stadsbeeld werd gethematiseerd door conservatieve en Oranjegezinde krachten. De aanzet daarvoor was te vinden bij de tomeloze ambities van Willem II met Den Haag waarvan nauwelijks iets terecht kwam, behalve de grondaankoop en de verbinding van het Paleizencluster met zijn Willemspark en omgeving. Dit beeldbepalende stedelijk ensemble zou grote invloed hebben op de stedenbouwkundige ontwikkeling van Den Haag.

Het Willemshof van Willem II

Met Willem II (1792-1849) verschoof de oriëntatie van Parijs naar London en Oxford. Daarnaast brachten de nieuwe koning en zijn gemalin Anna Paulowna (1795-1865), zuster van de Russische tsaar, de luisterrijke hofcultuur naar Den Haag. Willem en Anna woonden tijdens de korte regeerperiode van 1840 tot 1848 op het Paleis Kneuterdijk. Tijdens zijn koningschap vonden ook ingrijpende veranderingen van het staatsbestel plaats onder leiding van Thorbecke. De staatsbegroting had een zorgelijke vorm aangenomen en de staatsschulden waren onbeheersbaar geworden (Linsen, e.a., red 1992-95; Linsen 2002). Willem II had grootse bouwplannen. Al op 30 december 1837 kocht hij het landgoed Sorghvliet en verenigde dat met zijn eerder aangekochte landgoederen Hanenburg en Houtrust. In de jaren daarna kocht hij de landgoederen Buitenrust, Valkenbosch, Meerdervoort, Cranenburg en Rustenburg zodat het Koninklijk domein meer dan 600 hectaren besloeg. Ze vormden een aaneengesloten gebied ten noorden en westen van de stad, waar hij nabij Sorghvliet zijn grote ambitie het Willemshof wilde bouwen (Goekoop 1953: 13, 14). Hij toog zelf

aan het architectenwerk met zijn vriend en adjudant Merkes van Gendt. De koning liet allerlei werken uitvoeren volgens zijn eigen bouwtechnische ideeën en plannen, hetgeen de bouwkundige kwaliteit niet bepaald ten goede kwam. De moeizame omgang van de koning en hobbyarchitect met de Haagse architecten droeg bij aan het snelle verval van zijn eigen ontworpen gebouwen.¹⁵ Voor zijn meest prestigieuze project, het Willemshof, trok hij de Engelse architect Henry Ashton (1801-1872) aan. Ashton had aan het Windsorpaleis gewerkt, verbeteringen aan Victoria Street aangebracht en tevens een aantal van de mooiste gebouwen in die straat ontworpen (Blijstra, 1968; Van der Laarse, 2010). De familie Goekoop, die later het Catshuis zou kopen, vond op zolder een twintigtal ontwerpen van Ashton voor het Willemshof (Goekoop 1953).¹⁶ Ter voorbereiding van de bouwactiviteiten voor het Willemshof werd door Van der Spuij de loop van de Haagse Beek veranderd. De oude Beekmolen vlakbij de Zeestraat, die het water vanuit de Haagse Beek naar de Hofvijver pompte, had onvoldoende capaciteit.¹⁷ Op eigen kosten liet de koning een stoomgemaal op Hanenburg bouwen en een kanaal aanleggen om het water uit de Delftlandse boezem naar de Haagse Beek te leiden. Doorstroming van water op zijn landgoederen en in de stad zou hiermee weer op gang moeten komen. (Goekoop 1953: 14; Van der Laarse 2010). Van der Laarse beweerde over de plannen voor het enorme neogotische paleis: '[het] had echter een voor Nederlandse begrippen zeer monumentaal paleizencomplex moeten worden op het domein van het voormalige Bentinckbezit Zorgvliet (het huidige Catshuis). Rechtstreeks verbonden met het Binnenhof en zijn Haagse paleizen scheen dit 'Willemsparkhof' naar omvang, schaal en allure bedoeld als een volwaardige tegenhanger van de grote Europese parkhoven Versailles, Sanssouci (Potsdam), Schönbrunn (Wenen), en Windsor Castle.' (Van der Laarse 2010: 174-175). Echter het bleef bij papieren fantasieën van Ashton, omdat de grillige opdrachtgever zich eindeloos met elk detail bemoeide. Van der Laarse (2010) betoogde verder dat de overgang van neoclassicisme naar neogotiek in de paleizenbouw vooral was ingegeven door de positie van de Oranjes in het Europese machtsspel. '[De] Haagse plannen hadden dit echter verre moeten overtreffen. Willem II's ideaal was Den Haag, net als Brussel, tot cultuurstad te herscheppen. Ondanks zijn eerdere voorkeur voor het empire lijkt zijn tweede Haagse bouwcampagne daarom te zijn bedoeld als een stilistisch antwoord op deze in het Zuiden gecontinueerde hofstijl, waarvan zijn 'geroofde' Brusselse paleizen eerder een luisterrijk symbool waren. Hij, de schoonzoon van de tsaar van Rusland en neef van de koning van Pruisen, die bovenal een ander monarch wilde zijn dan zijn autoritaire vader, koos nu als staatshoofd voor een neogotisch paleizencomplex met 'a castellated character.' (Van der Laarse 2010: 176) 'Het lijkt dus wel zeker dat de Nederlandse Oranjevorst met zijn Haagse bouwcampagnes de competitie met de Europese parkhoven heeft willen aangaan. De

15 Ubels, jaarboek *Die Haghe*, 1966: 51-52; Blijstra 1968: 27-31

16 'Design's for a Palace at Zorgvliet made at the Hague between February 21st and March the 10th 1838 by command of His Royal Highness The Prince of Orange'

17 HGA beeldbank gr.1028

nieuwe nationale context na de Belgische Afscheiding verzette zich echter tegen een continuering van de neoclassicistische paleisstijl. Vermoedelijk was dit de reden dat Willem II zich oriënteerde op de Engelse neogotische architectuur, zoals deze in de voorafgaande periode nog voornamelijk voor kerken en tuingebouwen werd toegepast. Overall in Europa groeide in deze romantische periode van culturele natievorming de behoefte aan een monumentalisering van het eigen verleden. In de neogotiek verheerlijkte men de hervonden middeleeuwse voorgeschiedenis en de ridderlijke heroïek van het koningschap' (Van der Laarse 2010: 178).

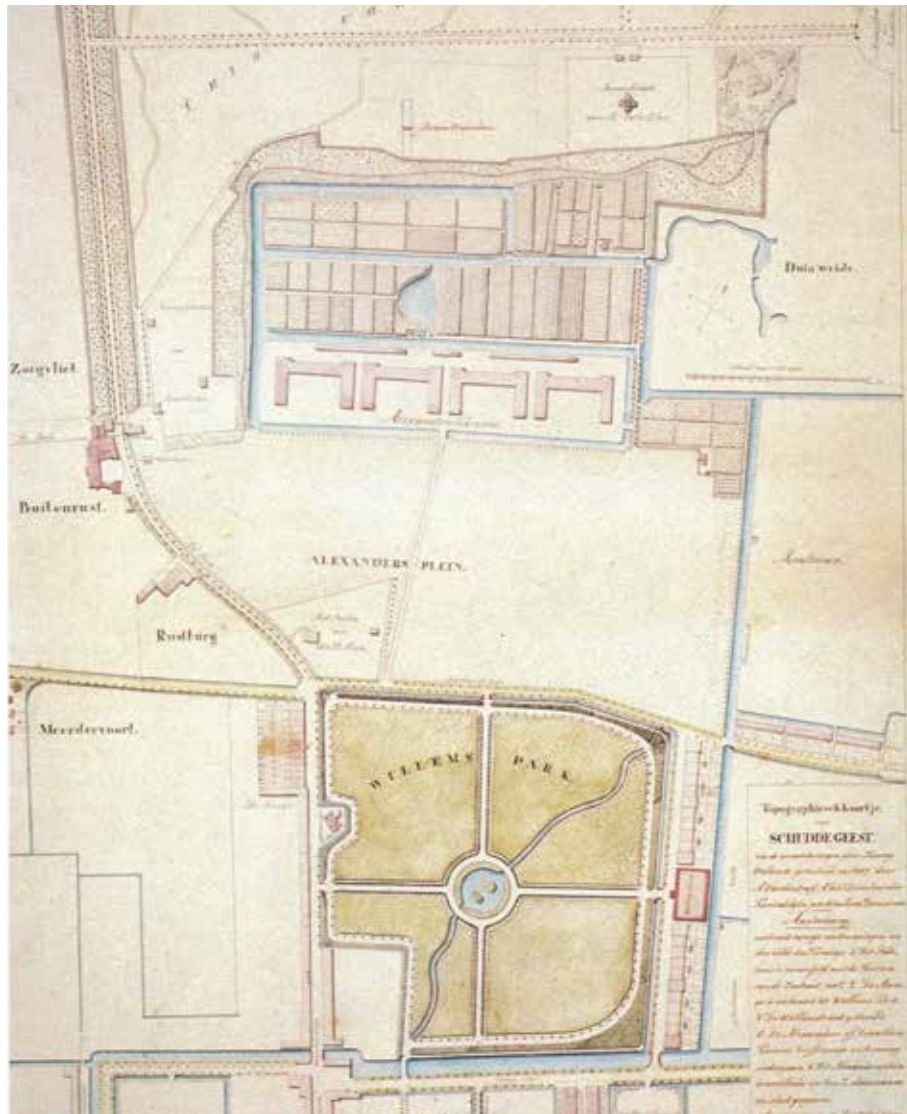


Figuur 14
Het paleizencluster met de Gotische Galerij Noordeinde in 1848, schilder Augustinus Wijnantsz, bron: HGA beeldbank kl.A 593 / Haags Historisch Museum



Figuur 15
Het paleizencluster, de Gotische Zaal, Noordeinde 1842, schilder Bartholomeus Johannes van Hove, bron: Koninklijk Huis

Wellicht doet de interpretatie van Van der Laarse te kort aan de complexe situatie in Den Haag en had de overgang een veel diepere gelaagdheid. De Europese context speelde zeker een belangrijke rol, maar ook de maatschappelijke positie van de koning in een veranderend Nederlands staatsstelsel en in een roerige periode van de Nederlandse en Europese geschiedenis mag niet over het hoofd worden gezien. De oude paleizen aan het Noordeinde en de Kneuterdijk werden met elkaar verbonden door een samenstel van nieuwe tussengebouwen. In de tuin van paleis Kneuterdijk werd de Gotische Zaal gebouwd en aan het Noordeinde de Gotische Galerij, deze werden in 1842 ingewijd, ontworpen en uitgevoerd door de architect G. Brouwer (Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988). Een indrukwekkende collectie schilderijen door Willem II aangekocht en uit Brussel afkomstig werd hierin ondergebracht. In 1879, een aantal jaren na de dood van Willem II, werden de inboedel en schilderijen verkocht, waaronder werk van Rembrandt, Michelangelo, Titiaan en Rubens.¹⁸



Figuur 16
Opmeting Willemspark door Van der Spuij uit 1857, van boven naar beneden Alexanderkazerne, Alexanderplein, Willemspark, stadgracht, Koninklijke tuin, bron: HGA beeldbank gr.1028

Park, manege, officierswoningen, Alexanderkazerne, badhuis en bazaar

Tussen het paleizencluster (Noordeinde, Kneuterdijk) en het Willemshof werd rond 1843 het privépark aangelegd met een manege voor Willem II. Met dat park ontstond er één doorgaande groene ruimte van de Kneuterdijk naar het Willemshof samen met de Alexanderkazerne (1841/48) en het Alexanderplein (of veld) waar de cavalerie

haar exercities deed. Sommige straten waren al bebouwd, zoals de Zeestraat, in het verlengde van het Noordeinde, dat naar het dorp Scheveningen leidde. Waar nu de Javastraat ligt, was indertijd een landweg: de Laan van Schuddegeest, waar het Alexanderveld lag met daarachter in aanbouw de kazerne in utilitaire architectuur. Hier werden Huzaren met paarden gevestigd, de ruitery die onderdeel was van de lichte cavalerie.¹⁹ De Haagse Beek rond de kazerne werd rechtgetrokken en omgevormd tot een stelsel van grachten en sloten. De architect was Jhr. J.G.W. Merkes van Gendt, een kolonel der genie en adjudant des konings van Willem II. De kazerne werd in 1971 afgebroken. In het kielzog van de parkaanleg verrees aan de Zeestraat tussen 1842 en 1852 een sprookjesachtig neogotisch stedelijk badhuis, een kasteelachtig gebouw met torens en kantelen dat na enkele jaren al werd vervangen door luxe villa's van de ontwikkelaar-architect Delia.²⁰

In het jaar 1843 werd aan de Zeestraat 80-82 ook de 'Grote Koninklijke Bazar' of op z'n Haags 'Grand Bazar Royal' (1843-1882-1927) geopend, een soort warenhuismuseum voor exotische producten uit alle hoeken van Europa en de koloniën. Oorspronkelijk was het een laag breed gebouw met één verdieping en twee beuken, maar in 1882 werd het verbouwd tot open en licht gebouw in een eclectische stijl met een open gevel. Tussen de pilasters waren brede etalageramen waar burgers alle exotische koopwaar van de wereld konden bewonderen op de zondagse wandeling naar Scheveningen. Het hele gebouw straalde de openheid, frisheid en lichtheid van een magazijn uit. Gram (1906: 161-164) beschreef de opkomst en ondergang van de bazaar, een pand vol curiosa en exotische waren. Het was een combinatie van museum en winkel in curiosa uit Europa en de koloniën.²¹ In 1927 werd deze eerste bazaar in het Willemspark opgeheven. Het zwaartepunt was toen al verschoven naar de binnenstad, waar een keur aan bazaars en magazijnen verrees op de plekken waar ooit zeventiende-eeuwse woonhuizen met werkplaatsen en winkels stonden.

Langs het park aan de Nassaulaan ontwierp en bouwde de architect Brouwer of Merkes van Gendt in het jaar 1845 de manege voor de koning waarmee het park ook aan deze zijde een wand kreeg. Op de kaart van de gebroeders Belinfante, die in 1845 werd vervaardigd en twee jaar later uitgegeven,²² was er van een aanvang van de parkaanleg nog geen sprake. De nieuwe Manege stond al als gebouwd getekend en de aanleg van de Nassaustraat was in voorbereiding, gezien de afbakening van het tracé. Deze straat lag precies in het verlengde van de entree van de Oranjekazerne zodat er een samenhangend stedelijk ensemble ontstond tussen de twee kazernes en het park. In 1846 werden naast de manege aan de Nassaulaan woningen voor de officieren van

-
- 19 In 1875 vestigde het Derde Regiment 'de Rode Huzaren', later het 'Hofregiment' zich permanent in de Alexanderkazerne met 400 tot 800 man en paarden,
- 20 HGA beeldbank kl.B 1713 (1851) kl.B 1711 (1848)
- 21 HGA beeldbank kl.B 1724 (1854) kl. B 1723 (1850) kl.B 1717 (1850). Waarschijnlijk het eerste warenhuis verscheen in Parijs in 1851 'Au bon Marché', een nieuw concept waar 'kleine winkeltjes' waren samengevoegd in één overzichtelijk ruimte.
- 22 HGA beeldbank kl. 0444

de Frederikskazerne gebouwd, zodat de wand werd voltooid. In 1862 werd er een verbinding gemaakt tussen de Laan van Schuddegeest (later Javastraat genoemd) en de Frederikstraat. De drie kazernes waren nu onderling goed bereikbaar en het stratennet rond het park werd fijnmaziger. Na het overlijden van Willem II in 1849 werden in 1855 de gebouwen, tuinen en parken van de Oranjes verkocht en ging het park over naar de gemeente. Al in 1863 werd de Manege tot een kerk verbouwd door Saraber. De aanleg van het park en de Manege had tot gevolg dat langs de randen aan de Zeestraat en later na 1857 ook aan de Javastraat en de Mauritskade een nieuwe bebouwing ontstond, echter niet in de neogotische architectuur van Willem II. Op de kaart van Ary van der Spuij, directeur der particuliere domeinen van koning Willem II, uit 1857 was het ensemble van het park, de manege, de randbebouwing met het badhuis, de bazaar en de kazernes in oorspronkelijke samenhang te zien.²³

De neogotiek van Pugin en Barry en het perspectief voor de koning

Waarom forceerde Willem II een breuk met de Haagse hofarchitecten van zijn vader? Willem II was sterk op Engeland georiënteerd en liet zich voor zijn neogotische architectuur, als bij de Gotische Zaal, inspireren door de Tudorhall in het Christ Church College te Oxford waar hij had gestudeerd (Blijstra 1968). De zacht gele kleur baksteen en het zandsteen van de gebouwen van Willem II lijken verwijzen naar Oxford dat grotendeels met deze materialen is gebouwd en een geheel eigen sfeer geeft aan het stadsbeeld. In de jaren voordat Willem II koning werd, in 1836-1837, werden de Houses of Parliament in Londen gebouwd door de architecten Augustus Welby Pugin (1812-1852) en Charles Barry (1795-1860). Het werk was een kritiek op het rationalisme van de Verlichting en de ontluikende industrialisatie. Het was ook een kritiek op het neoclassicisme, de architectuur van de Verlichting, een architectuur die tevens symbool stond voor de Republiek. Pugin herinnerde aan het 'ware ethos' van de middeleeuwen in Noordwest Europa waar de vorst, net zoals de kerk, nog te midden van zijn onderdanen stond. In boeken zoals: *Contrasts* (1836) en *The True Principles of Pointed or Christian Architecture* (1841) beschreef Pugin uitvoerig zijn maatschappelijke en architectonische ideeën (Bank & Van Buuren 200: 155-164). De kritiek van Pugin betekende niet het afschaffen van de verworvenheden van industrialisatie en kapitalisme maar hij pleitte voor een herstel van het verloren gewaande middeleeuwse gemeenschapsideaal met een plek voor de soeverein. De vroege industrialisatie in Engeland dreef mensen uiteen en ontnam hen het historisch besef en bewustzijn van de gemeenschappelijke afkomst. Zeker in deze onrustige periode van voortdurende opstanden in Europese steden en hervorming van het staatsbestel in Nederland onder Thorbecke werd de historische band van het volk met haar vorst door steeds meer mensen ter discussie gesteld. Gebruiksvoorwerpen die als industriële massaproducten werden gereproduceerd waren voor Pugin

(en vermoedelijk ook voor Willem II) tekenen van de verloedering. Men was het authentieke origineel van het product vergeten, net zoals men de oorspronkelijke maatschappij was vergeten waaruit men voortkwam. Pugin vond dat de kwaliteit van de artikelen verbeterd kon worden als men deze door kunstenaars liet ontwerpen en vervaardigen in plaats van industrieel te produceren, en daarmee het origineel eindeloos te herhalen. Hij kreeg daarin bijval van Henry Cole die de kunstnijverheid sterk stimuleerde en mede de Londense wereldtentoonstelling in 1851 organiseerde, waar kunstnijverheidsproducten van over de hele wereld werden tentoongesteld. Vooral de leerling van Cole, Gottfried Semper, had grote invloed op de architectuur in de tweede helft van de negentiende eeuw (o.a. op Berlage). Pugin, Cole en Semper wezen de industrialisatie niet af maar wilden deze juist vervolmaken door het maken door de kunstenaarshand te herstellen en daarmee een gemeenschappelijke oorsprong zoals deze werd voorondersteld in de middeleeuwen en de gotiek. In dat licht gezien boden de ideeën van Pugin cum suis op termijn een perspectief voor zowel koning als volk. Gezien de belangstelling van Willem II voor kunst en Engeland is zeker aannemelijk dat hij op de hoogte was van de politieke en maatschappelijke betekenis van de neogotiek in de zin van Pugin en Cole in de architectuur. Echter Willem II zou al in maart 1849 overlijden en worden opgevolgd door zijn minder visionaire zoon. Pas na het overlijden van Willem II nam een andere navolger van de ideeën van Pugin, John Ruskin, in zijn boek *The seven lamps of architecture* (1849) een veel extremer standpunt in. Hij wees alle industriële producten en gebruik van machines af en verheerlijkte het ambacht en het kunstenaarschap. Op het lokale niveau waren de Oranjes gevoelig voor de rooms-katholieke emancipatie, vooral toen de kwestie over de begraafplaats die in 1824 was aangelegd hoog opspeelde en de katholieken tol moesten betalen om bij hun laatste rustplaats te komen. De Oranjes steunden de invloedrijke Haagse katholieke middenstandsfamilies zoals Drees, Peek, Krul, Smulders, Kaiser etc. (De Regt 1986: 58-61). Een aantal jaren eerder bouwde de hofarchitect Tollus op de begraafplaats al een kapel (1833/38). Ook de aanleg van het kostbare stoomgemaal bij Hanenburg en het kanaal van de Vliet daarheen liet zien dat Willem II oog en neus had voor de noden van de stad waar de stagnerende doorstroming na het verhogen van het waterpeil in 1825 de stad opzadelde met stank, ziekten en dood. Een waardig vorst die zich te midden van zijn volk waande moest wel ingrijpen, ook al was het symbolisch.²⁴

Het einde van De Restauratie en bemoeienissen van de koning

In 1847 werd de stedelijke fabricage (de stadsontwikkeling) weer onder controle gesteld van een raadscommissie. Het driemanschap dat de fabricage en de ontwikkeling van de stad beheerde begon al in 1842 uiteen te vallen door de

plotselinge dood van de alleen regerende burgemeester Copes van Cattenburgh in het stadhuis. Drie jaar later, in 1845, vroeg Emants ontslag in verband met zijn gezondheid en een jaar later werd hem dat verleend. Nu Emants en Copes van Cattenburgh waren weggefallen greep de Haagse raad zijn kans om de Dienst Fabricage te reorganiseren (Vijfvinkel e.a. 1986: 116). Men wilde weer een brede Commissie van Fabricage, zoals deze tussen 1816-24 bestond, met naast de stadsarchitect, de burgemeester, de gemeentesecretaris en twee raadsleden. Reijers die tot 1847 zijn eigen beleid kon bepalen werd nu op de vingers gekeken door de commissie, die vond dat hij onnodige uitgaven deed. In 1848 schrapte de raad flink in de begroting van de Haagse Fabricage. Werk werd uitgesteld en personeel ontslagen. Bij de aankoop van materiaal moest er nu openbaar worden aanbesteed, wat niet altijd de kwaliteit van het materiaal ten goede kwam. Na de reorganisatie van 1848 werd de administratieve basis gelegd voor de Dienst Openbare Werken (Vijfvinkel e.a. 1986: 118, 119). Ieder jaar in juni maakte de dienst een jaarverslag waarbij men aangaf welke verfraaiingen en verbeteringen voor het komende jaar besproken moesten worden. Reijers' gezondheid liet te wensen over en hij kreeg in 1852 een assistent-architect toegewezen. Uiteindelijk werd na een sollicitatieprocedure in januari 1853 Van der Waeyen Pieterszen benoemd om hem bij te staan. Ieder jaar sloot Den Haag af met een batig saldo maar na 1853, na een reorganisatie van het gemeentelijk belastingstelsel ten gevolge van de nieuwe gemeentewet, ging het mis: de stad had opeens veel minder inkomsten (Vijfvinkel e.a. 1986: 122). In 1857 stierf de oude bouwmeester Reijers. Op advies van het college werd zijn assistent Willem Cornelis van der Waeyen Pieterszen (1819-1874)²⁵ als opvolger benoemd. Van 1857 tot 1874 zou hij de stadsarchitect zijn van Den Haag. In 1849, na het overlijden van Willem II, bleek het Koninklijk Huis met alle landgoederen en kunst die waren aangekocht financieel aan de rand van de afgrond te staan. De nalatenschap was een schuld van viereneenhalf miljoen gulden. Zoals eerder aangegeven verkocht men het park aan de gemeente. Ook werd de indrukwekkende kunstcollectie verkocht. De manege was al verkocht en de Gotische Galerij langs het Noordeinde werd wegens bouwvalligheid en instortingsgevaar in 1882 afgebroken. De weduwe Anna Paulowna werd de nieuwe eigenares van Sorghvliet. Toen zij in 1866 op Buitenrust overleed, kreeg prinses Sophie, Groothertogin van Saksen, die normaal gesproken in Weimar verbleef, het landgoed in handen. Van alle gebouwen van Willem II overleefden alleen de bebouwing aan de Nassaulaan en de Gotische Zaal achter de Kneuterdijk de vernieuwingen. Na het aantreden van Willem III (1817-1890) in 1849 zouden de Oranjes nog nauwelijks meer invloed uitoefenen op het stadsbeeld van Den Haag. Het enige wat restte was de verkoop van koninklijke bezittingen. Prins Alexander en zijn tante Groothertogin Sophia kochten Paleis Kneuterdijk en de Gotische Zaal terug op persoonlijke titel. De tuin van paleis Kneuterdijk, die helemaal doorliep tot de Hooge

Wal (de huidige Mauritskade), werd verkocht aan een leerling van Reijers, Delia. Na het overlijden van Willem III zou het Paleis Kneuterdijk tot 1940 de woonplaats blijven van koningin regentes Emma en haar dochter Wilhelmina. De Oranjes verbleven van 1813 tot 1940 in het paleizencluster Noordeinde en Kneuterdijk. Het stedelijk ensemble met de stedelijke ruimten en bebouwing, waarmee de Oranjes een begin hadden gemaakt, werd voltooid door burgers die de tuin van Kneuterdijk en het park van Willem II volbouwden, wat het geheel een samenhang gaf. Er ontstond stapsgewijs één stedelijk ensemble dat zich uitstrekte van het Paleizencluster tot de Alexanderkazerne waarmee het stadsbeeld van De Restauratie haar uiteindelijke vorm kreeg.

De aanleg van het Willemspark 1857-1861

Met de aankoop van het park in wording in het jaar 1855 wilde de gemeente een woonpark aanleggen dat de allure van de stad zou verhogen. Een van de eerste plannen betrof de bebouwing langs de Zeestraat door de Duitse architect van prins Frederik der Nederlanden, Hermann Wentzel, een plan dat op verzoek van burgemeester en wethouders was vervaardigd maar dat door de gemeenteraad op 11 maart 1856 werd afgekeurd.²⁶ De bebouwing bestond uit royale vrijstaande villa's in een parkachtige omgeving. Vervolgens ontwierp de tuinarchitect J.D. Zocher (1791-1870) in 1856 de parkwijk, hij had aan de hand van een aantal studies al laten zien waartoe hij in staat was, maar dat ontwerp werd niet gehonoreerd.²⁷

Het voorstel week nogal af van het gebruikelijke oeuvre van de Zochers en had een statische en symmetrische opzet. Wellicht was dit ontwerp van de hand van zijn zoon L.P. Zocher (1820-1915). Uiteindelijk ontwierp de stadsbouwmeester Van der Waeyen Pieterszen (1819-1874) het park. Dit was eveneens een symmetrisch ontwerp maar nu met een ovaal plein in plaats van een rond plein. Ook was het stratenplan eenvoudiger en was de bochtige laan verdwenen. Beide ontwerpen volgden de hoofdstructuur van het al aanwezige park: een assenkruis met in het midden een 'rond-point'. Tussen 1857 en 1861 werd het park door de gemeente omgevormd tot een woonpark waarbij de bouwkavels met forse winst werden verkocht. Op de kaart van Van der Spui uit 1857 was het park nog intact.²⁸ De eerste foto's die van de stad werden genomen rond deze periode laten jonge aangeplante bomen zien.²⁹ Moderne stedelijke voorzieningen zoals verhoogde trottoirs, afwatering van straten met riolen en gaslantaarns werden meteen meegenomen in het ontwerp door Van der Waeyen Pieterszen en later in de omliggende straten zoals de Javastraat. De landmeter A. Bevers tekende in 1860 een plankaart van het Willemspark met de schaal 1:2500 waarbij de kavels, de bebouwing, de gebouwhoogten en de hoogte van het monument op het Plein 1813 waren

26 HGA beeldbank z.gr. 1559 (pentekening Wentzel)
27 HGA beeldbank gr.B 1290 (lithografie plan Zocher)
28 HGA beeldbank gr. 1028
29 HGA beeldbank O.56878 & kl.B 1328

aangegeven.³⁰ Op een serie houtgravures uit 1860 was de bebouwing al getekend.³¹ Op foto's uit het gemeentearchief was te zien dat de jonge bomen aan de Nassastraat rond 1860 al een enige omvang hadden.³²

Acht Haagse architecten en bouwondernemers kochten de bouwkavels en bouwden voor eigen rekening villa's die werden doorverkocht. In het park verrezen prachtige voornamelijk wit gepleisterde villa's van de architecten Elie Saraber (1808-1878), Johannes Jacobus Delia (1816-1898), Arend Roodenburg (1804-1884), Q. Wennekers, J.P.C. Swijser en Jansen (Blijstra 1968: 36). Alleen Delia gebruikte metselwerk in het zicht. Het was een nieuwe generatie architecten, van wie Roodenburg, Delia en Saraber afkomstig waren van de Haagse Teekenacademie, Afdeling Bouwkunde, waar Reijers les had gegeven en waar zij zelf ook docent zouden worden. Het park bestond uit Plein 1813 met vier monumentale wit gepleisterde villa's, een monument in het midden en twee elkaar kruisende monumentale assen, de Alexanderstraat en de Sophialaan en een 'rond-point' zoals ook in Parijs in zwang was. Verder was het opvallend dat de assen niet onder een hoek van 90 graden op elkaar stonden: er was een hoekverdraaiing. Daarmee leek Van der Waeyen Pieterszen te anticiperen op het doortrekken van de Sophialaan naar een nieuwe stedelijke uitleg in het verderop gelegen 'Kleine Veentje'. De Sophialaan begon bij de manege / kerk en eindigde bij al aanwezige bebouwing in de Zeestraat. Men had de hoop om daar panden aan te kopen en een doorbraak te maken naar de nieuwe uitleg van de stad

De prijsvraag in 1864 rond het monument op het Plein 1813 gaf aanleiding tot een stevig conflict.³³ Er ontstonden twee kampen, een die het neoclassicisme van het plan Ebenhaëzer steunde en een kamp dat het neogotische NO steunde. Zoals hierboven beschreven stond in beide ontwerpen die overbleven in elk geval geen koning gedragen of omringd door zijn onderdanen op de sokkel, maar de Nederlandse Maagd, zinnebeeld voor de eenheid van het Nederlandse volk en land. Alle ontwerpen met een koning waren al afgefallen. Het eerste plan bleek van Koelman en Van der Waeyen Pieterszen, het tweede plan van Cuypers. Er was een hoofdcommissie van conservatieve industriëlen die warme voorstanders waren van het protectionisme. Daarnaast was er een jury en een beoordelingscommissie. De taakverdeling was klaarblijkelijk niet goed geregeld. Ebenhaëzer won met 22 voor tegen 2 tegenstemmen bij de commissie, echter, de jury stelde NO als winnaar. Er ontstond een felle strijd waarbij alle Nederlandse architecten partij trokken voor Ebenhaëzer. De architect Jan Leliman, secretaris en later voorzitter van de Maatschappij der Bouwkunst, speelde daarbij een belangrijke rol. De tegenpartij verwees naar belangrijke buitenlandse grootheden zoals Viollet le Duc, Labrousse, Garnier, Semper en Bötticher. Vóór Ebenhaëzer waren

30 HGA beeldbank gr.1064

31 Sophialaan nr.3 (HGA beeldbank kl.B 302), Plein 1813 nr.3 (HGA beeldbank gr.A 531), Plein 1813 nr.20(HGA beeldbank kl.B 1342), Plein 1813 nr.21 (HGA beeldbank kl.B 1343), Zeestraat nr.53 (HGA beeldbank kl.B 1747)

32 HGA beeldbank O.49390

33 Moll, jaarboek *Die Haghe* 1954: 1-17; Blijstra, 1968: 37-41

Hollandse grootheden zoals rijksbouwmeester Willem Nicolaas Rose (1801-1877),³⁴ die aanvankelijk twijfelde, De Greef, Springer, Offenberg, Metzelaar, Bleijs, Ebersson en Gosschalk. Uiteindelijk werd het ontwerp van Ebenhaëzer uitgevoerd maar de tegenstelling binnen de wereld van de architecten en de maatschappij was scherp zichtbaar geworden. Van de verliezer Cuypers zou men nog horen in Den Haag.



1 Zeestraat ca.1870, met ouder randbebouwing
bron: Van der Haer 1968, foto: Delboy



2 Alexanderstraat met huizen van Delia 1867,
bron: Van der Haer 1968, foto: Delboy



3 Naussastraat, officiershuizen 1867,
bron: Van der Haer 1968, foto: Delboy



4 Sophialaan met manege 1870,
bron: Van der Haer 1968, foto: Delboy



5 Parkstraat, richting Lange Voorhout,
bron: ansicht



6 Willemspark, villa van Saraber aan stadsgracht,
foto: auteur

Figuur 17
Willemspark en de lanen daaromheen

De lanen om het Willemspark

Voor de Haagse liberalen in de nieuwe gemeenteraad was de gemeentelijke ontwikkeling van het Willemspark een pijnlijke nederlaag. In 1858 werd een raadscommissie ingesteld die tot de slotsom kwam dat het particuliere bouwen zo weinig mogelijk aan voorschriften gebonden moest worden (Stokvis 1987: 46). In 1859 kwam als resultaat een *Algemeen Plan* van Van der Waeyen Pieterszen met in de jaren daarna uitbreidingsschetsen voor de Veenpolder met het *Plan voor de uitbreiding van het N.W. Gedeelte van 's Gravenhage* (ca.1866) en de Stationsbuurt met het *Plan van den nieuwen aanleg in het zuidelijk gedeelte van 's-Gravenhage* (ca..1862/63). Uiteindelijk werden alleen de delen op gemeentegrond uitgevoerd, net zoals dat plaatsvond bij een andere gemeentelijke ontwikkeling bij het Oranjeplein (Stokvis 1987: 46). De as Alexanderstraat werd doorgetrokken via de nieuw aangelegde Parkstraat die vanaf 1859 vorm kreeg en naar het Lange Voorhout leidde. In 1862 tekende Van der Waeyen Pieterszen op schaal 1: 2500 de verkaveling voor de Javastraat aan de overzijde van het Willemspark. De zeven zeer ruime kavels kregen een ritme mee van vooruitspringende en terugliggende bebouwing; daarbij sprong de bebouwing in de as van de Alexanderstraat naar voren.³⁵ Jan Willem Arnold (1813-1885), die schatrijk was geworden in Indië, zou daar aan de Javastraat 26 zijn winterverblijf laten bouwen tussen 1862 en 1864. Aan weerszijden liet de miljonair nog eens drie panden bouwen, zodat hij Javastraat 20 tot en met 32 bezat, vrijwel alle kavels die Van der Waeyen Pieterszen had getekend in 1862. De bouwmeester is onbekend. Van 1910 tot 1972 zou hier de raadszaal zijn gevestigd vanwaar men van een breed monumentaal balkon over de Alexanderstraat, via Plein 1813 naar het werkelijke centrum van de macht, het Lange Voorhout, kon kijken (De Regt 1986). Deze as zou tevens de nieuwe verbinding worden van de oude stad in de richting van de badplaats Scheveningen. Ook de bebouwing in het Willemspark zou de toon gaan zetten voor de jaren die volgden. De Nassaustraat en Zeestraat waren al bebouwd.³⁶ Aan de Alexanderstraat verschenen rond 1860 de eerste blokken met herenhuizen van Delia: Alexanderstraat 3-5, 4, 7-9-11, 8-10-12, 13-15 en 14-16. Ook het gebouw aan het Plein 1813 nr. 1 was van Delia; dit was het enige wit gepleisterde gebouw van zijn hand. Twee van de meest beeldbepalende villa's van het Willemspark lagen op de hoek van de Alexanderstraat 1 en 2 en de singels en waren ontworpen door Saraber rond 1860: wit gepleisterde villa's met brede veranda's

35 HGA Beeldbank gr.1016

36 De uitleg van het Zeeheldenkwartier en de Archipelbuurt op drie stadsplattegronden: Van der Waeyen Pieterszen & Last, kaart 1:12500 uit 1868, HGA beeldbank z.gr.0025A
Van der Waeyen Pieterszen, kaart 1:12500 uit 1870, HGA beeldbank gr.0325 & gr.0338
Van der Waeyen Pieterszen & Last, kaart 1:12500 uit 1879, HGA beeldbank z.gr.0025C

die over het gazon en de singel uitkeken naar de Mauritskade.³⁷ Daar werd tegelijk met de ontwikkeling van het Willemspark een aaneengesloten blok herenhuizen gebouwd door Delia op de hoek van de Mauritskade 19-33 met de Parkstraat, ca. 1860. Op de kaart van Lobatto uit 1868 is hier bebouwing getekend.³⁸ Ook aan de overzijde van de Parkstraat was er bebouwing. Uit de raadsverslagen blijkt deze ook van Delia te zijn. Om de hoek in de Parkstraat 109- 105 verscheen een ander bouwblok met drie voorname herenhuizen. Deze werden ook omstreeks 1860 of wellicht iets later gebouwd. In het kielzog van de ontwikkeling in het Willemspark volgde de aanleg van de Javastraat (na 1862 / 64). Het woongebouw Javastraat 1a en 1c (1865) was ook van de hand van de architect Delia. Verderop aan de Mauritskade 43-57 en Mauritskade 1-17 verschenen blokken herenhuizen met een grote architectonische samenhang en verwantschap (Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988: 67).

De wijk van Delia in de tuin van Kneuterdijk 1866-1870

Na het succes van het Willemspark en de bebouwing langs de Mauritskade en de Javastraat kondigde in maart 1866 de 'Commissie van beheer der nalatenschap van Z.M. Koning Willem de IIde' aan om de toen verhuurde tuin van Kneuterdijk te verkopen als bouwgrond.³⁹ Het ging om het terrein dat tegenwoordig wordt begrensd door Parkstraat, Mauritskade en Oranjestraat. De Amaliastraat vormde het centrum van deze buurt. Het paleis aan de Kneuterdijk werd op dat moment bewoond door koning Willem III. Al eerder was over deze tuin overleg tussen de commissie, de gemeentearchitect Van der Waeyen Pieterszen en de burgemeester en wethouders, maar nu had de commissie de voorwaarden gereed die verbonden werden aan de verkoop. De voorwaarde van de commissie aan de koper was dat er twee straten onbebouwd moest worden gelaten en dat die vrij en onbezwaard aan de Gemeente in eigendom moesten worden overdragen. Het ging om de straten die later de Amaliastraat en de Oranjestraat werden genoemd. De gemeente deed daarbij de toezegging dat zij de bestrating, gasverlichting en riolen in de straten bekostigde. Ook voor de bebouwing werden voorwaarden gesteld door de commissie. Er mocht geen bebouwing worden opgericht 'dienende voor hospitaal, geestelijke- of liefdadige gestichten, hofjes, schouwburg of lokaal voor publiekelijke vermakelijkheden, fabriek of werkplaatsen met of zonder stoomwerktuigen, bleekkerij slagterij, winkels tot verkoop van vleesch, spek of wild, mitsgaders stallen of koetshuizen, voor zooverre deze

37 Saraber verbouwde de Sociëteit de Witte (1848/50) aan het Plein, Hofje van Schuddegeest (1854), Sociëteit De Vereniging (1853, uitbreiding tussen 1871-76) aan de Kazernestraat 38b, Woonblokjes aan de Hogedorpstraat (1862-69), Diakonie Weeshuis en school der Nederduitsche Hervormde Gemeente (1867), Weeshuis in Kortebos, Schermgevel voor de oude bebouwing rond de Jacobskerk, Grand Hôtel Garni Château de la Mer in Scheveningen (1860), Villa Costa (1864), Stalgebouw aan de Violengeweg (1864), In het Keukenhof ontwierp hij een neogotisch kasteel.

38 HGA beeldbank z.gr.0024

39 Gemeenteraadszitting, 27 maart 1866:113-114

laatsgenoemden zichtbaar zijn van de straat.⁴⁰ Het Stedelijk Keur van 1841 liet de vrije hand op binnenterreinen aan speculanten terwijl aan de straat de gevels de stad niet mochten ontsieren. Echter in deze voorname wijk van Delia werd ook bouw op binnenterreinen teruggedrongen. Verder stelde de commissie dat de breedte van de straten minstens 16 ellen moest zijn en voorzien van twee trottoirs. Ook stelde men dat er herenhuizen moesten komen van middelbare grootte die in geen geval minder dan twee verdiepingen hoog waren en tot de 'placierlijst' minstens 12 ellen hoog. Ook huizen met colonnades of passages mochten worden aangelegd. Verder stelde men als eis: 'De huizen, aan te bouwen langs de Parkstraat en de Mauritskade, zullen minstens moeten wezen van dezelfde grootte als de thans aanwezige huizen op de Mauritskade, van de Parkstraat af gerekend.'⁴¹ De commissie stelde de eerder gebouwde chique herenhuizen van de architect Delia aan de Mauritskade als voorbeeld voor de koper van de bouwgrond.

Het voorstel van de commissie en de gemeente werd met algemene (24) stemmen aangenomen in de raad. In een missive van de commissie van 24 april 1866 werden nog een aantal kleine aanvullingen verwoord.⁴² Tijdens de zitting van de gemeenteraad volgde een reactie op de missive die men verkeerd kon uitleggen.⁴³ Raadsleden vonden dat de koper van de bouwgrond zonder beperking de grond moest afstaan aan de gemeente.

Delia deed een bod in 1867, maar de gemeente had klaarblijkelijk spijt gekregen van de oorspronkelijke vraagprijs van f1 per vierkante el bouwgrond. De gemeente meende nu dat de prijs voor de grond hetzelfde moest zijn als die voor de grond die Delia had gekocht voor de huizen aan de westzijde van de Parkstraat, die al in bezit was van Delia. Delia zond een brief aan de raad waarin hij bezwaar maakte tegen deze nieuwe prijs voor de bouwgrond.⁴⁴ Uit de brief was op te maken dat de plannen die Delia en zijn medewerkers eind 1866 tekenden voor de Parkstraat en de Mauritskade (tussen Parkstraat en oude bebouwing van het Scheveningse Veer bij het Noordeinde) in samenhang moesten worden gezien met de plannen voor de twee nieuwe straten (Amaliastraat en Oranjestraat), maar vooral met de as van het Lange Voorhout naar het Willemspark. Het voorstel van Delia was dat hij een stuk grond aan de Parkstraat zou terugverkopen aan de gemeente opdat de Parkstraat verbreed kon worden en 'om, wanneer in vervolg van tijd een betere ingang van de zijde van het Voorhout verkregen mogt kunnen worden, die straat meer in verband te brengen met het Willemspark en alzo eene wezenlijke verfraaijing van dat geheele kwartier tot stand te brengen.'⁴⁵ Met zijn voorstellen benadrukte Delia het algemeen belang voor de gemeente en de verbetering van de toestand in Den Haag. Uit de brief van Delia was op te maken dat de

40 Gemeenteraadszitting, 27 maart 1866:114
41 Gemeenteraadszitting, 27 maart 1866:114
42 Gemeenteraadszitting, 24 april 1866:148
43 Gemeenteraadszitting, 1 mei 1866:160-161
44 Gemeenteraadszitting, 7 mei 1867:102-103
45 Gemeenteraadszitting, 7 mei 1867:102

raadsleden het wel een goed idee vonden maar dat ze met een grondprijs van wellicht f8 per vierkante el toch moeite hadden. Delia had een rooijing aangevraagd voor de huizen langs de Parkstraat en Mauritskade (tussen Parkstraat en Scheveningse Veer) en wilde tot een gunstige ruil van grond en lage grondprijs komen, in het voordeel van iedereen. Een week later volgde de beraadslaging in de raad over de voorgestelde grondtransactie en grondprijs door Delia.⁴⁶ De burgemeester en wethouders, maar ook raadsleden zoals Bervoets, konden zich niet vinden in deze voorstellen van Delia. Op de gemeenteraadszitting van 4 mei 1869 deelde wethouder Verhuëll de raad mee dat ze eruit waren en dat de Commissie van Fabricage de voorstellen en berekeningen van Delia aannemelijk achtte.⁴⁷ Raadslid De la Bassecour Caan herinnerde het bestuur van de stad eraan dat Delia de tuin had gekocht om te bebouwen. Delia wende zich toen tot de gemeente met het verzoek om in een later stadium de grond langs de Parkstraat te kopen voor de verbreding daarvan. Uiteindelijk kocht Delia die grond in het belang van de gemeente, aldus het raadslid, een aanbod van Delia dat door de gemeente toen gunstig was ontvangen. Na een stemming over de transactie kwamen tot 16 voor en 16 tegen, wat betekende dat de zaak werd doorgeschoven.⁴⁸ Op de raadszitting van 2 november 1869 werden nieuwe argumenten genoemd in het voordeel van verbreding van de Parkstraat en de Kloosterkerkstraat.⁴⁹ Het ministerie dat op de hoek was gelegen stelde eisen aan de 'tramway' die door de smalle straat bewoog maar ook aan de rijtuigen door de straat. De heer Mock sprak in de raadszaal over een 'avenue': 'En nu zoude ik mij welligt nog bij het praeadvies kunnen neerleggen en de geheele 84000 gulden toestaan, indien door de voorgestelde verbreding der Kloosterkerkstraat een fraai geheel werd daargesteld, eene avenue in wier midden men aan het einde het monument van 1813 kon zien prijken.'⁵⁰ Interessant zijn ook de begrippen die in de raadsstukken worden gehanteerd bij de uitleg van wijken en die verwijzen naar de landen van oorsprong zoals: 'rond-point', 'tramway', 'avenue' etc. De invloed van metropolen zoals Paris en London moet groot zijn geweest in Den Haag. De heer Pinto zag niet zo het belang van de 'avenue' en de 'tramway' voor de stad.⁵¹ Echter de weg naar Scheveningen zou in de toekomst niet meer via het smalle Noordeinde voeren, zo betoogde de voorzitter, maar via de nieuwe ruime weg van de Parkstraat en het Willemspark. Ook ter sprake kwam het oude voorstel om de Lange Poten en de Veenestraat te verbreden. De voorzitter verzuchtte: 'Achtien jaren lang hebben wij reeds gesproken over de verbreding van de Veenestraat en ze is er nog niet. En wat de Poten betreft, naar mijn gevoelen zullen onze kleinkinderen misschien niet eenmaal de verbreding daarvan beleven.'⁵² Een

46 Gemeenteraadszitting, 14 mei 1866:114-116
47 Gemeenteraadszitting, 4 mei 1869:113-115)
48 Gemeenteraadszitting, 14 mei 1869:120-123).
49 Gemeenteraadszitting, 2 november 1869: 238-240
50 Gemeenteraadszitting, 2 november 1869: 238
51 Woorden zoals 'avenue', 'rond-points' en 'tramway' werden gebruikt in raadsverslagen
52 Gemeenteraadszitting, 2 november 1869: 240

motie tot weer uitstellen van de beslissing werd niet aangenomen en tenslotte nam de raad een motie aan om de Kloosterkerkstraat te verbreden. Heren zoals De Pinto, Mock en industrieel Van Enthoven stemden tegen deze overdaad van een 'avenue' op last van de gemeentekas. Op 30 november 1869 waren de onderhandelingen tussen Delia en de gemeente zover dat de burgemeester en wethouders de raad een voorstel konden aanbieden over de verbreding van de Parkstraat, de grondprijs en de ruiltransactie. Uiteindelijk bereikten de gemeente en Delia tegen het einde van het jaar een overeenstemming over de grondtransactie waarmee de verbreding van de Parkstraat mogelijk werd gemaakt.⁵³ Rond 1869 volgde de aanleg van de Oranjestraat met bebouwing uit ca.1875 en de Amaliastraat met bebouwing uit 1868 of '69. In 1882 kocht de gemeente het overgebleven stuk tuin van Kneuterdijk aan en legde daar de Paleisstraat aan (Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988: 31). Tussen ca. 1883-'90 verrees hier de laatste bebouwing.

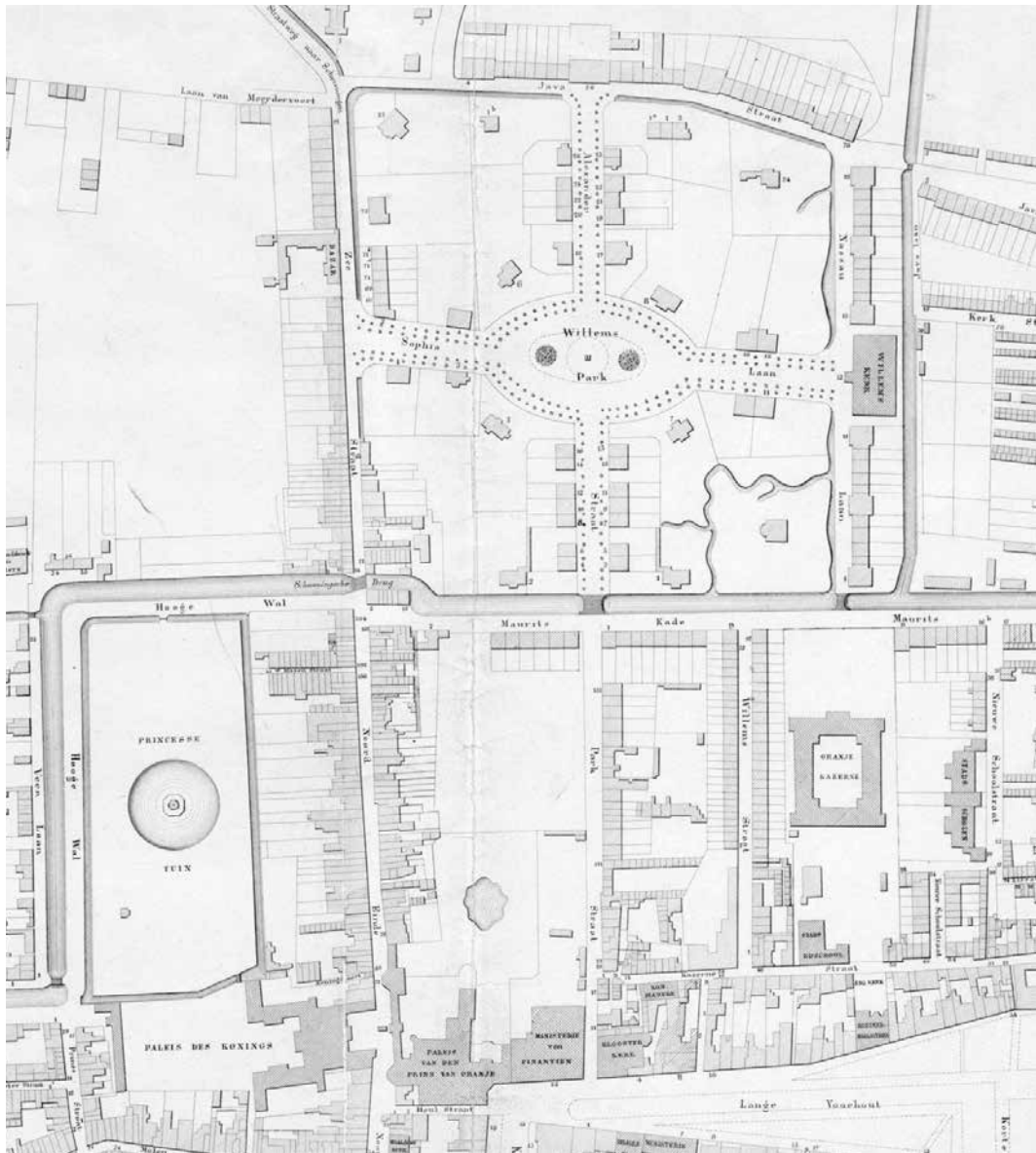
Een groot deel van de bebouwing in het Willemspark (Alexanderstraat) en van de Mauritskade tot aan het paleizencluster was van de hand van de architect en ondernemer Delia.⁵⁴ Deze bebouwing heeft een grote architectonische en typologische verwantschap. Er was een laag souterrain (ook wel mezzanino of mezzanine genoemd) met de entree en de keuken waar het personeel verbleef. De gevel was van hardsteen of had geblokt pleisterwerk met kleine vierkante ramen. Vervolgens een hoge bel-etage waar de heer en dame des huizes verbleven en dineerden met daarboven een slaapverdieping. Beide verdiepingen kregen hoge ramen met een witte omlijsting in een bakstenen gevel. De bel-etage kreeg vaak ook een representatief balkon. Op de bovenste verdieping (soms óók mezzanino of mezzanine genoemd) sliepen het personeel en vaak ook de kinderen. Deze had een lage bepleisterde gevel met kleine horizontale ramen met daartussen consoles waarop de goot rustte. Er was een forse overstekende kroonlijst en daarboven een zinken dak met een flauwe helling. De status van de verschillende ruimtes was per verdieping af te lezen aan de gevelmaterialen en de hoogte van de verdieping. Een blok met herenhuizen van Delia had vaak aan de uiteinden en/of in het midden een risaliet, een verspringing naar voren in de gevel, die de rij herenhuizen tot een geheel maakt, net zoals Van der Waayen Pieterszen in 1862 had getekend voor de Javastraat. De blokken herenhuizen van Delia vonden veel navolging in burgerwijken zoals de Archipelbuurt en het Zeeheldenkwartier, vaak in een eenvoudige en betaalbare uitvoering.

53 Gemeenteraadszitting, 30 november 1869:251

54 Alexanderstraat: nr. 3-5, 4, 7-9-11, 8-10-12, 13-15 en 14-16 - Plein 1813: 1 - Javastraat: 1a en 1c (1865) - Mauritskade: 19-33 (ca.1860) - Mauritskade: 1-5 en 7-17 (ca.1875, hoekhuis Parklaan-Mauritskade is van latere datum) - Amaliastraat: 2-16 (ca.1874) - Oranjestraat: 4, 6, 8 en 10 (ca.1875) - Parkstraat: 6-10 (1875), 16-18 (1877) - Parkstraat: 20 (1877) en 22-32 (1875) (Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988: 81)

Het stadsbeeld van de Restauratie

Het beeldbepalende stedelijk ensemble van het Willemspark met de as van de Parkstraat naar het Voorhout, het paleizencluster, de nieuwe buurt in de tuin van Kneuterdijk en alle randbebouwing met de aansluitingen rond het Willemspark werd gethematiseerd door vooral de conservatieve krachten die stonden voor het fraaie stadsbeeld. Het Plein 1813 zou het stralende middelpunt moeten worden van de pleinenreeks van de burgerkwartieren die in de periode daarna werden uitgelegd. Elders in de stad was de uitleg van het Oranjeplein op een mislukking uitgelopen doordat grondbezitters niet wensten mee te werken. Het stadsbeeld van de Restauratie was voor liberalen een probleem, immers: stadsuitleg was geen overheidstaak vonden men. In de periode van 1870 tot 1890 werd de uitleg van wijken en buurten een zaak voor het particulier initiatief. Dit spanningsveld zou tot 1890 de stedelijke uitleg bepalen met als gevolg drie kwaliteiten stedelijk ensembles. De luxe woonparken, de burgerkwartieren en arbeiderswijken vol sloppen. In deze ensembles was de invloed van het Willemspark en omgeving nog te zien aan de bebouwing. Binnen dit spanningsveld was er een voortdurende druk van de hygiënisten om tot een redelijk oplossing te komen voor de armste wijken waar voorzieningen ontbraken en waar de levensomstandigheden ruïneus waren voor de bevolking. Het stadsbeeld van de fraaie stad zou vooral worden doorgetrokken naar de woonparken en in gereduceerde versie naar de burgerwijken, in de arbeiderswijken herinneren alleen de spaarzame details in de gevel nog aan de burgerhuizen van Delia.



Figuur 18

Fragment van de kaart van Last & Lobatto uit 1868 met het paleizen ensemble, de koninklijke tuinen en parken, de as Alexanderstraat - Parkstraat, de tuin van Kneuterdijk is nog niet bebouwd, bron HGA beeldbank z.gr.0024



1 Alexanderstraat, architect Delia



2 Alexanderstraat, architect Delia, as naar Voorhout



3 Mauritskade



4 Parkstraat, as naar het Voorhout



5 Mauritskade, architect Delia



6 Mauritskade, architect Delia



7 Oranjestraat naar Amaliastraat. architect Delia



8 Oranjestraat, architect Delia

Figuur 19

Burgerhuizen in het Willemspark, Mauritskade en tuin van paleis Kneuterdijk, foto's auteur



Figuur 20
Overzichtskartaal dominerende stadsbeelden, stadsbeeld van de fraaie stad is met bruin aangegeven



Figuur 21
Stadsbeeld van de fraaie stad kreeg is nog terug te vinden in wijken zoals het Willemspark, Tuin van Kneuterdijk, Zeeheldenkwartier en Archipelbuurt, bron: auteur.

3 Stadsbeeld van de fraaie stad 1860-1890

§ 3.1 De stad van woonparken, burgerkwartieren en arbeiderswijken

Status en macht van de vermogende burgerij

In het jaar 1861 vond er een doorbraak plaats van grote betekenis. Het middeleeuwse dorp 'die Haghe' met haar centrum de Dagelijkse Groenmarkt werd verbonden met het Buitenhof door de aanleg van de Gravenstraat. De muur tussen het hof en de burgerij werd na 600 jaar geslecht. Echter tussen 1851 en 1887 trok men een nieuwe muur op, een muur tussen de vermogende burgerij die op het zand woonde en het proletariaat dat zich in leven hield in het veen. In een relatief korte tijd, tussen 1870 en 1890 werd de stad ruimtelijk uiteen getrokken in drie soorten stedelijk ensembles waar sociaaleconomisch gelijkgestemden bij elkaar kwamen te wonen: arbeiderskwartieren, burgerkwartieren en woonparken. Sociaaleconomische netwerken van mensen vielen samen met de kwaliteit van de stedelijk ensembles en de stedelijke voorzieningen en dit had gevolgen voor de residentiële patronen in de stad waar de meeste mensen geen vrije keus hadden (Gram 1893, 1906; Van Gelder 1937; Bakker Schut 1939, 1948; Stokvis 1987, Furnée 2012).

De uittocht uit de oude woonwerkstad na 1870 en de uitsortering van de bevolking naar woonwijken met een verschillende status en uiterlijk was vergelijkbaar met de ontwikkelingen die gaande waren in metropolen zoals Londen, Parijs en Wenen (Olsen 1986). Den Haag zou voor wat betreft haar bebouwing meer op Engelse dan op de meeste continentale steden gaan lijken, een stad van afzonderlijke woningen naast elkaar in plaats van grote woonblokken met appartementen. In Engeland maar ook in Nederland, België en Bremen is de wooneenheid doorgaans de bouweenheid (hoewel de woningen vaak in een rij van enkele woningen tegelijk werden gebouwd) terwijl op het vaste land de bouweenheid vaak is onderverdeeld in verschillende wooneenheden (Olsen 1986: 125). Den Haag leek voor wat betreft de sociaaleconomische opbouw van haar bevolking eerder op Londen dan op Parijs en Wenen. De ruimtelijke segregatie was groter. De sociëteiten met de daaraan gerelateerde netwerken namen een belangrijke plaats en bestendigde de gesegregeerde maatschappij, net zoals de clubs in Londen (Olsen 1986, Furnée 2012). De grand cafés zoals in Parijs en Wenen, waar een arbeider naast een ambtenaar zijn koffie kon drinken, waren in Den Haag ondenkbaar.

Raadslid Stam betoogde in 1865 over de uitstraling: Den Haag 'is een vorstelijke residentie, eene stad van weelde. Het verheugt mij hartelijk zoo dikwijls als ik haar als eene der schoonste steden van Europa hoor roemen, als ik zie dat voortdurend vermogende lieden door haar schoon zich voelen aangetrokken en zich er metterwoon hier nederzetten om onder ons hunne rijke inkomsten te verteeren. Aan het toevloeijen van zoodanige lieden ontleent de stad hoofdzakelijk haar vooruitgang en bloei. Maar die vooruitgang en bloei is alleen dan te bestendigen, wanneer de stad haren roem van schoonheid handhaaft, wat zij alleen dan zal doen, wanneer wordt zorg gedragen, dat iedere vergrooting en uitbreiding voor het minst geëvenredigd zij aan het schoone wat wij reeds bezitten, of, liever, haar glans nog verhoogt.'⁵⁵

Echter ook andere steden spanden zich in om vorm te geven aan de uitleg van de stad. Rotterdam kende het 'Plan tot aanleg van Nieuwe Straten in de polders Cool en Rubriek' van W.N. Rose uit 1858, Amsterdam kende het 'Plan tot uitbreiding van Amsterdam' van J.G. van Niftrik uit 1866 en het 'Plan voor uitbreiding van Amsterdam' van J. Kalff uit 1875. In Den Haag zou men nooit zover komen. De stad werd verkaveld en volgebouwd door bouwgrondmaatschappijen en bouwmaatschappijen waarin vermogende burgers 'vrij op naam' aandelen aankochten of doorverkochten, investeerden en grote winsten behaalden.

Voor residentiële patronen in de pre-industriële stad presenteerde Sjoberg (1961) een model waarbij de elite van de stad in het centrum woonde en meer naar de rand van de stad de armen waren gevestigd. Daar was de afstand van de armen tot het politieke en religieuze centrum het grootst. Lesger, Van Leeuwen & Vissers (2013) laten zien dat voor Amsterdam dit model maar ten dele opgaat. De armen woonden inderdaad aan de rand, maar de rijke burgers woonden rond 1830 niet in het centrum, maar in een exclusieve zone in de grachtengordel. Als bron voor deze studie werden kadastrale gegevens over vastgoed uit 1832 gebruikt, die werden vertaald in huurprijzen. Ook voor Den Haag gaat het model de conclusie van Sjoberg maar ten dele op. Immers, juridisch was het Hofkwartier, dat ca. 25% van de stad besloeg, een aparte zone die pas aan het begin van de negentiende eeuw werd verenigd met de rest van de stad. Het Lange Voorhout, de Vijverberg en het Plein vormden een groen universum van vermogende burgers en bestuurders ver van het lawaaiige centrum aan de Dagelijkse Groenmarkt, de Hoogstraat en de Wagenstraat. Aan de stadsrand waren inderdaad de armoedige huizen te zien zoals in het Kortenbos en Spuikwartier (Stokvis 1987).

Toen in Den Haag na 1870 eindelijk de uitleg buiten de singels door particulieren ter hand werd genomen anticipeerden handige ondernemers op de standsverschillen in de stad. Door de enorme toeloop van bevolking bouwde men woningen op voorraad, waarbij men een inschatting maakte van de beurs van de kopers of huurders. De bouwgrondmaatschappijen, bouwmaatschappijen en architecten gaven met een pijnlijke precisie de huizen, straten en stedelijk ensembles vorm. Deze manier van stadsuitleg is kenmerkend voor de industriële maatschappij en wordt tot op heden gehanteerd.

Drie stedelijk ensembles

De drie typen stedelijk ensembles tekenden zich tussen 1870 en 1890 scherp af voor wat betreft de typo-morfologische structuur (Eberstadt 1914; Bakker Schut 1939, 1948; Dirkzwager 1979; Blijstra 1968, 1969; Koopmans 2006). In de arbeiderswijken zoals de Schilderswijk werd weiland na weiland volgebouwd met bouwblokken, met op de binnenterreinen sloppen, daarvan zijn de meeste na de oorlog gesloopt. Veel beter van kwaliteit maar soms met een vergelijkbare bouw structuur waren sommige liefdadigheidshofjes. De burgerwijken zoals de Archipelbuurt en het Zeeheldenkwartier vormden unieke beeldbepalende stedelijk ensembles met ruimten die bestonden uit rasterstratenplan met representatieve bredere straten en 'rond-points' zoals Bankaplein, Anna Pauwlonaplein, Prins Hendrikplein en Koningsplein. De overige straten waren smaller en soms verschenen er hofjes op de binnenterreinen. De woonparken lagen in een ring rond de Scheveningse Bosjes in de nabijheid van de badplaats, zoals het Van Stolkpark en het Belgisch Park. In een parkachtige omgeving stonden de witte villa's met veranda's en balkons, de zomerhuizen van havenbaronnen en industriëlen. De sociale homogeniteit binnen de woonmilieus werd een steeds belangrijker overweging bij de keuze van een woonplek. (Stokvis 1987; Schmal 1995: 16). Door status of geldgebrek gedreven zochten sociaaleconomisch gelijkgestemden elkaar op in de kwalitatief verschillende wijken. De kapitaalkrachtigen in de woonparken, de burgers en in de burgerkwartieren en de paupers in de revolutiebouwwijken.⁵⁶ Elke wijk kreeg een eigen sfeer, eigen voorzieningen, eigen stedelijke ruimten en eigen typologie van bebouwing: drie verschillende stadsbeelden naast elkaar.

De activiteiten van de advocaat en ondernemer Mr. Th. van Stolk waren exemplarisch voor de periode 1860-90. Op het zand in een parkachtig landschap legde hij het Van Stolkpark uit met zijn prachtige witte villa's van o.a. de architect Westra. In het Zeeheldenkwartier was het stratenplan van Van Stolk al soberder en er werden eenvoudige huizen voor de lagere middenklasse gebouwd. In het arbeiderskwartier de Rivierenbuurt ontwikkelde Van Stolk arbeidershuisjes en sloppen van de laagste kwaliteit. De afweging tussen de investeringskosten en de opbrengsten werd door Van Stolk op elke plek in de stad anders ingeschat. Daarbij zal een rol hebben gespeeld dat ook de oorspronkelijke grondprijzen die de Groothertogin bedong op de veiling nabij de badplaats vermoedelijk anders was dan elders in de stad. Het motief van al de particulieren die aan de stad werkten en zichzelf organiseerden in Naamloze Vennootschappen was gewoonlijk hetzelfde: maximalisering van de opbrengsten.

56

Archieven over bouwcultuur en bouwwetgeving in Den Haag uit deze periode:
HGA bnr 0068-01 'Raadscommissie voor de Plaatselijke Werken en Eigendommen', inv.nr.1.2.2.4 'Uitvoering van werken' Weekrapporten opgemaakt door gemeenteopzichter in de periode 1863-71 van de huizen die volgens tekening voltooid zijn en bevelschriften 1869-87 van de gemeentearchitect om bouwpercelen op te hogen.
HGA bnr 0443-01 'Raadscommissie Strafvorderingen', inv.nr.1.
HGA bnr 0666-01 'Bouwpolitie/Bouw- en Woningtoezicht', inv.nr.1-4

Er waren een aantal belangrijke factoren die tot deze drie specifieke stedelijk ensembles leidden.

Oorzaken van de ruimtelijke segregatie

Allereerst was het staatsvormingsproces in een fase terecht gekomen waarbij vermogende burgers meer dan voorheen participeerden in het gemeentebestuur dankzij de Grondwet (1848), Gemeentewet (1851) en het censuskiesrecht dat werd ingevoerd, dat duurde tot de wetwijziging in 1887, waarna ook de middenklasse mocht stemmen. De voornaamste betrokkenen bij het stadsbeeld van het *laissez faire* waren deze vermogende burgers. Net na de invoering van de gemeentewet domineerden in Den Haag nog de conservatieven, maar de liberalen wonnen steeds meer terrein tot ze de meerderheid kregen aan het eind van de negentiende eeuw. Aan het tijdperk van het Mercantilisme, de verstarde markt, protectionisme en behoudende gilden kwam een einde en liberalisering van de economie en de vrije handel op de koloniën nam toe. Tot 1850 stond Nederland min of meer stil, maar tussen 1850 en 1890 zou de industriële revolutie zich doorzetten. Deze liberale staat was een voorwaarde voor de industrialisatie. (Lintsen 2005).

Ten tweede kwam er door het fenomeen *Crédit Mobilier* opeens veel internationaal kapitaal beschikbaar. In Naamloze Vennootschappen konden zich verschillende (bouw)disciplines organiseren en samen ondernemen. De aandelen van deze vennootschappen werden niet op naam verhandeld. Naamloze Vennootschappen waren er al in de zeventiende eeuw maar kregen door verandering op de kapitaalmarkt een nieuwe dynamiek: veel meer ondernemers waagden een gok.

Ten derde was er een forse bevolkingstoename en kreeg de stad veel nieuwe bewoners. Er trad een verdichting op binnen de singels en in hoog tempo werden binnenterreinen volgebouwd. De leefbaarheid werd onhoudbaar en de middenstand uit de binnenstad verhuisde naar de nieuwe burgerwijken. Met deze bevolkingstoename, *Crédit Mobilier* en Naamloze Vennootschappen werd het mogelijk om te bouwen voor de anonieme woningmarkt. Daarbij anticipeerde men al op potentiële kopers of huurders en werden de verschillen tussen de wijken aangedikt door de ondernemers.

Deze nationale en internationale ontwikkelingen werden op lokaal niveau in Den Haag versterkt door de specifieke bevolkingsopbouw met een brede bovenklasse in de stad en doordat veel bouwgrond in het openbaar werd geveild uit de nalatenschap van Willem II.⁵⁷ Voorts trok de badplaats veel financiers aan doordat het casino geen eliteaire

57

Al in 1876 begon de Groothertogin met de verkoop van buitenste delen van het enorme domein van Willem II aan bouwgrondmaatschappijen. Het ging om ca. 265 ha van de totaal 600 ha aan aaneengesloten landgoederen: Sorghvliet, Buitenrust, Rustenburg, Hanenburg, Houtrust en Segbroekpolder. Bij de verkoop werd het park Sorghvliet met het Catshuis nog uitgesloten (Goekoop 1953). In de jaren die volgden werden steeds stukjes grond geveild.

gesloten club meer was, maar het grote publiek aantrok met het gokspel.⁵⁸ De aanleg van de stoomtramtracés (Stadtbahn) tussen 1878-1887 langs de randen van de stad bracht bezoekers naar de badplaats⁵⁹ en tot slot hechtte het rampzalige Stedelijke Keur, dat van 1841 tot 1892 de vrije hand gaf aan ondernemers op binnenterreinen en in de weilanden en dat leidde tot de ellendige exploitatiesloppen, veel waarde aan de fraaie gevels; een handig compromis tussen conservatieven die stonden voor een stad met fraaie gevels aan de straten en liberalen die vooral voor overheidsonthouding waren op binnenterreinen en in de weilanden.

Haagse hygiënist en ingenieurs hekelden het achterblijven van nutsvoorzieningen zoals drinkwater en riolen, en een ontbrekende bouwwetgeving. Architecten en journalisten hekelden de saaiheid van de nieuwe wijken en velen in de stad vonden dat het aan nationaal historisch besef ontbrak, immers de geschiedenis was wat de bevolking bond en gemeenschapszin bracht. De roep om kwaliteit was luid tot bij een wetswijziging in 1887 ook de gewone burgerij mocht meestemmen en er in de navolgende periode een eind kwam aan het ongebreidelde *laissez faire*.

Het censuskiesrecht 1848-1887 en de vermogende burgerij

Mede bepalend voor de stedelijk ensembles was de invloed en de stem die vermogende burgers kregen in het stadsbestuur, veroorzaakt door de verandering in het staatsbestel en de liberalisering van de economie onder Thorbecke en door de komst van de Grondwet in 1848 en de Gemeentewet in 1851. Het censuskiesrecht dat van 1848 tot 1917 zou bestaan kreeg voor de stadsuitleg een belangrijke wijziging in 1887, waarna ook de gewone burgerij een stem kreeg in de gemeente. Alleen burgers die meer belasting bijdroegen dan ze ontvingen (in de vorm van loon of uitkering) mochten beslissen over de besteding van het belastinggeld, was de gedachte achter het censuskiesrecht. Kapitaalkrachtige stemgerechtigden domineerden de lokale politiek tussen 1848 en 1887 en gaven de opsplitsing van het wonen in het veen en op het zand vorm.⁶⁰ Met de invoering van de Gemeentewet in 1851 bestond het hoogste bestuursorgaan van de gemeente uit de gekozen gemeenteraad en een college van één burgemeester, die door de Kroon werd benoemd, en verschillende wethouders die uit de raad voortkwamen.

Van 1851 tot 1919 betekende dat de dominantie van twee partijen in Den Haag. De conservatieven in de beginjaren, die zich vooral opwierpen voor de belangen van goeude burgerij, adel en regenten, en later vooral de liberalen, die zich druk maakten om het vrije ondernemerschap en beperking van invloed van de gemeente (Stokvis

58 Veel geldschietters uit Parijs, Amsterdam en Antwerpen waren geïnteresseerd. Het oude badhuis werd door de gemeente verkocht en vervangen door de 'Maatschappij Zeebad Scheveningen' (MZS) vervangen door het Kurhaus (1885/87) met een casino. De MZS zou een machtig ontwikkel- en exploitatiebedrijf worden in de badplaats (Crefcoeur 2010).

59 Door dezelfde financiers die geld hadden gestoken in de MZS en de spoorwegen (Crefcoeur 2010).

60 www.politiekcompendium.nl (05-2011)

1987; Schmal 1995: 205). De sociaal historicus Stokvis betoogde over de verschillende manieren van aanpak: ' 'Conservatieve' raadsleden die het woongenot van deftige burgers verdedigden en 'liberale' raadsleden die met argumenten uit de economische theorie het standpunt van bouwondernemers deelden, verschilden slechts van mening over de rol van de overheid bij stadsuitbreiding. Terwijl er voor arbeiders hofjeswoningen werden gebouwd op particuliere inpandige terreinen in de binnenstad, werden er na 1860 voor gegoede burgers villa's gebouwd aan openbare straten buiten de singels. Welgestelde binnenstadsbewoners en nieuwkomers vestigden zich in de buitenwijken, wat de raad er aanvankelijk toe bracht op de bouw daarvan streng toe te zien teneinde een aantrekkelijk woonklimaat voor belastingbetalers te waarborgen.' (Stokvis 1987: 45).

Tussen 1851 en 1887 was het stadsbestuur in handen van bevoorrechte burgers en werd er in de gemeenteraad voortdurend gewikt en gewogen over de stedelijke voorzieningen. Toch was er een spanningsveld. Enerzijds riep de belasting betaalden burgerij om publieke hygiëne, openbare voorzieningen en representativiteit van de stad, maar anderzijds verlangde men ook dat de gemeentebelasting zo laag mogelijk werd gehouden.

Pas bij de grondwetsherziening van 1887 kwam de belangen geheel anders te leggen in de gemeenteraad en de stad. Vanaf nu konden ook mannen meestemmen die o.a. eigenaar of huurder waren van een huis met een huurwaarde boven een bepaald minimum. In artikel 80 stelde men o.a. dat: 'Nederlandse mannelijke ingezetenen van 23 jaar en ouder die een zeker minimum som in de directe belastingen betalen, of eigenaar dan wel huurder zijn van een huis met een huurwaarde boven een bepaald minimum (uitwerking: over het laatste verlopen dienstjaar ter zake van het bewonen van een huis ten volle in de personele belasting of voor minstens f10,- in de grondbelasting zijn aangeslagen en belastingaanslag voldaan hebben).'⁶¹ In een hoog tempo werden voorzieningen zoals Nutsbedrijven en infrastructuur aangelegd in Nederlandse steden.

Sterke bevolkingsgroei van Den Haag

De bevolking van Den Haag en Rotterdam groeide tussen 1830 en 1940 meer dan twee keer zo snel als die van Amsterdam en het rijk (Bakker Schut 1948: 46). Deze groei wordt verklaard dat Rotterdam en Den Haag veel meer profiteerden van de sterke economische groei en industrialisatie die in Duitse steden plaatsvond na de eenwording van Duitsland in 1871 (Ladd 1990). Amsterdam en Rotterdam waren al steden van formaat; Den Haag maakte een inhaalslag. Ten opzichte van 1830 was de bevolking van Amsterdam in 1940 verviervoudigd terwijl Rotterdam acht-en-een-half keer het aantal inwoners kreeg en Den Haag zelfs negen keer. In 1849 telde Den Haag 72.225 inwoners. Het aantal inwoners groeide door tot 90.277 in 1869 waarmee Den

Haag binnen de singels het hoogste aantal bewoners ooit huisvestte. In 1889 had de stad 156.809 inwoners, een toename van meer dan 200% ten opzichte van het jaar 1849 (Bakker Schut 1949: 47). Tussen 1859 en 1889 nam het aantal vermogende en kiesgerechtigde burgers in Den Haag (87%) veel sneller toe dan in Rotterdam (14%) en Amsterdam (6%).⁶² Tussen 1850 en 1870 zou de stad binnen de singels verdichten, wat leidde tot hygiënische wantoestanden en epidemieën. Vanaf 1870 kwam de uittocht op gang van kapitaalkrachtige burgers uit de binnenstad naar de nieuwe hygiënische woonwijken buiten de singels. De stad onderging een gedaantewisseling van een woonwerkstad naar een dienstenstad, van een donkere stinkende waterstad naar een hygiënische en verlichte stad met winkels en kantoren, maar ook met het verval van bepaalde woonbuurten in de oude stad. Deze verandering ging gepaard met een stijging van de grondkosten in de aantrekkelijke delen van de stad waardoor dat proces nog werd versneld (Bakker Schut 1939, 1948, Stokvis 1987).

De Haagse burgerhuizen

De bevolkingsgroei met vermogende burgers die neerstreken in de woonparken werd versterkt door de speciale positie die Den Haag had als bestuursstad binnen het geografische netwerk van Hollandse steden (Wagenaar & Van Engelsdorp Gastelaars 1986). Den Haag had een aantrekkelijke woonomgeving met woonparken, luxe magazijnen, badplaats en sociëteiten in de nabijheid van de bestuurlijke macht. Rond de eeuwwisseling breidden ook de ministeries zich aanzienlijk uit, zodat van de beroepsbevolking het aandeel ambtenaren steeds belangrijker werd. Er kwam een grote welgestelde ambtelijke top, waarvan de invloed op de stad nog nauwelijks in beeld is gebracht, maar die zeker een belangrijke rol moet hebben gespeeld. De snelle groei van de burgerwijken kan daarmee te maken hebben. Verder vestigden er zich steeds meer ambassades en hoofdkantoren van bedrijven en handelmaatschappijen die dicht bij het centrum van de macht wilden vertoeven, vooral toen na 1870 de handel op de koloniën werd vrijgegeven door de liberale minister De Waal van Koloniën en particulieren met de Agrarische wet eigendomsrecht kregen op Java. Schmal betoogde: 'De groei van Den Haag ging niet gepaard met massale immigratie van arme bevolkingsgroepen. De residentie kende vooral gefortuneerde nieuwkomers die afkwamen op het prettige woonmilieu dat de hofstad bood.' (Schmal 1995: 187). De welgestelde burgers en ambtenaren gaven Den Haag een brede top en een omvangrijke onderlaag van verzorgers in de huishoudelijke dienst, arbeiders die voornamelijk in de verzorgende industrie werkzaam waren en soldaten van het garnizoen. In de periode tussen 1859 en 1909 divergeerden de steden aanmerkelijk in de bezigheden van haar beroepsbevolking (Schmal 1995: 198). De gegevens over het aantal gezinnen met één of meer dienstboden lieten verder zien dat er ook daar aanmerkelijke verschillen waren tussen de drie grote steden. In het jaar 1909 had in

Den Haag 11,7% van de gezinnen een dienstbode en 4% had meer dienstboden, in Amsterdam was dat slechts: 7% en 2,1% en in Rotterdam maar 6% en 1,8%. Maar het was vooral de 'Statistiek der Inkomens en Vermogens' die de grote verschillen liet zien in de aanslagen van de belastingen (Schmal 1995: 198). De nieuwe welgestelde bewoners stelden andere eisen aan voorzieningen, woningen en woonomgeving. De behoefte aan modemagazijnen en luxe winkels, met de laatste mode uit Parijs, Wenen en Brussel, was groot. De nabijheid van de badplaats en het strand, het luxe badhuis en de bazaar aan de Zeestraat, de nieuwe dierentuin, panorama's en theaters voor toneelvoorstellingen en muziekkuitvoeringen boden de nieuwe vermogenden vertier. De Sociëteiten vormden daarbij het middelpunt van het sociale leven van vele Hagenaars (Stokvis 1987)..

Woningen naar aantal vertrekken in 1909			
Aantal Vertrekken	Den Haag	Rotterdam	Amsterdam
1	11,9%	11,6%	11,4%
2	17,9%	34,5%	21,7%
3	16,6%	19,8%	25,0%
4-5	29,9%	24,5%	32,0%
>=6	23,7%	9,7%	9,9%

Tabel 1
(Schmal 1995: 201)

Verdeling woningen zonder nering en bedrijf naar sociale klasse in 1919			
Woningen	Den Haag	Rotterdam	Amsterdam
Arbeiders	40.861 (59%)	103.033 (82%)	82.978 (86%)
Middenstand	16.640 (24%)	12.681 (10%)	8.298 (9%)
Welgesteden	11.421 (17%)	10.068 (8%)	5.595 (6%)

Tabel 2
(Schmal 1995: 201)

Naast de verschillen in voorzieningen waren er ook in het type woonhuizen aanzienlijke verschillen met Amsterdam en Rotterdam. In Den Haag werden vooral grote en ruime woningen gebouwd voor welgestelde burgers en de middenklasse. Deze woningen kregen een verhoogde bel-etage met vaak een fraai geornamenteerd balkon. Voor de dienstbode werd ruimte gereserveerd op zolder en op straatniveau in het lagere souterrain met de keuken: de burgerwoning zoals deze door de architect Delia werd vormgegeven. Een woning zoals aan de Mauritskade nr.43 waar in 1863 Louis Couperus werd geboren.

Crédit Mobilier en bouwen voor de anonieme markt

De uitleg van de eerste nieuwe buitenwijken en de verandering in de oude stad binnen de singels gingen gepaard met een nieuwe vorm van financieren van bouwactiviteiten en daardoor van de stedelijke uitleg. Doordat men in grote hoeveelheden woningen op voorraad ging produceren, woningen voor een anonieme markt anticipeerde ondernemers als op het soort klant. Was het iemand met een goed gevulde beurs, iemand uit de middenklasse of bouwde men voor arbeiders? Het verkrijgen van kapitaal voor een onderneming werd na 1860 aanzienlijk vereenvoudigd toen vanuit Parijs het Crédit Mobilier een snelle opgang maakte in Nederland (Vos 2003). Grote sommen geld werden door nieuwe kredietbanken geïnvesteerd in ondernemingen en stedelijke projecten van particulieren.⁶³ Particulieren organiseerden zich in Naamloze Vennootschappen zoals bouwgrondmaatschappijen, bouwmaatschappijen en exploitatiemaatschappijen en kregen stapsgewijs een aanzienlijke invloed op de wording van de stad. De rol van de gemeente werd steeds verder ingeperkt.⁶⁴ Het nieuwe systeem van financieren kwam vanuit Parijs waar de broers Emile (1800-1875) en Isaac Péreire (1806-1880) met hun bank 'Société générale de Crédit Mobilier' al talrijke investeringen hadden gedaan in spoorwegen, infrastructuur, verzekeringsmaatschappijen, gasverlichting en kranten. Het idee was om met grote sommen geld direct te investeren en deel te nemen in één bepaalde bedrijfstak en niet meer hier en daar een beetje te beleggen. De bank werd zo voornamelijk een kredietverlener die een direct belang kreeg bij een bepaalde onderneming (Vos 2003). Veel particuliere stedelijke projecten, spoorwegen, nutsbedrijven etc. konden zo worden gefinancierd. Ook voor de woningbouw en de stedelijke uitleg in Den Haag was het Crédit Mobilier een uitkomst. Met korte-termijn-kredieten kon men tegen

63 Vos (2003) noemde: Comanditiekas te Rotterdam (1861), De Algemeene maatschappij voor Handel en Nijverheid te Amsterdam (1863), De Nederlandsche Crediet en Depositi Bank te Amsterdam (1863), De Rotterdamsche Bank (1863) en De Amsterdamsche Bank (1871).

64 Onteigening was volgens Stokvis (1987: 46) al vanaf 1851 mogelijk maar omslachtig, in 1887 kreeg de rechter daar zeggenschap over. In 1889 verbood een Koninklijk Besluit aan gemeenten nog om een dwingend stratenplan voor te schrijven. Zie ook de toenemende invloed van ondernemers in de badplaats met de komst van het casino rond 1884 (Crefcoeur, 2010).

hoge rentepercentages geld lenen bij de nieuwe kredietbanken (Bakker Schut 1939; Leferink & Kleinegris 1985; Stokvis 1987: 50-51; Van Dooren 2005: 26-28). Deze nieuwe manier van financieren had een prijs: de procestijd ging een belangrijke rol spelen, immers ondernemers moesten aan banken hoge rentes betalen over de looptijd van het krediet. De rente ging af van de winst van de ondernemingen en daardoor was er een urgentie om de tijd tussen het aangaan van de lening en de aflossing zo kort mogelijk te houden. Enerzijds wilden ondernemingen snelheid bij de ontwikkeling om de rentelasten te beperken, anderzijds wilde de gemeente vooral kwaliteit. Zij kon door het proces te vertragen de druk opvoeren om ondernemingen wat toegeeflijker te maken bij het meebetalen aan stedelijke voorzieningen. Verder stelde de gemeente als eis in 'de algemene voorwaarden voor bouwterreinen' dat als een maatschappij grond had gekocht van de gemeente binnen vijf jaar na de aankoop de gebouwen op deze terreinen bewoond moesten zijn. De gemeente wilde zo voorkomen dat grondspeculanten bouwterreinen braak lieten liggen om de prijs op te drijven voor collega's. Voor veel bouwgrondmaatschappijen was dit een verplichting waar men onderuit wilde komen, omdat de onderhandelingen met de gewiekste ingenieur en ambtenaar Lindo en zijn dienst tijdrovend konden zijn.⁶⁵

Naamloze Vennootschap en bouwgrondmaatschappijen

De manier van uitleg van buurten was bepalend voor hoe deze eruit gingen zien. Bouwen voor de anonieme markt betekende dat men van tevoren de kwaliteit en status van de wijk moest vaststellen. De bouw van wijken en huizen tussen 1865 en 1902 ging als volgt. Een Naamloze Vennootschap of grondbezitter bezat of kocht grond. Deze grond werd soms opgedeeld en ondergebracht bij verschillende bouwgrondmaatschappijen. Deze vervaardigden het stratenplan met een verkaveling voor de bebouwing. Het onderhandelingsproces met de gemeente ging over de kosten en de kwaliteit van de stedelijke voorzieningen en aansluitingen van de straten. Nadat het stratenplan gereed en goedgekeurd was, verkocht men de kavels aan bouw- en exploitatiemaatschappijen. Echter sommige bouwgrondmaatschappijen verkochten al kavels voordat er goedkeuring was van de gemeente en zo voerde men de druk op bij de gemeente. Met korte-termijn-krediet sloot de bouw- of exploitatiemaatschappij de grondaankoop, betaalde bouwmaterialen aan en huurde arbeiders. Bij een faillissement van de ondernemer waren het vooral de onderaannemers, arbeiders en leveranciers die erbij inschoten.⁶⁶ De avonturierondernemers begonnen gewoon weer een nieuwe Naamloze Vennootschap. Het geld dat geleend was van de hypotheekbank werd in termijnen aan de eigenbouwer uitbetaald. De eerste termijn ging naar de

65 Handelingen van de gemeenteraad 1891, bijlage 16: 3

66 Volgens Gram (1893: 27), Bakker Schut (1939: 18) en Stokvis (1987) werkten in de negentiende eeuw veel arbeiders in de bouw en kwam het regelmatig voor dat deze werklieden berooid achterbleven bij een faillissement als de rente niet opgebracht kon worden. Deze praktijk was de oorzaak van veel sociale ellende in de woningbouw en de bouwindustrie.

grondeigenaar en de heibaas. Volgens Stokvis (1987) telde de gemeente Den Haag in 1911 in totaal 140 aannemers en ongeveer 1.000 eigenbouwers, gelegenheidsaannemers: mensen en ondernemingen voor wie het bouwen niet het hoofdberoep was. Wanneer een ondernemer een kapitaaltje had bemachtigd of een geldbedrag tegen een absurde rente kon lenen, bouwde hij weer een rij woningen. Op krediet bouwen met een korte bouwtijd voor de anonieme woonmarkt werd gewoon. Anticiperende ondernemers die op voorhand woningen bouwden of de grond verkochten voor woningen hemelden bewust de status van een bepaalde wijk op om kopers te lokken. Men verfraaide deze wijken met 'rond-points' en meer brede straten in de woonwijk. Scheurleer introduceerde het idee van wonen op het zand en in het veen met de ontwikkeling van Duinoord. Op kaarten die door zijn 'Haagsche bouwgrondmaatschappij Duinoord' werden uitgegeven gaf men nauwgezet de grens tussen veen en zand aan om bewoners te overtuigen van de kwaliteit van de nieuwe wijk Duinoord.⁶⁷ De scheiding tussen arbeiderskwartieren, burgerwijken en woonparken werd gestimuleerd en aangedikt door particuliere ondernemers. De verwevenheid van het lokale bestuur met de eigenaren van de Naamloze Vennootschappen die aan de stad bouwden was groot.⁶⁸ Naamloze Vennootschappen waren er in allerlei vormen en varianten zoals bouwgrondmaatschappijen, bouwmaatschappijen en exploitatiemaatschappijen. Sommige vennootschappen waren invloedrijk in de stad en andere kwamen niet verder dan één blokje huizen. Zakenlieden met een uitgebreid internationaal netwerk die genoeg geld hadden om te investeren waren bijvoorbeeld betrokken bij de ontwikkeling rond het Kurhaus en casino, zoals de uit Parijs afkomstige Eugène Anselm Jacob Goldschmidt, Louis Guillaume Coblijn en Moritz Anton Reiss (1839-1893) die o.a. vennoten waren in de 'N.V. Maatschappij Zeebad Scheveningen', opgericht in 1883 (Schuif 1993; Crefcoeur 2010). Ook de groep rond Petrus Josephus de Sonnaville (1830-1925) en assuradeur en gemeenteraadslid voor de Liberale Unie van 1898 tot 1909 Barend Janse Johzn (1847-1916?) speelden een belangrijke rol bij tal van beeldbepalende stedelijk ensembles, waaronder de badplaats, de winkelpassage bij het Buitenhof en woonparken. Personen die een belangrijke rol speelden bij de stadsuitleg in deze periode waren De Sonnaville, Janse Johzn, Maxwills, Van Stolk en De Lint. Johannes Antonius de Sonnaville was een van de eerste gemeenteraadsliden en wethouders na 1851. Hij overleed in 1860. Zijn zoon Josephus de Sonnaville speelde aanvankelijk een belangrijke rol bij de uitleg van het Zeeheldenkwartier en de Archipelbuurt tussen

67 HGA beeldbank kl.1119

68 Voor de vele Naamloze Vennootschappen die tussen 1870 en 1905 actief waren in Den Haag zie vooral de bijlage van de 'Handelingen van de gemeenteraad' met de correspondentie tussen gemeente en maatschappijen. Tekeningen van de verschillende stratenplannen en bouwprojecten bevinden zich bij de 'agendastukken'. 'Bouwgrond Maatschappij' of 'Bouwgrond-Maatschappij' of 'Bouwgrond maatschappij' worden door elkaar heen gebruikt in de verslagen van de gemeenteraad. Net zoals 'Exploitatie Maatschappij' en 'Exploitatie-Maatschappij'. Namen van architecten en bouwondernemers bij bepaalde projecten zijn te vinden in het archief waarin de vergunningen voor rioolaansluitingen zijn opgenomen.

1870 en 1890.⁶⁹ Daarna zou hij zijn activiteiten vooral richten op de lucratieve badplaats. Hij was een van de vier concessiehouders van de 'Maatschappij Zeebad Scheveningen' (M.Z.S.) en betrokken bij de 'Société des Galeries, 's-Gravenhaagsche Passage-Maatschappij' (1876) die in 1885 de winkelpassage bij het Buitenhof liet bouwen door de architect Wesstra. Verder was hij betrokken bij o.a. de opvolger van de M.Z.S. 'N.V. Exploitatie Maatschappij Scheveningen' (E.M.S.), 'Exploitatie Maatschappij van Zeerust' en 'N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Hotel Wittebrug'. De Sonnaville, Janse Johzn en Jac. Jenezon bijvoorbeeld waren ook commissarissen van de 'Exploitatie Maatschappij van Roerende en Onroerende Goederen 'Scheveningen'. Janse Johzn was directeur en commissaris bij de 'Nederlandsche Verzekeringsmaatschappij op het Leven', de 'Nederlandsche Maatschappij voor Electriciteit en Metallurgie' en de 'Hollandsche-Belgische Bouwgrond Maatschappij' (Belgisch Park) (Schuif 1993: 85-87). Janse Johzn was lid van de Haagse gemeenteraad van 1898 tot 1909 voor de Liberale Unie en van 1902 tot 1912 van de Provinciale Staten van Zuid Holland. In 1909 werd in de Gemeenteraad van 's-Gravenhage een motie ingediend tegen Janse Johzn inzake door hem verrichte transacties namens de gemeente met de Bouwgrond Maatschappij Zandoord (van o.a. Jurriaan Kok, raadslid en later wethouder die daar grond had gekocht van Goekoop) waarvoor hij gelden zou hebben aangenomen. Om gezondheidsredenen nam hij ontslag uit de raad.⁷⁰ Met Goldschmidt, Coblijn, Reiss, De Sonnaville en Janse Johzn kreeg het internationale kapitaal een gezicht en invloed in de lokale politiek. Een ander voorbeeld is Adrianus Nicolaas de Lint (1838-1894) materiaalhandelaar uit Delft die net zoals Maxwills betrokken was bij de ontwikkeling van de Archipelbuurt en het Zeeheldenkwartier. Dat financiering van stedelijke voorzieningen op Europese schaal plaatsvond liet bijvoorbeeld Neville Davison Goldsmid (1814-1875) zien wiens familie o.a. in Londen, Parijs, Amsterdam en Den Haag, in de badplaats, actief was (Lintsen 1993). Met het kapitaal van deze Londense en Parijse bankiers- en speculantenfamilie werd in Den Haag de 'Compagnie d' éclairage au Gaz des Pays-Bas' opgericht die met de gemeente een concessie voor gasverlichting had afgesloten over de periode 1844-1874, en daarbij alleenrecht had afgedwongen (Stokvis 1987). Na de grote veranderingen rond 1890 zouden vooral Scheurleer en Goekoop in Den Haag actief zijn bij de uitleg van wijken, beiden met uitgesproken ideeën over stadsuitleg. Al de maatschappijen die zich met de stadsuitleg bezig hielden waren Naamloze Vennootschappen, een rechtspersoonsvorm waarbij het maatschappelijk kapitaal is verdeeld in vrij overdraagbare aandelen. Deze Naamloze Vennootschappen hadden als voordeel voor de vennoten dat er een beperkte aansprakelijkheid was voor de bezitters van de aandelen. Per project (hotels, passages, panorama's etc.) of stedelijke uitleg (woonparken, straten, buurten en wijken etc.) werd er een Naamloze Vennootschap

69 Zeeheldenkwartier (Riemersstraat, Westerbaanstraat), Archipelbuurt (straten tussen Laan van Copes van Cattenburch en Javastraat zoals de Surinamestraat, Nassauplein), Jan van Nassastraat.

70 www.parlement.com (2012.06)

opgericht. Vandaar dat de meeste namen verwijzen naar een locatie in de stad of een bepaald project. Vaak werkten verschillende partijen samen in een Naamloze Vennootschap, een soort bouwteam in een juridische vorm waarbij iedere partij één of meer aandelen had. De financiers en de grondeigenaren hadden vaak meerderheidsaandelen (De Sonnaville, Janse Johzn, Goekoop, Scheurleer, Van Stolk), terwijl anderen, zoals architecten (Maxwils, Wesstra, Van Liefland), bouwondernemers en materiaalleveranciers (De Lint), een minderheidsaandeel namen om zo betrokkenheid te tonen of zelf de ontwikkeling van een stratenplan ter hand te nemen (Maxwils, Van Liefland, De Lint). Iedereen deelde zo mee in de winst en het risico van het project.

Naast de maatschappijen die slechts winst op korte termijn beoogden, waren er ook die aandacht hadden voor de fraaie stad en goede voorzieningen. Delia werd al genoemd, maar ook de ingenieur en grondhandelaar Johannes Bartholomeus Maxwils (1811-1881), die tevens een rol speelde als hygiënist, en de architect Willem Bernardus van Liefland (1857-1919) hadden een totaal andere houding dan collega's zoals Vogel, De Vletter en Klomp. Maxwils en vermoedelijk ook de stadsarchitect Reinders (1875-1890) waren verwanten van de schilder en bankier Mesdag.⁷¹ Ook Goekoop en Scheurleer lieten na 1890 zien dat kwaliteit van belang was om kapitaalcrachtige kopers naar hun nieuwe wijken te lokken. Er waren dus grote verschillen tussen de Naamloze Vennootschappen.

Bouwgrondmaatschappijen vervaardigden zelf de stratenplannen voor een wijk of buurt en soms verkochten ze delen van de bouwgrond aan andere vennootschappen. Als een bouwgrondmaatschappij speciale eisen stelde aan de bebouwing voor wat betreft het beeld of de bouwtijd dan deed men dat in het grondcontract met de afnemer van de kavel. Op het moment dat bouwgrondmaatschappijen een aanvang maakten met stratenplannen, stelde de gemeente ook eisen aan deze plannen.

Ondernemers stelden vervolgens weer eisen aan het meebetalen van de gemeente voor deze algemene voorzieningen. Er ontstond een situatie van onderhandelen tussen particulieren en de gemeente over de stratenplannen en voorzieningen van de nieuwe wijken, zoals bij de aanleg van het Anna Paulownapark. Aanvankelijk schonken bouwgrondmaatschappijen de grond van het openbaar gebied aan de gemeente in ruil voor de aanleg van straten, riolen en verlichting op gemeentekosten. Echter in de jaren die volgden wilde de gemeente van deze kosten af en stapsgewijs werden de gemeentelijke bijdragen teruggedraaid. Het spanningsveld tussen de bouwgrondmaatschappijen en de gemeente was dus voortdurend aanwezig en bepaalde in hoge mate de stratenplannen, tot de komst van de woningwet in 1901.⁷²

71 Groninger Archief, toegangsnummer: 555 Familie Mesdag, 1666-1992. Ook de familie Reinders werd in dit archief genoemd als verwant, of dit de familie was van de Groninger B. Reinders die van 1875 tot 1890 stadsarchitect in Den Haag was is nog een punt van onderzoek.

72 HGA bibliotheek C k 102 nO. 1-2 uit 1902: *Het Park Zorgvliet: overdruk van de artikelen betreffende dit park verschenen in De Avondpost* (over de strijd tussen de 'Haagsche Bouwgrond Maatschappij Duinoord' van Goekoop bij de aanleg van de woonparken),

Een architect zoals Van Liefland was bij veel bouwgrondmaatschappijen betrokken. Bij bouwgrondmaatschappij 'Burgerlijke Maatschappij Bouwlust' die zich rond 1887 o.a. met het Abattoir en de Veemarkt bezig hield waren Van Liefland en Simons (later wethouder van Den Haag en opdrachtgever van o.a. De Ostadehofjes en 't Fort) betrokken.⁷³ Ook bij de Naamloze Vennootschappen zoals: 'De Toekomst', 'De Maatschappij voor Onroerende Goederen', 'Bouw-Maatschappij Anna Paulowna'⁷⁴, 's-Gravenhaagsche Bouwmaatschappij' en 'Exploitatie Maatschappij Scheveningen' was Van Liefland betrokken. Het was denkbaar dat een gerenommeerd architect als Van Liefland in alle projecten waar hij aan werkte een minderheidsaandeel bezat om zijn loyaliteit en geloof in het project te tonen. Samen met de architect Wesstra zat Van Liefland bijvoorbeeld in 'Zuider Bouwgrond Maatschappij' te 's Gravenhage waar ze de gronden van de weduwe Pronk ontwikkelden.⁷⁵ Deze specifieke manier van financieren, uitleg van wijken en bouw van huizen voor de anonieme markt met Naamloze Vennootschappen leidde tot het stadsbeeld van het *laissez faire* met revolutiebouwwijken vol sloppen, burgerkwartieren met 'rond-points' en lommerrijke woonparken.

§ 3.2 Conflicten over de stedelijke voorzieningen

De macht van de stadsplattegrond

Van 1850 tot 1890 transformeerde Den Haag van een stinkende donkere waterstad tot een droge verlichte hygiënische dienstenstad. Dat ging gepaard met tal van belangenconflicten tussen burgers, hygiënisten, stadsbestuur en badplaats. Het stadsbeeld speelt daarbij een cruciale rol. In dit geval de manier van tekenen van o.a. stadsplattegronden.

-
- 73 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief Vennootschappen, NV-dossiers, nummer toegang 2.09.46
- 74 Handelingen van den Gemeenteraad 1891, bijlage 78: 18 - Naamloze Vennootschap: 'Bouw-Maatschappij Anna Paulowna' Voorzitter: J. Addink, secretaris: H.J. Weve, penningmeester: P.J. van Houten, leden: P.F.W. Mouton, W.B. van Liefland: Hoefkade, voorplein station, kadastraal sectie S 8641 en 8642
- 75 Bijvoegsel *Nederlandsche Staatscourant*, 4 september 1895, no.207: Naamloze vennootschap: 'Zuider Bouwgrond-Maatschappij' te 's Gravenhage: *Exploitatie, hetzij door verkoop hetzij door bebouwing van de terreinen ingebracht door de weduwe Adriana Antoinetta Elisabeth Pronk (weduwe van Jacob Overvoorde) in sectie L, groot 6 hectaren, 41 aren en 20 centiare*. Oppericht op 20 augustus 1895 (Notaris mr. Gerard van Rossem, minuutakte 1383) Kapitaal: 250.000 gulden verdeeld in 250 aandelen van elk 1000 gulden: Aandeelhouders, weduwe Pronk (145 aandelen), Johan Antoine van Pehn, bankier (2 aandelen) Jan Daniel Thomas Adrianuszoon Ruys, bankier (1 aandeel) Herman Wesstra jr. architect (1 aandeel) W.B. van Liefland, architect (1 aandeel).Voorzitter raad van bestuur: Herman Wesstra Jr.; directeur W.B. Liefland.

Voor de Hagenaars werd het ellendige leven in de sloppen van de Hagenezen en de Scheveningse vissers in de tweede helft van de negentiende eeuw zichtbaar gemaakt door een nieuwe manier van tekenen van stadsplattegronden. Naast de progressieve kranten, die aldoor berichtten over de wantoestanden in de sloppen, waren het vooral de stadsplattegrond en de statistische gegevens waardoor het voor Hagenaars zichtbaar werd wat er zich afspeelde in de sloppen op de binnenterreinen. Verlichte burgers voerden bij het stadsbestuur steeds verder de druk op om tot wetgeving en stedelijke voorzieningen te komen. Omdat na de invoering van de Gemeentewet (1851) alleen zeer vermogende Haagse burgers in de Haagse raad zaten die vooral probeerden de gemeentelijke uitgaven terug te dringen, werd daar nauwelijks gehoor aan gegeven. Onder druk van de publieke opinie verleende de gemeente schoorvoetend concessies voor nutsvoorziening, veelal aan buitenlandse investeringsmaatschappijen die vaak als voorwaarde de alleenheerschappij over deze voorziening eisten. Het stadsbestuur dacht met dergelijke concessies de uitgaven te verlagen, maar steeds duidelijker werd het voor de burgers een zeer kostbare voorziening (Bakker Schut 1939, 1948; Stokvis 1987). Na 1887 werd de weg vrijgemaakt om stedelijke voorzieningen tot een gemeentetaak te maken en kwam de stad in handen van ingenieurs en architecten. De stad was veranderd van een stinkende donkere waterstad in 1850 in een droge verlichte hygiënische dienstestad in 1900, ondanks het gemeentebestuur. In navolging van geneesheer dr. J.W. Schick (?-1853) liet de in 1853 aangetreden stadsbouwmeester Willem Cornelis van der Waeyen Pieterszen (1819-1874) de stadsplattegronden anders tekenen dan zijn voorganger Zeger Reijers (1789-1857). Tijdens de Restauratie werden binnenterreinen door Reijers cum suis bij voorkeur niet getekend en de stad werd voorgesteld als een verzameling luisterrijke monumenten. Deze monumenten werden vaak in opstand getekend of in de kantversiering nog eens getekend. Dikwijls werden ze vergroot op de stadsplattegrond, zodat er geen twijfel bestond over de voornaamheid van de paleizen en belangrijke stedelijke voorzieningen.⁷⁶ Van der Waeyen Pieterszen brak met deze traditie en begon als eerste minutieus alle sloppen van Den Haag en Scheveningen op te tekenen. Deze werden vervolgens gebruikt voor de nieuwe generatie plattegronden van Den Haag.⁷⁷ Gezien de grote oplage van de lithografieën moeten deze plattegronden een rol hebben gespeeld bij het bewustwordingsproces van wat er plaatsvond in de sloppen. Van der Waeyen Pieterszen maakte zich al langer druk over de riolen en drinkwatervoorziening van de stad en betoogde: '... de behoefte aan een goede drinkwater wordt verhoogd en vermeerderd door de op eene onrustbarende

76 Stadsplattegrond van Reijers (1833), HGA beeldbank z.gr.0018
 Stadsplattegrond van Reding (1837), HGA beeldbank kl.0435
 Stadsplattegrond van Van Stockum (1839), HGA beeldbank kl.0438
 Stadsplattegrond van Zurcher (1844), HGA beeldbank z.gr.0019
 Stadsplattegrond van de gebroeders Belinfante (1847), HGA beeldbank kl.0444

77 Stadsplattegrond van Elias Spanier (1858), HGA beeldbank z.gr.0022
 Stadsplattegrond van Last & Lobatto (1868), HGA beeldbank z.gr.0024
 Stadsplattegrond van Verstijnen & Van der Waeyen (1873): uit: Stal, Groenveld & Penning, 2007
 Stadsplattegrond van Verstijnen met het ontwerp van rioolplan (1876): HGA beeldbank z.gr.2014

wijze toeneming van aanbouw van hofjes en ophooping van woningen en mensen die meerendeels hun water moeten gaan zoeken naar het midden der stad.' (Stokvis 1987: 35). Maar de stad veranderen was niet zo eenvoudig. Zeker niet omdat de stad een explosieve groei doormaakte en er zelfs sprake was van een inhaalslag ten opzichte van grote broers Amsterdam en Rotterdam. Daarbij kwam dat de samenhang tussen verschillende stedelijke voorzieningen complex was en de belangen groot waren (Buiten 2005). Alle keuzen ten gunste van één bepaalde voorziening hadden meteen consequenties voor andere voorzieningen. Voor het rioolsysteem was een waterleidingnet nodig om het spoelsysteem te kunnen realiseren. Stoepen gaven de mogelijkheden om straatriolen aan te leggen. In de gedempte grachten werden hoofdriolen aangelegd en daarboven tramtracés. Het Verversingskanaal was nodig om de riolen op zee te kunnen spuien wat tot een conflict leidde met de reders en de badplaats. Met de aanleg van de havens verviel de noodzaak om de grachten te gebruiken als havens en konden deze worden gedempt. Kortom alle beslissingen grepen in elkaar. In 1875 stierf de stadsbouwmeester Van der Waeyen Pieterszen en werd hij opgevolgd door B. Reinders als stadsarchitect die tot 1890 zou aanblijven. Voor de ingenieurs en de artsen van Den Haag was de verandering van de stad een eindeloos puzzelwerk gehinderd door haar eigen bestuur.



Figuur 22
Stadsplattegrond van Stempler uit 1884, in de geest van de Restauratie vooral de fraaie stad wordt opgehemeld, met de belangrijke magazijnen, winkels en bazaars, en de badplaats, bron: HGA beeldbank z.gr.0031



Figuur 23

Fragment van de kaart van Last & Lobatto uit 1868 met de overbevolkte binnenstad vol sloppen
bron HGA beeldbank z.gr.0024

Het conflict tussen de Haagse hygiënisten en het stadsbestuur

De knuppel werd in het Haagse hoenderhok gegooid door geneesheer dr. J.W. Schick. Hij legde direct verband tussen verstedelijking en epidemieën. De nieuwe manier van kaarttekenen begon naar aanleiding van de cholera-epidemie van 1849. Schick was verbonden aan het Stedelijk Badhuis in Scheveningen en publiceerde in 1852 een rapport: Over den gezondheidstoestand van 's-Gravenhage (Schick 1852; Van Kampen 1852). Daar wees hij op het besmettingsgevaar van het drinken van welwater en regenwater vanwege de vuilstortplaatsen en mesthopen in de nabijheid van pompen. Den Haag werd jaar in jaar uit getroffen door cholera- en tyfusepidemieën.⁷⁸ Overal in Noordwest-Europa lieten hygiënisten van zich horen. Met behulp van statistisch onderzoek probeerden zij een verband aan te tonen tussen ziekten en sociale verschillen (Houwaart 1991; Ladd 1990: 36-76). Deze hygiënisten waren individuele artsen en ingenieurs die zich richtten op de verbetering van openbare hygiëne, volksgezondheid en woonmilieu. Gelijke kwaliteit van geneeskundige hulp aan iedereen was het streven. Inzichten uit Engeland en Frankrijk, waar de verstedelijking al eerder plaatsvond, werden door verlichte burgers zoals Schick naar Nederland gehaald. Schick ging een stap verder en toonde met een statistische studie in de provincie Zuid-Holland aan dat, als iedereen gelijkwaardige geneeskundige hulp kreeg, er toch grote verschillen waren in gezondheid van mensen. Er was mede een verband tussen geografie, vooral de verstedelijking, en epidemieën. Op het platteland lag het sterftecijfer veel lager dan in de stad (Houwaart 1991: 184-188). Schick trok zijn conclusie: 'De waarneming, dat de sterfteverhouding in verschillende plaatsen, die over een zekere uitgestrektheid verspreid zijn, eene zeer in het oogvallende overeenkomst vertoont, leidt tot het besluit, dat er omstandigheden zijn, welke hunnen invloed over eene bepaalde ruimte doen gevoelen.' (Schick 1852, Houwaart 1991:186). Schick constateerde zelfs dat er een aanmerkelijke verslechtering optrad sinds de achttiende eeuw. Met zijn statistische methode maakte hij ook de oorzaken van de verslechtering zichtbaar: gebrekkige rioleringen, giftige uitwasemingen van grachten met rottende stoffen en stilstaand water, opeenhoping van woningen op de binnenterreinen, het ontbreken van privaten, overbewoning, onvoldoende reiniging van de straten, bedorven drinkwater en vervuiling van de bodem met organische stoffen, huizen direct op de vochtige veenbodem gebouwd zonder dat deze werd afgegraven en vervangen door zand, vochtige bouwmuren, geen ventilatie en geen daglicht in de woningen in de sloppen, en grachten als open riolen vol onreinigheden. Met de bevindingen van Schick kwam de nadruk op de geografische ruimte te liggen. Schick bepleitte een technocratische aanpak van de problemen waarbij de hygiënisten het bestuur over de openbare hygiëne zouden moeten krijgen (Houwaart 1991). Naast het verband tussen stad en ziekte was ook het verband tussen drinkwatervoorziening en besmetting ontegenzeggelijk gelegd, maar het stadsbestuur zweeg en meende de oplossing van het probleem te vinden in

overheidsonthouding en de vrije markt haar werk hierin te laten doen (Stokvis 1987: 35). De aanbevelingen van Schick (1852) voor de woningbouw waren 'Alle aanbouw volgens een vast plan te doen uitvoeren, waarbij de hoogte van den grond, de aard van den grond, de rigting der straten en de afstand van de woningen met betrekking tot de hoogte in het oog moet worden gehouden; Bij de inrigting der woningen acht te slaan op goede ventilatie, verlichting, verwarming en constructie zoowel van de huizen als van de privaten, riolen en goten; De grootte der huizen te regelen naar het getal der bewoners.' Echter ook deze aanbevelingen werden terzijde geschoven door het stadsbestuur. In 1853, nog geen jaar na het onderzoek van Schick en in het jaar van de aanstelling van Van der Waeyen Pieterszen, heerste er weer een cholera-epidemie in de Haagse sloppen.



Figuur 24

Voldersgracht, centrum van de Joodse buurt, bron: Bakker Schut 1939

Het onderzoek van het KIVI naar de erbarmelijke toestanden

Op last van de koning schreven ingenieurs van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) tussen 1854 en 1855 een rapport over de woningbouwtoestand: 'Verslag aan den Koning, over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen, door eene commissie

uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs'.⁷⁹ De Haagse ingenieur en grondhandelaar Johannes Bartholomeus Maxwils (1811-1881), die later de betere stukken in het Zeeheldenkwartier en de Archipelbuurt zou gaan ontwikkelen, inspecteerde voor het KIVI de Haagse sloppen en bevestigde de bevindingen van Schick. In zijn conclusies ging hij een stap verder en betoogde dat daar niet alleen de oorzaak van ziekte en ellende lag, maar ook van de zedeloosheid, die uiteindelijk de beschaafde standen zou aantasten. 'Beperkt in ruimte, veelal slecht verlicht, onvolkomen tegen invloeden der atmosfeer beschut op vochtige plaatsen en in gangen en stegen, niet van het hoog noodige voorzien. Zonder aanvoer van overvloedig water, zonder afvoer van de meest afzichtelijke onreinheid is de woning van den werkmans niet zelden een plaats van schrik voor den meer beschaafde, waar de onreinheid soms ten top stijgt, de dampkring verpest is door alles wat er opeen gestapeld en verrigt wordt, waar de zedeloosheid hare wieg en bakermat vindt en waar de brandpunten ontstaan van ziekten, wier invloed zich wijd rondom verspreidt, om alle standen aan te tasten en den gees der verwoesting te doen rondgaan tot in de huizen der meer beschaafden.'⁸⁰ Het rapport beperkte zich niet alleen tot de oude woningen maar ook tot de nieuw gebouwde woningen. Maxwils beklagde het systeem dat achter deze woningbouw school: 'Men heeft weinig of niet gelet op de ligging en de vochtigheid en alleen vooropgesteld om met weinig geld veel woningen te zetten.' (Bakker Schut 1939: 3). De woningen hadden een te lage ligging, vaak was de houten vloer maar 20 cm boven het water, er was geen bodemafsluiting, het metselwerk was slecht, de vertrekken te klein en te gering qua hoogte, en het ontbrak aan luchtdoorstroming. Woningen werden te laag in niet afgegraven veen gebouwd. Er was geen schone zandlaag, geen drinkwater, geen riool, geen privaten, geen daglicht en voortdurend braken epidemieën van tyfus en cholera uit.

'Vereeniging tot verbetering der woningen van arbeidende klasse'

In het jaar 1854 kreeg een commissie van de gemeenteraad de opdracht tot 'Verordening op het bouwen binnen de gemeente 's-Gravenhage' en 'het maken van een algemeen plan betreffende alle uitbouw der stad, allen aanleg van nieuwe straten, pleinen enz. ten einde alle latere plannen en aanvragen daaromtrent aan dat plan te toetsen.' (Bakker Schut 1939:6,7). Zoals betoogd kenden steden zoals Rotterdam en Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw al een uitbreidingsplan. In Den Haag kwam er niets van terecht. De gemeente was te druk bezig met het Willemspark dat in deze periode op gemeentekosten werd aangelegd en waarvan de bouw kavels werden verkocht. In plaats van de beoogde bouwverordening werden er uiteindelijk enkele zeer fragmentarische voorschriften opgenomen in de **Algemeene**

79 HGA standaardsignatuur P 2048.0, P 2048.1, P 2048.3: KIVI Koninklijk Instituut van Ingenieurs (1854-55) *Verslag aan de Koning, over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen, door eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* (het overzicht betreffende Den Haag door J.B. Maxwils) in: *Verhandelingen van het Kon. Instituut van Ingenieurs 1854-1855 's-Gravenhage*: 50-75

80 Fragment uit rapportage van Maxwills 1854/55 (Bakker Schut 1939: 3)

Politie-Verordening (hoofdstuk IV van 1860). Men aanvaarde dat er een verhouding moest zijn tussen de breedte van een straat en de hoogte van een gebouw. De minimale dikte van de bouwmuur werd vastgesteld op 22 cm en een minimumhoogte van 250 cm voor een woonvertrek werd goedgekeurd. Het verbod op de bouw van rug-aan-rug woningen werd door de gemeenteraad met 28 tegen 6 stemmen verworpen. De wens dat elke woning een eigen privaat moest hebben werd onklaar gemaakt door een dispensatiebevoegdheid van de burgemeester en wethouders: per zes huisjes werd één privaat opgenomen in de verordening. De regelgeving voor de dikte van de bouwmuren werd niet van toepassing verklaard op de door de burgemeester en wethouders aan te wijzen achterbuurten; die van Scheveningen werden meteen al aangewezen, aldus Bakker Schut (1939). In 1859 opperde Van der Waeyen Pieterszen nog een **Algemeen plan van uitbouw der Gemeente** maar het kwam niet verder dan deelplannen voor het Noordwestelijk en Zuidelijk gedeelte, waarvan door de eigendomsverhoudingen en de onmogelijkheid om te onteigenen uiteindelijk niets terecht kwam.



Figuur 25
Spotprent uit de krant in 1871, 'Van boven bont, van onderen ...', bron: Blijstra



Figuur 26
Het havenkwartier met zijn stinkende grachten, bron: Nieuwenhuijzen & Slechte 1975

Een aantal vooraanstaande burgers en leden van het KIVI trokken zich het lot aan van de mensen in de sloppen. In 1854 stichtten zij de eerste woningbouwvereniging in Den

Haag: 'Vereeniging tot verbetering der woningen van arbeidende klasse' ⁸¹ Stuwende kracht was Isaac Paul Delprat (1793-1880) een verlichte officier en ingenieur die in Parijs aan de 'École des ponts et chaussées' was opgeleid en in Breda commandant was van de Militaire Academie en daarnaast bestuurslid van het KIVI. In de statuten stonden de volgende ambities omschreven: 'het aanbouwen van nieuwe en voor elk huisgezin afzonderlijk ingerichte woningen, om die tegen een billijken prijs te verhuren; het aankopen van slecht ingerichte huizen, hetzij zoogenaamde blokken, hetzij afzonderlijke woningen om die zooveel mogelijk te verbeteren en daarna te verhuren of desnoods weder te verkoopen; het nemen van alle maatregelen, welke binnen haar bereik liggen, waardoor zij de gezondheid der bewoners en de zindelijkheid kan bevorderen, vooral ook door in dit opzicht op verbetering bij andere eigenaars of bij de Regeering aan te dringen; in verband hiermede de zedelijkheid der bewoners te verbeteren door alle middelen, welke de ondervinding als doeltreffend zal aanwijzen.'⁸² Zoals te verwachten schoof raadslid A. de Pinto in 1859 alle argumenten van de medici en de ingenieurs terzijde en meende hij: 'Ik betwist niet, dat het zeer wenschelijk is, dat huizen gezond en goed gebouwd worden, doch ik mag vertrouwen, dat zij, die huizen laten bouwen dit in hun eigen belang ook zullen begrijpen, maar even nuttig is het goede kleeven en goed voedsel te hebben. Het is niet mogelijk in die materie alles bij Politie-Verordening te voorzien. Men zegt, het is in het belang der openbare gezondheid. Ik kan dit niet inzien: het mag van invloed zijn op de gezondheid van het individu, dat het huis bewoont, maar het is dit niet voor andere. De bepalingen zijn zeer belemmerend. Men maakt zich illusies, men volgt Amsterdam en Rotterdam, waar die bepalingen wel zijn ten papiere gebracht, maar nooit zijn uitgevoerd, omdat het niet mogelijk was.'⁸³

Vereeniging Verbetering Gezondheidstoestand

In 1865 schreven zestien artsen een brief aan het gemeentebestuur waarin zij wederom hun zorgen uitspraken over de gezondheid van de bevolking, echter deze werd voor kennisgeving terzijde gelegd. Een jaar later, in 1866, brak de volgende cholera epidemie uit. In dat jaar werd de 'Vereeniging tot onderzoek naar de middelen ter verbetering van den gezondheidstoestand in de gemeente 's-Gravenhage' (1866-1908) opgericht, een vereniging die een grote invloed kreeg op de hygiënische ontwikkeling van Den Haag

-
- 81 Later veranderde deze vereniging haar naam in: 'Koninklijke Haagse Woningvereniging van 1854'. Van de vereniging waren o.a. Hofje van Schuddegeest (1854, Saraber), Mallemolenhofje (1868-69, Jager, Van der Kamp) Paramaribohofje (1881, Wessstra), De 42 woonblokken aan de Van Hogendorpstraat 52-162 (1862/69, Saraber), Het Rode Dorp (1874), Delpratwoningen (1897/98, Van der Poll) (Dirkzwager, 1979; www.hv1854.nl; www.haagseverenigingvan1854.nl)
- 82 Citaat uit de statuten van de vereniging (Bakker Schut 1939: 4)
- 83 Raadsvergadering 6 december 1859, citaat raadslid De Pinto (Bakker Schut, 1939: 8)

(Bakker Schut 1939: 9,10).⁸⁴ 'Deze vereniging legde jaar in jaar uit op onbarmhartige wijze,' zo betoogde Bakker Schut, 'de hygiënische misstanden bloot en hoewel zij vooral in de eerste twee decennia van haar bestaan allerminst op instemming, laat staan op appreciatie van den gemeenteraad kon bogen, kreeg men toch den indruk, dat het niet in de laatste plaats aan haar is te danken, dat betere begrippen op het punt van volkshuisvesting en hygiëne ingang begonnen te vinden. De vereniging gaf ongevraagd advies aan de raad en zond in 1867 de grondslagen voor een bouwverordening aan de gemeenteraad' (Bakker Schut 1939: 11). Belangrijke punten waren: 'Minimum straatbreedte van 10 meter. Hoogte van de huizen niet hoger dan de straatbreedte. Elke woning moet minimaal twee vertrekken hebben, waarvan één vertrek minimaal 25 m² groot. Minimum hoogte woonvertrek 3 m. Afzonderlijk privaat voor elke woning die wordt geloosd in een riool of waterdichte beerput. Verbod van bedsteden. Verplichting tot het maken van een trasraam (waterdicht metselwerk van dubbelhard gebakken baksteen van de fundering tot ca. 60cm boven het maaiveld).' Een aantal eisen werden gehonoreerd en andere niet. De enige medicus in de gemeenteraad, de heer dr. P. Bleeker bracht het woningbouwvraagstuk weer ter sprake op de raadsvergadering van 26 maart 1867. Op zijn 'cholera-kaart' waren alle sterfgevallen aangetekend en gelokaliseerd (Van Doorn 1991: 19). Nogmaals legde hij onomstotelijk het verband tussen de woonomstandigheden, de geografie en de ziektegevallen. 'En nu heeft het mij zeer getroffen, dat zelfs in de meer geteisterde afdelingen, de hoofdstraten en grachten en matig ruime straten van de epidemie zeer weinig hebben geleden en dat de ongunstige sterfte-verhouding zelfs in die afdelingen voornamelijk op rekening komt van de talrijke hoffjes, sloppen en gangen en stegen, veelal lokaliteiten met beperkten luchtstroom buiten en nagenoeg geen luchtstroom binnen de woning.'⁸⁵ Bleeker stelde voor om een raadscommissie te benoemen om te onderzoeken wat er aan verbetering voor de volkswoningbouw gedaan kon worden. Het voorstel werd aangenomen en een commissie benoemd. Bleeker nam enkele weken later ontslag als raadslid en al op 7 mei 1867 werd de commissie zonder stemming of discussie in de raad ontbonden (Bakker Schut 1939:9).

Algemeene Politieverordening (1871, 1876, 1878, 1884, 1892)

In de jaren 1870 en 1871 braken er weer pokkenepidemieën uit in de sloppen en op de binnenterreinen van Den Haag. Twee jaar later, in 1873, was er weer een cholera-epidemie. Pas in de Algemene Politieverordening uit 1871 werd de verordening uit

-
- 84 HGA bnr 0036, inv.nr 1-39 'Vereniging Verbetering Gezondheidstoestand', 1866-1908, 0,5 m. De vereniging veranderde tijdens haar bestaan haar naam twee keer: van 1866 tot 1871: 'Vereniging tot onderzoek naar de middelen ter verbetering van de gezondheidstoestand in de gemeente '-s-Gravenhage', van 1871 tot 1903: 'Vereniging tot verbetering van de gezondheidstoestand te '-s-Gravenhage', na 1903: 'Het Hygiënisch Genootschap te '-s-Gravenhage'
- 85 Fragment raadsvergadering 26 maart 1867 van raadslid Bleeker in: Bakker Schut, 1939:9 'Afdelingen' zijn de buurten zoals deze in de Franse tijd werden aangeduid.

1860 herzien. De Vereeniging Verbetering Gezondheidstoestand was teleurgesteld in dit schoorvoetende toegeven en wendde zich weer tot de gemeenteraad, maar werd niet gehoord. Toch werden er twee artikelen opgenomen die belangrijk zouden worden voor de stad, aldus Bakker Schut (1939: 12). 'Niemand mag in nieuwe straten hooger bouwen dan voor iedere straat door den Gemeenteraad bepaald. Niemand mag een straat aanleggen dan op de breedte en in de rigting door den Gemeenteraad te bepalen.' Bij de uitleg van stratenplannen zouden verschillende artikelen van deze verordening een belangrijke rol gaan spelen. Dit waren bepalingen die betrekking hadden op de afmeting van de straat en hoogte van de gevel, echter wat er op de binnenterreinen, de hofjes en de sloppen, plaatsvond, werd nog steeds van geen belang geacht door de raad. Een ander artikel, door Bakker Schut als 'zonderling' bestempeld, handelde over privaten. Daarbij werd de oude dispensatiebevoegdheid door de gemeente herhaald. Elke woning moet een privaat hebben tenzij men vergunning heeft om per zes woningen een gemeenschappelijk privaat te maken. De vereniging kwam in verzet tegen dit artikel die een dispensatiebevoegdheid gaf. Dit was voortzetting van het oude beleid, de Commissie voor de Strafvordering van de gemeente gaf het volgende merkwaardige antwoord: 'De Commissie waagt het de meening te uiten, dat een sekreet per 6 kleine woningen buiten in een enge omgeving gezonder is dan het aanwezig zijn van zoodanige gelegenheid voor iedere kleine woning binnen.' De vereniging reageerde op deze merkwaardige uitspraak dat een privaat voor 6 woningen betekende, één per twaalf gezinnen, één per zestig personen. Echter de raad accepteerde de mening van de 'Commissie voor de Strafvordering.' Bij de stratenuitleg na 1875 werden de artikelen 44 en 45 over de stadsuitleg van de **Algemeene Politieverordening** van 19 september 1871 en 20 juni 1876 opgenomen in raadsverslagen en overeenkomsten tussen de gemeente en de bouwgrondmaatschappijen. Deze normen golden voor alle wijken. Echter, van monumentale 'rond-points' met fontein of fraaie doorgaande straten was bij revolutiebouwwijken geen sprake en de straten waren daar vaak smaller dan de politieverordening voorschreef. Tien meter of minder kwam regelmatig voor, terwijl twaalf meter het voorschrift was.

Op aandringen van de Vereeniging Verbetering Gezondheidstoestand kwam in 1878 de eerste bouwregelgeving tot stand: 'Verordening regelende de bouwpolitie'. Ook werd er voor het eerst in de gemeenteraad twijfel geuit over het Haagse hofjesstelsel. Raadslid Rietstap betoogde: 'De eerste hofjes werden gesticht door menschevrienden, met het doel in de behoefte van minder bedeelde natuurgenoeten te voorzien. De hofjes van den nieuwen tijd daarentegen zijn slechts middelen voor speculatie- en exploitatiezucht.'⁸⁶ Voortaan moesten bouwplannen voor hofjes aan het college ter goedkeuring worden voorgelegd. De afstand tussen de gevels moest minstens 6 m zijn en de hoogte van de woonvertrekken minstens 260 cm. Men mocht wel rug-aan-rug bouwen, een toegangspoortje tot het hofje was toegestaan en het gemeenschappelijke privaat per zes woningen bleef regel.

Een commissie uit de Vereeniging Verbetering Gezondheidstoestand bestaande uit Dr. Carsten, Ir. D.E.C. Knuttel en Dr. A.H. Pareau rapporteerde in 1882 over de nodig geachte wijzigingen in de herziening van de verordening. De 'Commissie voor Strafvordering' liet bij de herziening van de Verordening in 1884 aan de vereniging weten: 'En wat den verderen bouw en de inwendige inrigting der woningen aangaat, was de Commissie van oordeel, dat, hoe wenschelijk het ook zij, dat de door de adressanten aanbevolen gezondheidsmaatregelen worden in acht genomen, het voorschrijven dier maatregelen, onder bedreiging van straf, hoogst belemmerend zou zijn en onmogelijk zou zijn vol te houden, omdat de vrijheid der ingezetenen daardoor op zeer bedenkelijke wijze aan banden zou worden gelegd. Zoolang de behoefte aan beperking dier vrijheid in het algemeen belang niet is gebleken, mag in dit opzicht niet verder worden gegaan dan noodzakelijk is.'⁸⁷ Aldus het liberale standpunt van de commissie. Bij een nieuwe herziening in 1888 werd slechts een toegang van 250 cm breed en 300 cm hoog toegevoegd aan de artikelen van de verordening, verder bleef alles op het punt van de bouwwetgeving bij het oude.

In het jaar 1892 werd bij een herziening van de politieverordening het artikel van het Stedelijke Keur uit 1841 afgeschaft, de wet die het bouwen op de binnenterreinen en in de weilanden aan de vrije markt overliet zonder regelgeving en de gevels aan de straten en pleinen aan allerlei eisen onderwierp. Het Stedelijk Keur werd vervangen door een artikel dat verbood om 'te bouwen anders dan aan straten, aangelegd ter plaatse, volgens de afmetingen in de rigting en ter hoogte door den Gemeenteraad bepaald of goedgekeurd.' (Bakker Schut 1939: 13, 14). Men mocht niet meer dan 10 m achter de rooilijn bouwen. Na 51 jaar kwam een einde aan het met sloppen volbouwen van binnenterreinen en aan het opofferen van weilanden aan revolutiebouw. Een jaar later in 1893 betoogde de journalist Gram over de woontoestand: 'Er hangt dus veel van af, of men de Haagsche Stedenmaagd het eerst van voren of wel van achteren ziet. ... Dr. Pareau, die onlangs in de Haagse pers de inrichting der talloze smalle en maffe steegjes met lage arbeiderswoningen, zoogenaamde 'hofjes', op hygiënische gronden afkeurde, vond in al die ongerechtigheden aanleiding om de hofstad met iemand te vergelijken, die alleen gezicht en handen wast. Er is veel waars in dit geestig gekozen beeld. De Haagsche stedemaagd behoeft inderdaad den ruimen mantel der liefde om een en ander te bedekken, wat fraai noch aantrekkelijk is. Zij doet zich keurig en elegant, aardig en frisch voor, maar als ze onvoorzichtig hare tunica wat hoog optilt, komen er dingen voor den dag, die sterk doen blozen.' (Gram 1893: 18, 20).

Conflicten over de te dure particuliere stedelijke voorzieningen

Wat betreft de nutsvoorzieningen, die ook betrekking hadden op de betere delen van de stad, was het stadsbestuur toegeeflijker dan ten aanzien van regelgeving betreffende de gezondheid van stedelingen.

Rond 1840 werd het open vuur van hout en turf vervangen door kachels, fornuizen en kookkachels die steenkool verbranden met een aanmerkelijk hogere energieopbrengst. Uit kolen kon men ook gas maken, dat van belang was voor de straatverlichting. Het residu dat achterbleef bij het ontgassen heette cokes (Lintsen 1993). Al vanaf 1774 waren de Haagse straten verlicht met 1659 olielantaarns. In 1820 verscheen de eerste gasverlichting op het Binnenhof (Stokvis 1987: 37). Zoals eerder vermeld werd in 1843 voor dertig jaar een concessie verleend voor gemeentelijke gasverlichting aan een stroman van de Brits-Franse bankier en speculant Neville Davison Goldsmid (1814-1875) en diens in 1844 te Parijs geconstitueerde 'Compagnie d' éclairage au Gaz des Pays-Bas'. De Goldsmid familie was actief in Parijs, Londen en Den Haag en had banden met de bankiersfamilie Rothschild. Het bedrijf kreeg in Den Haag voor dertig jaar het monopolie over de levering van het lopende gas en dat kwam de gemeente uiteindelijk duur te staan. De onderneming legde 880 gaslantaarns aan op eigen kosten en de exploitatie kwam op f 40.000 per jaar, ten laste van de gemeente. Hoge kosten en geringe kwaliteit waren het resultaat, aldus Stokvis (1987). De gemeente onderhandelde en procedeerde tevergeefs. Goldschmid eiste drie miljoen gulden voor de afkoop van zijn concessie. Aan de Lijnbaan werd rond 1870 de gasfabriek van Goldsmid gebouwd, waar kolen werden verwerkt tot gas. In 1875 verliep eindelijk de concessie. In dat jaar gaven 2900 particuliere afnemers ruim drie maal zoveel geld uit aan gas als de gemeente. Al in 1872 besloot de gemeente tot oprichting van een eigen gasbedrijf. Onder leiding van directeur J.E.M. Kos werd er aan de Loosduinseweg-Gaslaan in 1875 een nieuwe gemeentelijke gasfabriek gebouwd die in juni 1876 gemeentegas begon te leveren tegen een veel lagere prijs. Door de komst van gaskachels en gasfornuizen steeg het verbruik van gas in de nieuwe wijken aanmerkelijk en cokes en kolen verdwenen geleidelijk. In 1880 sloot de gasfabriek aan de Lijnbaan. Gas werd niet alleen door de gemeente en particulieren gebruikt, maar vooral door bedrijven die met gasmotoren werkten. Met de invoering van de muntgasmeters tegen het jaar 1900 werden ook de minder gegoede burgers aangesloten op het gasnetwerk. Door de stadsuitbreidingen besloot de gemeente in 1904 om langs de Trekvlief de tweede gasfabriek te bouwen. In 1907 was deze gereed en deze fabriek was bereikbaar voor vrachtschepen met 500 ton kolen. De Eerste Wereldoorlog gaf in Den Haag problemen met de aanvoer van kolen en deze werden daarom gerantsoeneerd (Stokvis 1987: 38). Geleidelijk verdween het uit kolen gewonnen gas en ging men over op elektriciteit. In 1917 waren de kolen zo schaars dat zelfs de gemeentelijke vuilverbranding op de gemeentelijke elektriciteitscentrale aansloot. Stokvis (1987: 38) meldde dat de gaslantaarns alleen in de betere wijken werden geplaatst. Echter, Van der Haer (1968) verzamelde foto's uit de periode 1860 tot 1870 en daarop was te zien dat ook de mindere wijken waren voorzien. Vrijwel alle stedelijke ruimten in de oude stad en nieuwe wijken waren verlicht, ook kleinere straten zoals de Bleyenburg en de Maliestraat. De sloppen in Scheveningen West, zoals de Wassenaarsestraat bij het Seinpostduin, waren niet verlicht. Ook een ander boek met foto's uit het einde van de negentiende eeuw laat zien dat steegjes van gaslantaarns waren voorzien, zoals het Schapensteegje omstreeks 1895 (Nieuwenhuijzen & Slechte 1975).

Andere stedelijke ruimten, zoals het Lage Zand, waren omstreeks 1900 nog steeds niet verlicht. Ook een slop aan het Westeinde had geen verlichting. De mindere wijken, zoals het oude Slijkeinde en de nieuwe straten, zoals de revolutiebouwstraten Haveriusstraat en Jacobastraat, waren rond de eeuwwisseling wel verlicht. Men zou kunnen zeggen dat rond 1870 de stad geheel was verlicht met gasarmaturen, afgezien van de sloppen op binnenterreinen die nog in duisternis waren gelegen.⁸⁸

In het vakweekblad **De Opmerker** van 1867 verschenen vier artikelen van Van der Waeyen Pieterszen waarin hij plannen beschreef voor een Haags geïntegreerd rioolstelsel op spoelbasis met stoomgemalen. Het spoelwater zou door de stadsboezem geleverd moeten worden, maar er was ook een drinkwaterleidingnet nodig om de riolen van de huizen schoon te spoelen. De inhoud van de riolen zou dan naar de duinen geleid moeten worden als bemesting. Helaas bleven het voornemens (Buitens 2005: 50).⁸⁹ Daarnaast was er onenigheid in Den Haag of men een geïntegreerd rioolsysteem op waterspoelbasis moest aanleggen of juist het Liernursysteem waarbij fecaliën door middel van onderdruk in het leidingsysteem werden weggezogen, waarvoor waren geen waterleidingen nodig zouden zijn. Toch moeten de onwelriekende singels en het vuil in de straten de heren van stand hebben verontrust. Het fraaie stadsbeeld werd daardoor ontsierd en het stadsbestuur besloot dat deze troep moest worden opgehaald. Particulieren die het laagste inschreven bij de aanbesteding haalden met handkar en schuit het vuil op in de stad en deponeerden dat buiten de stad (Stokvis 1987: 34). Dat gebeurde niet altijd even zorgvuldig en in 1871 nam de gemeente de stadsreiniging in eigen hand. De reinigingsdienst werd uitgerust met nieuw materieel: paard en wagen deden hun intrede bij de dienst.⁹⁰ De stank van de grachten, de epidemieën, het stelsel van gedeeltelijke rioolsystemen met bezinkputten en lozing op de grachten bleven een probleem.

Voor de aanleg van een drinkwaterleidingnetwerk werd geijverd door de Vereeniging Verbetering Gezondheidstoestand.⁹¹ Uiteindelijk werd er in 1873 geld geleend voor de aanleg van deze voorziening (Stokvis 1989:34). Voorheen gebruikte men openbare putten, pompen of met lood beklede regenbakken om hemelwater op te vangen. Kleine huishoudens betrokken heet water bij water- en vuurwinkels (Stokvis 1987: 35). Al vanaf 1863 werden er verschillende particuliere concessies aangevraagd maar niet ingewilligd of gerealiseerd. Nadat voorstellen van het raadslid A. de Pinto tot gemeenteaanleg in 1866 en 1869 waren verworpen, werd diens voorstel in 1871 met 18 tegen 11 stemmen aanvaard, terwijl twee jaar later ook tot gemeente-exploitatie besloten werd. Onder leiding van de hoofdingenieur van de Staatsspoorwegen J.A.A. Waldorp en de in Luik geschoolde Noorse ingenieur Th. Spang verliep de aanleg in 1874 voorspoedig: in januari 1875 waren er al 1002 aansluitingen. Ook bij deze voorziening speelde buitenlandse ondernemers een

88 HGA bnr 0452 'Raadscommissie ad hoc omtrent de aangelegenheden der gasverlichting', 1873-1879
89 *De Opmerker* van 28 maart 1867, 2e jrg., nr.12, p.46-47; 30 maart 1867, 2e jrg., nr.13, p.51-52; 6 april 1867, 2e jrg., nr.14, p.55-57; 13 april 1886, 2e jrg., nr.15, p.59-60
90 HGA bnr 0394 'Gemeentelijke reinigingsdienst', 1871-1969, 28,7 m. Vanaf 1908 werden kiepauto's in dienst genomen en in 1912 verschenen de eerste vuilnisauto's, eerste op elektriciteit en later met benzinemotor.
91 HGA bnr 0395 'Ingenieur van den eersten aanleg der Duinwaterleiding', 1871-1874, 0,21 m.

sleutelrol. Een Londense firma legde de buizen. In 1874 was de totale lengte 64.000 meter en in 1912 bijna een vijfvoud daarvan. Het verbruik nam sneller toe dan verwacht door plaatsing van brandkranen en het op huurwaarde afgestemde jaartarief. Pas toen verspilling werd voorkomen door de druk te regelen en in 1884 de opvang in open kanalen plaats maakte voor fijnzand-drainage, die bovendien vanaf 1890 dieper reikte, werd gemeente-exploitatie van drinkwater winstgevend (Stokvis 1989). Het waterleidingnet uit de periode 1873-1875 maakte het geïntegreerd rioolsysteem op spoelbasis mogelijk. Nu konden ook de huizen met wateraansluitingen de riolen spoelen. Uit het Haags Gemeentearchief is een kaart uit 1874 bekend, waarop in rood in 1876 door de stadsfabriek Reinders een rioolstelsel is getekend, met een gemaal om water in zee te lozen; een verfijnd rioolplan, waarbij alle straten van de stad een riool kregen.⁹² Op 14 oktober 1879 besloot de gemeenteraad met een nipte meerderheid geen rioolstelsel maar grote zinkputten aan te leggen in de te dempen Spui en Prinsegracht. Ook besloot de raad in principe tot het graven van een Verversingskanaal naar zee om het vuil te spuien. Echter nadat het Verversingskanaal was aangelegd en de Haagse grachten werden gespuid in 1889 bleek dat het geen verbetering was. Men ververste de Haagse grachten met het zwaar vervuilde water uit de Vliet (Buiter 2005: 55).

Al in 1876 verzocht de International Bell Company om een telefoonverbinding aan te leggen en te exploiteren. In 1880 behandelde de raad dit verzoek. Volgens het preadvies aan het stadsbestuur had de gemeente geen behoefte aan een dergelijke voorziening, maar enkele raadsleden dachten daar heel anders over (Stokvis 1987: 39). De Nederlandse dochtermaatschappij van Bell was bereid te investeren in de bovengrondse leidingen maar verlangde als tegenprestatie wel het alleenrecht voor een aantal jaren. In 1883 waren er al 116 telefoonaansluitingen en toen de concessie in 1897 afliep waren er 607. Na veel vergaderen en veel tegenwerking van het stadsbestuur werd pas in 1902 besloten tot gemeente-exploitatie. De telefoondienst werd een zelfstandig gemeentebedrijf dat snel expandeerde. Kabels kwamen samen in telefoontorens die met een ondergrondse kabel waren verbonden met de telefooncentrale. In 1903 had de gemeentelijke telefoondienst al 2032 aansluitingen en werd het een winstgevend gemeentelijk bedrijf. In 1885 kreeg W.J. Wisse, onderdirecteur van de Rijkstelegraaf, een beperkte concessie tot aanleg van een elektrische centrale.⁹³ De in 1889 voltooide Hofsingelcentrale werd in 1891 overgenomen door Siemens. Het verbruik was kleinschalig en sommige bedrijven en hotels hadden eigen centrales.

Tot gemeentelijke elektriciteitsproductie was in 1904 besloten op voorstel van ir. N.J. Singels die in 1901 van Siemens naar de gemeentedienst overstapte. A.E.G. Stork bouwde een draaistroomcentrale en de Keulse firma 'Land- und Seekabelwerke' legde

-
- 92 HGA bnr 0451 'Raadscommissie tot onderzoek van het riolenplan of rioolstelsel', 1875-1887; HGA beeldbank gr.2030: kaart uit 1874 getekend G.L. Funke, drukker en uitgever H.L. van Hoogstraten, afm.440x410, lithografie in kleur, handmatig werd in rood door rioleringsplan in 1876 ingetekend door stadsarchitect Reinders.
- 93 HGA bnr 0452 'Vaste raadscommissie voor het Gemeentelijk Gasbedrijf en Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf', 1880-1915, 3m.

een tramkabelnetwerk aan. Het in 1906 opgerichte Gemeentelijk Elektriciteits Bedrijf (G.E.B.) mikte met lage tarieven op een brede markt (Stokvis, 1989). Het aantal elektrisch-lichtgebruikers nam toe van 372 in het jaar 1907 tot 10.000 in het jaar 1918. In 1917 werd besloten tot elektrificatie van de openbare verlichting, wat in 1919 was voltooid. In de Eerste Wereldoorlog werden door gebrek aan toevoer van kolen voor het gas ook alle gasmotoren vervangen door elektromotoren. Uiteindelijk werden in het jaar 1915 ook huurwoningen op het lichtnet aangesloten met gratis aangebrachte muntmeters en binnenleidingen.

Conflict tussen stad en badplaats over het Verversingskanaal

Na 1887 kregen burgers en stadsbestuurders hetzelfde belang: een schone hygiënische stad. Stank en ziekte zorgden nog altijd voor een voortdurende roep om een behoorlijk rioolstelsel en waterleidingstelsel en het dempen van alle grachten en sloten, ondanks dat de drinkwatervoorziening al verbeterd was. Het grootste probleem was dat alle gedeeltelijke rioolstelsels in singels, grachten en kanalen uitkwamen en de stroom daar stil bleef staan. Met het duurste project van de stad, het Verversingskanaal en het Stoomgemaal, moest de drek van de stad in zee worden gespuid. De Vliet werd zo met de zee verbonden. In 1888 begon men met de aanleg, die in 1891 was voltooid. Het kanaal kwam ver ten zuiden van Scheveningen in zee. Met de nieuwe Laakhavens kon men de scheepvaart uit de stad halen, zodat men tot het dempen van de laatste stinkende grachten kon overgaan. Via riolen zou het afval in het kanaal worden geloosd om vervolgens in zee te worden gepompt. Den Haag wilde daarbij de stroomrichting van het water omkeren. Echter in 1890 kwam de gemeente over dit voornemen tot spuien in conflict met de badplaats en de vissers. Vooral de machtige Maatschappij Zeebad Scheveningen (M.Z.S.) met haar investeerders uit Parijs, Antwerpen en Amsterdam was hiertegen fel gekant en wilde het spuien tijdens het badseizoen van Pinksteren tot 1 oktober voorkomen.⁹⁴

Gemeentesecretaris Evers betoogde tijdens een zitting van de gemeenteraad in 1890 dat in het badseizoen van 1889 was aangetoond dat spuien buiten het badseizoen volstond om de Haagse grachten schoon te krijgen en dat de badplaats daarbij geen schade en verontreiniging ondervond. Raadslid Van Malsen merkte op dat de zeesluizen 's zomers dichtgehouden moesten worden omdat vanuit Delfland onvoldoende water onttrokken kon worden. Op deze raadsvergadering werd de motie om de discussie te sluiten afgewezen. Het Algemeen Handelsblad van 11 januari 1890 beschreef het dilemma van de zomerspuiing. Het waren de belangen van de bewoners in de natte delen van Den Haag versus die van de badplaats. Tal van geleerden werd advies gevraagd door verschillende partijen en de meningen liepen ver uiteen, maar de raad kwam niet tot een besluit. Spuien in de zomer bleef uit, met alle gevolgen van dien voor de stad. De badplaats en zeehaven werden vertegenwoordigd door twee voortreffelijke advocaten

en geleerden: de heer Fynje, oud gemeenteraadslid, expert op waterstaatsgebied en commissielid, die zich bezighield met de Haagse riolen, en de Utrechtse hoogleraar dr. Overbeek de Meijer. Volgens deze specialisten was het Verversingskanaal van geen enkel nut en zou met spuien het probleem nog niet zijn opgelost.⁹⁵

Zelfs Duitse kranten zoals het **Frankfurter Intelligenz-Blatt** en de **Vossische Zeitung** uit Berlijn besteedden aandacht aan de 'Haagse spuiquaestie' en de tegenstellingen in de stad. Moesten de belangen van een aantal badgasten voor de belangen gaan van velen in de stad?⁹⁶ De grachten bleven verzamelplaatsen van vuil, zo betoogden de geleerden, en de enige die benadeeld werd, was de badplaats, die met de ondergang werd bedreigd. De geleerden schreven voor dat er in de zomermaanden niet gespuid hoefde te worden. De krant betoogde echter dat alle Hagenaars wel beter wisten: dat bij een stevige doorlopende spuiing 'de dampkringlucht zuiver en het water frisch stroomend is.' Volgens de handelingen van de raad betoogde de krant verder: 'De belangen van de residentie gaan boven die van Scheveningen, gelijk de belangen van 130.000 zielen verre die van 18.000 overtreffen.' Desondanks zag de krant wel in dat de belangen van Scheveningen ook de belangen van Den Haag waren en kwam tot de slotsom toch over te gaan tot een proef met zomerspuiing.

Het **Algemeen Handelsblad** van 31 januari 1890 vermeldde een bijeenkomst van de Vereeniging Verbetering Gezondheidstoestand over de langslepende spuiquaestie. De vereniging drong sterk aan bij de gemeente om tijdens de zomermaanden door te gaan met spuien in zee via het Verversingskanaal. Echter, de raad was daarvan nog niet overtuigd. De vereniging wilde daarom de kwestie aan de rechter voorleggen. In ieder geval wilde ze bedingen dat tijdens uitbraken van een epidemie 's zomers werd gespuid. In het **Algemeen Handelsblad** van 26 februari 1890 verscheen een bericht over de raadsvergadering van 25 februari waarin de langslepende zaak, die vooral speelde tijdens het badseizoen, nog eens ter sprake werd gebracht. In het Nieuws van de Dag van 12 juni 1890, tweede blad, stond het bericht dat tijdens de algemene vergadering van Zeebad-Scheveningen de directeur-generaal van het Kurhaus geïnterpelleerd werd en gevraagd welke juridische maatregelen er tegen de gemeente ondernomen zouden worden als er in de zee werd gespuid. De aangekondigde maatregelen tegen de gemeente waren: 'ontbinding van het erfpachtcontract en vergoeding van alle schade en interessen.' Een bekwaam rechtsgeleerde was gehoord en meende dat de zaak voor het Zeebad gunstig was.

Uiteindelijk besloot de raad op 15 juli 1890 dat er ook 's zomers onder strikte voorwaarden mocht worden gespuid, maar er moest wel rekening worden gehouden met eb en vloed, windrichting, etc.⁹⁷ De Vereeniging Verbetering Gezondheidstoestand bleef onverminderd ijveren voor demping van de Haagse grachten en het spuien in zee tijdens het zomerseizoen. In 1891 verscheen een rapport van de vereniging waaruit

95 Handelingen van den Gemeenteraad 1890, bijlage 4: 1-2; bijlage 12-14: 4-10; bijlage 17: 11-12, etc., bijlage 103: 46-47

96 Handelingen van den Gemeenteraad 1890, bijlage 318: 121-122

97 Handelingen van den Gemeenteraad 1890, bijlage 320: 122-123

bleek dat tussen 1866 en 1874 het aantal sterfgevallen van mensen die langs de grachten en sloten woonden hoger was dan op andere plaatsen. Naast het verzoek in 1891 aan de raad om de Nieuwe Haven en de Turfmarkt te dempen stelde de vereniging voor om ook het Spui, de beide Veerkaden en de Paviljoensgracht te dempen.⁹⁸ De Laakhavens en de aansluiting met het Verversingskanaal werden tussen 1901 en 1902 gegraven. Zo ontstond een ruime binnenhaven langs het spoor en de uitvalswegen van de stad. De Scheveningse haven werd tussen 1898 en 1904 aangelegd, nadat een storm de vissersbommen op het strand had vernietigd. Nieuwe industrieën vestigden zich in de Laakhavens, zoals het slachthuis aan de Neherkade en de gasfabriek in de huidige Binckhorst. De nieuwe stadsarchitect Isaac Anne Lindo (1848-1941) had ruime ervaring opgedaan met havens en waterwerken in Japan (De Neve 2000) en met spoorwegen in Nederland (Lindo 1910-19; Lindo 1911; Everts red 1918; De Geus 1986; Maarschalkerweerd 1998). Grote schepen konden voortaan Den Haag aandoen en bevoorraden met bijvoorbeeld coques voor de gasfabriek, terwijl ze industriële producten uit de Schilderswijk, Rivierenbuurt en Kortenbos konden afvoeren. Ook de visindustrie kwam tot ontwikkeling en daarmee veranderden het type en de afmetingen van de vissersboten. Aanvankelijk voerden alleen bomschuiten de haven in, maar na de voltooiing van de tweede Scheveningse haven in 1903 konden ook grotere loggers binnenlopen. Alle noodzaak voor schippers om met boten in de stad te komen was vervallen en de laatste nog openliggende grachten konden worden gedempt.⁹⁹ Pas in 1897 legde men de eerste spoelriolering aan in Den Haag, te beginnen in Scheveningen, waar geen grachten waren. Om de badplaats niet te ruïneren werd met een hevelersleiding het rioolwater bij het Verversingskanaal op grote afstand van het strand in zee gepompt. Dat was rond 1917, toen er al 300 km riool lag in Den Haag, net zoveel als het drinkwaterleidingnetwerk dat nodig was om te spoelen. Rond 1900 waren alle nutsvoorzieningen in gemeentehanden en kon men de producten zoals gas, elektriciteit, telefoon en drinkwater voor een redelijke prijs aanbieden aan haar burgers. In stratenplannen werd rekening gehouden met deze voorzieningen.

Angst als motief voor de schoorvoetende veranderingen

Waarom kwamen het onwillige gemeentebestuur en de gemeenteraad zover om toegevingen te doen op het gebied van bouwwetgeving en nutsvoorzieningen? Immers de vermogende stemgerechtigden woonden toch op het zand aan de betere kant van de stad. Deze vraag hield de sociaal historicus Stokvis en de volkshuisvester Bakker Schut bezig bij hun studies naar de negentiende eeuw in Den Haag. Stokvis (1987) beschreef de oproeren in de tweede helft van de negentiende eeuw. Voor hem waren deze mede een verklaring waarom de gemeenteraad na wikken en wegen toch

98
99

Handelingen van den Gemeenteraad 1891, bijlage 458: 164
Prinsegracht eerste deel (1879), Amsterdamse Veerkade (1901), Stille Veerkade (1901), Paviljoensgracht zuidelijk deel (1901), Prinsegracht tweede deel (1902), Brouwersgracht (1902), Gracht tussen tussen Turfmarkt en Houtmarkt (1903), Spui laatste deel (1903) (Havelaar, Van der Horst & De Kler, 1998: 72).

schoorvoetend toegaf voor wat betreft de stedelijke voorzieningen en bouwwetgeving. Ondanks de burgerwachten, uitgerust met sabels en geweren, en het coalitieverbod dat tot 1872 gold in Den Haag, waren er verschillende gewelddadige oproeren van vissers en slopbewoners. Rond 1870 organiseerden arbeiders, kantoorbedienden en lagere ambtenaren zich, ondanks het coalitieverbod (Stokvis 1987: 265-267). Een militante arbeidsbeweging ontwikkelde zich en een krant als **De Ooyevaar** berichtte aldoor over de wantoestanden, ondanks dat journalisten gewoonlijk in de gevangenis verdwenen. In september 1872 richtte 'de Eerste Internationale' ook een onderafdeling op in Den Haag. Hierop werd nerveus gereageerd en er heerste angst voor nieuwe sociale onrusten. De politieke agitatie bereikte een hoogtepunt met twee Haagse bladen: het radicaal democratische blad **De Toekomst** en het socialistische weekblad **De Vrijheid**, die met het uitroepen van de Commune in Den Haag in maart 1871 begonnen te circuleren. 'Het vijfde wereldcongres van de Internationale', begon september 1872 in danszaal Concordia in de Lombardsteeg Kortenbos en wekte nog meer onrust onder de conservatieve pers en het Oranjegezinde publiek, maar liep uiteindelijk uit op een breuk tussen de anarchist Michail Bakoenin en de communist Karl Marx. Haagse arbeiders kozen voor de anarchie in plaats van de organisatie. Bakker Schut (1939: 14, 16) wees ook op de angst als motief om stapsgewijs toe te geven en het lot van de minvermogenden te verbeteren in de stad. Hij citeerde uit het boek van Helene Mercier **Over arbeiderswoningen** (1886), waarin de 'Nederlandsche Nationale Vereeniging van Werklieden' werd beschreven. Deze vereniging werd opgericht door conservatieve Protestanten uit protest tegen 'de Eerste Internationale' met het doel om: 'welmeenende werklieden aan den invloed van socialistische denkbeelden te onttrekken.' De werklieden die zich als lid aanmeldden dienden een verklaring te ondertekenen: 'De Nederlandsche werklieden blijven zich scharen om den troon van het stamhuis Oranje, als de grondzuil van Neerland's volksbestaan en om de altaren als vertegenwoordigende den godsdienst, die het wezen uitmaakt van den mensch.'¹⁰⁰ De vereniging was een corporatie die woningen bouwde voor de arbeiders die het socialisme afwezen. Bij veel vermogende burgers, zoals bij industrieel en raadslid Van Enthoven, heerste een onbestemde angst die hen ertoe bracht 'iets' te doen. Maxwils merkte al op dat ziekte, ellende en zedeloosheid in de sloppen uiteindelijk een bedreiging waren voor heel de beschaafde stand. De voortdurende opstanden baarden de welvarende burgerij zorgen. Het enorme garnizoen rond het Hofkwartier, met keurtroepen en paarden, verzekerde weliswaar de rust en orde, maar hoe lang nog? Met dat garnizoen, de liefdadigheidshofjes, de weeshuizen en voorzieningen zoals de Fundatie van Renswoude, die Haagse weeskinderen een opleiding gaf, de vele arrestaties van journalisten en oproerkraaiers, en met het paaieren van godsvruchtige en koningsgezinde arbeiders wist men oproeren tijdig in de kiem te smoren en het ergste in Den Haag te voorkomen. Echter, het waren vooral de ingenieurs en artsen die de stinkende donkere waterstad stapsgewijs transformeerden tot de droge verlichte

hygiënische stad, de belangen van de meeste raadsleden en het college ten spijt. De industrie verdween rond 1890 en Den Haag groeide vanaf dat moment uit tot een ordentelijke dienststad.



Figuur 27

Fragment stadsplattegrond van J. Lobatto uit 1891: Linksonder het Van Stolkpark, rechtsboven het Belgischpark en daarboven de badplaats met grote hotels en kleine hotelletjes langs de toegangswegen, de stoomtramtracés naar de badplaats leggen de latere stratenplannen vast, bron: HGA beeldbank gr.0352.

§ 3.3 Van casino via badplaats tot woonparken

'Cöln – Scheveningen 7 ½ stunden' advertentie op stadsplattegrond voor bezoekers van Van Langenhuijsen, 1881 ¹⁰¹

Magie van de badplaats, het casino en het kapitaal

Het stedelijk ensemble van de woonparken is niet los te zien van de ontwikkeling van de badplaats en de mogelijkheid tot een casino, de stoomtramtracés en de aanleg van de Scheveningse Bosjes (Crefcoeur 2010). De woonparken zijn een afgeleide van het Willemspark. De architectuur in het Van Stolk Park is een afgeleide van de witte koloniale villa's van Saraber met de veranda's. In de beeldvorming worden de badplaats en de woonparken dan ook altijd samen genoemd. Vaak ging het om dezelfde financiers. Het panorama dat werd geschilderd door de bankier en investeerder Mesdag is dan ook niet een belangeloos verbeelden van de grootsheid van de badplaats. Het duinlandschap van het vissersdorp tot voorbij het badhuis (met alle lege bouwkavels) werd anticiperend op toekomstige ontwikkelingen verbeeld.

De openstelling van het casino voor het grote publiek was het begin van de ontwikkeling. Het internationale kapitaal vond Den Haag en de ontwikkelingen in Scheveningen namen een hoge vlucht. Vooral de mogelijkheid van een casino, na 1882, was voor ondernemers uit Parijs en Antwerpen doorslaggevend om de ogen op Scheveningen te richten. Crefcoeur (2010: 17) schreef het belangrijke succes van badplaatsen zoals Boulogne-sur-Mer (1765), Trouville-sur-Mer (1825), Deauville (1830), Oostende (1838) en Zandvoort aan Zee (1829) toe aan casino's en speelzalen. In Scheveningen was dit ondenkbaar omdat deze spelen waren voorbehouden aan een 'cercle' waartoe men slechts kon toetreden door strenge ballotage en die status en exclusiviteit verleende aan de leden. Vooral de conservatieve burgemeester jhr. F.G.A. Gevers Deynoot hield hieraan vast, aldus Crefcoeur. Hoewel al in 1861 uit Brussel een verzoek was ingediend om een ruimte te huren voor een casino en speelzaal, kwam daar niets van terecht. Pas met het aftreden van de burgemeester in 1882 en de komst van de liberale opvolger Patijn werden de kansen voor een casino vergroot. Voor investeerders uit o.a. Parijs, zoals Goldschmidt, Coblijn, Reiss, Banque de Parijs (met als vertegenwoordiger de heer Landry van de Haagse bank Gébel-Landry), Banque De Wolf en Caters uit Antwerpen, werd Scheveningen een badplaats van belang met het nieuwe Kurhaus als icoon (Crefcoeur 2010: 28). Deze banken en personen investeerden ook in de andere badplaatsen, spoorwegen en stoomtrams.

Al na 1864 vestigden zich verschillende grote en kleine hotels in de nabijheid van het Stedelijk Badhuis en het Koninklijk Paviljoen. De kaart van Spanier uit 1864 ¹⁰² laat

101 HGA beeldbank kl.1545

102 HGA beeldbank kl.0463

alleen het Stedelijk Badhuis, de wegen en het kanaal zien. Op de kaart van Smulders uit 1870¹⁰³ was langs de Gevers Deynootweg een rij kleine hotelletjes en pensions te zien en aan het strand nieuwe grote hotels naast het badhuis. Ook de kaart van Verstijnen en Van der Waeyen uit 1873 toonde de rij hotelletjes en pensions (Stal, Groenveld & Penning 2007). Het meest luisterrijke hotel werd vanaf 1860 pal naast het Stedelijk Badhuis opgetrokken: Hotel Garni of Grand Hôtel Garni Château de la Mer van de Haagse architect Saraber. Aan de andere zijde van het Stedelijk Badhuis verschenen na 1864 drie zeevilla's: Villa Jacobson, Villa Costa en Villa Mar, een voorbeeld voor de nieuwe vermogende burgers van Den Haag. Villa Costa was ook van de hand van Saraber.¹⁰⁴ Het waren witte koloniaal aandoende gebouwen met indrukwekkende veranda's en lage dakkappen die gelijkenis vertoonden met de villa's van Saraber in het Willemspark uit 1860. De hotelletjes en pensions langs de Badhuisweg (haaks op de kustlijn) en de Gevers Deynootweg (parallel aan de kustlijn) werden door particulieren gebouwd in de periode 1865 tot 1870. Het waren smalle diepe gebouwen met in de zijgevel ramen voor de kamers en met veranda's over de breedte van de voorgevel, waar zeewind de gasten verkwikte. Op het geschilderde panorama van Mesdag uit 1888 werd de Gevers Deynootweg met zijn kleine hotels en pensions vereeuwigd. Ook werd in 1874 het majestueuze en meest luxe hotel van die dagen, Grand Hôtel d' Orange (1874-1952/53), gebouwd door NV Bouwmaatschappij Scheveningen met Amsterdams kapitaal. Het oorspronkelijke plan was om er direct een villapark bij te bouwen, maar daar werd onder de verslechterde economische toestand van dat moment vanaf gezien (Crefcoeur 2010: 15-16).¹⁰⁵ In 1875 verrees aan het Gevers Deynootplein in streng eclecticisme Hôtel des Galeries (1875/76-1971) van architect J.J.C. de Wijs. Dit hotel stond haaks op de kust zodat de open ruimte een pleinwand kreeg. Het geheel aan hotels en paviljoens was een ensemble van architectuur in neoclassicisme en eclecticisme.

Goldschmidt en zijn Société des Galeries kwamen in 1882 met een groot plan voor een Casino-theater voor het Grand Hotel naast Hotel des Galeries op het huidige Gevers Deynootplein en kregen daarbij steun van de beide hoteldirecties, het Casinocomité en de Haagse ondernemingsvereniging (Crefcoeur 2010: 28). Voordat dit plan bekend werd, had de gemeenteraad een 'Badhuiscommissie' benoemd, de commissie Vaillant, en deze kwam in oktober 1882 tot de conclusie dat een grote Kurzaal, zoals in andere badplaatsen, wenselijk was. Echter de duinen van Scheveningen waren al helemaal volgebouwd. Het oude badhuis zou gesloopt moeten worden en vervangen door een nieuw gebouw met meer mogelijkheden. Stadsarchitect Reinders had al enkele voorstellen geschetst voor de aanpassing van het oude gebouw. Over de uitbreiding van het Stedelijk Badhuis ontstond in de raad tumult omdat veel ondernemers vonden dat de stad zich moest onthouden van deze initiatieven terwijl anderen juist vonden dat de

103

HGA beeldbank gr.0325

104

HGA beeldbank kl.A 1045, foto 0.77516; NAI Saraber

105

De zustermaatschappij bouwde in Amsterdam het Amstel Hotel naar de ideeën van Sarphati en de architect van Outshoorn (Crefcoeur, 2010: 16).

gemeente dit belangrijke project ter hand moest nemen, vooral het conservatieve raadslid jhr. J. Mock.¹⁰⁶ Goldschmidt cum suis waren niet gecharmeerd van het plan van de gemeente om naast zijn Casino-theaterplan het Kurhaus tot casino te verbouwen en liet weten verder geen acties meer te ondernemen tot er een definitief besluit was genomen. Er werden verschillende aanbiedingen gedaan op het oude badhuis. De Parijzenaren Coblijn¹⁰⁷ en Reiss kwamen met het voorstel het oude badhuis en de tegenoverliggende stallen over te kopen om op de plek van het badhuis een Kurzaal te bouwen en op de plek van de paardenstallen een theater. Net zoals in andere badplaatsen verwachtten de heren een voorschot van 1 miljoen, de helft van de bouwkosten voor het casino, en bedongen zij het alleenrecht op de exploitatie der zeebaden (Crefcoeur 2010: 32). Ook Goldschmidt cum suis kwam met een bod dat nagenoeg gelijk was aan dat van Coblijn en Reiss en vroeg tevens het monopolie over de elektrische tramweg waarover men nadacht. Ook in Oostende was hij al concessiehouder van de tramweg. Ook Van Enthoven (tevens commissaris van bouwmaatschappij Nieuw Scheveningen en familie van de Haagse industrieel), Ernst Preston graaf van Bylandt en een groep Amsterdamse zakenlieden kwamen, gesteund door de Haagse bank Gébel-Landry, met een bod op het oude badhuis. Tactisch genoeg vroegen de raadsleden geen lening aan de gemeente voor de bouw van het badhuis en bovendien zou het zeebad niet volledig voor het publiek worden afgesloten. Na eindeloze debatten ging de gemeenteraad op 27 februari 1883 met 23 tegen 12 stemmen akkoord met een ontwerpovereenkomst met de heren Reiss, Coblijn, De Sonnaville en Uijttenhoven. Op 7 juni werd het definitieve contract getekend en: 'een Parijse invloed daalde over Scheveningen neer' aldus Crefcoeur (2010: 34).



Figuur 28

Fragment panorama van de schilder en bankier Hendrik Willem Mesdag uit 1880, badplaats met hotels, bron: Panorama Mesdag

106
107

Gemeenteraadszitting: 25 november 1882
In de zomer woonde Coblijn in Villa Insulinde door Wesstra in badplaatsarchitectuur vormgegeven

Volgens Crefcoeur waren alle betrokkenen familie, persoonlijke vrienden of zakenrelaties van de firma Wertheim en Gompertz in Amsterdam, met als spin in het web de Amsterdams-joodse Abraham Carel Wertheim (1832-1897). Deze familieclan had handelsbanken in Frankfurt, Hamburg, Hannover, Parijs en Amsterdam. In Den Haag waren de Wertheims al betrokken bij de Bouwmaatschappij Scheveningen en het Oranje Hotel (Crefcoeur 2010: 39). Ook was Wertheim betrokken bij de spoorlijn van de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS) die Scheveningen verbond met Duitsland. Wertheim was tussen 1869 en 1897 lid en later vice-president van de raad van commissarissen van de Maatschappij tot Exploitatie der Staatsspoorwegen. Hij had ook een grote invloed op de aanleg van de stoomtram naar Scheveningen. Vooral de relaties van Wertheim met Coblijn, Reiss en Ruys waren van belang bij de Kurhausplannen en de ontwikkeling daaromheen. Wertheim zelf bleef altijd op de achtergrond opereren, aldus Crefcoeur (2010: 41). Op 4 oktober 1883 werd in Amsterdam door de vier concessiehouders Coblijn, Reiss, De Sonnaville en Uijttenhoven de Maatschappij Zeebad Scheveningen (M.Z.S.) opgericht met kapitaal van één miljoen gulden uit voornamelijk Parijs, Antwerpen, Amsterdam, Rotterdam en een beetje uit Den Haag.¹⁰⁸ Naast de 'concurrenten' Goldschmidt, Landry en Van Bylandt waren vrijwel alle zakenrelaties van de firma Wertheim en Gompertz uit Amsterdam vennoot in de M.Z.S. (Crefcoeur 2010: 38).¹⁰⁹ Jaarlijks ontving de gemeente de pacht van de M.Z.S. en na het badseizoen 1884 brak men het oude Stedelijke Badhuis af om plaats te maken voor een royaal nieuw gebouw van de Duitse architecten Johann Henckenhof en Friederich Ebert: het Kurhaus (1885/87). Dat brandde echter al in 1886 af, maar werd direct herbouwd en geopend in 1887.¹¹⁰ Een van de eerste schetsontwerpen was een asymmetrisch en pompeus gebouw in Noord-Franse neorenaissancestijl. Daarbij sloot de as van de Nieuwe Badhuisweg niet aan op het gebouw. Na kritiek vanuit de gemeente kwam het gebouw recht op de as te liggen en werd het een symmetrisch bouwwerk. De bouwkosten namen wel toe, omdat er zo minder gebruik gemaakt kon worden van het oude gebouw (Crefcoeur 2010: 47). Het kuuroord ontwikkelde zich tot een voornamelijk plaats van gezondheid en vermaak voor een bevoorrecht gezelschap. Vooral de laatste helft van de negentiende eeuw werd het contrast tussen de stedelijke samenleving en eenvoudige plattelands- en vissersgemeenschappen scherper (Bank & Van Buuren

108 Exploitatie Maatschappij Scheveningen E.M.S. opgericht in 1902 met meerderheidsbelang in M.Z.S.
109 Voor een overzicht van de betrokken vennoten zie Crefcoeur 2010: 154-155
110 Tegelijk met de bouw van het Kurhaus werd het Seinposttheater en café (1886-1976) door Wesstra

2000).¹¹¹ In iedergeval moest het bevoorrecht gezelschap op een aangename manier van Keulen, Rotterdam of Amsterdam naar de badplaats kunnen reizen.

Stoomtramtracés naar de badplaats 1878-1886

Station Hollands Spoor was al in 1847 aangelegd. In het jaar 1870 werd het Station Rhijnspoor (later Staatsspoor en weer later Centraal Station) aangelegd door de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS). Den Haag was nu op een railnetwerk aangesloten dat zich tot in Duitsland uitstrekte (De Bock 1975). Zoals eerder betoogd, was ook hier de grote man achter de schermen de Amsterdamse bankier Wertheim. Er was een netwerk van paardentrams dat zich van de badplaats naar andere steden uitstrekte. De eerste concessie is uit 1863 (De Bock & Klomp 1975). Tegelijk met deze stormachtige ontwikkeling in de badplaats werd er tussen 1878 en 1887 een netwerk van stoomtramtracés aangelegd tussen de badplaats, het Westland en de stations. De stoomtram was vergelijkbaar met de 'Stadtbahn' die in de Duitse steden werden aangelegd. Een stoomtram was een kleine trein die veel sneller en sterker was dan de paardentram. Hij kon personen naar de badplaats vervoeren en goederen uit het Westland naar het station transporteren. In december 1878 werd een concessie verleend om de eerste stoomtram van Station Rhijnspoor naar het Kurhaus aan te leggen. Deze eerste stoomtram van Nederland werd op 1 juli 1879 geopend en liep over de Koningskade, Raamweg en Badhuisweg naar het Stedelijke Badhuis. Er was zelfs een 'beurstram' die speciaal voor zakenlieden elke ochtend om 7.37 uur vertrok uit Scheveningen en om 8.38 uur bij het Station Rotterdam Beurs arriveerde (De Bock 1975). De tweede stoomtramlijn, de Westlandse lijn, die op 24 juni 1882 werd geopend, sloot weer aan op lijnen bij Hoek van Holland en Maassluis. Vooral voor goederen had deze lijn een bijzondere betekenis: alle Westlandse veilingen werden aangesloten op deze lijn en verse groente kon zo snel van de tuinbouwgebieden naar de steden worden vervoerd. Deze lijn liep via de Loosduinsekade. De derde stoomtramlijn was de Voorburgse lijn, die op 19 juni 1885 werd geopend. De tramlijn van Leiden naar Voorburg werd toen verbonden met Den Haag. De vierde stoomtramlijn was die van Station Hollands Spoor naar

111

Steeds vaker werden de Hollandse vissersgemeenschappen door de ogen van de stedelingen gezien, beschreven, geschilderd en geromantiseerd. Vissers uit Volendam, Marken en ook Scheveningen werden verheerlijkt om deugden zoals gemeenschapszin, vlijt, huiselijkheid, etc. In Den Haag was het afbeelden van deze eenvoudige en nog niet door het stedelijk leven geperverteerde zeeboeren een specialiteit geworden van de Haagse School schilders zoals Mesdag, vooral in de aangename zomermaanden. Deze romantisering van het eenvoudige visserleven en de aanwezigheid van het vissersdorp zal zeker hebben bijgedragen tot het succes van de badplaats Scheveningen en haar bezoekers, de stedelijke elite kon in het badhuis kuren en verpozen in de milde zon maar ook mijmeren over de oorsprong en ongereptheid van het vissersvolk van het dorp. Het schilderachtige armetierige vissersdorp met kinderen op blote voeten en de netten boetende vrouwen op het strand, de kerkgangers des zondags in klederdracht, de vissersbommen op strand getrokken in een lange rij naast elkaar, het moet een levendig decor zijn geweest voor de gegoede stedelingen. Maar tegen de tijd dat het diner werd geserveerd en de deuren van het casino openzwaaiden was men de vissers alweer vergeten die verderop in de sloppen bij elkaar kropen.

Scheveningen via de westzijde van de stad. Daarvoor werd op 20 mei 1884 een concessie verleend en op 12 juni 1886 werden er drie lijnen geopend op dit tracé. Hollands Spoor – Scheveningen dorp, Hollands Spoor – Anna Paulowna, Anna Paulowna – Scheveningen dorp. Het tracé liep via de Parallelweg en de Gasfabriek naar de Conradkade. Bij de Laan van Meerdervoort was er de afsplitsing die parallel liep aan de Laan van Meerdervoort tot een station bij het Vredespaleis. Van daar ging het tracé via het Verversingskanaal en met een grote kromming via de Van Boetzelaerlaan naar Scheveningen dorp. Op de kruising van de Westlandse lijn en deze vierde stoomtramlijn werd een verbinding gemaakt, zodat goederen uit het Westland direct via het Hollands Spoor konden worden vervoerd naar andere steden. In 1887 werd de lijn Huygensplein-Delft vervangen door de veel snellere vijfde stoomtramlijn. Op de stadsplattegrond van Lobatto uit 1891¹¹² was te zien dat de hele omgeving van Den Haag al was doorkruist met kanalen en stoomtramtracés. Lindo zou de elektrificatie van het tramnetwerk verder uitbouwen (Buiten 2005). In 1904 en 1905 werden de twee lijnen naar Scheveningen geëlektrificeerd en kregen ze bovenleidingen. Tegen de Eerste Wereldoorlog strekte zich een geëlektrificeerd tramnetwerk uit dat de badplaats, de woonwijken, het Westland, de oude stad, de naburige steden en de twee stations met elkaar verbond. Van 1908 tot de jaren vijftig was er zelfs een directe treinverbinding van het Kurhaus naar het Hofplein in Rotterdam via de Hofpleinlijn. Als deze nieuwe verbindingen maakte de woonparken een aantrekkelijke plaats om te wonen. Deze woonparken ontwikkelden zich tot een suburb van de vermogende burgers van Rotterdam. Jaren later zou de advocaat en schrijver Fredinand Bordewijk van zijn woning in het Van Stolkpark elke dag naar Rotterdam heen en weer reizen.

De ring van woonparken rond de Scheveningse Bosjes

Net zoals bij andere badplaatsen was er vraag naar buitenhuizen in de nabijheid. In de badplaats vond tijdens vakanties en weekends een deel van het sociale leven plaats voor vermoeide Duitse en Rotterdamse zakenlieden. Hier kon men flaneren, dineren, zakendoen en genieten van de muziek die 's avonds ten gehore werd gebracht (Crefcoeur 2010: 45). Ondanks het beleid van overheidsonthouding legde de gemeente de basis voor een aantrekkelijk woonmilieu achter de duinen van Scheveningen. Op initiatief van wethouder jhr. H.C.A. Ver Huell vormde de gemeente in 1868 de kanalen van de afzanderij om tot een aantal sierlijke waterpartijen met daaromheen een parkachtig landschap (Koopmans 1994; Landheer-Roelants 1999; Koopmans & Valentijn 2000). Voor het ontwerp van deze Scheveningse Bosjes trok de wethouder J.D. Zocher jr. en zijn zoon L.P. Zocher aan. De Zochers waren ook bezig met het naburige woonpark van de Rotterdamse zakenman en advocaat Mr. Thomas van Stolk. Tussen 1872 en 1873 had hij een groot stuk afgezande duingrond gekocht voor een woonpark (Landheer-Roelants 1999). Het villapark en de gemeentelijke

inrichting van de afzanderij konden zo door één partij worden vormgegeven. De Zochers creëerden een landschappelijk ensemble met villa's en waterpartijen: het Scheveningse Park. Rond 1874 begon de aanleg en in 1882 waren de waterpartijen gereed.¹¹³

Kenmerkend voor de Haagse woonparken zou het bijzondere wegenplan worden, dat deed denken aan een brinkdorp met daarlangs de zomerse villa's, hotels en pensions. Ook het 'rond-point' met een monumentaal kunstwerk ontbrak niet in de woonparken. Er was een middendeel met daaromheen een ringweg. In het midden kon een monument staan, een belangrijk woonhuis of gewoon een aantal woonhuizen. Vanuit deze ring werden de aansluitingen gemaakt met het bestaande stedelijke weefsel of landschap.¹¹⁴ Bij de bouw van de villa's in de nieuwe woonparken beknibbelde men niet op de bouwkosten of de voorzieningen. Men pakte royaal uit in verschillende bouwstijlen. Echter één villatype was bijzonder populair in de beginperiode. Daarvoor stonden de villa's van Saraber in het Willemspark model: een villa in koloniaal eclecticisme met brede veranda's en balkons en op de voorgrond een groen gazon uitkijkend over de Noordsingel. Ook villa's die Zocher tekende bij een woonparkstudie uit 1852 herinnerden hieraan. Vergelijkbare villa's werden na 1864 naast het Stedelijk Badhuis gebouwd. Deze drie villa's die jaren lagen ingeklemd tussen het Kurhaus en het Oranje Hotel droegen zeker bij tot de popularisering van dit type. De villa's in het Van Stolkpark waren gelegen in ruime tuinen en de wegen, met een gekromd beloop, waren rijk voorzien van bomen, zodat er een mooi samenspel was tussen het groen en het wit van de villa's. Vanaf 1875 verrezen langs de Van Stolkweg de eerste witte villa's met veranda's en ruime balkons.¹¹⁵ Al kort na de aanleg van het Van Stolkpark vestigden zich hier ook hotels, zoals het witgepleisterde Bella Vista (Van Stolkweg 16) met haar balkon- en verandapartijen en het enorme Parkhotel (Parkweg 13) in baksteen. Met de aanleg van de Belvedereweg in 1900 werd het villapark afgerond. Meer naar de zee en op steenworp afstand van het Kurhaus lag het Belgisch Park (Crefcoeur & Van Pesch 2008). De hoofdaannemer van het Kurhaus, de firma Fernim, was ook betrokken bij de aanleg van het Belgisch Park (Crefcoeur 2010: 56).

-
- 113 HGA beeldbank z.gr.1343 kaart uit 1872 met eigendom van Van Stolk en een park in wording; Landheer-Roelants, 1999: 20: kaart uit 1872 met ontwerp van Zocher voor het Scheveningse Park; Landheer-Roelants, 1999: 20: kaart uit 1873 met ruilovereenkomst Van Stolk met gemeente; Haags Historisch Museum: kaart uit ca.1880 met Scheveningse Park; HGA beeldbank kl.1545 lithografie uit 1881 met Scheveningse Park en de kust
- 114 Een opzet dat al vroeg in het werk van J.D. Zocher jr. te vinden was (Smit & Van Beekum 2008). Bijvoorbeeld het Arbeidersdorp Anna Paulownapolder uit 1845 waar arbeiderswoningen in een cirkel om de kerk werden gegroepeerd. Langs vier toegangswegen waren de grotere gebouwen geprojecteerd zoals opslag. Ook de studie van J.D.Zocher naar een woonpark uit 1852 liet deze opzet zien. Bij het schetsontwerp voor het Willemspark van de Zochters een paar jaar later was de ringweg rond het monument precies rond.
- 115 Villa Louise (ca. 1879, Wesstra, Van Stolkweg 5), Villa Emma (1885/86, Wesstra, Van Stolkweg 7a), Villa Germania (1882/83, Munze, Van Stolkweg 22), Villa Margaretha (1881/82, Van Liefland, Van Stolkweg 24) etc. etc. In de jaren tachtig en negentig gevolgd door herenhuizen aan de Parkweg, Hogeweg en Duinweg zoals Villa Denneoord (1891/92, Hogeweg 16) (Rosenberg, Vaillant & Valentijn, 1988).



Figuur 29
 Van Stolkpark en de Scheveningse Bosjes, 1880,
 beide door Zocher als een ensemble ontworpen
 bron: HGA beeldbank z.gr.1347



Figuur 30
 Belgisch Park, reclamefolder uit 1908 met op de
 archtergrond de badplaats afgebeeld
 bron: HGA beeldbank z.gr.413

De bouw van het Kurhaus en het Belgisch Park ging gelijk op en de aannemer gebruikte zijn mensen en materieel voor beide projecten. Mocht het werk aan het Kurhaus stil komen te liggen of planning-technisch haperen, dan konden bouwvakkers meteen door met de villabouw. De bouwdirectie en exploitatie van het villapark kwamen in handen van de 'Hollandsch-Belgische Bouwgrond Maatschappij' van Janse Johzn die bekend was met de aannemers van het Kurhaus Fernim en Gips. De sfeer was hier anders dan in het Van Stolkpark: er heerste een badplaatsdrukte en de bebouwing was op veel plaatsen aaneengesloten. Het Belgisch Park, aanvankelijk 'Nederlandsch-Belgisch Park' genaamd, werd ontworpen in opdracht van E. Cambier, directeur van de Société Anonyme des Tramways de La Haye. De tuinarchitect T. Coppieters tekende het plan, hoewel zijn bijdrage volgens Crefcoeur (2010) als minimaal moet worden beschouwd. Het oudste gedeelte werd gevormd door het Belgisch Plein, een zeer ruim 'rond-point' met bomen en gras, aansluitend op straten met bomen en een bochtig beloop. Ruime voortuinen en villa's met royale balkons en veranda's omzoomden dit plein, zoals de koloniaal aandoende woonhuizen aan het Belgischplein 31-34 van Coppieters uit 1886. Eind 1883 was de eerste bestrating in het Belgisch Park aangelegd en werden de eerste villa's gebouwd: Villa Victorine, Villa Elise en Villa Jean-Antoine, met uientoren (1883, Coppieters, Luiksestraat 2 / Antwerpsestraat 1) (Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988). Villa Jean-Antoine bouwde aannemer Fernim voor zichzelf en hij noemde deze naar de grondlegger van het bouwbedrijf. In villa Elise vestigden Janse Johzn en Enthoven hun eigen assurantiebedrijf met de brandverzekering van het Kurhaus als een van de polissen (Crefcoeur 2010: 56). De bouwdirectie voor het Belgisch Park bestond uit Janse Johzn, Fernim, Gips en de Scheveningse aannemer en opzichter C.G. Pauptit. Niet lang daarna werd de bouwdirectie voor het Kurhaus gevormd door vrijwel dezelfde mensen: Reiss, Janse Johzn, Fernim en Pauptit. De badplaats, de woonparken en de directe stoomtramverbinding met de stations maakten dit stedelijk ensemble succesvol. De villa's en parken die in elkaar overliepen vormden   n groene zone rond de Scheveningse Bosjes en gaven haar een uniek karakter en de bijnaam 'de gordel van smaragd'.

§ 3.4 Burgerkwartieren, verfraaiing als maatschappelijk nut?

De rasterplannen met 'rond-points' van het Zeeheldenkwartier en de Archipelbuurt

Bij de uitleg van de burgerkwartieren stond de onteigeningsvraag centraal. Om te onteigenen moest er een maatschappelijk nuts zijn vond het rijk. Echter de gemeente vond dat verfraaiing ook maatschappelijk nuttig was. Het rijk hield voet bij stuk. De burgerkwartieren zoals het Zeeheldenkwartier en de Archipelbuurt werden tussen 1865 en 1890 gebouwd door naamloze vennootschappen. Ze kenmerken zich door gebrekkige rasterstratenplannen met half voltooide 'rond-points' en een enigszins monotone in architectuur en chaotische situering van de bebouwing en straten doordat bestaande bebouwing niet kon worden onteigend.¹¹⁶ In de bredere straten, 14 meter, die op de 'rond-points' uitkwamen, ontstonden winkelvoorzieningen. De stenige woonstraten met een breedte van 10 tot 12 meter hadden geen voortuinen of stoepen, vaak waren ook daar winkels, bedrijfjes en voorzieningen zoals scholen te vinden. Het verschil met de revolutiebuurtwijken was dat er in de burgerwijken 'rond-points' waren en meer brede straten van 14 meter, zodat er stedelijke ruimten waren voor de duurere huizen. Verder waren er aanmerkelijk minder boven- en onderwoningen en soms werden hoffjeswoningen verboden. Bekende Haagse 'rond-points' zijn: Anna Paulownaplein, Prins Hendrikplein, Bankaplein en Koningsplein. Het laatste plein was geïnspireerd op de Engelse square, een ruim vierkantplein met een openbaar park in het midden (Olsen 1986).¹¹⁷ Deze pleinen lagen als kralen aan een ketting, onderbroken door gebrekkige particuliere stratenplannen. Net zoals bij het Plein 1813, stonden rond deze pleinen in de ideale situatie vier statige losstaande huizen, de grootste en duurste van het kwartier. Echter van deze ambitie kwam vrijwel niets terecht en vaak werd een aantal jaren later de pleinwand alsnog hersteld om geslotenheid te krijgen in het beeld. Vandaar dat de bebouwing schots en scheef rond de 'rond-points' kwam te staan.¹¹⁸ Bij de aanbidding van stratenplannen aan de raad door de 'Raadscommissie voor de Plaatselijke Werken en Eigendommen', ook wel de 'Commissie van Fabricage' of gewoon 'Commissie' genoemd, ging de gemeente na 1875 voorwaarden uit de politieverordening opnemen in raadsverslagen. Deze Commissie moest haar

-
- 116 Bij het Bezuidenhout liep de ontwikkeling niet zo stormachtig als in de Archipelbuurt en het Zeeheldenkwartier. Bijzonder was het Koningin Emmapark met haar gekromde stratenbeloop dat al in 1885 door de architect Th.J. Besseling (Fig.04.16). Voor een stedenbouwkundige analyse zie: http://anemaa.home.xs4all.nl/ges/wijken/geschiedenis_bezuidenhout.htm (2012-04)
- 117 Koningsplein, HGA beeldbank 0.38921
- 118 Bankaplein, HGA beeldbank 5.15742 & 0.07838

goedkeuring verlenen aan de bouwplannen.¹¹⁹ De huizen varieerden van voorname burgerhuizen in de traditie van Delia aan de brede straten en pleinen tot eenvoudige kleine huisjes in de straten achteraf en op binnenterreinen. Het fraaie pleisterwerk op de gevel was hier tot een minimum teruggebracht. De bewoners van deze nieuwe wijken waren repatrianten uit de koloniën, ambtenaren, officieren en onderofficieren, of de middenklasse die uit de binnenstad wegtrok (Gram 1893, 1906; Brunt 1977)

119

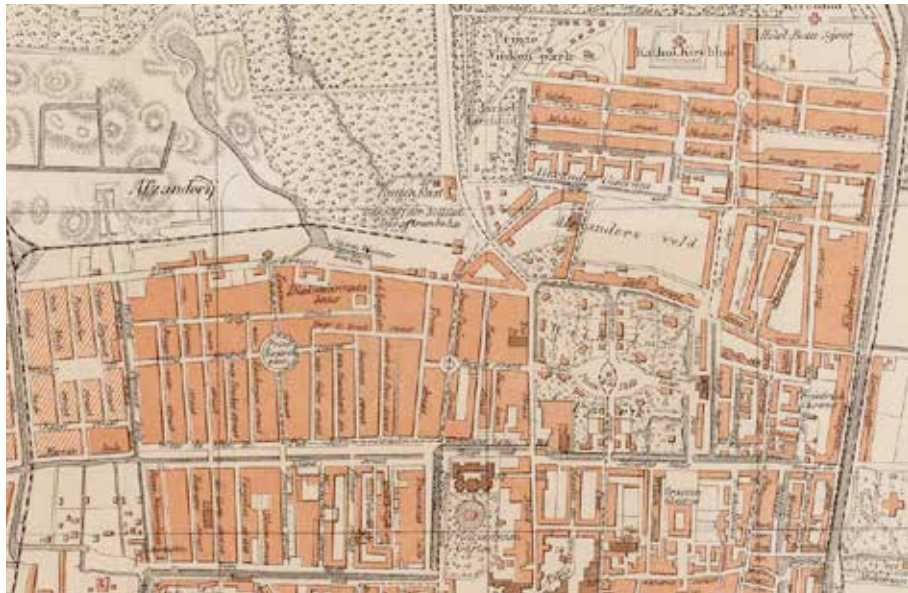
Algemene Politieverordening voor 's Gravenhage (19 september 1871 en 20 juni 1876): Artikel 39: 'Niemand mag op gronden gelegen aan of langs den openbare weg of straat bouwen of de grondslagen van gebouwen, gevels of muren vernieuwen, dan overeenkomstig de bestaande door de Commissie van toezigt op het bouwen aan te wijzen rooijing. Daar waar geen geene rooijing bestaat, wordt die, binnen 14 dagen na gedaan verzoek, door Burgemeester en Wethouders bepaald en daarna door de Commissie van toezigt op het bouwen aangewezen.' Artikel 43: 'Geen afgesloten terrein mag met woningen worden bebouwd, zonder schriftelijke kennisgeving aan Burgemeester en Wethouders.' Deze twee artikelen rechtvaardigen de bouw van hofjes op binnenterreinen, immers deze lagen niet aan de straat, een schriftelijk kennisgeving volstond. Artikel 58 gaf verder aan dat in een hofje van meer dan vijf huizen er tenminste een toegang moet hebben van niet meer dan 1,5 meter. Voor het sekreet kon men in artikel 60 een vergunning aanvragen voor een per zes woningen. Voor de stratenplannen gold verder dat: Artikel 44: 'Niemand mag eene straat aanleggen dan op de breedte en in de rigting door den Gemeenteraad te bepalen.' Artikel 45: 'Niemand mag in nieuwe straten hooger bouwen dan voor iedere straat door den Gemeenteraad zal zijn bepaald.' De minimale breedte van de straat en de maximale hoogte van de bebouwing werd per geval bekeken, door het bestuur vastgesteld en opgenomen in de raadshandelingen. Gewoonlijk was de minimale straatbreedte de maximale bebouwingshoogte. Breedte woonstraat minimaal 12 meter, dus hoogte gevel maximaal 12 meter. Breedte doorgaande straat minimaal 14 of 15 meter, hoogte gevel maximaal 14 of 15 meter. Bestrating over de volle breedte bestond uit half getrokken waalklinkers, geen stoep. De ophoging straten met zuiver zand volgens het aangegeven peil van de burgemeester en wethouders, de bebouwingshoogte werd vanaf dat peil gerekend. Hoekgebouwen van elke straat werden afgerond met een straal van 3 meter. Inrichting van binnen- en buitenriolen werden geïnspecteerd door bouwpolitie voordat deze door de burgemeester en wethouders werden goedgekeurd voor aansluiting op het hoofdriool. De straat werd door de gemeente pas overgenomen als deze voor meer dan de helft bebouwd was.

Verordening regelende de bouwpolitie te 's Gravenhage (9 mei 1878 no.460). Hiermee werden stratenplannen en bouwplannen aan meer formele regels onderworpen. De oude artikelen werden vervangen door nieuwe: Artikel 1: 'Niemand mag eene straat aanleggen dan op de breedte en hoogte en in de rigting door den Gemeenteraad te bepalen. Bij de aanvraag daartoe wordt een plan gevoegd van de ontworpen straat naar de schaal, waarop het kadastrale plan is vervaardigd, mits niet kleiner dan van 1 op 1250.' Artikel 2: 'Niemand mag in straten, die na de afkondiging dezer verordening worden aangelegd, hooger bouwen dan voor iedere straat door den Gemeenteraad is bepaald.' Hofjes op binnenterreinen (de sloppen) werden er nog altijd toegestaan maar de wet was iets strenger: Artikel 8: 'In nieuw te bouwen hofjes, waaronder verstaan wordt: Verzameling van meer dan vier huizen, niet allen liggende aan eene bereden wordende straat, mag de afstand van de tegenover elkander staande voorgevels der huizen niet minder bedragen dan 6 meters, bij eene hoogte van den bovenkant der muur van 6,50 meters boven het trottoir of den begane grond. Bij meerdere hoogte wordt de afstand der voorgevels door Burgemeester en Wethouders bepaald.' Artikel 9: 'Ieder nieuw te bouwen hofje moet een toegang hebben van niet minder dan 2.50 meter breedte en 3.50 meters hoogte.' Artikel 10: 'Niemand mag aan den openbaren weg of straat bouwen, of de grondslagen van gebouwen, gevels, of muren maken of vernieuwen, dan nadat door Burgemeester en Wethouders de rooijing is vastgesteld en door de bouwpolitie aangewezen.' Vanaf nu moesten er tekeningen bij de bouwaanvraag van gebouwen. Artikel 37: 'Ieder die eenig gebouw maakt, verbouwt of verandert, of de grondslagen van muren verandert of vernieuwt, moet vooraf aan Burgemeester en Wethouders de plans en teekeningen hebben ingezonden bewerkt op eene schaal van minstens 1 op 100 voor de platte gronden, en van minstens 1 op 50 voor de doorsneden. ...'

Bron: HGA Overige Verzamelingen 9 – Verordeningen (OV9): Algemene politieverordening voor 's Gravenhage 1871 (19 september no.373) & Verordening regelende de bouwpolitie te 's Gravenhage (9 mei 1878 no.460).

Geen 'verfraaiing als openbaar nut' in het Zeeheldenkwartier

De uitleg van het Anna Paulownapark (buurt in het Zeeheldenkwartier) in het Kleine Veentje is door het hooglopend conflict tussen conservatieven en liberalen bij uitzondering goed gedocumenteerd in de raadshandelingen. Tijdens een zitting van de gemeenteraad op 15 november 1859 ontvouwde de gemeente het plan om in het Kleine Veentje een tweede woonpark aan te leggen dat aansloot bij het Willemspark. Twee nieuwe belangrijke straten waren daarin voorzien: de verlenging van de Sophialaan en de verlenging van de Prinsessewal tot aan de Laan van Meerdervoort, twee doorgaande straten en monumentale assen die elkaar haaks kruisten ter hoogte van het huidige Anna Paulownaplein. Speciaal daarvoor wilde men een nieuwe brug over de Noordsingel bouwen om de Prinsessewal door te kunnen trekken. De Prinsessewal kon zo kaarsrecht worden doorgetrokken naar de Strandweg (later Scheveningseweg) langs het paleis Buiten Rust en naar Scheveningen. De Prinsessewal werd ook doorgetrokken in de Prinsessestraat, wat voor een deel ook een doorbraak werd naar het Kerkplein, waar een aantal jaren later de bebouwing rond de Jacobskerk met nieuwe gevels van Saraber werd weggehaald, zodat de monumentaliteit van de kerk werd vergroot. Ook bouwde men daar aan het Kerkplein en de Prinsessestraat in deze periode een van de monumentaalste en grootste openbare gebouwen van de stad, het Hoofdpostkantoor (1886/88-1964) door de Cuypers-aanhanger Peters.



Figuur 31

Fragment stadsplattegrond van J. Lobatto uit 1891: Buiten de stadsgrachten het Zeeheldenkwartier, Willemspark en Archipelbuurt met de pleinenreeks van 1860 tot 1890: Koningsplein (square in aanleg), Prins Hendrikplein, Anna Paulownaplein, Plein 1813 en Bankplein, bron: HGA beeldbank gr.0352.

Zo zou een continuüm ontstaan van monumentale stedelijke ruimten en de oude stad worden verbonden met het nieuwe woonpark, een ambitieus plan van Van der Waeyen Pieterszen. De meerderheid van de commissie was van oordeel dat verwezenlijking pas kon plaatsvinden als er een **Algemeen plan van uitbouw der Gemeente** was neergelegd, zoals dat in een rapport op 9 augustus van dat jaar was beschreven. Voor de raad was dit voorstel een leidraad voor de latere uitbouw en de commissie kreeg veel bijval van de raadsleden bij deze voorstellen tot verfraaiing van de stad.¹²⁰ Om dit plan te realiseren moesten er woningen worden onteigend. Daarover liepen de gemoederen hoog op in de Haagse raad. Bij de Veenkade en in de Zeestraat wilde de gemeente huizen onteigenen en slopen om de belangrijke doorgaande wegen door te kunnen trekken. Maar net zoals in de Schilderswijk waren de randen aan de buitenzijde van de singels al bebouwd of was men bezig met de bouw van huizen, zoals aan de Toussaintkade (toen Veenlaan genoemd) en na 1860 ook aan de Veenkade (voor 1869 Buitencingel genoemd). Een goede aansluiting op de stad was zo moeilijk te maken, vooral omdat eigendom verspreid was en 'verfraaiing geen publiek nut was', dus geen grond voor onteigening en sloop van bestaande huizen. In 1865 diende de Haagse architect S.J. de Vletter (1823-1872) namens een vennootschap een particulier stratenplan in waar een aantal raadsleden toch verontrust over was. Het Anna Paulownapark (Anna Paulownaplein en -straat, Trompstraat, De Ruyterstraat en Bazarstraat) moest de grandeur van het Willemspark doorzetten in het Kleine Veentje (Zeeheldenkwartier). In een zitting van de raad op 27 december 1865 constateerde de heer Quarles van Ufford dat de gemeente door De Vletter cum suis voor een voldongen feit was geplaatst.¹²¹ Het terrein waar de Commissie van Fabricage in 1859 nog zulke mooie ideeën voor had, bleek onderhands verkocht aan een bouwgrondmaatschappij. Van deze verkochte bouwgrond waren ook nog eens aan 15 personen bouw kavels doorverkocht, wat de stadsuitleg daar onmogelijk maakte. Alle kosten voor bestrating, verlichting en riolen werden door De Vletter naar de gemeente geschoven. Een verbreding van de straat van de Prinsessewal naar de Scheveningseweg was niet meegenomen door De Vletter. Ook de toegangen naar de nieuwe wijk waren niet voorzien zoals de commissie had bedacht: 'Ook zij zoude die toegangen gaarne hebben gezien, overtuigd dat deze zeer zouden strekken tot verfraaiing van het gehele plan en vooral tot het maken van een schoon geheel met het Willemspark.'¹²² Echter voor de aansluiting met het Willemspark moesten 3 à 4 huizen aan de Zeestraat worden onteigend en gesloopt om zo de Sophialaan door te kunnen trekken. Dat was een kostenpost die de commissie niet kon verantwoorden. De toegang van de Prinsessewal was ook een probleem omdat daarvoor grond van de blekerij van de heer Smeele nodig was. Het was onzeker of Smeele wilde meewerken aan het plan van De Vletter. Alleen de derde toegang, vanaf de laan van Meerdervoort was verzekerd. De voorzitter wees erop dat een eerder plan van De Vletter

120 Gemeenteraadszitting, 15 november 1859: 219-222
 121 Gemeenteraadszitting, 27 december 1865: 325-328
 122 Ibidem: 325

in 1859 wel bijval vond en in overeenstemming was met de ideeën van de commissie. De grote vraag was eerder: wie draagt de kosten voor de onteigening voor de toegangen van de wijk bij de Sophialaan en Prinsessewal? Deze kosten mochten volgens de voorzitter in ieder geval niet door de stad worden gedragen, immers de onteigeningswet liet dat niet toe: 'omdat de Minister zeer teregt zou zeggen: die doortrekking strekt wel tot verfraaiing, maar is niet in het belang van het algemeen nut der stad.'¹²³ De Vletter bood aan om f30.000 bij te dragen aan de onteigening als de grond van de blekerij aan hem zou toekomen. Er konden echter wel straten worden onteigend, maar de grond naast de straten kon niet worden onteigend. Deze bleef in handen van de blekerij. Raadslid Stam betoogde dat: 'voor 's Gravenhage verfraaiing publiek nut is.'¹²⁴ De voorzitter herinnerde raadslid Stam eraan dat de minister ook bij andere onteigeningen in Den Haag verfraaiing niet als publiek zag en dat de minister en het gemeentebestuur daarin verschilden van opvatting. Uiteindelijk besloot de raad om verder te onderhandelen met De Vletter en de Commissie van Fabricage werd gevraagd om een **Algemeen Plan** te maken voor het Kleine Veentje. Van der Waeyen Pieterszen kwam in 1866 met een **Plan voor uitbreiding van het N.W. Gedeelte van 's Gravenhage** waar door het Kleine Veentje een diagonale straat was getekend, die van een nieuw gepland station naar de Laan van Meerdervoort liep, met twee 'rond-points', één als centrum voor de wijk en één op de Laan van Meerdervoort. De Noordsingel en de singel bij de Prinsessewal werden in deze visie van Van der Waeyen Pieterszen gedempt. Drie stratenplannen waarover gesprekken waren met bouwgrondmaatschappijen werden erin getekend. Bij beraadslaging van de raad op 2 februari 1866 over het plan van De Vletter bleek dat hij het 'rond-point' in het centrum van zijn eigen buurt wilde houden, terwijl Van der Waeyen Pieterszen dit juist aan de Laan van Meerdervoort wilde hebben. De straten van De Vletter hebben een breedte van 10 el (meter) terwijl de doorgaande straat 14 à 16 el was,¹²⁵ zo constateerden de raadsleden uit de tekening.¹²⁶

Uiteindelijk hield de raad vast aan het 'Plan voor uitbreiding van het N.W. Gedeelte van 's Gravenhage' uit 1866 met het 'rond-point' aan de Laan van Meerdervoort, maar stelde voor om met De Vletter te gaan onderhandelen over de richting en breedte van de straten. De aansluitingen met de stad zag men als essentieel maar problematisch, gezien de verspreide eigendomsverhoudingen en de gebrekkige mogelijkheden tot onteigening.¹²⁷ Burgers en maatschappijen bouwden sneller in de polders dan de Commissie van Fabricage kon nadenken en tekenen. Er ontstond een onwerkbaar situatie. De Vletter zou daarbij gewoon zijn oorspronkelijke plan uitvoeren zonder

123 Ibidem: 326

124 Ibidem: 326

125 Na de invoering van het metrieke stelsel in 1820 was een 'el' gelijk aan een meter. Deze was gelijk aan 10 palmen (decimeter) of 100 duimen (centimeter) of 1000 strepen (millimeter). Dat zou duren tot 1869, toen werden bij wet de oude maten afgeschaft.

126 Gemeenteraadszitting, 2 februari 1866: 34-39

127 Gemeenteraadszitting, 20 februari 1866: 72-76

rekening te houden met de omgeving. De Anna Paulownastraat zou nooit de brede doorgaande straat van de Prinsessewal naar Scheveningen worden en de Sophialaan zou nooit worden doorgetrokken naar de nieuwe 'rond-points' in het Kleine Veentje. Na eindeloos beraad kwam de raad in overgrote meerderheid tot de slotsom dat Van der Waeyen Pieterszen 's plan uit 1866 uitgevoerd moest worden, echter De Vletter had de grond die daarvoor nodig was al doorverkocht aan bouwers, zodat het 'rond-point' aan de Laan van Meerdervoort niet meer kon worden uitgevoerd. Ook de Groothertogin bleek zich tegen het idee van een 'rond-point' voor de deur van haar paleis Rustenburg uit te spreken.¹²⁸ Het Anna Paulownapark werd uiteindelijk geen tweede Willemspark met brede straten die aansloten op de omgeving, maar een gebrekkig rasterplan met te smalle straten en te hoge bebouwing en twee 'rond-points' die niet met elkaar waren verbonden.



Figuur 32
Rond-point het Bankplein, ontwerp van de architect Wesstra, Archipelbuur, bron: ansichtkaart.

Ook de Dichtersbuurt tussen de Elandstraat en Veenkade volgde dat lot. Op 14 augustus 1873 diende een maatschap met Maxwils, De Sonnaville en Post een plan in om de Riemerstraat en Westerbaenstraat aan te leggen. De straten begonnen bij de Veenkade en eindigden tegen een vaart (tegenwoordig de Elandstraat). Het voorstel van de maatschap was dat de gemeente de bestrating en een brug over deze vaart zou bekostigen. Immers dat maakte de uitleg van een straat aan de andere zijde van de vaart mogelijk en was in het belang van de gemeente.¹²⁹ Mei 1875 berichtte het bestuur aan de raad dat stratenplannen van M. ten Kate cum suis en G.J.M. van der Kroft cum suis waren aangehouden. Het ging om de straten tussen de Laan van Meerderevoort, Trompstraat en Piet Heinstraat, vermoedelijk de Van de Spiegelstraat, Jacob van de Doesstraat en Hugo de Grootstraat. De straten kregen een breedte van minstens 12 meter met een hoogte van bebouwing van maximaal 12 meter. De hoekblokken moesten worden afgerond met een straal van 5 meter, aanzienlijk ruimer dan de politieverordening stelde. Over rioleringen binnen en buiten, verlichting en voorwaarden voor afname van de straat door de gemeente werden nog geen bepalingen opgenomen.¹³⁰

Tijdens een beraadslaging van de raad in 1876 kwam het stratenplan van De Lint e.a. aan de orde.¹³¹ Het ging om de Bilderdijkstraat en Tollensstraat. De Veenkade was een aantal jaren daarvoor bebouwd en onderhandelingen tussen de eigenaren en De Lint over afbraak liepen op niets uit. Het was onmogelijk om de Tollensstraat op de Veenkade te laten aansluiten. In de raad ontstond daarover commotie en raadslid Mock haalde het nabijgelegen geval van de Ruijterstraat aan, die ook niet kon aansluiten aan, in dit geval, de Kortenaarskade omdat men de bouwkvavels al had verkocht, hetgeen tot een vervelende situatie voor de bewoners leidde. Het voorstel van Mock was dat de gemeente de straten niet over zou nemen als deze niet aansloten op de Veenkade. Echter van het uitkopen van de eigenaren van de huizen aan de Veenkade kwam ook in tweede instantie niets terecht en de Tollensstraat kreeg een vreemde afwijking in het stratenraster. Uiteindelijk zou de Dichtersbuurt in het Zeeheldenkwartier diepe bouwblokken krijgen met deels fraaie huizen als randbebouwing, maar op binnenterreinen armetierige hoffjes en werkplaatsen. In november 1879 kwamen de bewoners van de Bilderdijkstraat met klachten naar de gemeente over het uitblijven van een riool. Men betoogde dat de situatie zo langzamerhand onhoudbaar aan het worden was. Alle riolen en beerputten bij de huizen waren gevuld en dat leidde tot een onaangename stank. De gemeente hanteerde het beleid dat riool en bestrating pas zouden worden aangelegd als de helft van de straat was bebouwd, maar inmiddels was al drie vierde van de straat bebouwd. De sloot op het binnenterrein (bij de hoffjeswoningen) was in een grote smeerpoeel veranderd en moest volgens de 52 huishoudens direct worden gedempt.¹³² Of deze direct daarna is gedempt blijft

129 Gemeenteraadszitting, 19 augustus 1873, adres XVI 163: 72-76

130 Gemeenteraadszitting, 4 mei 1875: 108

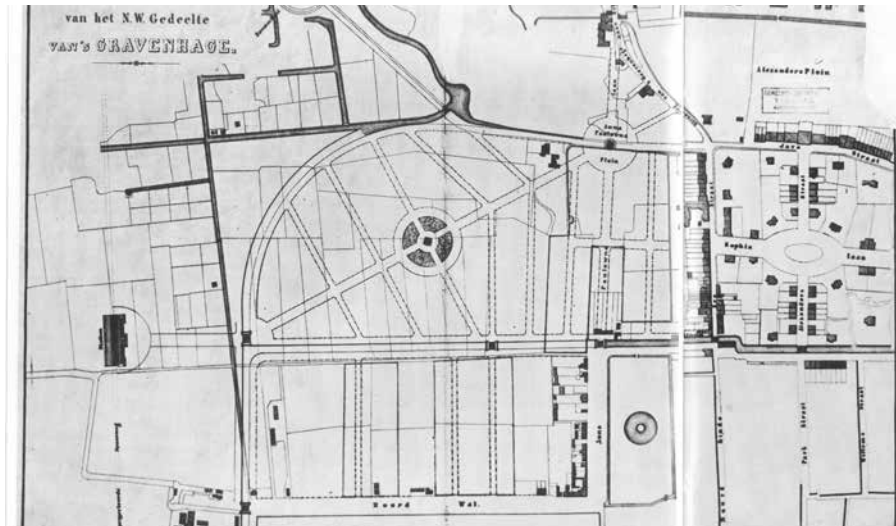
131 Gemeenteraadszitting, 12 september 1876: 252 & zitting, 5 oktober 1876: 266

132 Gemeenteraadszitting, 18 november 1879: 311

onduidelijk, vermoedelijk wel omdat er exploitatiehokjes werden bijgebouwd op het ruime binnenterreinen. Tenslotte werd het **Algemeen Plan voor de uitbreiding der gemeente** bij het raadsbesluit van 28 november 1876 met algemene (31) stemmen aangenomen.¹³³ Overal in de wijk werd al druk getimmerd en gemetseld aan de verspreid staande huizen. Dat uitbreidingplan was gemaakt door de nieuwe stadsarchitect Reinders in harmonie met het stratenplan dat de ontwikkelaar en aannemer Gerardus Klomp (1834-1882) voorstond voor dat deel van het Zeeheldenkwartier. De diagonaal was nu definitief verdwenen en ook het 'rond-point' aan de Laan van Meerdervoort verdween van tafel. Daarvoor in de plaats kwamen twee 'rond-points' midden in de buurten; het Anna Paulownaplein in het plan van De Vletter en het Prins Hendrikplein in de plannen van Klomp, Engels en Haas, hoewel de pleinen pas later hun namen kregen. De gemeente nam met de nieuwe stadsarchitect een bescheiden rol aan: hooggestemde ambities voor wat betreft de stadsuitleg verdwenen definitief van tafel. In een zitting van de Gemeenteraad in 1876 werd besloten om de straten van het plan van Klomp over te nemen. Welke rol Reinders en welke rol Klomp heeft gespeeld was onduidelijk. De straten hadden nog geen naam, maar uit het verslag was op te maken dat het vermoedelijk ging om de Barentszstraat, Heemskerckstraat, Van Galenstraat, het verlengde van de Bazarstraat en de Piet Heijnstraat.¹³⁴ Klomp, die meer belangen had in het Zeeheldenkwartier, woonde zelf op Zeestraat 65. De regels van de **Algemeene Politieordering** van 1876 werden hier voor het eerst gehanteerd. De breedte voor alle woonstraten evenwijdig aan de Jacob van der Doesstraat was 12 meter, evenals voor de straat langs de poldervaart (Piet Heinstraat) met een maximale bouwhoogte van 12 meter en voor het verlengde van de Bazarstraat gold een breedte van 14 meter met een maximale bouwhoogte van 15 meter.

Bij Reinders en de Commissie van Fabricage was er nog de goede hoop dat met De Vletter en Klomp een kaarsrechte verbinding was te improviseren tussen de Sophialaan, Plein 1813 en het nieuwe geplande 'rond-point' (Prins Hendrikplein). Toch liep de uitvoering niet zoals men wilde. De Bazarstraat kon niet worden doorgetrokken omdat er al bouw kavels waren verkocht. Het stratenraster van het Zeeheldenkwartier werd daardoor bovendien vervelend onderbroken door wegen die doodlopen. Drie jaar later verbond Klomp de Hugo de Grootstraat met de Prins Hendrikstraat, zodat het stratenraster nog weer verder werd aangetast.¹³⁵ Het plan van G.J.M. en J. van der Kroft voor de latere Van Speijkstraat werd in 1879 ingediend en liep van de Van de Spiegelstraat en een dwarsstraat loodrecht naar de Laan van Meerdervoort. De Van Speijkstraat was 12 meter breed en de zijstraat 14 meter. De bebouwing mocht dit keer niet hoger dan 15 meter zijn, een verslechtering van de politieverordening. Voor de rest golden de gebruikelijke regels.¹³⁶

133 Gemeenteraadszitting, 28 november 1876: 340
134 Gemeenteraadszitting, 14 november 1876: 327-328
135 Gemeenteraadszitting, 27 september 1881: 312
136 Gemeenteraadszitting, 26 augustus 1879: 235



Figuur 33

Plan van het Noordwesten gedeelte van 's Gravenhage, ca.1866, dit deel werd ook Willemspark II genoemd. Een nieuw station zou in het verlengde van de Elandtstraat komen, alle grachten worden gedempt. Van al deze ambities zou niets terecht komen, dikke lijnen geven de plannen van bouwgrondmaatschappijen aan, bron: Blijstra 1969: 4, 5 / HGA oorspronkelijk kaart was vermoedelijk een bijlage bij de raadsstukken

In 1880 werd het stratenplan goedgekeurd van J.F. Engels uit Rotterdam en E.J. Haas of Hoos uit Leiden. Zij stelden voor de Piet Heijnstraat door te trekken (Witte de Withstraat) en de Prins Hendrikstraat aan te leggen met alle dwarsstraten daartussen (waarschijnlijk de Zoutmanstraat, Van Kinsbergenstraat, Van Brakelstraat, Tasmanstraat). Ook voorzag dit plan in de aanleg van een gedeelte van het geprojecteerde 'rond-point' (Prins Hendrikplein) en van een brug tussen de Hemsterhuisstraat en de Zoutmanstraat, die naar het 'rond-point' leidde. De Zoutmanstraat, de Prins Hendrikstraat en de straat rondom het park bij het 'rond-point' kregen een breedte van 14 meter met een maximale bebouwingshoogte van eveneens 14 meter. De overige straten kregen een breedte en maximale bebouwingshoogte van 12 meter.¹³⁷ In 1881 vroeg de heer Engels goedkeuring voor de verlengde Prins Hendrikstraat en enige andere straten. Hier golden dezelfde regels als bij de andere plannen. De breedte van de verlengde Prins Hendrikstraat werd ook 14 meter, de maximale bebouwingshoogte was 14 meter en de overige straten waren minimaal 12 meter breed met een bebouwingshoogte van niet meer dan 12 meter.¹³⁸ Van Stolk vroeg voor de uitleg van een straat toestemming in 1881, de Van Diemenstraat¹³⁹ Bij de Prins Hendrikstraat moest deze minimaal 14 meter breed zijn

137 Algemeen Verslag van der Toestand der Gemeente 's Gravenhage over 1880 & Gemeenteraad zitting, 20 januari 1880: 6-7
 138 Gemeenteraadszitting, 8 maart 1881: 77
 139 Gemeenteraadszitting, 22 februari 1881: 42

en bij de overige straten 12 meter. De maximale bebouwingshoogte was ook hier gelijk aan de minimale straatbreedte. In het najaar vroeg Van Stolk toestemming voor de aanleg van straten tussen de Van Speijkstraat en Prins Hendrikstraat.¹⁴⁰ Ook deze werden onder de gebruikelijke lijst van voorwaarden aangelegd. Waarom de Van Diemenstraat 14 meter breed moest worden was onduidelijk. Wellicht wilde men hier een doorgaande straat maken, maar daar kwam niets van terecht. Zo kreeg het Zeeheldenkwartier naast te smalle woonstraten ook te brede straten zonder dat duidelijk is waarom. Door het conflict over de stratenplannen en door de snelle verkoop van bouwkvelds door bouwgrondmaatschappijen, om zo het gelijk af te dwingen en de gemeente voor een voldongen feit te stellen, kreeg het Zeeheldenkwartier haar merkwaardig gebrekkige rasterplan van straten met verschillende breedten en bebouwingshoogten, doodlopende straten en twee 'rond-points' die niet met elkaar waren verbonden. Verfraaiing was geen publiek nut in het Zeeheldenkwartier.

Wel 'verfraaiing als openbaar nut' in de Archipelbuurt

Bouwgrondmaatschappijen die in de Archipelbuurt werkten zagen wel het nut van verfraaiing voor de wijk. De samenwerking met de gemeentearchitect was dan ook een stuk beter. Daarbij was er ook weinig bestaande bebouwing, dus speelde daar het probleem van onteigening niet. De stratenplannen werden tussen 1869 en 1889 aangelegd op de terreinen van de Alexanderkazerne (1841-1848) en een nabijgelegen duinweide. Verder werd de wijk begrensd door de Israëlitische (1690), Rooms-Katholieke (1831) en Algemene Begraafplaats (1830), en het Scheveningse kanaal, dat tussen 1825 en 1834 was gegraven. De Javastraat (tot 1861 de Schuddegeest) was een oude landweg. Het meest beeldbepalend in deze omgeving was de Alexanderkazerne met het Alexanderplein, waar de cavalerie oefende. Achter deze kazerne lagen de terreinen waar de nieuwe wijk werd gebouwd. Het eerste stratenplan was van Maxwils: rond de huidige Balistraat, Sumatrastraat en Laan Copes van Cattenburch. Waar tegenwoordig de Balistraat en Laan Copes van Cattenburch liggen, was in 1867 nog een weiland. Maxwils kocht hier omstreeks 1867 verschillende stukken grond, begrensd door de Schelpslot, Javastraat, Kanaalweg (huidige Koninginnegracht) en de Laan Copes van Cattenburch, om een stratenplan te ontwikkelen. Hierbij werkte Maxwils mee aan een doorgaande weg over zijn bouwgrond van de Kanaalweg naar de Scheveningseweg. Ook begon Maxwils niet in het wilde weg bouwkvelds te verkopen en overlegde hij met de stadsarchitect over de plannen, in tegenstelling tot de bouwgrondmaatschappijen in het Zeeheldenkwartier zoals die van De Vletter en Klomp. Het bestuur van de stad adviseerde de raad dan ook met nadruk om welwillend te zijn jegens de beoordeling van het fraaie plan van Maxwils. De stadsarchitect en Maxwils waren tot een overeenstemming gekomen die beiden voordeel bood.¹⁴¹ De raad bestempelde het plan van Maxwils als

140 Gemeenteraadszitting, 25 augustus 1881: 282

141 Gemeenteraadszitting, 21 januari 1868: Plan Maxwils: 15-16

fraai en stemde toe in de planvorming. De bedoeling was dat er allereerst gebouwd werd langs de Javastraat en het kanaal. Maxwils wilde ook de andere straten voor bebouwing vrijgeven en wilde dat de gemeente eerder begon met de aanleg van de straten. Van belang was dat Maxwils toegaf aan de gemeentelijke wens van een doorgaande weg op het terrein van de bouwgrondmaatschappij, de Laan Copes van Cattenburch. Uiteindelijk keurde de raad het plan met algemene stemmen goed en vond men een oplossing voor de grondruil tussen de gemeente en Maxwils.¹⁴² Daarna lagen de ontwikkeling een aantal jaren stil in dit deel van de stad, wellicht als gevolg van de explosieve groei van het Zeeheldenkwartier.

Achter de kazerne kochten De Lint cum suis en zijn Bouwgrond Maatschappij Duinweide terreinen. Het ging om nagenoeg het hele gedeelte ten westen van wat later de Bankastraat zou worden genoemd (vermoedelijk de latere Malakkastraat, Celebesstraat, Riouwstraat, Borneostraat en alle kleinere straten en dwarsstraten daartussen). Ook het deel ten oosten van de Bankastraat ten noorden van het plan van Maxwils werd door De Lint gekocht (vermoedelijk de latere Delistraat, Riouwstraat, Atjehstraat en Batjanstraat). In het raadsbesluit van 9 januari 1877 werd het stratenplan goedgekeurd. Bij het uitgewerkte plan legde het stadsbestuur op 20 maart de voorwaarden voor dit plan aan de raad voor. De straten moesten de richting volgen van het goedgekeurde bouwplan; de hoofdstraten moesten 14 meter breed zijn en de huizen mochten niet hoger zijn dan 15 meter; de overige straten moesten 12 meter breed zijn en de bebouwing mocht niet hoger zijn dan 12 meter. Ook hier golden verder de artikelen 44 en 45 uit de politieverordening van 1876. Opvallend was de extra eis die de commissie stelde: er mochten geen hofjes worden gebouwd.¹⁴³

In 1879 verzocht De Lint de gemeenteraad om de verlengde Bankastraat te mogen aanleggen en zo een aansluiting te maken met de Kerkhoflaan. Daarvoor was een grondoverdracht van de gemeente nodig.¹⁴⁴ In 1881 kwam De Lint met het voorstel om een 'rond-point' met een monumentale fontein te maken op de kruising van de Bankastraat met de Riouwstraat voor rekening van de bouwgrondmaatschappij, met als voorwaarde dat de gemeente deze 'rond-point' en fontein zou overnemen. Twee ontwerpen van een fontein van de architect Wesstra jr. werden aan de raad gepresenteerd en de raad werd gevraagd een keuze te maken. De Lint betoogde hierover dat: 'De redenen die de Maatschap bewegen dit aanbod te doen, zijn: om van hare zijde alles in het werk te stellen, wat bevorderlijk kan zijn om het bouwterrein Duinweide meer en meer tot een der sierlijkste en aangenaamste wijken der gemeente te verheffen.'¹⁴⁵

142 Gemeenteraadszitting, 21 juli 1868: Plan Maxwils: 141-143

143 Gemeenteraadszitting, 20 maart 1877: Plan De Lint Duinweide: 105-106

144 Gemeenteraadszitting, 4 november 1879: 301-302 & Gemeenteraadszitting 16 december 1879: 348

145 Gemeenteraadszitting, 8 maart 1881: 88



1 Oudste deel met onregelmatige huizen



2 Oudste deel met onregelmatige huizen



3 Burgerhuizen volgens het type van Delia



4 Burgerhuizen volgens het type van Delia



5 Burgerhuizen volgens het type van Delia



6 Burgerhuizen volgens het type van Delia



7 Jongste deel met eenvoudige boven-beneden-woningen



8 Jongste deel met eenvoudige boven-beneden-woningen en werkplaatsen

Figuur 34
Drie ontwikkelingsfasen van het Zeesheldenkwartier, foto's: auteur

Geheel anders was het gesteld met de mindere straten verderop in de Archipelbuurt vlakbij de Frederikskazerne. In 1879 verzocht de meester-timmerman W.C. van Rijswijk de gemeente vergunning om een straat aan te leggen tussen de Schelpkade en Frederikstraat. Vermoedelijk ging het om de Pr. Mariestraat bij de Cantaloupenburg. De straat moest 11 meter breed worden en de bebouwing mocht maximaal 11 meter hoog worden, een verslechtering van de politieverordening. Verder golden de gebruikelijke eisen voor wat betreft bestrating, riolen, demping van sloten en afronding van hoeken.¹⁴⁶ In december 1880 werd het laatste deel van de Archipelbuurt uitgelegd, de Surinamestraat en de Nassaukade (later het Nassauplein). Het stratenplan werd ingediend door De Sonnaville, Post, Uijttendoorn, Braams en de architect Cornelis Jacobus van Roode jr., de vennoten in de Bouwgrond Maatschappij Suriname. Het stratenplan moest volgens de indianen bijdragen aan de verfraaiing van deze straten. Een deel van de door Saraber gebouwde liefdadigheidshofje aan de Schuddegeest uit 1854-56 werd speciaal daarvoor afgebroken. Het nieuwe plan bestond uit zes straten waarbij vooral de Surinamestraat een representatief karakter kreeg met een breedte van 26 meter en een 8 meter brede onbebouwde middenstrook. Een keur aan Haagse architecten zouden de huizen bouwen, zoals Van Roode (nr.2-6, 8, 10-14, 22, 24, 30-32, 34-36, 38-40, 39-45), Besseling (9-17, 21, 23, 27, 29, 31, 33, 35-37), Wessstra (25, 28), Van Rijswijk en Posthuma (16, 20) en een van de hoogtepunten van de neorenaissance: het dubbele herenhuis (42-44) met toren en trapgevel waar rijksbouwmeester C.H. Peters woonde en dat hij zelf ontwierp in 1880-81. Voor de rest golden de gebruikelijk regels bij de stadsuitleg. De heren stelden ook voor om de Javastraat op hun kosten 14 meter breed te maken, zodat die beter aansloot op het Willemspark.¹⁴⁷ De Surinamestraat, Nassaukade en Laan Copes van Cattenburch werd een stedelijk ensemble van formaat waar kopers zeker de portemonnee voor zouden trekken.

Samenwerking of niet?

Bij het Zeeheldenkwartier speelde de politiek gevoelige onteigeningskwesitie van huizen en werden bouwkavels al uitgegeven om de druk op de gemeente op te voeren, nog voordat de stadsarchitect en de bouwgrondmaatschappij het eens waren. Bij de Archipelbuurt was er sprake van samenwerking tussen bouwgrondmaatschappijen en de gemeente, met het gezamenlijk belang om tot fraaie stedelijke ruimten en doorgaande straten te komen. Het Zeeheldenkwartier kreeg een rommelig stratenplan waar geen plaats was voor doorgaand verkeer en fraaie straten. Voor de Archipelbuurt werden de Laan Copes van Cattenburch en de Javastraat belangrijke doorgaande en representatieve straten. Het Zeeheldenkwartier en Archipelbuurt zijn beide een lappendeken van stratenplannen van bouwgrondmaatschappijen die in een periode

146 Gemeenteraadszitting, 23 december 1879: 353
147 Gemeenteraadszitting, 7 december 1880: 276

van ca. vijftien jaar werden gebouwd. In de Archipelbuurt waren voornamelijk drie personen actief: Maxwils, De Lint en De Sonnaville. Zij spanden zich in om de kwaliteit van de wijk hoog te houden, opdat de waarde van de grond die zij verkochten aan bouwondernemers ook hoog bleef. Het iets oudere en grotere Zeeheldenkwartier kende veel meer bouwgrondmaatschappijen die zich bezighielden met de ontwikkeling. Op de kaart van Spanier uit 1864¹⁴⁸ was er nog geen sprake van stratenplannen of bebouwing in de burgerwijken en de revolutiebouwwijken. Op de kaart van Smulders uit 1870¹⁴⁹ waren de ontwikkeling rond het Anna Paulownaplein en de eerste bouwactiviteiten in de Dichtersbuurt te zien. Op de kaart van Stemler uit 1884¹⁵⁰ waren zowel de revolutiebouwwijken als de burgerwijken nagenoeg volgebouwd.

§ 3.5 Arbeiderswijken, tussen sloppen en liefdadigheidshofjes¹⁵¹

De sloppen van de Schilderswijk, het Kortenbos en de Rivierenbuurt

Geheel anders waren de stedelijk ensembles in de arbeiderskwartieren of revolutiebouwwijken. Deze werden gedomineerd door ensembles van ruime blokken met lage randbebouwing met dakkappen haaks op de gevel. In de huisjes waren vaak op de begane grond werkplaatsen en daarboven woningen. Op binnenterreinen lagen exploitatiehofjes met rug-aan-rug-woningen en kleine fabriekjes. Grotendeels werden daarbij oude patronen in het landschap gevolgd, zoals sloten; die vormden vaak perceelgrenzen. Deze wijken ontstonden op chaotische wijze rond fabrieken en die lagen weer bij uitvalswegen en waterwegen zoals het Spui en Loosduinse Vaart om producten aan en af te kunnen voeren. De structuur van de wijk werd gewoonlijk bepaald door de al aanwezige oudere bebouwing, afwateringssloten, singels en wegen. De Schilderswijk was de grootste wijk, daar was al oudere bebouwing langs de singels. Na de aanleg van station Hollands Spoor kwam de Stationsbuurt tot bloei. De stadsplattegronden van Smulders & Cie uit 1870 en Lobatto uit 1891 laten zien dat de weilanden van de Zusterpolder al voor de grote groei waren ingesloten tussen het stoomtramtracé, het treintracé en de singel.¹⁵² Ook de Hoefkade was al aanwezig en doorsneed de wijk. De Rivierenbuurt en het Kortenbos waren beperkt van omvang en hadden een grote

148	HGA beeldbank kl.0463
149	HGA beeldbank gr.0325
150	HGA beeldbank z.gr.0031
151	Afzonderlijke gebouwen werden door verschillende auteurs beschreven (Bakker Schut 1939; Dirkwager 1979; Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988; Van Creveld 1999; Koopmans 2005). Anderen beschreven de sociale omstandigheden van haar bewoners (Stokvis, 1989; Schmal, 1995).
152	Stadsplattegrond van Smulder & Cie (1870), HGA beeldbank gr.0325 Stadsplattegrond van Lobatto (1891), HGA beeldbank gr.0352

verscheidenheid aan bebouwing: soms zeventiende-eeuws, vooral binnen de singels, maar het meeste van na 1870. In de officiële (architectuur) geschiedschrijving komen volkswijken zoals Kortenbos en de Rivierenbuurt vrijwel niet voor, echter bewoners documenteerden deze wijken zorgvuldig (Morren 1900; Langerak 1984; Wuite 1990). Zo werden de afzonderlijke gebouwen beschreven (Bakker Schut 1939; Dirkwager 1979; Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988; Van Creveld 1999; Koopmans 2005), of de sociale omstandigheden van haar bewoners (Stokvis 1989; Schmal 1995). De revolutiebouwwijken kenden geen planmatige aanpak maar werden door Naamloze Vennootschappen stapsgewijs op een zo economisch mogelijke wijze verkaveld. Dat betekende zo weinig mogelijk kostbare straten; vandaar de diepe bouwblokken met de overvolle binnenterreinen. Ondernemers bekommerden zich niet om verkeerskundige aansluitingen of om leefomstandigheden: daar hield de gemeente toezicht op met de summiere politieverordening in de hand. Bakker Schut (1939) liet aan de hand van grote houten maquettes zien hoe deze revolutiebouwwijken voor de verschillende delen van de stad er uitzagen. Ook maakte hij foto's en kaarten van deze wijken. Het ontstaan van deze wijken ging gelijk op met de ontwikkeling van de industriële activiteiten in Den Haag. Rond 1890 waren de wijken volgebouwd en dat was ook het keerpunt voor de Haagse bedrijvigheid. De metaalindustrie verdween en de verzorgende industrie nam vervolgens een belangrijke plaats in (Stokvis 1989). In de arbeiderskwartieren was geen sprake van fraaie brede straten met 'rond-points' of parken die op gemeentekosten werd aangelegd, zoals de Scheveningse Bosjes. Hier speelde niet de discussie over het onteigenen om tot een fraai stadsbeeld te komen. Hier gold de vrije markt en spanden verlichte burgers zich in om het lot van de getroffen bevolking te verbeteren.



1 slop Vuurbaak, slop Drogersdijk

2 slop Weststraat, slop Weststraat



3 Voldersgracht, slop Gedempte Gracht

4 slop St. Jacobstraat, slop Gedempte Gracht



5 bloedpoort Keizerstraat, slop Keizerstraat

6 slop Nieuwe Haven, slop Brouwerstraat



7 Hofje Keizerstraat en Van Ravensteynstraat

8 Sloppen Voldersgracht

Figuur 35

De SDAP-er, volkshuisvester en directeur van de dienst Piet Bakker Schut bracht de erbarmelijke toestanden in de sloppen in beeld in zijn publicaties, bron: Bakker Schut 1939

De vroege liefdadigheidshofjes als antwoord van de hygiënisten

De liefdadigheidshofjes uit 1840-1874 vormden een beeldbepalend stedelijk ensemble waarbij het Stedelijk Keur uit 1841 een belangrijke rol speelde. Geen van de hofjeswoningen lag aan de straat en de ensembles vormden in zichzelf gekeerde wereldjes. Langs de Zuidwest Buitensingel bouwde men in 1840/41 al specifiek voor minvermogenden de Diaconiewoningen en bakkerij naar een ontwerp van de architect Roodenburg. Door de ruime opzet en de voortuinen tussen de woningen bleef dit complex een afwijkende oase van groen en rust in de Schilderswijk (Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988). De 'Vereeniging tot verbetering der woningen van arbeidende klasse' van Delprat bouwde met de architect Saraber aan de Van Hogendorpstraat (1862/69) een ensemble van 42 blokken van elk 4 arbeiderswoningen. Een groot deel werd in 1931 afgebroken. Deze blokken werden gebouwd op een fors zandpakket, een soort terp, zodat de dampen uit de veenbodem de gezondheid van de bewoners niet konden schaden. De woningen zijn van eerlijk en eenvoudig metselwerk, terwijl aan de binnenzijde stucwerk is aangebracht, wellicht met de bedoeling om het (dag-) licht te reflecteren. Het oorspronkelijke flauw hellende dak is nu weg; de huizen werden in 1941 verhoogd plat afgedekt. Dit project oogstte na de oplevering veel lof op de Internationale tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van de handwerksman die in 1868 in Amsterdam werd gehouden. Ook op de Wereldtentoonstelling in 1873 te Wenen en de 'Centennial International Exhibition' van 1876 in Philadelphia trok dit plan veel aandacht. Er was een grote houten maquette gemaakt voor deze exposities. De tuinen rond de woonblokjes gaven het geheel een groen en parkachtig karakter (Dirkzwager 1979, Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988: 178). Deze liefdadigheidshofjes zijn ruim opgezet met rond de huizen tuinen voor groenten en kruiden. Wonen en slapen werden gescheiden, er was een privaat in de woning en er was stromend water, terwijl in de exploitatiehofjes daarvan beslist geen sprake was. De 'Vereeniging' bouwde in 1874 het 'Rode Dorp', verschillende rijen lage arbeiderswoningen aan smalle straten die tussen de Hoefrade en Parallelweg kwamen te liggen (Dirkzwager 1979). In de weilanden buiten de stad (waar later het Regentessekwartier omheen werd gebouwd) verrees al in 1882 een buurtje met arbeiderswoningen. De opdrachtgever was de 'Coöperatieve Bouwvereniging Vooruit', opgericht in 1886, en gevolgd door zustervereniging 'Vooruit II'. In 1888 bouwde deze corporatie de 136 woningen bij de Gaslaan. Net zoals bij het Rode Dorp werd het slapen en wonen gescheiden, was er een privaat en stromend water, echter de stedelijke ruimten waren pover, want er was een straat van slechts tien meter breed. Verspreid door Den Haag waren nog verschillende andere hofjes van liefdadigheidsinstellingen. Nog in het jaar van oprichting van de 'Vereeniging tot verbetering der woningen van arbeidende klasse', 1854, diende de architect Saraber de plannen in voor woningen voor minvermogenden aan de Laan van Schuddebeurs (later Javastraat genoemd). Verbijsterd over de beoogde nabijheid van arbeiders bij het voorbeeldige Willemspark keurde de gemeente de plannen af. Het bestuur van de vereniging stoorde zich echter niet aan de weigering van het gemeentebestuur, trok haar verzoek tot een vergunning in en begon direct met de bouw van de Hofjes van Schuddegeest. Men beriep zich

gewoonweg op het Stedelijk Keur uit 1841. Daartegenaan bouwde de vereniging in 1868-69 het Mallemolenhofje, ontworpen door de timmerlieden J. Jager en S. van der Kamp. Vervolgens bouwde de vereniging in 1881 de arbeiderswoningen aan de Paramaribostraat 23-141, tegen de twee andere arbeidershofjes aan. Deze waren van de architect H. Wesstra jr. Tussen de huidige Javastraat en Laan Copes van Cattenburch, naast de monumentale Surinamestraat, ontstond zo in de nabijheid van het Willemspark het grootste cluster hofjeswoningen van Den Haag (Dirkzwager 1979; Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988: 160, 162, 166). Ook de 'Lammers stichting' bouwde verschillende liefdadigheidshofjes zoals in 1875 aan de Schelpstraat 5-53 en de Badhuisstraat 170-188. (Koopmans 2005: 36), thans eigendom van de 'Koninklijke Haagse Woningvereniging van 1854' waarin de 'Lammers stichting' en de de 'Vereeniging tot verbetering der woningen van arbeidende klasse' in zijn opgegaan.¹⁵³ Ook was er het initiatief van predikant ds. Th. C.R. Huydecoper, die in 1886 de 'Huydecoper's Stichting' oprichtte, een Haagse afdeling van de 'Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Dranken.' Verspreid door Den Haag en Scheveningen bezat deze stichting huisjes die tegen een lage prijs werden verhuurd aan arbeiders die konden aantonen dat ze geen sterke drank gebruikten (Bakker Schut 1939). Het Rode Dorp en de Gaslaan waren liefdadigheidshofjes maar de sfeer en het beeld benaderde dat van exploitatiehofjes. Hier zijn geen fraaie stedelijke ruimten of beplantingen, maar lange saaie straten van tien meter breed.



Figuur 36

Fragment stadsplattegrond van J. Lobatto uit 1891: de Schilderswijk en Rivierenbuurt in aanbouw buiten de stadsgrachten, bron: HGA beeldbank gr.0352.

De chaotische stratenuitleg van de arbeiderskwartieren (1877-1880)

Ongeorganiseerd, stapsgewijs en in een hoog tempo werden de arbeiderskwartieren volgebouwd. De ene straat werd aan de andere straat geplakt. Hier golden de voorwaarden zoals deze in de politieverordening van 1876 en daarna waren opgenomen:

De richting van de straat moest volgens de tekening van de bouwgrondmaatschappij, met aanpassingen van de gemeente, door burgemeester en wethouders aan de raad ter goedkeuring voorgelegd. In de raadshandelingen werden vervolgens de straatbreedten opgenomen zoals deze met de bouwgrondmaatschappij werden afgesproken.

De minimale breedte van de straat was gelijk aan de maximale hoogte van de gevel.

De breedte van de woonstraat was minimaal 12 meter, dus was de hoogte van de gevel daar maximaal 12 meter. De breedte van een doorgaande straat was minimaal 14 of 15 meter, de hoogte van de gevel maximaal 14 of 15 meter. Bestrating bestond uit half getrokken waalklinkers over de volle breedte, zonder stoepen. Straten werden opgehoogd met zuiver zand, volgens het door burgemeester en wethouders aangegeven peil. De bebouwingshoogte werd vanaf dat peil gerekend. Hoekgebouwen van elke straat werden afgerond met een straal van 3 meter. Inrichting van binnen- en buitenriolen werd geïnspecteerd door de bouwpolitie voordat deze door burgemeester en wethouders werden goedgekeurd voor aansluiting op het hoofdriool. De straat werd door de gemeente pas overgenomen als meer dan de helft bebouwd was. Deze laatste regel wekte wrevel bij veel bewoners, die vaak lang hierop moesten wachten. Toch werd er veel afgeweken van deze magere regels en dat kwam de wijken niet altijd ten goede. De volgende voorbeelden laten zien hoe rommelig en ongestructureerd de uitleg van de wijken ter hand werd genomen. Weiland voor weiland werd volgebouwd. In januari 1877 vroegen de heren H.D. Hoos en J. Lamet de raad goedkeuring voor het doortrekken van de Boekhorststraat in de Koningstraat tussen de Hoefkade en de Parallelweg. De breedte werd 15 meter; de overige straten werden 12 meter breed.¹⁵⁴ De wijk Kortenbos werd in deze periode met één stratenplan volgebouwd. In februari 1877 vroegen de Haagse architecten H.P. Vogel (1833-1886) en N.A. Allot een vergunning voor verschillende straten, vermoedelijk de Sirtemastraat, Twenthstraat (die toen tussen de Sirtemastraat en Kortenbosch lag) en Noordstraat.¹⁵⁵

In april 1877 werd door A.H. Sterkman goedkeuring gevraagd aan de raad voor twee straten ten westen van de Paulus Potterstraat, vermoedelijk de Van Dijkstraat en Rembrandtstraat.¹⁵⁶ In januari 1878 dienden A. van Stolk en zonen uit Rotterdam een plan in voor het terrein buiten de Zuid Oost Buitensingel in de Rivierenbuurt, een buurtje met straten van 12 meter breed, waarschijnlijk de Amstelstraat, Waalstraat en IJsselstraat.¹⁵⁷ Voor de Schilderswijk Noord, langs de Zuid West Buitensingel, vroeg J.A. van der Leeuw cum suis in februari 1878 vergunning voor de aanleg van verschillende straten. Het stadsbestuur adviseerde de raad om in te stemmen met straten die aanmerkelijk smaller

154 Gemeenteraadszitting, 29 mei 1877: 193
155 Gemeenteraadszitting, 6 februari 1877: 47
156 Gemeenteraadszitting, 17 april 1877: 140
157 Gemeenteraadszitting, 15 januari 1878: 16

waren dan het minimum zoals genoemd in de politieverordening. De raad stemde hiermee in.¹⁵⁸ Op 8 maart 1879 bood notaris A.G. Bodan in een openbare verkoop het stratenplan aan van de Ravensteijnstraat, Van Dijkstraat en Paulus Potterstraten tot aan de Hoefkade, eigendommen van de erfgenamen van J. Sillevius. De straten werden 10 meter breed en 9 meter vanaf de beschoeiing van de singel.

Daarbij werd aan de raad om toestemming gevraagd om de transactie goed te keuren. Burgemeester en wethouders stelden de raad voor in te stemmen volgens de gebruikelijke regels. Bij de Hoefkade moest er een breedte van 12 meter overblijven, vermoedelijk omdat de overzijde al was bebouwd. Het stadsbestuur eiste verder dat er een extra dwarsstraat met een breedte van 12 meter werd aangelegd. Vermoedelijk ging het om de Van Ostadestraat. Opvallend was verder: 'Verder praeadviseren Burgemeester en Wethouders den Raad, aan den adressant de overneming, de verlichting en de riolering dier straten alsmede den aanleg van waterleiding toe te zeggen.'¹⁵⁹ Voorzieningen zoals verlichting en drinkwater werden voorheen niet geëist door de gemeente. Uiteindelijk zou J. van Lith jr. het stratenplan overnemen.¹⁶⁰ In april 1879 legden S. van der Kamp en J. Roosmalen het stratenplan van de Zuid Buitensingel tot de Hobbemastraat ter goedkeuring voor aan de raad. Vermoedelijk ging het om de Rembrandtstraat en Rubensstraat.¹⁶¹ In januari 1880 vroeg de metselaar W. Hamel ook een vergunning voor de aanleg van twee straten achter de Zuid West Buitensingel. Het ging om de verlenging van de Wateringsestraat, een straat daaraan parallel en een dwarsstraat. Ook daar stemde de raad in met een 10 meter brede straat, een verslechtering ten aanzien van de politieverordening.¹⁶² In oktober 1880 droeg F.J.O. Beckering het doortrekken van de Falckstraat bij het Oranjeplein en tot de Parallelweg ter goedkeuring voor aan de raad.¹⁶³ Kortom, de stratenuitleg in de revolutiebouwwijken vond chaotisch en stapsgewijs plaats. Daarbij bouwde men weiland voor weiland vol. De straten waren lang en smal: 12 of zelfs 10 meter. De binnenterreinen met de exploitatiehoffes, vol rug-aan-rug woningen en vrijwel zonder voorzieningen zoals privaten en drinkwater, werden door de gemeente niet beoordeeld. Deze opsomming laat de ongeorganiseerdheid en de afwijkingen van de bouwnormen zien, die de wijk niet ten goede kwamen.

158 Gemeenteraadszitting, 5 februari 1878: 39
159 Gemeenteraadszitting, 8 april 1879: 126
160 Gemeenteraadszitting, 27 september 1881: 331
161 Gemeenteraadszitting, 22 april 1879: 141
162 Gemeenteraadszitting, 6 januari 1880: 2-3
163 Gemeenteraadszitting, 5 oktober 1880: 192



Figuur 37
Het Rode Dorp, Schilderswijk, ca. 1874,
bron: Braaksma & Roos architecten



Figuur 38
Kortenbos, foto 1961, bron: onbekend

§ 3.6 Kritiek op saaie Haagse 'papier-machéarchitectuur' en het ontbreken van een historisch bewustzijn

Niet iedereen was te spreken over de schittering van het Willemspark, de Zeevilla's, de spierwitte villa's in het Van Stolkpark en het Belgisch Park of het gepleisterde Ministerie van Koloniën (1859/61) en de gietijzeren façade van de Hoge Raad (1861-1938) van rijksbouwmeester W.N. Rose (1801-1878) aan Het Plein. In *De Opmerker* van 28 april 1866, het weekblad voor de bouw, stond een ingezonden brief waarin kritiek werd geuit op de opdracht voor het 'Paleis van de Staten Generaal' aan Rose, Metzelaar en Godefroy. Daarin werd betoogd dat op één schip geen meerdere kapiteins mogelijk waren. Het werk van Rose en gebouwen van Haagse architecten zoals Saraber en Delia werd stevig bekritiseerd. 'Wij achten de werken van de heeren Metzelaar en Godefroy te hoog om ze met die van den heer Rose te durven vergelijken; doch wij vreezen in het nieuwe Paleis voor de Staten-Generaal eenigen familietrek met den ongelukkigen gevel van het Ministerie van Koloniën of de karakterlooze façade van het Gebouw voor den Hoogen Raad te zullen vinden. De heer Rose kan zijne verdiensten hebben en heeft ze zeker, maar wij betwisten hem die als architect. Hetzij men het oog heeft op de door hem gebouwde en gepleisterde monumenten in de Residentie, dan wel op de villa's in het Willemspark aldaar en aan het strand te Scheveningen, het Invalidenhuis te Arnhem of de zoogenaamde restauratie van de Loterijzaal te 's Gravenhage, in geene dezer ontdekt men eenige kunstwaarde, en, wat meer zegt, men bedroeft er zich over dat het maken der ontwerpen voor zoovele belangrijke gebouwen aan zulke handen is toevertrouwd.'¹⁶⁴ In 'Brieven uit de Residentie'

sprak Crito over de 'Parijsche of Brusselsche modevormen'¹⁶⁵ die in Den Haag werden gehanteerd en over het verlies van nationale identiteit.

In *De Opmerker* van 29 december 1866 werden Haagse architecten stevige verwijten gemaakt door een onbekende briefinzender die daarbij de krant citeerde: 'Wij spreken altijd gaarne over de bouwkunst in de Hofstad, want over den Haag en zijne gebouwen is veel te openbaren en op te merken; daar woont menige 'grootte club' en van daar gaat menig oordeel uit, tot en over de 'edelsten des lands', getuige de Haagsche kroniekschrijver die in het *Algemeen Handelsblad* van 20 november 1866 o. a. zegt: 'Jammermaar, dat wij eigenlijk in den ganschen Haag bijna geen architect bezitten.' ... 'Te Amsterdam weet men karakter te brengen in de nieuwe aanbouwen.' ... 'Hier is het lapwerk zonder stijl of smaak, papier-maché huizen' ... Grooter orakelen hebben wij nooit in eene krant gelezen. In den Haag is bijna geen architect! En bouwkundigen als de heeren Rodenburg, Vogel, Pieterszen, Camp, Saraber, Rose, de Vletter? Wat zijn die allen? zijn dat 'bijna architecten?' neen, dat zijn architecten in den volsten zin. In Amsterdam, daar is het eerst goed, daar is het geen lapwerk, geen papier maché,'¹⁶⁶ De afbraak door het rijk in 1876 van het Huis van Constantijn Huygens aan het Plein was een dieptepunt. Het gebouw was in gebruik als Ministerie van Marine en werd vervangen door een nieuw gebouw voor het Ministerie van Justitie. Dit gebouw markeerde het beginpunt van het Hollands classicisme. Samen met het Mauritshuis was dit gebouw een icoon van het Hollands historisch zelfbewustzijn. Als reactie op deze sloopzucht schetste ambtenaar Victor de Stuers (1843-1916) in 1876 het Binnenhof als vanuit de hemel gezien na een denkbeeldige verbouwing.¹⁶⁷ Daarbij werd het nieuwe Ministerie van Koloniën vervangen door een gebouw met een dakkap en een toren met spits en ook de Mauritstoren kreeg een indrukwekkende torenspits. Het geheel kreeg een sprookjesachtig karakter door de toevoeging van de vele torens. In de periode van natievorming in de negentiende eeuw grepen veel landen in Europa terug op hun eigen varianten van de renaissance. Men ging de eigen monumenten documenteren en analyseren en streefde op grond van deze analyses naar één nationale stijl die voor de bevolking kon dienen als historisch richtsnoer voor en legitimatie van de natie. Volgens Van der Woud (1997:176) vond er in de gedachtegang van katholieken, onder wie De Stuers, Alberdingk Thijm en Cuypers, een belangrijke omdraaiing plaats. Van de oude opvatting dat stijl voortkwam uit het volk naar het omgekeerde idee dat stijl van bovenaf aan het volk moest worden meegegeven. De opgelegde bouwstijl was geen persoonlijke uitvinding van bouwmeesters (het vermaledijde individualisme) maar een teruggave van een gemeenschappelijk en kostbaar bezit dat door onwetendheid in vergetelheid en verval was geraakt. Dit was een radicale breuk met de ideeën van de liberale politicus Thorbecke die vond dat kunst geen overheidszaak was. De inspiratie voor

165 *De Opmerker*, 28 april 1866: 14

166 *De Opmerker*, 29 december 1866: 159

167 HGA beeldbank kl.B 5755

De Stuers en zijn kring school in dat nationaal verleden, die tijd waarin de kunsten nog volop bloeiden en voortkwamen uit een natuurlijke en eendrachtige behoefte aan schoonheid (Van der Woud 1997: 158).¹⁶⁸ Juist de onwetendheid over de eigen geschiedenis was de oorzaak van het op drift raken en het zedelijk verval van de bevolking in de sloppen, vond De Stuers. Hij noemde in 1875 twee argumenten waarom nadruk op het Oud-Hollandse in de architectuur moest worden gelegd (Van der Woud 1997: 158). Ten eerste zou de smaak van het volk worden veredeld en de beschaving worden ontwikkeld. Ten tweede zou de restauratie van oude gebouwen een 'onberekenbaar' nut voor de architecten hebben, want hun smaak en hun bouwtechnische kennis zou zich verbeteren en vermeerderen. Volgens Van der Woud (1997) wees de liefhebber van oude architectuur, de architect A.N. Godefroy (1822-1900) een belangrijk element aan dat nog lang met de 'Oud-Hollandse' trant in verband zou worden gebracht, namelijk de cultivering van zogenaamde typische Hollandse waarden zoals: het eenvoudige, de zin voor kalmte, soberheid en evenwicht, en de afkeer van hartstocht, praal en pracht. Godefroy betoogde: 'In onzen tijd gevoelt men dat meer en meer, ten gevolg waarvan de zoogenaamde natuurlijke stijl, met onverholven toepassing van nationale bouwstoffen en zichtbare constructie, meer en meer wordt beoefend, terwijl tevens zorgvuldig wordt bijeengegaard wat in die rigting door onze voorvaderen is gedaan.' En 'Welke der hierboven geschetste rigtingen nu de eigenlijk nationale kan geacht worden, verklaren wij niet te kunnen bepalen. De meest kenschetsende voor ons land komt ons voor te zijn de gemengde bak- en bergsteenbouw uit het begin der zeventiende-eeuw, doch wij vreezen dat er tegen de wederinvoering van dien stijl menige bedenking door de bouwheeren zou gemaakt worden.' (Van der Woud 1997: 109). In navolging van Semper en Violet-le-duc stelde De Stuers de constructie als leidend tot vormprincipes en architectonische vormen (Van der Woud 1997:165). Het miskennen van deze 'waarheid', dat architectuur in de eerste plaats constructie is en dat elke vorm of versiering, die niet door de constructie was gemotiveerd of niet met een goede constructie verenigbaar was, moest worden verworpen. Het gebruik van materiaal dat niet in overeenstemming was met haar intrinsieke eigenschappen getuigde van achterlijkheid. Baksteen moest als baksteen gebruikt worden en niet geblokt worden afgepleisterd zoals bij Delia en Saraber. Hout moest hout zijn en geen gietijzer zoals bij Rose. Als er natuursteen werd gebruikt, moest dat ook zichtbaar zijn en als er gips werd gebruikt, dan was het gips en mocht het niet worden gemarmerd. Geen Haags papier-maché.

In een artikel in *De Gids*, 'Hollands op z'n smalst' uit 1873 noemde De Stuers tal van voorbeelden van verwaarlozing van erfgoed, zoals bij de Gevangenpoort, ooit als rijksmonument aangewezen (De Stuers 1873: 334). Ook de chaos die men had gemaakt bij herstelwerkzaamheden aan de gebrandschilderde ramen in de Jacobskerk was een doorn in zijn oog (De Stuers, 1873: 360). Net zoals de gietijzeren spits die op de toren van de Jacobskerk werd geplaatst, waarbij volgens De Stuers vooral zeer veel geld werd vermorst (De Stuers 1873: 376). Verder hekelde hij de sloop van de oude kap van de Hofzaal en het gietijzeren bouwwerk dat daarvoor in de plaats kwam van rijksbouwmeester Rose (De Stuers 1873: 363). Ook bekritiseerde De Stuers de opknapmanie die veel Haagse monumenten ontdeed van haar oorspronkelijke karakter, zoals het zestiende-eeuwse stadhuis dat met pleisterwerk was besmeurd. 'Wanneer daarbij nog met enig verstand te werk gegaan werd, zou men het door de vingers kunnen zien; maar wat moet men zeggen, als men b.v. een 's Gravenhaagsch Stadhuis zoo ziet verven, dat de bruine steenen met wit en de witte steenen met bruin besmeerd worden! Wat al bedorven werd is onnoemelijk. Te 's Hage werd het Mauritshuis geheel, het Binnenhof en de Gevangenpoort gedeeltelijk bepleisterd; de Schouwburg, van hardsteen gebouwd, werd nog onlangs geverfd, of, zooals men het noemde, gesiliciteerd, hetgeen in alledaagsche taal wil zeggen, dat het met een minder kostbare specie werd bestreken.' (De Stuers 1873: 375, 375).

In 1875 zocht De Stuers wederom de publiciteit met zijn brochure 'Da Capo, een woord over regering, kunst en oude monumenten'. In datzelfde jaar werd in het departement van Binnenlandse Zaken een 'afdeling Kunsten en Wetenschappen' opgericht waar De Stuers aan het hoofd kwam te staan en waar hij tot 1901 als rechterhand van verschillende ministers zijn invloed zou laten gelden. Al in maart 1876 waarschuwde *De Opmerker* dat het benoemingsbeleid van de minister erop leek te wijzen dat hij op een 'officiële bouwkunst' uit was. Vier maanden later kreeg Cuypers, via de zorgen van De Stuers, de opdracht voor het Rijksmuseum (Van der Woud 1997). De Stuers stond zeker niet alleen in en kreeg veel bijval van machtige notabelen in het land (Bank & Van Buuren 2000).

Van 1876 tot 1901 zou de rijksoverheid een beleid voeren waarin de herinnering aan de grootse tijd van de Republiek centraal zou staan. De Stuers, Cuypers en prof. E.H. Gugel (1832-1905) speelden hierin een belangrijke rol. In het jaar 1876 kreeg Cuypers de opdracht voor het Centraal Station en het Rijksmuseum in Amsterdam en werd het Ministerie van Justitie aan Het Plein uit handen genomen van de Haagse architect H.P. Vogel (die Kortenbos had volgestampt met armetierige sloppen) en werd dit doorgeschoven naar C.H. Peters, een volgeling van Cuypers.¹⁶⁹



Figuur 39
Victor de Stuers impressie van het Binnenhof 1876
bron: HGA beeldbank kl.B. 5755.



Figuur 40
's-Gravenhage het grafelijke slot, het binnenhof,
nog voor de eiken spanten werden vervangen voor
gietijzer, bron: L.J.L.Terwen 1858

In Den Haag werden rijks- en gemeentegebouwen tussen 1880 en 1905 in Hollandse neorenaissance uitgevoerd en dit voorbeeld volgde vanaf 1891 de architect van de Dienst der Gemeentewerken Adam Schadee (1862-1937), die vele nutsgebouwen, industriegebouwen, badhuizen, washuizen en scholen zou vormgeven.¹⁷⁰

Dat werd het ideaalbeeld van De Stuers, Gugel en Cuypers waar elke architect, die ooit een staatsopdracht wilde krijgen of ooit een Gymnasium of HBS wilde bouwen, aan moest voldoen. De belangrijke Haagse architecten van het einde van de negentiende eeuw behoorden tot de kring van De Stuers, Cuypers en Gugel. Architecten zoals Wesstra, Van Liefland, Molenaar, Mutters, Van Nieukerken, Schadee en Van Lokhorst waren de nieuwe beeldbepalende architecten. De generatie Saraber, Roodenburg, Delia, Vogel en Rose verdween geluidloos van het Haagse stadstoneel in het laatste kwart van de negentiende eeuw.¹⁷¹ Door Van der Woud (1997) werd de beweging

170 Naast de liefdadigheidshofjes en woonhuizen in Duinoord en het Statenkwartier waar Goekoop en Scheurleer de skepter zwaaiden bouwden particulieren, kerken en de gemeente openbare gebouwen zoals scholen en badhuizen in de Hollandse neorenaissance architectuur.

171 Ook de Haagse Tekenacademie waar nog altijd de geest van de Restauratie zweefde onderging een grote schoonmaak. Er was al langer een discussie gaande of de Tekenacademie louter een kunst of ook een technische opleiding moest zijn, men overwoog om de bestaande industrijschool te verenigen met het bouwkunde onderwijs (Lottman, 1984: 43). In 1859 werd de 'Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen' opgericht met o.a. Van der Waeyen Pieterszen, Delprat en Noordendorp in het bestuur. Vogel als hoofdonderwijzer bouwkunde en Saraber voor ornamentleer. Al in 1863 was de Wet op het Middelbaar Onderwijs tot stand gekomen zodat werd voorzien in Tekenonderwijs op middelbare scholen, de Academie werd overbodig. In 1866 kreeg Den Haag de eerste burger dag- en avondschool waarin les werd gegeven in alle vakken die op de Academie werden gegeven. De Stuers trok het kunstonderwijs verder los van het Ministerie van Onderwijs en zette deze naar zijn hand (Bank & Van Buuren, 2000).

rond De Stuers en Cuypers beschreven als eerste moderne beweging, een architectuur waar vooral de emancipatorische betekenis centraal stond en niet het vrijblijvende goochelen met historische vormen.¹⁷² De Stuers, Cuypers en Gugel wilden met één homogeen beeld één nationale identiteit scheppen als voorbeeld voor de ontredderde en verwaarloosde stedelijke bevolking (Van der Woud, 1997). Een historisch en cultureel bewustzijn zou de stedelijke bevolking perspectief bieden op de toekomst, meende men. Men wees naar het ontaarde individualisme en de *laisser-faire* houding als oorzaak van bederf en verval in de stad. Dat leidde tot egoïsme en onverschilligheid van de mensen en tot sociale ellende, maar ook tot een ware woekering van architectuurstijlen. De gevolgen van de industrialisatie waren zichtbaar geworden bij veel nieuwe gebouwen in Den Haag, zoals bij het Ministerie van Koloniën, de Hoge Raad, de gietijzeren constructie voor de Ridderzaal van rijksbouwmeester Rose, of de gietijzeren torenspits van de Jacobskerk. Naast de roep om een architectuur die verwees naar een gemeenschappelijke oorsprong van de Nederlanders, 'de gezonde beginselen', was er ook de roep om meer individualiteit en variatie in de woningbouw.

De journalist en opiniemaker Gram

Over de eerste bouwexplosie bij revolutiebuurten en burgerwijken uit de periode 1870-1890 was de journalist Gram helemaal niet te spreken. Hij zag vooral de tegenstelling tussen de levendige binnenstad met zijn winkels en de monotone nieuwe woonwijken buiten de singels. Dat was een gevolg van de woningbouw voor de anonieme markt en van de enorme vraag. Ondernemers hoefden zich niet te bekommeren om eindproducten, immers deze werden toch wel afgenomen. In de periode tussen 1873 en 1887 werden er gemiddeld 1000 woningen per jaar opgeleverd. Dat was twee maal zoveel als in de periode 1863-1866 (Bakker Schut 1939). Dat leidde vervolgens tot eentonigheid en vaak ook tot gebrekkige kwaliteit. In wijken als Archipelbuurt, Zeeheldenkwartier, Schilderswijk, Rivierenbuurt en Kortenbos was de variatie in de bebouwing minimaal, terwijl in de woonparken de meest luisterrijke architectuur werd gebouwd. Gram betoogde hierover: 'Om de mooie oude stad, ruim en open, vol groen en geboomte, is eene nieuwe verzezen, welke tot de bejaarde veste staat als de kleeren van een confectie-magazijn tot die, welke van allerlei vermaarde kleermakers of maaksters, meesters en kunstenaars in het vak, afkomstig zijn. Confectie-huizen en confectie-buurten: ziedaar het kenschetsende woord. Die woningen zonder kracht, macht of heerlijkheid, op elkaar gelijkende als het eene gemaakte jasje op het andere, aan eene onafzienbare rij weeskinderen herinnerende, ademen verveling, criante verveling. Zonder te geeuwen kan men die zoogenaamde nieuwe kwartieren, de heldenwijken, de Indische Archipel, de Van Speyck, Abel Tasman- en de Ruyterstraten, de Celebes-, Borneo-, Atjeh- of Riouwstraten niet doorwandelen. Men ergert zich aan die eentonigheid, die gelijkvormigheid, die

nietszeggenden bouwtrant, tegenover de kern in de oude stad, waar afwisseling, soliditeit en menigmaal goede smaak aan iedere straat hare waarde geven. Nog erger is het gesteld met de buurt waaraan de namen onzer groote schilders geschonken zijn: de Rembrandt-, Potter- en Jan Steenstraten, waar de cartonnen cubussen zoo dun en luchtig zijn, dat wie zijne gezondheid en zijn leven lief heeft, zich ongaarne in zulk een tochtig en vochtig steenklompje nestelt.' (Gram 1893: 26).



Figuur 41
't Fort, Jacob van Campenstraat, Schilderswijk,
foto: M.M. Couvée ca.1913,
bron: HGA beeldbank 0.30901



Figuur 42
Hofje Hoogelande, Johannes Camphuijsstraat 61-85
Bezuidenhout, foto: Couvée, ca. 1913,
bron: HGA beeldbank 6.05052

De liefdadigheidshofjes van Van Liefland en Simons (1885-1907)

De ontredde bevolking in de sloppen van de Schilderswijk kreeg weer een perspectief met Liefdadigheidshofjes in weelderig vormgegeven Hollandse neorenaissance architectuur waarbij gemeenschapszin, intimiteit en collectiviteit werden samengesmeed. Geïnspireerd op de ideeën van Cuypers en De Stuers. Vooral de hofjes van Van Liefland, de Van Ostadewoningen, Hannemanstraat 156-298 (1885/95)¹⁷³ en Woonhofje 't Fort, Jacob van Campenstraat 2-64 (1890/?), beide in de Schilderswijk, maar ook het veel later gebouwde Woonhofje Van Hoogelande, Johannes Camphuijsstraat 61-85 (1907) in het Bezuidenhout. Uiterlijk vergelijkbaar met het werk van Van Liefland, maar niet van zijn hand, waren de Delpratwoningen tussen de Hoefkade en de Parallelweg. De 'Vereeniging' bouwde deze 46 arbeiderswoningen tussen 1897 en 1898. Deze woningen kregen voortuinen voor groente en het slapen werd van het wonen gescheiden. De hofjes van Van Liefland

173

HGA bnr: 678 'Vereeniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenen –Van Ostadewoningen', 1884-1939

waren met hun architectuur en stedelijke ruimten symbolen van gezamenlijkheid en historisch besef dat aan de bewoners voorgehouden moest worden. Twee personen speelden een belangrijke rol bij de totstandkoming van deze hofjes: de joodse bankier en opdrachtgever Jacob Simons (1845-1921) en de oud-medewerker van Cuypers, Van Liefland. Beiden waren in latere jaren politiek actief. Simons werd wethouder voor de progressief liberalen en groeide uit tot de genius achter de financiering van de woningwetwoningen. Van Liefland was raadslid voor de katholieken en werd de belangrijkste architect van het fin de siècle in Den Haag. Beiden waren ook partners in verschillende bouwgrondmaatschappijen en waren niet afkomstig uit het Haagse milieu met zijn standenmaatschappij, beiden kwamen van buiten de stad. De Van Ostadewoningen werden gebouwd door de 'Vereeniging tot Verschaffen van Woningen aan Minvermogenden' die in 1885 werd opgericht. Deze vereniging had zijn achtergrond in de joodse gemeenschap van Den Haag. Men wilde joodse burgers uit het problematische Spuikwartier op een fatsoenlijke manier huisvesten (Van Creveld 1989, 1999). Bij de oprichting van de vereniging waren naast Simons nog een aantal invloedrijke joodse burgers van de stad betrokken: Van Emden, rijksambtenaar mr. A. Texeira de Mattos, lid van gemeenteraad en Provinciale Staten mr. Martinus Jijmans van Waddenoyen en directeur van de IJzer- en metaalpletterij Karel Enthoven, die van 1865 tot 1875 lid was van de gemeenteraad. Van Liefland tekende voor de joodse vereniging kosteloos een plan voor fase 1 en 2 (Van Creveld 1999: 37).

Fase 3 werd door de jonge architect Lodewijk Simons (1869-1936) gemaakt, de zoon van Jacob Simons. Door gebrek aan belangstelling van de joodse bevolking werden de woningen verhuurd aan mensen met een kleine beurs, ongeacht religie.

In 1888 richtte Simons de 's-Gravenhaagsche Woning Maatschappij' op die opdracht zou geven aan Van Liefland voor de bouw van 't Fort (Van Creveld 1999: 50, 51).¹⁷⁴ Het hofje aan de Johannes Camphuisstraat werd gebouwd voor de rooms-katholieke gemeenschap ter vervanging van een ouder en bouwvallig hofje aan de Boekhorststraat.¹⁷⁵ Via Van Liefland kocht men in januari 1906 een stuk grond in het Bezuidenhout voor de Stichting Hofje van Hoogeland. Simons en Van Liefland waren daar actief met hun bouwgrondmaatschappij, Lindo vervaardigde voor Simons en Van Liefland een stratenplan en er werd een locatie gevonden aan de Johannes Camphuystraat. Daar bouwde men 36 woningen, die eind 1907 werden opgeleverd. Bij de Van Ostadewoningen en 't Fort bouwde men op een binnenterrein zodat er geen toestemming van de gemeente nodig was. Het laatste woonhofje van Van Hoogelande werd wel aan de straat gebouwd, maar kreeg alsnog een intiem en in zichzelf gekeerd karakter door het gemeenschappelijke binnenterrein. De hofjes van Van Liefland waren alle in een eenvoudige metselwerkarchitectuur, met witte banden en sluitstenen boven de ramen. Alle woningen hadden twee lagen en een steile dakkap van minimaal 45

174 Handelingen van den Gemeenteraad 1890, bijlage 525: 179 - 's-Gravenhaagsche Woning-Maatschappij', directeur: J. Simons, commissarissen: J. van Stralen, W.F. Unia Steyn Parvé, G.A.P. Bax (Handelingen van den Gemeenteraad 1891, bijlage 68: p.15-16).

175 Stichting Hofje van Hoogeland: www.hofjevanhoogelande.nl (01-08-2011)

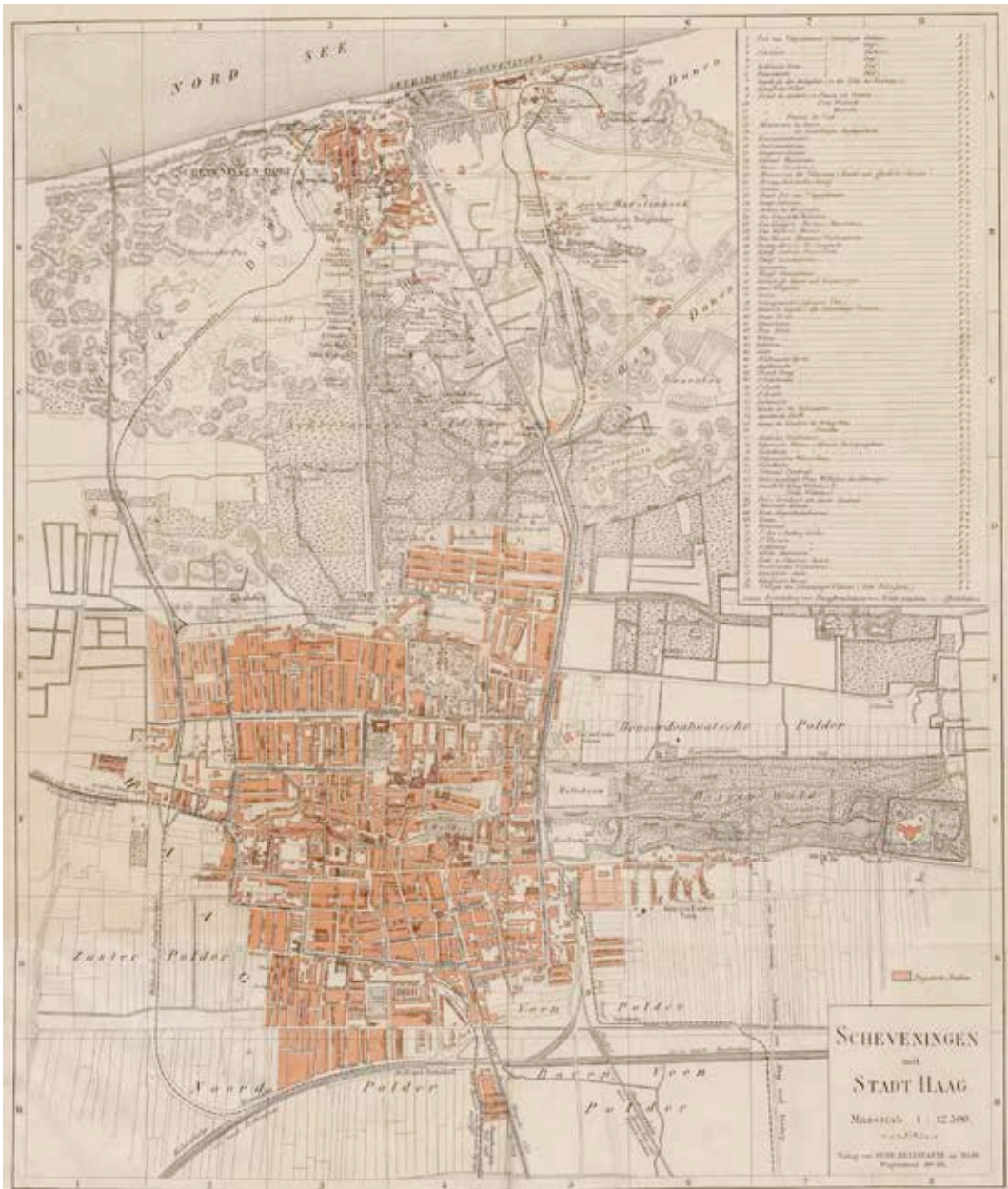
graden. Er zijn ook trapgevels die herinneren aan de grootse tijd van de zeventiende eeuw. Alle woningen hadden een privaat, stromend water met een aanrecht en gootsteen, en rioolaansluiting. Het woongedeelte was gescheiden van het slaapgedeelte en bij 't Fort was er ruimte voor een kleine groentetuin. De gezamenlijkzinnigheid en het historisch besef in de liefdadigheidshofjes zijn tot heden bewaard gebleven door de manier waarop openbare ruimte en woningen zijn vervlochten en vormgegeven. Er werd een optimale balans gevonden tussen individualiteit (eigen voorzieningen per woning) en collectiviteit (stedelijke ruimte en beeld). Helaas vond de aanpak van Delprat, Saraber, Roodenburg, Van Liefland en Simons maar weinig navolging.

Scheurleer over de Haagse saaiheid

Ook Scheurleer nam de vrijheid om bij de indiening van zijn eerste voorstel voor Duinoord in 1891 de gemeenteraadsleden en het college te wijzen op de toestand in Den Haag: 'Het kan niemand ontgaan zijn, dat bij de uitbreidingen, die deze Gemeente in de laatste jaren onderging, er uiterst weinig gedaan is tot het geven van een fraai voorkomen aan de nieuwe wijken. De kaart onzer Gemeente nagaande, zal men tevens bespeuren, dat slechts met groote uitzondering gebouwd is volgens breed opgezette plannen, en dat over het algemeen slechts beoogd is, het als het ware fabrieksmatige vervaardigen van woningen.'¹⁷⁶ Scheurleer merkte fijntjes op in zijn toelichting: 'Den ondergeteekende komt het voor, dat het voor eene stad als 's-Gravenhage, wier bevolking hoofdzakelijk bestaat uit particulieren, renteniers, gepensioneerden enz. en hoogstwaarschijnlijk zal blijven bestaan, van groot gewicht is er op toe te zien, dat geen andere steden door hunne verfraaiingen meerdere aantrekkelijkheid erlangen.'¹⁷⁷ Nog nooit was de roep om kwaliteit en vormgeving van de stad door geschoolde architecten en ingenieurs bij de statusgevoelige burgers zo hoog. Elke dag moet de geur van die stad de burgers daaraan hebben herinnerd.

176
177

Handelingen van de gemeenteraad 1891, bijlage 135: 48
Ibidem: 48



Figuur 43
 Stadsplattegrond van J. Lobatto uit 1891, bron: HGA beeldbank gr.0352.



Figuur 44
 Overzichtskartaal dominerende stadsbeelden, stadsbeeld van het fin de siècle is met blauw aangegeven



Figuur 45
 Stadsbeeld van het fin de siècle: Duinoord, Regentessekwartier, Valkenboskwartier, Statenkwartier en woonpark Zorgvliet

4 Stadsbeeld van het fin de siècle 1890-1905

§ 4.1 De moraal van de Liberale Unie en de roep om verfraaiing en stedelijke voorzieningen voor iedereen

Lindo en Van Liefland en de ervaring van de moderne tijd en ruimte

Het stadsbeeld van het fin de siècle werd mogelijk door de voortschrijdende industrialisatie en de wetswijziging van 1887 waarna ook mannen uit de middenklasse mocht meekiezen zodat de Liberale Unie de belangrijkste partij werd. Deze schafte het protectionistische patentrecht af waardoor er een ware revolutie in bouwmaterialen en bouwtechnieken op gang kwam en de roep om kwaliteit in de stad eindelijk weerklank vond bij de nieuwe stadsbestuurders met betaalbare technische voorzieningen uitgevoerd door een volledig nieuwe dienst. Het politieke klimaat na 1890 was veranderd en de welvaart was toegenomen bij een groot deel van de burgerij. Individuele uitdrukking en belevingswaarde stonden tussen 1890 en 1910 centraal in Den Haag, en dat ging gepaard met grote veranderingen in de ervaring van tijd en ruimte. In de tijd van Lindo en Van Liefland werd met alle infrastructuurwerken en bouwwerken die waren geïnspireerd op voorbeelden uit de grote Europese metropolen de ervaring van de moderne tijd en ruimte gebracht in de stad. Een nieuw concept in de hoofden van de burgers van Den Haag van de verhouding tussen tijd en ruimte. Naast de esthetisering van de ruimte was het ook alsof de ruimte in Europa werd verkleind doordat men sneller dan ooit in een andere stad was met de trein en tram en daar de architectuur aantrof die men herkende in de eigen stad. Een belangrijk rol daarin speelde de nieuwe Dienst der Gemeentewerken en de grote investeringen van bankiers zoals bij de badplaats en van Goekoop en scheurleer, maar het was vooral de roep van de nieuwe burgerij die deze tijd een dynamiek gaf.

Na de reorganisatie van de Dienst der Gemeentewerken in 1890 en de komst van de eerste 'directeurarchitect' Isaac Anne Lindo (1848-1941) werd de uitleg van stedelijk ensembles professioneel ter hand genomen door architecten en ingenieurs. Lindo was een veelzijdig ingenieur met ervaring op het terrein van waterwerken, trams, wegen en stratenplannen. In Arnhem had hij laten zien oog te hebben voor het stedelijk schoon en de nieuwe ideeën op het gebied van stedenbouw en hygiëne.

Ingenieurs werkten in een hoog tempo aan de stedelijke voorzieningen zoals riolen, nutsbedrijven, straten, trams en waterwerken. Architecten van gemeentewerken zoals

Adam Schadee (1862-1937) bouwden vanaf 1891 op grote schaal scholen, politie- en brandweerkazernes, badhuizen, washuizen, slachthuizen en gebouwen voor de nutsbedrijven zoals de gasfabriek en de elektriciteitswerken. Andere architecten zoals Bernhard van Liefland (1857-1919) brachten de nieuwe architectuur en smaak vanuit Londen, Parijs en Wenen naar Den Haag en verbouwden Scheveningen Bad. Ook kwam Oost Indië in de belangstelling te staan bij architecten, bewoners en winkeliers en overall verschenen fraaie tegeltaleaus, uientorens en hoefijzerbogen op huizen en bij winkels. Terwijl Lindo oog had voor schoonheid en kwaliteit had Van Liefland oog voor stedenbouw, techniek en politiek. Terwijl juist Lindo bij zijn uitbreidingsplan in 1903 werd verweten juist geen verstand van schoonheid te hebben. Beiden vonden elkaar in verschillende plannen zoals die voor het Transvaalkwartier en het Bezuidenhout, en bij de doorbraken in de binnenstad waar zij aan de schilderachtigheid van kromme straten de voorkeur gaven boven de kaarsrechte boulevards van Halbersma en achttien jaar later Berlage en wethouder Lely.

Het citaat van de Duitse stedenbouwer Josef Stübben (1845-1936) uit 1890: 'überall Schema, keine Eigenart', waarbij de verkeercirculatie een belangrijke rol speelde en de verscheidenheid in bebouwing door alle kleine initiatieven vanzelf ontstond, klonk de progressief liberaal Lindo en architecten zoals Van Liefland als muziek in de oren. Hetzelfde gold voor de pleidooien van de Weense stedenbouwer Camillo Sitte (1843-1903) voor de beleving van stedelijke ruimten zoals in de schilderachtige middeleeuwse steden met een diversiteit in de bebouwing en besloten stedelijke ruimten (Sitte 1889; Reiterer 2003). Ook de Haagse wethouders van de Liberale Unie zoals Jacob Simons (1845-1921), Dr.ir. Cornelis Lely (1854-1929) en Ir. Jurriaan Jurriaan Kok (1861-1919), bestuurders die ook een belangrijke rol speelden bij de totstandkoming van de Woningwet (1902) en het Uitbreidingsplan van Berlage (1908), vonden kwaliteit, diversiteit en individualiteit belangrijk..

De badplaats was een van de meest beeldbepalende stedelijk ensembles.

Europees georiënteerde architecten zoals Van Liefland en de firma Mutters (die het sloopstimmerwerk voor de Titanic zou uitvoeren) kregen naam en faam bij de forse uitbreiding in de badplaats van 1893 tot 1904 onder de visionaire leiding van Bernhard Goldbeck (1844-1921) van de 'Maatschappij Zeebad Scheveningen' (M.Z.S.). Het plan dat Van Liefland vervaardigde in 1902 voor de badplaats was een noviteit. De hotels, het wandelhoofd, de wandelpromenade langs het strand, het circustheater en andere gebouwen waren nauwgezet in beeld gebracht en alle nog beschikbare bouw kavels waren goed zichtbaar. Net voor de grote Tweede Vredesconferentie in 1907 was dit een aantrekkelijk stedelijk ensemble om in te investeren. De schilder Sommer vervaardigde van het plan van Van Liefland twee enorm panorama's voor de directie van de 'Exploitatie Maatschappij Scheveningen' (EMS), de opvolger van de M.Z.S.¹⁷⁸ Ook wijken zoals Duinoord en het Statenkwartier met de fraaie lanen en prachtige pleinen met rijk gedecoreerde woonhuizen waren beeldbepalende stedelijk ensembles

voor Den Haag.¹⁷⁹ Tussen 1890 en 1910 verschenen er overal torentjes in allerlei vormen en maten op woonhuizen en winkelmagazijnen, Den Haag werd waarlijk een torentjesstad. Internationaal georiënteerde opdrachtgevers en eigenaren van bouwgrondmaatschappijen die brood in kwaliteit zagen maakten deze stedelijke ontwikkeling mogelijk. De Haagse grondhandelaar en bouwondernemer dr. mr. Adriaan Eliza Herman Goekoop (1859-1914) en de Haagse bankier en ondernemer dr. Daniël François Scheurleer (1855-1927) steunden het culturele leven en zagen dat juist kwaliteit een noodzaak was om nieuwe bewoners te interesseren een huis te kopen in een van hun nieuwe wijken. Deze fin de siècle wijken bestonden uit een stelsel van doorgaande gesloten stedelijke ruimten met een grote diversiteit aan kleinschalige bebouwing van veelal drie tot vier bouwlagen. De afzonderlijke en duurdere huizen aan doorgaande wegen en pleinen kregen individualiteit mee. Huizen werden gewoonlijk door bouwmaatschappijen in series van twee tot tien stuks gebouwd.

Bij ervaring van de moderne tijd en ruimte bij de badplaats en de nieuwe wijken speelden verschillende aspecten een belangrijke rol. Deze aspecten werden de karakteristieken voor deze stedelijk ensembles van o.a. Lindo, Van Liefland, Scheurleer en Goekoop:

- Verkeerscirculatie met doorlopend stelsel van hoofdstraten en wegen;
- Hygiëne door nutsvoorzieningen, licht en lucht voor de woningen met open bouwblokken;
- Diversiteit in bebouwing door verschillende hoeken tussen straten;
- Individualisering van duurdere woningen aan doorgaande straten en pleinen;
- Gesloten stedelijke ruimte door knikken, krommingen, doodlopen van straten, vernauwingen aan het begin en einde van woonstraten;
- Groen in stedelijke ruimten (zoals middenstroken met schelpenverharding en dubbele bomenrijen bij de hoofdstraten en voortuinen in de woonstraten).

Ook de binnenstad maakte een stormachtige ontwikkeling door. Overal werden oude gevels afgebroken en vervangen door enorme glaspuien gesteund door sierlijk gebogen hout en gietijzer. Den Haag veranderde in een echte dienstenstad met ministeries, kantoren en luxe magazijnen en winkels met open glasgevels. Rond de Piet Heinstraat, Hoogstraat, Wagenstraat en Spuistraat verschenen veel prachtige winkels met fin de siècle gevels. Het stadsbeeld van het fin de siècle kreeg een geheel eigen karakter dat zich haarscherp onderscheidde van de periode voor 1890 en na 1910. Tegenwoordig

179

Regentessekwartier (Regentesselaan), Duinoord (Groot Hertoginnelaan en alle straten in deze wijk), Transvaalkwartier (Paul Krugerlaan, Schalkburgerstraat), Statenkwartier (Statenlaan, Stadhouderslaan, Eisenhouwerlaan, Willem de Zwijgerlaan, Frederik Hendriklaan), Valkenboskwartier (Valkenboslaan), Schilderswijk Zuidwest (Vaillantlaan, Van der Vennestraat, Ruijsdaelstraat, Wouwermanstraat, Zusterstraat), Bezuidenhout, deels (Juliana van Stolberglaan, Louise de Colignystraat, Stuyvesantstraat), Benoordenhout, deels (Bilderstraat), Belgisch Park (Amsterdamsestraat, Middelburgsestraat), Renbaankwartier (Renbaanstraat).

is de badplaats geheel afgebroken, maar de winkels en de woonwijken vol torentjes en met een Indische sfeer worden nog altijd gekoesterd door de bewoners van Den Haag en geven de stad de sfeer die Louis Couperus wist op te roepen in zijn romans. Den Haag onderscheidde zich van andere steden uit deze periode en kreeg hiermee een uitgesproken eigenheid.

De ervaring van de moderne tijd en ruimte die leidde tot het stadsbeeld van het fin de siècle staat centraal in de dit hoofdstuk. De ideeën van Lindo en Van Liefland, de nieuwe materialen, de nieuwe architectuur en stedenbouw uit Parijs en Wenen, de nieuwe stedenbouwkundige inzichten. Het stadsbeeld van het fin de siècle en alle conflicten die daarmee gepaard gingen.

Esthetisering, historisering, individualisering en het 'algemeen kiesrecht'

Tussen 1890 en 1905 verscheen het individu in de vakgebieden stedenbouw (Sitte, 1889) en woningbouw. Bij het ontwerpen van stedelijke ruimten werd bij voorkeur gekeken door het oog van de beschouwers in plaats van het toepassen van een abstract raster en seriematige woningen kregen een geheel eigen expressie of op zijn minst een eigen voorkeur. Vanaf 1890 deed het er toe hoe een stad of een woning er uitzag en werd dit een opgave voor de stedenbouwer en architect die deze vorm gaf, net zoals met het schilderachtige Van Stolkpark. Lindo was de juiste man op de juiste plaats. Hij had het politieke tij mee, want de progressieve Liberale Unie wilde af van het *laissez faire* en een veel bredere fractie uit de burgerij mocht na de grondwetherziening van 1887 stemmen. Het 'censuskiesrecht' (1849-1887) werd omgevormd tot het 'algemeen kiesrecht'. Alle mannen die eigenaar of huurder waren van een huis met een huurwaarde boven een bepaald minimum mochten nu stemmen. In de gemeenteraad kwamen de belangen anders te liggen en dat was ook af te zien aan de voorzieningen van de stad die in een hoog tempo werden doorgevoerd.

De Liberale Unie speelde een belangrijke rol en domineerde de Tweede Kamer en de Haagse raad.¹⁸⁰ In het kabinet van sociaalliberaal Nicolaas Gerard Pierson (1891-94) werd tussen 1892 en 1893 het belastingstelsel ingrijpend hervormd van een systeem dat gebaseerd was op het betalen van belastingen op goederen naar een systeem dat daarnaast ook gebaseerd was op belasting op vermogen en belasting op inkomsten uit bedrijf en beroep. Tevens kwam er, zoals eerder gemeld, een eind aan het patentrecht. Daardoor werd de economische ontwikkeling flink gestimuleerd en kwam de industrialisatie in een hogere versnelling met grote gevolgen voor de bouwcultuur. Het rijk en de gemeenten kregen door de verandering in het belastingstelsel meer financiële mogelijkheden (Smit 2002). Van de deplorabele staatsfinanciën in 1840 was rond 1900 geen sprake meer. Het maakte een eind aan de financiële animositeit tussen de provincies en verminderde de politieke en sociale verdeeldheid, immers de belasting

kreeg na de hervormingen veel meer belastingbetalers erbij (Smit 2002: 291). De burgerlijke cultuur verbreedde zich en beleefde met de aandacht voor historie, individualisering en esthetisering in deze periode hoogtijdagen (Bank & Buuren 2000). De literaire beweging 'De tachtigers' (ca. 1880-94) en de schilders van de Haagse School verkondigden een nieuwe kunst met het impressionisme en naturalisme. In Den Haag fulmineerden de internationaal georiënteerde Berlage en de journalist Johan Gram (1833-1914)¹⁸¹ al geruime tijd tegen de monotonie van de wijken. Voor Berlage was dat een uitwas van het individualisme en gebrek aan regie door de gemeente, voor Gram de saaie bouwmaatschappijhuizen die overal uit de grond werden gestampt. Het Haagse artistieke en intellectuele milieu concentreerden zich rond een aantal instellingen en personen van aanzien en invloed, vaak ook de personen die zich direct bezig hielden met de uitleg van de wijken en de gebouwen. Er was al veel voorwerk verricht door kunstenaars van de Haagse School vanaf 1847 in de Pulchri Studio, vooral onder het voorzitterschap van bankier en schilder Mesdag.

De Geschiedkundige Vereniging Die Haghe die in 1890 was opgericht verenigde bijvoorbeeld de Haagse culturele elite van bankiers, ondernemers, bestuurders, journalisten, architecten en ambtenaren. Ereleden waren o.a. Gram, Baron Snouckaert, Scheurleer, De Stuers, Israëls en Mesdag. Goekoop en Gram zaten in het bestuur. Als werkende leden werden in 1898 ook Van Liefland, Molenaar, Mutters, Van Nieukerken en Simons genoemd. Ook de architect Wesstra was lid, als buitengewoon lid stonden verder de bankier Penn genoemd en De Sonnaville. Dat waren meteen bijna alle personen in Den Haag die zich met de badplaats, de uitleg van wijken en de bebouwing bezig hielden tussen 1890 en 1910. Bij deze personen concentreerden zich macht, geld, grond, invloed en visie. De vereniging had de Groothertogin van Saksen, Prinses Sophie der Nederlanden en de Koningin Regentes Emma als belangrijkste donatrices. Artikel 1 van de statuten van de vereniging, bij de oprichting in 15 december 1890, luidde: 'de geschiedenis van 's-Gravenhage uit de bronnen te leeren kennen en te doen kennen.'¹⁸²

Een jaar later in 1891 werd een andere belangrijke vereniging opgericht: De Kunstkring. Aanvankelijk was de Kunstkring een beweging rond Jan Toorop (1858-1928), Johan Thorn Prikker (1868-1932) en zijn Arts & Craftswinkel aan de Kneuterdijk en Henry van der Velde (1863-1957) die de art nouveau, Jugendstil, Wiener secession en de nieuwe kunst in Den Haag brachten. Jan Toorop organiseerde in 1892 de eerste overzichts-tentoonstelling van Van Gogh. De verschillen tussen de kampen binnen de Kunstkring werden in de loop der jaren steeds groter en allengs

-
- 181 Journalist voor het *Handelsblad* van 1865-1902 en schrijver van de rubrieken zoals 'Haagsche Pic Nics' en 'Haagsche brieven' etc. en boeken zoals: *Haagsche Schetsen*, (1893) en *'s-Gravenhage voorheen en thans* (1906). Voor verschillende dagbladen bezocht Gram Wereldtentoonstellingen in Parijs en Wenen, bezocht veel steden en plekken in Europa zoals Londen, Berlijn en Italië. Hij vertaalde veel artikelen uit het Duits, Engels en Frans naar het Nederlands. Biografie: Morren, Th (1915: 221-258) *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*
- 182 www.haagsegeschiedenis.nl (11-2011)

politiseerde de beweging zich met Berlage en Wils. Architectleden waren: Cuypers, Berlage, Wils, Brandes, De Bazel, Wijdeveld, Van der Kloot Meyburg, Wegenrif, Broese van Groenou, De Clercq, Gratama, Stuyt, Jurriaan Kok en Bakker Schut. In 1923 hielden Kurt Schwitters en Theo van Doesburg in de Kunstkring de eerste Dada-bijeenkomst in Nederland.¹⁸³ Met Pulchri, Die Haghe en de Kunstkring zijn alle hoofdrolspelers bij elkaar die bijdroegen aan de esthetisering, historisering en individualisering van de stad. Het stadsbeeld van het fin de siècle was vanzelfsprekend voor hen. Het stadsbeeld van het fin de siècle is de meest complexe en de meest ongrijpbare, maar een met een enorme invloed op Den Haag. Er is niet een vastomlijnd gedachtegoed waarnaar kan worden verwezen, het is eerder een taaie onderstroom. Het heeft geen eenduidige vorm en geen vertoog. Aan de hand van de bouwplannen, de conflicten en vooral de omstandigheden is het stadsbeeld van Lindo en Van Liefland te reconstrueren.

Verandering van de binnenstad en de nieuwe woonwijken

Na 1870 kwam in Den Haag het proces op gang van de fenomenen die men later zou benoemen als 'suburbanisatie' en 'cityvorming'. Zoals eerder beschreven veranderde de donkere woonwerkstad met zijn stinkende grachten in een verlichte dienstenstad met ministeries, restaurants, schitterende magazijnen, bazaars, winkels als lampionnen en loopzones met schelpenverharding en lindebomen op de plaatsen van de gedempte grachten.¹⁸⁴ Rond 1870 bereikte het inwonertal binnen de singels een maximum met meer dan 60.000, ongeveer 65% van de bevolking, daarna nam de bevolking in het centrum af. In 1880 waren er nog 56.000 inwoners. In 1900 telde de binnenstad nog 55.000 inwoners en in 1910 nog maar 52.000 inwoners, 11 tot 12 % van de bevolking verdween uit het oude centrum (Bakker Schut 1939, Stokvis 1989). De stad veranderde van plaats waar wonen en werken (dat vaak nog in één pand plaatsvond) naar een stad waar winkels, modemagazijnen, kantoren en ministeries domineerden. De stijgende huren en steeds hoger wordende grondprijzen dreven mensen uit de aantrekkelijke delen van de binnenstad. Stokvis betoogde dat de gemeente deze uittocht uit het centrum zelfs bevorderde met haar ideeën over doorbraken en saneringen (Stokvis 1987: 17-20). Bijvoorbeeld, op de plek waar een van de oudste stukjes Den Haag lag werd de oude bebouwing afgebroken en opende men in 1885 de Haagse Passage (Knibbeler 1986; Valentijn e.a. 2011), een ontwikkeling die exemplarisch was voor deze periode. Burgerij uit de oude stad die het kon betalen gaf de voorkeur aan de nieuwe wijken, zonder stinkende grachten, met de luxe van woningen met drinkwater en riolen. De binnenstad van Den Haag transformeerde in twee zones: enerzijds de dienstenstad op de mooiste plekken en anderzijds de achterbuurten, waar de bevolking achter bleef die zich geen verhuizing naar de nieuwe wijken kon permitteren. Hier

183

www.haagsekunstkring.nl (11-2011)

184

De geur van de lindebloesem compenseerde de onwelriekende grachten in de zomer.

heersten verkrotting en armoede (Gram 1893: 17). Ook de stank van de grachten die als open riolen functioneerden heeft een belangrijke rol gespeeld bij het vertrek van de kapitaalcrachtige burgers uit de binnenstad, ondanks de geurende lindebomen in de zomer. In Den Haag zal verder nog hebben meegespeeld dat tussen 1890 en 1910 het landsbestuur en de ministeries fors werden uitgebreid. Maar ook de verworvenheden van de industrialisatie speelde een rol bij deze veranderingen in de stad (Lintsen 1992-95, 2005). De nieuwe woonwijken en de dienstestad kwamen dichterbij elkaar te liggen door de stoomtrams (alle aangelegd 1879-1887) en door het fijnere netwerk van paardentrams en later elektrische trams, maar vooral ook doordat de fiets in gebruik kwam bij het brede publiek. Verbindingen met andere steden door stoomtramlijnen en spoorlijnen werden ook korter in reistijd. De stad werd in zijn algemeen steeds verder in functionele zones opgedeeld zoals woonwijken, industriezones langs het water en de spoorrails, en de dienstensector in het centrum. Den Haag veranderde tussen 1890 en 1910 van een kleine industriestad in een ambtenarenstad met nieuwe ministeries en luxe winkelmagazijnen en woonwijken buiten de singels, een proces dat rond 1870 begon met de uitleg van de nieuwe wijken. Er kwam een geheel nieuwe relatie tussen reistijd (wonen-werken), reiskosten, transportmiddelen en grondprijs. Tussen 1886 en 1911 verdubbelde de stad in oppervlakte en aantal inwoners, de gemeentelijke begroting verdrievoudigde en het aantal leerlingen op scholen verdubbelde. In *De Ingenieur* vergeleek Lindo (1911: 70-75) deze jaren:

Vergelijking door Lindo	1886	1911
aantal inwoner gemeente	138.696	274.263
oppervlakte gemeente	2.754 ha	4.171 ha
gemeente begroting	f1 2.950.000	f1 10.759.000
bestratingsoppervlakte	1.109.000m ²	3.400.000m ²
gemeente scholen	30	82
aantal leerlingen	9.900	22.700
bijzondere scholen	47	66
aantal leerleingen	7.500	15.400

Tabel 3
(Lindo 1911: 70-75)

Verschillende ooggetuigen merkten deze transformatie in de stad op en beschreven deze in beeldende taal (Gram 1893, 1906; Brunt 1977). Als klein meisje woonde Nini Brunt (1977) in het oude centrum in de Gortstraat 19 (een smal zijstraatje van de Spuistraat) waar haar vader een boekenzaak had. Samen met haar zus, vader, moeder en dienstmeid woonden ze in een huis dat nu is afgebroken. Brunt beschreef de overvolle stad, de winkels, de arme en rijke straten en de uittocht naar de nieuwe wijken, die gepaard ging met verhoging van de status. Zij verhuisde met haar familie naar het nieuwe Zeeheldenkwartier, de Heemskerckstraat, toen nog een kale en stenige wijk. De woning en winkel aan de Gortstraat veranderden na het vertrek van het gezin in een pakhuis en later werd het huis afgebroken en vervangen voor een luxe winkelmagazijn. Over veranderingen in de stad schreef Gram dat: 'Denk u, die duizenderlei kostbaarheden, overtolligheden en sieraden, gestreeld en vermoeid door een schitterende verlichting, fonkelende en stralende, u lokkende en in verrukking brengende. Stel u de begeerige en bewonderende blikken voor van die tallooze, zacht voortschuivende genoodigden, die geen oogen genoeg hebben om al die heerlijkheden in zich op te nemen. Eene zee van licht, alles stralend uitkomende tegen een helderen achtergrond.' (Gram 1906: 162). Hij merkte verder over de transformaties in de stad op dat: 'De 'CITY' van den Haag is de Groenmarkt met de daaraan grenzende Hoog-, Veene- en Spuistraten. Daar is het hart der flaneurswereld, dáár zijn de groote magazijnen van mode- en galanterie-artikelen. Vooral de Spuistraat heeft in de laatste jaren verbazend groot toilet gemaakt. Spiegelglas, glimmend koper en reusachtige uitstallingen lokken den voorbijganger. Het mantelpaleis van Lampe overtreft er in ruimte, rijkdom en omvang van uitstalling de vonkelende spiegelglazen zijner mededingers. En vooral des avonds verhoogden honderden gaspitten en electriche vlammen de waarde dier mededinging. De Spuistraat gelijkt dan een balzaal ... met een zéér gemengd publiek. Eene vinding van den lateren tijd zijn de verkoophuizen uit de tweede hand, eene soort van Bazars, bijeengebracht door iedereen, die er zijn huisraad, antiquiteiten of kunstvoorwerpen te koop wil stellen. Het grootste van dien aard is wel Maison Drouot in de Lange Houtstraat.' (Gram 1893: 26). De nieuwe modemagazijnen en winkels werden vormgegeven naar de laatste mode in toonaangevende Europese steden. Tussen 1890 en 1910 werd de Haagse binnenstad een Europese georiënteerde stad met daarbuiten fraaie buitenwijken die goed bereikbaar waren met tram en fiets.

De ingenieurs van de Liberale Unie

Met een brede fractie van de burgerij aan het roer veranderde ook het politieke spectrum. De in 1885 opgerichte Liberale Unie (1885-1921) werd de belangrijkste en grootste partij in Nederland en in Den Haag.¹⁸⁵ De Liberale Unie was een federatie van lokale kiesverenigingen die stond voor verbreding van het kiesrecht. Tussen 1890 en 1918 waren er vier kabinetten met de Liberale Unie. Veel Haagse bestuurders en ambtenaren uit deze

periode waren lid van deze partij of sympathiseerden ermee. In Den Haag waren Jacob Simons, Cornelis Lely en Jurriaan Jurriaan Kok wethouders voor de Liberale Unie. Ook Lindo was een progressief liberaal en volgens zijn dagboek stemde hij op Jurriaan Kok. Lely, Jurriaan Kok en Lindo behoorden tot een generatie ingenieurs die bewust de maatschappij wilde vorm geven (Lintsen 2005, Baneke 2008). De Liberale Unie was een alternatief voor de anarchistisch getinte Sociaal Democratische Bond (SDB) uit 1881 en de daaruit in 1894 afsplitste Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) die zich ontwikkelde tot een meer hervormingsgezinde en parlementaire partij. De Liberale Unie maakte zich sterk voor de vrijheid van het individu, maar was tegelijkertijd voor bescherming van zwakkeren. Samen met de Vrije Liberalen vormden zij het kabinet Pierson (1897-1901). Standpunten waren o.a. een beperkte rol van de overheid, belasting naar draagkracht, goede sociale verzekeringswetten, algemeen kiesrecht en kiesrecht voor vrouwen, verbetering van de positie van vrouwen, invoering van een volksleger, openbaar onderwijs en (vanaf 1908) een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Vanwege nieuwe wetten als de Woningwet, de Leerplichtwet en de Ongevallenwet noemde men het kabinet Pierson 'het kabinet van de sociale rechtvaardigheid'. Voor de meer vooruitstrevende liberalen en sociaaldemocraten verliepen deze ontwikkelingen nog te traag, vooral omdat volgens hen zonder algemeen kiesrecht echte sociale rechtvaardigheid niet mogelijk was. Drie Haagse wethouders van de Liberale Unie kregen een grote invloed op hoe Den Haag eruit zou gaan zien en hoe de woningwet moest worden toegepast: Simons, Lely en Jurriaan Kok.

Jacob Simons (1845-1921) was 'wethouder van Financiën incl. belastingen en Verificatie' (1908-1913). Deze joodse zakenman, vriend, collega en opdrachtgever van Van Liefland speelde een belangrijke rol bij de ontwikkeling van een financieringssysteem voor woningwetwoningen. Simons en Van Liefland kenden elkaar uit de raad en uit bouwgrondmaatschappijen waaraan zij beiden deelnamen (Van Creveld 1999: 37). Het naar elkaar schuiven van opdrachten tussen Lindo, Van Liefland en Simons bij de ontwikkeling van het Bezuidenhout en Transvaalkwartier doet vermoeden dat ook Lindo goede betrekkingen had met Van Liefland en Simons.¹⁸⁶ Simons kwam al als raadslid vanaf 1895 met plannen zoals een Volksbad, Volkspaarbank, Volksbibliotheek, Bewaarschool en Volksapotheek voor de slechte wijken van Den Haag. De 'Maatschappij tot Nut van het Algemeen' voerde deze ambities uit (Van Creveld 1999: 51). Simons en Lely waren beide wethouder (1908-13) toen Berlage zijn uitbreidingsplan uit 1908 verdedigde. Daarbij kwamen de twee grote problemen naar voren die een obstakel vormden voor de uitvoer van de woningwet: grondeigendom en financiering. Lely voerde het erfpachtstelsel in en Simons trof financiële voorzieningen voor de woningen. Op 23 december 1914

186

Simons hield zich als directeur van een bouwgrondmaatschappij bezig met de ontwikkeling van het Bezuidenhoutkwartier: tussen Laan van NOI, Bezuidenhoutseweg, Schenkwatering en de 1ste v.d. Boschstraat (waar tegenwoordige Utrechtsebaan ligt). Van Liefland maakte in 1889, 1893 en 1896 uitbreidingsplannen voor Bezuidenhout (bron: NAI: Van Liefland). De opdrachtgever hiervoor was de Haagse Bouwgrondmaatschappij van Simons en Van Liefland (Van Creveld, 1999: 51). Lindo tekende het uitbreidingsplan dat door de raad op 16 maart 1897 werd goedgekeurd.

werd Simons de eerste directeur en mede oprichter van de 'Gemeentelijke Credietbank' (1914-1921) en directeur van de 'Vereniging van Nederlandse Gemeenten'. Deze bank richt zich specifiek op de gemeentefinanciën en de financiering van woningwetwoningen. Op 24 januari 1922 veranderde de bank haar naam in: 'nv Bank voor Nederlandsche Gemeenten'¹⁸⁷

Dr.ir. Cornelis Lely (1854-1929) was 'wethouder voor Openbare Werken en Eigendommen en Visschershaven' (1908-1913). Hij was de directe baas van Lindo. Lely was civiel ingenieur, minister, gouverneur en politicus. Op 36-jarige leeftijd werd hij al benoemd tot 'minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid' in het Kabinet-Van Tienhoven (1891-1894) en ontwierp in 1891 het plan voor de afsluiting van de Zuiderzee. Van 1894 tot 1897 was hij lid van de Tweede Kamer. Daarna 'minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid' in het Kabinet-Pierson van 1897 tot 1901. In 1898 loodste hij de wet voor de Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij (Zwolle-Delftzijl) door het parlement. In 1902 as hij even raadslid in Den Haag. Van 1902 tot 1905 was hij gouverneur van Suriname waar hij het particuliere plan voor de aanleg van de Lawaspoorweg mogelijk maakte. Van 1905 tot 1909 was hij weer lid van de Tweede Kamer. Echter van 1908 werd hij al wethouder in Den Haag tot 1913. De periode dat Berlages uitbreidingsplan werd vervaardigd. Na zijn wethouderschap in Den Haag werd hij weer 'minister van Waterstaat' in het Kabinet-Cort van der Linden van 1913 tot 1918. In 1913 werd de inpoldering van de Zuiderzee door zijn toedoen opgenomen in het regeringsprogramma. Intussen was hij van 1909 tot 1910 lid van de Provinciale Staten van Zuid Holland en van 1910 tot 1913 lid van de Eerste Kamer. Van 1913 tot 1918 was hij weer minister van Waterstaat en daarna van 1918 tot 1922 lid van de Tweede Kamer. Met bestuurders zoals Lely en later Drees werd de grens tussen het lokaal Haags bestuur en rijksbeleid diffuus.¹⁸⁸

Ir. Jurriaan Jurriaan Kok (1861-1919) was lid van de gemeenteraad (1908-1913) en 'wethouder Openbare Werken en Eigendommen' (1913-1919). Hij was bouwkundig ingenieur, architect, kunstenaar en politicus. Na zijn studie architectuur in Delft werkte hij voor het architectenbureau van D.P. van Ameijden van Duym in Den Haag. In dat bureau ontwierp hij regelmatig keramiek voor de 'N.V. Haagsche Plateelbakkerij Rozenburg'. In 1893 werd hij aangesteld als artistiek adviseur van de pottenbakkerij en vervolgens werd hij daar directeur tot zijn wethouderschap in 1913. Het bedrijf sloot in 1916 (Brentjes 2007). Jurriaan Kok deed een aantal technische uitvindingen waardoor het dunwandige eierschaalporselein kon worden geproduceerd. Veel tegeltableaus aan Haagse gevels en in portieken van art nouveau gebouwen kwamen van Rozenburg. Daarin waren veel Aziatische motieven verwerkt, net zoals in de afbeeldingen op de

187 www.bng.nl & www.bouwfonds.nl (05-2011) *Bankier ten dienste van gemeenten en provincies 1914-2009*, uitgave BNG uit 2009. In de jaren negentig van de vorige eeuw veranderde de naam naar: 'nv Bank Nederlandse Gemeenten' (BNG).

188 www.parlement.com (05-2011); Tweede Kamer 1894-97, 1897-1902, 1905-09, 1918-22; Eerste kamer 1910-1913, Provincie 1909-1910, Gemeenteraad 1902, 1908-13

vazen. Vermoedelijk maakte Jurriaan Kok zelf veel van de ontwerpen en liet hij zich inspireren door zijn goede vriend Jan Toorop. In 1899 wijzigde hij zijn familienaam officieel naar een dubbele achternaam, vanaf dat moment heette hij Jurriaan Jurriaan Kok. Hij was betrokken bij de Bouwgrond Maatschappij Zandoord die het Scheveningse Geuzenkwartier ontwikkelde.

De Liberale Unie wethouders en raadsleden zoals Jurriaan Kok samen met de SDAP raadsleden haalden Berlage naar Den Haag om het eerste consistente uitbreidingsplan te vervaardigen in 1908, gebaseerd op de nieuwe Woningwet (1901/02).

De Haagse architecten van het fin de siècle

Naast wethouders, stedenbouwers en opdrachtgevers speelden ook architecten een belangrijke rol bij de esthetisering en de verandering van het stadsbeeld. De meeste in Den Haag werkzame architecten kwamen van buiten Den Haag en waren breed georiënteerd op de ontwikkelingen die in Europa gaande waren. Het ging om architecten die aanvankelijk in de Hollandse neorenaissance waren geschoold en die de art nouveau en Wiener secession tussen 1885 en 1905 omarmden, waarna men moeiteloos overging op de historiserende Um 1800 Bewegung tussen 1905 en 1914. De meest beeldbepalende architecten waren Willem Bernardus van Liefland (1857-1919), Herman Wesstra jr. (1843-1911), Lodewijk (Louis) Antonius Hermanus de Wolf (1871-1923), Johannes Petrus Josephus Lorrie (1861-1944), Nicolaas Molenaar (1850-1930), Johannes Mutters (1858-1930)¹⁸⁹, Jan Willem Bosboom (1860-1928), Lodewijk Simons (1869-1936), J. Olthuis (1851-1921), Zacharius Hoek (1863-1943) en Johan Wouters (1866-1932). De meeste Haagse architecten waren niet in Delft opgeleid maar aan de Haagse Academie of in steden zoals Antwerpen (Mutters) of Wenen (De Wolf) om daar kennis te maken met de mondaine stedelijke

architectuur. De opvattingen en werkzaamheden van Van Liefland¹⁹⁰, De Wolf¹⁹¹ en Lorrie¹⁹² gingen veel verder dan alleen de nadruk op esthetiek. Daarbij was vanwege zijn organisatorische en constructieve genie Van Liefland de meest succesvolle en invloedrijke architect. Als raadslid hield hij zich tussen 1898 en 1911 intensief bezig met de doorbraken door de stad en de sanering van de arme wijken. Samen met Lindo wilde hij daarbij vooral het gesloten karakter en de schilderachtigheid bewaren. De architect De Wolf was zijn artistiek begaafde vriend en medewerker die de Weense ideeën verspreidde en Lorrie was de beste leerlingarchitect van de Haagse Academie (Verbrugge, 1981) die aannemer zou worden en de mooiste werken van De Wolf en Mutters uitvoerde. Alle drie waren rooms-katholieken, kwamen niet uit het Haagse milieu en zouden alle stijlen zonder wroeging door elkaar heen gebruiken zoals: neogotiek, neorenaissance, art nouveau, Wiener secession en Um 1800 Beweging. Alleen De Wolf verkeerde uitsluitend in katholieke kring en had voornamelijk katholieke opdrachtgevers.¹⁹³

-
- 190 Van Liefland was raadslid van 1898 tot 1911 voor de R.K. Kiesvereniging. Hij was aanvankelijk een leerling, volgeling en rechterhand van Cuypers en een exponent van katholieke emancipatie aan het eind van de negentiende eeuw. Cuypers stelde de jonge Van Liefland en Molenaar aan als opzichter en tekenaar bij de bouw van de prestigieuze neogotische Rooms katholieke kerk Jacobus de Meerdere (1875/78) aan de Parkstraat. (Verbrugge, 1981; De Regt, 1986). Het is aannemelijk dat Van Liefland hij een belangrijke rol speelde in de 'Holländisch-Österreichischen Baugesellschaft' dat de ontwikkeling van Wenen-Cobenzl ter hand nam (Verbrugge, 1981). Bij een hotel en buitenwijk van Wenen waren Van Liefland en De Wolf betrokken. Van Liefland onderhield daarbij een relatie met het Weense architectenbureau Felner en Helmer, Van Liefland behartigde de belangen van dat bureau bij de prijsvraag voor de Schouwburg. Over de werkzaamheden van Van Liefland en De Wolf in Wenen opperde Verbrugge (1981: 157) dat hij de zaakwaarnemer was en zijn goede vriend De Wolf de vertegenwoordiger van Van Liefland.
- 191 De Wolf studeerde aan de Haagse Academie van Beeldende kunsten (1887-88) en bracht vervolgens twee jaar in Wenen (1897-99) door waar hij colleges volgde bij Otto Wagner en werkte op het bureau van Van Liefland. In Wenen zaten in deze periode ook Joseph Maria Olbrich, Joseph Hoffmann en de Schotse architect Charles Rennie Mackintosh in de collegebanken en was in 1897 de oprichting van de Wiener secession. De kracht bij De Wolf zat hem in de materialisatie en detaillering van zijn gebouwen. Net als Lorrie was hij een briljant ambachtsman die durfde te experimenteren met nieuwe materialen. Volgens mondelinge overlevering van zijn zoon de heer J.L.M. de Wolf (door Verbrugge geïnterviewd) werd Lodewijk op voorspraak van Van Liefland en Vrijenhoek naar een bouwproject in Wenen gestuurd (Verbrugge, 1981). Op 8 juni 1897 vertrok De Wolf voor een verblijf van twee jaar naar Wenen. Het bouwproject zou gaan om een hotel en een villadorp op de grond van de Nederlander Graafland ten noordwesten van Wenen op de grond van 'Gutsbesitzung Cobenzl'. Wellicht was hij betrokken bij de bouw van Hotel Cobenzl. Samen met o.a. Van Liefland bezocht De Wolf de wereldtentoonstelling in Parijs om het door stadsgenoten Mutters en Lorrie ontworpen en gebouwde paviljoen te bekijken. HGA bnr: 0597-01: Architecten L.A.H. en J.L.M.de Wolf
- 192 Lorrie was volgens Verbrugge (1981) de beste student van de Academie van Beeldende kunsten waar hij van 1879-86 studeerde. Het werk van Mutters en De Wolf kregen dank zij zijn bouwkundige vaardigheid de diepgang en volmaaktheid in materiaal.
- 193 De katholieke emancipatie moet gerelativeerd worden. Van Liefland, De Wolf en Lorrie waren alle drie katholiek en de architect Simons was joods. De opdrachtgevers waren voornamelijk katholiek of joods. Zoals eerder toegelicht waren Van Liefland en de vader van Lodewijk Simons zakenpartners, zaten beide in de politiek en waren bevriend. De meeste architecten en opdrachtgevers waren eerder progressief liberaal dan katholiek of joods te noemen, ook al vertoefden men in eigen kring.

Van Liefland (Transvaal, Bezuidenhout, Prinsenvinkenpark) en Mutters (Wassenaar, Rijswijk) zouden zich ook met stratenplannen bezig houden (Blijstra 1967; Verbrugge 1981, Scheffer & Niemeijer 1996). Er was geen vast omlinjende beweging, stroming, organisatie, initiatiefnemer of beleid. Het ging vaak om losse werkverbanden, inspiraties, modes en nieuwigheden vanuit andere Europese steden die deze architectuur vorm en kleur gaven. De meeste architecten voelden vooral de tijd en de nieuwe stedelijke cultuur aan die vanuit Parijs, Wenen, Londen en Berlijn in Den Haag door druppelde, steden waarover men dagelijks las in de kranten en waar o.a. Gram (1893, 1906) kleurrijk verslag van deed. Het was een nieuwe bouwkunst die niet meer terugkeek en de stijlgeschiedenis afwees als bron voor inspiratie. Deze architectuur verscheen gelijktijdig in alle Europese steden en was een bouwkunst die zich bediende van de nieuwe materialen en productietechnieken en de vruchten plukte van de industrialisatie (Schlögel 2008: 282-300).

Scheurleer en Goekoop, de noodzaak tot kwaliteit van de stedelijk ensembles

Zoals eerder betoogd stonden directeuren van belangrijke bouwgrondmaatschappijen zoals Scheurleer en Goekoop niet onwelwillend ten aanzien van de ideeën van De Stuer en Lindo, hoewel Lindo niets zag in De Steurs starre opvattingen. Zij vonden dat de stad met fraaie wijken en gebouwen de periode van 'fabriekmatig vervaardigen van woningen' (Scheurleer) kon laten vergeten.¹⁹⁴ Beide directeuren droegen de cultuur en de historie een warm hart toe (Bank & Van Buuren 2000). Vooral na 1890 werden de betere wijken van Den Haag door de beide heren ontwikkeld zoals o.a. Duinoord en het Statenkwartier, het Regentessekwartier etc. in onderhandeling met Lindo en zijn dienst. Beide heren waren niet afkomstig uit de wereld van de bouwondernemers en ambachtslieden maar hadden een uitgebreid cultureel netwerk en kennis.

De Haagse grondhandelaar en bouwondernemer dr. mr. Adriaan Eliza Herman Goekoop (1859-1914) promoveerde in 1888 in Leiden op het onderwerp: De staat als grondeigenaar. Hij kocht een groot stuk duingrond tussen Scheveningen en Den Haag van de Koninklijke familie. In het schrijven van 1/15 mei 1889 van Secretaris-Thesaurier van de Groothertogin aan Goekoop stelde deze dat: 'H.K.H. kent U daarenboven als iemand die gaarne zoowel het algemeen stadsbelang, als een welbegrepen liefdadigheid, voorstaat en uitoefent.' (Goedkoop 1953: 16). Zolang de Groothertogin leefde was er geen sprake van de verkoop van Sorghvliet. Nadat zij in 1897 overleed was er van het domein nog 360 hectaren over, waaronder haar geliefde Sorghvliet, het deel tussen de Beeklaan, Laan van Meerdervoort en het Verversingskanaal. Daarna kocht hij het stuk waar later het Statenkwartier en het Geuzenkwartier zouden worden ontwikkeld, en het landgoed Zorgvliet met de omgeving waar het woonpark Zorgvliet zou worden aangelegd. Zijn vader Cornelis handelde al in grond en onroerend goed en had op de grondveiling grote stukken grond

gekocht uit de nalatenschap van Willem II, ten westen van de stad. Hij was betrokken bij de ontwikkeling van de wijk rond het Koningsplein en van het Regentessekwartier waarvan al een deel in zijn tijd werd uitgevoerd.¹⁹⁵ Zijn zoon Adriaan Goekoop was naast de grondhandel en de uitleg van wijken van grote betekenis voor het archeologisch onderzoek in Nederland en daarbuiten. Hij stimuleerde en subsidieerde onderzoek van de Duitse archeoloog Dörpfeld op Ithaca en op het Forum Hadriani, maar deed ook zelf onderzoek in Griekenland en publiceerde daarover. In Den Haag steunde hij het geschiedkundig onderzoek en zat in het bestuur van de historische genootschappen Die Haghe en Arentsburgh. Verder sponsorde hij instellingen zoals het Gymnasium Haganum (nabij de wijken van Scheurleer en Goekoop), andere scholen en ziekenhuizen. Ook droeg hij gul bij aan de Haagse Academie van Internationaal Recht. Zijn vrouw was de in die tijd de bekende feministe, schrijfster en freule Cecilia Goekoop-de Jong van Beek en Donk die naam en faam had verkregen met haar boek *Hilda van Suylenburg*, een boek waarin het Haagse society leven en de positie van de vrouw uitvoerig werden beschreven (Bank & Van Buuren 2000). Via zijn adellijke vrouw vond Goekoop aansluiting in de adellijke kringen. Cecilia's zus Wilhelmina Elisabeth was getrouwd met de bekende katholieke componist en publicist Alphons Diepenbrock die zijn gedichten voor zijn composities uit de Duitse en Franse romantiek putte en in de kring van de tachtigers verkeerde. Cecilia was goed bevriend met gravin Bertha von Suttner, de uit Oostenrijk afkomstige pacifiste en schrijfster die bij de Tsaar erop had aangedrongen de Vredesconferentie in Den Haag te houden. Goekoop verkocht de grond voor de bouw van het Vredespaleis voor een vriendenprijsje. Wellicht niet toevallig lag deze grond op de plek waar Lindo in 1895 het centrum van Den Haag had getekend en waar een station van de stoomtram lag. Scheurleer woonde daar tegenover en collega Goekoop huisde een steenworp verder in het Catshuis. In een halve ring rond het Vredespaleis waren alle wijken van Scheurleer en Goekoop in aanbouw. De Haagse bankier en ondernemer dr. Daniël François Scheurleer (1855-1927), die het bankieren in de cultuurstad Dresden had geleerd, kocht de afgegraven Dekersduintjes voor de ontwikkeling van Duinoord I en II. Scheurleer was naast bankier en ondernemer een enthousiast musicoloog en muziekhistoricus. Voor zijn werk ontving hij van de Universiteit van Leiden een ere doctoraat. Scheurleer legde een indrukwekkende collectie aan van westerse en niet westerse muziekinstrumenten en bladmuziek vanaf ca. 1100 aan. Hij publiceerde over het liedboek en het muziekleven in Nederland. De collectie Scheurleer is tegenwoordig verspreid over verschillende musea en instituten. Alle straten en het plein in zijn wijk Duinoord werden vernoemd naar belangrijke Nederlandse componisten uit het verleden.

195

Biografische gegevens Goekoop zie: Bank & Van Buuren (2000) Stal & Mulder (2002). Hille, G.E.W. van (1915) 'Levensbericht van Adriaan Eliza Herman Goekoop. 28 April 1859-24 September 1914', uit: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1915*, p.109-139 (www.dbnl.org), Goekoop, A. (1888) *De staat als grondeigenaar*, proefschrift in Leiden

Dat de heren Goekoop en Scheurleer niet ongevoelig waren voor cultuur en historie bleek ook uit de wijken die zij met hun bouwgrondmaatschappijen ontwikkelden, dit had grote gevolgen voor het stadsbeeld. Aan representatieve pleinen en belangrijke straten werd bij voorkeur in een rijke Hollandse neorenaissance architectuur gebouwd.¹⁹⁶ Het Concours voor Gevelontwerpen in het Duinoord van Scheurleer was een van de vele strategieën om deze architectuur op de voorgrond te stellen, het waren stuk voor stuk voorbeeldprojecten aan belangrijke stedelijke ruimten. De meest fraaie stedelijk ensembles van het stadsbeeld van het fin de siècle zouden verschijnen in de wijken van Scheurleer en Goekoop, zoals Duinoord met het Sweelinckplein, het Statenkwartier met het Statenplein en de Statenlaan, het Regentessekwartier met het Regentesseplein en de Regentesselaan. Deze toonden het typische beeld van besloten stedelijke ruimten en een gevarieerde architectuur waarbij rekening werd gehouden met daglicht (brede straten, voortuinen) en lucht (open hoeken bouwblokken, brede straten). De belangrijke Haagse lanen en pleinen herinnerden aan één gemeenschappelijk verleden.

De gereorganiseerde en gemoderniseerde Dienst der Gemeentewerken

De roep om kwaliteit in de stad leidde in 1890 tot de reorganisatie van de Dienst der Gemeentewerken, tot een nieuwe en ruimere afbakening van haar taken en tot het aantrekken van een krachtig 'Architect-Directeur' met een aantoonbare visie: Lindo. Hij bekleedde deze post in Arnhem en legde daar een aantal wijken uit die herinneringen oproepen aan het Van Stolkpark. Onder Lindo zou de dienst uitgroeien tot een strak geleide en professionele organisatie.¹⁹⁷ Tot zijn pensioen in 1918 zou Lindo directeur blijven en de stad en de dienst maakten een stormachtige ontwikkeling door. Op 31 december 1917 waren er 293 ambtenaren in dienst, in 1890 bedroeg de jaarwedden nog 36.500 gulden en in 1918 waren de jaarwedden 414.000 gulden.

196 Bijvoorbeeld het Sri Wedari, Sweelinckplein (1892, Molenaar), Waldeck Pyramontkade 925-960 (ca.1894/97, Hoek, Peppink, Godie Van Wort), Statenplein nr. 4 tot 13, Statenlaan nr.1-7 en 11-33, Willem de Zwijgerlaan nr.1-5 (1902, Molenaar), de HBS aan de Stadhouderslaan 82 (1902, Schadee) Villa Duinrust Statenplein 1 (1903) etc. (Rosenberg, Vaillant, Valentijn 1988).

197 Isaac Anne Lindo (1848-1941) was een gematigd liberaal, atheïst en groot natuurliefhebber. Religie, antroposofen, metafysica of politiek stonden niet in hoog aanzien bij hem. Hij was een internationaal georiënteerde ingenieur met een brede kijk op de problematiek. Hij sprak en schreef Engels, Duits, Nederlands en Frans. Hij behoorden tot de Haagse culturele kringen, de uitgever Martinus Nijhoff was zijn oom en de Delftse uitvinder, fabrikant en producent van cementsteen en betonproducten P.M. Lindo van de 'Nederlandse cementsteenfabriek' was een andere oom van hem (Maarschalkerweerd, 1998; De Neve, 2000). De uit Engeland afkomstige familie van Lindo was van oorsprong van Portugeesjoodse afkomst en bezat ooit een bloeiende handelsfirma op Jamaica. Door afschaffing van de slavernij en de Napoleontische oorlogen was deze familie verarmd. De grootvader van Lindo sleet zijn dagen als rentenier in Düsseldorf tot zijn dood. Lindo's vader Mark Prager Lindo, in Engeland geboren, liet zich tot Nederlander naturaliseren om aan het gymnasium in Arnhem les te kunnen geven. Daar trouwde hij met Johanna Nijhoff, de zuster van Martinus Nijhoff. In 1865 schreef Isaac Anne zich in als 'cadet bestemd voor de genie hier te lande'.

>>>

Twee jaar daarvoor, in 1888, gingen al nieuwe instructies in voor de 'Architect-Directeur der Gemeentewerken' die de oude gemeentelijk instructies van 5 juni 1877 vervingen.¹⁹⁸ De architect-directeur was nu direct verantwoordig schuldig aan burgemeester en wethouders, en de 'Commissie van bijstand in het beheer van de plaatselijke werken en eigendommen', later genoemd 'Commissie voor de plaatselijke werken en eigendommen'.¹⁹⁹ In artikel 15 van de instructie stond vermeld dat de architect-directeur een jaarverslag moest uitbrengen van de vernieuwingen, verbeteringen en verfraaiingen die waren uitgevoerd. De taak van de dienst werd nu het toezicht houden op de aanleg van straten door particuliere bouwgrondmaatschappijen, het onderhoud en de aanpassing van oude straten en de aanleg van openbare werken zoals riolen, nutsvoorzieningen, bruggen, kanalen, havens (zeehaven en Laakhaven) en het nieuwe geëlektrificeerde tramnetwerk. Kortom, alles wat met verkeerscirculatie en stedelijke voorzieningen had te maken. De nieuwe dienst kreeg aanmerkelijk meer bevoegdheden, maar vermoedelijk trok Lindo deze bevoegdheden ook naar zich toe. In de periode die volgde kwamen de onderhandelingen centraal te staan tussen bouw(grond)maatschappijen en gemeente om tot evenwichtige en op elkaar aansluitende stratenplannen te komen. Wijken en buurten werden zo integraal onderdeel van de netwerken van elektriciteit, gas, riolen en water, doorgaande wegen en tramlijnen. Het schipperen tussen de Dienst der Gemeentewerken, bouwgrondmaatschappij, raadscommissie, en burgemeester en wethouders was een proces dat bij alle projecten plaatsvond in deze periode. Lindo maakte daarbij handig gebruik van de tijdsdruk bij de vennootschappen die dure leningen waren aangegaan bij banken en hun renteverlies moesten beperken. Het afkeuren van stratenplannen, niet overnemen van straten of het niet aansluiten op nutsvoorzieningen gebruikte Lindo als drukmiddelen om de ondernemers toegeliever te maken voor wat betreft planwijzigingen.

-
- >>> Zeven jaar later bevond de eerste luitenant der Genie zich in Japan. Er waren in 1875 bijna zeshonderd buitenlandse deskundige en Lindo was een van de zeven Nederlanders die de Japanners hielpen bij de waterstaat. Vooral het maken van plannen voor het kanaliseren van rivieren en de aanleg van havens. Lindo zou tot 1876 in Japan blijven. Via San Francisco reisde hij terug naar Nederland. In zijn periode als stedenbouwer woonde hij aan de Laan van Meerdervoort 50. In de literatuur werd hij gekenschetst als een sturende ambtenaar, goed organisator en bestuurder van zijn dienst die in zijn periode enorm was uitgebreid, gevoelig voor kritiek, maar onkreukbaar en integer, humoristisch en lid van Sociëteit De Witte. Biografie: Maarschalkerweerd (1998), Lindo's tijd in Japan zie: De Neve (2000). De dagboeken van Lindo die in het HGA (toegangsnummer 0930) liggen gaan over de laatste periode in Den Haag, zie: Lindo (1910-1919). De familie Lindo bezit dagboeken die nog gaan tot 1941 met soms interessante beschrijvingen over de stedelijke ontwikkeling tijdens het Interbellum. Uit de periode 1890 tot 1910 zijn de dagboeken verloren gegaan. Verder bezit de familie nog uitgebreide correspondentie van Lindo. Publicaties waaraan Lindo meewerkte of van zijn hand; Lindo (1911), Van Gelder, Jurriaan Kok, Lely, Lindo, Stoffels & Van Zuylen van Nyevelt (1913), Everts (1918), voornamelijk opsommingen van projecten van civieltechnische aard. Overzicht van het werk van Lindo: De Geus (1986). Overzicht van de manier van stedenbouw bedrijven door Lindo; Bakker Schut (1939), Leferink & Kleinegris (1985), van Ditzhuyzen (1987).
- 198 Handelingen van de raad 1887: 5-6
- 199 HGA bnr: 668-1 'Vaste raadscommissie voor de Plaatselijke Werken en Eigendommen, 1851-1966'

Voordat Lindo naar Den Haag kwam had hij al dezelfde positie en taak in Arnhem (1886-90). Een van Arnhemse uitbreidingsplannen was het Burgemeesterkwartier waar de straten allemaal een gebogen beloop kregen en de bebouwing een grote verscheidenheid aan architectuur liet zien.²⁰⁰ Lindo werd daar opgevolgd door zijn rechterhand Ir. Jan Willem Cornelis Tellegen (1859-1921), een civiel ingenieur die in 1901 directeur werd van Bouw- en Woningtoezicht in Amsterdam en burgemeester van Amsterdam van 1915 tot 1921. Lindo correspondeerde veel met van Tellegen over tal van zaken²⁰¹, ook over familieaangelegenheden waaruit bleek dat zij elkaar goed kenden.²⁰²

Kort na de benoeming van Lindo publiceerde ir. Halbertsma in 1891 in het vakblad *De Ingenieur* een fantasieplan voor de toekomstige ontwikkeling van Den Haag, een suggestief monumentaal stedenbouwkundig plan geïnspireerd op de ontwikkelingen die in Parijs met Haussmann hadden plaatsgevonden. Brede boulevards werden door de binnenstad getrokken en legden de stad open, verkeerscirculatie en monumenten stonden centraal. Het oude stadswefsel werd nagenoeg weggevaagd. Ook plannen van Halbertsma voor het Bezuidenhout en de Rivierenbuurt hadden een sterk formeel karakter (Blijstra 1969: 38, 42). Uiteindelijk zou er van deze 'Franse' ambities niets worden uitgevoerd, hoewel een aantal jaar later Lely als wethouder nog een poging waagde om van het Spui een boulevard te maken. Bij Halbertsma dienden de boulevards vooral ter verfraaiing en ter accentuering van de monumentale bebouwing, net als in Parijs, maar Lindo zou een ander koers varen. Pas met Berlage in 1908 in de ambtsperiode van wethouder Lely werden er weer kaarsrechte Halbertsma-achtige doorbraken getekend dwars door de historische stad.

200 www.arneym.nl/arnhemmers/lindo (05-2011).
201 HGA toegangsnummer 0930: dagboek Lindo uit 1912, nr.4: 7, 8
202 HGA toegangsnummer 0930: dagboek Lindo uit 1912, nr.7: 103



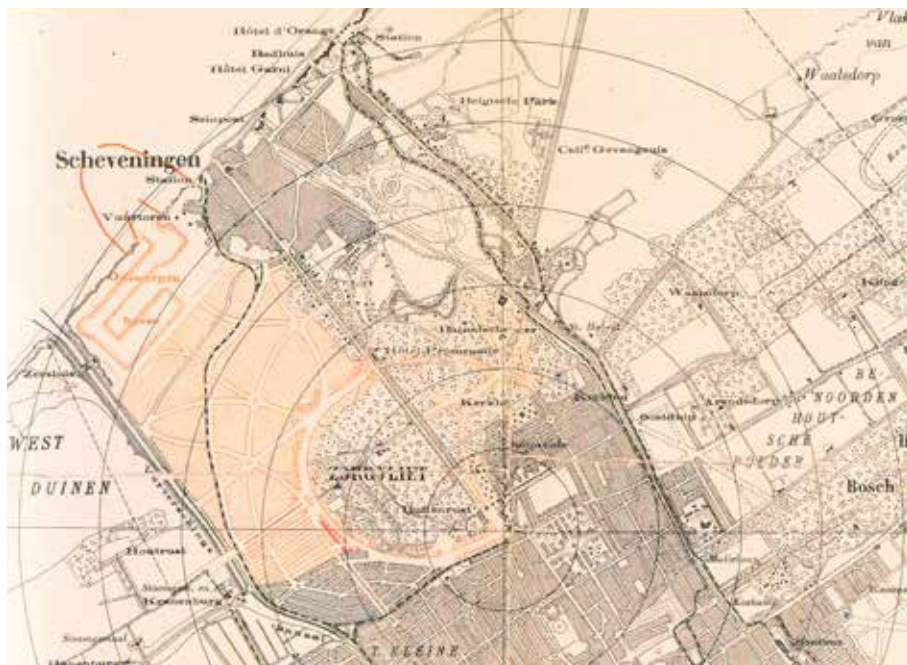
Figuur 46
 Het plan van Halbertsma om Den Haag naar voorbeeld van Parijs uit te breiden met boulevards en rond-points bron: De Ingenieur 1891

Het Duits-Oostenrijkse stedenbouwdebat en de positie Lindo

Over de esthetiek en de opvattingen over stedenbouwtradities van Lindo zijn we alleen indirect geïnformeerd en door de plannen te bekijken en te vergelijken die hij en zijn dienst vervaardigden. In zijn publicaties en dagboeken rept hij met geen woord hierover en beperkt hij zich tot droge opsommingen van resultaten, hoewel de dagboeken uit de periode 1890 tot 1910 zijn verbrand.²⁰³ Maar het uitbreidingsplan uit 1895 van de hand van Lindo laat een fraaie invulling zien voor het Statenkwartier met lanen met een gebogen beloop. Ook discussies in de raad en briefwisselingen met de raad laten de koers van Lindo zien. Lindo sprak zijn talen en was klaarblijkelijk goed op de hoogte van wat er gaande was in de stedenbouw in de Duitse, Franse en Engelse taalgebieden. De kern van het probleem van de moderne stedenbouw rond 1890 was de omkering van de relatie tussen gebouwen en open ruimten (Sitte 1889; Berlage 1892), vooral in de stedenbouw in de metropolen zoals deze in Europa (Londen, Parijs, Wenen, Berlijn, Petersburg) en in Noord-Amerika tot ontwikkeling kwamen met hun boulevards en monumentale representatieve gebouwen die geïsoleerd in de stad kwamen te liggen (Schorske 1961; Castex, Depaule & Panerai 1980; Olsen 1986, Hall 1988, 1998). In zijn voorwoord stelde Sitte dat het hem daarom raadzaam leek om een poging te wagen een behoorlijke hoeveelheid mooie oude pleinontwerpen te onderzoeken op de oorzaken van hun effect, omdat die oorzaken, als ze goed begrepen zouden zijn, een geheel van regels zouden kunnen opleveren. Met de toepassing daarvan zouden dan gelijksoortige voortreffelijke effecten bereikt moeten kunnen worden. De samenhang tussen stedelijke ruimte en bebouwing manifesteerde zich volgens Sitte het beste bij pleinen. De mate van beslotenheid hing samen met de afmetingen van het plein en de hoogte van de pleinvanden. Bij een breedte van 30 meter paste het beste een hoogte tussen de 15 en 30 meter. Individuele gebouwen mochten volgens Sitte alleen in uitzondering een plein domineren zoals, bijvoorbeeld, kerken die vaak vanaf het begin van de stedelijke ontwikkeling het middelpunt vormden. Monumentale gebouwen moeten volgens Sitte deel uitmaken van de pleinvand en niet solitair in de ruimte staan. Hedendaagse moderne pleinen waren in zijn ogen schaalloze vlakten waarop gebouwen verdronken in ruimte. In het verleden vormden de open ruimte, de pleinen en de straten één aaneengesloten geheel. Dat bracht een gevoel van stedelijkheid en geborgenheid teweeg bij de beschouwers van de stad. Pleinen en straten waren er al eeuwen en de gebouwen wisselden om de zoveel jaar binnen dat oeroude kader van de straten en pleinen. Dat gaf de historische stad haar schilderachtig beeld en continuïteit. Sitte meende dat het gedrag van de mens als sociaal en artistiek wezen was te beïnvloeden door het stadsbeeld. Een stad moest aan psychische behoeften tegemoetkomen en stadsplannen moesten een stadsbeeld scheppen door bijzondere aandacht voor de verhoudingen tussen straten, pleinen en bebouwing met als doel een gesloten stadsbeeld te scheppen. Elke stad heeft een 'karakter', volgens Sitte, en dat

moet herkend en benut worden. Sittes theorie was meer dan een esthetische theorie voor stadsuitleg. Aspecten als terreinkennis, morfologie en historie van het landschap, analyse van de bevolkingsontwikkeling, de economie en het verkeer dienden daarbij betrokken te worden (Sitte 1889; De Klerk 2008: 267).

Lindo's directeur van Bouw- en Woningtoezicht, A.J.M. Stoffels betoogde in een gezamenlijke publicatie uit 1913 dat het de dienst niet alleen te doen was om de verkeerscirculatie. Men wilde bewust het starre raster met de lange zichtlijnen doorbreken en men wilde het beeld beïnvloeden door de wegen onder verschillende hoeken met elkaar te laten snijden: 'Deze omstandigheden zijn van grooten invloed geweest op de architectonische ontwikkeling van de bebouwing. Zij prikkelde tot studie en gaf daardoor aanleiding tot groote verscheidenheid en tot verbetering in vergelijking met het ook in 's-Gravenhage voorkomende verschijnsel, dat talrijke huizen volgens hetzelfde type in eenvormigheid, in lange rijen werden gebouwd.' (Van Gelder, Jurriaan Kok, Lely, Lindo, Stoffels & Van Zuylen van Nyevelt 1913: 152, 153).



Figuur 47

Uitbreidingsplan uit 1895 van Lindo voor het latere Duinoord II en Statenkwartier, twee opvallende punten: Het zwaartepunt volgens Lindo ligt bij het punt waar de Laan van Meerdervoort en Scheveningseweg / Anna Paulownastraat elkaar kruisen (tevens het woonhuis van Scheurleer), later zou hier het Vredespaleis worden gesitueerd waarvoor Gokoop (die in het Catshuis woonde) grond beschikbaar stelde voor een vriendenprijsje. De wijken van Scheurleer en Gokoop liggen in een ring rond dat nieuwe zwaartepunt. Het stratenplan van de nieuwe wijken (licht roze) van Scheurleer en Gokoop hebben allemaal straten met een gebogen beloop en rondpoints. bron: Freijser 1989

Op de achtergrond was er een debat gaande tussen Duitse en Oostenrijkse stedenbouwers over het 'fait primitif' van de stedenbouw: de ratio of de ervaring (Schorske 1961; Olsen 1986; Van der Woud 1991; Hall 1988, 1998). Een kamp dat vooral 'de ervaring van de stedelijke ruimten' belangrijk vond en een kamp dat vooral 'de rationele organisatie' van de stedelijke ruimten bepleitte.²⁰⁴ De grote voorvechter van het eerste kamp was de Weense stedenbouwer Sitte en van het tweede kamp zijn stadsgenoot Otto Wagner (1841-1918) en de grote Berlijnse stedenbouwer Hermann-Joseph Stübben (1845-1936).²⁰⁵ Over het visuele aspect merkte Sitte op dat: 'In artistiek opzicht is alleen van belang wat te overzien, te zien is, dus één straat, één plein tegelijk,' (Sitte 1889/1991: 99; Reiterer 2003). Sitte stond niet afwijzend tegenover moderne stedenbouw, naar zijn mening werden veel problemen opgelost met het reguleren van het stratenpatroon maar tegelijk ook geschapen. Hij betoogde hierover: 'Moderne systemen, jazerker! Strenge systematisch alles aanpakken en geen haartje van de eenmaal opgelegde sjabloon afwijken, totdat het genius is doodgemarteld en al het levenslustige gevoel in systematiek is gestikt – dat is het kenmerk van onze tijd.' (Sitte, 1889: 99). Sitte stelde een verzoening voor tussen hoe men de stad ervaart, de fraaie pleinen en hoofdstraten, en de praktische kanten van de stad. In de visie van Sitte moest de kunstenaar eerst het

204

Rationeel verkeersraster of schilderachtige plan? Het debat ging om de uitgangspunten voor de uitleg van straten, moest men structuur (verkeerscirculatie) of ervaring van de stedelingen als uitgangspunt hanteren?. In navolging van Duitse stedenbouwers beperkte men zich tot de hoofdstructuur, een variant op het raster, en liet men de invulling over aan particulieren. Sitte (1889) haalde een bericht aan uit de *Deutsche Bauzeitung* van 1874: 1 Het ontwerpen van stadsuitbreidingen bestaan in essentie uit het vaststellen van de belangrijkste kenmerken van alle verkeersmiddelen - straten, paardentrams, stoomtrams, kanalen – die systematisch en derhalve flink uitgebreid moeten worden behandeld. 2 Het stratenpatroon moet eerst alleen maar de hoofdtracés omvatten, waarbij zoveel mogelijk rekening moet worden gehouden met bestaande wegen, evenals met die secundaire tracés die voorgeschreven zijn omdat ze door lokale omstandigheden worden bepaald. De indeling op een lager schaalniveau moet eerst al naar gelang de toekomstige behoefte worden aangepakt of aan de particuliere sector worden overgelaten. 3 Het groeperen van verschillende stadsdelen komt neer op het kiezen van een geschikte locatie en andere karakteristieke kenmerken, en is alleen als het niet anders kan een zaak van sanitaire voorschriften die voor bedrijven gelden. (Sitte, 1889: 128) Sitte kon zich niet vinden in deze minimalistische stedenbouwkundige praktijk. Hij reageerde hiermee vooral op stedenbouwprincipes van Stübben. Van hem was de uitspraak uit zijn standaardwerk *Der Städtebau* (1890): '*überall Schema, keine Eigenart*'. Stübben bracht het werk van een andere grondlegger van de stedenbouw Richard Baumeister tot een hoogtepunt: de classificatie van de stad als raster, driehoekig of radiaal schema. Baumeister beschreef dat o.a. in zijn boek: *Stadt-Erweiterungen in technischer, baupolizeilicher und wirtschaftlicher Beziehung* (1876).

205

Rationeel verkeersraster of schilderachtige plan? De Amerikaanse cultuurhistoricus Carl Schorske (1961/1989) zette deze twee tradities van stedenbouw tegenover elkaar en stelde ze voor als onoverbrugbare tegenstelling. Door Sitte en Wagner tegenover elkaar te plaatsen stelde Schorske zichzelf ook op in een lange traditie die begon bij Brinckmann en die de stedenbouw vooral zag als een wegenraster met objecten (Van der Woud, 1991). Volgens Schorske richtte Sitte zich op het verleden en de traditie en verviel in historische mijmeringen en wilde zo het gebrek van de stad corrigeren. Stadsgenoot Wagner richtte zich op de toekomst en zag het nut als beginsel voor de stad en de gebouwen en wilde zo de verpauperde bevolking redden. Echter er was meer gaande. Sitte geloofde niet in de evolutie zoals deze in de stijlengeschiedenis werd voorondersteld. De kunsthistorica Gabrielle Reiterer (2003) liet in haar studie een ander beeld zien dan Schorske. In feite voldeed Sitte niet aan de criteria van het modernisme met zijn emancipatorische doelstellingen en vooruitgangsgeloof. Het was vooral Sittes impliciete afwijzen van de 'mechanische' stijlengeschiedenis met de vooronderstelde verbetering in de verre toekomst. Sitte hanteerde geen 'overalltheorie', net zoals Darwin gebruikte, Sitte nooit het begrip 'evolutie' om zijn ideeën toe te lichten.

stelsel van fraaie hoofdstraten en pleinen ontwerpen en pas daarna volgde invulling van de massa woonwijken die aan de vrije markt werd prijsgegeven (Sitte 1889: 100, 141). Bij oude steden was er volgens Sitte oorspronkelijk alleen het ononderbroken straatwanden, de gesloten stedelijke ruimte. Moderne stedenbouw streefde volgens hem naar het tegenovergestelde, naar het losmaken, het maken van aparte blokken: woningblok, pleinblok, tuinblok en het solitaire monumentale gebouw in een lege ruimte op de plek van zo'n blok. Kortom het invullen van een wegenreaster. Volgens Sitte zat er in dat systeem een verkeerde neiging. Wij zouden het ideaal dat zulke ontwerpen nastreefde, wiskundig definiëren als een streven naar een maximale hoeveelheid rooilijn langs de straat terwijl juist het visuele aspect en de ruimtelijke waarneming centraal moest staan in de stedenbouw, net zoals bij de barok.

Voor Lindo lag het 'fait primitif' bij de ervaring, hoewel hij afhankelijk was van bouwgrondmaatschappijen. Zijn strategie was dat zijn dienst de uitbreidingsplannen op hoofdlijnen maakte met hoofdstraten en doorgaande wegen, en de verschillende invullingen daarvan samen met de verschillende bouwgrondmaatschappijen vervaardigde. Daarbij hield de dienst zich ook met de woonstraten bezig. Voor 1890 waren woonstraten een zaak van bouwgrondmaatschappijen, deze moesten voldoen aan een aantal eerder omschreven basiseisen. Doorgaande en hoofdstraten waren toen een zaak én probleem voor de gemeente. Lindo zou veel aandacht besteden aan het stelsel van hoofdstraten. Voor de geleiding in de stedelijke ruimte had Lindo voor elk type straat een profiel bedacht (Van Gelder, Jurriaan Kok, Lely, Lindo, Stoffels & Van Zuylen van Nyevelt 1913: 101, 102). De stads-ontsluitingswegen (>30m) en de hoofdstraten (22-27m) waarbij met verkeerscirculatie en trambaantracés rekening werd gehouden, en de woonstraten (>10m). Door voortuinen die Lindo toevoegde werden woonstraten gewoonlijk breder. Voorzieningen zoals scholen en kerken werden gewoonlijk niet opgenomen in de stratenplannen, echter bij het plan voor Transvaalkwartier reserveerde Van Liefland op voorhand al ruimte voor drie scholen, een noviteit.

Het dorpse karakter en de groene lanen

Het dorpse karakter van Den Haag werd versterkt door de wegenprofielen van hoofdstraten en toegangswegen waarbij vooral het lommerrijke groen en voortuinen het beeld bepaalden. Het stelsel van hoofdstraten bestond voor een deel uit de al aanwezige oude straten parallel aan de strandwallen die werden doorgetrokken. Daartussen kwam een stelsel van hoofdstraten: haaks (als scheiding tussen verschillende wijken) en diagonaal met knikken (als ontsluiting van de wijken). Al deze hoofdstraten waren vormgegeven met een overeenkomstig straatprofiel. Bij de stratenplannen tussen deze hoofdstraten werden de richting en breedte van de straat, de hoogte van de gevels, de afschuining van hoeken en de aanleg van nutsvoorzieningen zoals riolen in raadsbesluiten, bij akten van overdracht van de grond en in de bouwregelgeving vastgelegd (Bakker Schut 1948).



1 Laan van NOI 1925,
bron: HGA beeldbank 0.42179



2 Laan van NOI 1938,
bron: HGA beeldbank 0.42124



3 Schilderswijk, Vaillantlaan uitgelegd tussen 1890
en 1895, foto 1914, bron: HGA beeldbank 6.04334



4 Duinoord, Groot Hertoginnelaan, de wijk van
Scheurleer, bron: HTM fotonet



5 Valkenboskwartier, Valkenboslaan 11-21
uitgelegd in 1907, foto ca.1925,
bron: HGA beeldbank 6.00042



6 Scheveningen, Cornelis Jolstraat uit 1907,
woonstraat met voortuinen en variatie in huizen,
bron: HGA beeldbank 6.00102r

Figuur 48

De stedelijk ensembles met de lanen en voortuinen zoals Lindo deze graag zag. Bij doorgaande straten een dubbele rij lindenbomen met een schelpenpad in het midden en de tram op de rijbaan, bij woonstraten tuintjes voor de huizen

De bouwgrondmaatschappijen betaalden de aanleg van de straten en de daarmee gepaard gaande kosten zoals ophoging, verharding, riolering, afwatering en straatverlichting. De grond voor de openbare wegen werd dan kosteloos overgedragen aan de gemeente. Soms gebeurde dit ook als ondernemers er zelf niet direct belang bij hadden, zoals Goekoop deed met het verbreedde deel van de Laan van Meerdervoort tussen het Verversingskanaal en de Beeklaan rond 1893.²⁰⁶ Deze voorname straten met de fraaiste huizen kregen een specifieke inrichting met een middenzone voor voetgangers met schelpen en een dubbele rij lindebomen (Van Gelder, Jurriaan Kok, Lely, Lindo, Stoffels & Van Zuylen van Nyevelt 1913: 101, 102). Dat was ook de inrichting die werd gehanteerd bij de gedempte grachten binnen de singels. Tijdens het interbellum rooide de gemeente de meeste bomenrijen en verdwenen schelpenpaden ten behoeve van het toenemende autoverkeer.

Langs deze hoofdstraten en toegangswegen kwamen geen winkels of voorzieningen voor. Bij Duinoord zouden winkels niet worden toegestaan langs de hoofdstraten en bij andere doorgaande straten uit deze periode zijn die er ook niet. Of dat door Lindo was bepaald of door de bouwgrondmaatschappij die de status van de wijk wilde verhogen blijft onduidelijk.²⁰⁷ Vaak ontstonden winkelstraten op een natuurlijke wijze zoals de Reinkenstraat (Duinoord), Frederik Hendriklaan (Statenkwartier) en Weimarstraat (Regentessekwartier en Valkenboskwartier). Zo kwam het zwaartepunt van alle activiteiten binnen de wijken te liggen en niet langs de representatieve en functionele hoofdstraten. Bij kruispunten of verkeerspleinen van hoofdstraten waren ook geen hoogte-accenten of monumentale gebouwen. De hoofdstraten tussen de wijken waren gewoonlijk recht maar de hoofdstraten in de wijken lagen diagonaal in de orthogonale structuur en kregen knikken mee zodat de wijken een besloten karakter kregen. Nergens zijn er van binnenuit de wijken lange zichtlijnen of is de horizon te zien. De hoofdstraten vormden door oogharen gezien een ruime ringweg rond de oude binnenstad die zo werd ontzien van doorgaand verkeer.

Ook brede fraaie toegangswegen naar de stad werden van het hoogste belang geacht als entrees tot de residentie. De discussie rond de aanleg van de Laan van Nieuw Oost-Indië (NOI) in 1898 laat dat zien. In 1893 vroeg de 'Haagsche Maatschappij van onroerende goederen' toestemming voor de aanleg van een deel van de Laan van NOI.²⁰⁸ In april 1898 ontstond een conflict tussen de maatschappij en het stadsbestuur over de breedte van de straat.²⁰⁹ De maatschappij kwam met een breedte van 14 meter, de gemeente vond dat te gering voor een hoofdtoegangsweg en niet alleen om verkeerskundige redenen: '... nog daargelaten, dat de welstand grotere afmetingen voor dat gedeelte vraagt.'²¹⁰

206	Handelingen van de gemeenteraad 1893, bijlage 226: 54-55
207	Ook nu zijn er langs de hoofdstraten in Den Haag weinig winkels te vinden zoals de Laan van Meerdervoort, Wassenaarseweg, Laan van NOI of Statenlaan, Regentesselaan, Valkenboslaan. Alleen de Vaillantlaan en Paul Krugerlaan vormen een uitzondering.
208	Handelingen van de raad 1893, bijlage 227: 55
209	Handelingen van de raad 1898, bijlage 246: 76-78
210	Ibidem: 76

Er ontstond een patstelling. Op de achtergrond speelde ook een ander conflict tussen de maatschappij en de gemeente over een stratenplan van de maatschappij in de Schilderswijk bij de Jan van Gojen en Van Ostadestraat. Een deel van de Laan van NOI was 30 meter breed. In een compromis stelde de bouwmaatschappij voor om het overige deel van de laan 23,5 meter te maken: twee rijbanen van 6 meter met een middenstrook van 7,5 meter en langs de huizen aan beide zijden 2 meter trottoir. De voortuinen van de huizen werden dan 3,25 diep zodat er in totaal tussen de gevels de gevraagde 30 meter aanwezig zou zijn. De bomenrijen, die klaarblijkelijk al aanwezig waren, konden dan worden gehandhaafd. De gemeente sloot zo een compromis ten voordele van een fraaie toegangsweg en ten nadele van een arbeiderskwartier zoals de Schilderswijk.

Woonstraten met licht, lucht en intimiteit

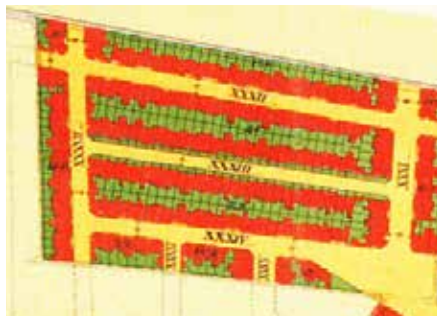
Bij de woonstraten verschenen in Lindo's plannen ook voortuinen voor meer lucht en licht. Aan het begin en einde van de woonstraten waren er geen tuintjes zodat er een vernauwing ontstond, in het overige deel was er een verbreding met voortuinen. Woonstraten kregen zo niet alleen meer licht en lucht maar ook intimiteit en beslotenheid. De bouwverordening stelde vanaf 1892 de norm dat de te bouwen woningen geen gevels mochten hebben die hoger waren dan de straatbreedte vanaf het trottoirvlak gerekend (Bakker Schut 1948: 74). Volgens Bakker Schut mocht voor 1892 de gevel niet hoger zijn dan 1,5 x de straatbreedte, hoewel er in de raadsbesluiten na 1876 vrijwel altijd de voorwaarde 1:1 werd opgenomen, zoals in het hoofdstuk hiervoor beschreven. Er werd gerekend tot de kroonlijst of de halve hoogte van de topgevel. Voor woonstraten was 12 meter tussen de gevels gebruikelijk maar de natuurliefhebber Lindo introduceerde voortuinen en daardoor moesten de straten 16 meter breed worden. Het argument dat hij aanvoerde was dat de luchtcirculatie in de straten zo verbeterde. De rijbaan was 5 meter breed met aan weerszijden 2 meter trottoir en vervolgens aan beide zijden 3,5 meter voortuinen. Voor de gemeente was dit een gunstige zaak, immers nu hoefde men niet meer 12 meter straat aan te leggen en te onderhouden maar slechts 9 meter openbare verharding. Daar hadden de raadsleden, die geen belangen hadden bij de bouwgrondmaatschappij in Transvaalkwartier, wel oren na.²¹¹ De oude regel voor wat betreft de afronding van hoeken met een straal van 3 meter werd in de periode van Lindo ook gewijzigd. Bij het Regentessekwartier werd nog geen afschuining van hoeken geëist maar bij latere plannen zoals Transvaalkwartier werden deze wel voorgeschreven.

211

Transvaal: Handelingen van de raad 1898, bijlage157, 15 maart: 46-48; Handelingen van de raad 1898, bijlage 213, 13 april: 67-68



Figuur 49
 Stratenplan voor Transvaaklwartier door Van Liefland ontworpen voor bouwgrondmaatschappij Engelenburg in 1897, bron: HGA beeldbank



Figuur 50
 Fragment uit het plan met de afwisseling tussen brede straten zonder voortuin en smalle straten met voortuin, blokken zijn op de hoeken open



Figuur 51
 Fragment uit het plan met voortuinen en voorzieningen zoals scholen (wit), blokken zijn op de hoeken open, de wijkontsluitingsweg is breder voor de tram en de middenzone met bomen

Als er op de tekeningen geen hoeken stonden aangegeven bij de bebouwing moest deze gelijkzijdig worden afgeschuind met minimaal 2,75m1 op de rooilijnen, of afgerond met een straal van 2 meter bij hoeken kleiner dan 60 graden (Bakker Schut 1948).²¹² Het dorpse karakter werd met de voortuinen bij de wijken voor de middenklasse nog eens benadrukt in woonstraten zoals de 2e Schuytstraat, Nicolaistraat, Danckertstraat (Duinoord), Vivienstraat, Ten Hovestraat, Van Hoornbeekstraat, Frankenslag, Adriaan Pauwstraat, Antonie Duyckstraat, Van Beverningkstraat etc. (Statenkwartier), Willem de Zwijgerlaan (Geuzen- en Statenkwartier), Copernicusstraat, Galileistraat, Fultonstraat, Stephensonstraat, Thomas Schwenckestraat, Hendrik van Deventerstraat (Regentessekwartier en Valkenboskwartier). Het gevoel van gemeenschappelijkheid dat bij de Hofjes van Van Liefland een rol speelde kreeg zo ook in de stedenbouw van Lindo een vorm. Dit thema zou tijdens het interbellum verder worden uitgewerkt en vervolmaakt. In de raadsbesluiten werden deze normen expliciet vastgelegd als voorwaarde voor vergunningverlening aan de bouwgrondmaatschappij. De kwaliteit van de bebouwing stimuleerden de bouwgrondmaatschappijen door gevelconcorso's uit te schrijven, zoals bij Duinoord en het Bezuidenhout. Zoals eerder betoogd namen bouwgrondmaatschappijen soms ook bepalingen op in de grondcontracten met bouwmaatschappijen om te voorkomen dat het niveau in de wijk de verkeerde kant op ging en de verkoopwaarde van de grond te waarborgen. Soms stelde de verkopende partij eisen, zoals de Groothertogin deed met Duinoord. Ook de gemeente probeerde in grondcontracten bepalingen over kwaliteit op te nemen over de inrichting en het uiterlijk van de wijk en haar bebouwing, aldus Stoffels (Van Gelder, Jurriaan Kok, Lely, Lindo, Stoffels & Van Zuylen van Nyevelt 1913: 101, 102).

Individualisering van het woonhuis

Voor het stadsbeeld van het fin de siècle is de vergaande individualisering van de typologie van het woonhuis kenmerkend. Dit manifesteerde zich in de geleding van de bouwmassa, de ordening van de binnenruimten, de een nieuwe relatie tussen openbaar en privé en de materialen en kleuren. Uiteindelijk zou deze individualisering leiden tot de woningwet waarbij de overheid bijdroeg aan de doelstelling van een eigen huurwoning voor elk gezin. Volgens Bakker Schut (1939, 1948) zijn er in de Haagse woningbouw drie perioden die zich messcherp aftekenen in de typologie van de woningen: de periode van voor 1892 met zijn seriematige woningbouw (*laisser faire*), de periode van de individualisering tussen 1892 tot 1916 (*fin de siècle*) en de periode van collectivisering van de woningbouw 1916 tot 1933. De gesloten stedelijke ruimten van Lindo zijn onlosmakelijk verbonden met de typische woningbouw van het fin de siècle. Vanaf 1892 mochten woningen nog uitsluitend aan de straat worden gebouwd omdat het Stedelijk Keur uit 1841 eindelijk werd ingetrokken. Jaren hadden

212

Regentessekwartier: Handelingen van de raad 1893, bijlage137, 20 maart: 33-34; Handelingen van de raad 1893, bijlage199, 17 april: 47-48; Handelingen van de raad 1894, bijlage 9, 5/8 januari: 2-4

de hygiënisten gevochten tegen de misstanden op de binnenterreinen. Dat betekende dat voortaan iedere woning een voordeur aan de straat moest hebben en dat leidde tot een stormachtige ontwikkeling in woningtypen. In eerste instantie alleen de 'boven- en onderwoning met achterhuis' waarbij de trap zowel binnen als buiten kon liggen. Tijdens het interbellum verschenen de Haagse portiekwoningen met 4 en soms 6 appartementen en 2 benedenwoningen. Er waren echter al voorbeelden van dit type woning uit 1914²¹³ en vanaf 1901 werden ze aan de Delftselaan gebouwd. Typologisch gezien ontwikkelde de 'boven-benedenwoning' zich stapsgewijs tot deze grotere portiekwoning van het interbellum (Bakker Schut 1939, 1948). In beide gevallen bleef de bebouwing overwegend in drie bouwlagen. De boven-benedenwoningen kregen vaak een plat dak met een voorgevel die boven het dak uitstak, waarbij het bovendakse metselwerk werd beëindigd door kantelen of verhogingen bij de bouwmuren. De architectuur verwees vaak naar de mode van die tijd, de art nouveau en Wiener secession. De benedenwoning had één bouwlaag en daarbij meestal een achterbouw met twee of meer verdiepingen. Als er twee of meer bovenwoningen waren, was er een stenen buitentrap die binnen het bouwvolume lag. De trap naar één bovenwoning was vaak inpandig zoals dat vooral in Rotterdam en Amsterdam gangbaar was. Elke woning kreeg een eigen toilet, een aparte keuken en twee soms drie slaapkamers. Later tijdens het interbellum werd er een badkamer aan toegevoegd. In het begin werden deze woningen met een aantal tegelijk naast elkaar gebouwd door bouwmaatschappijen, zoals in Duinoord, Transvaalkwartier en het westelijk deel van de Schilderswijk, het Regentessekwartier en het Valkenboskwartier. Aan de representatieve pleinen en straten kwamen de duurere woningen en benadrukten de bouwers vooral de individualiteit van de woningen, ook als ze in een rij naast elkaar werden gebouwd door één architect of bouwmaatschappij. Na de Eerste Wereldoorlog veranderde de opzet van de woningen. Het individuele karakter van de woningen verdween en individuele woningen gingen op in het geheel van het bouwblok. De bouwblokken deelde men op in units van zes tot acht appartementen. Twee beneden appartementen die direct aan de straat een voordeur hadden. Met een inpandige open buitentrap kwam men op de eerste verdieping met de voordeuren van de andere appartementen. In 1920 werden verdere bepalingen vastgesteld om achterbouwen tegen te gaan en in 1931 werd de Woningwet herzien en werden achter- en zijrooilijnen werden vastgesteld (Bakker Schut 1939: 75). Naast de typologische vernieuwing was er vernieuwing van het materiaalgebruik.



Figuur 52
Bezuidehout, Louise de Colignyplein uit 1912, door architect A. de Jong Czn. in stratenplan Lindo, bouwgrondmaatschappij Van Liefland en Simons, bron: HGA beeldbank 6.05864



Figuur 53
De bouw van huizen in het Bezuidehout, Anna van Buerenstraat 102-124, architect W.A.P. Sorber uit 1914, bron: HGA beeldbank 6.05819

Revolutie in de ontwikkeling van technieken en bouwmaterialen²¹⁴

De mogelijkheden tot individualisering en esthetisering kreeg een stevige stimulans door de revolutie in technieken en bouwmaterialen. Tot 1890 domineerden bezande bakstenen (in rode, gele en roze tinten) met witte banden, sluitstenen en wit pleisterwerk het stadsbeeld. Daarna vonden de nieuwe materialen snel een weg in de bouwkunst en veranderde de aanblik van gevels drastisch, hoewel ook de oude materialen nog volop werden gebruikt. Nieuw waren de toepassingen van helderrode verblendsteen, kalkzandsteen in diverse tinten en weelderige vormen, geglazuurde stenen in wit, geel, blauw, rood en bruin, natuursteen, keramiek, gietijzer en grote glasvlakken (Gans 1960, 1966; Blijstra 1967, 1975; Verbrugge 1981). De Haagse variant van deze architectuur had felle kleuren en sterk gelede bouwmassa's. Vaak namen in de architectuur exotische motieven op, vooral uit Oost-Indië (Verbrugge (1981:11, 37). Ook combinatie van baksteen en kalkzandsteen kwam veel voor. Gietijzeren bruggen, kolommen, lantaarnpalen voor de gasverlichting en hekwerven verschenen overal in de stad. Maar vooral het gegoten en het getrokken glas voor de etalages met gietijzeren ondersteuning. Men zag bij veel Haagse winkelpuien weelderig gebogen en bewerkte kozijnen van tropisch hardhout, tegeltaleaus en keramiek in allerlei vormen en vooral met de typische groenblauwige kleur. Met deze grote verscheidenheid aan materialen werd het benadrukken van de individualiteit van de klant veel eenvoudiger voor de ambitieuze architect.

Voor het maken van baksteen werd in 1853 de vaste ringoven geïntroduceerd als alternatief voor de veldbrandovens buiten en in 1873 de tunnelbakoven waarvan er in 1916 nog maar enkele in gebruik waren. Pas met de wederopbouw werd dit het belangrijkste steenbakproces (Stenvert & Van Tussenbroek 2007: 101-103).

Aanvankelijk vormde men stenen van klei met de hand die in een vormbak werden gedruwd, de iets geplooid 'handvormsteen'. In 1867 werd klei onder druk uit de kleimolen in bezande houten bakken geperst, daarmee kreeg men vlakke bezande 'vormbakstenen'. Vanaf 1854 ontwikkelde men de 'strengperssteen' die in 1880 in Nederland werd geïntroduceerd. De klei werd daarbij uit een spuitmond op een band geperst. De kleistreng werd met een snijdraad op maat gesneden waardoor deze steen zijn herkenbare snijranden kreeg. Door toevoeging van kalk in de klei konden bakstenen met kleurnuances worden geproduceerd zoals geel, lichtrood, roze en geelroze die zo typisch zijn voor de wijken tussen 1880 en 1890. Bij de 'verblendsteen' voorzag men de 'strengperssteen' van gaatjes zodat deze bij het bakken vormvast bleef. Een populaire steen tussen 1890 en 1910 was de gladde helderrode tot oranje 'verblendsteen'. De strakke en gladde verblendsteen was ook geschikt om te glazuren. Glazuur in wit, geel, blauw, rood en bruin werd op de steen aangebracht en meegebakken. Aan het einde van de negentiende eeuw was de productietechnologie van baksteen zo ontwikkeld dat architecten over talloze mogelijkheden konden beschikken.

Vanaf 1825 nam het gebruik van gietijzer als ornament toe in Nederland. Hoogtepunten van bouwlogistiek en gietijzerconstructie was het Crystal Palace dat in Londen werd gebouwd voor de wereldtentoonstelling in 1851. Amsterdam volgde snel en tussen 1855 en 1864 bouwde men met het Paleis voor Volksvlijt. In Den Haag waren het vooral de firma's De metaalpletterij en ijzergieterij L.I. Enthoven & Co (Enthoven & Havelaar 1996) vanaf 1848 tot 1906 en De Prins van Oranje. Twee bedrijven: de ene aan het Spui in de Rivierenbuurt en de andere in de Stationsbuurt. Voor het gietijzer werd ruwijzer gebruikt, door het walsen, pletten en trekken kon men allerlei producten vervaardigen van het materiaal. Al vroeg werden kolommen van gietijzer gemaakt omdat deze hoge druk konden weerstaan. In 1856 werd het proces verbeterd toen Henri Bessemer de peerconvector uitvond. In grote hoeveelheden produceerde men ruwijzer met zeer hoge temperaturen. Het gegoten ruwijzer bevatte veel koolstof en was hard, sterk en bros. Later verbeterde men het proces en verminderde men het koolstof aanzienlijk zodat men het veel taaiere staal kreeg dat grote trekspanningen kon opnemen (Stenvert & Van Tussenbroek 2007). De eerste experimenten in gietijzer waren nog van rijksbouwmeester Rose met de gietijzerconstructies van Het Ministerie van Koloniën (1859-61), de gietijzeren kap na een restauratie van de Ridderzaal (1861-1900) en de gietijzeren façade van De Hoge Raad (1861-1938) aan het Plein. De gietijzeren torenspits van de St. Jacobskerk (1861-1951, Van der Waeyen Pieterszen) en de dakconstructie van het Panoramagebouw aan de Bezuidenhoutseweg (1880/81-1887, Wesstra), de kappen van Station Hollands Spoor (1888/93, Margadant) en Station Staats Spoor (1868/70-1973, Van Erkel) werden gefabriceerd door de firma Enthoven. Veelvuldig verschenen gietijzeren bruggen als de loopbruggen over de Oost Singelgracht en de Oranje Buitensingel (1861), de brug bij de Mauritskade (1885), de brug bij de Noordwestsingel (1885) en de vele andere gietijzeren bruggen, kolommen, lantaarnpalen voor de gasverlichting en hekwerken. Kantoorgebouw Mercurius,

Noordeinde 43 (1901/02, Hoek & Wouters) kreeg in zijn geheel een gietijzeren constructie omkleed met cementsteen zodat een vrije vloerindeling mogelijk werd, een noviteit volgens het Bouwkundig Weekblad van 27 april 1901.

Cementsteen werd gebruikt om lichte binnenwanden te maken en de brandgevoelige gietijzeren constructies te omkleden. Het materiaal was een mengsel van portlandcement en zand dat door een chemisch proces werd verhard. Vanaf 1868 werden cementsteen en producten zoals cementsteenrioolbuizen geproduceerd door de 'Nederlandse cementsteenfabriek' aan de Vrijenban bij Delft van P.M. Lindo (de oom van I.A. Lindo). Vanaf 1877 werd er kunstzandsteen in Velsen geproduceerd en in 1888 in Rotterdam.

Kalkzandsteen is een mengsel van gebrande kalk en zand met soms een bijmenging van steenkool- of turf. Vanaf 1880 werd kalkzandsteen met hogedrukstoom verhard en in 1894 in verhardingsketels zodat het hardingsproces versnelde. In Nederland werd de eerste kalkzandsteen in 1898 in Oldenzaal geproduceerd. Naast witte kalkzandsteen kon men ook rode kalkzandsteen maken als imitatie van baksteen (Stenvert & Van Tussenbroek 2007: 104,105). De mooiste en fraaiste kalkzandsteen werd door de Haagse kalkzandsteenfabriek Kranenburg gemaakt tussen 1899 en 1906. In Den Haag werd dit materiaal in deze periode veel gebruikt, vaak in combinatie met baksteen. Vaak waren er banden in het metselwerk of sluitstenen boven openingen van kalkzandsteen. Bekende kalkzandsteen-toepassingen in Den Haag zijn de Woonhuizen Laan van Meerdervoort 213-237 (1900/1901) van de architect J. Olthuis, vooral bij huisnummer 215 in een grillige en weelderige vorm. Ook de architecten Mutters en Simons gebruikten grillig gevormd kalkzandsteen in de gevels. Er werden ook woningwetwoningen in kalkzandsteen uitgevoerd, in het zuidelijk deel van de Fahrenheitstraat maar ook fraai gedetailleerde woonpanden aan het Regentesseplein. Ook in de Newtonstraat staan woningen uit de beginperiode van de kalkzandsteen. In het Statenkwartier ontwierp de architect Hoek in 1902/03 aan de Cornelis de Wittlaan 58-81 eveneens woningen voor de 'Coöperatieve Bouwvereniging 'Gemeenschappelijk Huizenbezit'' in kalkzandsteen.

Beton was al bij de Romeinen bekend maar door toevoeging van de juiste fracties zand en grind, en vooral ijzer om de trekkrachten op te nemen kreeg het materiaal zijn betekenis voor de moderne bouwindustrie. Beton kon grote druk opnemen en zware lasten dragen, maar men kon er ook grote schaalconstructies mee vervaardigen. De Fransman Joseph Monier kreeg in 1877 een patent op het maken van balken van een mengsel van cement, zand en water, waarin hij ijzeren staven toepaste voor de trekkracht.

In 1879 kocht een Duitser de Monier-octrooi en in 1880 werd het Monier-octrooi in België verworven. In 1893 paste Cuypers monierwerken toe bij de restauratie van het kasteel De Haar bij Haarzuilen. De Duitser Mathias Koenen ontwikkelde rond 1887 de eerste berekeningsmethoden en bedacht dat wapening onder in de balk moest liggen in plaats van het midden. Tenslotte werd er grind aan het mengsel toegevoegd zodat er voor het eerst gewapend beton ontstond. Bij het betonpatent van François Hennebique uit 1892 werden vloeren, balken en kolommen in één monolithisch geheel gevormd.

Na het verlopen van het Hennebique-patent in 1907 werd het skelet van gewapend beton algemeen gangbaar (Stenvert & Van Tussenbroek 2007: 106,107). In de badplaats werd volop met de combinatie beton en ijzer geëxperimenteerd door Van Liefland. Bij Het Wandelhoofd (de Oude Pier) (1900/01-1943, Van Liefland, Wyhofski) werd een complex draagconstructie van gietijzer en beton gebouwd en berekend door de Belgische constructeur Wyhofski. Het Palace Hotel (1903/4-1979, Van Liefland) in Scheveningen was vermoedelijke het eerste gebouw met een volledig betonskelet in Den Haag en met een parkeergarage onder het gebouw in Nederland. Circus Schumann of Circus Cascade of het huidige Circustheater (1903, Van Liefland, De Wolf) kreeg een indrukwekkend dak uit een schaal van beton met ijzer om de trekspanningen op te nemen. De stijgende prijzen voor baksteen, waar dure brandstof voor nodig was, en de oplopende lonen voor metselaars waren voor de gemeente de redenen om beton als bouw materiaal te onderzoeken. Bakker Schut (1939: 71, 72) omschreef een experiment met 8 dubbele woningen elk volgens een eigen methode en bouwmethodiek uit te voeren. Vermoedelijk gaat het hier om de betonwoningen aan de Westduinweg en de Tarbotstraat. Na de proef besloot de gemeente een aantal jaren later in 1921 om 42 woningen in korrelbeton uit te voeren. Bij de aanbesteding van woningen in Duindorp mochten de aannemers ook een prijs neerleggen voor de uitvoering in slakkenbeton, echter de prijs voor baksteen en arbeid was inmiddels gedaald zodat men voor een traditionele bouw koos, aldus Bakker Schut. Bij korrelbeton werden puinkorrels met cement tot beton verwerkt, bij slakken beton werden hoogovensintels als toeslagmateriaal gebruikt.

Ook glas was al bekend bij de Romeinen, het was een mengsel van voornamelijk zand, soda en kalk. Het gesmolten glas is een amorf materiaal dat zich niet heeft kunnen uitkristalliseren door de snelle koeling. Een glasmassa werd uit de oven gehaald, rondgedraaid tot kleine ruitjes en op maat gesneden. Dat glas werd dan in H-vormige loden strippen gevat, het glas-in-lood. In 1685 werd ten behoeve van de spiegels voor Versailles het gegoten glas uitgevonden. Een dikke vloeibare glasmassa werd op een ijzeren plaat met zand bestrooid gegoten en vervolgens met zand bestrooid en gewalst. Daarna werd het glas aan beide zijden geslepen. Behalve voor spiegels werd dit kostbare product later ook gebruikt voor etalageruiten van formaat, vaak met geslepen facetten. Vanaf 1847 werd er aan de bovenzijde een patroon in gewalst en na 1870 goot men het glas op ijzeren tafels met een reliëf zodat er aan beide zijden patronen ontstonden. Glas werd in verschillende kleuren gemaakt en kunstenaars etsten er voorstellingen in. In 1905 lukte het om een brede band glas tussen twee vuurvaste stenen balken omhoog te trekken uit een stroperige glasmassa. Deze dunne glasmassa werd langzaam afgekoeld en via geleide rollen ondersteund. Dit getrokken glas heeft dan ook kenmerkende strepen. Zowel geblazen als gegoten en getrokken vensterglas raakten in onbruik toen het floatglas werd uitgevonden: de hete vloeibare glasmassa werd uitgegoten in een bak met vloeibaar tin. Daardoor ontstond er het bijzonder vlakke glas dat wij nu kennen (Stenvert & Van Tussenbroek 2007: 113-115).

Winkels van het fin de siècle

Nergens was de behoefte om zich te onderscheiden zo groot als bij winkels. Zoals betoogd veranderde de Haagse binnenstad tussen 1870 en 1910 geleidelijk van een volgepakte woonwerkstad naar een chique dienstenstad met winkelmagazijnen en kantoren met een geheel eigen beeld. Winkelmagazijnen kregen spectaculaire open gevels met grote glasvlakken met een gietijzeren ondersteuning. De winkelstraat liep ruimtelijk door tot diep in de helder verlichte etalages. In de ervaring van het winkelend publiek smolten interieur en exterieur samen tot een geheel. Bij de Haagse Passage uit 1885 waren de vensters en etalages nog van bescheiden afmetingen. Vooral tussen 1898 en 1908 was er een versnelling te zien waarbij veel vernieuwingen werden geïntroduceerd. Het eerste gebouwde voorbeeld was de Toonzaal van ijzergieterij E. Beekman, Denneweg 56 (1898, Bosboom). Deze toonzaal vond navolging met de Toonzaal voor een fietsenhandelaar, Noordeinde 12-14 (1902, Hoek) en het Winkelmagazijn 'De Duif', Venestraat 17 (1905, Molenbroek). Na deze bescheiden experimenten met gietijzer en glas volgden drie enorme winkelmagazijnen: Modemagazijn Schröder, Groenmarkt 25, 26 (1906, De Wolf, aannemer Lorrie), Grand Bazar de la Paix, Spuistraat 45-47 (1906, Van Dorser), Magazijn Hollandia, Prinsegracht 42 (1908, Meyneken), drie magazijnen met enorme gietijzeren constructies, glasdaken, vides en glaspuien. Grand Bazar de la Paix was de eerste echte bazar van Den Haag, waarbij allerlei specialismen waren verenigd in één gebouw, net zoals in de eerste bazar in Parijs. In 1907 bouwde men er nog een deel bij en werd de oppervlakte verdubbeld tot 5200 m². Na de doorbraak bij de Grote Marktstraat werd de bazar doorgetrokken naar de nieuwe winkelstraat van de stad. Later volgde nog een aantal verbouwingen door V&D waarbij uiteindelijk alleen de gevel aan de Spuistraat nog overbleef. Modemagazijn Schröder vertoonde grote gelijkenis met het winkelmagazijn van de firma Herzmannsky, Mariahilfer Straße (1897/98, Maximilian Katscher) in Wenen. Het interieur herinnerde aan de werken van Hofmann en Mackintosh uit dezelfde periode en moet zeer indrukwekkend zijn geweest (Verbrugge 1981: 99). Ook Café Hollandaise, Groenmarkt 29 (1906-?, De Wolf) had een prachtige biljartzaal met een aan de zijkanten gebogen lichtkap, zoals bij de Postsparkasse in Wenen. Helaas werd dit Haagse voorbeeld gesloopt. Alle drie de grote magazijnen waren geïnspireerd door de Wiener secession. Echter, in de Haagse situatie was de gevel veel opener. Typologisch gezien bestond bij alle zes het gebouw uit galerijen rond een grote open vide, een enorme pui direct aan de straat en waar mogelijk een glasdak. Het Pandermagazijn, op de Weversplaats, op de hoek van de Vlamingstraat en de Wagenstraat, had ook een van de indrukwekkendste etalages met voor die tijd enorme glasvlakken. Volgens Gram (1906: 86) was er een strijd gaande tussen ondernemers. De concurrent Peek en Kloppenburg had van haar tegenover liggende pand de gevel fors verbreed en aangepast aan de nieuwe tijd. Pander moest wel mee en annexeerde het ene na de het andere pand om samen te voegen tot een nieuwe winkels. Gram opperde zelfs om de Vlamingstraat maar te herdopen in Panderstraat. Bij het nieuwe Pandermagazijn merkte Gram ook een architectonische verandering van betekenis op: 'Door den strengen eenvoud en ontzagwekkende afmetingen maakt deze gevel met zijn reusachtige spiegelramen goeter indruk dan met allerlei versieringen en verscheidenheid van kleuren bereikt ware.' (Gram 1906: 88)



1 Laan van Meerdervoort



2 De Groenmarkt



3 De Plaats



4 Wagestraat



5 Hoogstraat



6 Hoogstraat

Figuur 54

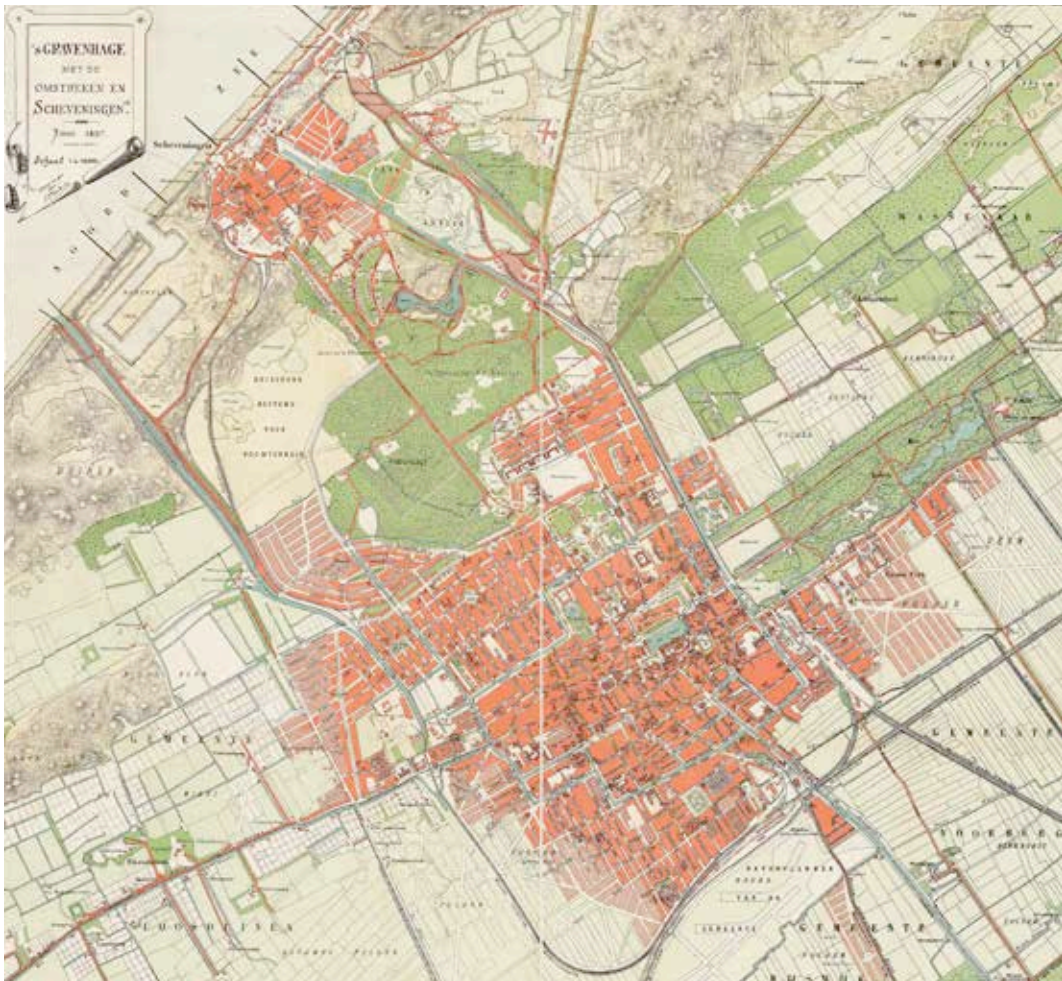
Winkelmagazijnen van het Haagse centrum van rond 1900, foto's: auteur

Het Pandermagazijn met zijn enorme glasvlakken en zandstenen muurdammen was een abstract gebouw, vrijwel volledig ontdaan van onnodige details of historische verwijzingen. De transparantie tussen straat en etalage was maximaal en zij leken in elkaar over te lopen. Gram betoogde over de transformaties dat:

‘Doch overigens, wat de opsiering en den geveltooi der magazijnen betreft, zou een Hagenaar, die in 25 jaren zijn geliefde Hoog-, Spui- of Veenestraat niet gezien had, in verbazing de handen in elkaar slaan, als hij nu dat gezochte drentelterrein plotseling weer vond. Was er toen hier en daar een enkel magazijn, dat groot toilet maakte of zich in een sierlijke gevel verheugen mocht – nu bieden deze drukke straten letterlijk een weergalooze staalkaart van allerlei smaakvolle winkelpuien, in allerlei stijlen en fantasieën, van coquette uitstallingen achter hoge spiegelruiten, kortom, van de allermerkwaardigste pogingen om de aandacht van het publiek te trekken.’ (Gram 1906: 84).

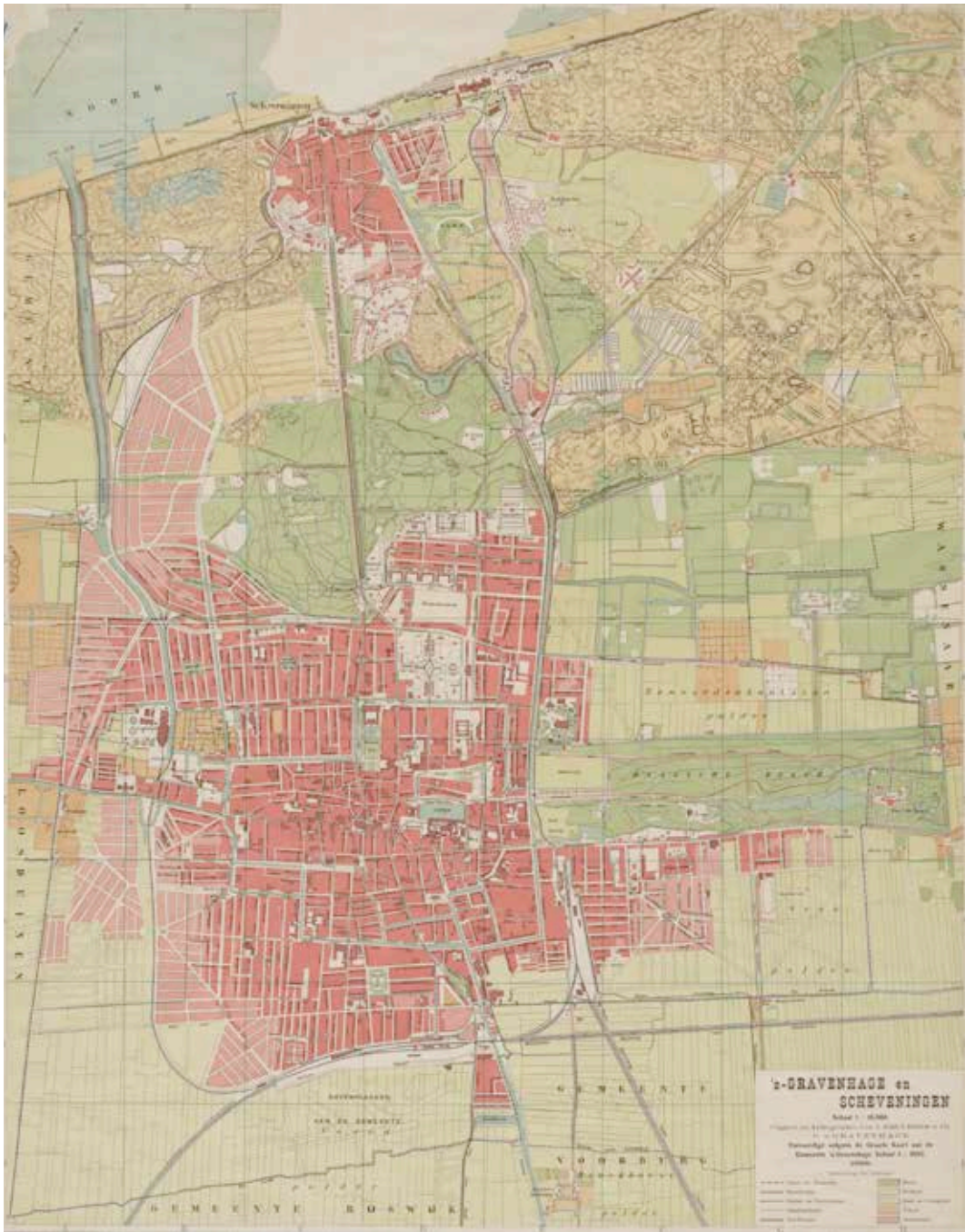
Het eerste art nouveau gebouw uit 1895 in Den Haag werd ontworpen door Mutters, met de Bakkerij en theeschenkerij firma Lensvelt Nicola, Venestraat 29 (1895), een zeer rijk en uitbundig gedecoreerd gebouw, kenmerkend voor al het werk van Mutters. Dit werd meteen gevolgd door het Woonhuis van Lorrie, Smidswater 26 (1896, Lorrie). Hij voerde het linkerdeel, zijn eigen huis uit in neogotische stijl en het rechter deel in art nouveau. Het linkerdeel was bedoeld om de behoudende klanten te overtuigen van zijn vakmanschap, het rechter deel was bedoeld om de visionaire klanten mee te krijgen, en die helft zou Lorrie krijgen.

Van 1905 tot 1914 kwam een tegenbeweging op gang waarbij natuursteen en historische verwijzingen weer een belangrijke rol speelden: de Um 1800 Beweging. Het was een stedelijke bouwkunst geïnspireerd op voorbeelden uit Amerikaanse steden als New York, Chicago en San Francisco. Vooral bij de doorbraak bij de Hofweg en het Buitenhof verschenen gebouwen in de stijl van de Um 1800 Beweging. Belangrijke gebouwen in Den Haag in deze stijl zijn: het Bankgebouw, Prins Hendrikplein 14 (1909, Van Dorsser), de Orde van Vrijmetselaren, Fluwelen Burgwal 22 (1909/10, De Zwart), de voormalige bioscoop in de Kettingstraat (1912, Simons, Van Braningen), de Firma Voss op de hoek Hofweg/Spuistraat (1908-1920, Jacot, Zinsmeister), het Maison de Bonneterie (1913, Jacot, Zinsmeister, Crouwel, la Croix), de Haagsche Commissiebank, Prins Hendrikstraat (1914, Bodde), Winkelhuis Meddens, Hofweg (1914, Berlage), Kantoor Stokvis, Herengracht 9 (1915/16, Limburg). Ook Mutters, Van Liefland, De Wolf en Simons schakelden over op deze architectuur. Zie bijvoorbeeld Van Liefland's eigen woonhuis, Bezuidenhoutseweg 3 (1907/?) in een overdadig Frans maniërisme en de Villa Beek-Hage, Carnegielaan 5 (1912/?) in klassieke stijl in het woonpark Zorgvliet. Deze architectuurstijl werd niet zozeer toegepast bij overheidsopdrachten maar eerder bij kantoren, banken en verzekeringen (De Regt, 1986; Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988). Door materiaalschaarste in de Eerste Wereldoorlog werden natuursteengebouwen nauwelijks meer gemaakt. Om toch nog op natuursteen te lijken werden metselwerkplateien en sluitstenen soms gestuukt. Na de oorlog zou een totaal andere wind gaan waaien in Den Haag en werd het stadsbeeld van het fin de siècle afgedaan als een uitwas van het verfoeilijke individualisme waaraan de maatschappij ten gronde ging.



Figuur 55

Stadsplattegrond van Van Hoogstraten 1895 met de uitbreidingen van Lindo, rood is de bestaande bebouwing en roze is de nieuwe uitleg. Het netwerk van diagonalen doorsnijden de stad, de binnenstad wordt ontzien en er zijn geen doorbraken getekend. Bron HGA beeldbank z.gr.0513



Figuur 56

Stadsplattegrond van Smulders & Co uit 1899, de wijken in aanbouw zijn roze en liggen voornamelijk aan de linker kant van de stad, de rechter kan waren landgoederen van welgestelden, bron: HGA beeldbank z.gr.0048

§ 4.2 Nassau- en Regentessekwartier: het conflict over de stratenplannen

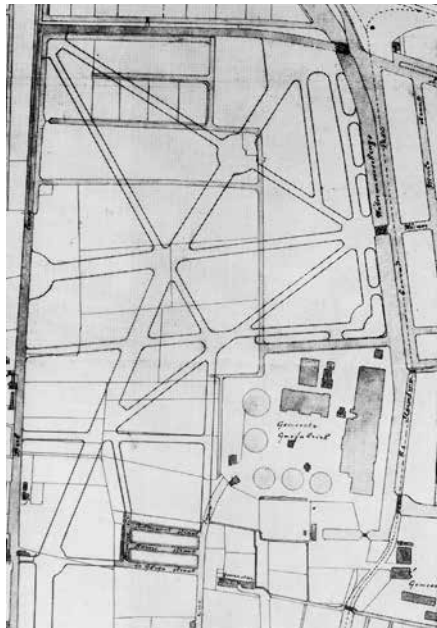
De introductie van intieme stedelijke ruimten met de diagonalen en knikken in de straten, het groen en de gevarieerde stratenplannen zoals Lindo die voorstelde werd niet ondersteund door raadsleden en het college maar door visionaire en Europees georiënteerde ondernemers zoals Scheurleer en Goedkoop. De discussies over de diagonalen in het Nassaukwartier en Regentessekwartier laten zien dat de wording van de stad in deze dagen afhankelijk was van de goedwillendheid van de bouwgrondmaatschappijen. Op 7 oktober 1892 diende Lindo een ontwerp in voor de stratenaanleg in de Benoordenhoutse Polder, het huidige Nassaukwartier, bij de 'Commissie (van bijstand) voor de plaatselijke werken en eigendommen' van de gemeenteraad (Van Ditzhuyzen 1987). Daarbij werd aan het einde van de huidige Utrechtsebaan een diagonaal met een lichte knik getekend die bij de kruising tussen de Raamweg en de Wassenaarseweg uitkwam. Ook tekende de dienst een amandelvormig plein dat deed denken aan het Sweelickplein. De grond was voornamelijk in handen van mr. C.J.E. graaf van Bylandt (ruim 14 hectare), de rest was verdeeld over vijf ander eigenaren. De raadscommissie stond goedkeurend tegenover het plan en zond het met een positief advies naar burgemeester en wethouders. Het college ging ook akkoord met het plan, behoudens enkele kleine wijzigingen. Echter, op 16 november 1892 kreeg Lindo een ander stratenplan op zijn bureau. Dit was voor hetzelfde gebied door een aantal ondernemers vervaardigd. De indiener was Peter Kuiper die het plan indiende namens zichzelf en Rijk Keij (twee compagnon kooplieden), de architect Van Roode jr. en het Koninklijk Zoologisch Botanisch Genootschap (eigenaar van de diertuin). Lindo stuurde het voorzien van commentaar door naar de raadscommissie, hij betoogde daarbij dat dit plan: '... bevat evenals bijna alle bouwplannen van particulieren een voor den ondernemer zoo voordelig mogelijke verdeling van het terrein in straten en bouwblokken, zonder ook slechts enigszins rekening te houden met de eischen van het grote verkeer. In verband met den ontworpen verkeersweg tussen de Javastraat en den weg ten noordoosten van het Malieveld zou alleen kunnen worden medegewerkt wanneer de straten en bouwblokken in dien weg vallende, worden geofferd.' (Van Ditzhuyzen 1987: 100). De raadscommissie gaf Lindo's kritiek op het Plan Kuiper onmiddellijk door aan burgemeester en wethouders die twee weken later al weer reageerden en onverminderd akkoord gingen met het particuliere stratenplan. Lindo's verkeerskundige argumenten werden niet gedeeld door het stadsbestuur. Ook andere raadsleden vonden dat Lindo's diagonale verkeersweg moest worden geofferd voor het economische stratenplan van de indieners. Van Roode drong er bij de raad op aan om alle diagonalen eruit te halen. Hij betoogde in een adres aan de gemeente op 25 augustus 1893 dat: 'De schuinte der hoeken volgens bedoeld plan A aangegeven, vernietigd toch bijna geheel de waarde van de anders zoo zeer gezochte gedeelten der terreinen, waardoor de bebouwing daarvan bijna ondoenlijk wordt gemaakt.'²¹⁵

De raad stemde in met het alternatief van Van Roode zonder diagonaal. Van Roode betoogde verder: 'Er moeten reeds zeer vele offers worden gebracht door de eigenaren der Bouwterreinen, om in overeenstemming der eischen welke de gemeente stelt te komen.'²¹⁶ Om de zaak te bespoedigen werd hetzelfde adres op 7 december 1893 nog eens gestuurd.²¹⁷ Uiteindelijk vervielen de diagonalen en verscheen er het orthogonale stratenplan dat er nu nog ligt. Het college stelde enkele kleine wijzigingen voor waarover Lindo nog met de bouwmaatschappij kon onderhandelen. De hoofdweg (later de Jan van Nassaustraaf) moest 22 meter worden in plaats van de voorgestelde 15 meter, de Wassenaarseweg werd 30 meter breed en de Benoordenhoutseweg 20 meter, in plaats van de door Kuipers voorgestelde 18,5 meter. Echter bij de indiening van een herziend plan verlangde Kuiper & Co een vergoeding voor de verbreding van de wegen van de gemeente. De ondernemer vond de straten te duur en te overdadig ingericht. Lindo was het hier niet mee eens en adviseerde een tweede keer negatief bij de indiening in de commissie. Na onderhandeling medio maart 1893 gingen burgemeester en wethouders akkoord met het stratenplan dat men toen 'Bosch- en Veldzicht' noemde. Kuiper & Co waren het daar op hun beurt weer niet mee eens. Men vond dat de besluitvorming bij de gemeente te lang duurde en teveel renteverlies veroorzaakte. Ook betoogde men dat het plan met de bredere straten nog steeds te duur was. Van Roode besloot om zelf met de gemeente te gaan corresponderen, tot dusver was dat aan Kuipers overgelaten die het 'Plan-Kuiper' noemde. Van Roode sprak over 'Plan-Gronden-van-Byland'. Twee weken later rezen er opnieuw problemen, de commissie ontdekte dat de trottoirs in de hoofdstraat (Jan van Nassaustraaf) te breed waren, twee keer 6,5 meter, en het wegdek te smal, 9 meter. De reden voor deze royale trottoirs was een bezuiniging op de dure keiverharding van het wegdek. De verharding van trottoirs was goedkoper. Lindo ging hiermee niet akkoord. Na enig onderhandelen werd een compromis bereikt. De trottoirs werden elk 3,5 meter en het wegdek mocht naar 9 meter: met keibestrating. Tussen het wegdek en de stoep lag aan beide zijde nog een strook van 3 meter met goedkopere klinkers. In deze twee stroken werden bomen geplant om zo de verschillende verkeersoorten goed gescheiden te houden. De Jan van Nassaustraaf kreeg zo zijn afwijkende straatprofiel. Op 23 januari 1895 beklagde Lindo zich bij burgemeester en wethouders omdat de gronden en bestrating niet kosteloos werden overgedragen aan de gemeente, zoals afgesproken. De gemeenteraad meende dat er door het stadsbestuur flink moest worden optreden tegen de bouwgrondmaatschappij, men wilde de verzoekschriften voor gas- en waterleidingen en straatverlichting weigeren aan de bouwmaatschappijen die de huizen bouwden. De gemeente hield voet bij stuk maar op 18 april werd het conflict bijgelegd, Kuiper & Co stortte 30.000 gulden bij de gemeenteontvanger en de volgende dag werden de verzoeken van de bouwers ingewilligd.²¹⁸ Klaarblijkelijk lukte het de bouwgrondmaatschappijen om onder de diagonalen uit te komen als men er op aandrang bij de raad en het stadsbestuur.

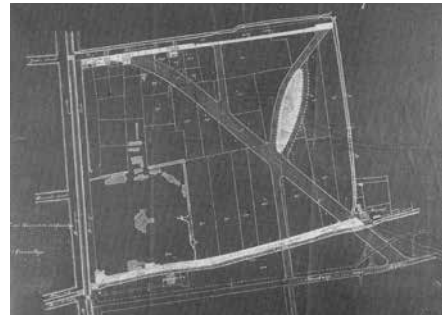
216 Handelingen van de raad 1893, bijlage 415: 100

217 Handelingen van de raad 1893, bijlage 617: 148

218 Bijzonder waren de art nouveau woonhuizen die de architect Mutters ontwierp en uitvoerde tussen 1899 en 1901 aan de Jan van Nassaustraaf 35, 107, 112 en 114.



Figuur 57
 Stratenplan uit 1891 van Lindo voor het Regentessekwartier, de knikken en rond-points zijn een thema en geven levendigheid, bron: HGA.



Figuur 58
 Stratenplan uit 1892 van Lindo voor het Mauritskwartier met de diagonaal en het ovaalvormig plein, bron: HGA

Ook over de uitleg van de huidige wijk het Regentessekwartier vond er in de raad een discussie plaats over de diagonalen, knikken en schuine hoeken. Het ging hier om de Maatschap Beeklaan en een aantal grondeigenaren. Samen kwamen ze met Lindo tot één plan en dat plan werd tenslotte 20 maart 1893 ingediend bij de gemeente door de heren Schrijver²¹⁹, Kruiswijk²²⁰ en Van de Wall²²¹. Een aantal oude stratenplannen waarmee de raad had ingestemd uit 1885 en 1887 kwamen daarmee te vervallen, ook de plannen uit de nalatenschap van Goekoops vader die in 1890 overleed vervielen. De heren waren met de gemeente overeen gekomen dat er een aantal hoofdstraten van 27 meter breed moest zijn, net zoals de Laan van Meerdervoort en met hetzelfde profiel en straatklinkers, een fraaie ontsluiting voor de wijk: De Regentesse laan (de naam die de heren voorstelde) en de Beeklaan (de grens met het naburige Loosduinen) vanaf de Laan

219 Gerardus Johannes en Hendricus Quirinus Schrijver waren broers uit Loosduinen. Op de kruising van de Beeklaan en de Loosduinseweg lag herberg 'De Vink' van de familie Schrijver tijdens de negentiende eeuw en vertrokken schuiten en diligences hiervandaan het Westland in. www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Geschiedenis-van-Regentesse-en-Valkenboskwartier.htm (06-2012)

220 Boucke Jacob Kruiswijk (1845-?) was graanhandelaar en koopman in Den Haag, hij werd vertegenwoordigd door Theodoor Sanders, civiel en bouwkundig ingenieur

221 Jan Frederik Raymond van de Wall (1857-1935) was een Delftse ingenieur en vertegenwoordigde Goekoop bij de uitleg van het Regentessekwartier. Van de Wall coördineerde voor Goekoop de opgraving door werkelozen van kasteel Westerbeek in de winter van 1896-97 en 1897-98.

van Meerdervoort tot de Weimarstraat.²²² Op 17 april 1893 vroegen de heren nogmaals goedkeuring aan de raad voor het ingediende stratenplan. Daarbij werd benadrukt dat: 'Zoowel de indiening van het plan zelf als de voorwaarden waaronder in het adres 's Raad goedkeuring daarop gevraagd wordt, zijn een gevolg van voorlopige onderhandelingen, gevoerd vanwege de Burgemeester en Wethouders en voor het meerdendeel overeenkomstig de, bij die onderhandelingen van de zijde der Gemeente te kennen gegeven denkbeelden.'²²³ Toegevoegd werd: 'Het stratenplan mag overigens naar de meening van Burgemeester en Wethouders als zeer deugdelijk worden beschouwd'²²⁴ Het college stelde aan de raad voor om het plan goed te keuren onder de voorwaarden dat de straten de richting en aangegeven breedte moeten hebben van het ingediende stratenplan, van de te bouwen huizen zonder vergunning de gevels niet hoger mogen zijn dan de breedte van de straat etc. Tijdens de behandeling van deze aanvraag op 25 april 1893 bleek dat een aantal raadsleden moeite had met dit plan. Raadslid Snouck Hurgronje betoogde: 'en nu is het mij opgevallen dat het plan niet aan de eischen van schoonheid beantwoordt voor zooveel betreft de verbinding tuschen de Laan van Meerdervoort en de Beeklaan. Die weg is namelijk in schuine richting ontworpen en in dien weg is een vierkant plein ontworpen, dat niet haaksch staat op den weg. Het gevolg is, dat alle straten die aansluiten aan den Regentesseweg, daarmede een schuinen hoek vormen. Mij dunkt, dat dit zeer leelijk zal staan. Is die misstand nog te niet te verhelpen?'²²⁵ Hiermee werden de Regentessewaan en het Regentesseplein bedoeld. Wethouder Lisman antwoordde hierop dat er zeer uitvoerig overleg was geweest over dit plan en dat: 'Werd aan het denkbeeld van den heer Snouck Hurgronje gevolg gegeven, dan zouden de straten haaks op het plein komen en daardoor niet geheel beantwoorden aan de eischen van het verkeer.'²²⁶ Ook raadslid Van Malsen vond dat de schuine straten alles behalve fraai waren en of de bouwondernemers daar ook van doordrongen waren. Echter hij voegde eraan toe dat: 'Over den smaak valt intusschen niet te twisten en dwang van bestuurswege in quaestien van smaak vind ik zeer ongewenscht; Alleen wil ik wel de hoop uitspreken, dat Burgemeester en Wethouder in het vervolg zullen trachten om zoo mogelijk, waar het te pas komt, der gelijke leelijke schuine lijnen te vermijden.'²²⁷ Wethouder Lisman haalde een nieuw argument aan voor de aanleg van de schuine hoofdweg: er zou eenzelfde hoofdweg zoals de Laan van Meerdervoort naar de Loosduinseweg worden aangelegd waarmee het hele plan een samenhangd geheel zou worden. Ook benadrukte de wethouder: 'Terwijl men zich anders verplicht zou zien, om den aanleg aldaar bij stukjes en brokjes tot stand te brengen, heeft men thans met eigenaren te maken, die loyaal willen meewerken om de

222	Handelingen van de raad 1893, bijlage 137: 33, 34
223	Handelingen van de raad 1893, bijlage 199: 47
224	Ibidem: 47
225	Handelingen van de raad, 25 april 1893: 39
226	Ibidem: 39
227	Ibidem: 39

*Gemeente aan die zijde eene uitbreiding te geven volgens een algemeen plan.’²²⁸
Uiteindelijk werd de ontwerpakte voor overdracht van grond goedgekeurd.²²⁹
Klaarblijkelijk hing dus veel af van hoe loyaal bouwgrondmaatschappijen zich opstelden. Voor de raadsleden en wethouder waren de geknikte diagonale straten vooral kostbaar en niet esthetisch. Bouwgrondmaatschappijen en hun directeuren en eigenaren, zoals van Goekoop en Scheurleer, steunden Lindo in zijn stedenbouwkundige opvattingen, anderen, zoals de architect Van Roode, waren minder loyaal en werden daarin gesteund door raadsleden en college. Lindo’s geknikte diagonalen en besloten stedelijke ruimten waren uiteindelijk alleen mogelijk door de welwillendheid van Scheurleer en Goekoop.*

§ 4.3 Duinoord: de meest schilderachtige wijk

‘Duinoord maakt hierop echter eene glorieus uitzondering. In deze flink ontworpen wijk is de vaardige hand en de ontwikkelde geest van een wezenlijken bouwmeester zichtbaar. Dáár is niet, als in eene plotseling ontstaande Amerikaansche stad, de eene straat na de andere verrezen, zonder eenigen zweem van gemeen overleg; néén, daar heeft een kunstenaarsoog eerst het terrein ernstig overzien en vervolgens nagegaan, op welke wijze dit het meest schilderachtig kon worden bebouwd.’ (Gram 1906: 4)

Voor de Haagse opiniemaker Gram was de aanleg van de wijk Duinoord tussen 1891 en 1895 een keerpunt na de smakeloze huizenrijen en gebrekkige stratenplannen van de voorafgaande jaren. Prinses Sophie, de Groothertogin van Saksen-Weimar had bij de verkoop van het afgezande duinlandschap bij Scheurleer bedongen dat het een exclusieve woonwijk moest worden, een nette buurt, te bouwen voor repatrianten uit Indonesië en welgestelde burgers. Bij de verkoop van kavels stelde Scheurleer dan ook voorwaarden aan de kwaliteit van de bebouwing: geen speculatiebouw, geen hofjes op binnenterreinen en geen fabrieken. Het stratenplan veranderde onder invloed van Lindo van een stijf rasterplan met ‘rond-points’ in 1891 naar een schilderachtig en romantisch stedenbouwkundig plan in 1894 waar de nieuwste stedenbouwkundige inzichten vanuit Wenen in waren verwerkt (Blijstra 1969).

228
229

Ibidem: 39
Handelingen van de raad 1894, bijlage 9: 2-4



1 Schets van 31 maart 1891 door Scheurleer met rasterplan met drie rond-points, bron: HGA gr.1105



2 1892, gesloten stedelijke ruimten verschijnen na gesprek met Lindo, bron HGA beeldbank gr.1107



3 Duinoord kreeg zijn amandelvormig Sweelinckplein in periode 1894-1895, bron: HGA



4 Het plan uit 1894 op litho uit 1895 met Duinoord II erbij, bron HGA beeldbank z.gr.0513 / kl.1119

Figuur 59

De vier ontwikkelingsfasen van Duinoord, schetsen door Scheurleer in dialoog met Lindo

Op 24 maart 1891 diende Scheurleer een vermoedelijk zelf getekend en zeer schematisch plan in bij de gemeente. In een toelichting aan de raad betoogde Scheurleer: 'Den ondergeteekende komt het voor, dat het voor eene stad als 's-Gravenhage, wier bevolking hoofdzakelijk bestaat uit particulieren, renteniers, gepensioneerden enz. en hoogstwaarschijnlijk zal blijven bestaan, van groot gewicht is er op toe te zien, dat geen andere steden door hunne verfraaiingen meerdere aantrekkelijkheid erlangen.'²³⁰ Het plan leek op een chique versie van de Archipelbuurt en het Zeeheldenkwartier. Het plan zou bestaan uit hele huizen (geen bovenbeneden woningen) en bij de stratenuitleg waren verschillende 'rond-points' met monumentale lantaarns voorzien. Ook werden fabrieken en ongewenste inrichtingen geweerd in deze buurt. Scheurleer kondigde in zijn schrijven aan de raad aan dat een kundig architect toezicht op de geveltekeningen zou gaan houden. Scheurleer schreef daarom in 1891 een 'Concours voor Gevelontwerpen' uit waarop architecten en bouwondernemers konden inzenden. Het ging om een concours tussen gebouwen die al opgeleverd waren.

Door competitie en beloning hoopte men de bouwers en architecten te inspireren tot kwalitatief goede architectuur in de nieuwe wijk. De beoordeling kwam in handen van een jury die bestond uit de architecten dr. P.J.H. Cuypers, prof. E.H. Gugel (1832-1905) en C. Muysken. Een jury waarbij het voor de deelnemers meteen duidelijk was dat er in Hollandse neorenaissance moest worden gewerkt wilde men in de prijzen vallen.²³¹

Op 31 maart 1891 volgde een gedetailleerd bouwplan, schaal 1:2000, waarop individuele

huizen, straten en pleinen precies waren getekend.²³² De pleinen leken op de 'rond-points' zoals het Prins Hendrikplein en Bankplein. Vier solitaire en dubbele woonhuizen vormden de wanden van het plein en daar tussenin lag een rotonde met in het midden groen met vermoedelijk iets monumentaals zoals een beeld of fontein omgeven door een bloemenzee. In een geschreven rapport van 7 juli 1891 uitte Lindo zijn bezwaren tegen dit plan (Blijstra 1969: 48). Hij sprak van een eentonig symmetrisch plan met veel groen, herenhuizen en vrijstaande villa's. Het plan had een te strak raster met straten die tot de horizon keken. Er waren geen echte pleinen maar alleen de twee kleine 'rond-points' en bij de Koningin Emmakade een ruitelijke verbijzondering. Lindo steunde het plan onder voorwaarden. Hij vond de verkeersaansluitingen met de omgeving slecht, de pleinen eentonig en sommige straten te lang. Hij was het vooral oneens met het willekeurige beloop van de hoofdontsluitingswegen die de wijk omsloten zonder ergens naartoe te leiden. Lindo betoogde in zijn rapport:

'De leidende gedachte is bij het maken van hoofdwegen niet geweest het maken van hoofdwegen waaraan in de toekomst behoefte bestaat; het plan draagt geheel het kenmerk te zijn ontworpen binnen de grenzen van het beschikbare bouwterrein, door het aanleggen van de 'Boulevard' blijft het ook in de toekomst binnen de grenzen beperkt. De Boulevard omsluit niet een belangrijk gedeelte der stad; hij is geen hoofdader voor het grote verkeer waarop andere hoofdwegen uitmonden, maar heeft zijn ontstaan te danken aan de toevallige omstandigheden, dat over geen meerder bouwterrein beschikt kon worden. Hij omsluit een geïsoleerde stadswijk, geïsoleerd ook wegens onvoldoende verbindingen met de Laan van Meerdervoort.' (Blijstra 1969: 48, 49) Lindo legde de vinger op de zere plek. Het idee van stadswijken als dorpjes was in eerste instantie geen bewuste keus maar kwam voort uit de manier van stedenbouw door bouwgrondmaatschappijen die slechts plannen maakten voor het eigen grondstuk dat vaak werd begrensd door het netwerk van stroomtramtracés en kanalen.

-
- 231 In Den Haag had Cuypers alleen de Heilige Jacobus de Meerdere (1875/78) aan de Parkstraat op zijn naam staan, het toezicht en de uitvoering had hij in de jaren 1875-77 toevertrouwd aan de jongen architecten Molenaar en Van Liefland. C. Muysken was architect van het kasteel Oud Wassenaar, een potsierlijk neorenaissance bouwwerk, stijf symmetrisch en tegen het grotesk aan. De jonge Haagse architect Johannes Mutters (1858-1930) was hier de opzichter voor Muysken. De uit München afkomstige Professor Eugen Gugel (1832-1905) doceerde aan de Polytechnische School in Delft van 1864-1903, woonde in Den Haag en had een grote invloed op de neorenaissance architectuur.
- 232 HGA beeldbank gr.1105

De verdere omgeving werd niet bij de planvorming betrokken. Bij het schrijven van Scheurleer aan de raad van 15 en 17 oktober 1891 voegde Scheurleer een nieuwe kaart, schaal 1:1000. Op basis van deze kaart werd op 3 november 1891 onder voorwaarden goedkeuring verleend door de raad.²³³

Na onderhandelingen diende de NV Haagsche Bouwgrond Maatschappij Duinoord een nieuw plan in. Scheurleer had deze maatschappij in 1892 speciaal voor dit project opgericht. Het plan was rommelig, met een monumentale as loodrecht op de Koningin Emmakade. De niet gedetailleerde kaart hiervan dateerde van 19 januari 1892 en was schaal 1:1000.²³⁴ Het besloten stadsbeeld werd geïntroduceerd en de aansluitingen met de omgeving waren verbeterd, maar het was nog zeker niet optimaal. In een toelichting van het bestuur van de maatschappij betoogden de voorzitter J. van der Vegt en de secretaris W.R. de Greve dat er sprake was van een schoonheid waarop het aanspraak mocht maken, dat de straten beter op de wind waren georiënteerd dan in het voorgaande plan en dat er meer kans was op een goede exploitatie van het terrein.²³⁵ In de akte van overdracht van de gronden voor de straten aan de gemeente werden er nog een aantal bepalingen meegenomen. De afzanderij en vaart van de Groothertogin van Saksen, moest onbelemmerd en kosteloos blijven en op een afstand van 50 meter van Zorgvliet, het domein van de Groothertogin, mochten geen hofjes of inrichtingen gebouwd worden. Ook moesten de huizen langs de boulevard (Groot Hertoginnelaan) paarsgewijs worden gebouwd met een tussenruimte van ongeveer tien meter en moesten er drie toegangen naar het landgoed Zorgvliet van de Groothertogin worden gemaakt.

Uiteindelijk verscheen er een herzien plan van de Maatschappij Duinoord waar het Sweelinckplein zijn fraaie amandelvorm kreeg. In 1894 stemde de raad in met een verbeterde versie van dit plan voor Duinoord (Freijser 1991:41). Op een lithografie uit 1895 van W.J. van Hoogstraten met de schaal 1:12.500 werd door Bouwmaatschappij Duinoord het juiste plan getekend.²³⁶ De overzijde van de Groot Hertoginnelaan met de gekromde Valeriusstraat was nu ook ingetekend. Scheurleer had de grond daarvan gekocht van collega Goekoop. De Groot Hertoginnelaan beschreef nu een grote boog die bij de Laan van Meerdervoort begon en aansloot op het Valkenbosplein: een Lindoverkeersplein waarop zeven straten samenkomen. Ook de Stadhouderslaan was ingetekend, een lange gekromde boulevard die de nieuwe stadswijken en Scheveningen met de oude stad verbond. Alle wegen sloten nu op elkaar aan en het plan kreeg met de gekromde en geknikte straten zijn intieme en besloten stadsbeeld. Een schilderachtige wijk die het oog pleziert.

233 HGA beeldbank gr.1106

234 HGA beeldbank gr.1107

235 Handelingen 1892, bijlage 26, d.d. 19 januari 1892: 3-4 & bijlage 77, d.d. 29 februari 1892

236 HGA beeldbank z.gr.0513



Figuur 60
Sweelinckplein, foto: Jan Woerlee, interbellum,
bron: Van Tol & Van der Heiden (1994)



Figuur 61
2e Schuijtsstraat, foto: Jan Woerlee, interbellum,
bron: Van Tol & Van der Heiden (1994)

Reacties op Duinoord

Reacties op de plannen voor Duinoord waren positief. Het toonde volgens het *Bouwkundig Weekblad* van 1896 aan dat een aantrekkelijk stadswijk zeker was te combineren met een winstgevende onderneming. De saaie rechte straten werd ingewisseld voor aantrekkelijke stadsgezichten, goede toegangswegen en rustpunten voor het oog. Onder de eerder beschreven bebouwingsvoorschriften was er ook nog een verbod op winkelvestigingen in de hoofdstraten 'en alle ongewenste inrichtingen in geheel het bouwplan'. De Duitse stedenbouwkundige Joseph Stübben sprak in 1889 in een lezing over Den Haag met lovende woorden over Duinoord.²³⁷ Hij beschreef het verschil in stedelijke ontwikkeling aan de veengedeeltes van Den Haag waar vooral de polders het stratenraster bepaalden en de zandgedeeltes waar zich nieuwe stedenbouwkundige mogelijkheden ontvouwen, zoals bij Duinoord en de villaparken tussen Scheveningen en Den Haag. Maar Stübbens aandacht werd vooral getrokken door Duinoord:

'In den Poldern sind die Kanäle und Entwässerungsgräben fast ausschliesslich für die Bildung des Strassennetzes maassgebend gewesen; höhere Anforderungen der Schönheit, des Verkehrs, der Gesundheit sind kaum berücksichtigt worden. Nur einige Diagonale sind in die länglich-rechteckige Blocktheilung in harter Weise eingeschoben worden. Nach den Dünen zu hat in den letzten Jahren die Haagsche Bouwgrond-Maatschappij 'Duinoord' ein neues Stadtviertel angelegt, welches ein deutliches, bewusstes Streben nach besserer und schönerer Anordnung verkörpert.'

De inspanningen van Lindo werden niet vermeld door Stübbens. Het viel de Duitser op dat Duinoord geen gesloten bouwblokken had maar overal open hoeken (net zoals bij Transvaalkwartier). Er waren dus geen vreemd gevormde hoekhuizen zoals in Berlijn en slecht bezonde en windluwe binnenplaatsen werden zo vermeden. Positief vond Stübben ook het concours voor gevelontwerpen in Duinoord met de juryleden Cuypers, Gugel en Muyskens. Hij beschreef de winnaars van de prijsvraag en de

237

Die Stadsterweiterung von Haag in Holland und Brügge in Belgien (Deutsche Bauzeitung XXXII, Jahrgang no 6, Berlin 19 Januari 1898)

architectuur. Door het uitsluiten van woonkazernes en achterbouwsels kreeg het toch allemaal een behaaglijke woonsfeer: '... alles das macht den Eindruck behaglicher Wohnlichkeit.' Stübben bleek goed geïnformeerd over Den Haag, vermoedelijk via de bouwgrondmaatschappij waar de heren Kuempol en Wind door hem werden geroemd. Waarschijnlijk bezocht hij de stad op uitnodiging van de bouwgrondmaatschappij.²³⁸ Het verschil tussen de opdrachtgevers op het zand en in het veen werd ook door Stübben ter sprake gebracht. Wellicht was hij hier fout geïnformeerd door de bouwgrondmaatschappij, immers de gemeente had de Scheveningsge Bosjes en het water aangelegd en bekostigd (Zocher), terwijl de ring van woonparken daaromheen door particulieren werd aangelegd. Aan de andere zijde van Den Haag hadden wijken zoals de Schilderswijk en Transvaalkwartier niet een dergelijk park op gemeentekosten gekregen.

Het concours van gevelontwerpen

In december 1896 gaf de Haagsche Bouwgrond Maatschappij Duinoord van Scheurleer het boek *Het concours van Gevelontwerpen* uit waarin de resultaten werden gepresenteerd van het in september 1891 uitgeschreven concours. Er waren twee categorieën deelnemers: architecten en bouwondernemers. De eerste prijs voor de architecten bedroeg 2000 gulden, de tweede prijs 1000 gulden. De bouwondernemers konden met een ontwerp voor een huizenblok (minstens bestaande uit twee percelen) meedingen naar prijzen van 1500 en 500 gulden. De wedstrijd zou pas doorgaan wanneer zich minimaal 25 deelnemers in een van beide categorieën hadden gemeld. De beoordeling zou bovendien pas plaatsvinden als de bouwwerken voltooid waren. In geen van beide categorieën werd in Den Haag het gestelde aantal van 25 deelnemers gehaald. Maar toen in 1896 in beide categorieën samen 35 deelnemers waren geregistreerd achtte de jury dit aantal voldoende om de wedstrijd door te laten gaan. Niet alle bouwwerken waren toen voltooid.



Figuur 62
Eerste prijs, Sri Wedari, Sweelinckplein, foto: auteur



Figuur 63
Tweede prijs, Sweelinckplein, foto: auteur.

De jury koos bij de architecten unaniem en in lovende bewoordingen voor Sri Wedari van de rooms-katholieke Friese aannemerszoon en architect Nicolaas Molenaar (1850-1930), een oud medewerker van Cuypers en rijksbouwmeester Van Lokhorst die in Den Haag een architectenpraktijk was begonnen. Molenaars woongebouw was ontworpen in sprookjesachtige neorenaissance met een vleugje gotiek en Indonesische mystiek. Sri Wedari betekent in het Maleis: Hemelse Tuin. Het gebouw werd op de hoek Banstraat nr.27 en Sweelinckplein nr. 2 en 3 uitgevoerd. De tweede prijs was voor G. Brouwer jr. voor het woonhuis aan het Sweelinckplein 71. Bij de bouwondernemers gingen de eerste en tweede prijs naar J.W. Bakker voor 'Villa Bellevue', een dubbele villa aan de Groot Hertoginnelaan 26-28 (inmiddels gesloopt) en drie aaneengesloten herenhuizen aan de 1e Sweelinckstraat 28-30. De ontwerpen waren van de architect K. Stoffels, de bouwer van de Doopsgezinde kerk aan de Paleisstraat. Behalve de hier genoemde bouwmeesters werkten in Duinoord onder meer de architecten H. Wesstra jr., J.H. Eshuys, J.A. Amiabel en J.H. Wouters aan het fraaie en homogene beeld van Duinoord. Het waren stuk voor stuk voorbeeldgebouwen die het stedelijk ensemble van Duinoord compleet moesten maken, het stadsbeeld zoals dat leefde bij de jury en Scheurleer.

Sri Wedari heeft gevels met de indertijd modieuze rode verblendsteen (gladde steen met gaatjes), terwijl een uiterst levendige en fantasierijke architectuur ontstond door de toepassing van talrijke sierdelen in natuursteen met Oosterse en Hollandse renaissance motieven. De eerste steen van de drie woonhuizen werd gelegd op 26 juli 1893 (De Regt 1986; Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988: 206-215). Lange tijd was het sprookjesachtige Sri Wedari een pension voor repatrianten uit Oost-Indië, tegenwoordig zijn het weer losse woningen. Molenaar bouwde in Den Haag een mooie architectenpraktijk uit omstreeks de periode van de prijsvraag met vijf neogotische kerken, waarvan de Onze Lieve Vrouwe Onbevlekt Ontvangen (1891/92) aan de Elandstraat de bekendste is. In de stedelijk ensembles van het Statenviertel kwamen de huizen van Molenaar langs de belangrijke straten en pleinen: Statenveld en Statenveldlaan, verder in Duinoord en aan de Laan van Meerdervoort. Bij elkaar heeft Molenaar ongeveer tachtig woonhuizen in Den Haag gerealiseerd. Met de woonhuizen in een rijk gedetailleerde Hollandse neorenaissance gaf Molenaar de besloten stedelijke ruimten van Lindo hun typisch Haagse sfeer en een beeld zoals dat bij het Sweelinckplein en het Statenveld en laan nog te zien is.

Het succes van Duinoord en de andere wijken

Het succes van Duinoord was een belangrijke stimulans om de ingeslagen weg te vervolgen. Bij het Ontwerp voor eene uitbreiding van het Noord-Westelijk gedeelte van 's Gravenhage (1895) ging Lindo een stap verder en tekende tal van straten met een gebogen beloop in het stuk duinen tussen Duinoord en Scheveningen. Op 6 juni 1895 kocht Goekoop hier 73 hectaren duingrond ten westen van de Scheveningse weg op de grondveiling voor toen f 240.000 van Groothertogin Sophie van Saksen-Weimar (Goekoop 1953; Gans 1994: 9-15). Goekoop noemde zijn Bouwgrond Maatschappij Zorgvliet en richtte nog een aantal andere bouwgrondmaatschappijen op voor de stukken grond tussen de huidige Statenlaan, Eisenhowerlaan en Scheveningseweg en het driehoekig stuk grond tussen de Laan van Meerdervoort, Groot Hertoginnelaan en de Suezkade langs het kanaal. Kortom, Goekoop stelde de omvang van de wijken en buurten vast voor Den Haag binnen het netwerk van kanalen, tramsrails en doorgaande wegen.



Figuur 64
Eisenhowerlaan, Statenkwartier, foto: Fred Sieval,
bron: ansicht



Figuur 65
Van Oldenbarneveldtlaan, Statenkwartier, architect
Bosboom, ca. 1905, bron: ansicht

Het perceel woeste duingrond tussen de Groot Hertoginnelaan en het Stadhoudersplein (Pres.Kennedylaan) werd op 15 juli 1895 verkocht aan collega Scheurleer die er Duinoord II wilde bouwen. Ook verkocht Goekoop in 1895 15 hectare grond aan Bouwgrond Maatschappij Zandoord waar Jurriaan Kok bij betrokken was. Hier verrees de Geuzenwijk tussen de Van Boetzelaerlaan met de trambaan, de Westduinweg en het kanaal.²³⁹ Voor de overige delen van de grond ontwikkelde Goekoop zelf een stratenplan.

Door de gemeenteraad werd op 29 augustus 1899 het stratenplan van het Statenkwartier vastgesteld met als grenzen de Van Boetzelaerlaan, waar de oude stoomtramlijn ligt, de Kennedylaan (vroeger Statenplein), Stadhouderslaan, Eisenhowerlaan en oude Scheveningseweg. De belangrijkste ontsluitings- en doorgaande weg naar de haven, de voorname Statenlaan werd maar liefst 45 meter breed met een fraai straatprofiel met rijen bomen en loopzones. De wijkontsluitingstraat Frederik Hendriklaan / Aert van der Goesstraat werd 22 meter breed en de Willem de Zwijgerlaan, Prins Mauritslaan

werden 27 meter breed. De Frankenslag werd 20 meter breed. Verder golden de regels voor straatbreedte, bouwhoogte en afschuiving van de bouwblokken op de hoeken uit de politieverordening. Straten met een gebogen beloop komen vrijwel niet voor, maar ze hebben vrijwel allemaal een knik waardoor er een besloten stedelijke ruimte ontstaat. Klaarblijkelijk was dit een betaalbaar compromis tussen Lindo en de bouwgrondmaatschappijen van Goekoop.²⁴⁰

Na de successen op het zand werden de stedelijk ensembles ook in de Zusterpolder aan de zuidzijde in het veen ter hand genomen. De armetierige revolutiebouw die het slotenpatroon en de eigendomsgrenzen volgde werd niet voortgezet. Lindo bracht hier opnieuw zijn diagonalenstructuur in met de Vaillantlaan, Ruijsdaelstraat, Van der Vennestraat en Zusterstraat, zodat ook hier een levendig en gesloten stadsbeeld ontstond. Er kwam een differentiatie tussen straten met doorgaand verkeer en woonstraten. De Vaillantlaan, met verschillende knikken, werd door zijn brede profiel en middenstrook met dubbele bomenrij en schelpenverharding een belangrijke representatieve straat in de wijk.

Direct daaropvolgend begonnen de ontwikkelingen aan de andere zijde van het stoomtramtracé, het huidige Transvaalkwartier. Een ingediend stratenplan uit 1896 liet zien dat de Haagsche Bouwgrond Maatschappij 'Engelenburg' maar een deel van de grond in eigendom had en dat een ander deel al bebouwd was. Vooral de kavelgrenzen en het slotenpatroon bepaalden het stratenraster. In 1897 werd na onderhandelingen een nieuw plan ingediend, dit keer door de architect Van Liefland. Een grote stap voorwaarts was dat Van Liefland stedenbouw niet meer zag als problemen oplossen op de bouwkaavel. Hij beschouwde stedenbouw als ingrepen die in verhouding dienden te staan to het groter verband van de stad als geheel.²⁴¹ Lindo en Van Liefland gingen uit van een geleiding van de stedelijke ruimte met hoofdtoegangswegen, hoofdverbindingswegen, wijkontsluitingswegen of hoofdwegen en woonstraten. Een wijk lag ingesloten tussen hoofdwegen die een deel van het orthogonaal stelsel waren. Deze wegen volgden de gemeentegrens en het stoomtramtracé. Voor de woonstraten stonden op de kaarten van 1897 en 1905 maten zoals 9 meter straatbreedte met tuin en 12 meter tot 16 meter tussen de gevels waarbij er voortuinen in sommige straten werden gebracht. Conform de

-
- 240 Bronnen uitleg woonparken: *Het Park Zorgvliet: overdruk van de artikelen betreffende dit park verschenen in De Avondpost*: eerste en tweede serie (1902) HGA bibliotheek C k 102 n0. 1-2 (over de moeilijkheden n.a.v. de plannen tot exploitatie van de bouwgrond door de Haagsche Bouwgrondmaatschappij Duinoord, en de aankoop en exploitatie door A.E.H. Goekoop); *Villapark (Wittebrug) tusschen Klatteweg en Pompstationsweg* (1912) Den Haag: Gemeentelijk Grondbedrijf, HGA bibliotheek A e 30 - brochure over het villapark Wittebrug; *Het villapark 'Zorgvliet' te 's-Gravenhage* (ca.1916) Den Haag) HGA bibliotheek W s 81 (Map met kaarten, foto's en losse artikelen)
- 241 Bronnen uitleg Transvaalkwartier: Agenda gemeenteraad 1896 nr.5653; Stratenplan Transvaal van Maatschappij Engelenburg uit 1897, door Van Liefland, HGA: z.gr.1794; Van Lindo zijn twee verslagen als bijlage bij de handelingen van de raad gevoegd uit 1898, samen met het plan van Van Liefland voor Transvaal uit 1897; Handelingen van de raad 1898, bijlage157, 15 maart: 46-48; Handelingen van de raad 1898, bijlage 213, 13 april: 67-68; Stratenplan Transvaal van Maatschappij Engelenburg uit 1904, schaal 1:1000, HGA: z.gr.1795; Stratenplan Transvaal van Maatschappij Engelenburg uit ca.1905, op de kaart staat 1910 gemeld, schaal 1:1000, HGA: z.gr.1796)

bouwregelgeving mochten de gevels niet hoger worden dan de breedte van de straat. Echter in straten met een voortuin waar tussen de gevels 16 meter ruimte was mocht de hoogte maximaal 12 meter zijn.²⁴² Ook werden de afschuiningsregels voor bebouwingshoeken aangehouden. Bij het plan van Transvaalkwartier waren de bouwblokken niet gesloten maar samengesteld uit stroken woningen met open hoeken. Samen met de voortuinen was er zo meer ruimte voor licht en lucht in de woonstraten. De Duitse stedenbouwer Stübben verwonderde zich al daarover bij het plan voor Duinoord. De woningen van het eerste deel van Transvaalkwartier (uitgevoerd op de kaart van 1897) zijn veelal boven- en benedenwoningen met achterhuizen. In het nog niet uitgevoerde deel zouden portiekwoningen van de eerste corporaties gaan domineren (nog niet uitgevoerd in 1897).



Figuur 66
Statenlaan met huizen van Molenaar, foto: auteur



Figuur 67
Statenplein met huizen van Molenaar, foto: auteur

Woonpark van de buurgemeenten en het woonpark Zorgvliet

Het succes van de Haagse woonparken en Duinoord was ook in Wassenaar, Rijswijk en Voorburg niet onopgemerkt gebleven. Haagse architecten speelden na 1900 een belangrijk rol bij de ontwikkeling van woonparken in buurgemeenten. Op de plekken waar ooit de oude landgoederen lagen werden verschillende schitterende woonparken met villa's en lanen met een gekromd beloop aangelegd (Scheffer & Niemeijer 1996). In Rijswijk ontwierp Mutters een uitbreidingsplan met straten met een gebogen beloop dat in 1906 werd goedgekeurd. De wijk ligt ter weerszijden van de Rijswijkseweg en loopt door tot de Trekvliet en de Vliet. De architect Wouters²⁴³, directeur van een aantal bouwgrondmaatschappijen en wethouder van de gemeente Wassenaar, vormde een aantal losse landgoederen en bossen van Prins Hendrik uit de periode 1838-1846 om tot één groot villapark voor de nieuwe vermogende burgerij. Daarbij hoorden de

242 Bijlage Handelingen van de raad: 1898 No.157 van 15 maart 1898: 46-48; Bijlage Handelingen van de raad: 1898 No.213 van 13 april 1898: 67-68
243 Zijn kompaan Hoeks was samen met Van Boven en Verschoor bezig met Tuinstadwijk Houtrust en Segbroek (tegenwoordig: Vogelwijk)

Landgoederen Groot Haesebroek en Oud Wassenaar. Vooral het ruim opgezette Villapark De Kieviet in de duinbossen in het westelijke deel van Groot Haesebroek, door de architect Mutters ontworpen in de periode 1911-1914 bood een fraaie aanblik met zijn lanen met gebogen beloop. Er was een grote verscheidenheid aan villa's. Naast Mutters bouwden er o.a. Haagse collega-architecten zoals Buys, Brandes, Wouda en Van der Wall. De Bouwgrond Maatschappijen N.V. De Kieviet en Wildrust, waar ook Mutters bij betrokken was, legde zelf strenge welstandseisen op (in het grondcontract met de koper van een bouwkaavel) en voorzag in alle nutsvoorzieningen. Men wilde echt een villapark van uitzonderlijke kwaliteit scheppen (Scheffer & Niemeijer 1996). De architecten bouwden ook zogenaamde 'lokvinken': beeldbepalende en representatieve villa's die kopers moesten bewegen zich hier te vestigen, bijvoorbeeld Villa Beukenoord (1916/17, Mutters, Duinweg 4), een villa in Engelse cottagestijl. Deze uiting van individualisme in de soms weelderige architectuur van de woonparken kreeg veel navolging en zou nooit verdwijnen uit het Haagse stadsbeeld dat haar vermogende burgerij huisvestte. Op uitnodiging van Goekoop vervaardigde de Duitse stedenbouwer Karl Friedrich Henrici (1842-1927) het stratenplan voor het woonpark Zorgvliet. Het plan werd verder uitgewerkt door het bureau dat ook al grote delen van Wassenaar tot een woonpark had getransformeerd, het bureau van Hoek en Wouters (Stal & Mulder 2002). Aan dit plan ging getouwtrek over de grond vooraf. Na beraad in 1901 bood de gemeente aan de familie van de Groothertogin 2,5 miljoen gulden voor de 88 hectare van Sorghvliet en 141 hectaren van de Zegbroekpolder, echter de Groothertog vroeg 4,5 miljoen. In een geheime raadsvergadering werd deze vraagprijs verworpen. Ook Goekoop wilde de grond aankopen, maar de Groothertog bood de grond nogmaals te koop aan bij de gemeente voor 4,5 miljoen gulden, die daar opnieuw niet op inging. Op 20 februari 1903 kocht Goekoop de landgoederen waaronder Sorghvliet, Buitenrust en Rustenburg aan (Goekoop 1953: 17, 18). Het ging in totaal om 90 ha die werd ondergebracht in de 'Maatschappij Het Park Zorgvliet en Houtrust'. Daarna kocht Goekoop ook nog eens voor 5,25 miljoen gulden de Segbroekpolder met in totaal 141 ha aan grond. Voor zichzelf kocht Goekoop het Catshuis met de omliggende tuinen van zijn bouwgrondmaatschappij. Victor de Stuers hekelde deze gang van zaken waarbij de gemeente een dergelijk belangrijk erfgoed uit de handen liet glippen (Goekoop 1953). Op de achtergrond speelden de plannen van de gemeente om op deze landgoederen het nieuwe paleis voor koningin Wilhelmina te bouwen, ten einde het Paleis Noordeinde tot het nieuwe stadhuis kunnen verbouwen. Het omringende parklandschap met zijn glooiingen en fraaie waterpartijen zouden zo de stad sieren. In 1908 kreeg de gemeente opnieuw de kans het overige deel van Zorgvliet te verwerven. Het betrof nu echter een aanmerkelijk kleiner deel. Goekoop had intussen het voormalige Buitenrust voor een zacht prijsje aan de Carnergiestichting overgedaan voor de bouw van het Vredespaleis. In het uitbreidingsplan van Berlage (1908) was al rekening gehouden met de aankoop door de gemeente. De raad wees echter ook nu de koop van de overige delen van Zorgvliet om financiële redenen af. Uiteindelijk maakte Henrici na 1910 voor de 'N.V. Maatschappij Het Park Zorgvliet' een ontwerp en zorgde Hoek en Wouters voor de uitwerking van het ontwerp. Dankzij de

uitvoerige discussies over het natuurbehoud en de inspanningen van Goekoop werd een bijzonder fraai villapark tot stand gebracht. In het stedenbouwkundig ontwerp was met de loop van de Haagse Beek rekening gehouden. Het bestond uit lanen met een gebogen beloop en de tot waterpartijen omgevormde zandvaart en beek. Voor de aanleg van het zuidelijk deel van de wijk was het water ten noorden van de Groot Hertoginnelaan met een vertakking tussen de huidige Alexander Gogelweg en Andries Bickerweg een belangrijk structuurbepalend element. De strook grond tussen dit water en de Groot Hertoginnelaan werd niet bebouwd, waardoor het vrije uitzicht van de Duinoordse villa's gehandhaafd bleef. Het gewijzigde stratenplan uit 1913 liet twee ringen zien van waaruit de lanen als stralen in het groen verdwenen en aansloten op de stad (Stal 2002). Het woonpark Zorgvliet sloot de ring van de 2e generatie woonparken rond de Scheveningse Bosjes waarmee men begon rond 1870 met het Van Stolkpark, het groene continuüm tussen Den Haag en Scheveningen.²⁴⁴ Het stedelijk ensemble Den Haag op het zand was voltooid met sjeike woonwijken, woonparken en lanen met knikken of een gebogen beloop.

§ 4.4 De wandelpromenade van Van Liefland

In opdracht van M.Z.S. bracht Van Liefland met de aanleg van de wandelpromenade langs het strand, de galerij en de wandelpromenade rond de eeuwwisseling verspreid gelegen hotels, de pensions en de zeevilla's in de duinen samen tot een beeldbepalend stedelijk ensemble waarbij handig bebouwing, verkeersstromen, strand en vermaak voor het brede publiek bij elkaar werd gebracht. Het masterplan dat hij in 1902 tekende werd door de schilder A.C. Sommers verbeeld met een enorm schilderij waarbij de grandeur maar vooral ook de investeringsmogelijkheden zichtbaar werden gemaakt. In 1890 had Van Liefland al een poging gedaan om de vormloze en richtingsloze ruimte tussen de hotels rond het Gevers Deynootplein maat en geslotenheid te geven met een gietijzeren galerij met daarin paviljoens van verschillende verdiepingen. Het Gevers Deynootplein kwam zo binnen de hoefijzervorm te liggen en kreeg daarmee een nieuwe pleinwand. Helaas kwam het nooit tot een uitvoering.²⁴⁵

244 1e generatie woonparken: Willemspark, 2e generatie woonparken: Van Stolkpark (1872), Het Belgisch Park (1883), Het Prinsenvinkenpark (1888), Villapark Wittebrug (1889), Villapark Zorgvliet (1910), de woonparken in Wassenaar, Rijswijk en Voorburg.

245 Zie lichtdruk uit 1895, HGA beeldbank gr. B 1390; Freijser 1991: 33

In de situatie voor 1895 stonden alle hotels op een eigen plateau in de duinen waarbij men door de duinen naar de zee moest lopen.²⁴⁶ Van de hoge hotelplateaus tot de zee werd het duinlandschap tussen 1894 en 1900 omgevormd tot de badplaats met een uitgebreide programmering aan winkels en horeca voor een breed publiek. Niet alleen de hotelgasten maar ook de dagjestoeristen werden vanaf nu bediend.

Een van de grootste en kostbaarste projecten was de aanleg van de vissershaven, de zeewering en de strandmuur waarmee de duinen verdwenen en het hoogte verschil parallel aan de zee werd vormgegeven. Men kwam tot dat besluit nadat stormen de vloot van vissersbommen op het strand grotendeels had vernietigd en het zeewater het dorp binnen was gedrongen. De strandmuur werd in delen tussen december 1894 en 1896 gebouwd van basaltblokken en granietbanden totdat er uiteindelijk een gesloten massieve wand ontstond. Tussen 1898 en 1904 werd de vissershaven aangelegd. De ruimte achter de zeemuur werd met zand opgevuld dat met stoomtrams/treinen werd aangevoerd. Op de zeemuur ontstond zo de eerste loopzone met naar de hotelterrassen een schuin oplopende zeewering van basaltblokken.²⁴⁷ Op verschillende niveaus ontstonden zo verschillende functionele zones parallel aan zee, elk met een eigen status en een eigen publiek.

Stapsgewijs vond de transformatie van een exclusief kuuroord naar een mondaine badplaats voor het brede publiek plaats tussen ca. 1883 en 1910 waarbij de aanleg van de eerder beschreven stoomtram tussen de spoorwegen en het strand een belangrijke voorwaarde was. In 1883 werd het Maatschappij Zeebad Scheveningen (M.Z.S.) opgericht door o.a. Louis Guillaume Coblijn en M.A. Reiss van de firma Reiss en Co uit Frankfurt, beide heren woonden in Parijs. Later kwam daar De Sonnaville en Uyttenhooven bij. De M.Z.S. pachtte voor 75 jaar het badhuis en terrein voor 75 jaar van de gemeente en besloot tot nieuwbouw: het Kurhaus.²⁴⁸ Een aantal jaren later in 1902 werd de Exploitatie Maatschappij Scheveningen (E.M.S.) opgericht die al snel een meerderheidsbelang in de M.Z.S. kreeg. Deze E.M.S. exploiteerde vanaf die periode vrijwel alle belangrijke hotels in Scheveningen en zou de belangrijkste opdrachtgever worden met als architect het constructieve genie Van Liefland die experimenteerde met gietijzer en beton. Internationaal georiënteerde zakenlieden zoals Coblijn²⁴⁹, Reiss en De Sonnaville wilde de badplaats Scheveningen vooral een mondain uiterlijk geven, net zoals de succesvolle badplaatsen langs de Franse en Engelse kust.

-
- 246 Zie de kaarten van de badplaats: Smulders en Cie 1870, HGA beeldbank gr.0325; Lobatto 1891, HGA beeldbank gr.0352; De badplaats voor de grote verandering is vereeuwigd in het Panorama van Mesdag, een ensemble van stralende witte gebouwen in de gele duinen met gebouwen zoals Paviljoen von Wied (1826/27), Het Gemeentelijk Badhuis (1826), Hotel Garni (1860/?-?) en de vele kleinere hotels, zeevilla's, restaurants en danszalen in de omgeving.
- 247 Zie de kaarten van de badplaats: Van Hoogstraten 1895, HGA beeldbank z.gr.0513; Smulders & Co 1899, HGA beeldbank z.gr.0048
- 248 HGA bnr 843 Maatschappij Zeebad Scheveningen, Crefcoeur 2010
- 249 Louis Guillaume Coblijn was in Parijs woonachtig en exploiteerde samen met M.A. Reiss van de firma Reiss en Co uit Frankfurt, ook in Parijs woonachtig, het Kurhaus. Later kwamen daar de Haagse ondernemers De Sonnaville en Uyttenhooven bij. In 1883 werd het Kurhaus en terrein voor 75 jaar in erfpacht uitgegeven. In dat jaar richtte Coblijn cum suis ook het Maatschappij Zeebad Scheveningen (M.Z.S.) op.



1 Wandelhoofd en Oranje Galerij



2 Wandelhoofd en Oranje Galerij 1907



3 Wandelhoofd



4 Place Hotel en Oranje Galerij ca.1905



5 Kurhause en Wandelhoofd 1909



6 Grand Hotel Grani en boulevard 1908

Figuur 68

Ansichten van de badplaats, bron: Ansichten .

Nu de stoomtram de badplaats met het inmiddels steeds verder in Europa uitstrekkende railnetwerk had verbonden was het strand ook voor de steeds rijker wordende burgerij en dagjestoeristen uit overige Hollandse steden een trekpleister geworden in de zomermaanden, de exclusiviteit van het kuuroord verdween langzaam. Voor de bewoners van de stad was het een prachtig zondags uitje om met de kinderen naar het strand te wandelen en onderweg limonade te drinken in een van de etablissementen op de weg naar het strand zoals Paviljoen Buitenlust, Paviljoen Klein Zorgvliet of bij De Bataaf. Door de trein en stoomtram en later elektrische tram was de wereld kleiner geworden en dat zou in het voordeel van de badplaats Scheveningen gaan werken. In het **Algemeen Handelsblad** van 3 oktober 1890 stond het bericht dat de Rijnstroomtram van Den Haag naar Scheveningen ten gevolge van het 'schoone weder' in de maand september maar liefst 169.366 personen naar het strand had vervoerd. Dat was 30.000 meer dan de maand daarvoor. Buiter (2005) noemde het

aantal van 30.000 personen die op een zonnige dag het strand aandeden. Het Pinksterweekend, de traditionele opening van het badseizoen, in 1901 bezochten ca. 40.000 mensen het strand en in het jaar 1913 was een topjaar en maakten ca. 4.000.000 mensen gebruik van de tram naar het strand.²⁵⁰ Vooral na de Eerste Haagse Vredesconferentie nam het aantal bezoekers fors toe. In zijn vergelijking van 1893 met het jaar 1863 beschreef Gram de overgang van de provinciaal aandoende stad naar een stad met Europese allure waar de nieuwe stedelijke middenklasse zijn vertier kon vinden: 'Tusschen Scheveningen van 30 jaar geleden en het 'zeepad' van den tegenwoordigen tijd is een even groot onderscheid als tusschen een argeloos landmeisje, frisch en plomp als een pioenroos, en een rijpe schoone, koketteerende met hare bevalligheden en voor wie geen enkele verfijning der mode een geheim is.' (Gram 1893: 276, 277). De M.Z.S. en de opvolger de E.M.S. zouden verreweg de machtigste en de meest winstgevende maatschappijen van Den Haag worden met een grote invloed op de stad zoals de eerder genoemde spuiqueeste liet zien.

In 1891 werd van Liefland aangetrokken voor het ontwerp van de paviljoens voor de 'Scheveningse Internationale Sporttentoonstelling' op de plaats waar later het Circustheater zou worden gebouwd. Hij introduceerde hiermee de specifieke badplaatsstijl zoals die ook in Brighton, Biarritz, Blanckenberge en Deauville terug was te vinden, een ander soort architectuur dan het Kurhaus was vormgegeven. Het bouwwerk met de twee expressieve torens riep herinneringen op aan houten olieboortorens²⁵¹, de dwaaltuin leek op een Ottomaanse moskee²⁵² en het houten Noorse jachtpaviljoen.²⁵³ Verbrugge (1981) beschreef de architectuur als: 'Een stijl, zo men al van een stijl mag spreken, die gekenmerkt wordt door een krampachtig streven naar een verassend exotiese, uitheemse en fantastiese vormgeving. Daarnaast mocht in geen enkele badplaats van rond de eeuwwisseling het vreemde verschijnsel van de Pier ontbreken. Hierin vertonen de meeste fin-de-siècle badplaatsen een frappante overeenkomst met elkaar, zodat de mondaine, bereisde man of vrouw-van-de-wereld, die zich 'tourist' noemde, zich er meteen thuis kon voelen. En het is niet verwonderlijk dat in Nederland juist Scheveningen, de badplaats bij Den Haag, dit karakter moest krijgen.' (Verbrugge 1981: 158, 159). De Haagse pers sprak lovend over het ontwerp met zijn enorme verscheidenheid (De Opmerker 1892: 245), echter iemand die sprak namens het Amsterdams georiënteerde architectengenootschap Architectura et Amicitia was vernietigend over de nieuwe badplaatsstijl.²⁵⁴

Op 5 augustus 1893 werd de gemeente verzocht door Van Liefland, Coblijn, Edward van Hoboken van Oudelande²⁵⁵ en Wijnbrandus Joannus Paulus Travaglino tot het

250	HGA bnr 917
251	HGA beeldbank 1.00170
252	HGA beeldbank 1.00158
253	HGA beeldbank 1.00191, 1.00159
254	HGA beeldbank 1.00183, 1.00171, 1.00189, 1.00170, 1.00192, 1.00158, 1.00190, 1.00157, 1.00159, 1.00156
255	Grondeigenaar en bewoners van 'Huize Duinoord' aan het Sweelicnkplein 1 uit 1894.

beschikbaar stellen van een terrein voor de bouw van: 'een Paviljoen van Schoone Kunsten, Kunstnijverheid, Oude kunst en Uitvindingen, en daaraan te verbinden récréatiezalen tot het houden van feesten, wedstrijden, tijdelijke tentoonstellingen, tonee; en andere vertooningen, kinderspelen enz. en een tuin omgeven door eene kolonnade met restaurants en winkels.'²⁵⁶ Een ambitieus plan dat op de plek zou moeten komen tussen de Rotterdamsestraat, Neptunesstraat, Nieuwe Parklaan en de achterzijde van de bebouwing aan de Gevers Deynootweg. De bedoeling was om er tentoonstellingen te organiseren van Franse, Duitse en Nederlandse kunstenaars. Ook wilde men er 'Union des arts décoratifs' te Parijs naar Scheveningen mee halen voor een jaarlijkse tentoonstelling. Als argument om het terrein voor een gunstige grondrente in handen te krijgen was dat: 'dat om zijne ligging weinig waarde vertegenwoordigt terwijl de omliggende bouwterreinen, tengevolgen bovengenoemde exploitatie in waarde zullen stijgen.' (p.95). Echter de ambitieuze plannen gingen niet door.²⁵⁷

In 1897 ontwierp Boulton & Paul uit Norwich de Kurhausbar op de duinen naast het Kurhaus en de zeevilla's. Een paviljoenachtig gebouw in hout dat in Norwich als een prefab bouwpakket was samengesteld door de fabrikanten Boulton & Paul. Vermoedelijk stond dit paviljoen op meerder plekken in Europa langs het strand of in parken. Een paviljoen met elegante geledingen en torens en ruime schaduwrijke veranda's rondom.²⁵⁸ Bij de bouw van het Palacehotel (1903/04) werd het naar het Gevers Deynootplein verplaatst. Eerst was er horeca in gevestigd en later kwam er cabaret in. In 1918 verbouwde men het tot een American Bar. Tijdens de oorlogsjaren in de Tweede Wereldoorlog is het gebouw gesloopt.

De Oranje Galerij werd ontworpen door Van Liefland en vanaf 1899 gebouwd. Een wand van lichtkleurig natuursteen met daarin grote sierlijke bogen uitgespaard waarachter winkels, horeca etablissementen, tal van voorzieningen en een Bierhalle bij het Wandelhoofd werden ondergebracht voor het grote publiek. Deze galerij verbond verschillende de hotelplateaus en zeevilla's met elkaar tot een geheel. Met brede en voorname trappen konden bezoekers van de hotelplateaus afdalen naar de wandelpromenade. Deze kreeg nu een intieme en afgebakende ruimte tussen de galerij en de strandmuur en werd ingericht als loopzone met terrassen voor het brede publiek. Daarboven de hotelplateaus met de terrassen die bij de hotels horen en onder de wandelpromenade het strand tussen de strandmuur en de zee. Het profiel en de zonering van de wandelpromenade parallel aan de zee was nu voltooid. Met de komst van de auto werd de wandelpromenade die voor het flaneren, verpozen en consumeren was ontworpen ook toegankelijk voor autoverkeer waardoor deze langzaam van karakter veranderde tot de uiteindelijk de auto ook daar verbannen werd. De wandelpromenade was veranderd in een boulevard. In de jaren die volgden werden er steeds meer

256 Handelingen van de gemeenteraad 1893, bijlage 393: 95, 96

257 In 1895 kreeg Van Liefland een opdracht om een feestgebouw te maken langs de Laan van NOI waar de tentoonstelling 'nieuwe en oude kunst en uitvindingen' gecombineerd met een tuin, restaurants en winkels, deze werd gunstig besproken (*De Opmerker*, 1895).

258 HGA beeldbank 0.20943, 0.20951, 0.21378, 1.91029, 0.20693

voorbouwsels en afgescheiden terrassen voor de galerij gemaakt zodat de breedte boulevard langzaam dichtslibde aan zelfbouwsels.

Met het Wandelhoofd Koning Wilhelmina recht in de as van het Kurhaus van Van Liefland dat tussen 1900 en 1901 werd gebouwd en in 1943 werd afgebroken werd de wandelpromenade en strand in twee helften gedeeld. De spanning tussen land en water werd opgevoerd doordat met van het hotelplateau van het Kurhaus over de wandelpromenade heen naar het wandelhoofd kon wandelen. De opdracht voor het wandelhoofd werd in eerste instantie door de M.Z.S. aan de Brusselse ingenieur E. Wybowski gegeven die ook de pier in Blanckenberge had geconstrueerd. Later werd Van Liefland erbij betrokken die het voorontwerp samen met ingenieur F. Reufel van N.V. Pletterij Enthoven verder ontwikkelden (Verbrugge 1981:155-186). Het was een lichte constructie van gietijzer op een frame van betonbalken op de zeebodem. De opbouw was van gietijzer, glas en hout met houten loopzone. Aan het begin van de pier stonden twee oosters aandoende torens met uienkoepels en naast de torens enorme agaven en palmen in potten. Aan het einde van het wandelhoofd was een rotonde van glas en gietijzer met een ook weer een oosters aandoende koepel waar grote muziekkuitvoeringen werden gehouden en waar men kon dineren. Vanuit de rotonde had men door de enorme vensters rondom zicht op zee. Het geheel was 's nachts verlicht met bogen bij de pier, de pier was in de lengterichting verdeeld door een glazen scherm in een zone die heen leidde en een zone terug ging, daartegen waren zitbanken geplaatst. De architectuurstijl was bij Van Liefland in deze periode geïnspireerd op Wiener secession en art nouveau, hoewel geen van beide zich uitdrukkelijk manifesteerden, het wandelhoofd was vooral een elegant gebouw waarbij de constructie door zijn naaktheid nadrukkelijk aanwezig was.

Ter vermaak van de bezoekers bouwde men in 1903 het Circus Schumann of Circus Cascade (1903) aan het Gevers Deynootplein in de mondaine Wiener secession stijl, vermoedelijk kreeg Van Liefland hier hulp van De Wolf bij de voorbouw. Van Liefland experimenteerde met beton en staal om de pier en de lichte overkapping van het circus te bouwen. Het voorgebouw had ook twee torentjes met daartussen een enorme entreepoort, geflankeerd door twee vleugels.

Het Palace Hotel (1903/4-1979, Van Liefland) dat naast het Kurhaus werd gebouwd was vermoedelijke het eerste gebouw met een volledig betonskelet in Den Haag. Betonvloeren en balken werden gedragen door ranke zuilenrijen, 32x32cm, met een stramienmaat van 6,5 x 7 meter. Het betonskelet maakte het mogelijk dat hier een 'bergplaats voor automobielen' kon worden ondergebracht. Naast het eerste betonskelet kreeg Den Haag met het Palace Hotel vermoedelijk ook de eerste parkeergarage.²⁵⁹ Het circus en het hotel waren geïnspireerd op voorbeelden uit de Wiener secession en art nouveau.

In handen van Van Liefland, De Wolf en Mutters (die interieurs vorm gaf) veranderde de badplaats in een waarlijk mondaine Europese badplaats waar werd geëxperimenteerd met bouwtechnische vernieuwingen zoals gewapend beton en programmatische vernieuwingen zoals de galerij met winkels en horeca. Men kan met recht zeggen dat Scheveningen een van de plaatsen is waar het moderne leven voor het eerst haar gezicht kreeg.



Figuur 69

In opdracht van MZS en opvolger EMS vervaardigde Van Liefland in 1902 een Masterplan voor Scheveningen, vijf jaar voor de Vredesconferentie van 1907. De schilder Sommer maakte twee schilderijen om mogelijke investeerders te overtuigen van de juistheid van de investeringen. Let vooral op de nog lege kavels achter de hotels, collectie: Muzee

Ook de Haagse schrijver Ferdinand Bordewijk die in het Van Stolkpark in een van de villa's van Wesstra op loopafstand van de boulevard woonde kwam graag in de badplaats om er te dineren en muziek te luisteren. Hij moet zich de tijd van de wandelpromenade nog hebben herinnerd. Als een van de eerste de eerste ergerde hij zich aan de auto's op de boulevard in zijn nouvelle Knorrende beesten uit 1933. Hoewel het frivole leven op het wandelhoofd altijd domineerde. 'Het verkeer op de parade wemelde, zijn toon was beschaafd. Het groot gerucht kwam van de pier. De pier stak een arm en een vuist ver in zee. Ook daar wemelde het, in een eenvoudiger feestelijkheid. De pier had zich overweld met een berceau van roze gloeilicht. Het grote eindcafé trok burgerlijk silhouet in roze lichtlijnen na en herschiep zich tot een onbeholpen fantasmagorie. Het water weerkaatste het water weerkaatste het roze in gerekte deining. Een maritieme kanonnade gaf het slagwerk van de militaire kapel. Er werd geroepen, gezongen, gedraafd.'

Tegenwoordig is dit beeldbepalende stedelijk ensemble uit het fin de siècle vrijwel geheel verdwenen, alleen ansichten en verhalen herinneren aan een van de meest luisterrijke perioden van Den Haag waarin de wereldsgezinde middenklasse en gegoede burgerij de warme zomers doorbracht en het moderne leven vorm kreeg.

§ 4.5 Prijsvraag van het Vredespaleis

Het zal niemand verbazen dat een belangrijke voorziening zoals het Haganum en het Vredespaleis zo ongeveer midden in de woonwijken van Scheurleer en Goekoop kwamen te liggen, in een architectuursmaak die passend werd geacht. Maar, zelden liepen de gemoederen over de verschijningsvorm van een gebouw zo hoog op als bij de prijsvraag rond het Vredespaleis dat tussen 1907 en 1913 werd gebouwd. Het meest beeldbepalende en prestigieuze bouwwerk van de stad uit deze periode. Met de het concours voor Duinoord en de Haagse Schouwburchqueeste nog vers in het geheugen hielden Haagse architecten het hart als vast bij de koers die men zou gaan. Bij de presentatie van het juryrapport werden alle vermoedens waarheid: 'Dit ontwerp vertoont eene fraaie algemeene ordonnantie; de ontwerper wenschte uitdrukking te geven aan het denkbeeld dat, daar den Haag gekozen werd als zetel van het Hof van Arbitrage, de architectuur van het Vredespaleis behoort ingegeven te zijn door de Nederlandsche bouwkunst der 16de eeuw.' Was men wel op de goede weg met het stadsbeeld? Immers lokale architecten waren zo goed als uitgesloten van de prijsvraag maar een bekende Franse architect won de prijsvraag met een ontwerp dat verwees naar de Hollandse neorenaissance, hoewel dit winnende ontwerp druk gedetailleerd en een pompeus voorkomen had. Een gebouw dat een internationale grandeur en neutraliteit had moeten uitstralen was het volgens de jury ingegeven door Nederlandse bouwkunst uit de 16e eeuw.²⁶⁰ Terwijl lokale architecten de binnenstad en de badplaats Den Haag de Europese aanblik gaf koos de jury voor een nationaal ankerpunt, terwijl er tal van ontwerpen werden ingediend die een baken hadden kunnen worden naar de moderne architectuur van de twintigste eeuw. Zelden heeft een prijsvraag zo de gemoederen beziggehouden en was de beroepsgemeenschap zo verbijsterd over de uitkomst. Ook de Haagse schilder Hendrik Willem Mesdag verzette zich krachtig tegen het gedrocht dat in zijn achtertuin werd opgetrokken. Na deze prijsvraag was de ontsteltenis zo groot over de behoudzucht en conservatisme dat veel jonge architecten een breuk toch echt noodzakelijk vonden. Nooit werd de smaak van stof en spinraggen zo geproefd door jonge architecten als met dit resultaat van deze prijsvraag (Eyffinger 1988; Boekraad 2010). Het debacle van deze prijsvraag had tot gevolg dat de Bond van Nederlandse

Architecten (BNA), opgestoot door Berlage, Nederlandse architecten afraadde om mee te dingen bij de Schouburgprijsvraag. Hoe heeft het zover kunnen komen met de prijsvraag voor het Vredespaleis in Den Haag?



Figuur 70
De eerste prijs, de Franse architect Cordonnier, 1907, bron: ?

Wie was de jury en door wie was deze geïnstalleerd? Er was een Commissie van Voorbereiding waarvan Jhr. Alexander De Savornin Lohman (1837-1924) de voorzitter was: een jurist en politicus van de Christelijk-Historische Unie (CHU). Als staatsman en aristocraat was De Savornin Lohman een van de belangrijkste adviseurs van koningin Wilhelmina. De Savornin Lohman benoemde de rijksbouwmeester Daniël Knuttel (1857-1926) als bouwadviseur van de Commissie van Voorbereiding, hij werd de secretaris van de jury.²⁶¹ De commissie had twee problemen: Diende het een open prijsvraag te zijn of een gesloten prijsvraag op uitnodiging. Diende het een Nationale prijsvraag te zijn zoals de Bond van Nederlandse Architecten voorstond, of een Internationale prijsvraag zoals Canergie en andere graag zagen. Het werd uiteindelijk een gesloten prijsvraag op uitnodiging met Internationale architecten. Gesloten werd

261

Knuttel, een hygiënist en sociaal bewogen man, bracht al in 1882 een rapport uit met de commissie uit de 'Vereniging tot verbetering van den Gezondheidstoestand', samen met dr. Carsten en dr. Pareau waarin wijzigingen werden bepleit voor het omvormen van het wankle toezichtstelsel van de Bouwpolitie, een advies dat door de jonkheren en in de Haagse raad natuurlijk meteen terzijde werd geschoven.

dat de landen die de Haagse Conventie van 1899 hadden ondertekend twee of drie kundige architecten mochten opgeven. Aan Canergie zelf werd de keuze voorgelegd voor de Amerikaanse architecten. Dit leidde tot fel protest van architecten van over de hele wereld. Overal werden petitie's ingediend. Uiteindelijk werd er een compromis bereikt. Ook Canergie vond dit bezwaarlijk en stelde voor om architecten die recent competitie's hadden gewonnen mee te laten doen. Op 15 augustus 1905 werd het programma van de prijsvraag de wereld ingezonden. Deelname was open voor iedereen, maar het bestuur van de Canergiestichting hield zich het recht voor een aantal vooraanstaande architecten uit te nodigen en te vergoeden. Uiteindelijk werden er 21 architecten uitgenodigd die tegen een vergoeding meedongen. Inzendingen werden alleen aanvaard onder een motto. Een belangrijke voorwaarde was het budget, dat mocht niet worden overschreden. De commissie stelde een Internationale jury samen: Th. E. Colcutt uit Londen, dr. P.J.H. Cuypers uit Roermond, Geh. Ober-Hof-Baurat E. von Ihne uit Berlijn, professor K. König uit Wenen, Paul Nénot uit Parijs en professor W.R. Ware uit Milton Mass. VS. Volgens Eyffinger was de jury natuurlijk behoudend, dat stemde overeen met de inzichten van de bestuursleden van de Canergiestichting. (Eyffinger 1988: 65). Op de sluitingsdatum 15 april 1906 waren er 216 plannen ingediend. In paleis Kneuterdijk kwam de jury tussen 3 en 11 mei een aantal malen bijeen, en al op 12 mei 1906 bracht een internationale jury een rapport uit met de zes winnende ontwerpen, die drie verschillende typologische oplossingen aandroegen. De jury was bijeengekomen en had na de bestudering van de plannen een stemronde gehouden, alleen ontwerpen waarop één of meer stemmen vielen gingen door voor een verdere beoordeling. Van de 216 plannen bleven er 44 over. Na hernieuwd persoonlijk onderzoek werd er opnieuw gestemd waarbij de plannen met minimaal vier stemmen doorgingen. Er bleven 16 ontwerpen over voor de slotronde op 11 mei. Er was echter geen overeenstemming onder de juryleden, immers iedereen koos zijn eigen favoriet. De prijstoekenning volgde uit het aantal stemmen dat men had gehaald. Het juryrapport over de 216 plannen, inclusief de volledige lijst van alle ontwerpen, was ook nogal beknopt te noemen en besloeg nog geen vijf bladzijden, aldus Eyffinger (1988: 67). Het plan van Louis Cordonnier (1854-1938) uit Lille werd tot winnaar uitgeroepen. Tweede was Marchel uit Parijs, derde Wendt uit Charlottenburg, vierde Wagner uit Wenen, vijfde Greenley & Olin uit New York, zesde Schwechten uit Berlijn. Vier van de zes waren door de Canergiestichting gevraagd mee te dingen en kregen daarvoor een vergoeding. De winnaar Cordonnier was volgens de jury vooral gekozen omdat het goed aansloot bij de tradities van de 16-eeuwse bouwstijl. Een argument dat door veel kenners vrijwel meteen weerlegd werd. Daarbij kwam ook nog dat dit geen criterium was bij de prijsvraag en klaarblijkelijk heeft iemand van de jury dit bijgevoegd. 'Waarom in 's hemelsnaam de 17-eeuwse stijl voor het Vredespaleis?' Riep een criticus uit, aldus Eyffinger. 'Soms omdat Holland in die periode grotendeels in een oorlog (met Spanje) verwickeld was?' (Eyffinger 1988, p.67). Het was niet moeilijk in deze uitslag de invloed van het Nederlandse jurylid Cuypers te ontdekken, aldus Boekraad (2010). De verwarring en verbijstering waren groot in de architectengemeenschap. Internationaal befaamde architecten als Wagner, Berlage en Saarinen, die uitstekende plannen

voorlegden, maar ook zeer originele ontwerpen van bijvoorbeeld Kromhout en de Roemeen Töry waren niet eens genomineerd. Cordonniers plan bleek een collage te zijn van plandelen van de vele gebouwen die hij in Noord-Frankrijk al had gerealiseerd, geplakt op de plattegrond van het door hem ontworpen stadhuis van Duinkerken. Een ladekastplan.

Om het veel te dure plan te vereenvoudigen werd Cordonnier gedwongen een Nederlandse associé te accepteren: de Haarlemse architect J.A.G. van der Steur (1865-1945), die in Delft aan de Polytechnische School was opgeleid door Hollandse neorenaissance promotor Gugel. Het plan werd versoerd, van de vier enorme torens bleef er één kleine toren over. En dat allemaal terwijl het budget juist als criterium was gesteld. In 1907 werd eindelijk de eerste steen gelegd en op 28 augustus 1913 werd het Vredespaleis geopend. Een klein jaar later brak de Eerste Wereldoorlog uit. Na de prijsvragen van het Vredespaleis en de Haagse Schouwburg, waarbij Van Liefland en zijn Weense kompanen een belangrijke rol speelden, begon de wind uit een andere hoek te draaien.

Aan de saaiheid en aan het gebrek aan historisch besef was wel een einde gekomen in 1907 met het stadsbeeld van het fin de siècle. Er werd verwezen naar de Gouden Eeuw, naar de koloniën, naar Parijs, Londen of Wenen. Stedelijke ensembles waren omvattend en complex, zoals de boulevard en de woonwijken. Toch heersten er onvrede bij velen.

§ 4.6 Politisering van stedenbouw en woningbouw

Woningwet, het einde van de bouwgrondmaatschappijen en het uitbreidingsplan

In 1901 werd de Woningwet aanvaard in de Tweede Kamer en een jaar later ingevoerd. In de haast werd er op 18 februari 1900 door 'NV Bouwgrond Maatschappij Hoefkade', van de heren Snoek en het gemeenteraadslid Penn, nog een stratenplan ingediend dat meteen een historisch dieptepunt was voor de woningbouw en stedenbouw (Leferink & Kleinegris 1985: 128-131). Snoek en Penn waren ook vennoten in 'Bouwgrond Maatschappij Zuidwesterkwartier' die een deel van de Schilderswijk haar magere revolutiebouw gaf. Van Goekoop en Kruijswijk hadden de heren grond gekocht dat lag tussen de Hoefkade en de Vredenburgweg ten zuiden van het Transvaalkwartier. Het plan bestond uit drie straten van elk 2200 meter lengte, daarvan waren er twee 12 meter en één 16 meter breed. Dit waren de langste en goedkoopste woonstraten ooit die waren bedacht in Den Haag. Na onderhandelingen met Lindo werd de straat van 16 meter naar 27 meter gebracht zodat er nog een tram kon rijden. Als ruil voor de verbreding van straat eiste de indianers een groot stuk gemeentegrond en het recht om de straten en riolen in eigen beheer aan te leggen. De kavels waren zo ondiep dat er op de binnenterreinen nog nauwelijks ruimte over was. Het plan was zelfs ten aanzien van de revolutiebouw nog een aanzienlijke verslechtering te noemen. Op initiatief van

de burgemeester en wethouders werd het plan nog verbeterd met enkele plantsoenen op kruisingen van straten maar het voorgestelde stratenplan bleef verreweg het slechts plan dat ooit was vervaardigt. In de raad ontbrandde er een principiële discussie over dit plan, tegenstanders vroegen zich af of de gemeente wel moest meewerken aan dit soort plannen. De meerderheid van de raad vond dat dit stratenplan niet meer kon. Een motie om niet te hoeven beslissen over dit plan werd met 20 tegen 14 aangenomen in de raad. Het plan moest wachten op de invoering van de woningwet en het uitbreidingsplan waaraan door Lindo en zijn dienst werd gewerkt. Vanaf 1902 werden er geen nieuwe stratenplannen van dit slag meer goedgekeurd door de raad en er kwam een voorlopig einde aan de particuliere stadsuitleg in Den Haag. Op het 'Plan van uitbreiding van de Gemeente 's-Gravenhage' ²⁶² van 18 juni 1903 stond het plan nog getekend maar dan ingekapseld door diagonalen van Lindo, die doorsneden de lange straten en braken de bouwmassa in talloze stukjes.

Met de woningwet werden de verhoudingen tussen overheid en ondernemers beter vastgelegd met bouwwetgeving en procedureregels, bewoning van slechte woningen werd onmogelijk gemaakt en de bouw van goede woningen bevorderd. Later werd ook functionele zoning in de wet opgenomen: het bestemmingsplan. De woningwet werd door het kabinet Pierson (1897-1901) in 1899 ingediend door mr. H. Goemans Borgesius, mr. N.G. Pierson en mr. P.W.A. Cor van der Linden. Lely was in dat kabinet minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Tussen 1908 en 1913 voerden Lely, nu als Haagse wethouder samen met collega Simons het erfpachtstelsel en de financiering van de woningwetwoningen met gemeenschapsgeld door, woningbouw werd een overheidszorg. De volgende sturende regels werden met de woningwet doorgevoerd: De gemeente werd verplicht om een bouwverordening op te stellen met voorschriften waaraan nieuwe bouwwerken, in het bijzonder woningen, zouden moeten voldoen. Het werd verboden om zonder bouwvergunning iets nieuws te bouwen of een bestaand gebouw te verbouwen of uit te breiden. Deze bouwvergunning werd door burgemeester en wethouders verleend. Eigenaren van woningen konden worden verplicht bepaalde verbeteringen uit te voeren. De bevoegdheid van de gemeente om een woning onbewoonbaar te verklaren. De bevoegdheid van de gemeente om woningen te onteigen en tot krotopruijing over te gaan werd vereenvoudigd. De verplichting van de gemeente groter dan 10.000 inwoners om uitbreidingsplannen en komvoorschriften op te stellen en deze om de tien jaar te herzien.

De bestemmingsplannen resulteerde in stedenbouwkundige schetsplannen van de dienst van Lindo en na de reorganisatie in de nieuwe Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (Bakker Schut 1913, 1914, 1916, 1925, 1929, 1932, 1939, 1948). In deze schetsplannen werden de bouwcontouren vastgelegd conform de nieuwe regelgeving. Daarbij werd vooral vanuit volkshuisvestingkundig perspectief gekeken naar de stad. Vanuit hygiënisch oogpunt zoals daglicht en lucht, het gebruik van de buitenruimte. Vanuit kostenbesparing werd er tot vier bouwlagen gebouwd.

Volgens de wetgeving was dan een dure lift niet nodig. Dat resulteerde in de door veel architectuurhistorici omschreven 'bruine pannenkoekstad', een platte stad van vier bouwlagen die zich uitstrekt tot het Westland.

Lindo en zijn dienst vervaardigde in 1903 het 'Plan van Uitbreiding van de Gemeente 's-Gravenhage' waar alle particulieren initiatieven werd gestructureerd en tot één geheel samengevoegd. Dit uitbreidingsplan werd een moeizame lijdensweg voor Lindo. Hij noemde in zijn dagboeken daarvoor een belangrijke oorzaak: een groot deel van de leden van het gemeentebestuur zelf was grondeigenaar, bouwkundige, bouwondernemer of architect, en was of wilde betrokken zijn bij de nieuwe ontwikkelingen die voor het uitbreidingsplan de basis vormden (Maarschalkerweerd 1998:169). Ook de Haagse pers was deze dubbelrol van de raadsleden opgevallen, volgens de pers waren in 1901 er 16 van de 38 raadsleden financieel betrokken bij bouwgrondmaatschappijen en daarin bezaten zij samen 10% van het kapitaal (Stokvis 1987: 47). De raad was desondanks teleurgesteld in het uitbreidingsplan van Lindo. Het bestond slechts uit hoofdwegen en binnenhavens, meer niet. Er waren geen woonbuurten, scholen, fabrieken en kantoren ingetekend. Lindo hield zich niet aan in de woningwet bepaalde voorschriften vonden sommige raadsleden. Niet alle straten, pleinen en grachten waren ingetekend, de schaal was 1:10.000 in plaats van de voorgeschreven schaal van 1:2.500. Lindo's argumenten om het uitbreidingsplan tot de hoofdinfrastructuur te beperken was: 'dat de Gemeente over het algemeen zeer weinig belang heeft bij de eene of de andere wijze van onderverdeling in blokken tusschen de hoofdwegen.' Aanwijzingen tot bestemmingen zouden naar Lindo's overtuiging iedere rechtsgrond missen als de gemeente niet tevens eigenaar was van de grond (De Klerk 2008: 243). Volgens Lindo wilde de wet dat het initiatief in deze aan de particulieren bleef en dat gemeenten een afwachtende houding aannamen, daarbij hooguit hulp mocht bieden aan particulieren. Kortom een liberaal standpunt waar zijn wethouders hem ook aan hielden.

Lindo legde ook de vinger op de zere plek: de grondpolitiek. Als de gemeente geen eigenaar was van de bouwgrond dan bleef slechts de weg van onderhandelingen over. Ook in de pers kwam er veel kritiek op het Uitbreidingsplan van Lindo. Het ontbreken van bestemmingen werd gelaakt. Oeil de Boeuf schreef in *Het Vaderland* (april 1903): 'Doelloos liggen de pleinen, waar straten scheef op uitkomen. Nergens is plaats voor een gebouw dat domineert: een kerk, een school, volkshuis of wat ook.' Met zijn verdediging van zijn plan raakte Lindo een vraag die al eerder in Amsterdam en Duitse steden speelde: hoe gedetailleerd moet een uitbreidingsplan zijn? Deze kwestie oversteeg het meningsverschil tussen tegenstanders van overheidsbemoeienis die geen detailplannen wensden en voorstanders die veel wilde vastleggen.

In de Duitse steden pleitte men vooral globale plannen, zoals Stübben in Berlijn. Ook de Ir. Jan Willem Cornelis Tellegen (1859-1921)²⁶³, Lindo's vriend, oud collega en opvolger in Arnhem, vond dat de overheid terughoudend moest zijn omdat de toekomst onzeker was en tekentafelplannen die naar één model waren ontworpen niet altijd toegesneden waren op toekomstige toestanden. Tellegen steunde Lindo in zijn opvatting om het bij hoofdlijnen te laten. Hij was ook een groot voorstander van het betrekken van goede architecten bij de volkshuisvesting die de ruimte tussen het abstracte stratenpatroon zouden vullen met eigentijdse woningbouw, zoals in Duinoord. Lindo trof alle blaam voor het mislukken van de uitbreidingsplannen van Den Haag. Maar het was het college zelf dat de opgave beperkte tot een patroon van hoofdwegen zoals bij het Mauritskwartier en de Regentessekwartier (Boekraad & Aerts 1991; Freijser & Teunissen 2008: 72). Bovendien traineerde het college de bespreking van het uitbreidingsplan van Lindo in het openbaar. Lindo heeft nog een gedetailleerd alternatief gemaakt, maar daar werd niets mee gedaan. Jurriaan Kok refereerde tijdens zijn lezing aan de bezwaren tegen het plan van de 'Afdeling 's Gravenhage van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst en van de Verfraaiingcommissie'. Daarbij vond hij het 'verdacht' dat geen van de bouwgrondmaatschappijen in het geweer was gekomen tegen Lindo's plan. Fijntjes haalde Jurriaan Kok het feit aan dat het omgekeerde was gebeurd bij de bespreking van het Amsterdamse Uitbreidingsplan. Na het debacle met de bouwgrondmaatschappijen, de belangen in de raad en het uitbreidingsplan van Lindo uit 1903 riep de burgerij om verandering. Vooral raadslid Jurriaan Kok was woedend over de gang van zaken in Den Haag. Het voorstel van het Haagse stadsbestuur was om naast Lindo twee deskundigen aan te wijzen om samen één nieuw uitbreidingsplan te ontwerpen, dat was gebonden aan dezelfde beperkingen en voorwaarden als het plan van Lindo. Maar Jurriaan Kok wilde een nieuw plan dat bestemmingen aangaf. Waar de nieuwe Schouwburg moest komen, waar de begraafplaats, de vuilnisbelt, waar open en gesloten bebouwing en waar de kwartieren voor werkmanswoningen lagen. Hij preeste het nieuwe plan voor Amsterdam-Zuid uit 1904 van Berlage, een plan waar de principes van Sitte waren toegepast en waar een kunstenaar aan had gewerkt. Een plan met veel gesloten stedelijke ruimten en gekromde of geknikte straten. In Den Haag volgde men nauwlettend de discussie in Amsterdam. Kranten, Haagse raadsleden en particulieren riepen nu om een kunstenaar met een visie, het stadsbestuur gaf toe aan de criticasters.

Echter Berlages compositie van een schilderachtig en gesloten stadsbeeld in het eerste voorstel voor Amsterdam Zuid kreeg geen goede ontvangst in de media van die tijd (Van Rossem 1988: 45-64; De Klerk 2008). Bijvoorbeeld de publicist J.H.W. Leliman uitte in een serie artikelen in *De Bouwwereld* kritiek op het plan.²⁶⁴

De urgentie voor een stedenbouwkundige aanpak met oog voor verkeer en vervoer moet hoog zijn geweest in Den Haag. Gram vergeleek al in 1906 de nieuwe bewegingen door de stad, de nieuwe verkeermiddelen en de nieuwe snelheden met 1881. 'Vijf en twintig jaar geleden waren fietsen, motorcars, automobielen en andere moderne voertuigen nog niet in zwang. Nu is dat alles zóó algemeen, dat er politie-verordeningen in werking zijn, waarbij paal en perk wordt gesteld aan het woest rijden met die vlieg-machines. ... aan dat àl te dolle en gevaarlijke rijden een einde gemaakt en bepaald, dat er met geen grootere snelheid mag gereden worden dan die, waarmede een voor een rijtuig gespannen paard zich in matigen draf voortbeweegt.' (Gram 1906: 176) Gram vroeg zich af of er wel genoeg politieagenten waren om de verordening voor de talloze fietsers te handhaven. Fietsen gingen een belangrijke rol spelen in deze periode, de fiets werd aan het eind van de negentiende eeuw op grote schaal geproduceerd en kreeg vanaf 1866 een kettingaandrijving. Vooral in Frankrijk en Engeland was de fiets populair. Doordat de buitenwijken van Den Haag relatief dicht bij de stad lagen was het gebruik van de fiets een voor de hand liggend vervoersmiddel. Ook steeds belangrijker werden ook de trams als noodzakelijke verbinding tussen alle uiteengelegde stadsdelen en de stad, en het elektrificeren van het tramnetwerk (Buiten 2005). Op de *Algemeene Overzichtskaart voorstellende het ontworpen Tramnet volgens de art: 2, 2A en 2B der concessievoorwaarden* uit 1906 van Van Liefland en Janse John werden ook grote kaarsrechte boulevards door de oude stad vermeden.²⁶⁵

264

Volgens Leliman ontbrak het aan hoofdlijnen, aan logische opbouw en monumentaliteit. Berlage's plan deed hem denken aan 'een middeleeuws stadsgedeelte', wat hij verklaarde uit de adoptie van de theorieën van Sitte (Van Rossem, 1988; De Klerk, 2008). Leliman vond het plan met zijn vele geknikte straatjes nogal gekunsteld. Ook het denkbeeld om monumentaal bebouwde pleinen als uitgangspunt voor een stadsplan te nemen vond Leliman onrealistisch, want wie garandeerde de bouw van warenhuizen, concertzalen en badhuizen? En waarom de middeleeuwse stad tot voorbeeld genomen, terwijl de monumentale zeventiende-eeuwse stad zo veel meer te bieden heeft, zoals de Amsterdammer dagelijks om zich heen kan zien met de schilderachtige grachtengordel. Eind 1904 verweerde Berlage zich in een lezing voor de Vereniging 'Het Koggeschip' tegen al deze kritiek. In tegenstelling tot de zeventiende eeuw, meende hij, kunnen brede grachten met diepe bouwblokken de ontwikkeling van de stad niet meer bepalen. Bij voortzetting van het gordelpatroon vreesde hij eentonigheid en speculatiebouw in de ondiepe bouwblokken aan smalle straten. Bovendien lagen dan de oost-west gelegen bouwgordels ongunstig voor de bezonning van de huizen. De moderne stad ontwikkelt zich langs brede radiaalstraten als de belangrijkste verkeersaders van de stad, hij verwees naar het handboek van Stübben uit 1890. Behalve functionele bracht hij ook esthetische argumenten in stelling. Het pittoreske van de Hollandse stedenbouw wilde hij handhaven, omdat 'het monumentale hier te lande nooit heeft willen aarden.' Daarom zag hij af van een systematisch (monumentaal) plan Van Rossem (1988) en De Klerk (2008) noemen een andere overweging van Berlage, hij had een gebrek aan vertrouwen in Nederlandse architecten. In 1914 presenteerde Berlage een monumentaal plan met kaarsrechte nauwe straten en langwerpige bouwblokken, doorsneden door enkele brede hoofdassen en met een wolkenkrabber op een markante plek in de wijk, tussen 1917 en 1925 werd de Amsterdamse wijk Nieuw Zuid gebouwd.

265

HGA beeldbank z.gr.0834

Net zoals bij eerder voorstellen van Van Liefland voor doorbraken uit 1898. Het zal geen toeval zijn geweest dat de opdracht van Lindo voor een plan voor doorbraken in de oude stad bij geloofsgenoot Van Liefland terecht kwam. Een aantal voorstellen voor doorbraken waren getekend met een subtiel gebogen beloop zodat de schilderachtigheid van de stad was gewaarborgd. Bijvoorbeeld de doorbraken vanaf de Stationsweg achter de Nieuwe Kerk langs via de Voldergracht naar het Buitenhof en loodrecht daarop vanaf de Grote Markt naar het Spui. De urgentie was hoog zoals Gram liet zien en de oplossing was duidelijk bij Lindo en Van Liefland.

In april 1907 bepaalde de raad dat Berlage samen met Lindo een nieuw uitbreidingsplan voor Den Haag moest maken. De raad dacht dat met een tandem van Lindo de stedenbouwingenieur en Berlage de architect en stedenbouwer het wel tot een goed resultaat moest leiden. Van de samenwerking kwam niets van terecht. Een jaar later In 1908 was het zover, het *Uitbreidingsplan voor 's Gravenhage* (1908) was gereed. Meteen bleek het plan onuitvoerbaar omdat de gemeente niet beschikte over de bouwgrond en de financiën ontbraken.



Figuur 71

Fragment van de *Algemeene Overzichtskaat* voorstellende het ontworpen Tramnet volgens de art. 2, 2A en 2B der *concessievoorwaarden* uit 1906 van Van Liefland en Janse Johzn, opvallend zijn de doorbraken die Van Liefland tekende en die een alle een lichte knik meekregen zodat visueel er een besloten stad ontstaat, Berlage zou deze recht trekken, bron: HGA beeldbank z.gr.0834

De strijd om de doorbraken: boulevard versus de schilderachtige stad

Lindo en Van Liefland moet toch een soort overwinningsgevoel hebben gehad toen bleek dat het niet anders kom dat er een knik in de Grote Marktstraat kwam die de schilderachtigheid van de stad beter deed uitkomen. Voor Berlage en Lely moet dat een tegenslag zijn geweest dat de kaarsrechte boulevard uit het uitbreidingsplan van Berlage uit 1908 werd verprutst door Lindo die er met de onderhandelingen met grondeigenaren niet uitkwam. Op de achtergrond speelde de vraag welk stadsbeeld men als vertrekpunt nam bij het ontwerp en de beschouwing van de stad. Moet de Haagse orthogonale geomofologie van het landschap leidend zijn voor de doorbraken of moeten deze juist de schilderachtigheid van de stad versterken? Nieuw aan het plan van Berlage waren de doorbraken door het oude centrum. Lindo had dit altijd weten uit te stellen en tegen te houden maar met Berlage kwamen de kaarsrechte boulevards door de binnenstad uit de tijd van ir. Halbertsma weer centraal te staan. De Grote Marktstraat volgde voornamelijk het orthogonale wegenpatroon.²⁶⁶ Van grote invloed op het werk van Berlage in deze periode was het werk van Albert Erich Brinckmann (1881-1958) en zijn boek *Platz und Monument als künstlerisches Formproblem* (1908). Een studie over stedelijke ruimte vanaf de middeleeuwen tot de late achttiende eeuw. Sitte werd afgedaan als een eclecticus, aanhanger van de historische stijlenmanie en romanticus die op grond van onnauwkeurige waarnemingen terugverlangd naar de middeleeuwen, naar de schilderachtige en onregelmatige gevormde stadsbeelden die maar al te graag aan theatereffect doen denken. Brinckmann betoogde dat stedenbouw de draad weer moest oppakken van de formele stedenbouw van de late Franse Barok. Het historisme zag hij als een vervelende onderbreking. Het gaat, aldus Brinckmann, om de rechte lijn en de rechte hoek in de stad. De brede rechte straten en het regelmatige architectonische plein. Een monumentale vormgeving van de ruimte die, volgens Brinckmann, de ruggengraat van de stad vormde. Het beeld dat Brinckmann van Sitte schetste was misleidend. Sittes ideeën waren vooral gebaseerd op waarneming. Nergens sprak Sitte een voorkeur uit voor de middeleeuwen, hij zag zelfs in de Barok stedenbouw veel mogelijkheden voor de stad. Volgens Van der Woud (1991) had de kritiek van Brinckmann op Sitte iets weg van een intellectuele vadermoord. Brinckmanns boeken lagen in het verlengde van Sitte's werk.

De meest ingrijpende doorbraak was de Grote Marktstraat: de Prinsegracht werd door de oude stad heen getrokken naar de Kalvermarkt en van daar doorgetrokken naar het Station Staatsspoor (huidige Centraal Station). Deze doorbraak zou men pas in 1920 een begin mee maken en het werd een project dat tientallen jaren zou gaan duren, daarbij werd ook nog het station verplaatst zodat de as niet meer op het station uitkwam maar in een stratenkronkeling verdween. (Stal 2005c; Stal & Van Veen 2005).

266

Algemeen plan van uitbreiding en verfraaiing van 's-Gravenhage (1891) door ir. Halbertsma gepubliceerd in *De Ingenieur* in 1891. Bij dit op Franse voorbeelden geïnspireerde plan waren doorbraken van Frans voormaats gedacht. Den Haag werd door boulevards opgedeeld en buitenwijken leken nog het meest op Franse geometrische tuinen. De oude stad binnen de singels werd letterlijk door boulevards uiteen gescheurd.

Berlage tekende een kaarsrechte boulevard in 1908, terwijl Van Liefland een gebogen beloop had getekend op zijn tramlijnenplan van 1906. Lindo zou tot zijn pensionering in 1918 de uitvoering ter hand nemen en wist er nog een gebogen beloop in te onderhandelen met de grondeigenaren. Na vragen waarom de doorbraak niet kaarsrecht was zou hij verklaren dat sommige eigenaren de grond niet wilde verkopen (Stal & Van Veen 2005).

Haaks op de strandwallen werden ook doorbraken voorgesteld, bijvoorbeeld om het Oranjeplein door te trekken naar Paviljoensgracht (met de nieuwe Spinozastraat) via een doorbraak bij de Schoolstraat langs de Grote Kerk via de Prinsessestraat naar de Prinsessewal. Een andere grote doorbraak was die van het Huygenspark naar het Spui, de doorbraak bij de huidige Hofstraat, de doorbraak bij de Gevangenpoort, dwars door de bebouwing tussen de Vijverberg en Lange Voorhout naar de Parkstraat en het Willemspark. In zijn uitbreidingsplannen uit 1895 en 1903 zou Lindo deze enorme boulevards en doorbraken niet overnemen. Slechts kleine aanpassingen in de oude stad werden doorgevoerd door Lindo zoals de verbreding in 1905 van de Grote Halstraat die de Dagelijks Groenmarkt met het kerkplein verbond. Lindo zou het verkeer vooral langs en om de stad leiden met de diagonalen en de stad in zijn geslotenheid en aan de fiets laten.

Wethouder Lely had meer sympathie voor de grote kaarsrechte boulevards met vergezicht. Niet iedereen was gecharmeerd van gesloten stedelijke ruimten en knikken. Na een bezoek aan Weense Ringstraße wilde Lely in 1913 het Spui verbreden tot een boulevard van Weens formaat. Met doorbraken en verbredingen wilde hij het centrum zo bereikbaar maken. Lindo vroeg zich af of de verkeersprognoses van Lely wel klopte en of het doorsnijden van de oude stad een vruchtbare oplossing was. Immers Lindo was met zijn diagonalen bezig een ringweg rond het centrum in het orthogonale grid te aan te leggen. Lely's voorstel voor het Spui was voor Lindo dan ook onwenselijk. 'idiote breede verkeerswegen, waar auto's door de stad heen met een vaart van 60 K.M. moeten kunnen rijden' (Maarschalkerweerd 1989). Volgens Lindo moest het verkeer voor een dergelijk boulevard nog worden uitgevonden, hij verwachtte zo rond 1913 een dergelijke toename niet. Lindo schreef deze kostbare ambitie van Lely toe aan bestuurlijke ijdelheid en in zijn dagboek stelde hij voor om de naam van het Spui maar te wijzigen in Grootheidswaaninstraat (Maarschalkerweerd 1989). In gewijzigde vorm kwam er uiteindelijk toch de doorbraak die liep via het Spui (demping), Hofweg (doorbraak), Buitenhof, Gevangenpoort (doorbraak), Kneuterdijk en Parkstraat. De verbreding van het Zieken was in 1913. Doorbraak van het Spui naar het Buitenhof werd ook in 1913 uitgevoerd en de Hofweg aangelegd. Het Kledingmagazijn Meddens (1914, Berlage), de magazijnen van de Firma Voss op de hoek Hofweg/Spuistraat (1908-1920, Jacot, Zinsmeister), Maison de Bonneterie (1913, Jacot, Zinsmeister, Crouwel, la Croix) vormden nieuwe stedelijke wanden en structuren. Over de doorbraak van het Buitenhof naar de Kneuterdijk werd lang nagedacht en plannen gemaakt door verschillende partijen. Een complicatie was dat hier de Gevangenpoort stond, een monument uit de late middeleeuwen. In een schetsontwerp voor deze doorbraak tekende Van Liefland geen rechte lijn maar bracht bewust een slinger aan om de

gevangenpoort met het doel een schilderachtig effect teweeg te brengen. In een adres aan de gemeenteraad op 30 januari 1906 gaf Van Liefland daar een toelichting op. Echter, daar kwam nogal wat kritiek op aldus Verbrugge (1981: 157). Van Liefland tekende en vergeleek in 1906 zijn eigenplan met het voorstel van de gemeente en van De Stuers, daarbij liet hij vooral de zichtlijnen zien.²⁶⁷ Door zijn toedoen werd een aantal jaren terug de Gevangenpoort behouden. De doorbraak van Buitenhof naar Kneuterdijk bij Gevangenpoort vond uiteindelijk pas in 1923 plaats waarbij de bebouwing naast de poort werd weggebroken en er een breed baanvak aangelegd kon worden. De gevangenpoort werd nu letterlijk een anomalie in de stad, maar hij was niet gesneuveld onder de doorbraakmanie.

De derde grote doorbraak lag ook haaks op de strandwal, met de Jan Hendrikstraat / Torenstraat / Vondelstraat uit 1923-24 verbond men de nieuwe belangrijke Prinsegracht-Grote Marktstraat met de Laan van Meerdervoort. Deze doorbraak was een gevolg van een raadsbesluit van een raadsbesluit van 12 januari 1912. De doorbraak van de Grote Marktstraat werd zo verbonden met deze derde grote doorbraak zodat trams en autoverkeer de oude stad en de nieuwe wijken ontsloten en met elkaar verbonden.

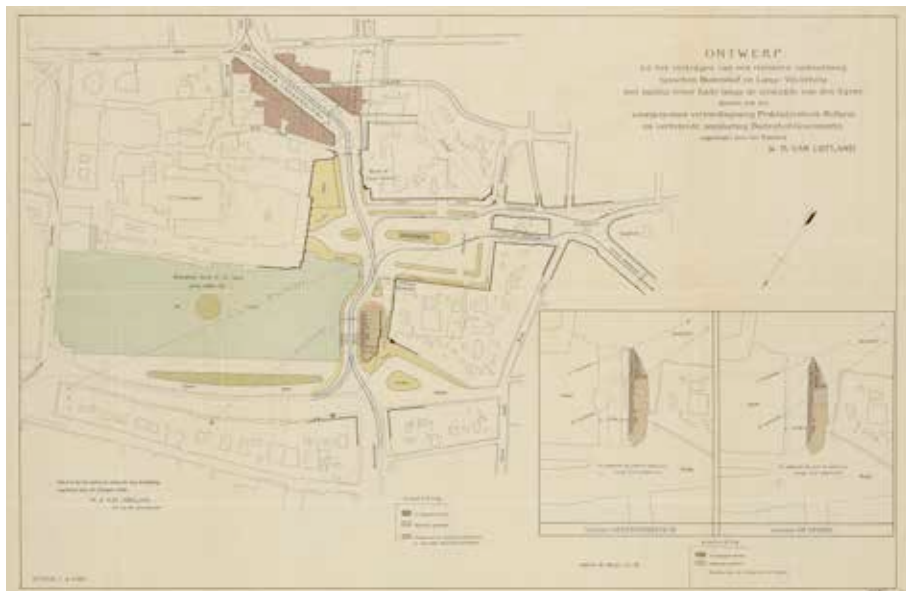
Rond 1930 was het opleggen van de binnenstad voor het autoverkeer, de elektrische trams en de fietsers voltooid. De inrichting van de gedempte grachten met rijen bomen en schelpenverharding in het midden werden vervangen voor bredere banen voor het autoverkeer. Buurten als Kortenbos, Rivierenbuurt en Spuikwartier die van de stad waren afgesneden door verkeerswegen verpauperden snel. Waar Lindo al voor waarschuwde betreffende de Grootheidswaanzinstraat bleek nu een onbeheersbare realiteit te zijn.



Figuur 72
 Links en rechts een uitwerking van het plan 1906 van Van Liefland en Janse Johzn, bron: HGA beeldbank z.gr. 0954



Figuur 73
 Beide kaarten zijn de doorbraken bij de Grote Marktstraat en doorbraak Holland Spoor naar Buitenhof met knikken vormgegeven



Figuur 74
 De doorbraakstudie van raadslid en architect Van Liefland met de vergelijking met het doorbraakplan van De Stuers en de dienst van Lindo uit 1906, bron: HGA beeldbank z.gr.1140

De stedenbouwer in de arena van de politiek

De vaststelling door de gemeenteraad van het plan van Berlage uit 1908 duurde eindeloos. Men twijfelde aan de uitvoerbaarheid en betwiste het onteigenen van particulier bezit en de uitgifte van grond in erfpacht. Pas in 1911 stemde de gemeenteraad in met dit plan. De Provincie stemde pas in 1914 in vanwege de door Berlage geplande kazerne terreinen. De verhoudingen tussen Lindo en Berlage waren toen volledig bedorven (Maarschalkerweerd 1998: 170). Na het lezen van de dagboeken van Lindo opperde Maarschalkerweerd (1998: 171) dat Berlage de plannen al vertrouwelijk met de wethouders Lely (wethouder: 1908-13), Jurriaan Kok (wethouder: 1913-19) en ambtenaar Bakker Schut besprak voordat deze naar Lindo en de dienst gingen.

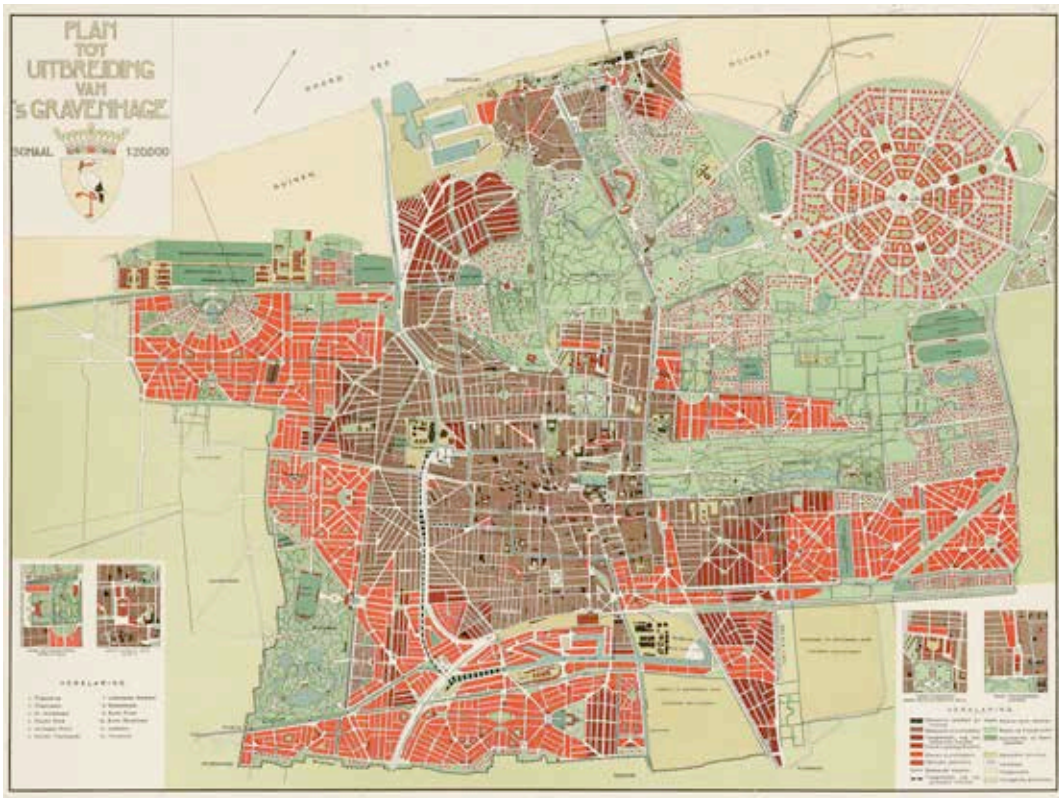
In de dagboeken van Lindo (1910-1919) (Maarschalkerweerd, 1998) was de spanning met zijn wethouders af te lezen. Lindo was ambitieus en een goed organisator, maar politiek was niets voor hem. In 1890 bestond de raad nog uit heren (jonkheren en meesters in de rechten) wier denkbeelden al vijftig jaar niet waren gewijzigd, betoogde hij. Echter in 1903 was er een geheel ander situatie ontstaan, de stedelijke ontwikkeling was onderwerp geworden van politiek debat. Deze politisering van de stedenbouw was voor Lindo een bron van ergernis maar een realiteit (Maarschalkerweerd 1998: 167). Volgens Lindo maakten Lely en Jurriaan Kok zich veelvuldig schuldig aan vriendjespolitiek bij aanbestedingen, leveranties, onteigeningen, kosteloze ontsluiting van particuliere eigendommen en taxaties. Weinig flatteus sprak hij over 'Jurriaan Ezel' alias het 'être Jurriaan Kok' in zijn dagboeken. Beide bestuurders hadden volgens Lindo een gebrekkige dossierkennis en debatteerden in raad- en commissievergaderingen nogal eens onzin, zoals het commissielid Jurriaan Kok die zich in maart 1912 voortdurend overgaf aan: '... het schetteren op de Grootheid van 's-Gravenhage: hoe meer belastingen er worden betaald, des te meer mensen zullen er komen wonen en dergelijke pyramidale Enormiteiten.' (Maarschalkerweerd 1998:168). Raadslid en de latere wethouder Jurriaan Kok had inderdaad een fortuin verdiend tussen 1895-97 als medefirmant van de NV Bouwgrond Maatschappij Zandoord (Boekraad & Aerts 1991: 59). Net zoals wethouder Simons en raadslid Van Liefland betrokken waren bij bouwgrondmaatschappijen. Uiteindelijk hielden de wethouders Lindo niet de hand boven het hoofd voor fouten die bij de eerste uitbreidingsplannen waren ontstaan en waarvan zij zelf de oorzaak waren (Maarschalkerweerd 1998: 168). Met de verandering in het kiesstelsel en met de komst van de SDAP brak er voor Lindo een moeilijke tijd aan. Op den duur leidde dit tot een bijna onwerkbare toestand met de twee belangrijkste wethouders Openbare Werken van die tijd: Lely en Jurriaan Kok. Beiden waren volgens Lindo misselijke schreeuwers die niets ander najaagden dan de kiezergunsten (Maarschalkerweerd 1998:168).

De tegenstelling tussen Lindo en Berlage (en de wethouders) verschoof van het wel of niet gedetailleerd maken en invullen van een uitbreidingsplan naar een tegenstelling die in een bredere politieke context kwam te staan, de tegenstelling tussen de liberalen die staan voor persoonlijke vrijheid en de sociaaldemocraten die staan voor het

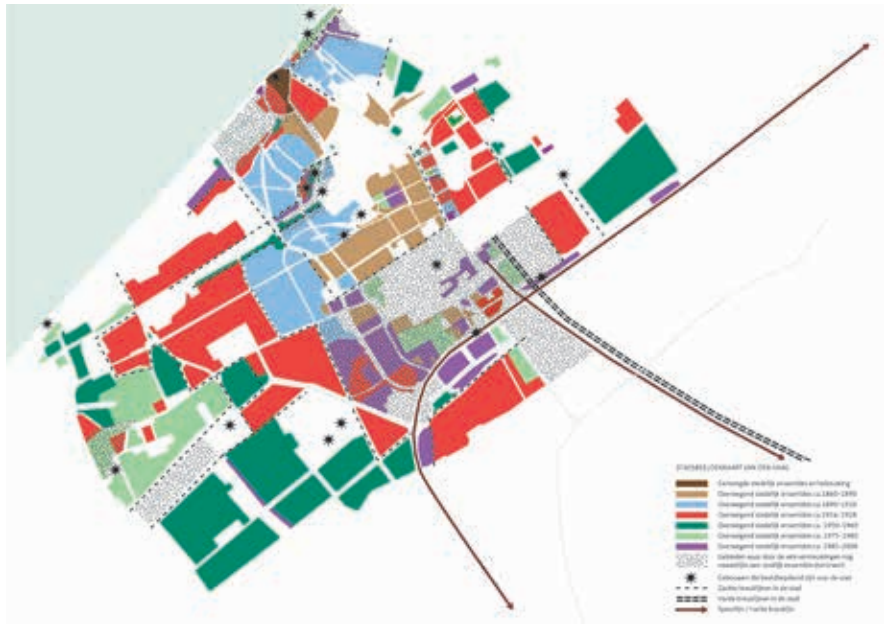
collectief belang. De sociaalliberaal Lindo (volgens zijn dagboek stemde hij op Jurriaan Kok) noteerde in zijn dagboek over zijn rechterhand Bakker Schut (sociaaldemocraat): 'In dat hoofd spookte te veel socialisme en eenzijdige belangstelling.' (Maarschalkerweerd 1998). Voor Lindo moest stedenbouw zich niet bezig houden met het uiterlijk. Juist de burgers brachten de verscheidenheid van de architectuur in de stad zodat er een schilderachtig beeld ontstond. Woningbouw behoorde in de ogen van Lindo toe aan particulieren die hun eigen wereld en individualiteit konden vormgeven. Sociaaldemocraten zoals Bakker Schut en Berlage vonden dat dit een overheidstaak was. Ook progressieve liberalen zoals Lely, Jurriaan Kok en Simons waren daartoe van mening, deze wethouders introduceerde het erfpachtstelsel en bedachten de manier van financiering van woningwetwoningen, hoewel zij niet de collectivatiebouw omarmden.

De politisering in de stedenbouw beperkte zich niet alleen tot het conflict Berlage versus Lindo. In zijn dagboek uit 1912 staat een passage over het verslag dat Lindo uitbrengt aan Lely. Daarbij vertelde Lindo dat de in 1911 aangetreden burgemeester (H.A. van Karnebeek – conservatief liberaal) hem te verstaan had gegeven niet meer te spreken met Goekoop omdat hij nog niet klaar was met zijn plannen voor Zorgvliet. Lely vond het geen pas geven dat Lindo werd gehinderd in zijn werkzaamheden door de burgemeester (dagboek 1912, nr.4: 7-8). Deze druk van de burgemeester enerzijds en de wethouder anderzijds was voortdurend aanwezig, een aantal bladzijden verder sprak Lindo over de voorgangers van Van Karnebeek, burgemeester E.C. Baron Sweerts de Landas Wyborgh – ARP als een misselijke persoon (dagboek 1912, nr.4: 19). Het conflict van de wethouders (Liberale Unie) met Lindo kan men dus ook uitleggen als een conflict tussen de wethouder met de burgemeesters, tussen hervormingsgezinde liberalen en conservatief liberalen, die liever niet de goede betrekkingen wilde schaden met Goekoop die de stad zo verrijkt had met fraaie wijken.

Na de pensionering van Lindo in 1918 werd zijn Dienst der Gemeentewerken gereorganiseerd en een jaar later werd de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (S en V) afgesplitst. In 1919 overleed Van Liefland. Het tijdperk van de ingenieur Lindo en de architect Van Liefland was definitief voorbij en werd letterlijk uit het geheugen van Den Haag gewist en genegeerd door architectuurhistorici en architectuurcritici.



Figuur 75
 Plan tot uitbreiding van 's Gravenhage, Berlage 1908
 bron: HGA beeldbank gr.0535.



Figuur 76
 Overzichtskartaal dominerende stadsbeelden, stadsbeeld van collectivatiebouw is met rood aangegeven



Figuur 77
 Stadsbeeld collectiebouw: Duindorp, Laakkwartier, Spoorwijk, Bomen- Vruchten-, Heesterbuurt, Rustenburg, Oostbroek, Leyenburg, Moerwijk, Marlot, Voegelwijk, bron: auteur.

5 Stadsbeeld van de collectivatiebouw 1916-1928

‘Städte bauen heisst mit dem Hausmaterial Raum gestalten’ A.E. Brinckmann (1908)

§ 5.1 De stad als Gesamtkunstwerk, de opvoedende hand van de SDAP

Stadsuitleg en woningbouw waren aan het einde van de negentiende eeuw onderwerp van menig debat in de gemeenteraad. Na 1890 werd daarmee door de Liberale Unie een stevig begin gemaakt, wat resulteerde in de Woningwet (1901-1902). Dit was een eerste grote stap; het uitbreidingsplan van Berlage (1908) was een tweede grote stap, echter de uitvoering kwam niet op gang omdat grond en financiën ontbraken. De ambities met het plan van Berlage waren niet meer dan ter inspiratie. Wethouder Simons van de Liberale Unie was de oprichter van de ‘Gemeentelijke Credietbank’ (1914-1921), die op 24 januari 1922 haar naam veranderde in: ‘nv Bank voor Nederlandsche Gemeenten’. Na zijn wethouderschap werd hij directeur van de ‘Vereniging van Nederlandse Gemeenten’ (VNG). Voorschotten en leningen konden worden verstrekt voor de aankoop van land en de bouw van woningwethuizen. De andere wethouder van de Liberale Unie, Lely, benadrukte dat er echt geld bij moest, wilde de woningwet ooit tot uitvoering worden gebracht. Daarnaast voerde hij de erfpacht in en legde daarmee de basis voor de grondpolitiek van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) uit het interbellum. De nieuwe directeur van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting Bakker Schut voerde met zijn vaste architecten het volkshuisvestingsprogramma uit. Aannemers werden omzeild met de Haagse Bouwmaatschappij (Habo) en materiaalhandelaren werden aan de kant gezet met de N.V. Centrale Bouwmaterialen Voorziening (CBV). Architecten werden aan banden gelegd door de schoonheidscommissie die Bakker Schut strak regisseerde. De SDAP nam het initiatief over na de grote verkiezingszege van 1919, waarbij vrouwen ook mochten meestemmen.

Het stadsbeeld van de collectivatiebouw, met bakstenen bouwblokken van woningwetwoningen in monumentale wijkjes, kreeg tussen 1916 en 1928 zijn vorm als gevolg van de idealen die de SDAP koesterde over de gelijkwaardigheid en gemeenschappelijkheid van alle burgers in de samenleving. De Gesamtkunst waar Berlage over sprak leidde in Haagse wijken tot het samenspel tussen monumentale stedelijke ruimten, intieme woonpleinen, beplanting en woningwetwoningen. Tussen 1916 en 1922 kreeg Den Haag zelfs een specialiteit door zijn dubbele bouwblokken met de intieme woonpleinen.

Tijdens de SDAP-hegemonie speelden een aantal sociaaldemocraten een belangrijke rol: de rechterhand en in 1919 opvolger van Lindo, de directeur van de in dat jaar gereorganiseerde Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, organisator en volkshuisvester ir. Piet Bakker Schut (1877-1952); partij-ideoloog, jurist, cultuurambtenaar, museumhervormer en archivaris dr. Hendrik Enno van Gelder (1876-1960); speciale adviseur van het Haagse college, de architectuuricoon dr. Hendrik Petrus Berlage (1856-1934); wethouder sociale zaken en later openbare werken dr. Willem Drees (1886-1988); en wethouder openbare werken Machiel Vrijenhoek (1884-1947).

De overheid moest een sterke leidende rol aanvaarden vonden de SDAP-ers (Buschman & Van der Sman, 1994). Dat was aan Bakker Schut wel toevertrouwd. Als bij een spin in het web kwamen alle draden bij hem samen. Drees hield door zijn tact tussen 1919 en 1933 de coalitie van SDAP, Liberale Unie en confessionelen bij elkaar in het Haagse stadsbestuur en wist de grondpolitiek door te zetten. De laatste twee jaar, tot 1933, zou Drees zich met openbare werken bezig houden. Vrijenhoek was een woningbouwarchitect en werd in 1919 gemeenteraadslid. In de perioden 1923-1933 en 1935-1941 was hij wethouder openbare werken.²⁶⁸ Verschillende Haagse architecten speelden toen een belangrijke rol: Jan Wils (1891-1972), Co Brandes (1884-1955) en later ook Dirk Roosenburg (1887-1962).²⁶⁹

Het motief van de SDAP was dat men de zwaar getroffen stedelijke bevolking die onder erbarmelijke omstandigheden in sloppen en krotten op de vele binnenterreinen in Den Haag en Scheveningen waren gehuisvest, wilde verheffen met cultuur, hen een bestaanszekerheid wilde bieden met fatsoenlijke en hygiënische woningbouw, en een stedenbouw die de gemeenschapszin benadrukte en de binding tussen de individuen bevorderde. Het individualisme van de burgerlijke samenleving en het daarmee gepaard gaande *laissez faire* waren volgens de SDAP-ers de oorzaken van de wantoestanden van de negentiende-eeuwse stad.

Hoeksteen van het SDAP-beleid was de grondpolitiek met de erfpacht, waardoor de gemeente de middelen kreeg om haar ambitieuze projecten uit te voeren, en het stelsel van financiering en borging van woningwetwoningen. De monumentale bakstenen wijkjes van dubbele bouwblokken met appartementen en verstilde woonpleinen brachten het collectivisme tot uitdrukking en stonden in schril contrast met de wijken uit de periode daarvoor. Vooral de stedelijke ruimten waren intiem, zoals de binnenpleinen in de dubbele bouwblokken en de woonstraten met poorten aan de uiteinden. Woningen werden ontdaan van individualiteit: aan de gevel was niet af te lezen hoe groot het appartement was en hoe voornaam de bewoners waren. Het huis

268 Vrijenhoek kreeg zijn opleiding aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam en aan de Teekenacademie te 's-Gravenhage en was o.a. werkzaam op het Haagse bureau van Broese van Groenou en De Clercq. Hij bezocht vele internationale volkshuisvesting- en stedenbouwcongressen waar hij zich liet informeren over de vorderingen op dit vakgebied; zoals in Wien 1925, Rome 1929, Berlin 1931 en Paris 1937.

269 Biografieën: Wils (Bergeijk, 2007), Brandes (Freijser, 1985) en Roosenburg (Hoogstraten, 2005)

was niet meer de eenheid die werd benadrukt, maar het bouwblok, waarin afzonderlijke appartementen in het collectief opgingen. De vier tot zes appartementen deelden gewoonlijk één gezamenlijke buitentrapp en kregen bij voorkeur geen eigen voordeur meer aan de straat. Er waren platte daken bij de appartementsgebouwen en dakkappen bij de grondgebonden gezinswoningen. Men spreekt soms neerbuigend over de 'pannenkoekstad' of 'de bruine stad' vanwege de overwegend eenvoudige woningen geregisseerd in gemeentelijke schetsplannen, al bestonden sommige gebouwen uit fraaie Nieuwe Haagse School architectuur. In de sobere baksteenarchitectuur ontbrak alle verwijzing naar o.a. de geschiedenis van volk of land, of de laatste mode uit Parijs en Wenen. De SDAP-ers schiepten met de collectivatiebouw één identiteit en één beeld, waarmee ze de gelijkheid tussen mensen tot uitdrukking wilde brengen. Bij de beste plannen waren verschillende internationale invloeden terug te vinden, vooral die van Frank Lloyd Wright, de stijlbeweging en het kubisme.²⁷⁰ Later bestempelde men deze architectuur als 'de Nieuwe Haagse School' (Freijser & Teunissen, 2008). Een uitzondering was het Papaverhof van Jan Wils, een experiment op veel vlakken. Het was een zeer mooi dubbel bouwblok met plattegronden die op een bijzonder inventieve manier in elkaar vervlochten waren, zodat men maximaal profiteerde van licht en lucht. In dit project werd een tweede poging gedaan om beton toe te passen in de woningbouw.²⁷¹ Het stedelijk ensemble was spierwit, wat een anomalie was in Den Haag, waar gewoonlijk het bruin heerste. Ook in stedenbouwkundig opzicht vonden er in Den Haag belangwekkende experimenten plaats. In juli 1919 zou de stedenbouwer Albert Erich Brinckmann terugblikken en zijn architectonische indrukken van Den Haag geven in *Het Vaderland*, de krant van Lindo's oom Martinus Nijhoff (grootvader van de dichter) en spreekbuis van de Liberale Unie. Dit was de krant waar Jan Wils als medewerkers architectuur een vaste bijdrage aan leverde.²⁷² De architectuur van de bebouwing en de stedelijke ruimten vormde in deze beginperiode hechte stedelijk ensembles, waarvan sommige zelfs beeldbepalend werden voor Den Haag. Papaverhof en Marlot worden nog altijd aangemerkt als de meest beeldbepalende stedelijk ensembles van het interbellum.²⁷³

-
- 270 Vooral bij de scholen die door gemeentewerken van de architecten Brandes en Van der Zwart.
- 271 De eerste proefwoningen waren voor 1916 al in Scheveningen gebouwd, daarbij werden verschillende technieken uitgetoetst. Echter het bleek dat bij de aanbesteding van het eerste deel van Duindorp dat hout veel goedkoper materiaal was.
- 272 HGA microfiches classificatiecode 716: Brinckmann, A.E. (1919) 'Architectonische indrukken uit Den Haag: I en II', in: *Het Vaderland: staats- en letterkundig nieuwsblad*, 24 – 25 juli 1919
- 273 Toen Noordanus cum suis met Deltametropool eind jaren negentig het meest karakteristieke Haagse stedelijk ensemble moest benoemen werden het Papaverhof en Marlot genoemd. Samen met het Sweelinckplein in Duinoord, het Lange Voorhout met de Denneweg, de Scheveningse Bosjes en natuurlijk Noordanus 'eigen' project De Resident.

In de eerste fase werden vooral kleine wijken gebouwd binnen het netwerk van doorgaande wegen, zoals Duindorp, Molenwijk of Trekweg (tegenwoordig Laakkwartier Noord), Spoorwijk, Bloemenbuurt, Bohemen en Bomenbuurt,²⁷⁴ met een bebouwing van overwegend drie bouwlagen, en meer open tuinstadwijken met veel vrijstaande woningen, zoals Houtrust, Segbroek beide later omgedoopt tot Vogelwijk) en Marlot. Later kwamen doorgaande wegen binnen de wijken te liggen, zoals bij Laakkwartier, Moerwijk, Rustenburg, Oostbroek, Leyenburg, en bij de grote uitbreiding in Den Haag West. Gemeente en corporaties werkten nog jaren binnen de stratenplannen uit de tijd van Lindo, bijvoorbeeld in delen van Schilderswijk-Zuid, Benoordenhout, Bezuidenhout en Transvaalkwartier. Deze stedelijk ensembles kregen hierdoor een geheel eigen sfeer. Het idee dat de stad een Gesamtkunstwerk was kon alleen standhouden door een steeds verdergaande machtspolitiek van bestuurders en ambtenaren, bedenkelijke prijsvragen en glasharde cultuurpolitiek, waarbij architecten handig tegen elkaar werden uitgespeeld en waar geen tegenspraak werd geduld. Bekende slachtoffers van de Haagse cultuurpolitiek waren Mart Stam, Marinus Jan Granpré Molière en Dirk Roosenburg. De ideeën van de SDAP over de collectivatiebouw werden uitgehold en steeds ongeloofwaardiger. Datgene waarin veel architecten in het jaar 1916 geloofden, was in 1928 nog slechts holle retoriek. De nieuw opgerichte organisatie Congrès International d'Architecture Moderne (CIAM) gaf de architecten en stedenbouwers werkelijk een perspectief op vernieuwing in stedenbouw en volkshuisvesting, hoewel men toen nog niet overzag hoe destructief deze ideeën konden zijn. Maar na 1928 was de grote bouwperiode in Den Haag voorbij en kondigde zich een lange winterslaap aan op het gebied van stadsuitleg. De beurskrach van 1929 en de wereldrecessie moesten toen nog plaatsvinden. Nadat Berlage in 1933 had afgezien van het stedenbouwkundig adviseurschap, en na het vertrek van Drees in 1933 ook de coalitie uit elkaar viel, kwam er een einde aan een van de pijlers waaraan deze stedelijk ensembles het succes hadden te danken: de grondpolitiek van de SDAP. Op 12 augustus 1934 overleed het icoon van de Haagse SDAP Berlage. De volkshuisvestingsidealen, die jarenlang door de SDAP zo helder en scherp waren vormgegeven in de collectivatiebouw, de architectuur van de Nieuwe Haagse School en de monumentale tuinstadwijken, vervaagden en werden vergeten. Maar sommige wijken bleven bewaard, tot groot genoegen van alle bewoners.



1 Vogelwijk, Bomen-, Bloemen, Heesterbuurt



2 De internationale stad naar ontwerp van De Bazel



3 Spoorwijk & Laakkwartier



4 Bezuidenhout & Mariahoeve

Figuur 78

De figuren die Berlage tekende in het **Plan tot uitbreiding van 's Gravenhage (1908)**, hiermee wilde hij de ratio verzoenen met het schilderachtige, bron: HGA beeldbank gr.0535

Grondpolitiek van de Haagse SDAP 1919 - 1933

In 1916 verscheen het boek: *De bouwverordening en het woningvraagstuk* door D.E. Wentink, architect en inspecteur van de volksgezondheid.²⁷⁵ Wentink betoogde dat de bouwverordening de verbetering van de volkshuisvesting belemmerde. Het grondvraagstuk moest onder ogen worden gezien en de bestemming van grond moest worden geregeld. Lindo betoogde dit ook al, maar werd niet gehoord. Dit probleem trof de kern van de zaak: de belangen van de bouwgrondmaatschappijen die vrijelijk konden speculeren en de grondprijs opdreven met de fraaie wijken. Desnoods moest de grondpolitiek door de wetgever worden geregeld, was de algemene mening, maar er gebeurde niets. Met deze publicaties schetste Wentink de problemen die op het pad lagen van de SDAP. De kern van SDAP-programma en beleid tijdens het interbellum werd de grondpolitiek met het grote project van de uitvoering van de woningwet: grondaankoop door de gemeente, de bouw van gemeente- of corporatiewoningen en uitgifte van grond in erfpacht. Lely voerde de erfpachtregeling als eerste uit in 1911 en betoogde als eerste in Den Haag dat woningwetwoningen alleen gebouwd konden worden als er gemeenschapsgeld werd bijgelegd. Wethouders zoals Jurriaan Kok, Droogleever Fortuyn en Vrijenhoek voerden de erfpacht uit. De kern van het beleid was: erfpacht is regel, verkoop alleen wegens bijzondere omstandigheden. De grond die was aangekocht werd na bebouwing met woningwetwoningen in erfpacht weer uitgeven. De erfpachters moesten jaarlijks een canon betalen aan de gemeente en na 75 jaar verviel de grond weer aan de gemeente. Met de erfpacht kreeg de gemeente inkomsten waarmee ze woningwetwoningen en andere voorzieningen mede kon financieren (Bakker Schut 1932, Wentink 1916). Dankzij de organisatie van de financiën bij de 'Vereniging van Nederlandse Gemeenten' door de Haagse ex-wethouder Simons was georganiseerde bouw van woningwetwoningen mogelijk geworden. In 1914 richtte hij de 'Gemeentelijke Credietbank' op, vormde deze in 1922 om tot 'Bank voor Nederlandse Gemeenten' en voorzag gemeenten van leningen. Financiering en grond om tot uitvoering van de woningwet te komen, werden in Den Haag nog in de periode van de Liberale Unie geregeld. Daarbij had Den Haag nauwelijks mogelijkheden om uit te breiden. Ze was ingesloten door buurgemeenten. Aan het begin van de twintigste eeuw kwam daar verandering in en werden de gemeentegrenzen behoorlijk uitgebreid (Everts, 1918: 34). Op 31 december 1900 werd er 252 ha van Rijswijk bij Den Haag gevoegd. Op 31 december 1902 volgde 666 ha van Loosduinen en op 16 juli 1907 nog eens 508 ha van Wassenaar en Voorburg. In totaal werd Den Haag 4171 ha groot. Intussen naderde de nieuwe bebouwing alweer de nieuwe gemeentegrenzen. De gemeente Den Haag bezat in privaatrechtelijke zin veel grond in de naburige gemeenten, maar daar kon het niet veel mee als er geen medewerking was. In 1909 werd het Gemeentelijk grondbedrijf opgericht. Op een kaart uit 1913 staan naast aangekochte percelen in de eigen gemeente ook de kavels die de gemeente Den Haag in Loosduinen en Voorburg had aangekocht (Van Gelder, Jurriaan Kok, Lely, Lindo,

Stoffels & Van Zuylen van Nyevelt 1913, als bijlage van dit boek). Klaarblijkelijk kocht het grondbedrijf onder Lely en Lindo veel grond aan in buurgemeenten.²⁷⁶ Op het bordes van het oude stadhuis aan de Groenmarkt werd door de Haagse gemeentesecretaris op 12 december 1917 het 'algemeen kiesrecht voor mannen' en het 'passief kiesrecht voor vrouwen' afgekondigd. Tevens werd in 1919 het oude 'districtenstelsel' in het kiesrecht vervangen door het 'evenredigheidsstelsel' waardoor partijen die in de stedelijke regio's actief waren meer mogelijkheden en kansen kregen. In 1919 kregen vrouwen ook het 'actief kiesrecht'.²⁷⁷ Bij de verkiezingen van 1919 werd de SDAP de grote winnaar in Den Haag, met de jonge politici Willem Drees (1886-1988) en Kornelis ter Laan (1871-1963).²⁷⁸ Wethouder Dr. W. Drees zou van 1919 tot 1933 de Haagse SDAP leiden, van 1913 tot 1945 zou hij raadslid zijn in Den Haag. Aan een halve eeuw vrij ondernemerschap en *laissez-faire*-stadsontwikkeling kwam een einde. Na 1919 verschenen de typische Haagse afspiegelingscolleges tot 1939 met een wisselende samenstelling. De sociaaldemocraten, samen met de 'confessionele' partijen: Rooms-Katholieke Staatspartij, Anti-Revolutionaire Partij en Christelijke Historische Unie. De 'vrijzinnige' bestonden uit de Bond van Vrij-Liberalen, Liberale Unie, Vrijzinnige Democratische Bond, Vrijheidsbond (vanaf 1921). Bij de verkiezingen van 1919 had de SDAP 14 zetels, confessionelen 16 zetels, vrijzinnigen (liberalen) 9 zetels. De drie liberale partijen vielen terug van 26 naar 9 zetels. Bij de verkiezingen van 1923 had de SDAP 13 zetels, confessionelen 19 zetels, vrijzinnigen (liberalen) 8 zetels. Bij de verkiezingen van 1927 had de SDAP 14 zetels, confessionelen 18 zetels, vrijzinnigen (liberalen) 9 zetels. Voor de SDAP betekende dat 2 wethoudersposten, voor de confessionelen ook 2 posten en voor de liberalen 1 post. Voor de SDAP was de erfpacht het belangrijkste criterium om mee te doen aan een college. De consensus over de grondpolitiek in het college zou tot 1933 duren (Brinkman, 1989: 176). De grootschalige uitvoering van de woningwetambities kwam in handen van Bakker Schut. Na de grote verkiezingswinst in 1919 zou de SDAP-hegemonie compleet zijn en zou Bakker Schut pas echt de uitvoering van woningwet ter hand nemen. In 1923 werd Loosduinen geannexeerd en kwam Den Haag in bezit van veel bouwgrond voor haar grote ambities. Den Haag maakte een explosieve groei door tijdens het interbellum, vooral tussen 1916 en 1928, en kreeg veel nieuwe bewoners. In 1914 had Den Haag 301.847 inwoners, in 1918 344.624 bewoners en in 1940 al 504.262 bewoners. Van 1914 tot 1940 kwamen er 200.000 bewoners bij in de stad.²⁷⁹ Tussen 1917 en 1927 bouwden corporaties ongewoon veel verenigingswoningen. Topjaren waren 1921 (ca. 620

276 Interessant is om na te gaan wat de rol van Lely was als minister voor wat betreft grond en herindelings van gemeenten

277 www.parlement.com (05-01-2012).

278 Ter Laan was van 1905 tot 1914 gemeenteraadslid in Den Haag en van 1901 tot 1914 tevens lid van de Tweede Kamer. Drees was van 1913 tot 1941 lid van de Haagse gemeenteraad en zou tijdens het Interbellum lang wethouder zijn met grondpolitiek als speerpunt.

279 www.denhaag.buurtmonitor.nl (2012-10)

woningen), 1922 (ca. 600 woningen), 1924 (bijna 700 woningen) en 1925 (1000 woningen), met als uitschieter naar beneden 1923 (100 woningen). Ook het jaar 1935 was een uitschieter, toen werden er ca. 500 woningen gebouwd (Bakker Schut, 1939: 114). Ook de bouw van het aantal gemeentewoningen bereikte een hoogtepunt tussen 1917 en 1927, met als topjaren 1921, 1922, 1923 en 1924 met ca. 800 woningen per jaar (Bakker Schut, 1939: 59). Met al deze uitbreidingen groeide het Grondbedrijf uit tot een omvangrijk instituut. De opbrengsten van de erfpachtcanon verviervoudigde (Freijser, Teunissen, 2008: 85). Het aantal woningen van de gemeente en de corporaties in de nieuwe buitenwijken steeg aanzienlijk. Haagse Corporaties hadden passende namen zoals: Algemeene Coöperatieve Woningvereniging, Verbetering zij ons streven, Volksbelang, Luctor et Emergo, Die Haghe, Patrimonium, De Goede Woning, Nutswoningen, Beter Wonen, Openbaar Belang, Ons Belang, Onze Hulp is in den Naam des Heeren (Bakker Schut 1939: 232). Namen die stuk voor stuk de geest van het collectivisme ademen.

Stedenbouw als artistieke opgave

Het belangrijkste inzicht dat Berlage in 1908 bracht was dat de stad vanaf nu als één geheel gezien werd, één lichaam waar stedelijke ruimte en bebouwing met elkaar samenhangen, waar landschap en stratenplan met elkaar een relatie aangingen, waar woningen een deel waren van een bouwblok, waar bouwblokken bouwstenen waren van de stad. Bovendien verkondigde hij dat stedenbouw een artistieke opgave was en dat men behoorde te streven naar een Gesamtkunst, Dit idee van de componist Richard Wagner werd door de Weense stedenbouwer en theoreticus Camillo Sitte (1843-1903) bepleit in zijn leerboek *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (1889), dat toen een van de invloedrijkste handboeken was voor de stedenbouw.²⁸⁰ Sitte zag de stad niet alleen als product van de beschaving maar vooral als een fenomeen dat beschaving produceerde. De grote stad was ook voor Berlage één kunstwerk waarin de cultuur van de samenleving was samengebalde; wetenschap, kunst, moraal, handel, politiek en economie. Sitte (1889) begon zijn woord vooraf met de opmerkingen dat er veel was bereikt in de stedenbouw. Grote technische prestaties waren verricht op het gebied van verkeer en volksgezondheid, echter op artistiek gebied bleek de moderne stedenbouw een fiasco omdat op dat vlak vrijwel niets was geproduceerd. De moderne stedenbouw was gericht op monumentale gebouwen en niet op de ruimte daartussen:

Het idee van 'Gesamtkunst' of 'Totale Kunst' ontleende Sitte aan Richard Wagner die dat idee geïntroduceerd bij zijn opera's om daarmee de eenheid en harmonie tussen muziek, poëzie, beweging, acteerwerk en theaterarchitectuur aan te duiden. Alle indrukken smelten bij het publiek samen tot één gevoel. Architecten zoals Van der Velde en Berlage ontwierpen daarom ook alles zelf; steden, gebouwen, meubels, kasten, behang en zelfs kleding voor de bewoners. Het gaat om de levensstijl in meest brede zin die men wilde vormgeven, mensen als Van der Velde en Berlage wilde mensen vormen met hun producten. Van individualistische personen naar mensen met gemeenschapszin. Een typisch Nederlands voorbeeld van een Gesamtkunstwerk was het Beursgebouw van Berlage aan het einde van de negentiende eeuw in Amsterdam waar verschillende kunstenaars een totaalproduct leverden.

'..., en tegenover de prachtige nieuwe monumentale gebouwen staan de meest onhandige pleinvormen en verkavelingen in de directe omgeving van de pleinen.' (Sitte 1889/1991: 9). Berlage besprak het boek van Siite enthousiast in het Bouwkundig Weekblad. Zag men voorheen de stad als een optelsom van stratenplannen van bouwgrondmaatschappijen tussen al bestaande doorgaande wegen, nu werd de stad gezien als een Gesamtkunstwerk. In zijn uitvoerige toelichting van Het Uitbreidingsplan van 's Gravenhage (Belage, 1909) legde Berlage het verband tussen de opvatting van Hegel met zijn theorie over de romantische architectuur, met de opvattingen van Semper, de theorie van Sitte (1889) en Brinckmann (1908).²⁸¹ Berlage stelde: 'Een zoo hoogst belangrijk aesthetisch, maar bovenal maatschappelijk vraagstuk als stedenbouw, krijgt eerst zijn bizondere waarde, wanneer het in zijn historisch verband wordt gezien en in zijn oorzakelijke ontwikkeling wordt toegelicht.' (Belage, 1909:1). Bakker Schut betoogde: het stedelijk ensemble vormt een 'zeer nauw verband tusschen stedenbouw en volkshuisvesting. De woonwijken moeten niet eenzijdig in één hoek van de stad worden gemaakt. Zij moeten zoodanig aan de stad aansluiten, dat zij goede verbindingen met de kern verkrijgen, waar ook eigen intellectuele, geestelijke behoeften bevrediging kunnen vinden. Daar moeten kerk, openbare leeszaal, badhuis, verenigingsgebouw en de voornaamste winkelgroepen worden gebouwd en onderling tot een geheel worden gegroepeerd. De vorm der bouwblokken dient zoodanig te zijn, dat een regelmatige bebouwing kan plaats hebben: bouwblokken van ongunstige, ongemotiveerden vorm geven aanleiding tot gewrongen bebouwingsoplossingen, tot dure woningen met een ongunstigen plattegrond. Het beloop der straten kan en moet van dien aard zijn, dat eentonigheid in het straatbeeld wordt vermeden zonder dat men in gezochte of grillige oplossingen zijn toevlucht zoekt. Een plattegrond van een nieuwe stadswijk moet klaar en logisch in elkaar zitten. Hoe eenvoudiger en overzichtelijker de plattegrond op papier is, des te gemakkelijker zal ook straks de bewoner zich in de wijk oriënteren, wanneer deze in steen is uitgevoerd.' (Freijser & Teunissen, 2008: 86). Uiteindelijk zou na jaren van debat en stagnatie het plan van Berlage op hoofdlijnen worden uitgevoerd. Niet zoals in Amsterdam als één samenhangend plan maar op z'n Haags, stapsgewijs door gemeente en corporaties. In 1913 verhuisde Berlage naar Den Haag, waar hij tot zijn dood in 1934 zou blijven wonen en werken, als speciaal adviseur van de Haagse SDAP, en mede vormgaf aan de woningwet in de vele Haagse monumentale tuinvijken.

281

De afdeling 's-Gravenhage der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst verzocht Berlage om een toelichting te geven. Hij schreef in 1909 een toelichting die was gebaseerd op voordachten die hij een aantal jaar eerder gaf voor de *Vereeniging Practische Studie te Delft* en in Dusseldorf (Smit, 1983).

De Haagse tuinvijken als vervolmaking van de stad

Dat Haagse tuinvijken er anders uitzagen dan de 'groenere' tuinvijken elders, kwam wellicht door de opvatting over de stad die Berlage uitdroeg. Berlage wees de Angelsaksische ideeën over de Garden City af en zag de stad met zijn tuinvijken vooral als één Gesamtkunstwerk. In Den Haag dacht men eerder aan monumentale tuinvijken die direct de bestaande stad completeerden dan aan tuinsteden ver buiten de stad.²⁸² Berlage keerde zich tegen de personen die de steden wilden opheffen. Namen zoals Howard, Unwin en Parker noemde hij dan ook niet. Ook werd Letchworth Garden City (1903) of Hampstead Garden Suburb (1906) nergens genoemd, idealistische new towns in het Engelse landschap die buiten Londen werden uitgelegd. Daarbij wilde men juist profiteren van de voordelen van stad en land, en de nadelen ervan uitsluiten. Berlage was daar nogal negatief over, zonder precies in te gaan op de redenen: 'Nog niet lang geleden hoorde ik iemand wiens geheele gedachteleven zich om de volkswelvaart beweegt, de meening verkondigen, dat alle steden moeten verdwijnen. Die persoon was een van die sociaal vermoeienden, voor wie niet anders bestaat dan maatschappelijke bemoeiingen, ...' (Berlage, 1909: 2). Berlage vervolgde met de woorden van Byron, die verhevenheid van de steden laat bezingen door een van zijn literaire personages, Childe Harold: 'Oh Rome my country, city of soul' (Berlage, 1909: 2). Vervolgens betoogde Berlage dat beide polen elkaar toch ergens zouden naderen. Voor Berlage, in navolging van Schumacher, waren het de steden die grote kunstwerken voortbrachten. Kunst is macht, en macht is kunst. Waar kunst ontbreekt, zo concludeerde Berlage, zal macht ook wel ontbreken, en waar macht ontbreekt, zal kunst ook wel ontbreken. Ondanks Berlages aversie tegen de Garden City Movement van Howard, Unwin en Parker zouden er tijdens het interbellum een aantal bijzondere tuinvijken rond Den Haag worden aangelegd met ruime parkways. Altijd lagen de tuinvijken op fiets- en tramafstand van de stad, namelijk de generatie villaparken of tuinvijken zoals: Marlot, Meer en Bosch, de Rijswijkse Voorde's, het Voorburgse Vreugd en Rust en de Vogelwijk.²⁸³ Deze wijken hadden een monumentale opzet, in tegenstelling tot de tuinvijken en woonparken van de generatie daarvoor,

-
- 282 De invloed van Sitte op de 'Garden City Movement' en laat barokke stedenbouw was groot, vooral omdat hij de ervaring van de mens van de stedelijke omgeving centraal stelde. De essentie van Sittes 'artistieke grondbeginselen' was alleen dat de stad niet door technici en ondernemers maar door artistiek geschoolde ontwerpers moest worden ontworpen. Brinckmann stelde dat de stedenbouw de draad weer moest opvatten die in de late achttiende eeuw was afgebroken door de opkomst van het historicisme: de formele stedenbouw van de late Franse barok. De rechte lijn en de rechte hoek bleven de voornaamste elementen van de architectuur en ook de rechte brede straat en het regelmatige plein blijft zijn waarde in de stedenbouw behouden en vormen een stelsel van monumentale stedelijke ruimten. Brinckmann deed Sitte af als eclecticus en romanticus die terug verlangde naar de middeleeuwse stedenbouw met zijn schilderachtige tafereelen en kromme straten. Wel ontleende Brinckmann aan Sitte het idee om de ervaring van de mens centraal te stellen bij stedelijke ruimten.
- 283 Oorspronkelijk heette de Vogelwijk: tuinstadwijk Houtrust en Segbroek. In 1917 werd de 'Coöperatieve Woningbouwvereniging Tuinstadwijk Houtrust' door o.a. W. van Boven, Z. Hoek en W. Verschoor opgericht. Van Boven ontwierp het stratenplan en de huizen werden ontwikkeld door Hoek en Verschoor. Tijdens het Interbellum bouwde de architect A.J. Kropholler (1881-1973) er 86 woningen bij de Kwartellaan. Kenmerkend zijn de symmetrische structuren en monumentale opzet in het groen, net zoals bij Marlot.

van bijvoorbeeld Zocher (het Agnetapark te Delft, het nooit uitgevoerde voorstel voor het Willemspark en het Van Stolkpark te Den Haag), Coppieter (Belgisch Park) en Mutters (Wassenaar en Rijswijk), of zelfs van tijdgenoten, zoals het villapark van Henrici (Zorgvliet uit 1910) dat deels gelijktijdig werd uitgevoerd met de monumentale tuinwijken.²⁸⁴

Waarom deze monumentale structuur van de tuinwijken? Berlage (1909) stelde in de toelichting op het uitbreidingsplan zichzelf de vraag wat de oorzaak was van de schoonheid der oude steden. Hij gaf als antwoord dat bij de ware schoonheid van steden het klassieke en romantische karakter waren verenigd, zoals ook Hegel honderd jaar eerder al had betoogd. Ook vroeg hij zich af of steden in 'de geest van vroeger' aangelegd en uitgebreid moesten worden (Belage, 1909: 24).²⁸⁵ Voor een antwoord op die vraag moeten we de geschiedenis van steden bestuderen, aldus Berlage. De klassieke stedenbouw uit Griekenland had een vooraf opgesteld plan en een voorkeur voor een regelmatige aanleg en rechte straten; dit werd door de Romeinen overgenomen. Voor Hegel was dit een symbolische kunst. De romantische stedenbouw is christelijk, volgens Hegel, voornamelijk Germaans, en deze is gebaseerd op organische groei. Een dorp werd uit economische motieven gesticht en groeide langzaam uit tot een stad, zonder een plan van tevoren. Griekse steden hadden een klassiek karakter en middeleeuwse steden een romantisch karakter, volgens Berlage, in navolging van Hegel (Belage, 1909: 8).²⁸⁶ Berlage citeerde Hermann Muthesius (1861-1927) die ook van mening was dat er twee glansperiodes waren in de westerse cultuur: 'das Griechische Altertum und das nordische Mittelalter.' Muthesius haalde in 1904 de Engelse architectuur en stedenbouw naar het continent en was een van de belangrijkste architecten die in navolging van de Engelsen in 1909 buiten Dresden de eerste Duitse Garden City Hellerau stichtten. Zijn leerling, de socialistische stadsplanner Martin Wagner, zou tussen 1924 en 1932 op grote schaal Garden Cities aanleggen om Berlijn. Beide architectuurvormen kenmerkten zich, volgens Berlage, door een vastomlijnde maar tegengestelde geestelijke levensbeschouwing. Vervolgens vertaalde Berlage deze door Hegel en Muthesius gebruikte tegenstelling in een nieuwe tegenstelling: 'monumentaal' versus 'schilderachtig'. Ook introduceerde hij (in navolging van Sitte) begrippen zoals 'intimiteit' en 'wijdruimigheid.' Deze intimiteit oefende volgens Berlage een grote bekoring uit, die was gezellig, bevattelijk

284 Tuinstadwijk Houtrust (Vogelwijk) en woonpark Zorgvliet werden gebouwd op de landgoederen die Goekoop in 1903 had aangekocht van de Goothertog.

285 Berlage, 1909: 24 'Konden dus de plannen der klassieke steden tot den regelmatigen aanleg als aanleiding dienen, die der middeleeuwen gaven de denkbeelden tot de oplossing der toevallige overgangen. Op deze wijze kon dus de geest van het plan in klassieke opvatting worden gehouden, terwijl de natuurlijke omstandigheden zorgden voor den schilderachtigen factor, dus voor een schoonheid in romantischen geest. Zoo kon dus het materiaal, hetwelk ons werd nagelaten in den bouw der oude steden, niet tot navolging maar als aanleiding, in zijn vollen omvang worden gebruikt, en er voor worden gezorgd, dat de geforceerdheid naar beide richtingen, zoowel in klassieken als in romantischen geest, werd vermeden.'

286 Berlage, 1909: 8 'En zouden we ons wel een klassieken aanleg met een romantische architectuur, ofwel een romantische aanleg met een klassieke architectuur als een harmonisch geheel kunnen voorstellen?'

en letterlijk te begrijpen. Deze wijdruimigheid had niets met schoonheid te maken, maar sloot schoonheid ook niet uit, zoals de renaissance en de barok lieten zien, aldus Berlage (Beralage, 1909: 9, 10).²⁸⁷ Een aantal bladzijden verder betoogde Berlage dat het monumentale en het schilderachtige beide tot schoonheid leidden, maar dat het monumentale als het gestileerde een schoonheid van hogere orde betekende (Beralage, 1909: 14). Een keuze tussen deze twee richtingen kan, aldus Berlage, dus op zich zelf niet moeilijk zijn. Geheel volgens het Hegeliaanse schema van these en antithese kwam Berlage tot een synthese: van klassieke monumentale regelmatigheid als these, romantische schilderachtige omstandigheden van natuur en bestaande bebouwing als antithese, tot de synthese van het Uitbreidingsplan voor 's Gravenhage uit het jaar 1908.²⁸⁸

Het plan van Berlage werd gekarakteriseerd als losse in zichzelf gekeerde wijkjes of dorpjes in het orthogonale en doorgaande wegennet, zoals dat gedeeltelijk al aanwezig was op de strandwallen, de structuur waar ook Lindo gebruik van had gemaakt. De essentie van het Haagse uitbreidingsplan was dat het om fragmenten van monumentale plangedeelten ging, die op een romantische en soms toevallige wijze met elkaar werden verbonden (Van Rossem, 1988; De Klerk, 2008). Berlage constateerde dat het oude Den Haag van nature een orthogonaal stratenpatroon heeft en dat beginsel werd dan ook leidend in het uitbreidingsplan. Vooral de routes parallel aan de strandwallen werden sterk ontwikkeld, terwijl de routes haaks op de strandwallen min of meer werden verwaarloosd. Deze kregen vaak sprongen en hadden niet zo'n mooi recht beloop, hetgeen uiteindelijk voor het autoverkeer problematisch zou worden. De diagonalen van Lindo lagen allemaal min of meer haaks op de strandwallen en leidden het verkeer om de oude stad heen. Grote doorbraken waren dus niet nodig.

287 Berlage, 1909: 9,10 'En juist deze wijze van stedenbouw geeft het bewijs waarop ik boven wees, dat ook wijdruimigheid gepaard met regelmatigheid van plan, groote schoonheid te voorschijn roept; mits er voor worde gezorgd, dat worde voldaan aan de primiaire eisch van geslotenheid van stadsbeeld. Men zou zelfs kunnen beweren, dat wanneer wijdruimigheid een vereischte is, ook het geometrische plan de voorkeur verdient. Trouwens de ervaring leert, dat de nauwe, willekeurig gebogen straat, en het kleine willekeurig omlijnde plein, de aantrekkelijk hebben van het schilderachtige; maar bovendien aan de geslotenheid van stadsbeeld het gemakkelijkst voldoen. Vrijheid en gebogenheid behooren in zekeren zin bij elkaar, vullen elkaar aan. De wijde straat daarentegen vereischt een zeker geometrisch beloop, met een doelbewuste afsluiting. Men kan bij haar de willekeur, het slordige niet verdragen, terwijl aan de geslotenheid in zulk een geval eveneens gemakkelijk is te voldoen. Ik noemde daar straks in plaats van klassiek en romantisch, de onderscheiding monumentaal en schilderachtig; begrippen die zeker minder wetenschappelijk maar misschien populairder zijn. In dat geval zou dus het monumentale het karakter zijn van een strengen lineairen stijl, het schilderachtige het karakter van het onregelmatige, het toevallige.'

288 De denkbeelden van Sitte over het gesloten stadsbeeld werd door Berlage gekoppeld aan de ontwikkelingsgeschiedenis zoals de idealist Hegel die meende te zien in de wereld. Sitte was een Darwinist en had moeite had met het idee 'evolutie', samen met Darwin zag hij vooral transformaties, zonder dat deze een ontwikkeling van het 'slechte' naar het 'goede' betekende. Voor Sitte was er geen automatische koppeling tussen transformatieprocessen in de stad en moraal. Bij evolutie vooronderstelde men juist voortdurende verbetering en verandering opweg naar een ideale organische samenleving.

Dat niet alle wijken hetzelfde waren, kwam door het landschap, dat de afwijkingen teweegbracht en het geheel schilderachtig maakte. Berlage sprak over 'hindernissen' die de eentonigheid vermeden in het geheel zoals: gesteldheid van het landschap, beken, oude boerderijen, waterpartijen, parken, duinen, bestaande wegen en de door raadsbesluiten al eerder vastgestelde plannen die moesten worden ingepast (Berlage, 1909: 24).²⁸⁹ In navolging van Lindo was er in Berlages plan een duidelijke hiërarchie in stedelijke ruimten. Doorgaande wegen, zoals Laan van Meerdervoort, Wassenaarseweg, Loosduinseweg/kade, Bezuidenhoutseweg, De La Reyweg, Zuiderparklaan etc. hadden nauwelijks hoogteaccenten van bebouwing, vrijwel geen winkels of voorzieningen en werden begeleid door bomenrijen, vaak met een boomrijke middenzone met schelpenpad, zodat deze eerder op een parkway leken die door een stadslandschap voerden, zoals bij Lindo. Voor Berlage was de peuterigheid van Den Haag aanleiding om tot een hele reeks monumentale voorstellen te komen waarbij vooral openbare gebouwen een centrale rol speelden en de stad haar monumentale uiterlijk moesten geven. Voorbeelden hiervan zijn het tentoonstellingsterrein aan de Nieuwe Parklaan, de drie begraafplaatsen, de schouwburg aan de Raamweg, koninklijkpaleisvarianten, de Academie van Beeldende Kunsten en het museum op het Alexanderveld, het museum in Zorgvliet, het ziekenhuis langs de Waalsdorperweg, het Gevers-Deynootplein, en de internationale stad van De Bazel. Van dat alles kwam echter niets terecht. De doorgaande wegen met bomen en lage bebouwing gaven Den Haag het groene uiterlijk en bevestigden het beeld van het dorpse karakter, een beeld dat Hagenaars met tussenpozen al koesterden sinds 1400.

De uitvoering: politieke verdeeldheid, gebrek aan geld en grond

De uitvoering van het ambitieuze plan van Berlage riep vraagtekens op in de Haagse raad: men had noch de grond noch de financiën om deze hooggestemde ambities ten uitvoer te brengen in Den Haag. Daarbij kwam nog dat de tegenstrever en voorganger van Berlage, Lindo, van de Haagse politiek over het plan van Berlage mocht oordelen. Lindo verweet Berlage dat hij vooral geen oog had voor het landschap en dat de aansluitingen die op de oude stad werden gemaakt door grote doorbraken te maken, de oude stad zouden ruïneren. Lindo schetste voor de raad drie opties en gaf een

289

Berlage 1909: 24 'De in vorenstaande voordracht ontwikkelde denkbeelden waren nu ook de leidende gedachten bij het ontwerp van het uitbreidingsplan van 's Gravenhage. Zij voerden tot het beginsel van regelmaat, d.w.z. niet van pijnlijk vastgehouden symmetrie, maar van een regelmaat, naar welke de steden der oudheid maar vooral die van het Barok tijdperk zich hebben ontwikkeld, Maar ook is daarbij zooveel mogelijk partij getrokken van alle gesteldheden, die juist in een stad als Den Haag in zoo groote verscheidenheid voor komen. Door het behoud van zoodanige 'hindernissen' wordt als vanzelf een zekere eentonigheid vermeden, die bij uitvoering van een volledig regelmatig plan allicht onvermijdelijk is. Het gevolg van een dergelijke ontwikkeling was het ontstaan van een systeem van regelmatige plangedeelten, welke op natuurlijke, d. i. dus in bedoelden zin op toevallige wijze met elkaar moesten worden verbonden. Deze wijze van partieele groepeerings werd bovendien in de hand gewerkt door de vele, reeds bij Raadsbesluit vastgestelde plannen van straten, hetgeen in t algemeen wel als een belemmering bij het ontwerp werd gevoeld.'

toelichting. Uiteindelijk zou de raad voor optie twee kiezen: het plan zou globaler moeten worden gemaakt. Niet alle details en bestemmingen hoefden van te voren vastgelegd te worden, alleen de hoofdwegen en de pleinen, zoals Sitte dat al betoogde in 1889. De detaillering binnen de hoofdwegen gold als onderlegger waarnaar grondeigenaren zich moesten richten en het stond de gemeente vrij om afwijkingen goed of af te keuren. Voor de esthetische kwaliteit van de bebouwing steunde Lindo het voorstel van Berlage (uit de toelichting) om een schoonheidscommissie in te stellen. Besloten werd dat het plan in gedeelten en voorzien van commentaar van Lindo, naar het stadsbestuur zou worden opgestuurd.

Voor de uitvoerbaarheid was veel geld nodig om particulieren uit te kopen. Vooral ook omdat de gemeenteraad, net als in de tweede helft van de negentiende eeuw, geen inbreuk wenste te maken op de rechten van particuliere grondeigenaren. Het plan werd daardoor min of meer uit elkaar getrokken tussen de aanhangers van Lindo en degenen die geloofden in een aanpak met gedetailleerde planning, zoals Jurriaan Kok, zijn voorganger Cornelis Lely, en de SDAP-er Ter Laan (Boekraad & Aerts, 1991). Het debat over het uitbreidingsplan spitste zich toe op deze twee uiterste posities. Er was ook een derde positie, van de Liberale Unie, die wel vóór de woningwet was en vóór een gedetailleerd plan, maar die niet zo vergaand was als de SDAP wat betreft het beeld. Later zouden wethouders van de Liberale Unie de plannen voor villa's in Zorgvliet doorlaten, terwijl de schoonheidscommissie met secretaris Bakker Schut ze juist wilde tegenhouden. Door geld- en grondgebrek stelde de raad de kwestie uit en nam deze een motie aan waarin werd gesteld dat de raad geen grondregels wilde vaststellen. Eerst de deskundigen aan de concrete plannen laten werken en dan later beslissen wat we ermee aanmoeten, was de strategie (Boekraad & Aerts 1991: 69) Hiermee onttrok de raad zich aan de discussie en kreeg het stadsbestuur weer de vrije hand. Het was in hun ogen een vertragingstactiek om onder de verplichtingen van de woningwet uit te komen. Echter zonder grond en geld is het moeilijk om tot een stadsuitleg te komen. Een grote stap voorwaarts was echter dat men sinds Lindo en Berlage en de ideeën over de Gesamtkunst de stad zag als een ongedeelde entiteit, een verdienste van deze eerste twee stedenbouwers van Den Haag.

De Haagse Kunstkring en de Nieuwe Haagse School

Een gewillig orgaan dat de SDAP-ideeën zou gaan uitdragen, was de door Berlage en Wils omgevormde Haagse Kunstkring. Wils speelde daar een belangrijke rol als secretaris van de afdeling Architectuur en Toegepaste Kunst bij de organisatie van de tentoonstellingen tussen 1918 en 1923. Door zijn contacten met De Sfinx (Leidse Kunstvereniging) en De Stijl kon hij allerlei bijzondere activiteiten organiseren. Beroemdheden werden uitgenodigd zoals de architecten B. Taut en E. Mendelsohn, El Lissitzky, M.H.J. Schoenmaekers²⁹⁰, J. Hoffman, J.J.P. Oud, M. Eisler en F. Schumacher

(Deutscher Werkbund). De vaste leden, onder wie Berlage, Huszár, Zwart, Van Doesburg en Wils, hielden er vaak exposities en lezingen. Naast architecten en kunstenaars waren in de Haagse Kunstkring ook beleidsmakers vertegenwoordigd: Jurriaan Kok, Bakker Schut en zijn rechterhand Suyver (adjunct-directeur van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting). Ook Brandes was actief in het verenigingsleven. Hij richtte in 1918 een tijdschrift op: *Levende Kunst*. Toen Wils redacteur werd van dat tijdschrift kreeg hij een conflict met Van Doesburg en vanaf die tijd was hij alleen nog zijdelings bij De Stijlbeweging betrokken. De Haagse Kunstkring introduceerde de vernieuwingen van de Duitse architectuur en stedenbouw in Den Haag.

In 1923 herkende en benoemde de Amsterdamse criticus C.J. Blaauw de 'Nieuwe Haagse School architectuur' (Freijser & Teunissen, 2008). De Nieuwe Haagse School verschilde in compositie van veel eenvoudige woningwetwoningen en de architectuur van bijvoorbeeld Kropholler (favoriet van Bakker Schut). De overeenkomst lag vooral in de doelstellingen die de architecten hadden: men wilde de maatschappij veranderen met de architectuur (Freijser, 1985) (Freijser & Teunissen, 2008). De eenvoud van de baksteen en de manier van detailleren brachten eenheid in deze architectuur. Verder zijn er veel overeenkomsten en wederzijdse invloeden te zien in de architectuur tussen enerzijds de Nieuwe Haagse School met de invloed van Lloyd Wright en de stijlbeweging zoals Wils en Brandes dat zagen, en anderzijds de eenvoudige woningwetwoningen met de invloeden van Kropholler waar Bakker Schut van was gecharmeerd.

De architectuur van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright (1867-1959), een tijdgenoot van Berlage, speelde een belangrijke rol bij de Nieuwe Haagse School. De Haagse architecten leerden Frank Lloyd Wright kennen via Berlage. Hij ondernam in 1911-12 een reis naar Amerika en kwam terug met veel voorbeelden van diens nieuwe architectuur. Jan Wils en Dirk Roosenburg werkten tijdens de oorlogsjaren op het bureau van Berlage. Hoewel Berlage eerder onder de indruk was van de projecten van Louis Sullivan waren zijn medewerkers meer gecharmeerd van Frank Lloyd Wright. In 1913 verscheen er een boekje van Berlage: *Amerikaanse reisherinneringen*. Berlage noemde Lloyd Wright de meest talentvolle architect, maar of hij zich kon vinden in de nieuwe architectuur was nog de vraag. Uiteindelijk zou het gemeentemuseum in Den Haag geïnspireerd worden op de composities van Lloyd Wright. De vormgeving ervan kenmerkte zich door het spel van horizontale vlakken en verticale ritmes, net zoals bij de Stijlbeweging, maar dan in baksteen en beton. Vaak waren de composities asymmetrisch. Er waren geen figuratieve elementen of decoraties en de architectuur was abstract, streng en sober. De materialen waren vooral baksteen en grindbeton voor de horizontale vlakken. Kenmerkend waren verder de gemetselde vlakken in kubistische volumes. Schoorstenen, dakranden, luifels, lateien en waterslagen werden gebruikt als horizontale en verticale accenten. De expressiviteit van de bouwvolumes was de uitdrukking van de ruimtelijke organisatie van de gebouwen, in tegenstelling tot de architectuur van de woningwetwoningen in de bouwblokken, waar juist de afzonderlijke woningen niet aan de gevel waren af te lezen. In navolging van Frank

Lloyd Wright werd met gemetselde terrassen, tuinmuurtjes en pergola's de overgang tussen binnen en buiten geleed vormgegeven. In de Nieuwe Haagse School staan de details in verhouding tot het geheel en het geheel maakt weer deel uit van de grotere ruimte buiten het gebouw, de uitdrukking van een Gesamtkunstwerk.

Drie architecten speelden een prominente rol: Wils, Brandes en Roosenburg. Alle drie waren ze goed op de hoogte van de internationale ontwikkelingen in de architectuur en stedenbouw. Roosenburg reisde van 1909 tot 1910 door Duitsland en Italië. Hij studeerde aan de Technische Hogeschool in Delft vanaf 1905 tot 1911 met Grandpré Molière, waar hij o.a. les kreeg van Evers en Klinkhamer in de klassieke esthetica en de Beaux-Arts-traditie. Het woonhuis van juffrouw H. Luyt aan de Kerkhoflaan uit 1918 is een van de eerste en prachtigste voorbeelden van Lloyd Wriighthuizen in Den Haag. Vanaf de jaren zeventig is daar het architectenbureau Atelier PRO in gevestigd. Wils werd in 1923 samen met J.J.P. Oud, W.M. Dudok en Mart Stam afgevaardigd naar de 'Internationale Architektur-Ausstellung im Bauhaus' in Weimar. Volgens van Bergeijk gold hij als de Nederlandse representant van de moderne Nederlandse architectuur. Ondanks de meningsverschillen en de ruzies zag Van Doesburg in 1920 in Wils de wegbereider van de kubistische architectuur en het gebruik van industriële technieken en producten. Al voor de Eerste Wereldoorlog bezocht Wils Duitsland en Berlijn om zich op de hoogte te stellen van de ontwikkelingen. Brandes keerde in 1909 terug vanuit Duitsland naar Den Haag, werd lid van de Haagse Kunstkring en woonde bij zijn maatje Willem Verschoor (1880-1968), met wie hij op het Haagse Instituut Lotz bevriend was geraakt.²⁹¹ In 1911 en 1912 ondernamen Brandes en Verschoor studiereizen naar Berlijn, vermoedelijk naar aanleiding van een tentoonstelling over moderne Duitse architectuur in de Kunstkring in 1910. Van Brandes' hand was het schitterende woonpark Marlot (1920/25), het Dalton Lyceum (1934) en de woningen daaromheen, en verder een enorme hoeveelheid woonhuizen. Hij was de meest productieve architect in het interbellum. Klaarblijkelijk zag Bakker Schut in Brandes de praktische architect die organisatorisch in staat was om nieuwe esthetiek te verenigen met het programma van de seriematige woningbouw. Tot de Nieuwe Haagse School werden verder ook architecten gerekend zoals Bernhard Bijvoet, Jan Duiker, Jan Greve, Jo Limburg, Hendrik Wouda, Frans Lourijsen, Henk Wegerif, Cor van Eesteren en Jan Buijs. Stedenbouwkundigen van de gemeente, zoals Suyver, Greve en Alberts, gaven de monumentale tuinvijken vorm. Marlot en Papaverhof van Wils zijn de meest beeldbepalende stedelijk ensembles uit het interbellum.

291

Brandes volgde een opleiding tot bouwkundig tekenaar aan het Bouwkundig Instituut Lotz, een kunstnijverheids- en tekenschool in de Raamstraat 27a. De school was opgericht door architect J.M.L. Lotz, hoofdopzichter bij Gemeentewerken in 's-Gravenhage. Daarna leerde Brandes het vak in de praktijk bij Van der Steur die o.a. met het Vredespaleis bezig was. Tussen 1912 en 1915 was Brandes geassocieerd met de architecten Hoek en Wouters aan de Waldeck Pyramontkade 133. Brandes was chef-de-bureau. Door de oorlog viel de maatschap uit elkaar. In 1915 vestigde Brandes zich als zelfstandig architect te Wassenaar, hij bleef tot 1918 met Wouters geassocieerd www.nai.nl (10-2012)

Centralisatie van de SDAP en directeur Bakker Schut

Tijdens het interbellum werden macht en bevoegdheden sterk gecentraliseerd met als spin in het web: Bakker Schut. Architecten werden aan banden gelegd met de schoonheidscommissie, materiaalhandelaren werd de pas afgesneden door de centrale inkoop van bouwmaterialen door het N.V. Centrale Bouwmaterialen Voorziening (CBV) en aannemers werden buiten spel gezet door de gemeenteaannemer Haagsche Bouwmaatschappij (Habo) en stedenbouwers van buiten geweerd door de gemeentelijke regie via schetsplannen waarbij de contouren van de bebouwing werd vastgelegd, oftewel de methode Marlot. Daar kwamen veel protesten tegen, maar tegenstanders werden gesmoord met het argument dat er veel woningwetwoningen gebouwd moest worden en dat kon niet voor prijzen die aannemers vroegen. De cultuurpolitiek die mensen zoals Bakker Schut en Van Gelder namens de SDAP voerden, kan men het beste illustreren met de positie en bevoegdheden van de Haagse welstand, in deze jaren uitvoeringsinstrument voor de politieke idealen. Van 1910 tot 1921 toetste de welstand alleen bouwplannen op gemeentegrond; dat was redelijk veel. Na 1921 werden alle bouwplannen getoetst. Later toetste men ook de uitbreidingsplannen. In het begin stonden welstandsleden nog dicht bij de Haagse SDAP-idealisme en werden de bevoegdheden steeds verder uitgebreid. In 1936 werd de Schoonheidscommissie Welstandscommissie. Echter de eigenwijze welstandsarchitecten die door de BNA werden benoemd, bleken steeds minder loyaal aan de Haagse politieke bazen. De welstand onttrok zich steeds handiger aan de controle van de politiek. Ook bleken de esthetische adviezen van de welstand belemmerend te werken op de seriematige woningbouw, waarbij een zeker mate van zuinigheid was gewenst. Uiteindelijk werden alle bevoegdheden van de schoonheidscommissie weer naar de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting van Bakker Schut teruggeschoven, de moederschoot van de Haagse cultuurpolitiek tijdens het interbellum

De onzichtbare hand van de welstand

Op advies van Berlage en ondersteund door Lindo werd op 17 juli 1910 een schoonheidscommissie geïnstalleerd. Deze bestond uit vier leden. 'De Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst' en de 'Raad van bestuur van de Academie van Beeldende Kunst' vaardigden beide één lid af. De andere twee leden werden door het college aangesteld. De adviezen die werden gegeven betroffen bouwplannen voor terreinen die in eigendom waren van de gemeente. Bij de Haagse schoonheidscommissie was het gebruikelijk dat architecten de bouwplannen in schetsvorm aan de commissie toonden. Pas als de commissie akkoord was, diende men de plannen ter goedkeuring in bij het gemeentebestuur. In de jaarverslagen van de schoonheidscommissie noemde men niet de architecten die de plannen hadden vervaardigd, ook ging men niet inhoudelijk in op de plannen. De normen die de commissie hanteerde waren impliciet en stonden niet op schrift. Toch gaven de jaarverslagen inzicht in de normen waarmee de commissieleden de plannen beoordeelden. Alleen al de keuze van de commissieleden was een keus voor welk

beeld men wenste in Den Haag. Het was echter niet verplicht om bouwprojecten voor te leggen aan de commissie. In het jaarverslag van de schoonheidscommissie van 1915 stelde men vast dat maar voor een zeer gering aantal bouwwerken daadwerkelijk advies werd gevraagd.

Gedurende het jaar 1912 hield de schoonheidscommissie 21 vergaderingen. De leden waren D.E.C. Knuttel²⁹² en J.A.G. van der Steur,²⁹³ beiden aanhanger van de lijn Cuypers, De Steur en Gugel. Knuttel zat in de jury van het Vredespaleis en Van der Steur werd liaisonarchitect bij het Vredespaleis. In dat jaar was het Vredespaleis in de afbouwfase gekomen. Van der Steur en vermoedelijk ook Knuttel waren in Delft studenten van Gugel. Door de gemeente werden twee ambitieuze ambtenaren in de commissie benoemd: de voorzitter W. van Boven (inspecteur der Volksgezondheid, stedenbouwer van o.a. Vogelwijk en venoot in de Coöperatieve Woningbouwvereniging Tuinstad Houtrust) en de secretaris Bakker Schut. In het verslag maakte men gewag van verschillende villa's die naast het kleine werk werden beoordeeld, niet altijd tot tevredenheid.²⁹⁴

De eerste barsten in de samenwerking tussen de politiek en de welstand werden al snel zichtbaar. In het jaar 1913 veranderde de commissie ingrijpend. Er werden maar liefst 41 vergaderingen gehouden om de bouwplannen te beoordelen. Het Haagse stadsbestuur had Van Boven als voorzitter en Bakker Schut als secretaris herbenoemd. De nieuwe leden waren: J. Springer, professor F.K.L. Sluyterman (hoogleraar te Delft), Ir. Samuel de Clercq en Ir. Adolf Broese van Groenou (1880- 1961), de laatste twee aangewezen door de 'Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst Den Haag'. Aan de Polytechnische School in Delft volgden Broese van Groenou en De Clercq de lessen van Klinkhamer, Gugel en Everts.²⁹⁵ In het verslag was men expliciet over de ontwikkelingen in de bouwkunst.

-
- 292 Ir. Daniël Eduard Cornelis Knuttel (1857-1926) was vanaf 1892 Rijksbouwmeester en liet de Ridderzaal weer terugrestaureren (?/1904), ontwierp het Ministerie van Economische Zaken (1913) en de twee massieve kantoorgebouwen in de Um 1800 Beweging stijl aan de Kortenaerkade 11 en 12 (samen met Granpré Molière en Bremer). Voor bijzonder was het Girokantoor (1919) aan het Spaarneplein. Samen met Cuypes zat Knuttel in de jury bij prijsvraag voor het Vredespaleis. www.nai.nl (2012-10) (Rosenberg, Vaillant & Valentijn, 1988)
- 293 Professor ir. Johan Adrianus Gerardus van der Steur (1865-1945) was een leerling van Gugel in Delft en een telg uit een bekende Haarlemse architectenfamilie. Nadat de Franse Louis Cordonnier in 1906 het prijsvraagontwerp voor het Vredespaleis had gewonnen met het uiterst traditionalistische Neorenaissance ontwerp bleek de uitvoering problematisch en dwong men Cordonnier om Van der Steur als liaisonarchitect te accepteren. De bedoeling was om het te dure plan in vereenvoudigde vorm, met waarborg van het verfijnde Hollandse beeld, uit te voeren. Dat gebeurde tussen 1907 en 1913. Wijdeveld werd o.a. zijn assistent. Tussen 1914 en 1917 was Van der Steur hoogleraar in Delft waarbij hij vooral aandacht besteedde aan de esthetische kant van de stedenbouw in Duitsland. Een van zijn medewerkers op het bureau was Brandes.
- 294 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1912: 1 'Overigens behooren tot de meer belangrijke bouwwerken, waarontrent het advies der Commissie werd ingeroepen, eenige villa's in het villapark tusschen Klatteweg en Pompstationsweg en verscheidene villa's in het park 'Zorgvliet'. Ook in dit verslagjaar bleek der Commissie herhaaldelijk. Dat enige bepalingen der Bouw- en Woonverordening veelal aan een behoorlijke esthetische oplossing in den weg staan; wijzigingen dier bepalingen – die mogelijk is zonder aan andere eischen te kort te doen – schijnt dan ook zeer noodig.'
- 295 De jonge architect en volkshuisvester Vrijenhoek (van 1923 tot 1933 de SDAP-wethouder van o.a. openbare werken) werkte in de jaren twintig op het bureau van Broese van Groenou en De Clercq en de jonge Jan Wils werkte op het bureau bij Mutters.

Daarbij maakte men zich zorgen om het beeld in de woonparken, met name het Villapark Zorgvliet, het paradepaardje van dat moment, van de stedenbouwer Henrici in opdracht van Goekoop. Men vond de kavels te klein en de villa's te groot, zodat ze te dicht opeen kwamen te staan en het parkkarakter verdween.²⁹⁶ Natuurlijk stak ook hier weer het spook van het individualisme de kop op: 'Daarbij voegt zich als tweede bezwaar een ver doorgevoerd individualisme. Behoudens enkele uitzonderingen, die de Commissie hebben doen zien dat zij bij hare critiek nog strenger zal moeten zijn dan tot dusverre, ... , maar elk architect bouwt hier naar eigen inzicht en volgens eigen opvattingen; een ontwerp, dat op zich zelf goed is, kan bezwaarlijk worden geweigerd, zoolang niet bepaald is, dat de bebouwing van een bepaald karakter moet worden gehouden. Zodoende ontstaat een zeer heterogeen complex, waarin niet zelden het eene gebouw zeer weinig met het naastgelegen harmonieert.'²⁹⁷ De conclusie in het jaarverslag kwam er eigenlijk op neer dat er nog harder tegen de woekering van het individualisme moest worden opgetreden. Klaarblijkelijk stelde de gemeente eisen aan kavels in de villaparken om het open parkachtige karakter te waarborgen. Dat was merkwaardig omdat in de periode dat deze villaparken werden aangelegd de liberale partijen nog de meerderheid van de gemeenteraad uitmaakten en om het hardste riepen om gemeentehouding bij stadsuitleg. Kennelijk gold dat dus niet voor het woonpark van de stedenbouwer Henrici. De roep om één karakter voor de omgeving vast te stellen klonk door in het verslag: 'maar ook ten aanzien van andere maatregelen, welke op den duur kunnen leiden tot het verkrijgen van een beter stadsbeeld, tot minder ontsiering en meer wat werkelijken schoonheidszin, bevredigt.'²⁹⁸ Op 24 juli 1913 werden de voorstellen aan wethouder Jurriaan Kok voorgelegd en mondeling toegelicht. Welwillend werden de voorstellen ontvangen. 'Zij vertrouwt, dat het Gemeente evenzeer overtuigd van de noodzakelijkheid om het mogelijke in werk te stellen de aantrekkelijkheid van 's-Gravenhage als woonstad te verhoogen, aan deze voorstellen hare bijzondere aandacht zal willen wijden.'²⁹⁹ Gewoonlijk volgde het gemeentebestuur de adviezen van de commissie maar het jaar 1913 was een uitzondering. Een drievoudige villa in het woonpark Zorgvliet, die door de commissie niet was goedgekeurd, werd door het gemeentebestuur toch goedgekeurd. Argumenten werden niet vermeld door het gemeentebestuur, terwijl de commissie van mening was dat de eigenaardige plattegrond een geveloplossing niet mogelijk maakte.

-
- 296 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1913: 3 'Een belangrijk gedeelte der uitgebrachte adviezen betrof ook in dit jaar villa's in het 'Park Zorgvliet'. De commissie kan zich niet ontveinen, dat een alleszins aesthetisch bevrediging geheel hier tot dusverre niet is verkregen en zij vreest, dat zulks op den duur in nog mindere mate het geval zal blijken. Zij meent dit in hoofdzaak aan tweeërlei oorzaak te moeten toeschrijven. Ten eerste zijn de terreinen feitelijk te klein voor de gebouwen die erop zijn geplaatst; men heeft zich voor het meerendeel angstvallig gehouden aan de minimum maten welke van Gemeentewege zijn voorgeschreven en heeft anderzijds over het algemeen zeer massale 'villa's' gebouwd, die de terreinen nog kleiner doen schijnen dan ze werkelijk reeds zijn, waardoor een opeenstapeling van grote gebouwen wordt verkregen, zoodat, wanneer het 'Villa-park' geheel bebouwd zal zijn dit een weinig park-achtige indruk zal maken, terwijl de gebouwen door de geringe onderlinge afstanden niet den indruk van villa's zullen maken.
- 297 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1913: 3
- 298 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1913: 3
- 299 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1913: 3, 4

Helaas noemde het verslag geen architect noch het adres van de villa's. Klaarblijkelijk ging Jurriaan Kok, de wethouder van de Liberale Unie, niet helemaal mee met het streven naar homogenisering van de architectuur van de schoonheidscommissie.

In het jaarverslag van de schoonheidscommissie van het jaar 1914 werden de eerste volkswoningbouwprojecten besproken. Daarnaast maakte men melding van het stilvallen van de bouwproductie door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog na 1 augustus van dat jaar. Het aantal bijeenkomsten was dan ook aanzienlijk minder dan het jaar daarvoor: slechts 29. Leden waren de vrienden: Sluyterman en Mutters, en de twee kompanen De Clercq en Broese van Groenou. Van Boven bleef voorzitter en Bakker Schut secretaris, beiden door de gemeente herbenoemd. Uit het verslag was op te maken dat de schoonheidscommissie sterk aanstuurde op homogenisering van de architectuur bij woningwetwijken, daarbij de monumentaliteit niet uit het oog verliezend. Wel wordt opgemerkt dat seriematige woningbouw tot eentonigheid van de gevels kan leiden.³⁰⁰ Verder werden verschillende villa's in o.a. het villapark Zorgvliet beoordeeld. Dit keer sprak men in het jaarverslag de bezorgdheid uit over het gemeentebestuur, dat bij villa's afweek van het oordeel van de commissie en instemde. De discussie zelf werd verder niet toegelicht. Nadat de Haagse wethouder Lely eind 1914 weer minister was geworden, besloot hij een prijsvraag voor een nieuw parlamentsgebouw uit te schrijven, zonder jury. Lindo vreesde het ergste en noteerde in zijn dagboek: 'Geen jury! Dus Lely zal het uitmaken. Hij kan de zaak evengoed ineens aan Berlage opdragen. God beware ons voor een parlamentsgebouw stijl-Berlage!! Victor de Stuers verzet zich nog zooveel hij kan, met dat halve oog dat hem nog ter beschikking staat; maar hij zegt wat hem ook moge ontbreken, hij heeft nog voldoende gal.' (citaat uit het dagboek van Lindo: Maarschalkerweerd, 1998: 171).

In het jaarverslag van de schoonheidscommissie uit 1915 werd inperking bepleit van de vrijblijvendheid voor wat betreft het voorleggen van de plannen aan de commissie. Het aantal bijeenkomsten was dat jaar 27. Leden waren: Sluyterman, Van der Steur, Mutters en Van der Kloot Meijburg. Van Boven bleef voorzitter en Bakker Schut secretaris. In het jaarverslag klaagde de commissie: 'Op het karakter der nieuwe bebouwing in het algemeen kan de Commissie dus nog slechts weinig invloed uitoefenen. Verbeteringen is ten deze dan ook alleen te verkrijgen door opneming in de Bouw- en Woonverordening van een artikel, behelzende dat alle bouwwerken moeten voldoen aan eischen uit een oogpunt van welstand te stellen. Het zij onze Commissie vergund hier den wensch uit te spreken, dat in het belang van een goede en fraaie stadsuitbreiding der residentie

binnen niet te langen tijd, zoodanige maatregel worde getroffen, in navolging van hetgeen reeds in verschillende andere gemeente is geschied.’³⁰¹

In het jaarverslag uit 1916 betreurde men het dat de aanpassing in de Bouw- en Woonverordening nog niet had plaatsgevonden. Nog altijd was men niet verplicht om een bouwwerk voor te leggen aan de commissie. Vooral de speculatieve woningbouw, zonder architect gebouwd, werd niet voorgelegd aan de commissie. Ook in sommige chique woonparken (Zorgvliet) die wel moesten worden voorgelegd, haalde men de schouders op over de schoonheidscommissie. Klaarblijkelijk stuitte dit ook op bezwaar van het gemeentebestuur en wethouder Jurriaan Kok. Een tussenzinnetje in het verslag zoals ‘dit keer ging de wethouder niet contrair’ laat het spanningsveld zien tussen de liberale wethouder die staat voor persoonlijke vrijheid en de sociaaldemocratische ambtenaar zoals Bakker Schut die staat voor collectivatiebouw. Het aantal vergaderingen dat jaar kwam op 23. De commissie werd ‘vernieuwd’ en een bekend gezicht verscheen weer. Van der Steur werd voorzitter, met Bakker Schut als secretaris. De leden waren Mutters, Van der Kloot Meijburg, Van Dorsser en Broese van Groenou.³⁰² Rond 1916 en 1917 moeten de drie dubbele bouwblokken: Pluvier-, Zeezwaluw- en Meeuwenhof, een gemeenteproject in Duindorp, zijn voorgelegd aan de schoonheidscommissie. Collectivering en homogenisering van de architectuur voltrok zich hier. Echter hierover is niets terug te vinden in het jaarverslag.

In het jaar 1918 werd Sluyterman weer benoemd tot lid van de commissie. Nog altijd was de Bouw- en Woonverordening niet aangepast en was het advies van de commissie niet verplicht. In het jaar 1919 werd Sluyterman als voorzitter benoemd van de commissie. Secretaris Bakker Schut werd vervangen door Suyver, zijn rechter hand en vertrouweling binnen de dienst waarvan Bakker Schut nu directeur was geworden. Rond 1918 moeten ook de Molenwijk/Trekwegkwartier en Spoorwijk, beide gemeenteprojecten, zijn behandeld in de schoonheidscommissie, twee wijken van omvang waarin de collectivatie en homogenisering nadrukkelijk aanwezig waren.

De belangrijkste klacht van de Schoonheidscommissie was dat de bevoegdheid voor een welstandstoets ontbrak. Bij de beoordeling van het gebouw van de Nationale Nederlanden op de hoek van Kneuterdijk leidde dat in 1919 tot een conflict en het collectief opstappen van de commissie. Hierop volgde een langdurige reorganisatie en uitbreiding bevoegdheden, Bakker Schut beoordeelde lange tijd de plannen in zijn eentje.

301 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1915: 2
302 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1916

Het 'aangeboren gevoel' voor schoonheid en de rol van de opvoeding

In het jaar 1918 publiceerde Wils het artikel De Zorg voor het stadsbeeld waarin hij pleit voor een onbeperkte volmacht voor de welstand. Ook vroeger was het volgens Wils gebruikelijk dat er door regelgeving zorg werd gedragen voor het fraaie stadsbeeld: 'A thing of beauty is a joy for ever'. Nu zijn wij in staat om onze steden te voorzien van goede verkeerswegen, uitstekende rioleering, straatverlichting en nog meer comfort, maar de 'schoonheid' van het stadsbeeld blijft buiten beschouwing.' (Wils, 1918a: 213). Het ging Wils niet om commissies en regelzucht waarmee 'schoonheid' via een top-down beleid aan het volk werd opgelegd. Het aangeboren schoonheidsgevoel bij mensen moest worden ontwikkeld op scholen, vond Wils; in de opvoeding moest dit centraal komen te staan. Schoonheid moest een deel van het leven worden, een manier van zijn en beschouwen. Ook de dagbladpers zou daar meer aandacht aan kunnen besteden, meende Wils: 'Is het niet bedroevend, dat het publiek zich nu blind staart op allerlei kwesties van dubieus belang met een levensduur van een ogenblik en dat het niets merkt van het leelijke huis, waarin men woont, een huis, dat aan geen der redelijk te stelleneischen voldoet?' (Wils, 1918a: 214). Over de schoonheidscommissies oordeelde Wils dat: 'Al enkele jaren kennen wij hier te lande de z.g. schoonheidscommissies en het is wel jammer, het feit te moeten constateeren, dat vrijwel overal die schoonheidscommissies niet alleen niet aan de gekoesterde verwachtingen hebben voldaan, maar bovendien, hetzij door gebrekkige instructies, hetzij door de onbekwaamheid der samenstellende leden, eerder een remmende werking dan een stuwende kracht voor de ontwikkeling van het stedschoon bleken. De goede werking van een schoonheidscommissie is in de eerste plaats afhankelijk van een onbeperkte volmacht. Daarnaast moeten de leden zijn moderne kunstenaars, onbevooroordeeld, die een open oog hebben voor de ter beoordeling geboden architectonische waarde van een ontwerp.' (Wils, 1918a: 215). Het was Wils een doorn in het oog dat er nauwelijks eisen werden gesteld aan architecten. Ieder stond het vrij om een ontwerp voor zijn lunchroom in te dienen. Als het voldeed aan technische basiseisen dan mocht dat 'misdadige' plan uitgevoerd worden. Alle commissies, bouwinspecties etc. konden volgens Wils worden vermeden als men het ontwerp en de uitvoering van een gebouw uitsluitend aan bekwame personen toestond: bouwkunstenaars. Wils trok een vergelijk met de Duitse situatie waar men wel hoge eisen stelde aan architecten.

In het artikel: De Machine in de Kunst (Wils, 1918b) beschreef Wils de visie van John Ruskin en William Morris. Hij bekritiseerde de Engelsen op hun ideaal dat handarbeid verheerlijkte. De machine was niet technisch volmaakt maar haar hulp bracht economische dingen voort die voor iedereen binnen bereik kwamen te liggen. Vooral Frank Lloyd Wright was zich daarvan bewust, aldus Wils. Hij herhaalde een van de grondstellingen van Wright: 'Het behoort tot de gewichtigste problemen van onzen tijd aan de machine het werk te geven, dat zij doen kan. Het aanpassen van den arbeid aan de mogelijkheden van de machine is de grondgedachte van het moderne industriële ideaal, dat we moeten bereiken, zal de

bouwkunst haar leidende plaats in de kunst niet verliezen.’ (Wils, 1918b). De kunstenaar bepaalt het werk volgens Wils, de werkman schikt zich daarin.³⁰³

Stormachtige ontwikkeling van de discipline volkshuisvesting en stedenbouw

Na de grote verkiezingszege, nationaal in 1918 en lokaal in 1919, van de SDAP en de confessionelen maakten de volkshuisvesting en stedenbouw in Nederland een stormachtige periode door.³⁰⁴ De grote tijd van de rode wethouders brak aan in Amsterdam (Wibaut, Monne de Miranda), Rotterdam (Heijkoop), Den Haag (Drees) en vele andere steden. In Den Haag werden veel veranderingen in gang gezet waarbij de gemeente het initiatief voor stadsuitleg en volkshuisvesting sterk naar zich toe trok. Volkshuisvesting en stedenbouw werden nu onomstotelijk een zaak van de gemeente, waarbij men steeds meer over de gemeentegrens keek en men steden verband met elkaar zag.

Na de pensionering van Lindo in het jaar 1918 werd in 1919 van de Dienst der Gemeentewerken de nieuwe Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting afgesplitst met Bakker Schut als directeur tot zijn pensioen in 1939. Het initiatief voor deze afsplitsing lag bij wethouder Jurriaan Kok. De afdeling grondzaken bleef onderdeel van de nieuwe dienst. Kort daarna versterkten de stedenbouwer Ir. Henk E. Suyver en stedenbouwer en inspecteur Van Boven de dienst, de architecten A. Pet, W. Greve en G. Albers waren er al werkzaam. Suyver ontwikkelde zich tot adjunct-directeur; hij zou in 1939 de opvolger worden van Bakker Schut. In het interbellum bepaalde Bakker Schut de stedenbouw en volkshuisvesting van Den Haag. Zaken zoals materiaalhandel en aannemerij, waarmee de overheid zich nooit had bemoeid, werden nu gemeentelijke diensten om het project van de woningwet ten uitvoer te brengen.

Nadat veel aanbestedingen waren misgelopen, bouwondernemers de prijs hadden opgedreven en vermoedelijk onderling afspraken hadden gemaakt, werd op 18 maart 1918 in de Haagse gemeenteraad besloten tot de oprichting van de N.V. Centrale Bouwmaterialen Voorziening (CBV). Amsterdam, Den Haag, Utrecht, het Departement van Waterstaat en de ‘Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten’ (met de Haagse ex-wethouder Simons) deden mee met deze voorziening. De centrale materiaalinkoop had in de periode 1918 – 1921 een zeer gunstige uitwerking op de prijsontwikkeling in de bouw. Bakker Schut pareerde de vele kritieken van ondernemers, het liberale kamp en zelfs de houtbond. (Bakker Schut, 1939: 45). De houtbond weigerde mee te werken

303 Wils, 1918a: 214 ‘Men begrijpe goed, dat dit geen einddoel mag zijn. Goede bouwkunst komt juist uit ‘t innerlijke en ‘t inwendige voort en mag zich dus in geen geval beperken tot het uitwendige, de gevels.’ Wils bevond zich in een architectuurstroming die vergelijkbaar was met die van het *Neues Bauen* in Duitsland waarbij dit citaat als meest wezenlijk werd gezien voor de architectuur.

304 De eerste verkiezingen met een ‘algemene mannenkiesrecht’ en ‘evenredige vertegenwoordiging’ dat in 1917 was ingevoerd. In 1919 werd het actief kiesrecht voor vrouwen aangenomen en die konden in 1922 voor het eerst meestemmen. Artikel 23 van de grondwet met de vrijheid voor het bijzondere onderwijs werd door de SDAP gesteund in ruil voor kiesrecht voor vrouwen door de confessionelen. Zo ontstond het verbond SDAP met confessionelen. De Liberale Unie en de Vrije Liberalen waren de grote verliezers.

aan de inkoopcentrale, zodat het CBV werd uitgebreid met een eigen zagerij, schaverij en timmerfabriek. Uiteindelijk zouden de bouwrijzen zover dalen dat de inkoopcentrale overbodig werd, maar voorlopig waren de eenheid van de aannemers en de prijsafspraken die zij vermoedelijk maakten gebroken (Bakker Schut 1921a, 1921b, De Centrale Bouwmaterialen Voorziening N.V., 1919).

Nadat het monopolie op materiaalinkoop was doorbroken namen sociaaldemocraten zoals Drees, Van Deth, Vrijenhoek en Bakker Schut ook de bouwproductie uit handen van vrije ondernemers. In 1920 werd het conceptraadsvoorstel van Bakker Schut over oprichting van een gemeentelijke bouwmaatschappij behandeld. Er was tegenstand uit verschillende hoeken maar op 15 juli 1921 zou de 'N.V. Haagsche Bouwmaatschappij' (Habo) worden opgericht, een aannemersbedrijf van de gemeente dat vooral woningwetwoningen bouwde (Slechte, 1981). De bouwgrond werd aangekocht en in erfpacht uitgegeven. De CBV en de Habo speelden een belangrijke rol bij de uitvoering van de collectivatiebouw in Den Haag met een hoge bouwproductie.

De ontwikkelingen op het gebied van de volkshuisvesting en stedenbouw werden alleen aantal jaren gestimuleerd door o.a. de SDAP-er Dirk Hudig (1872-1934) en kregen uiteindelijk hun beslag in het 'Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting' (NIV) dat in 1918 werd opgericht.³⁰⁵ Deze organisatie werd in 1921 uitgebreid met stedenbouw en in 1923 werd ze omgevormd tot het 'Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw' (NIVOS). Haar spreekbuis was vanaf 1920 het Tijdschrift voor volkshuisvesting en vanaf 1923 het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw. De Rotterdamse architect en hoogleraar in Delft M.J. Grandpré Molière, die onder meer naam had gemaakt met het tuindorp Vreewijk in Rotterdam-Zuid, werd directeur van dat instituut (Baneke 2008; Steenhuis 2009).³⁰⁶ Uit deze organisatie ontwikkelde zich het huidige 'Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting' (NIROV).³⁰⁷ Hudig cum suis bepleitten sociaalwetenschappelijk onderzoek als basis voor het ontwerp voor uitbreidingsplannen. In navolging van onder andere Abercrombie in Engeland. Ook werden veel buitenlandse voorbeelden van streekplannen en gewestelijke plannen belicht en werd gestimuleerd daarvan te leren. Op het 'Internationaal Stedebouw Congres', dat in 1924 in Amsterdam werd gehouden, kwam de streekplangedachte uit Angelsaksische landen in het middelpunt van de belangstelling te staan.³⁰⁸ Bakker Schut publiceerde regelmatig in dit tijdschrift en voor dit instituut (Bakker Schut 1921a, 1921d, 1922, 1929, 1938). Ook droeg

-
- 305 Bruinwold Riedel, J. (1906) *Tuinesteden: 70* In Nederland was al aan het begin van de eeuw een 'Nederlandse Tuinstadbeweging' opgericht waarvan het secretariaat gevestigd was aan de Keplerstraat 170 in Den Haag. In haar weekblad 'De Pionier', dat tevens het orgaan was van de 'Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit' werd de binnenlandse kolonisatie besproken. IISG: 'Archief Vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit' www.iisg.nl
- 306 Verschillende artikelen van Bakker Schut verschenen in dit tijdschrift. Zie ook: *De woningwet, 1902-1929: gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van de tentoonstelling gehouden te Amsterdam 18-27 October 1930, bij het 12 1/2 -jarige bestaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (1930)
- 307 Vanaf 2012 ging het NIROV op in PLATFORM31
- 308 Biografie Dirk Hudig: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/hudig NAI: Archief 'Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)', code NIRO

Bakker Schut bij aan het congres in Amsterdam met de publicatie: *Das Bedürfnis an Bezirkerweiterungsplänen in den Niederlanden* (Bakker Schut, 1924). Volkshuisvesters van het eerste uur, zoals Bakker Schut in Den Haag en Keppler, de directeur van de Amsterdamse Woningdienst, kenden elkaar van de studie in Delft en de studievereniging 'Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten' (STV). Deze vereniging werd in 1904 opgericht. In 1924 veranderde de naam in 'Sociaal-Technische Kring van Democratische Ingenieurs en Architecten' (STK). Doel was het bevorderen van volkswelvaart, groei van het staatswezen in democratische zin en het behartigen van de maatschappelijke belangen van de ingenieurs; bij de omzetting in 1924 tot 'Sociaal-Technische Kring' kreeg de vereniging een meer besloten karakter; in 1935 werd de STK ontbonden.³⁰⁹

Dat volkshuisvesting niet alleen een zaak was van volkshuisvesters en stedenbouwers, maar juist een opgave voor architecten, demonstreerde het boek dat in 1921 verscheen: *Arbeiderswoningen in Nederland - Vijftig met rijkssteun, onder leiding van architecten uitgevoerde plannen, met de financieele gegevens - Bijeengebracht door DR.H.P.Berlage, Ing.A.Keppler, W.Kromhout en Jan Wils*. Dit was een toegankelijk boek voor architecten, stedenbouwers en bestuurders, waarin werd getoond hoe men met rijkssteun woningwetwoningen diende te bouwen. Tekeningen waren allemaal op schaal 1:200. Bij elk plan werden bouwjaar, aantal woningen, stichtingskosten en weekhuur per woning vermeld. Het boek was geen totaaloverzicht; klaarblijkelijk hadden niet alle aangeschreven architecten hun plannen beschikbaar gesteld voor dit boek. In het voorwoord betoogde Berlage dat het geen keurboek was, er stonden immers ook slechte plannen in die met rijkssteun werden gebouwd. Met deze slechte voorbeelden bedoelde hij de individuele woningen in de tuinstad of tuinstadwijk. Hij betoogde verder: 'Door dat gebeuren vond dus het kunstzinnige arbeidershuis, als afzonderlijke woning in tuinstad en tuinstadwijk, als woningblok in de stad zelf, reeds zijn verwerkelijking. En dat is ongetwijfeld van een zoodanige beteekenis dat voor hen, die later over de ontwikkelings-geschiedenis der hedendaagse bouwkunst zullen schrijven, het arbeidershuis daarin het belangrijkste element zal blijken te zijn.' (Berlage, Keppler, Kromhout, Wils, 1921: IX). De architect Willem Kromhout (1864-1940) hield in zijn bijdrage aan het boek een pleidooi voor het besloten stadsbeeld. 'Het besloten stadsbeeld gaat teloor met het open karakter van de stad', aldus Kromhout. De schilderachtige intimiteit van oude steden en dorpen gaat zo teloor. Kromhout haalde hard uit naar zijn tijdgenoten die de jaren daarvoor oude winkelpuien naar de mode van art nouveau en Wiener secessionmode hadden omgetoverd en zo de stad een geheel ander uiterlijk hadden gegeven. 'Het opdoemen van een stad of dorp gaf steeds de gewaarwording eener schilderachtige intimiteit, ... Oude steden en dorpen zijn dan ook natuurmonumenten van bijzondere waarde, de woningen, boomen, kerkjes en raadhuisen, alles is er tot een uitnodigend, naar binnen lokkend warm gezellig geheel samengegroeid en zelden ontkomt men bij het doorwandelen van

de bekoorlijke straten, pleinen en grachtjes aan den beklemmenden wensch, o, mocht dit lang nog ongerept zoo blijven! Zoo'n wensch ontwelt niet zonder reden, want hier en daar zien we als ruw ingegrepen door den dorpsstimmerman of aannemer, die naar bedenkelijk stadsvoorstel een modieuze winkelpui dáár neerzet, waar vroeger een ernstig, eenvoudig pand, zonder pretentie, van de rondomme schoonheid zijn bescheiden deel aandroeg. De studie naar het oorzakelijke der oude intimiteit van de stads- en dorpsarchitectuur, alsmede van het stads- en dorpsagglomeraat, was nog niet begonnen, nu nà jaren dwalens in uiterlijkheden, is veel verbeterd, dat op den duur ook zijn terugslag zal vinden in de nog niet al te zeer geëntameerde dorpen en kleine steden.' (Berlage, Keppler, Kromhout, Wils, 1921: XIV). Over Den Haag merkte Kromhout geërgerd vooral de onthouding en besluiteloosheid op die had geleid tot het afsluiten van de oude stad (Zeeheldenkwartier, Archipelbuurt) en vervolgens tot de enorme doorbraken in de oude stad om de ontstane problemen van bereikbaarheid weer op te lossen: 'Voornamelijk der groote steden, want ruw was de wijze waarop zij zich door de oude cirkeling heensloegen. ; den Haag zag haar besluiteloze omtreklijn verrijken met de Admiralen- en Indische wijken. Wat een jammer overal van ongebreidelde doorbraken! Weg was op eens de mooie afgeslotenheid dier steden, Straten zonder einde, die geen neiging tot eenige zwenking vertoonden, planlooze combinaties op de toenmalige stadsbureau's uitgebroed, zonder eenig begrip van stedenbouwkundige compositie.' (Berlage, Keppler, Kromhout, Wils, 1921: XV) Dit was feitelijk een vreemde opmerking, immers de medeauteur van het boek, Berlage, had de strakke rechte doorbraken getekend terwijl juist Lindo (Grote Markt) en Van Liefland (Gevangenpoortschetsen) van alles in het werk stelden om nog krommingen aan te brengen. Wellicht hadden Berlage en Wils collega Kromhout beter kunnen informeren over de Haagse situatie. De beschreven plannen uit de gemeente en Haag zijn de eerste generatie woningwetwoningen, die door de gemeente en corporaties waren gebouwd. ³¹⁰

310

Haagse voorbeeldprojecten waren:

Corporatie Woningbouwcomplex Transvaal; Transvaalkwartier: De La Reyweg, Oranjerivierstraat, Johannesburgstraat, Vaalrivierstraat; architecten: Gulden en Geldmaker te Amsterdam; gebouwd: 1915-1916, aantal woningen: 90; stichtingskosten: f 214.389,80; huurprijs woning per week: f 6,65

Gemeentelijk woningbouwcomplex Duindorp; Duindorp: Pluvierhof en Meeuwenhof; Architecten: W.Greve en P.C.Alberts te 's-Gravenhage; gebouwd: 1916-17; aantal woningen, waaronder 5 winkels: 285; stichtingskosten: f 911.321,33; huurprijs woningen per week: f 3,35 tot f 4,95

Gemeentelijk woningbouwcomplex Molenwijk (Trekvliekkwartier); Laakkwartier: Trekweg, Ketelstraat, Noordpolderkade; Architecten: W.Greve en P.C.Alberts te 's-Gravenhage; gebouwd: 1918-19, aantal woningen, waaronder 5 winkels: 235; stichtingskosten: f 1.570.028,69; huurprijs woningen per week: f 2,50 tot f 5,-

Corporatie Woningbouwcomplex Schilderswijk Zuidwest; Schilderswijk: Parallelweg, Wouwerman straat; architecten: W. Verschoor te 's-Gravenhage; Gebouwd: 1918-1919, aantal woningen: 123 + 2 winkelwoningen; stichtingskosten: f 664.987; huurprijs woning per week: f 4,50 - f 4,60 - f 4,70

Corporatie Woningbouwcomplex Schilderswijk Zuidwest; Schilderswijk: Parallelweg, Wouwermanstraat, Hoefkade; architecten: W.P.C. Knuttel te Deventer; gebouwd: 1919-1921, aantal woningen: 285; stichtingskosten: f 1.570.000; huurprijs woning per week: f 3,80 tot f 5,-

Toetsing van alle bouwplannen en uitbreidingplannen of juist niet?

In het jaar 1921 leek alles te veranderen. De Bouw- en Woonverordening van 's-Gravenhage werd gewijzigd en krachtens artikel 94 moesten nu alle bouwplannen worden voorgelegd. Artikel 94 noemde men het Welstandsartikel van de Haagse verordening. De schoonheidscommissie kreeg instructies van het stadsbestuur over het gewenste stadsbeeld. De nieuwe Wethouder voor Openbare Werken Mr. P. Drooglever Fortuyn installeerde de commissie. De schoonheidscommissie werd ook fors uitgebreid, tot negen leden, en kreeg een eigen secretariaat. De gewone leden van de commissie werden ingedeeld in drie afdelingen met ieder een eigen wijk. Burgemeester en wethouders wezen zes leden aan, de BNA wees drie leden aan en van ambtelijke zijde waren de directeuren Bakker Schut (Stedebouw en Volkshuisvesting), P. Westbroek (Plantsoenen), H.E. van Gelder (Kunst en Wetenschap), J. Lely (Gemeente Werken) en G.A. Meijer (Bouw- en Woontoezicht). De schoonheidscommissie kreeg een aanzienlijke taakverzwaring en kreeg meer invloed op de gebouwde omgeving. Ook de adviseur van het gemeentebestuur Berlage legde zijn plannen voor de doorbraak bij de Gevangenpoort aan de commissie voor.³¹¹ Opvallend was dat ook de SDAP-cultuurideoloog en museumhervormer Van Gelder lid was van de schoonheidscommissie. Samen met Bakker Schut en Berlage werden zo op een krachtige manier de SDAP-idealen verwezenlijkt in Den Haag, uiterlijk zichtbaar in de nieuwe gebouwen. Het stadsbeeld van de collectivatiebouw kreeg daarmee zijn vorm en kleur. Dat jaar trad ook wethouder Vrijenhoek aan. Het aantal vergaderingen was weer opgelopen en kwam op 52 per jaar. In 1921 moet ook het Papaverhof van Jan Wils in de tuinwijk Daal en Berg zijn besproken in de schoonheidscommissie. Hiervan werd echter geen verslag gedaan.

De breuklijn die er al langer lag tussen architecten en politici werd in 1923 goed zichtbaar. In het jaarverslag van de commissie uit 1923 werd een meningsverschil tussen de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting en de schoonheidscommissie beschreven; een nieuwe tegenstelling groeide.³¹² De schoonheidscommissie, burgemeester en wethouders (Vrijenhoek) en de Commissie voor Plaatselijke Werken en Eigendommen besloten in een vergadering in 1921 tot een proef voor de samenwerking. Men wilde op een nog onverkocht gemeenteterrein een bebouwingsplan maken om zo tot een betere stedenbouw te komen. Dit voorstel werd op 15 juli 1921 al gedaan. Aan de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting van Bakker Schut werd opgedragen om maatregelen te treffen voor een bebouwingsplan voor de terreinen op Marlot. De dienst vroeg vervolgens de architecten Verschoor, Brandes en Hellendoorn om bebouwingsplannen te maken. Naar het oordeel van burgemeester en wethouders was hiermee voldoende waarborg verkregen voor het voldoen aan welstandseisen en daarom achtte het college het overbodig de plannen aan de schoonheidscommissie voor te leggen.

311 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1921

312 HGA bnr 579-01, inv: P4504.0, Jaarverslag Schoonheidscommissie 1923

Hiermee werd de schoonheidscommissie bij de totstandkoming van plannen uitgeschakeld. Na beraad tussen de voorzitter van de schoonheidscommissie W. de Vriend jr., de secretaris R.C. Mauve, de wethouder Vrijenhoek en de directeur van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting Bakker Schut, werd er door het college een aanvullende afspraak gemaakt. In het vervolg zouden de voorzitter en secretaris van de schoonheidscommissie bij dit soort bouwplannen aanzitten bij alle besprekingen tussen de dienst en de architecten. De voorzitter en secretaris kregen inzage in het voorlopig ontwerp en droegen mede verantwoording voor de welstand van de definitieve plannen. De volgende leden maakten deel uit van de schoonheidscommissie: afdeling A: ir. G.C. Bremer, ir. H. Hoekstra, mr. Dr. R.S. Bakels; afdeling B: H. v.d. Kloot Meijburg, H. Groenewegen, mevr. A.E. v. Braam Houckgeest Schroot; afdeling C: ir. W. de Vriend jr., ir. D. Roosenburg, C.W. Lunsingh Scheurleer. In navolging van Marlot werden twee andere bouwterreinen ook zo behandeld: het verlengde van de Goudsbloemstraat van J. Luthman en J. v.d. Weele en het terrein aan de Jurriaan Kokstraat in Scheveningen, waarvoor aan Berlage een voorlopig bebouwingplan was opgedragen door de dienst van Bakker Schut. Volgens het jaarverslag van 1925 van de schoonheidscommissie vond het college het wenselijk dat de voorzitter en de plaatsvervangende voorzitter geen architect waren.³¹³ Omdat dezen tot dan toe door de commissie zelf werden benoemd, werd deze regel aangepast. In het vervolg werden personen voor deze twee functies door het college benoemd, net als in de begindagen van de schoonheidscommissie. In de hoogtijdagen van 1925 vergaderde de commissie 54 keer. Echter de ambities van de gemeente en die van de schoonheidscommissie leken eerder te divergeren dan te convergeren.

Het begin van het einde: Loosduinen en Den Haag West

Met de annexatie van Loosduinen in 1923 kreeg Den Haag een schier eindeloos bouwterrein voor haar ambities ter beschikking. Onder leiding van Bakker Schut werd de stedenbouw en volkshuisvesting geprofessionaliseerd tot een ingenieurswetenschap en verdwenen de hooggestemde idealen over Gesamtkunst naar de achtergrond. Met wetenschappelijke methoden rekende de dienst de bevolkingsopbouw, de verkeersdoorstroming en het aantal voorzieningen zoals scholen en sportvelden uit. Niet het zwaarwegende esthetische oordeel van één kunstenaar-stedenbouwer stond meer centraal in de planvorming, maar onderzoek, argumentatie en zorgvuldige afweging. Berlage werd nog gevraagd om zijn uitbreidingsplan te herzien, echter burgemeester en wethouders keurden deze herziening in 1921 af en besloten voor de verdere westelijke uitbreiding naar Loosduinen toe een prijsvraag uit te schrijven. Deze prijsvraag zou het begin worden van een lang slepend drama waarbij de dienst en Berlage zich gepasseerd voelden. Het stadsbeeld van de collectivatiebouw kwam steeds meer onder druk te staan door criticaster van deze prijsvraag.

In het prijsvraagprogramma dat door de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting in juli 1921 was opgesteld stonden slechts enkele functionele randvoorwaarden en programmaonderdelen. Er werden geen uitgangspunten geformuleerd, noch werd in de randvoorwaarden een analyse gepresenteerd over de uitbreidingsbehoefte van de stad. Over de ideeën van 'de stad als kunstwerk' of Gesamtkunst werd met geen woord gerept. De prijsvraagjury stond onder het voorzitterschap van Berlage, met als juryleden Bakker Schut, Broese van Groenou (de oude baas van wethouder Vrijenhoek), J. Lely (de zoon van C. Lely en directeur Dienst der Gemeentewerken), Westbroek (directeur Dienst der Gemeenteplantsoenen), en Suyver (ingenieur-afdelingschef en tweede man van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting). De jury bestond volledig uit personen die niet in staat waren geweest om een voorstel voor 'Uitbreiding voor 's Gravenhage-West' te maken (Boekraad & Aerts 1991: 74). Geen van de drieëndertig inzenders kwam in aanmerking voor een prijs en dat was natuurlijk te verwachten met deze jury. Zelfs in gewijzigde vorm lukte het de jury niet een winnaar te benoemen. Twee inzenders kregen in 1922 slechts een tweede prijs: H. Russcher en A. Pet. De inzending van Russcher bevatte een aantal thema's die terug te vinden waren in het oude plan van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting.³¹⁴ Pet was gemeentearchitect van Den Haag van 1919 tot 1951 en vaste medewerker van Bakker Schut. Het plan van Pet werd verbeterd en aangepast in 1926 door de dienst en na kleine wijzigingen vastgesteld in 1927 als het uitbreidingsplan voor het westelijke gedeelte van Den Haag.

In de vakpers kwam naar aanleiding van deze prijsvraag veel kritiek. Deze richtte zich vooral op de autoritaire houding van Bakker Schut, en voorts op de prijsvraagprocedure en het resultaat. Vanuit de politiek was er kritiek op de SDAP met haar centralistische cultuurpolitiek. Het plan van Russcher was een kneuterig tuinstadachtig uitbreidingsplan waar de Hagenaren en Hagenezen elk in een eigen hoekje woonden (Smit 1981: 134). Ook de 22-jarige architect Mart Stam had een plan ingezonden dat van tafel was geveegd. Hij richtte zich met zijn voorstel uitsluitend op massawoningbouw, een plan dat herinnerde aan het uitbreidingsplan op de linker Maasoever Rotterdam-Zuid uit 1921. Dit vervolgplan op het tuindorp Vreewijk kwam van het bureau van Granpré Molière, Verhagen en Kok. Stam was hier werkzaam tussen 1919 en 1922. Het plan van Stam was geniaal omdat hij het orthogonale raster, waar Den Haag op geplakt leek te zijn, doortrok en vervolgens afboog in de richting van de zee. De lange wegen (Laan van Meerdervoort etc.) die parallel aan de duinwallen liepen, kregen zo een flauwe kromming en sloten aan bij het strand. Dit plan was een breuk met het Berlagiaanse stedenbouwkundige idioom dat gangbaar was (Smit

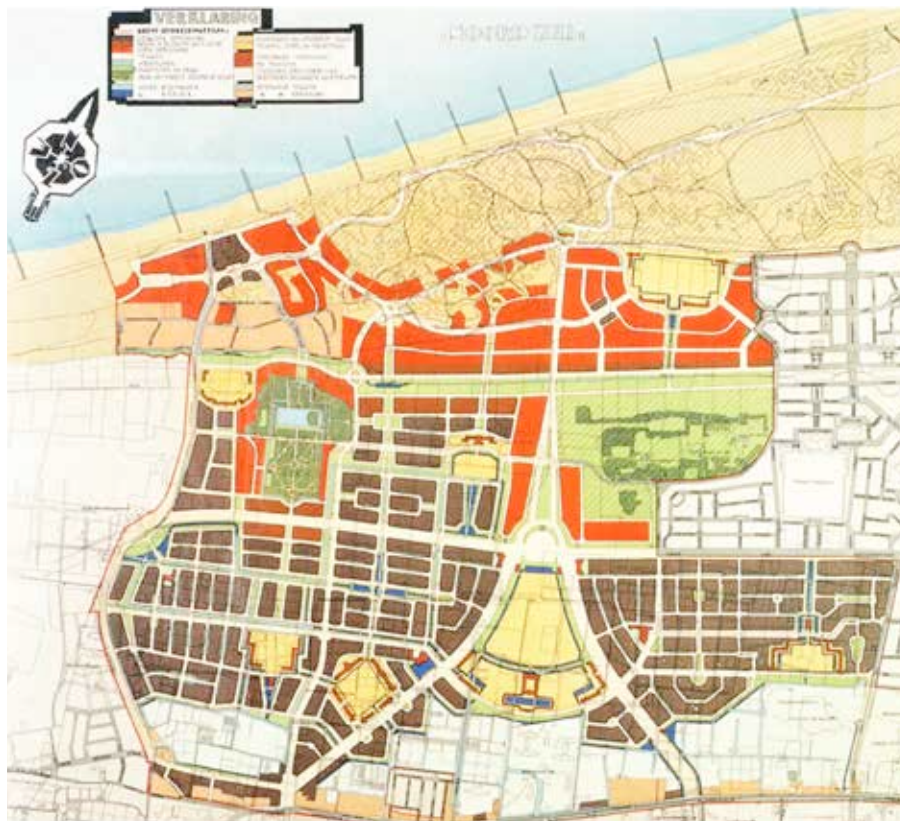
1981:135).³¹⁵ Tijdens de feestelijke prijsuitreiking deed wethouder Droogleevoer Fortuyn er nog een schepje bovenop en betoogde dat het niet toekennen van de eerste prijs niet het gevolg was van het tekortschieten van de deelnemers maar dat het om de aard van de opgave ging. Alleen de gemeentearchitect kende alle eisen waaraan een dergelijk groot stadsdeel behoorde te voldoen. Alleen Bakker Schut kende de geheime formule tot succes in Den Haag.

Een jaar later, in 1924, vond het eerder genoemde 'Internationaal Stedebouw Congres' in Amsterdam plaats, een mijlpaal in de Nederlandse stedenbouw, georganiseerd door Hudig en de Internationale Associatie voor Tuinsteden en Stedebouw, waarvan Berlage de Nederlandse vicepresident was en waarbij het 'Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw' uit Delft was aangesloten. Angelsaksische ideeën over gewestelijke planvorming werden hier geïntroduceerd en het fenomeen satellietstad en het openbaar vervoersysteem naar de stad kwamen aan de orde. Ebenezer Howard (1850-1928) sprak tijdens de opening de legendarische woorden: 'De verantwoordelijkheid voor het bestuur van een grote stad, is een sterke stimulans. Maar een andere machtiger stimulans is, de mensen uit de stad terug te brengen naar de natuur. Wie dat bereikt zal iets opbouwen dat uitgaat boven de beschaving der twintigste eeuw.' (Smit 1981: 134). Nederland werd vertegenwoordigd door Berlage, Granpré Molière en veel ambtenaren, onder wie Bakker Schut en de jurist van zijn dienst mr. G.A. van Poelje. Het probleem was dat veel gemeenten waren uitgebreid voor wat betreft de gemeentegrenzen en dat door de stedelijke uitbreidingen grote offers aan het landschap moesten worden gebracht. Dat idee vervulde de meeste congresgangers met grote zorg. De tuinstad zou een ruimtelijk scherp afgebakende eenheid in het landschap moeten worden. Het Gewestelijk Plan zou paal en perk moeten stellen aan de begrenzing van de stad. Om de natuur te sparen werd ook voor de (moeder)stad een scherpe afbakening met het land daaromheen bepleit, een welhaast middeleeuws idee over de scheiding tussen stad en land, tussen cultuur en natuur. Zoals betoogd wilde men, onder invloed van Berlage, in Den Haag niet verder gaan dan tuinsteden in de nabijheid van de stad en was het idee van een tuinstad die verder van de moederstad lag nooit een onderwerp van discussie geweest. In tegenstelling tot Engelse tuinsteden zou de Nederlandse variant nooit een zelfstandige economische eenheid worden, maar altijd afhankelijk zijn van de stad. Vooral de voordracht van de Amerikaan Henri Vincent Hubbard (1875-1947), hoogleraar in de landschapsarchitectuur aan Harvard University, bracht nieuwe inzichten. Hij sprak over 'parken, parkstelsels en ontspanning': een scala van ontspanningsgebieden zoals een natuurreservaat, een gewestelijk park, een stadspark,

315

Smit 1981: 135 - Stam en de Zwitserse architect Hans Schmidt publiceerden in het tijdschrift *ABC-Beiträge zum Bauen* 5 in 1925 een artikel: 'Der Raum.' Naast de afbeeldingen van het Haagse plan schreven de jonge architecten: 'Das Moderne Bauen fordert, ausgehend von der Notwendigkeit, die neue Organisation der Volumen im Raum - die neue Stadt. Das moderne Bauen nimmt der Fläche ihre Grenze - Das moderne Bauen nimmt dem Volumen Seine Geschlossenheit - Das moderne Bauen nimmt dem Volumenkomplex, das man Stadt genannt hat, Seine Starrheit - Seine Geschlossenheit.'

een sportterrein, buurtspeelplaatsen, en parkways die al de verschillende zones met elkaar verbonden. Een parkway was een brede verkeers- en wandelweg geflankeerd door veel bomen en gazons die opliepen naar de los van elkaar gebouwde huizen en villa's. Het groen van de parken en de verkeerszones werd zo verbonden. Hubbard stelde voor parken aan te leggen langs bestaande rivieren of waterpartijen, zodat dit natuurlijk verloop het groen tot in de kern van de stad kon leiden.



Figuur 79

Het plan voor Den Haag West van de dienst uit 1926, gebaseerd op dat van Pet uit 1922, bron: HGA beeldbank z.gr.1844.

Al die tijd werkte de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting stug verder aan het tekenen van plannen voor de grote uitbreiding in Den Haag-West, ondanks kritieken, sputterende raadsleden en geschoffeerde architecten. In december 1926 verscheen het resultaat. Het Berlagiaanse karakter van dit plan was opvallend.³¹⁶

Smit (1981) betoogde dat het plan het gevolg was van de ideeën die bij het congres ter sprake werden gebracht. De nieuwe stadsuitbreiding nabij Loosduinen kreeg een monumentale vorkstructuur die zich vanaf het De Savornin Lohmanplein splitste in de gekromde Thorbeckelaan en Groen van Prinstererlaan. Kromhout werd aangesteld als supervisor voor het centrumgebied. De bebouwing was schematisch aangegeven als gesloten bebouwing in blokken van 30 meter diepte en open bebouwing langs de duinen. De overgang tussen de bebouwing en het omliggende land was haarscherp aangegeven. Hoewel dit plan ook door de raad werd afgekeurd voerde men het wel grotendeels uit. Vooral ten noordoosten van de Groen van Prinstererlaan en De Savornin Lohmanlaan verschenen de woonwijken in Nieuwe Haagse Schoolarchitectuur (Boekraad & Aerts 1991: 74). Echter het stadsbeeld dat de SDAP-coryfeeën Bakker Schut en Berlage voorstonden werd nooit helemaal voltooid: een groot deel werd volgens een geheel andere stedenbouwkundige uitwerking uitgevoerd tussen de jaren vijftig en tachtig met wijken zoals Bohemen II en Waldeck.

Tussen dakkappen en CIAM 1928

In het jaar 1928 vergaderde de commissie nog steeds 54 keer per jaar.³¹⁷ In het verslag van dat jaar is te lezen dat de commissie aan het college ook algemene adviezen verstrekte over het stadsbeeld. De commissie betuigde adhesie aan het rapport van de directeur Bouw- en Woningtoezicht over de bekapping van woonhuizen: open bebouwing en bouw van niet meer dan twee woonlagen behoorden te worden afgedekt met een hellend dak. Verder speelde het hoogbouwvraagstuk. Het college verzocht de commissie om een standpunt. Dat kwam erop neer dat elk bouwwerk op zichzelf beoordeeld diende te worden en dat bij de afweging de omgeving een belangrijke rol diende te spelen; soms waren hoogteaccenten wenselijk, soms waren ze storend in het stadsbeeld. Verder gaf de dienst van Bakker Schut weer verschillende opdrachten voor Bebouwingsplannen aan o.a. Roosenburg (die ook in de schoonheidscommissie zat), Albers, Brandes en aan een van de werknemers van Wils: Cor van Eesteren, die aan een plan bij de Molensloot mocht werken. Men kon zich nu met recht afvragen of de leden van de schoonheidscommissie wel een eenheid vormden, immers niet alle architecten juichten het nieuwe dakkappenbeleid van de gemeente toe. Terwijl Den Haag met Bakker Schut teruggreep naar dakkappen, vond zoals eerder genoemd in 1928 het eerste congres van de CIAM plaats in het Zwitserse La Sarraz. Mart Stam, Gerrit Rietveld en de 72-jarige Berlage waren daar aanwezig.

Deze nieuwe stedenbouwkundige beweging baseerde zich op de grote structuurveranderingen in de maatschappij. Het was de congresgangers duidelijk dat zij hun bijzondere aandacht zouden wijden aan nieuwe materialen, nieuwe constructies en nieuwe productiemethoden om woningbouw op een rationele wijze gestalte te geven in de nieuwe stad. Berlage hield een verhandeling over de rol van de overheid en de tegenstrijdigheid in de moderne architectuur. Hij was teleurgesteld dat de arbeiders niet in een broodnodige normalisatie en rationalisatie van woningbouw wensten te geloven, maar wel in een schoonheidsideaal van het fantastische romantische expressionisme van de Amsterdamse School. Berlage probeerde nog een brug te slaan tussen de traditionele, op schoonheid en culturele waarden gebaseerde stedenbouwkundige vormgeving en de functionele, op wetenschappelijke bedrijfsvoering gebaseerde stedenbouw. Berlage moet de aanstaande ondergang van het dominante en krachtige stadsbeeld van de collectivisatiebouw hebben aangevoeld en hij moet de nieuwe krachten hebben gezien die langzaam aan invloed wonnen. In de 'Verklaring van La Sarraz' in 1928 werd het volgende over stedenbouw en gewestelijke planning opgenomen: 'Stedebouw is de organisatie aller functies van het collectieve leven in de stad en op het land. Stedebouw kan nooit door aesthetische overwegingen, doch uitsluitend door functionele conclusies worden vastgelegd.' Berlage zette zijn handtekening in 1928, maar in Den Haag was de bouwproductie vrijwel tot stilstand gekomen. In 1934 en 1935 was er nog een korte opflakking in de bouw, maar daarna zakte de productie terug naar nul woningen per jaar, en dat zou nog jaren zo blijven.³¹⁸

§ 5.2 De Haagse monumentale tuinvijken 1916-1922

De dubbele bouwblokken met intieme woonpleinen in de monumentale tuinvijken die tussen 1916 en 1922 werden gebouwd door de dienst van Bakker Schut waren de meest uitgesproken stedelijk ensembles waarbij de collectiviteit tot uitdrukking kwam.³¹⁹ Nog altijd vormen ze een krachtig stadsbeeld waarbij de samenhang tussen stedelijke ruimte en woningbouw op een geheel nieuwe manier werd vormgegeven. Groene ruimten, woningwettenwoningen en de verschillende soorten straten kregen een nieuwe verhouding tot elkaar. Stedelijke ruimten en seriematige volkswoningbouw werden op een elegante en samenhangende manier vormgegeven. Het citaat van Brinckmann werd dan ook veelvuldig herhaald: 'Städte bauen heisst mit dem Hausmaterial Raum gestalten.' De eerste Haagse tuinvijken waren daarvan het gebouwde voorbeeld. Ook voor Wils was het citaat van Brinckmann een onwrikbaar uitgangspunt (Wils 1919). Berlage betoogde hierover:

'Want wanneer 'stedenbouw is, met het huizenmateriaal ruimte scheppen', dan is het duidelijk dat met de ondeugdelijkheid van het materiaal ook de ruimte bezwaarlijk zal bevredigen. En die moeilijkheid wordt voor den stedenbouw in Nederland zeker niet geringer, omdat de verhoudingen hier te lande in 't algemeen beperkt zijn. Want breede rechte straten verlangen, om ruimte in bovengenoemden zin te scheppen, ook dienovereenkomstige middelen, d.i. een monumentale architectuur, zoo wel van karakter als van afmeting. En nu is juist de ontwikkeling der monumentale architectuur hier te lande nooit van groote beteekenis geweest, terwijl bovendien de afmetingen der huizen, en speciaal nog wel die van Den Haag, zelfs het peuterige nabijkomen. Dit maakt dat er zoo dikwijls een wanverhouding ontstaat tusschen de breedte der straat en de hoogte der huizen, vooral in de nieuwere wijken, waar de huizen natuurlijk nog kleiner zijn dan meer naar het centrum der stad, en de breedte der straten afmetingen pleegt aan te nemen, welke in de verste verte niet in overeenstemming is met het bestaande, maar ook niet met het eenmaal te verwachten verkeer.' (Belage 1909: 25).

319

Smit 1981: 124 - Smit betoogde dat het dubbele bouwblok oorspronkelijk was geïnspireerd op het Akroyd Model Village uit 1863 in het Engels Halifax. Een modeldorp dat werd gebouwd door de textielabrikant Akroyd. In Amsterdam werd in 1912 het ontwerp voor de Spaarndammerbuurt door J.M. van der Mey vervaardigd. Hier ontwierpen en voerden de architecten De Bazel en Walenkamp in 1919 twee dubbele bouwblokken uit. De ensembles waren vergelijkbaar met die in Den Haag. Eenvoudig degelijk metselwerk en dakkappen in verschillende richtingen. De overige architectuur van de Spaarndammerbuurt werd een schitterende manifestatie van het Amsterdams expressionisme. Ondanks de grote afbraak tussen 1960 en 2000 zijn er nog altijd zijn de dubbel bouwblokken met intieme woonpleinen te vinden in Den Haag, zoals: Windassraat, Meeuwenhof, Gagelplein, Weigeliaplein, Moerbijplein, Vlierboomplein, Schaapherdersstraat en het Papaverhof.

Het symbool van eerlijkheid en collectiviteit was de baksteen, een typisch Hollands materiaal waarmee zonder opsmuk en zonder overbodige versierselen een woning kon worden gebouwd. In het essay *Beschouwingen over bouwkunst en hare ontwikkeling* (1911) hield Berlage, in navolging van Cuypers en De Bazel, een pleidooi voor de baksteen. De baksteen, die als enkeling een nietigheid en als massa een macht was, werd bij uitstek het symbool voor sociale gelijkheid en het streven naar eenheid van alle mensen. Iedere eigenzinnigheid gaat op in de toon der massa.³²⁰ In juni 1912 werd in het gebouw van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst een 'tentoonstelling van baksteen' gehouden door de Nederlandse Vereniging van Baksteenfabrikanten: 'Niet alleen voor den vakman, maar ook voor den leek is deze tentoonstelling zeer interessant. Het is immers nog niet zoo heel lang geleden, dat tal van Nederlandsche architecten bij voorliefde ander materiaal dan baksteen gebruikten. Cuypers en Berlage waren het, die hierin verandering brachten.' (Het Centrum, jaargang 29, nr. 8493). Aan deze tentoonstelling was ook een prijsvraag verbonden 'welke moest doen inzien dat ook voor een betrekkelijk geringe prijs van baksteen een huis kon worden opgetrokken', aldus het krantenbericht. Een gegoten huis in Santpoort kostte niet meer dan f 2000 en daarom was de opgave een landelijke woning van baksteen te maken, niet duurder dan f 2200. Er waren ruim 120 inzendingen. Willem Verschoor kreeg de eerste prijs, Jan Wils de tweede prijs, en de derde prijs werd toegekend aan A.J. Rinsberg. De twee laatsten waren jonge architecten uit de Haagse regio. Berlage had invloed, de volkshuisvester Bakker Schut had uitvoerende macht.

320

Freijser & Teunissen, 2008: 37 – citaat Berlage: 'De eenheid in de veelheid van den baksteen, die veelkleurigheid van de gele door de roodachtige tot violette toonen, in hun gamma bij die van een herfstwoud te vergelijken, ontstaan door de wijze waarop een baksteenmuur is opgebouwd, maakt de werking van den baksteen onovertreffbaar. Daarbij komt dat de versiering, de verfijning van een baksteenarchitectuur in het materiaal zelf ligt. ... De baksteen, die als enkeling een nietigheid, als massa een macht is, is het voorbeeld voor het gelijke sociale beeld waaraan hij kleur en vorm te geven heeft. Ieder profiel, iedere formeele eigenaardigheid, iedere uiting van eigenzinnigheid gaat in den toon der massa, van het geheel ten onder. Is dat niet maatschappelijk gesproken? Beteekent dat niet, dat het individueele zich aan het geheel moet onderwerpen? Verzinnelijkt niet den baksteenbouw, bij een dergelijke opvatting, de democratische idee, die aan het groeien is, de idee, die materiaal en daardoor ook geestelijk tot veralgemeening leidt? ... Men kan zelfs beweren dat juist de moderne architectuur in den baksteen een materiaal bezit dat voor hare wijze van uitdrukking het beste past: het is de kern der hedendaagsche opvatting der bouwkunst om naar den stijl der zakelijkheid te streven, die tracht zijn bekoorlijkheden te ontwikkelen door de zuiver zakelijke, zoo praktisch mogelijke oplossing van het eeuwige vraagstuk, op de wijze hoe men verdeelt en groepeer, niet hoe men versiert en decoreert. Dus terug naar de baksteen.'



1 Semi-permanente woningen Laakweg



2 Semi-permanente woningen Scholstraat



3 Molenwijk, Stortstraat



4 Molenwijk, Noordpolderkade



5 Spoorwijk, Oltmansstraat



6 Duindorp, Zeezwaluwhof



7 Loosduinen, Ericalaan



8 Bloemenbuurt, Goudsbloemlaan

Figuur 80
foto's: Piet Bakker Schut 1939



1 Spoorwijk, Hasebroekstraat



2 Spoorwijk, Alberdingk Thijmstraat



3 Scheveningen, betonwoningen, Tarbotstraat



4 Scheveningen, betonwoningen, Westduinweg



5 Bloemenbuurt, Daal en Berg, Papaverhof



6 Bloemenbuurt, Daal en Berg, Papaverhof

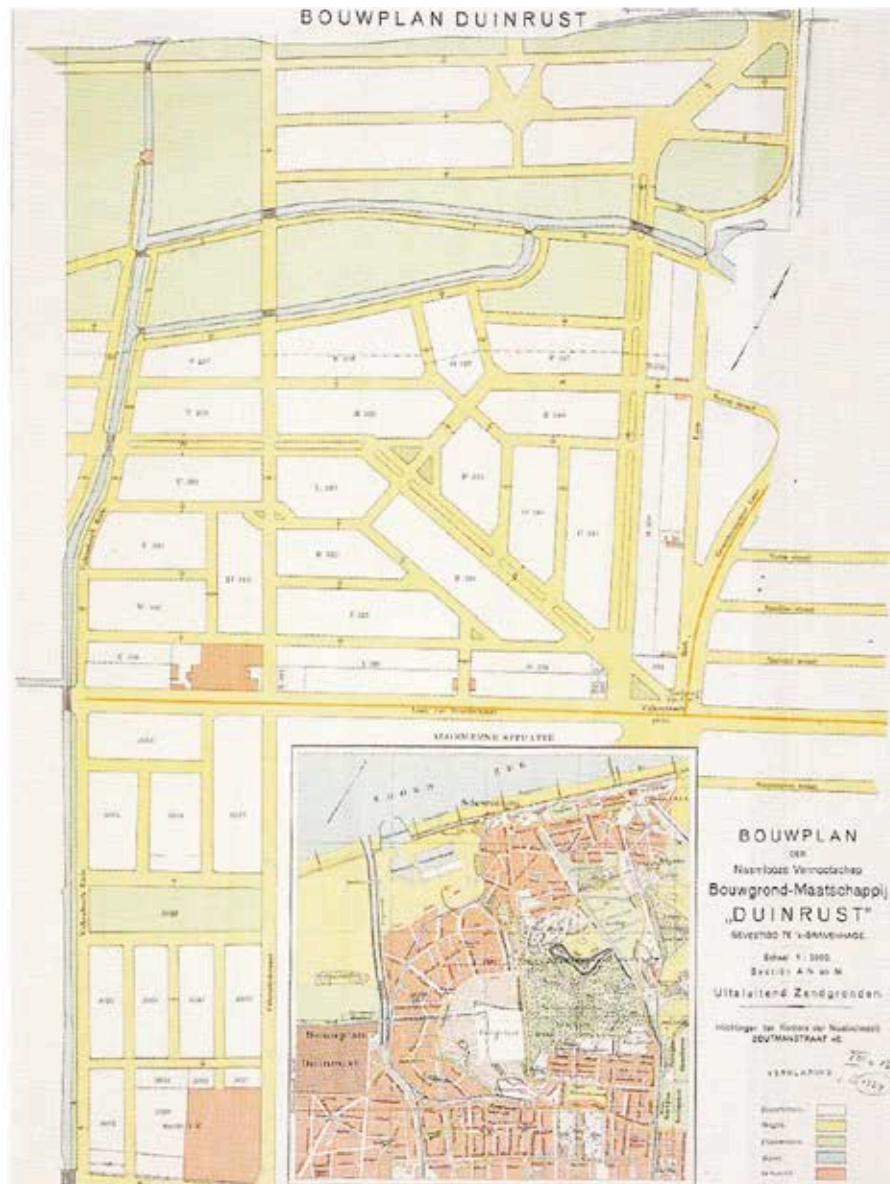


7 Schilderswijk Zuidwest, Wouwermanstraat



8 Schilderswijk Zuidwest, Vermeerstraat

Figuur 81
foto's: Piet Bakker Schut 1939



Figuur 82
 Bouwplan door bouwgrondmaatschappij Duinrust uit 1915 van de huidige Bomenbuurt en deel van de Valkenboskwartier, bij dit bouwplan werd precies het uitbreidingsplan van uit 1908 Berlage gevolgd.
 bron: HGA (bijlage raadsstukken).

De eerste Haagse tuinvijken

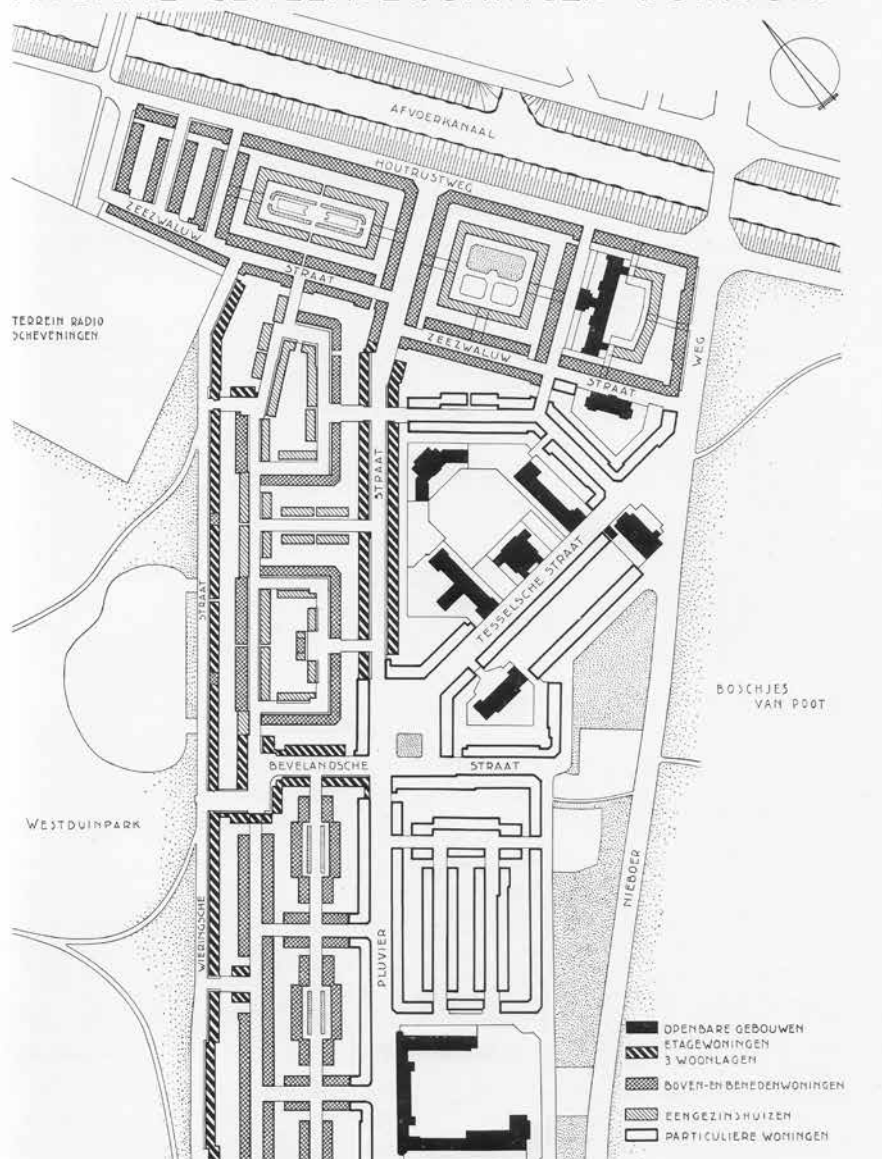
Het eerste buurtje liet de gemeente nog voor de oorlog, tussen 1912 en 1913, bouwen. Het waren de 81 woningwetwoningen aan de Kolenwagenslag (Korbootstraat, Kompasstraat, Reepstraat, Hoogaarstraat) te Scheveningen (Bakker Schut 1939). Het aanwezige stratenpatroon werd gevolgd, voornamelijk omdat hier al bebouwing aanwezig was. Bij de Windasstraat is een vroege vorm van het dubbele bouwblok gemaakt met aan één zijde een straat en daaraan een hofje. Echter de beschikbare onhandige driehoekige kavel liet vermoedelijk niet toe alle woningen er goed op te krijgen, waardoor het bij een aanzet bleef. De woningen kregen twee bouwlagen met daarop een dakkap. Er kwamen verder gezinswoningen en boven- benedenwoningen. Uiteindelijk bouwde men er 270 woningen. De Windasstraat was in zijn rudimentaire vorm het eerste dubbele bouwblok van Den Haag met een intiem woonplein. Tegenwoordig zijn de oorspronkelijke baksteengevels geïsoleerd en wit gestuukt (Bakker Schut 1939). Het particuliere straten- en bouwplan Duinrust (1915) van de bouwgrondmaatschappij Duinrust volgde letterlijk het plan van Berlage uit 1908 en werd daadwerkelijk zo uitgevoerd.³²¹ Daarin kwamen echter geen dubbele bouwblokken voor. Het vormt de huidige Bomenbuurt en het noordwestelijk deel van het Valkenboskwartier.

De tweede wijk, die door de gemeente langs het Verversingskanaal werd gebouwd, was het begin van Duindorp (1916/17). In eerste instantie werden er 172 woningwetwoningen gebouwd, maar uiteindelijk bouwde de gemeente daar 766 woningwetwoningen in drie fraaie dubbele bouwblokken: de Pluvier-, Zeezwaluw- en Meeuwenhof. De buitenrand had boven- en benedenwoningen in drie bouwlagen met dakkap en het binnenblok kreeg één bouwlaag met een dakkap. Dit project werd ontworpen en uitgevoerd door de gemeentearchitecten W. Greve en P.C. Alberts. De toegang tot het intieme woonplein werd gemarkeerd door een twee bouwlagen hoge poort met dakkap. Bij het woonplein liepen langs de huizen een trottoir, één rijbaan, een lage tuinmuur en in het midden lag een grasveld met in de hoeken heesters en bomen (Bakker Schut, 1939: 78). In de buitenrand kregen de woningen waar mogelijk geen individuele voordeuren in de gevel, maar gaten in het metselwerkvlak met daarachter de voordeuren die naar verschillende woningen leidden. Na het succes van deze blokken ontwierpen de architecten in 1918 de overige delen van Duindorp, die men in de jaren daarna uitvoerde. Tussen de monumentale wijkontsluitingsstraten zoals de Pluvierstraat en Tesselsche Straat, met het Tesselsche Plein als middelpunt, lagen dubbele bouwblokken met daarbinnen intieme verbrede woonstraatjes en groenzones. Met de genoemde dubbele bouwblokken deed dit ensemble van volkswoningbouw en stedenbouw zijn intrede en werd waarlijk een eenheid geschapen tussen stedenbouw en seriematige woningbouw: een Haags monument van formaat (Bakker Schut 1925, 1929, 1939). De Pluvier- en Zeezwaluwhof zijn in het nieuwe millennium intussen gesloopt, alleen de Meeuwenhof werd gespaard, voor zolang het duurt.

De derde wijk, Molenwijk of Trekwegkwartier (1918/19) was ook van de hand van de gemeentearchitecten Greve en Alberts. Deze wijk lag tussen de Trekvliet en de Rijswijkseweg. Een monumentale wijkontsluitingsstraat met de Stuwstraat en het Cromvlietplein kreeg aan beide zijden dubbele bouwblokken. De binnenterreinen waren deels toegankelijk via poorten in kloeke poortgebouwen. De randbebouwing van de binnenste ring had twee bouwlagen met een kap (Bakker Schut, 1939: 76). Langs de huizen liep een trottoir van ca. anderhalve meter breedte, geflankeerd door een rijbaan, nog een trottoir van ca. anderhalve meter, een laag tuinmuurtje, een strook met lage heesters en bomen en in het midden een grasveld. De bebouwing langs de Trekweg kreeg drie bouwlagen met een kapverdieping. De poorten naar de binnenterreinen waren hoger. Ook hier waren de individuele voordeuren weggewerkt en kregen de verschillende woningen één collectieve toegang in de gevel met een mooi vormgegeven ronde boogpoort (Bakker Schut 1925, 1929, 1939). Deze wijk sloopte men in de jaren zeventig volledig voor armetierige stadsvernieuwing.

Tot de vroege successen van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting behoorde ook Spoorwijk (1918) met de monumentale wijkontsluitingsstraten Alberdingk Thijmstraat en Potgieterstraat. Ook hier was een dubbel bouwblok met een aangenaam woonplein, de Schaapsherderstraat (Bakker Schut 1925, 1929, 1939). De meeste woonstraten met smalle toegangen en een verbreding in het midden met een groenzone met gras en bomen zijn gesloopt en vervangen door rommelig en willekeurig geplaatste stadsvernieuwing, een grote teruggang voor wat betreft de openbare ruimte.

SITUATIE GEMEENTEWONINGEN DUINDORP



Figuur 83
 Bouwplan door Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting: Duindorp 1916/17, bron: Bakker Schut 1939



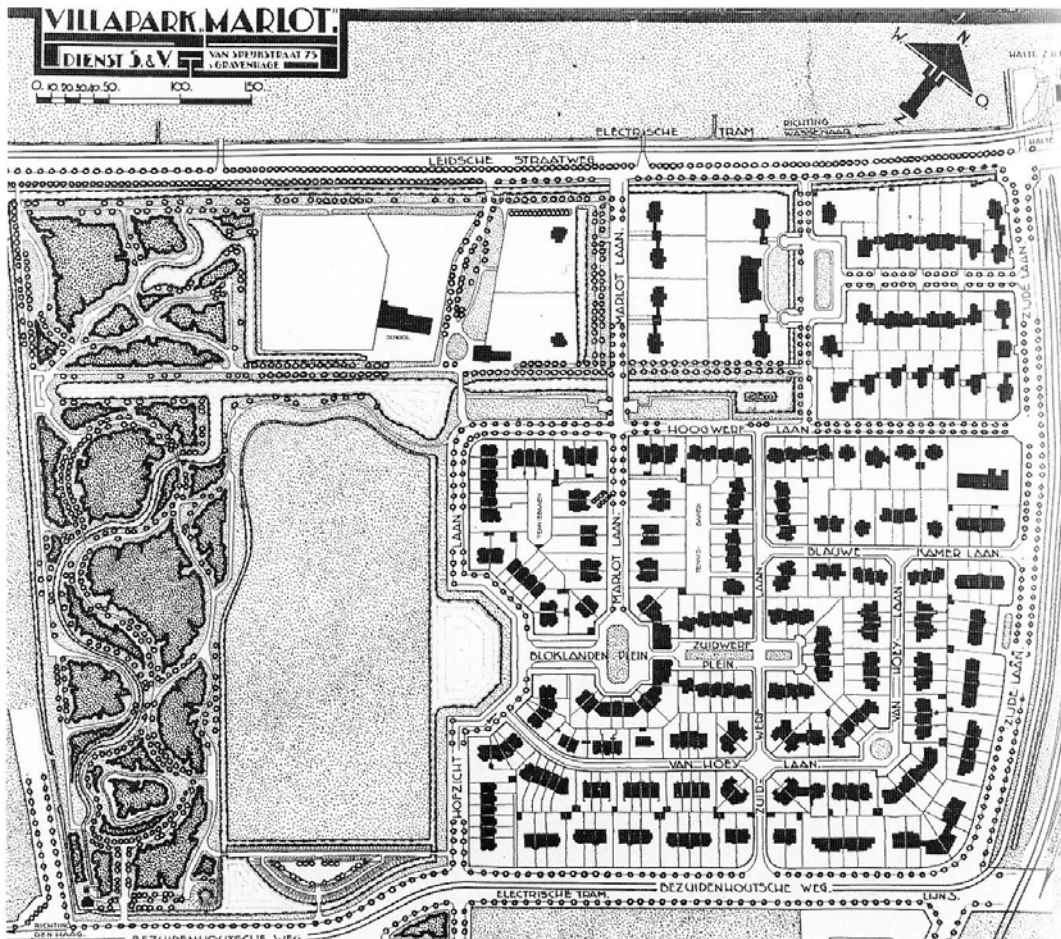
Figuur 84
 Bouwplan door Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting: Trekweg of Molenwijk of Laakkwartier Noord 1918/19 en Spoorwijk 1918, bron: Bakker Schut 1939

Marlot

Tuinwijk Marlot (1920/25) legde men uit op een oud landgoed dat grensde aan de voormalige buitenplaats Reigersbergen. Samen met het Haagse Bos vormt dit een bosrijke zone op de strandwal. Adriaan van der Velde bouwde hier in 1600 een boerderij en in 1640 ging het landgoed over in handen van David van Marlot.³²² Het neoclassicistische landhuis bouwde men pas in de 19de eeuw en het bos werd daarbij tot een klein Engels landschapspark getransformeerd. De gemeente kocht het 91 hectare grote landgoed in 1917 voor een miljoen gulden, waarvan men 36,5 ha in erfpacht uitgaf voor de kavels van een chic woonpark. Men had aanvankelijk een tuinwijk voor ogen zoals de Vogelwijk, maar daar vond men achteraf de bebouwing te rommelig, te versnipperd, te divers en ontsierd door teveel tuinhekken en achterkanten van villa's. Marlot moest meer één esthetisch geheel gaan vormen, een Gesamtkunstwerk. De ambtenaren Ir. H.E. Suyver en W. Schürmann van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting ontwierpen in 1920 een stedenbouwkundig plan waarbij het park en het landhuis van het landgoed Marlot door een ruime weide en een grote vijver werden gescheiden van het nieuwe woonpark met villa's. In de as loodrecht op deze vijver kwamen twee pleinen die het hart vormen van de wijk: het Bloklandplein, met een rooms-katholieke kerk, en het Zuidwerfplein. Doordat de pleinen in elkaars verlengde lagen, vormden ze een monumentale toegang tot de tuinwijk. In het midden van de pleinen lag een grasveld met bomen. De architecten Brandes, Verschoor en Hellendoorn ontwierpen de landhuisachtige villa's, nog zonder dat er afnemers waren. Het aantal gegadigden voor de ontwerpen van Brandes oversteeg die van de andere twee ontwerpers zo, dat in 1925 werd besloten om Brandes de rest van het villapark te laten ontwerpen.³²³

De villa's bouwde men in verschillende vormen: solitair, twee onder een kap of geschakeld. Ieder huis kreeg een voor- en achtertuint en een royale eigen entree; klaarblijkelijk gold het collectivistisch ideaal van de gemeente alleen voor de arbeiderskwartieren. Alle gebouwen voerde men in een dieprode baksteen uit met een steile dakkap. De woningen kregen mooie elegante geledingen en een fors dakoverstek. Naast de kern van Marlot staat de Parkflat. Brandes ontwierp deze als een royaal landhuis met poorten en een binnenplaats (Brandes 1930). De toren, de symmetrische opbouw en de spiegelvijvers eromheen suggereerden eerder een Engels landhuis dan een appartementencomplex. Ook hier de dieprode baksteen en steile daken. Het binnenterrein kreeg een verdiept gedeelte waar auto's inreden om zo in garages te parkeren. De daken van de garages waren begroeid. Bewoners van deze flats waren voornamelijk renteniers zonder huishoudelijk personeel. In de oorlog werd een groot deel van het oorspronkelijke ontwerp vernield, o.a. het centrale restaurant. Tuinwijk Marlot werd het mooiste en meest geslaagde voorbeeld van Gesamtkunst in Den Haag, waarbij het samenspel van woningen en stedenbouw centraal stond en tot één geheel werd gebracht; een voorbeeldproject van de 'Nieuwe Haagse School.' (Bakker Schut, 1921; Brandes, 1930).

322 Kaarten van de toestand in 1699: HGA beeldbank z.gr.1614 & z.gr.1615
323 Bebouwingsplan Marlot uit 1925: HGA beeldbank z.gr.1597



Figuur 85
 Villapark Marlot, Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, bron: HGA

Papaverhof

In de tuinwijk Daal en Berg wist Jan Wils met bijzondere typologie, morfologie en materiaalexperimenten een opvallend resultaat te bereiken: het Papaverhof (1921). Er werd gebroken met de baksteentraditie, maar misschien het meest bijzonder was wel de vergaande uitwerking van het thema van het dubbele bouwblok. Echter Wils was niet de eerste architect die aan Daal en Berg begon. Op 14 november 1917 richtten Haagse notabelen de 'Coöperatieve Woningvereniging Tuinstadswijk Daal en Berg' op om tussen Den Haag en Loosduinen een tuinwijk te bouwen met ca. duizend middenklasse-woonhuizen. Voorzitter werd parlementariër en Haags raadslid (1927-39) E.A. van Beresteyn van de Vrijzinnig Democratische Bond (progressief liberale partij die uiteindelijk met de SDAP fuseerde) en Berlage trad op als commissaris. Het bestuur wilde aanvankelijk ook een prijsvraag uitschrijven, maar Berlage verhinderde dit omdat hij vond dat een prijsvraag geen garantie voor kwaliteit bood. Hij adviseerde de vereniging een jonge architect te zoeken, die 'de geest van het moderne begrijpt' om zo de verdere ontwikkeling van de moderne architectuur te stimuleren. Vervolgens stelde hij samen met H. Fels een lijst samen 'van eenige namen van architecten, die huns inziens de bekwaamheid bezitten in aanmerking te komen voor het architectuur-leiderschap'. Op deze lijst stonden Granpré Molière, Verhagen, De Roos, Overeynder, Roosenburg, Van der Kloot Meijburg en Noordlander.

De vereniging gaf de opdracht aan Granpré Molière en Verhagen die in juli 1918 een plan presenteerden dat niet de Berlagiaanse monumentaliteit bezat of 'monumentale stadswoning-bouw' maar eerder op Vreewijk in Rotterdam leek.³²⁴ In 1921 zou Granpré Molière betogen: 'Een tuinstad-bouw, die niet genoeg zou wortelen in het gehele complex van verhoudingen en strevingen dat de samenleving bepaalt, zou tenslotte moeten falen en daarmee reacties wekken naar de andere zijde. Daartoe is te meer aanleiding, omdat alle huidige tuindorp-bouw bepaalde zijden onbevredigd laat. Er is, niet het minst in Holland, een verlangen naar eenheid en samenleving in grote stijl, die uiting zoekt in een heroïsch monumentale stedenbouw. Dit streven is geheel tegengesteld aan de ons bekende opvattingen en zoekt ook aanknoping met geheel andere waarden; het houdt zich aanvankelijk meer bij de bestaande schema's van het drie en vier hoog en zoekt voorts aanknoping bij datgene wat de grootheid van deze tijd uitmaakt: de mechanische productie.'³²⁵

Er was teleurstelling bij de gemeente en Bakker Schut leverde kritiek op dit ontwerp. In een reactie verwoorde Bakker Schut de kritiek als: '... dat de architecten zoo geheel zijn afgeweken van het uitbreidingsplan, dat van Gemeentewege voorlopig voor het stadskwartier, waarin de beoogde gronden liggen, is vastgesteld. Zelfs de hoofdwegen, die toch als vaststaand waren aangegeven, zijn niet aangehouden, terwijl toch vooral de weg naar het ziekenhuis beslist moet worden aangehouden als op het uitbreidingsplan is geprojecteerd. Bovendien zijn de straten te smal, terwijl hij [Granpré Molière en

324
325

Granpré Molière 1949: plattegrond als bijlage

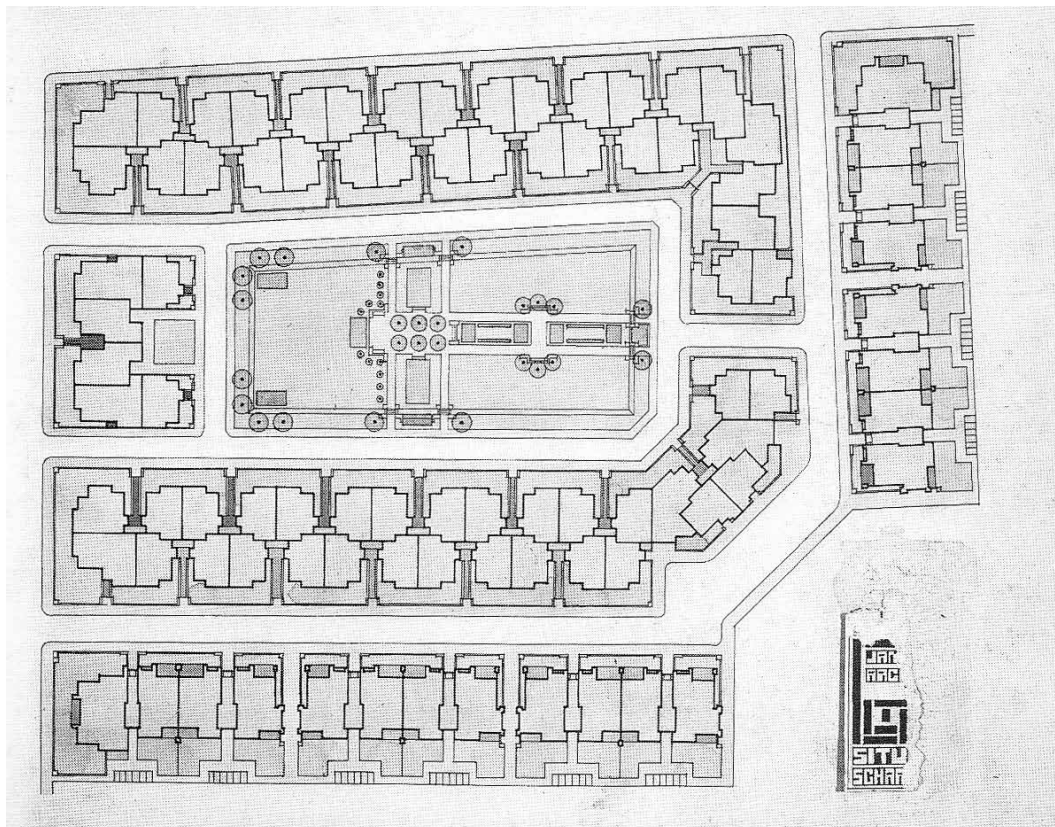
Granpré Molière 1949: 26 oorspronkelijk uit *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 1921

Verhagen] het niet-economisch gedacht vindt dat aan de diagonaalstraat die uit den aard der zaak aangegeven is voor de betere woningen, geen huizen zijn gedacht, doch alleen tuinen en eindgevels van de woningen die hun hoofdgevels aan de dwarsstraten hebben.' (Bakker Schut geciteerd uit Bergeijk, 2007: 46, 47) Of Bakker Schut terecht kritiek leverde is maar de vraag; wel ontbraken de symmetrie en monumentaliteit in het plan bij het huidige Goudenregenplein van Granpré Molière en Verhagen. De lage woningdichtheid op deze kavels, slechts 1000 stuks (waarvan 654 vrije woningen en 446 boven- en benedenwoningen), zal ook problematisch zijn geweest voor de financiering van de volkshuisvestingsambities van Bakker Schut en de SDAP.³²⁶

Bovendien wenste het gemeentebestuur dat alle nieuwbouwwijken ten westen van de Valkenbosvaart hetzelfde karakter zouden krijgen als de al gerealiseerde wijken ten oosten van dit kanaal. Van Beresteyn besloot op 2 juli 1919 geheel van dit plan van Granpré Molière en Verhagen af te zien. Het terrein werd opgedeeld onder meerdere architecten en werd met een veel hogere dichtheid gebouwd.

Voor het meest representatieve en monumentale deel van Daal en Berg wilde men een nieuwe en een Haagse architect. De keuze viel uiteindelijk op de Voorburgse architect Jan Wils. Als lid van De Stijl en bewonderaar van Frank Lloyd Wright gold hij als één van de modernste architecten van Nederland en twee jaar eerder had hij een reeks artikelen over de tuinstad gepubliceerd in het bouwkundig tijdschrift De Opmerker. Op 22 oktober 1921 presenteerde Wils het Papaverhof, een ingenieuze variant op het dubbel bouwblok zoals eerder in Molenwijk en Duindorp gebouwd. De woningen mochten niet teveel kosten en om het complex toch een beetje het karakter van een tuinstad te geven verzocht men Wils zorg te dragen voor veel groen en bloemen bij deze woningen. Daarom groepeerde hij de woningen in ringen rond een verdiept plantsoen/binnenterrein van 70 x 100 meter. Het complex bestond uit 128 middenklassewoningen (60 etage- en 68 gezinswoningen). Om de kosten zo laag mogelijk te houden, bouwde hij de 68 eengezinswoningen aan het plantsoen/binnenterrein zo compact mogelijk. De woningen rond het plantsoen werden rug-aan-rug gebouwd, maar zo verweven dat ze aan beide zijden toegankelijk waren en daardoor optimaal konden profiteren van het groen. Dat idee ontleende hij aan het door Peter Behrens en Heinrich de Fries geschreven boekje Vom sparsamen Bauen uit 1918. Deze methode werkte niet alleen besparend maar voorkwam ook eentonigheid, zonder een knieval te maken voor het vermaledijde individualisme en de benadrukking van de afzonderlijke woningen. Daarnaast vormden ook Frank Lloyd Wrights Lexington Terraces in Chicago een inspiratiebron. Verder moest inderdaad spaarzaam met de beschikbare middelen worden omgegaan. Om de gemiddelde prijs per woning nog verder te verlagen planden de opdrachtgever en Wils een uitbreiding bij de eengezinswoningen van zestig etagewoningen in vijf blokken van twaalf. In deze flatgebouwen verwerkte hij allerlei

technische nieuwigheden, zoals een goederenlift en de mogelijkheid de toegangsdeur beneden vanuit de woning automatisch te openen. Het Papaverhof werd het meest bijzondere dubbele bouwblok in Den Haag (Wils 1922; Franso, J. & Freijser, V. 1989, Van Bergeijk 2007).³²⁷ Dubbele bouwblokken met intieme woonpleinen werden maar een korte periode gebouwd, wat samenhang met de manier van financieren van de woningbouw. Na het Papaverhof in 1922 zou men in Den Haag geen dubbele bouwblokken meer bouwen.



Figuur 86
Bloemenbuurt, Papaverhof, kaart door Jan Wils, bron: HGA

Laakkwartier, het stedelijk ensembles en het verkeer

In 1919 hield Jan Wils een lezing voor de Haagse Kunstkring met de titel 'Het vrijstaand monument in het moderne stadsbeeld', een lezing waarin hij een nieuwe theorie besprak. Centraal stonden de twee begrippen die Berlage al hanteerde in de toelichting van zijn uitbreidingsplan: 'schilderachtigheid' en 'monumentaliteit'. Wils beschreef daarbij een bezoek dat hij met Berlage bracht aan Brussel en Leuven.³²⁸ Wils hield onverminderd vast aan het eerder genoemde citaat en uitgangspunt van Brinckmann. Samen met Wils kwam Berlage, volgens de lezing, terug op de 'verzoening' (synthese) in het uitbreidingsplan tussen 'schilderachtigheid' (these) en 'monumentaliteit' (antithese). Oorzaak hiervoor was het sterk toenemende verkeer dat ook in het buitenland al tot een geheel ander soort stratenplan had geleid. De oude dorpen en steden in Holland transformeerden ook stapsgewijs naar de nieuwe situatie, dat was onvermijdelijk. 'Maar', zo betoogde Wils, 'ons stadsbeeld zal ook aan schoonheidseisen moeten voldoen'. Met 'opgesierde pleintjes' of 'pronkstraten' meende men voldoende aandacht te hebben besteed aan de stad, maar voor Wils was dit niet genoeg. Het ging er om het gehele stratensysteem te scheppen en te ordenen, de opbouw van de massa's in een totaalbegrip vast te leggen. Kenmerkend voor de hierboven beschreven wijken was dat ze allemaal als eilanden tussen doorgaande wegen lagen. Aan deze doorgaande wegen lagen geen winkels of openbare gebouwen van betekenis, maar er was (en is) wel veel bomen en groen, waardoor Den Haag een typische dorpse aanblik kreeg. De wijken zelf werden ontsloten door monumentale straten, die naar een plein in het midden van de wijk leidden. Daar lagen de openbare gebouwen, winkels en voorzieningen. Deze wijkontsluitingen hadden vaak barokke figuren zoals de waaivorm of vorkstructuur, waarbij de bebouwing deze structuur volgde. De verbrede woonstraten en woonpleinen, met poorten of vernauwingen bij de toegangen van de straat, kregen vrijwel allemaal een middenzone met grasveld, heesters en bomen. Aan deze woonstraten en aan de woonpleinen lagen uitsluitend woningen. Wils betoogde dat 'monumentaliteit' in de levensbeschouwing lag waarbij eenheid werd voorondersteld tussen 'doen' en 'denken',

328

Wils 1919: 'Voor eenige weken had ik het genoegen met Dr. Berlage te wandelen achtereenvolgens door de straten van Brussel en Leuven. Beide steden zullen het meerendeel van U wel bekend zijn, zoodat U mij daar in gedachten wel kunt volgen. In Brussel werden wij in de omgeving van en ook het Parc-Leopold weer voor de zoveelste maal getroffen, door de grootsche opzet, de zuivere aanleg, het beheerschte van de situatie, het weten partij te trekken van en daartoe inbrengen van nieuwe factoren, waardoor al met een – ik zeg nog niet 'monumentaal' – maar toch een stadsbeeld ontstaat, wat ons door grootheid van werking imponeert. En kort daarna waren wij te Leuven, gingen op het grachtje langs de Dijle, langs het Begijnhofje. Deze buurt van Leuven heeft niets geleden door de brand. Het is moeilijk te zeggen hoe wij daar ontroerd raakten bij het gezicht van die kleine huisjes, wit gepleisterd met hun rode daken, telkens ertusschen weer een boom, zoo, als dat alles stond met de voet in het water, rustig en vergeten, alsof er geen mensch ooit meer kwam. Als wij het niet geweten hadden, zou het ons duidelijk geworden zijn, dat wij, Hollanders, ons sterker aangrepen gevoelen om de schilderachtigheid dan door de monumentaliteit. Het is niet een gevolg van een redenering, maar viel koel en kalm te constateren naar de werkelijkheid. De Hollander voelt niets van monumentaliteit, daarentegen ziet hij alles in kleur: de Hollandsche architect is meer schilder dan bouwmeester, de Hollandsche aard is meer gestemd op, schilderachtigheid dan op monumentaliteit. Onze steden met hun geheele aanleg en in hun gansche opbouw zijn daar om te bewijzen, dat het altijd zoo geweest is. Heeft het dan nog zin om, zoals deze avond te spreken over 'monumentaliteit' en 'monumenten'?

een levensbeschouwing die de opheffing van het individualisme bewerkstelligde. Het 'monument' had alleen betekenis als het deel van de hele stad uitmaakte en het vooral het verkeer door de stad leidde. Gewoon een solitair gebouw werd door Wils vereenzelvigd met het ontaarde individualisme.³²⁹ Wils citeerde uit *Die Stadthrone* van Bruno Taut om het verband tussen het nieuwe monument en de stedelijkheid te benadrukken.³³⁰ De verhouding tussen 'schilderachtigheid' en 'monumentaliteit', zoals deze oorspronkelijk door Berlage was vastgesteld (1908) en door Berlage en Wils in Leuven in twijfel werd getrokken, werd bij Wils vernieuwd, waarbij vooral de verkeersbewegingen in relatie tot de monumenten centraal in het stadsbeeld kwamen te staan. In Laakkwartier kwam de doorgaande straat voor het verkeer middenin de wijk te liggen. In het Uitbreidingsplan voor Laakkwartier (1922), door de gemeente vervaardigd, waren nog veel besloten woonpleinen en poorten te zien. In de gewijzigde versie van 1927 waren deze wegbezuinigd. Het Laakkwartier kreeg wel een monumentale opzet met een monumentale doorgaande straat voor het verkeer. Met het Laakkwartier waren de ideaalbeelden van de SDAP al zover verdund dat deze nog slechts moeizaam waren te herkennen: verkeersafwikkeling kreeg de prioriteit. Met het herziene plan voor het Laakkwartier uit 1927 was het afgelopen met de intieme woonpleinen en dubbele bouwblokken. Seriematige productie van woningbouw was belangrijker dan het oorspronkelijke ideaal van collectiviteit.

De beeldbepalende stedelijk ensembles van de dubbele bouwblokken

De dubbele bouwblokken met woningwetwoningen werden voornamelijk door de architecten en stedenbouwers van de gemeente gerealiseerd. Het Papaverhof en Marlot waren daarop een uitzondering. In de hoogconjunctuur na de Eerste Wereldoorlog waren langlopende leningen voor woningbouw kostbaar. Dat betekende dat particuliere woningbouw achterbleef en woningwetwoningen met steun van en materiaalvoorziening door de overheid werden gebouwd. De crisis die zich in 1920 openbaarde had een scherpe daling van bouwkosten tot gevolg, terwijl de loonkosten gelijk bleven, en dat leidde er tenslotte toe dat de overheid de huurbijdrage afbouwde en het in 1923 tot een stopzetting kwam. Door het rijk werd eind 1920 (buiten de woningwet om) een premiestelsel ingevoerd om particuliere bouwnijverheid en

-
- 329 Wils 1919: 'Alleen wanneer het monument op zijn plaats meewerkt om het evenwicht tusschen de bewegelijkheid van het verkeer en de rust van den opbouw te verhoogen, heeft zijn daar-zijn een doel, een doel, dat wij de aesthetische noodzakelijkheid kunnen noemen. De oprichting van een monument betekent dan niet (afgescheiden van andere overwegingen) een lapmiddel te zijn tegen de ruimtelijkheid van straat of plein, een geneesmiddel voor onze ruimtevrees, maar het monument is dan daar juist om die ruimtelijkheid tot een monumentaliteit op te voeren. Deze planmatigheid, die het grondplan van de stad beheerschte, dezelfde planmatigheid, die in de opbouw tot uiting kwam, zal de plaats van het monument in het stadsbeeld moeten bepalen. Van het begin tot het eind is hier het woord aan de stedebouwmeester.'
- 330 Wils 1919: 'Het nieuwe monument staat in de nieuwe stad, de nieuwe stad waarvan onze hoofden vervuld en onze handen naar gericht zijn'... 'een innige verlangen drijft ons allen: een innig verlangen drijft ons allen: wij willen weer steden, waarin wij naar Aristoteles, niet alleen veilig en gezond, maar ook gelukkig wonen kunnen. Dit verlangen wortelt zoo diep, dat wij de blik vooruit richten en wat achter ons ligt als afgedaan beschouwen.'

woonverenigingen te stimuleren. Voorschotten en bijdragen in het kader van de woningwet werden niet meer verleend (Bakker Schut 1939: 48). Volgens Bakker Schut had deze gewijzigde houding van de regering ingrijpende gevolgen voor Den Haag, doordat een aantal voorschotten die waren aangevraagd voor bij elkaar vijfduizend woningen uiteindelijk niet verleend werden, zoals in Duindorp, Spoorwijk en Rustenburg. Het gemeentebestuur en het ministerie correspondeerden uitvoerig over de ontstane situatie. De minister antwoordde in 1922 hierover: 'De Regeering is tot de overtuiging gekomen, dat het, zonder algeheele ontwrichting van de Staatsfinanciën niet mogelijk is, op den voet der laatste jaren door te gaan met de beschikbaarstelling van gelden voor de bevordering van den woningbouw.' (Bakker Schut 1939: 49). Verstrekking van premies voor de bouw van woningen door de gemeentes was aanvankelijk uitgesloten, echter later konden ook gemeenten premies aanvragen. Tussen 1922 en 1925 zou het premiestelsel bepalend zijn voor de woningproductie, waarbij er nog heel wat woningen werden gebouwd, aldus Bakker Schut. Hoewel het al in 1922 was afgeschaft werd vanwege de lopende aanvragen tot 1925 gebouwd binnen dit systeem. In de periode 1925 tot 1940 zou de woningbouwmarkt vrijwel volledig worden beheerst door particuliere bouwondernemers, als er al werd gebouwd na 1930 (Bakker Schut 1939; Nycolaas 1974: 38-39; Smit 1981: 120-124). Of zoals Bakker Schut verzuchtte: 'In 1926 en volgende jaren vindt sporadisch weder toepassing der Woningwet plaats,' (Bakker Schut 1939: 39).

§ 5.3 Kritiek op de volkshuisvestingstedenbouw van Bakker Schut

'de aestetische inquisitie'

De teleurstelling over de prijsvraag en de uitwerking van de uitbreiding in Den Haag-West lag nog vers in het (architecten)geheugen. Het stadsbeeld van de collectivisatiebouw was in die periode nog onaantastbaar, maar dat zou veranderen. De kritiek op de Haagse Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting en haar lakei de schoonheidscommissie kreeg een steeds scherpere toon, zelfs de tegensprakige. Sommigen vonden dat het individualisme weer de kop op stak, anderen zagen zich juist beperkt in artistieke vrijheid. Voor de conservatief-liberalen was de SDAP-grondpolitiek een bron van ergernis en bemoeizucht (Brinkman 1989; Freijser & Teunissen 2008: 106-107). In een terugblik van het Bouwkundig Weekblad uit het jaar 1924 constateerde hoofdredacteur J.P.M. Mieras al dat: 'de aestetische inquisitie van ons land wrevel en verzet heeft gewekt.' Voor Bakker Schut was dit een noodzakelijk kwaad. Het hoge SDAP-doel van de collectivisatiebouw heiligde klaarblijkelijk de middelen. Freijser en Teunissen (2008) betoogden dat de schoonheidscommissie vooral gevreesd was door zijn ongreepbare macht en de impliciete normen die zij hanteerde. De architect besprak zijn

plan met de drie leden, de voorzitter en de secretaris en hem werd zo het gewenste beeld aangepraat. In uiterste gevallen werden plannen afgekeurd. Meestal moest de architect terug naar de tekentafel. Onder druk van de opdrachtgever, die gewoonlijk strak aan de planning vasthield om zo de rentelast op het geleende geld zo laag mogelijk te houden, werden dan de plannen gewijzigd. Als er bezwaren waren van commissieleden werden deze mondeling toegelicht, niets stond op schrift. Verslagen noemden nooit concrete projecten, architecten of expliciete welstandsnormen, terwijl er wekelijks werd vergaderd. Freijser en Teunissen (2008) spraken van een 'code', die niet op schrift was gesteld, maar aanwezig in de hoofden van beoordelaars. Er was sprake van achterkamerpolitiek. Zelfs Berlage, die in 1908 nog een schoonheidscommissie adviseerde, bleek nog maar een gematigd voorstander van de commissie waaraan hij zijn plannen moest voorleggen, vooral nu deze onbruikbaar was geworden als politiek uitvoeringsorgaan. Bij ondernemers was de schoonheidscommissie gehaat. Freijser en Teunissen (2008) citeerden uit de Bouwkundige Vereeniging 'Onderneming en Vrijheid' uit 1933 over de commissie die een verlengstuk zou zijn van de BNA en een gedwongen architectuur oplegde. De schoonheidscommissie en de SDAP-grondpolitiek met zijn erfpacht werden als te 'bolsjewistisch' neergezet in raadsdiscussies. Men kan zich afvragen of de schoonheidscommissie inderdaad altijd de lakei was van de SDAP cultuurpolitiek? In de beginperiode was dat zeker zo maar allengs nam de weerstand binnen de commissie toe. Het stadsbeeld van de collectivatiebouw kwam steeds zwaarder onder druk te staan. De positie van de machtigste man, Bakker Schut, was daarbij opmerkelijk. Hij bewaakte de balans tussen voorstanders en tegenstanders van de commissie. Aan de ene kant had hij de commissie nodig voor zijn ambities voor de collectivatiebouw en het daarbij behorende beeld dat was ontdaan van alle vormen van individualiteit. Anderzijds mocht de commissie geen te uitgebreide bevoegdheden krijgen, die een belemmering vormden voor de woningproductie. Bakker Schut weerhield de schoonheidscommissie ervan zich bezig te houden met bestemmingsplannen. De schoonheidscommissie had het college al in 1921 geadviseerd globale bebouwingsschema's op te stellen voor de nieuwe stadswijken. In 1922 kwam de commissie hierop terug en herhaalde haar advies. Dit advies werd echter getraineed en hoewel de commissie hier tussen 1926 en 1928 opnieuw verschillende malen op terugkwam, sprak men tegen dovemans oren. De schoonheidscommissie wees erop dat de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting te gemakkelijk meeging met de wensen van de bouwondernemers. De belangen van een hoge woningbouwproductie wogen voor Bakker Schut zwaarder dan de schone eenheid en de fraaie aanblik van de stad. De wethouders van de SDAP stemden hiermee in. Belangrijke zaken werden nu niet ter beoordeling aan de commissie voorgelegd: rooilijnenplan, bebouwingshoogteplan en bestemmingsplan. Dit waren juist leidende factoren volgens de commissie en die konden niet aan de 'vrije hand' worden overgelaten. De opbouw van de stad en het stadsbeeld werden zo feitelijk overgelaten aan de toevallige wensen van het bouwende publiek, volgens de commissie. Van een efficiënte samenwerking tussen architecten en stedenbouwers, zoals een aantal jaren terug bij Molenwijk, Duindorp, Spoorwijk en Marlot, was geen sprake meer. Ondanks dat er nog altijd werd gewerkt met de schetsplanmethode waarbij de dienst de

contouren van de bebouwing aangaf. Bij de nieuwe uitbreidingsplannen werden de kavels slechts in erfpacht uitgegeven aan ondernemers en corporaties. Het bestemmingsplan, waarin naast bestemmingen ook rooilijnen en hoogten waren beschreven, was in strijd met de belangen van de volkshuisvesters. Idealen zoals 'Städte bauen heisst mit dem Hausmaterial Raum gestalten' en 'Gesamtkunst' erodeerden langzaam, doordat elke particulier, corporatie of gemeentearchitect zich weer vooral op de eigen kavel en eigen gevel concentreerde en de stad als geheel opgaf. Dit resulteerde in een aparte vorm van stedenbouw: 'volkshuisvestingsstedenbouw'.

Kritiek op de bruine pannenkoekstad

Begin 1930 ontvlamde de polemiek tot een felle discussie waarbij de volkshuisvestings-stedenbouw van Bakker Schut mikpunt van kritiek werd (Freijser & Teunissen 2008). De criticus en BNA-voorzitter J.P. Mieras e.a. gooiden de knuppel in het hoenderhok. In een speciaal nummer van het *Bouwkundig Weekblad Architectura*³³¹ werden de tekortkomingen van het Haagse stadsbeeld gesignaleerd, vooral bij haar recente uitbreidingsplannen zoals in West, bij Loosduinen. Den Haag had drie karakteristieken, aldus het weekblad: 'uitgestrektheid', 'natuurschoon' en 'traditie als woonstad'. Echter deze drie karakteristieken waren niet terug te vinden in de nieuwe plannen. Dat was vooral te wijten aan een 'valse of tweedimensionale monumentaliteit'. Hoewel de driedimensionaliteit wel werd aangegeven in verschillende uitbreidingsplannen kwam daar niets van terecht. Het resultaat was: 'leegheid, slecht verzorgde silhouetten en hinderlijke doorzichten naar achtergelegen bebouwing van groter hoogte, platten en kappen, willekeurig dooréén.' De zo bejubelde open bebouwing van Den Haag werd door eigenbouwers geruïneerd tot: 'groepen-banale-stads-rijtjeshuizen-met-openingen-er-tusschen.' De vele voorbeelden die het weekblad liet zien maakten duidelijk dat de kritiek aannemelijk was (Freijser & Teunissen 2008).

De kritiek leek in het eerste deel de schoonheidscommissie te treffen, die het individualisme niet in de hand zou hebben, maar uiteindelijk bleek de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting debet aan het probleem, aldus het *Bouwkundig Weekblad Architectura*. Er werd gewezen op de eenzijdige bebouwing, vooral drie- en vierlaagse portiekwoningen met donkere en slecht verlichte buitentrappen. Indien men hoger wilde bouwen was een lift verplicht en dat was voor een woningwetwoning te kostbaar. Het weekblad bepleitte om toch eens in een hogere dichtheid te bouwen en meer de hoogte te gebruiken. Zo zou er ook een meer stedelijke bebouwing ontstaan. De geannexeerde grond van Loosduinen werd voornamelijk met drie- en vierlaagse bebouwing gevuld: teveel van het zelfde. Al het natuurschoon op het Haagse grondgebied verdween, doordat er in te lage dichtheid op een te groot oppervlak werd gebouwd. Het fraaie Engelse park op de plek waar nu bijvoorbeeld het Benoordenhout

ligt, of de vele tuinen van de buitenplaatsen tussen Loosduinen en Den Haag werden hierdoor allemaal geruïneerd. Geconcentreerde bouw schiep ruimte voor natuur en landschap. De redactie drong aan op het gebruik van bebouwingssilhouetten. Naast natuur werd ook veel oude architectonische schoonheid geofferd, aldus het weekblad. De waarschuwende woorden aan het eind van het themanummer werden door Freijser en Teunissen (2008) met nadruk geciteerd: 'Tenslotte zij hier nogmaals herhaald het gevaar dat het stadsbeeld dreigt, wanneer de woningbouw louter handelsobject gaat worden. Qua constructie en indeeling heeft dit reeds, behoudens gunstige uitzonderingen, geleid tot de vrij algemeene publieke aanvaarding van de minimum eischen van Bouwtoezicht als een maximum van bereikbare soliditeit en degelijkheid. Qua stadsbeeld volgt langzamerhand de algemeene aanvaarding van het uiterste welstands-minimum als norm van bereikbaar resultaat. Deze teruggang mag geen verderen voortgang hebben en er zullen ernstige middelen beraamd moeten worden om het dreigende gevaar voor degradatie van onzer fraaiste steden tot eene leelijke karakterlooze stad te keeren. Een degradatie, die in de nieuwste stads gedeelten helaas reeds bezig is zich te voltrekken.' (Freijser & Teunissen 2008). Het weekblad kreeg veel reacties. De nieuwe Haagse buitenwijken werden omschreven als bedroevende saaie eindeloze middelmatige uitdijingen die vooral geen ruimte lieten voor het natuurschoon en erfgoed; niet stedelijk en niet landelijk, vis nog vlees. Slechts gebouwd door ondernemingen die berekend voldeden aan de wensen van de schoonheidscommissie en daarna de uitvoering uitknepen tot het minimum. Het eerste deel van de Vogelwijk (tuinstadwijk Hourust) na 1917 was een nogal rommelig tuinhekgebeuren. De 'vrije hand' van de bouwondernemer zag men ook duidelijk af aan de Bomenbuurt. Het neerhalen van het fraaie Engelse landschapspark in het Benoordenhout ten behoeve van een saaie uitbreidingswijk werd door velen betreurd. Vooral het systeem, dat de gevels werden ontworpen en beoordeeld door de schoonheidscommissie zonder dat er een relatie was met de plattegrond, moest het ontgelden. Het veelgeprezen citaat van Brinckmann (waarmee Berlage zijn toelichting op het uitbreidingsplan uit 1909 begon): 'Städte bauen heisst mit dem Hausmaterial Raum gestalten' werd nu door velen betreurd. Op de plattegrond werd door de eigenbouwers hardhandig bespaard. Verwijten gingen ook naar het college, dat verantwoordelijk was voor de ontstane situatie in de troosteloze buitenwijken met desastreus stadsbeeld.

Ook de *Haagsche Courant* kwam met kritiek op de uitbreidingswijken (Freijser & Teunissen 2008): 'Het klopt ook met de kritiek, welke wij zelf bij herhaling, reeds jaren op onze stadsuitbreiding hebben uitgeoefend: te smalle woonstraten; te ondiepe bouwblokken; het ontbreken van een groot aantal veilige kinderspeelterreinen; eentonige rechte straten; smakeloze aaneenrijgingen van een zelfde woningtype; leelijke en verkeerd toegepaste platte daken of leugenachtige schijnkappen; leelijke zijgevels en inkijken; wanverhouding tusschen bebouwing en terreinbreedte; geesteloze herhaling tot in het eindeloze enerzijds en rammelend gemis aan eenheid anderzijds.' (*Haagsche Courant* 17 februari 1930). Het accent bij Bakker Schut en de SDAP was teveel naar volkshuisvesting en woningproductie geschoven ten koste van de stedenbouwkundige samenhang.

De kritiek van de BNA en haar voorzitter Mieras waren zelf ook deel van het probleem. Men benoemde zelf een deel van de leden van de schoonheidscommissie uit eigen kring, voornamelijk architecten die vooral de architectuur beoordeelden en weinig oog hadden voor stedelijke samenhang. Misschien had de BNA eens stedenbouwers als welstandslid moeten aanwijzen.

Commissie inzake de Ontwikkeling en den Opbouw van 's Gravenhage

Na alle kritieken werd in augustus 1931 een 'Commissie inzake de Ontwikkeling en den Opbouw van 's Gravenhage' ingesteld door burgemeester en wethouders. Deze commissie moest het college zo goed mogelijk informeren over de ontwikkeling en opbouw van de stad. Voorzitter werd wethouder Vrijenhoek. De commissieleden waren Berlage, Van Royen (voorzitter schoonheidscommissie), Crouwel, Westerhout en verschillende directeurs van gemeentelijke diensten. Er werden 11 vergaderingen gehouden zonder dat er een wijziging in de stedenbouwpraktijk optrad (Freijser & Teunissen 2008: 87). Het was weer de slager die zijn eigen vlees keurde en zag dat het goed was. Na lang talmen en debatteren stelde het college een aantal maatregelen voor. Er werd een permanente commissie voorgesteld die de bevordering van goede uitbreidingsplannen en goede uitvoering daarvan ten doel had. Op 13 januari 1933 werd de nieuwe Welstandsbevestiging van de Bouw- en Woonverordening door de raad aanvaard. Dit Welstandsartikel werd als volgt geformuleerd.

'Het bouwen moet op zodanige wijze geschieden, dat, naar het oordeel van Burgemeester en Wethouders, met betrekking tot het uiterlijk aanzien, aan door hen te stellen eischen van welstand wordt voldaan. Bij de beoordeling van een aanvraag om bouwvergunning zal het plan van het bouwwerk niet alleen op zich zelf, doch ook in verband met de belendingen en de omgeving worden beoordeeld. (bovendien in verband met de bestemming en de indeeling daarvan). De nader door Burgemeester en Wethouders te stellen eischen kunnen o.m. betrekking hebben op de aard en de kleur der toe te passen materialen, de aan te brengen kleuren, op de hoogte van de goot- en daklijst, de dakhelling, de nokhoogte en de plaatsing en hoogte van deur- en vensteropeningen, voor zoover een goede aansluiting bij de belendingen het noodig maakt hierop te letten. Indien in een plan van uitbreiding terreinen zijn aangewezen, welke bebouwing uit een oogpunt van welstand als een geheel moet beschouwd worden, wordt bij de beoordeling van de aanvraag voor de bebouwing van een gedeelte rekening gehouden met de te verwachten overige bebouwing der bedoelde terreinen.'³³²

Een nieuw fenomeen deed zijn intrede: gebouwen werden voortaan niet alleen op intrinsieke waarde beoordeeld, maar in samenhang met de omgeving. Echter, de grote uitbreidingen waren al achter de rug en er werd nauwelijks meer gebouwd in Den Haag. Ook kwam de Haagse afdeling van de SDAP in zwaar weer terecht.

Het vertrek van Drees en het einde van de grondpolitiek in 1933

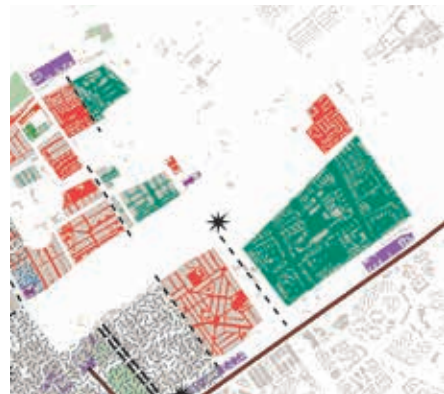
Tussen 1933 en 1935 was er een college zonder de SDAP. Fervent tegenstander van de SDAP-grondpolitiek en het erfpachtstelsel jhr. mr. dr. E.A. van Beresteyn van de liberale Vrijheidsbond zag zijn kans schoon en wijzigde het beleid voor wat betreft de grondpolitiek. Van Beresteyn kwam in een hevig conflict met de SDAP en Drees. Echter in 1933 werd Drees voor zijn partij kandidaat gesteld voor de Tweede Kamer. Hij nam ontslag als wethouder. De SDAP wilde de vrouwelijke zenuwarts De Vries-Bruins kandidaat stellen. De katholieken waren niet bereid haar te steunen en de AR wilde principieel niet een vrouw steunen. Er kwam een stemming en uiteindelijk kreeg de katholiek ir. L.J.M. Feber de meeste stemmen en hij werd van 1933 tot 1942 wethouder (na de oorlog zou hij nog van 1945 tot 1955 wethouder zijn en de wederopbouw vormgeven met de zoon van Bakker Schut). In zijn portefeuille zat Openbare werken met het grondbedrijf. Deze stemming op 12 september 1933 maakte wethouder Vrijenhoek zo kwaad dat hij bedankte voor zijn functie als wethouder. Brinkman citeerde Vrijenhoek: 'Zodoende den weg te openen voor de grond- en woningpolitiek van de heeren Van Beresteyn en Feber. Deze wethoudersverkiezing is een overwinning van de grond- en woningexploitanten, zij is de wraak voor 1929 en 1931.' (Brinkman 1989: 194). De hechte coalitie tussen de SDAP en de confessionelen was uit elkaar gevallen en de crisis kreeg Europa en Amerika in zijn greep. Er zou een lange stedenbouwkundige winterslaap aanbreken die tot 1950 zou duren en alle ideeën over de schone stad verdwenen in de Haagse vergeetput.



Figuur 87
Overzichtskartaal dominerende stadsbeelden, stadsbeeld van de internationale stad is met groen aangegeven



Figuur 88
Den Haag Zuidwest (tegenwoordig stadsdeel De Escamp) Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust, Vredenburg, bron: auteur.



Figuur 89
Duttendal, deel Benoordenhout, en Mariahoeve, bron: auteur

6 Stadsbeeld van internationale betekenis en allure 1935-1960

'... die ze vroeger geweest is en die zij, naar wij hopen, straks ook weer zal worden: de stad van internationale betekenis en allure.' burgemeester De Monchy

§ 6.1 Het groene dorpse karakter van Den Haag

De Schoone Stad van De Monchy en Dudok

Na een voorstel van het college besloot op 10 juli 1933 de raad dat het ontwerp van het uitbreidingsplan voor het zuidwestelijk stadsdeel zou moeten worden overgedragen aan een bekwaam stedenbouwkundige. Echter de hoogbejaarde Berlage zag af van zijn adviseurschap. De Bond voor Nederlandse Architecten (BNA) schoof de Hilversummer architect Willem Marinus Dudok (1884-1974) naar voren als stadsbouwmeester voor Den Haag. Een jaar later in 1934 kreeg Den Haag ook een nieuwe burgemeester; de conservatief liberaal Salomon Jean René de Monchy (1880-1961). Door Van Gelder, vriend van Berlage en partijideoloog van de SDAP, werd de vraag naar het 'eigen karakter' centraal gesteld (Van Gelder & Deventer red 1934). Wils, die in de boeken van Van Gelder het architectuurdeel op zich nam, betoogde over het Haagse karakter: 'Den Haag was en is ten deele nog een groote tuinstad.'... 'kan nu nog den Haag heeten 'de Groene stad van het Westen'. In velen straten en zelfs in hele wijken beheerschen de boomen en het groen het stadsbeeld en geven er een weldadige rust aan.' (Van Gelder & Deventer red 1934: 53). Naast het groene karakter beschreef Van Gelder ook een ander kwaliteit: 'Er is nog een tweede kenmerkende eigenschap, welke het typische stadskarakter van den Haag bepaalt. Het is de overwegend lage bebouwing.' (Van Gelder 1934: 54). Over de toekomstige ontwikkelingen adviseerde Wils in 1934 dan ook: 'Het was zonder twijfel een voor de hand liggende en aantrekkelijke gedachte om met de fraaie stadsbeelden uit de binnenstad voor oogen en steunend op de traditie, die den Haag den bijnaam van 'het grootste dorp van Europa' gaf, de wijze van de lage bebouwing ook in de uitbreiding door te voeren. Parkachtige breede wegen en bovenal weer die overdadige voorraad aan hooge boomen en prachtige duinparken lokten en dwongen bijkans tot lage huizen. De natuur moest en zou het overheerschend element in de nieuwe stad zijn.' (Van Gelder 1934: 56). Volgens Wils: 'Karakteristiek voor den Haag zijn de vele villaparken en tuinstadwijken.' (Van Gelder 1934: 58). Vooral Marlot van Brandes en tuinwijk Houtrust (tegenwoordig Vogelwijk) van Verschoor zag men als

voorbeeld voor de nieuwe ontwikkeling, maar het hoogtepunt voor Wils was het villapark Zorgvliet waar de Henrici aan had gewerkt. Ondanks het idee dat leefde bij De Monchy, Vrijenhoek, Wils en Dudok over het groene dorpse karakter verkeerde Den Haag in een diepe winterslaap en werd er nauwelijks gebouwd.

Direct na de oorlog ontstond er tussen 1946 en 1949 een conflict tussen Dudok en Haagse architecten zoals Roosenburg over hoe Den Haag eruit moest zien. De Monchy en Vrijenhoek verdwenen en Van Gelder koos uiteindelijk voor de redding van de binnenstad die met Dudoks structuurplan zou worden geruïneerd maar forceerde ook zijn culturele ambities waardoor Den Haag werd opgescheept met megawijken van tussen 30.000 en 40.000 inwoners per wijk in Zuidwest. Vijf jonge ambitieuze architecten van o.a. het bureau van Roosenburg presenteerden in 1946 een tegenplan van de visie voor de stad waaraan Dudok en de dienst werkten: het Plan 2000. Het was radicaal een onuitvoerbaar studentenplan waar alle noviteiten van de stedenbouw in waren verwerkt en dat daardoor zeer bruikbaar leek voor Den Haag.

Echter, de noodzaak om iets radicaals te doen was groot, immers men had becijferd dat Nederland in het jaar 2000 misschien wel 20 miljoen inwoners zou hebben. De wederopbouw had de hoogste prioriteit en de vijf jonge protagonisten van de CIAM boden een groeistrategie waar de gemeente niet omheen kon. Het Plan 2000 wilde geen eindbeeldplan maar de gefaseerde uitvoering van plannen over een langer termijn, taakverdeling naar schaalniveau tussen stedenbouwers en architecten en bescherming van de monumentale binnenstad door de binnenringweg waarbij alles buiten deze ring werd vervangen. De stad kreeg een vulkaandoorsnede met in de krater de oude stad en de ringweg, vervolgens hoogbouw en dan in hoogte aflopend naar een scherp afgebakende stadsrand met torens als markering. De stad kreeg een zuivere dartsbordvorm als plattegrond met precies in het midden de oude met wegen omringde binnenstad. De woonwijken volgden het stramien van de wijkgedachte van Perry (1929, 1939).

Dudok had een ander idee. Hij wilde het open dorpse karakter versterken en wilde de stad juist niet scherp afbakenen en de lange lijnen versterken met doorgaande wegen. Het typisch groene Haagse karakter wilde hij versterken. Ook Berlage had die intentie met zijn plan uit 1908. Helaas ruïneerden de doorgaande wegen en doorbraken wel de binnenstad en dit stuitte op grote weerstand van mondige en invloedrijke burgers. Bij Berlage en Lely was dat al zo (Van Liefland en Lindo probeerden te redden wat er redden was) en bij Dudok vond dat nu op nog grotere schaal plaats. Organisaties zoals het Comité Het Hart voor Den Haag, waarin alle notabelen zich hadden verenigd en zelfs de directeur van het Kabinet van de Koningin Willemina was vertegenwoordigd, keerde zich tegen Dudoks voornemen om de binnenstad op te offeren.

Dudok werd gesteund door Bakker Schut senior terwijl zijn opvolger in 1949, zijn zoon Bakker Schut junior de kant van het Plan 2000 koos. Tijdens een debat in het Kurhaus in 1949 werd het Structuurplan van Dudok gepresenteerd, terwijl net daarvoor het Plan 2000 in boekvorm was verschenen met een voorwoord van Cornelis van Eesteren. In de raad werden de werkzaamheden van Dudok geprezen maar het structuurplan werd niet aanvaard. Uiteindelijk zou een cocktail van ideeën de grondslag vormen voor de

planvorming van Zuidwest waar niemand gelukkig mee was: de ideeën van Dudok (open groen continuüm met brede groenzones), het Plan 2000 (ringwegen, hoogbouw, wijkgedachte, gefaseerde uitvoering, taakverdeling stedenbouwer-architect) en Van Gelder (alle zuilen in een wijk). In dezelfde periode werden er tal van ministeries en hoofdkantoren gebouwd in de statige baksteenarchitectuur van rijksbouwmeester Friedhoff. Deze architectuur herinnerde aan de Delfste School en Scandinavische moderne architectuur.

De jonge stedenbouwer Frits van der Sluijs (1919-1989) en hoofdarchitect-afdelingschef bij de Gemeentelijke Woningdienst Fop Ottenhof (1906-1968), die het hele conflict van nabij meemaakten, ontwierpen na een excursie in Scandinavië de wijk Mariahoeve, een elegante synthese van de stedenbouwkundige en architectonische ideeën van Dudok, het Plan 2000 en Friedhoff. Mariahoeve was niet alleen een lofprijzing aan het lommerrijke Haagse groen en een herwaardering van het landschap, maar ook een volkshuisvestingsexperiment waarbij bewoners met verschillende sociaaleconomische achtergrond werden gemengd. Ook werden er tal van nieuwe gebouwtypologieën geïntroduceerd en gebouwd in een Haagse variant van de moderne architectuur met baksteen door o.a. Piet Zanstra (1905-2003). Mariahoeve werd voor jaren het beeldbepalend stedelijk ensemble waar de Rooms-rode coalitie in Den Haag trost op was.

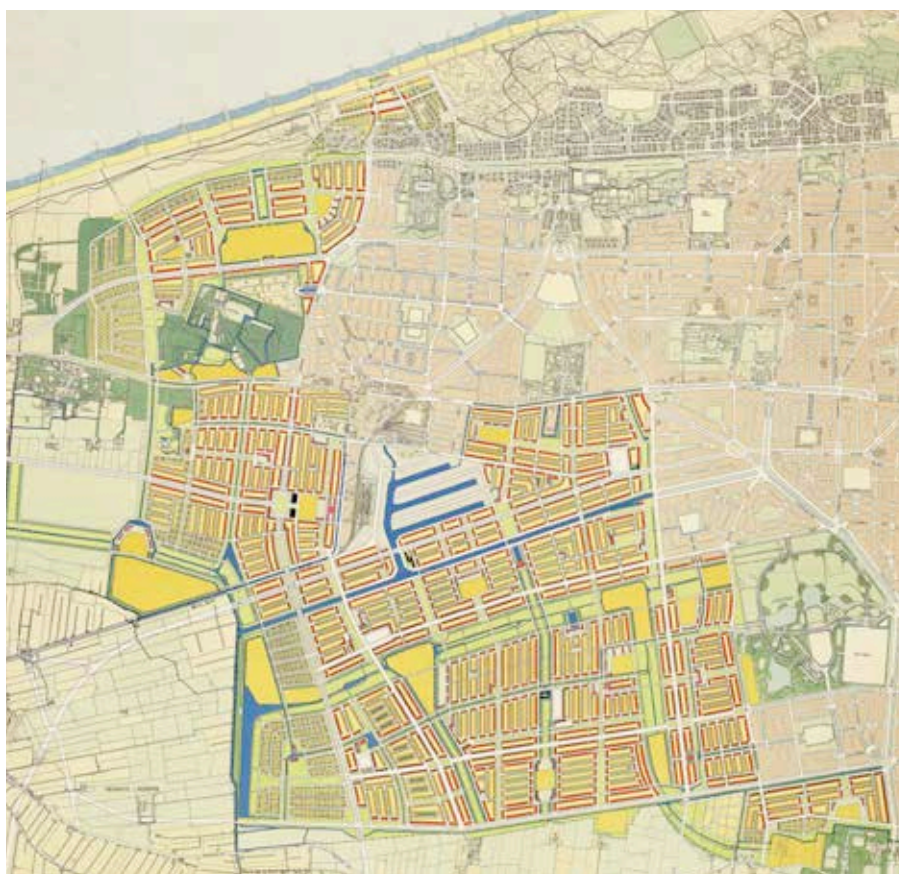
De eensgezindheid over het beeld van de stad tussen bestuurders en architecten was voor de oorlog groot. De architect-wethouder van de SDAP Vrijenhoek bracht de verschillen in karakter met Amsterdam ter sprake. Maar ook de positie van Dudok was belangrijk een punt. Het adviseurschap zoals bij Berlage wilde men toen al klaarblijkelijk niet meer. 'Den Haag heeft geen grootsteedsche allures.

Monumentaliteit zal in het geheel niet of slechts spaarzaam worden bereikt: 'De Amsterdamsche School', nauw verwant aan de leiding van de BNA, is niet het compas, waarop hier koers kan worden gezet. Den Haag heeft een eigen, persoonlijk karakter, en wanneer men Dudok dan als de man ziet, die dat om zal buigen, moet ik waarschuwen: dat zal op een mislukking uitloopen! In dat licht moet mijn aanbeveling van Dudok door den BNA worden gezien. En dan blijft de groote vraag, die nog steeds om antwoord vraagt: kan iemand voor de toekomst de stadsuitbreiding regelen, die een voortzetting is van den historischen ontwikkelingsgang van onze stad? ... De positie van Berlage was een gansch andere! Dat was de positie van adviseur, en hier hebben wij uitdrukkelijk te maken met de positie van een ontwerper. ... Ook in het Opbouwrapport is duidelijk gezegd: van het adviseurschap moeten we af. Wij moeten een verantwoordelijk ontwerper hebben.' (Freijser & Teunissen 2008: 76)

De verhoudingen onderling waren goed tussen de oude bouwmeester Berlage, Dudok en zijn vrienden Wils en Oud. Wils werkte bij Berlage, Oud en Dudok voerden samen verschillende projecten uit en met Wils wilde Dudok na WO I een bureau oprichten. Vermoedelijk op aandringen van Berlage studeerde Oud enkele maanden bij Theodor Fischer in München, een van de meest ervaren stedenbouwers in Duitsland die volgens Van Bergeijk de nadruk legde op het bereiken van een esthetisch verantwoord stadsbeeld. 'Eén van de regels waarnaar Fischer werkte was 'die Steigerung des

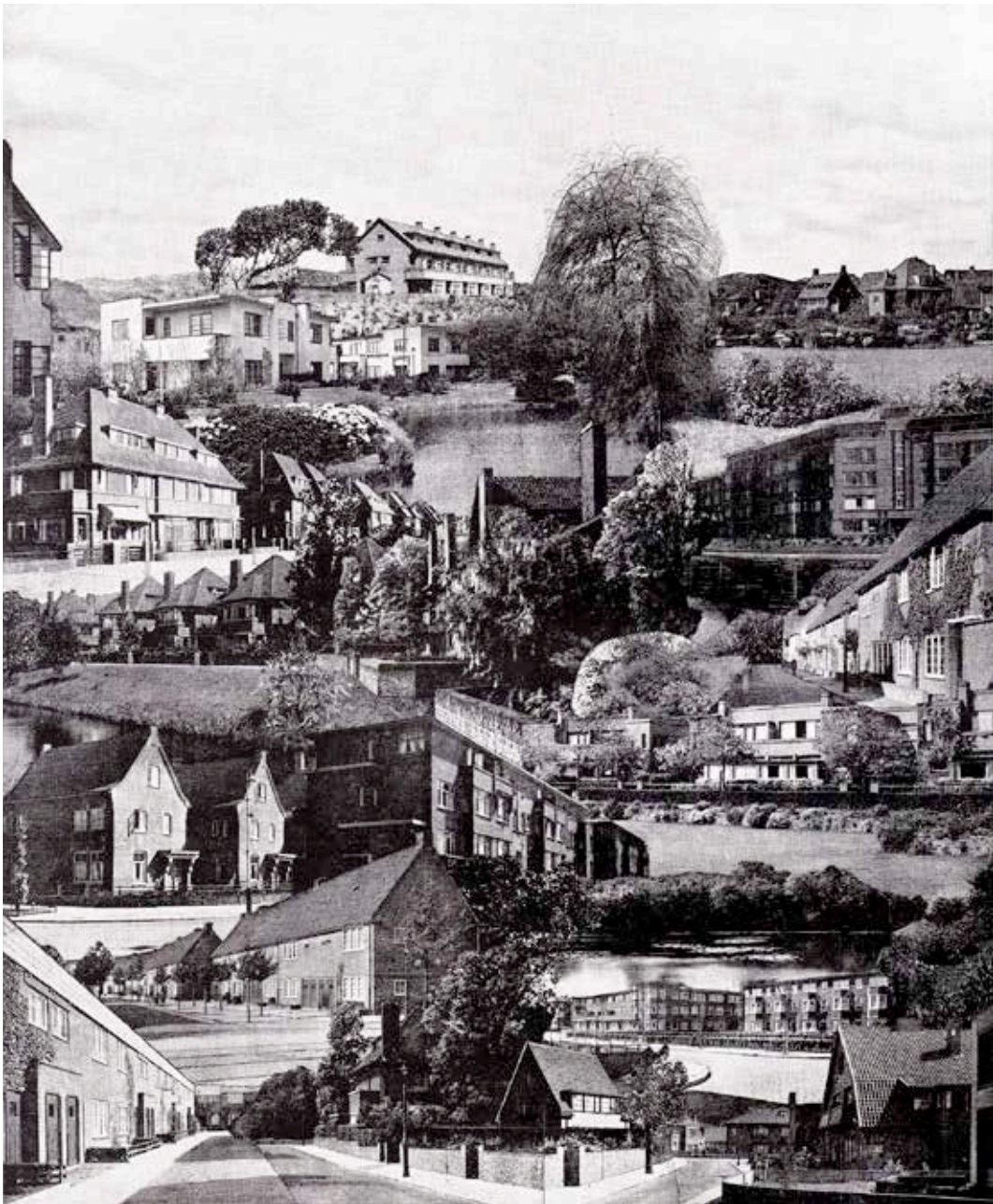
Charakterischen', waarbij de nadruk werd gelegd op de bijzondere elementen van een stad of stadsdeel. Het zou ook één van de stelregels van Dudok worden, die steeds probeerde uit te gaan van het karakter van de specifieke stad.' (Van Bergeijk 1995:17). Ook de invloed van de Hamburgse architect Fritz Schumacher op het denken van Dudok was groot. Het betrof de positieve werking van scholen op het 'Charakter der anonymen großstädtischen Massenbauten.' In navolging van Schumacher wilde Dudok met zijn scholen cultuur onder de brede volksmassa's verspreiden (Van Bergeijk 1995: 28). Van Gelder had zich ook als de grote museumhervormer al jaren ingezet voor het verheffingsideaal van de SDAP. Het museum moest in zijn ogen uit het isolement worden gehaald en toegankelijk worden gemaakt voor iedereen. Dit was vergelijkbaar met de ideeën over 'Neighbourhood Units' van de conservatief Clarence Perry (1929, 1939) een aantal jaren eerder in Amerika. Scholen en kerken vormden het kloppende hart van iedere wijk. Dudok werd gezien als aanhanger van de nieuwe wooncultuur zoals die in Duitsland en Angelsaksische landen werd gepropageerd en waarin ook een sterke anti-stedelijke houding is terug te vinden (Van Bergeijk 1995: 102). 'Analoog aan het menselijk lichaam is de stad voor Dudok een organisch geheel waarbij tussen de delen een logisch verband bestaat. Dit geheel moet harmonisch en op controleerbare wijze worden ontwikkeld. Slechte plekken moeten worden verwijderd en met gezonde worden ingevuld. Vooral moet ervoor worden gewaakt dat de stad niet op wilde wijze kan voortwoekeren en het omliggende landschap vernietigen. Dit is de taak van de stedebouwer, die in de eerste plaats al technicus moet optreden, maar daarnaast er tevens voor moet zorgen dat door zijn uitbreidingsplannen de mogelijkheid wordt geschapen voor het ontstaan van een 'schone' stad. Uitgangspunt voor het bereiken van die schoonheid is het eigen karakter van elke stad dat door een analyse van de historische groei kon worden ontdekt.' (Van Bergeijk 1995: 68). Hierin was de invloed van Patrick Geddes (1915), de grondlegger van het 'regional survey' en van Fischer te zien. De essentie was dat de stedenbouwer eerst de geest van de stad moest zien te doordringen, de historische essentie van een stad. Volgens Van Bergeijk (1995: 81) was dat het lokale karakter waar Dudok over sprak in zijn toelichtingen. Dudok ontwikkelde de karakteristieken van Den Haag uit de zeventiende eeuw verder door. Vooral de open verbinding van de stad met het omliggende land werd benadrukt zodat er een groen continuüm ontstond. In combinatie met de laagbouw ontstond de typisch dorpse aanblik. Den Haag was in de Gouden Eeuw altijd een open dorp geweest met stenen wegen naar de luthoven in de omgeving. De stad kende geen scherpe begrenzing van vesting- of stadswallen. De overgang werd vloeiender gemaakt door de brede groenstroken tussen de wijken en door de natuurlijke orthogonale structuur te versterken. Verder nam Dudok de manier van de stedenbouw van Lindo en Berlage over: buurten en wijken lagen in een web van autowegen en tramrails, zij waren naar binnen gekeerd met eigen besloten pleinen. Net als Berlage wilde Dudok de oude stad verder openleggen door middel van doorbraken. Dudok keerde zich tegen de stijlenarchitectuur en het kopiëren van historische stijlen en ordes en verdedigde het modernisme met haar zakelijkheid en functionalistische uitgangspunten en haar kristallijnen ruimtekunst waarbij een

compositie van massa's, vlakken en tussenruimten de gebouwen, de interieurs en de stedelijke ruimte schoonheid gaf. Hoewel zij de utilitaire eisen als uitgangspunt moest nemen, moest zij boven de nutsvraag uitstijgen en een 'karakterisering der ideële betekenis van het bouwwerk' mogelijk maken.' (Van Bergeijk 1995: 16). Het karakteristieke was in Dudoks ogen de binding met de geschiedenis. Het traditionalisme in het werk van Dudok had geen betrekking op het nabootsen van historische stijlen maar kwam voort uit de opvatting dat architectuur een ruimtekunst is die traditionele en universele waarden belichaamt. Architectuur moest een eeuwigheidswaarde bezitten en uitdrukking kunnen geven aan een ideële betekenis (Van Bergeijk 1995: 121). Dudok was de juiste man op de juiste plek in Den Haag, dacht iedereen, alleen hij kon het karakter van Den Haag doen laten glanzen.



Figuur 90

*Fragment van Ontwerp-uitbreidingplan 's-Gravenhage Escampolder Maepolder Ockenburg, 1935, Dudok
bron: HGA beeldbank z.gr 1849*



Figuur 91

In 1948 verlichtte Piet Bakker Schut de studie: *Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage* met een collage waarin hij alle ideeën en beeldbepalende stedelijke ensembles van Den Haag verbeeldde en samenvatte. Het was een kernachtige samenvatting van alle grote Haagse werken uit het interbellum van zijn lievelingsarchitecten. Het was niet alleen een terugblik maar ook een programma voor de toekomst zoals Dudok deze aan het voorbereiden was met zijn structuurplan.
bron: Bakker Schut 1948.

Den Haag Zuidwest 1935

Bij het Ontwerp-uitbreidingplan 's-Gravenhage Escampolder Maepolder Ockenburg (het uitbreidingsplan voor Den Haag Zuidwest) uit 1935 werden de gesloten bouwblokken en de monumentaliteit van Berlage en Bakker Schut verlaten en gaat het groene continuüm een belangrijk rol spelen. Frank Smit (1981) zette een aantal citaten van Dudok op een rij die betrekking hebben op de verhouding groen en bebouwing. In de toelichting bij het uitbreidingsplan Escampolder zegt Dudok: 'Ik heb gemeend het grootste effect te bereiken en de grootstmogelijke vrijheid tot aanpassen aan veranderde behoefte, door het nuttige en het fraaie groen in één systeem te verenigen, dat het plan organisch doordringt, de bewoners overal bereikt en omgekeerd: van alle punten tot zich trekt.'³³³ Op een lezing na de oorlog in Brussel betoogde Dudok dat: 'De systematische dooradering van de stenen stad met de groene recreatiegebieden is voorts ook weer een typisch modern element van onze hedendaagsche stedebouw.'³³⁴ In een andere naoorlogse lezing herhaalt Dudok: 'Dit moderne inzicht: deze behoefte van de moderne mens aan zon en aan groen en aan ontspanning dicht bij zijn stedelijke woonplaats, schept een in wezen monumentale relatie: de hedendaagse stad wordt evenzeer opgebouwd met parken, sportvelden en met systematisch dooraderende groene stroken als met stenen straten en stenen huizen.'³³⁵ Op zijn zeventigste verjaardag zou Dudok zijn boodschap herhalen: 'De systematische toepassing van dergelijke recreatiestroken die als aderen in het stenen lichaam van de stad doordringen, is ook een typisch modern element van de hedendaagse stedebouwkunde.'³³⁶ Het uitbreidingsplan voor Zuidwest was gereed maar de bouw lag al jaren stil en Europa verkeerde in crisis. Het zou duren tot 1949 voor er invulling werd gegeven met deelplannen zoals het tweede deel van Moerwijk (West, Oost en Zuid)³³⁷ en Morgenstond. Het eerste deel van Moerwijk (Noord) had nog het gesloten bouwblok zoals dat onder Bakker Schut en Berlage traditie was.³³⁸ Dudok betoogde hierover: 'Ik ben nooit een bepaald voorstander van bouwstrooken geweest en zie wel eenig voordeel voor de bewoners in de grotere intimiteit van een achterzijde, maar overigens gaat mijn hart uit naar het opene en naar groote en weldadige stelselmatigheid in de groenontplooïing, waarin stellig ook het groen binnen het open bouwblok betrokken kan worden.

-
- 333 Smit 1981: 136 - Dudok, W.M., Fragment uit de toelichting tot het gedeeltelijke uitbreidingsplan Escampolder, Maepolder, Ockenburg
- 334 Smit 1981: 136 - *Forum*, 1950. W.M.Dudok. *Stedebeouwen architectuur als uitdrukking van eigen tijd* Voordracht, op 24 maart te Brussel gehouden, op uitnodiging van het Bestuur van de Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes: 157
- 335 Smit 1981: 136 - *Bouw*, 1951. W.M.Dudok. *Redelijkheid van het monumentale in de moderne stedebeouwen architectuur* Voordracht op 25 mei gehouden op de Monumentendag te 's-Hertogenbosch: 361
- 336 Smit 1981: 136 - *Dudok, W.M. Amsterdam, 1954-1955*. Uitgave ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Dudok, verzorgd door R.M.H. Magnée: 144-147
- 337 Ontwerp-uitbreidingplan 's-Gravenhage Escampolder Maepolder Ockenburg (1935), Den Haag Zuidwest of De Escamp, Dudok, HGA beeldbank z.gr.1849
Herziening gedeelte uitbreidingsplan Moerweg (1949) Moerwijk Oost en Zuid, Dudok, HGA beeldbank kl. 1823
Uitbreidingsplan Leyweg (1949) Morgenstond, Dudok, HGA beeldbank kl 1894
- 338 Het Uitbreidingsplan Moerweg (1929) werd alleen het deel in Noord uitgevoerd. HGA beeldbank (ontbreekt)

Het gesloten bouwblok, met zijn benauwenis in de hoekoplossing, aanvaard ik niet meer in onze tijd, maar blijkbaar bestaat ook daaromtrent in ons kleine land nog verschil van meening. Het is niet ondenkbaar dat dergelijke verschillen zicht toch wel, naast elkander, zullen kunnen uitleven en een goed uitbreidingsplan gezamenlijk tot een bevredigend geheel kunnen opbouwen. In mijn stadsplan voor 's-Gravenhage bijvoorbeeld bood ik daartoe weloverwogen gelegenheid.³³⁹ De binding van Dudok met de geschiedenis was een thema dat sinds de val van Cuypers en De Stuers was weggeëbd met de nieuwe verheffingsidealen in het interbellum maar kreeg met Dudok, Van Gelder, Wils en De Monchy in Den Haag opnieuw vorm. Van Gelder begon zijn veel geprezen boek: *'s-Gravenhage 1935-1945 hoe het was, werd en worden moge* (1946) waarin hij sprak over de toekomstige ontwikkeling van Den Haag gebaseerd op het Haagse karakter dan ook optimistisch met een citaat van Constantijn Huygens: 'Myn rondtom groene buert / Myn onvolpresen Haegh.'

Welstand en de machtspolitiek van De Monchy

De samenwerking van het stadsbestuur met de welstand was bekoeld. De welstandsarchitecten dienden niet meer vanzelfsprekend de belangen van Bakker Schut en zijn dienst en dat wekte wrevel bij het college.³⁴⁰ In de raad liepen de meningen over de welstand gewoonlijk uiteen. In een brief van 3 april 1936 stelde het college voor om de schoonheidscommissie te reorganiseren tot een welstandscommissie. Deze commissie diende veelzijdig samengesteld te worden en geen ambtelijk karakter te dragen. De Monchy en gemeentesecretaris Boasson lichtten in een brief de overgang van schoonheidscommissie naar een afgeslankte en in bevoegdheid beperkte welstandscommissie toe.³⁴¹ De wethouder voor Stadontwikkeling en Volkshuisvesting was op dat moment Vrijenhoek. Het aantal leden van de commissie was al teruggebracht van 9 naar 6, in de voorstellen van de burgemeester werd het verder teruggebracht tot 3. Maar het college wilde niet zo ver gaan de gehele commissie op te heffen. Hoewel raadslid Guit een motie indiende om de gehele welstand direct op te heffen, wilden een aantal raadsleden met een tweede motie de commissie in zijn bevoegdheden inperken.³⁴² De oude schoonheidscommissie van zes personen in 1936 bestond uit mr. J.F. van Royen, A.J. Kropholler, B.C. van den Steenhoven, ir. D. Roosenburg, ir. A.H. van Rood en ir. H. Hoekstra. De laatste drie zouden pas 1 mei 1939 en de eerste drie per 1 mei 1937 worden vervangen.³⁴³

339 Van Bergeijk, 1995: 115 uit: 'Beschouwingen naar aanleiding van het werk der Studiegroep voor na-oorlogschon Woningbouw' juni 1943

340 HGA bnr 828-01 Gemeentebestuur 1953-1990 Inventarisnummer: 10030, *stukken betreffende de samenstelling en het opheffen van de Welstandscommissie en de Raad van Advies inzake stadsuitbreiding en architectuur*, één map

341 HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Brief van 3 april 1936 van De Monchy en Boasson

342 HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Handelingen van de raad 4 mei 1936

343 HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Correspondentie gemeente en architecten en organisaties

Burgemeester en secretaris betoogden in de brief dat een esthetische beoordeling ook door de ambtenaren van de dienst BWT (met de eeuwig rivaal van Bakker Schut aan het hoofd, G. Meijer) gedaan kon worden en dat daardoor de welstand kon worden teruggebracht. Dat bevorderde tevens de vlotheid van de procedures. Ook het sneller wisselen van de leden van de commissie was voor het college een strategie om de invloed en macht van de commissie terug te dringen: 'In de gevallen, waarin behoefte gevoeld wordt aan voorlichting, zou volstaan kunnen worden met een kleine commissie, waarin drie deskundigen op bouwgebied zitting hebben, gelijk boven gezegd, buiten het ambtelijk verband staande. Op gezette tijden moeten zij door anderen vervangen worden om verstarring van opvatting te voorkomen.'³⁴⁴ Ook stelden het college voor om de directeur van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht te laten bepalen welke plannen aan een oordeel van de commissie onderworpen dienden te worden. Niet alle plannen werden zo voorgelegd aan de commissie. Pas na de voorselectie bracht de commissie direct advies uit aan het college van burgemeester en wethouders. Raadslid Van Beresteyn van de Vrijzinnige Democratische Bond (VDB) vatte volgens de handelingen van 4 mei 1936 de situatie als volgt samen: 'Wat nu de zaak zelf betreft, voor mij heeft die hele geschiedenis van de welstands- en schoonheidsregeling dezen bitteren bijmaak, dat men met die commissie ten slotte toch niet komt waar men zijn moet, want de schoonheid wordt niet geproduceerd door te weigeren wat leelijk is, maar door architecten, die hun vak verstaan; ik zeg niet, dat men daarom niet zeggen moet: wij behoeven niet te weren wat leelijk is, maar wij moeten ons niet verbeelden, dat wij daarmee doen wat wij kunnen.'³⁴⁵ Bij raadsleden was er twijfel of het wel goed kwam als alle bevoegdheden en taken naar Bouw- en Wonen werden geschoven en de welstandscommissie werd beperkt in zijn uitvoering. Ook Van Beresteyn uitte zijn bezorgdheid: 'Ik ben bevreesd, zoo'n groote macht te geven aan Bouw- en Toezicht. Het kan zijn dat het meevalt, maar ik heb eenige gevallen meegemaakt, waarin men zeide: het is een prul, het rammelt helemaal. Als men dan precies weten wil, waar het om gaat, krijgt men een paar algemeene termen te hooren, en dat acht ik niet juist.'³⁴⁶ De welstand zou niet meer worden betrokken bij uitbreidingsplannen, maar Van Beresteyn maakte hiertegen bezwaar: 'Ten slotte een opmerking over de meening van de minderheid der commissie, die van oordeel is, dat deze welstandscommissie ook moet oordelen en adviseren over den opbouw van de stad. Ik vind het ook van veel grooter belang, dat een uitbreidingsplan aan de eischen van de aethetica voldoet dan een of ander huisje in een achteraf-straat.'³⁴⁷

344 HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Brief van 3 april 1936 van De Monchy en Boasson: 1,2
345 HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Handelingen van 4 mei 1936: 341
346 Ibidem: 342
347 Ibidem: 342

De Monchy, Vrijenhoek, Bakker Schut en Dudok trokken zo de macht naar zich toe en legden de lastige welstand met o.a. Roosenburg aan banden. Jaren was de welstand een handig en nuttig instrument geweest van Bakker Schut maar deze kwam steeds verder weg te staan van de gemeentelijke cultuurpolitiek. De taken van de welstandscommissie zouden in de toekomst vooral gericht worden op de gebouwen die door de directeur van de dienst werden aangewezen. Deze versmalling betekende ook een bezuiniging, de welstand had geen apart bureau en secretaris meer nodig. Van Berestejn merkte verder op dat burgemeester en wethouders eenvoudig heen stapten over de impliciete criteria die men gehanteerde bij de beoordeling.³⁴⁸ De commissie moest een afwijzing kunnen motiveren, aldus Van Berestejn. Dat was voorgeschreven in de oude regeling, echter het gebeurde niet. Raadslid Vliegen merkte op dat deze nieuwe inrichting van de welstand samenhang met de komst van Dudok naar Den Haag.³⁴⁹

Bij het zoeken van leden voor de nieuwe welstandscommissie schreef de gemeente verschillende organisaties aan om met voordrachten te komen. Een aantal belangrijke organisaties waren afwijzend over deze ontwikkelingen. In een brief van 17 september 1936 uitte de BNA zijn bezwaar tegen de gang van zaken en weigerde verdere medewerking bij het aanwijzen van leden voor de welstandscommissie. De 'Algemene Katholieke Kunstenaars Vereniging' maakte in een brief op 16 september 1936 ook bezwaar tegen deze verandering: '... komt het ons voor dat de in te stellen Commissie zeer weinig zeggenschap heeft, doch naar buiten den indruk wekt, dat zij de volle verantwoordelijkheid draagt voor de interpretatie van de welstandbepaling der Bouw- en Woonverordening.' Ook zij wilde geen voorstellen doen voor leden van deze commissie. De 'Haagsche Kunstkring' maakte eveneens krachtig bezwaar in een brief op 8 september 1936, zag af van medewerking met de gemeente en wilde geen voordracht voor leden doen. Alleen het NIVA (Nederlands Instituut van Architecten) kwam met een voorstel. De 'Haagsche Architecten Club' met ir. H. van Vreeswijk en W. Verschoor wilden met voorstellen komen en zij vroegen in een brief op 18 augustus 1936 om uitstel. Nadat uiteindelijk toch een achttal personen waren voorgedragen reageerde de directeur G.A. Meijer van Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht in een brief aan het college op 29 september 1936. Alleen ir. H. van Vreeswijk zou naar zijn waarneming geschikt zijn voor de functie. Uiteindelijk werden ir. A.H. van Rood, ir. D. Roosenburg en ir. H. Hoekstra benoemd tot welstandslid, als reserve welstandsleden werden ir. S.J. van Emden, J.W. Janzen en ir. H. van Vreeswijk aangesteld. Op 1 april 1937 veranderde de schoonheidscommissie definitief in de welstandscommissie. In een brief aan de wethouder van 5 maart 1943 stond in een schema vermeld wanneer welstandsleden

348 Ibidem: 342 - 'Ik kom nu tot het voornaamste punt, dat mij aanleiding geeft, ernstig te waarschuwen tegen dit systeem. Mijn grootste bezwaar gaat hiertegen, dat Burgemeester en Wethouders buitengewoon gemakkelijk heenlopen over de vraag, wanneer iets in strijd is met den welstand.'

349 Ibidem: 347 - 'Mag ik eraan herinneren, dat wij den heer Dudok hebben aangesteld, die is toch aan het werk, tenminste wij hebben heel wat verwachtingen gehad bij zijn benoeming, en om nu boven hem nog een commissie te stellen, waar is het eind? Wij moeten afwachten wat van den heer Dudok loskomt.'

moesten aftreden. Hoekstra: 1 april 1941, Roosenburg: 1 april 1943, Janzen 1 april 1945. In 1941 bedankte Van Emden voor de functie. In de archieven werd niet aangegeven waarom hij aftrad en of dit te maken had met zijn joodse achtergrond. In april 1943 hief het NSB-gemeentebestuur de welstandscommissie op en droeg haar taken over aan een 'Raad voor Advies inzake Stadsuitbreiding en Architectuur'.³⁵⁰

Voor een Haagse welstandsarchitect als Roosenburg die als zelfstandig architect weinig opdrachten kreeg in Den Haag moet de machtspolitiek van de communistenjager De Monchy (Harthoorn 2011) met op de achtergrond Bakker Schut en Dudok op z'n minst als krenkend zijn ervaren. Na de oorlog zal bij de discussie om de toekomst van de stad het conflict groteske vormen aannemen. Het stadsbeeld in de hoofden van de interbellum politici, stedenbouwers en architecten zou haaks komen te staan op de ideeën van een jonge garde met een geheel eigen visie op beelden en de stad. Dudok en Roosenburg spelen in dat conflict een centrale rol.

§ 6.2 Het conflict over de toekomst van Den Haag 1946-1949

De urgente wederopbouw opgave: Dudok en Roosenburg

Het was dan ook niet verwonderlijk dat na de oorlog, toen de wederopbouw hoog op de agenda stond, het debat daarover een emotionele lading kreeg en Roosenburg en Dudok lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan als vertegenwoordigers van twee sterk verschillende stadsbeelden. Zoals vermeld verkeerde Den Haag van 1935 tot 1950 in een stedenbouwkundige winterslaap.³⁵¹ In 1930 had Den Haag 432.680 inwoners en dat liep op tot 520.875 inwoners in 1942. Dan zet een scherpe daling en in 1945 heeft de stad nog maar 450.949 inwoners. Na de oorlog was er een explosieve groei van de bevolking. In 1947 waren er al 523.703 inwoners, in 1950 558.849 inwoners en in 1959 was het hoogtepunt van 606.826 inwoners bereikt. Daarna ging het hard bergafwaarts met Den Haag en de omvang van haar bevolking.³⁵² De onstuimige groei van Den Haag tussen 1950 en 1960 vond plaats in Zuidwest en na 1960 in Mariahoeve. Ondanks de hoog oplopende conflicten werd daar het stadsbeeld van internationale betekenis en allure gerealiseerd, vooral in het rooms-rode lusthof Mariahoeve. Het beeldbepalende stedelijk ensemble waar alle lijnen in deze periode samen kwamen.

350 In deze raad werden twee Haagse architecten van de Haagsche Architecten Club als leden benoemd: H. van Vreeswijk en M.F. v.d. Gugten, beiden lid van de NSB. De voorzitter van deze raad was dr.ir. G.A.C. Blok. Na de bevrijding werd deze raad opgeheven. HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Regeling inzake de toepassing van de welstandsbepaling der bouw- en woonverordening voor 's-Gravenhage

351 Handelingen van 19 november 1945: 3

352 www.denhaag.buurtmonitor.nl

Voor dat het zover was vond er een conflict plaats tussen twee grootheden in Den Haag. Den Haag verloor door de oorlogsschade veel mooie wijken met duizenden woningen: 'Den Haag was van zijn voetstuk gevallen en niet meer de chique en aangename plezierstad maar een probleemstad met woningnood en een zwakke economie, die duurzaam kwetsbaar zou blijven.' (Valentijn 2002: 12).

De discussie tussen Dudok en Roosenburg ging niet alleen om stilistische verschillen (baksteen of beton), zoals vaak met veel aplomb word geponeerd in architectuurhandboeken. In de discussies werd duidelijk dat er geheel nieuwe inzichten waren gekomen op stedenbouwgebied om tegemoet te komen aan de vooronderstelde explosieve groei van de bevolking. De wederopbouw was een urgent vraagstuk en ook een mooie gelegenheid om oude idealen te verwezenlijken, of nieuwe ideeën te testen (Freijser red 1991: 113). Twee stadsbeelden kwamen tegenover elkaar te staan: de ideeën van De Monchy, Van Gelder en Dudok over het doorzetten van het verleden en het karakter van de stad (aanhangers van de 'Schoone Stad') en de nieuwe inzichten volgens de CIAM met eigen aanhangers. Dudokbiograaf Van Bergeijk sprak over een clichébeeld dat was neergezet door o.a. Van den Broek en Le Corbusier: 'De orthodoxe modernisten struikelden over de vrijheden die Dudok zich permitteerde. De vorm zou boven de functie zijn verheven. De techniek van het bouwen zou niet genoeg naar buiten treden.' ... 'Maar het beschouwen van Dudok als laatromanticus is meer dan ooit een cliché, dat slechts werd gebruikt om zijn betekenis en zijn architectonische kwaliteiten te verdoezelen.' (Van Bergeijk 1995: 7). Vaak werden de begrippen 'traditionalisten' en 'modernisten' gehanteerd omdat dit de benaming van die stromingen was in de onderhavige periode. Echter beide stadsbeelden hadden onmiskenbaar emancipatorische bedoelingen en zijn beide te zien als varianten van moderne architectuur en stedenbouw (Van der Woud 1997; Boomkens 2006). Architecten in Den Haag spraken lang van de 'bruine of baksteen modernisten' versus de 'witte modernisten'. Daarmee werd de moderne beweging van het interbellum afgezet tegen de moderne naoorlogse architecten. Maar dat is een schijntegenstelling, immers in de Haagse wederopbouw architectuur werd veel bruine of gele baksteen toegepast, gedocumenteerde projecten laten zien dat deze tegenstelling onhoudbaar is (Valentijn 2002). Voor een deel ontwikkelde de ene traditie zich uit de andere. Dudok was eigenlijk een tussenfiguur, maar door het conflict dat ontstond in Den Haag werd als hij aanhanger van het traditionalisme bestempeld. De polemiek ging om het verschil in het stadsbeeld: de ruimtelijke motieven, de bebouwing en de stedelijke ruimten. Dudok wilde het eindbeeld in de hand houden; voor de CIAM en Cornelis van Eesteren was het eindbeeld het gevolg van een proces.

Het dictaat van De Monchy en Vrijenhoek aan de raad (1945-1946)

Bestuurders zoals burgemeester De Monchy en oud-wethouder Vrijenhoek wilden op oude voet verder, zoals zij dat voor de oorlog gewend waren. De opdracht voor het opbouwplan aan Dudok gaven zij vermoedelijk al eind 1944 (Van der Sluijs 1989: 12,13). Deze ging over het herstel van de verwoeste delen van Den Haag, het nieuwe uitbreidingsgebied en voorstellen voor veranderingen in het bestaande stadsgebied. Bij de opdrachtverstrekking waren De Monchy, Vrijenhoek en waarschijnlijk enkele vertrouwenslieden uit de burgerij betrokken. Zeker was dr. ir. Z.Y. van der Meer erbij betrokken, een rijksambtenaar die na de oorlog een van de leden van het nationale College van Commissarissen voor de Wederopbouw zou worden.

Na de oorlog werd in de nieuw geïnstalleerde raad op 3 december 1945 de wederopbouw van Den Haag besproken.³⁵³ Op de regenteske gang van zaken van De Monchy en Vrijenhoek kwam nogal wat kritiek. Raadslid mevrouw Bouma-van Strieland (PvdA) betoogde over het belang van het wederopbouwplan: 'Als er nu, na dezen oorlog iets is waar wij allen het over eens kunnen zijn dan is het, dat het gezinsleven vernieuwd en verdiept zal moeten worden. De algemene verwildering van onze jeugd, de daling van het morele peil kunnen wij m.i. voor een groot deel toeschrijven aan de uiteenrukking van de gezinnen, aan het niet of slechts in beperkte mate mogelijk zijn van een geregeld gezinsleven in een besloten gezin, in een eigen woning, waarin het gezin zoo intiem mogelijk kan leven.'³⁵⁴ Het raadslid betoogde dat het noodzakelijk was de adviescommissie uit te breiden met vrouwen, daar dezen uiteindelijk de eerst betrokkenen zijn bij de inrichting van de nieuw te bouwen woningen. Ook bepleitte het raadslid de corporaties bij deze adviescommissie te betrekken. De negen Haagse corporaties huisvestten bij elkaar 150.000 inwoners. Verder was het volgens het raadslid wenselijk dat er raadsleden in deze adviescommissie werden opgenomen. Zo zouden er meer contacten kunnen komen tussen de adviescommissie en de raad.

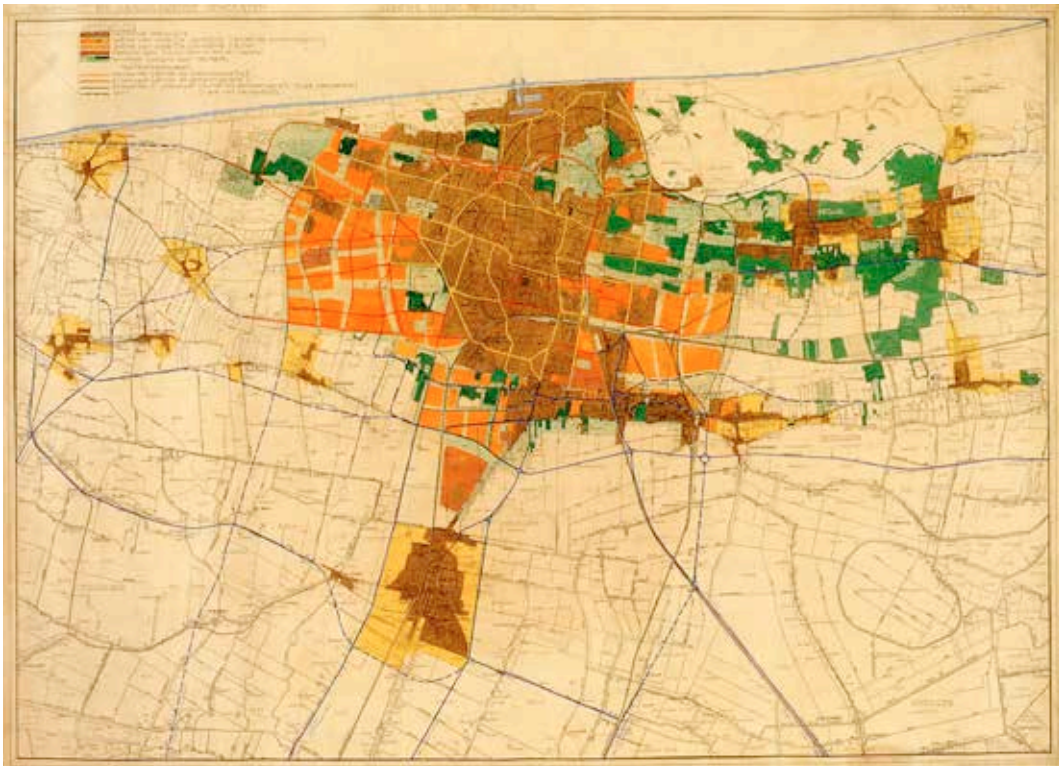
Verder stelde Bouma-van Strieland de vraag wie de architect Dudok de opdracht had gegeven om een algemeen opbouwplan te maken. Het bleek toen pas dat het college het besluit daartoe had genomen net na de oorlog toen de raad nog niet was geïnstalleerd. Het bleek verder dat in de periode daarvoor niet de gemeente Dudok had uitgenodigd, maar dat Dudok had De Monchy en Vrijenhoek uitgenodigd om eens de gedachten over de wederopbouw van Den Haag te laten gaan.³⁵⁵ Vervolgens bleek het college aan Dudok de opdracht te hebben gegeven voor het ontwerpen van een Algemeen Opbouwplan voor Den Haag en dat op 17 juli 1945 door het college een raadgevend lichaam in het leven was geroepen om Dudok van advies te dienen. Deze adviescommissie bestond uit personen die het rijk, de gemeente en verschillende groepen zoals de middenstand en industrie vertegenwoordigden.

353 Handelingen van de gemeenteraad van 3 december 1945: 9-15
354 Ibidem: 10
355 Ibidem: 11

Ook andere raadsleden stelden voor om de leden van de adviescommissie te wijzigen. Het bezwaar dat raadslid Van Praag aanvoerde was: '... is het wel wenschelijk, dat niet alleen de plannen voor stadsuitbreiding maar ook van het aanbrengen van verbeteringen van de stad, het oplossen van verschillende oude vraagstukken, waarin eigenlijk geheel Den Haag, dat zo geschonden is, weer opnieuw wordt opgebouwd, gelegd worden in handen van één enkelen architect, die samenwerkt met Burgemeester en Wethouders?'³⁵⁶ Van Praag pleitte ervoor om de Haagse architectengemeenschap erbij te betrekken. Deze waren ook niet in de adviescommissie vertegenwoordigd, terwijl deze architecten het plan wel grotendeels moesten gaan uitvoeren. In overleg met de Haagse architectenorganisatie zouden er vertegenwoordigers bij de ontwikkeling van de plannen betrokken moeten worden. Raadsleden uitten hun kritiek op de geslotenheid van de adviescommissie voor stedenbouw en pleitten voor meer openheid en meer betrokkenheid voor burgers, vakgenoten en de raad.

De burgemeester vond het niet nodig om de commissie uit te breiden. De Monchy gaf de opdracht aan Dudok en wilde de adviescommissie zo smal mogelijk te houden, maar met ruime bevoegdheden voor Dudok en de adviescommissie, zonder de betrokkenheid van de Haagse architecten en corporaties en woonconsumenten. In de commissie waren wel de directeurs van Gemeentewerken en Stadsontwikkeling vertegenwoordigd. De Monchy betoogde: 'Wel zou ik de commissie daarentegen ten aanzien van de verschillende vraagstukken een zeer ruime bevoegdheid willen geven en dit niet alleen, wat betreft den opbouw van de vernielde wijken en de uitbreiding van de stad naar buiten, maar ook inwendig: de verbeteringen, die in de stad moeten worden aangebracht, de reconstructie voor zoover noodig, van 's-Gravenhage om zich in de naaste tientallen jaren te kunnen uitleven als de stad, die ze vroeger geweest is en die zij, naar wij hopen, straks ook weer zal worden: de stad van internationale betekenis en allure.'³⁵⁷ De internationale betekenis en allure waar De Monchy over sprak kon alleen met Dudok als boegbeeld worden gerealiseerd, echter er was weinig draagvlak bij de raad en de Haagse architectengemeenschap. Burgemeester De Monchy benadrukte dat het met Dudok ging om een architect van internationaal formaat, en dat hij Den Haag goed kende.³⁵⁸

356 Ibidem: 11
357 Ibidem: 12
358 Ibidem: 14



Figuur 92
 's Gravenhage en aangrenzende gemeente, schema uitbreidingsgebied, 1946,
 bron: Van Bergeijk 1995, HGA BNR 0509-01

De Monchy, en het college, hadden liever gehad dat er één architect in de adviescommissie (ook 'stedenbouwkundige commissie' genoemd) zat om met Dudok over de plannen van gedachten te wisselen, maar men besloot uiteindelijk tot een contactcommissie van vijf architecten.³⁵⁹ De burgemeester gaf echter meteen aan dat: '... wij hebben ons niet willen verplichten om de architecten als adviseurs aan ons te verbinden ...'³⁶⁰ In overleg met de lokale BNA kring werden er vijf architecten voorgesteld die men De Raad van Vijf noemde en waarvan werd aangenomen dat ze voor een groot deel de wederopbouwplannen zouden gaan uitvoeren. Deze raad bestond uit: C. Abspoel, M.J. Luthmann, ir. D. Roosenburg, Romke de Vries³⁶¹ en A.H. Wegerif. Vooral

359
 360
 361

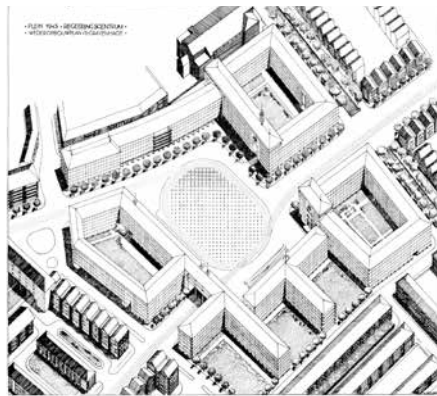
Ibidem: 12
 Ibidem: 12
 R. de Vries, zijn zoon en opvolger als architect veranderde zijn achternaam in Romke de Vries.

de laatste architect stond voor de lijn De Monchy, Vrijehoek, Van Gelder, Dudok.³⁶² Echter deze klankbordgroep van gezaghebbende Haagse architecten werd genegeerd door Dudok. Bij de handeling in de gemeenteraad van 3 december 1945 werd de schijn gewekt door de burgemeester dat de Haagse architectengemeenschap zich bij deze situatie had neergelegd. Zo kwamen burgemeester en wethouders, de nieuwe Dienst voor de Wederopbouw en Dudok tegenover de raad, de burgers, de corporaties en de Haagse architectengemeenschap te staan.³⁶³ Vrijehoek werd na de oorlog uiteindelijk geen wethouder, zijn oude post werd in 1945 door wethouder Feber overgenomen en in 1947 trad De Monchy af als burgemeester en werd opgevolgd door Willem Visser van de Christelijk-Historische Unie die al in 1949 moest aftreden vanwege een deviezen-affaire. De Monchy, de bestuurder die Dudok door dik en dun steunde stond niet meer aan zijn zijde. Het werd tijd voor een afrekening.

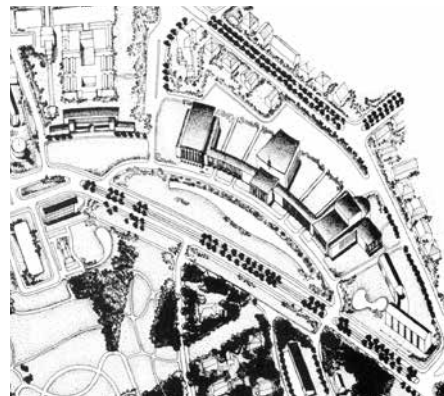
-
- 362 De architect Wegerif presenteerde samen met de museumhervormer Van Gelder in het boek *'s-Gravenhage 1935-1945 - Hoe het was, werd en worden moge* (1946) een studieontwerp voor het Cultuurcentrum bij Zorgvliet volgens de monumentale principes van de City Beautiful Movement en de Gardencity Movement. Het beeld van Den Haag, (cultuur)stad in het lommerrijke groen, werd hiermee sterk benadrukt. Nieuwe brede boulevards en een groots plein midden in het park Zorgvliet was het uitgangspunt. Het gemeentemuseum, kerken, gemeente archief, filmtheater, muziekmuseum, conservatorium, opera, congresgebouw, volksacademie voor kunst en wetenschappen en het Catshuis werden op een monumentale manier met elkaar verbonden, een wonderschoon boeket zou men in het Haagse zeggen. Een verplaatsing die het oude centrum zeker geen goed zou hebben gedaan, cultuurinstellingen werden zo letterlijk uit de oude stad weggetrokken. In ieder geval was de gelijkheid met Dudoks voorstel groot. Ook Dudok haalde cultuurinstellingen uit het centrum en plaatste deze bij Zorgvliet. Een punt waarop Dudok zou worden bekritiseerd door de jonge architecten.
- 363 Van der Sluijs 1989:13 - De latere directeur van de dienst, en toen nog jonge stedenbouwer ir. Frits van der Sluijs (1919-1989), studiegenoot en vriend van Van der Broek, schetste de verhoudingen tussen de Haagse gemeentelijke diensten en architecten op het moment van het conflict: 'De opdracht was een onaangename verrassing voor de Haagse architecten. Zij hadden gehoopt nu eindelijk eens zelf aan hun stad te mogen werken. De voortrekkers van de Kring Den Haag van de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) hadden weinig waardering voor de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, hetgeen overigens ook omgekeerd het geval leek: de dienst ging althans indien zij opdrachten te vergeven had, deze lieden stelselmatig voorbij. Zo gaf de dienst, waartoe ook het gemeentelijk Grondbedrijf behoorde, grond in erfpacht uit met onder meer als voorwaarde dat voor de bebouwing zou worden uitgegaan van een door de dienst bijgeleverd schetsontwerp. Veruit het leeuwendeel van die schetsontwerpen was van de hand van architect Co Brandes, weliswaar een Haags architect, maar vanwege zijn samenwerking met de vele eigenbouwers die Den Haag telde en waaraan hij slechts de door Bouw- en Woningtoezicht geëiste tekeningen leverde, weinig gewaardeerd door zijn vakbroeders. Op deze wijze zijn grote delen van Marlot en Bohemen-Geest van Gogh tot stand gekomen.' Deze manier van stadsuitleg tijdens het interbellum lag de Haagse architecten zwaar op de maag. Veel Haagse architecten werden doelbewust buitengesloten door P. Bakker Schut.



Figuur 93
Herbouwplan Bezuidenhout en Spuiplan, 1946, architect Dudok, bron: De Slechte 1981, HGA BNR 0509-01.



Figuur 94
Ontwerp voor het Plein 1947 Regeeringscentrum, architect Dudok, bron: Van der Sluijs 1989, HGA BNR 0509-01



Ontwerp voor het Cultureel Centrum, 1947, architect Dudok, bron: Van der Sluijs, HGA BNR 0509-01

De lont in het kruitvat: tentoonstelling Den Haag bouwt op (1947)

Het smeulende conflict kwam tot ontploffing met de tentoonstelling waar de wederopbouwplannen werden gepresenteerd: Den Haag bouwt op. De tentoonstelling met lezingen en debatten in het Gemeentemuseum duurde van 24 december 1946 tot 26 januari 1947. In de catalogus *Den Haag bouwt op* (1947) schetsten de organisatoren een optimistisch en fris beeld van wat er moest gebeuren in de gehavende stad. In de tentoonstellingscommissie zaten alle belangrijke personen uit de Haagse wereld van de architectuur en stedelijke ontwikkeling: natuurlijk P. Bakker Schut, Dudok en Suyver, verder waren de architecten Buys en Roosenburg aanwezig, naast vele andere commissieleden. Prominent aanwezig op de tentoonstelling waren twee plannen van Dudok: het *Plan Sportlaan-Stadhoudersplein-Zorgvliet* en het *Plan Bezuidenhout* met daarbij het regeringscentrum. Ook de jonge ambitieuze Haagse architecten van Het Plan 2000 zaten in de commissie. Deze groep J.J. Hornstra, J.G.E. Luyt, J.N. Munnik, H.C.P. Nuyten en P. Verhave presenteerden eerder met het Plan 2000 een alternatief voor de plannen van Algemeen Plan Dudok voor Den Haag. Het Plan 2000 bleek de meest radicale, frisse en destructieve groeistrategie uit de Haagse geschiedenis. Toch kon dit plan niet zomaar als een rare utopie in de kast gezet worden, er werden tal van geheel nieuwe ideeën en inzichten in voorgesteld die zeer bruikbaar bleken bij de wederopbouw. Voor Dudok, Vrijenhoek en De Monchy een vervelende aangelegenheid. Deze vijf jonge architecten waren geen onbekenden. Roosenburg had samen met Verhave (zakenman en onderhandelaar), Luyt (de ontwerper) en De Iongh van 1940 tot 1962 een maatschap aan de Kerkhoflaan. Luyt had aan de ETH in Zürich gestudeerd en bracht de nieuwe ideeën binnen, Roosenburg was de oude meester die de opdrachten binnen haalde en Verhave zorgde dat ze werden gebouwd. Het Haagse bureau LIAG zou uit dit bureau voortkomen (Hornstra, Luyt, Munnik, Nuyten, Verhave 1949; Van Hoogstraten 2005).

De spanning was op de tentoonstelling meteen voelbaar. De voorzitter van de commissie, dr. G. Knuttel probeerde in de inleiding van de catalogus bij de tentoonstelling de uiteenlopende standpunten te verenigen. Hij nam het vooral op voor Dudok en stelde dat naast de gebruikelijke functionele eisen de maatschappij ook gebaat was bij een schoone verschijning.³⁶⁴ Ook de voorzitter stond stil bij de situatie in de tentoonstellingszalen en probeerde tegenstellingen te overbruggen. Opvallend was dat de tegenstelling tot een verschil van inzicht over 'het schone' werd teruggebracht, en daarmee gerelativeerd tot een subjectieve beleving, terwijl met Het Plan 2000 een hele serie nieuwe stedenbouwkundige inzichten werd gepresenteerd.

De voorzitter hanteerde hierbij handig de begrippen 'traditionalisme' en 'modernisme'.³⁶⁵ Architectuur had voor de voorzitter in de eerste plaats een sociale functie, en die moest voldoen aan de meest praktische en primaire eisen. In navolging van Berlage en later Dudok benadrukte hij: 'Wij architecten willen dienen.' Een vrijblijvende uitspraak, immers ook de CIAM wilde alleen maar dienen. Welke architect wilde nou niet dienen? Impliciet bedoelde de voorzitter dat de CIAM architecten niet wilden dienen in het koninkrijk van P. Bakker Schut en Dudok. Men ging hier te snel voorbij aan het feit dat veel architecten graag wilden dienen tijdens het interbellum, echter ze werden uitgesloten van de bouwproductie.



Figuur 95
Herbouwplan met ontwerp voor het Oostplein
Be Zuidenhout, Dudok, 1946,
bron: Van Bergeijk 1995, HGA BNR 0509-01.



Figuur 96
Herbouwplan met ontwerp voor het Cultuur
centrum, Dudok, 1946,
bron: Van Bergeijk 1995, HGA BNR 0509-01.

Knuttel wees ook op een ander probleem dat zich nu openbaarde, namelijk de samenhang tussen de bouwobjecten als voorwaarde voor een Schoone Stad. De Duitse stedenbouwkundige Brinckmann werd in herinnering geroepen. Wellicht voorzag Knuttel de consequenties van het denken volgens het CIAM stramien.³⁶⁶

365 *Den Haag Bouwt op*, 1947: 9 - 'De tegenstellingen culmineeren in twee begrippen, die elkaar niet dekken: traditionalisme, dat, ook voor opgaven van het moderne leven, oude vormen en materialen toepast, tegenover modernisme, dat deze voor deze opgaven radicaal verwerpt; en schoone architectuur tegenover zakelijke, in de oogen der voorstanders 'waarachtige' architectuur, die de schoonheid niet opzettelijk zoekt, maar wil laten groeien uit het zuivere antwoord op de gestelde opgave.'

366 *Den Haag Bouwt op*, 1947: 10 - 'Maar voor het ontstaan van de schoone stad is niet het bijeen staan van een aantal bouwwerken, die op zich zelf kunstwerken zijn, een voorwaarde – integendeel, die samenvoeging kan tot een onbevredigend geheel leiden – maar de harmonische groepeerings van op elkaar afgestemde, zich bij elkaar aanpassende bouwwerken.'

Ook Dudokwaarschuwde in de catalogus van de tentoonstelling voor de versnippering van de stad in losse bouwobjecten, wel begrijpelijk want veel tentoongestelde bouwplannen waren wondermooi (bijvoorbeeld van Romke de Vries) maar in zichzelf gekeerd. Dudok betoogde: 'Maar een verzameling schoone bloemen vormt nog geen schoon bouquet: men moet de kunst van het bloemschikken verstaan.'³⁶⁷ De ideeën van Berlage over Gesamtkunst werden met de boeketmetafoor door Dudok nog eens geïllustreerd. Verder stelde hij dat Den Haag voor een geheel nieuw probleem stond. Nog nergens had de stad op zo'n grote schaal kunnen tonen opgewassen te zijn tegen deze enorme taak: een schoone stad te bouwen. Dudok herhaalde zijn visie zoals hij deze later ook bij inplantoelichtingen op zou nemen: 'Maar wel wil ik er nogmaals met klem op wijzen, dat een goede en schoone stad niet meer toevallig ontstaat uit min of meer goede en schoone gebouwen, maar dat die stad bepaalde, autonome eischen stelt, waaraan wij alleen door een zeer harmonische samenwerking kunnen beantwoorden. Het leven is kort; het huis overleeft den mensch, maar de stad overleeft het huis. Het stadsplan overkoepelt de samenstellende bouwwerken en ruimten zoowel naar den tijd als naar den vorm (*Den Haag Bouw op*, 1947:13). Een van de drogreden die werden gehanteerd, immers de architecten van het Plan 2000 waren daar ook niet tegen. Zij vonden dit de taak van de architecten die de uitwerking van de buurten deden en niet van de stedenbouwer.

Haagse architecten vonden dat Dudok als stedenbouwer bezig was met een architecten-eind-plan voor Den Haag en dat hij op een autoritaire wijze het hele stadsbeeld wilde vastleggen. Vooral de gedetailleerde materiaalbeschrijvingen en opgelegde vormen gingen in hun ogen te ver. De Schoone Stad van Dudok wortelde nog in het gedachtegoed van het interbellum en speelde niet in op de problemen van deze tijd, betoogde men. Dudok zou geen oog hebben voor de wijkgedachte die door de gemeente als wenselijk werd meegegeven bij de ontwikkeling van het structuurplan voor de stad. De nieuwe stad had een hele andere visie nodig. Niet De Schoone Stad met een eindbeeld als zalf voor de stedelijke problemen maar een radicale en grootse visie die was gebaseerd op onderzoek en de dynamiek van de stad, een gefaseerd plan met een open beeld dat zich pas in de toekomst zou openbaren. Een torenhoge ambitie. De tegenstellingen tussen 'de Schoone Stad' van Dudok en 'de gelede en opgedeelde stad, met de wijkgedachte en de ringweg' van de CIAM werden pijnlijk duidelijk op de tentoonstelling. De kloof tussen de twee stadsbeelden was diep. Op 22 augustus 1947 bood Dudok de gemeenteraad het definitieve concept-structuurplan aan. Dudok koos voor een orthogonale structuur dat passend werd geacht bij de aard van Den Haag, dit in tegenstelling van Het Plan 2000 dat voor een ringwegontsluiting had gekozen.

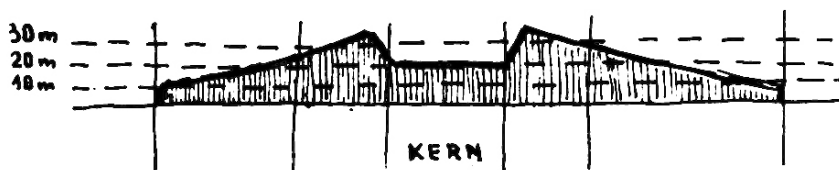
Het Plan 2000: de stad als een vulkaan

Waarom heeft een utopisch studentenplan, zelfs Van Eesteren achtte het onuitvoerbaar, zo'n grote invloed gehad op de wording van Den Haag? Het ging niet om het plan zelf maar om de moderne ideeën over stedenbouw en architectuur die erin waren beschreven en de historische kern die werd gespaard. Feitelijk kwam het erop neer dat de stad niet in één keer als geheel werd ontworpen met één eindbeeld maar dat de toekomstige ontwikkeling in tijd en ruimte werd ontleed en stapsgewijs over een langere periode werden de wijken en buurten uitgevoerd met elk een eigen beeld: Het was een groeistrategie.



Figuur 97

Het Plan 2000 uit 1946-1949, bron: HGA standaardsignatuur RL29



Figuur 98

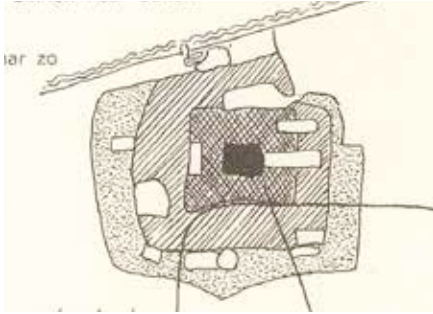
Het Plan 2000 uit 1946-1949, bron: HGA standaardsignatuur RL29



1 Stad heeft 800.000-1.000.000 inwoners en daarna satellietsteden bouwen



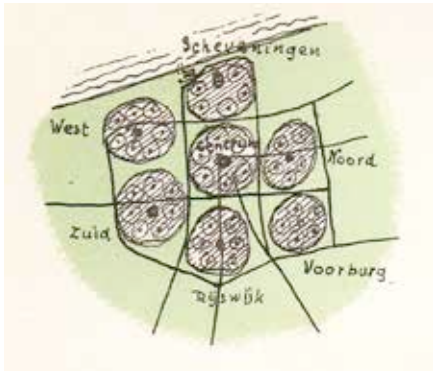
2 Hoogteaccenten bij de stadsrand om de scheiding stad-land scherp te markeren



3 De stad als een gave dartbord laten groeien, Den Haag is assymetrisch gegroeid



4 De stad naar buiten toe lager bebouwing en wijdere stedelijke ruimte



5 De stad is geled in stadsdelen 60.000-100.000 inw., wijken 10.000-20.000 inw., buurten 1.000 inw.



6 Den Haag krijgt een tussenvorm waarbij de ideale structuur is aangepast aan het bestaande landschap en bebouwing

Figuur 99

Het Plan 2000 uit 1946-1949, bron: HGA standaardsignatuur RL29.

Vooral de doorsnede van de stad was opvallend en had de gelijkenis met die van een vulkaan. In het midden in de krater het historische centrum met zijn monumenten. Vervolgens de binnenring of verdeelring rond dat centrum met de hoogbouw aan de buitenzijde van de ring. De oude stad binnen de ring kon zo worden ontlast van de verkeersdruk. De bebouwing binnen de ring bleef gebonden aan de maximale bebouwingshoogte (20m) en de bebouwing vanaf de binnenring naar buiten toe kon hoger zijn (30m), aflopend naar de rand van de stad. De woonwijken kwamen op de vulkaanhellingen, met aan de stadsrand weer torens die de stad afgrensden van de weilanden. Een overzicht van de belangrijkste vernieuwingen:

- Geen eindbeeld plan.
- Geen totaalplan maar een groeistrategie (etappeplan), die door architecten wordt ingevuld met eigentijdse beelden.
- Planning naar schaalgebied: structuurplan – wijkplan – detailplan. Structuurplan nu ook binnen de bebouwde kom, voorheen alleen buiten de bebouwde kom.

De blik werd nu ook gericht naar de bestaande stad. Ringweg om de binnenstad om het verkeer langs de stad te leiden in plaats van door de stad, men wilde de historische binnenstad beschermen. De scheiding tussen de stedenbouwdiscipline en de architectuur en volkshuisvesting was nergens zo consequent doorgevoerd als bij Het Plan 2000. De verschillende disciplines werden verwetenschappelijkt. Er was nog een heel belangrijk punt: de binnenstad werd gemonumentaliseerd. Dat wil zeggen dat alles wat zich binnen de binnenringweg bevond tot een monumentstatus werd verheven. Alles wat zich buiten deze ring bevond was in principe vervangbaar door moderne en eigentijdse gebouwen. Ook kreeg de stad een typische doorsnede, die van een vulkaan: in de krater de monumentale binnenstad, langs de kraterrand de binnenringweg, daarbuiten hoogbouw en op de hellingen van de vulkaan de buitenwijken die steeds lager en opener werden naar de rand van de stad. Nadat het plan op de tentoonstelling van 1946 was gepresenteerd volgde al meteen een uitvoerige toelichting in het vakblad *Bouw*.³⁶⁸ In 1949 verscheen het plan in boekvorm met fraaie tekeningen en in een schitterende typografie.³⁶⁹ Cornelis van Eesteren, de voorzitter van de CIAM en van 1948 tot 1957 hoogleraar stedenbouw in Delft schreef het voorwoord. Hij wees erop dat vooral de heldere structuur en de harmonische vorm overtuigend was. Het ging om een radicaal en utopisch plan waarvan iedereen zag dat het nooit zo zou worden uitgevoerd, maar dat Den Haag desondanks tot 1980 in zijn greep zou houden. Waarom was dit zo? Vermoedelijk omdat het Plan 2000 meer perspectief bood om de ambities zoals deze door De Mochny waren neergelegd te realiseren voor bestuurders.

368
369

Bouw 2e jaargang, No.8, 22 februari 1947: 58-67
Het Plan 2000, studieplan van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Den Haag, 1949

Het Plan 2000 stelde een 'groeistrategie' en 'taakverdeling' voor zodat ontwikkelingen van Den Haag in fases in de geest van de tijd over een langere periode konden plaatsvinden. Van Eesteren merkte op dat het idee van 'etappeplannen' in de oorlogsperiode in Londen was ontstaan, toen The MARS GROUP studies deed naar de stedenbouwkundige structuur van Londen. Deze Modern Architectural Research Group bestond uit architecten en critici met o.a. Maxwell Fry en Morton Shand en was een denktank voor het modernisme in de periode 1933-1957. The MARS GROUP sprak van 'period planning'. Met deze 'etappeplannen' wilden de architecten Den Haag verjongen. Daarnaast reguleerde dit plan ook de taakverdeling tussen de stedenbouwer en de architect. Het hele proces werd in drie trappen verdeeld, het Structuurplan (bebouwingssoorten, hoofdverkeersnet en groenvoorzieningen), de Wijkplannen (voornaamste gebouwen, hoofdwegen in de wijk, bebouwingshoogten en dichtheden) en de Detailplannen die door architecten in de toekomst naar de geest van de tijd werden uitgewerkt. Van tevoren werd er geen beeld vastgesteld.

In het plan van Dudok raasde het verkeer dwars door de binnenstad, over het Voorhout, door het Willemspark of het doorsneed de Grote Marktstraat. 'De hedendaagse uitbreidingsplannen waren tegenwoordig allerminst zo vernuftig als Het Plan 2000', merkte Van Eesteren op, en de problemen in de stad zijn groot.³⁷⁰ Men stelde voor om een ringweg om de oude stad te leggen en monumentale bebouwing die waardevol was te bewaren.

De Woningwet stelde dat gemeenten structuurplannen voor buiten de bebouwde kom moesten maken, vernieuwing binnen de bebouwde kom bleef uit. Toch moest ook daar een verjongingsproces op gang worden gebracht, aldus Van Eesteren.³⁷¹ 'Het Plan 2000' ontstond uit de door velen met de ontwerpers gedeelde overtuiging dat men naar een gemeenschappelijke en mogelijk geachte totaliteit moet koersen om de

370 *Het Plan 2000*, 1949: Voorwoord Van Eesteren - 'Hoofdoorzaken hiervan zijn de wilde speculatieve groei, willekeurige ruimtelijke indeling en het ontbreken van vooruitzien bij het nemen van beslissingen van stedenbouwkundige aard. De meeste steden zijn zonder systematische vernieuwing en voortdurend aanpassen van de kleine kern aan veranderende omstandigheden, van bescheiden, dikwijls behoorlijk gevormde stadjes – soms wel dorpen, zoals in het geval Eindhoven – gegroeid tot de vormloze nederzettingen van de tegenwoordige tijd. Zoals woekering van cellen een levend wezen eerst deformeren en daarna verstikken, zo wordt het gezonde leven van onze steden bedreigd door woekering aan en in het stadslichaam. De woekeringen ontwikkelen zich doordat meer wilde bebouwing aan de buitenkant van de steden ontstaat, of doordat de bestaande bebouwing tot boven het toelaatbare wordt verdicht. Dit laatste geschiedt, als de open ruimte in en soms ook buiten de bouwblokken wordt volgebouwd en als hoge gebouwen worden opgericht op plaatsen waar eens lage huizen stonden. Door dit proces wordt het gehele stadsgebied als het ware bedekt door een dichte brei van gebouwen waarin behalve de meestal bescheiden parken, gleuven zijn gespaard – de straten, les rues corridor zoals zij door Le Corbusier zijn getypeerd – waardoor het verkeer met moeite zijn weg zoekt. De congestie wordt soms zó erg, dat de levenbrengende verkeerstromen sommige stadsdelen bijna niet meer kunnen bereiken. Deze geraken daardoor in verval.'

371 *Het Plan 2000*, 1949: Voorwoord Van Eesteren - 'De mogelijkheden om tot uitvoering van plannen voor vernieuwing van bestaande stadsdelen te geraken liggen besloten in het feit, dat onder normale omstandigheden in de loop van de tijd bijna alle gebouwen door nieuwe worden vervangen. Terwijl sommige monumentale gebouwen als welkome blijvende elementen worden gespaard, wordt het overige vernieuwd. Slechts als dit verjongingsproces zou kunnen worden geleid, kan er gebruik van worden gemaakt om de aanleg en de inrichting van bestaande wijken aan te passen aan veranderende en nieuwe behoeften.'

gestalte en de beelding van het stadslichaam en zijn delen te kunnen schouwen.³⁷² Hiermee bleek dat de ideeën over Gesamtkunst niet helemaal waren verlaten. Ook een andere oude gedachte stak weer de kop op: de jonge architecten benadrukten het belang van het stadsbeeld. 'Het menselijk oog en gemoed vraagt variatie, accenten en overzichtelijkheid; het veronachtzamen van deze eisen heeft tot onze troosteloze onoverzichtelijke huizenmassa's geleid. Als een van de voornaamste punten van ons onderzoek gold dan ook: het doen groeien van een gelede stad, welke een harmonisch overzichtelijk geheel vormt.'³⁷³ De opgave die de Haagse architecten zich stelden ging echter veel verder dan de plannen van Dudok. 'Voor alles moet het een structuurplan zijn voor het geheel', aldus de architecten van Het Plan 2000 en niet alleen voor de door oorlogsschade getroffen gedeelten.³⁷⁴ Helemaal losgeraakt van Berlage en Dudok waren de jonge luidruchtige architecten van Het Plan 2000 dus ook niet. De architecten stelden: 'Pas wanneer schoonheid en praktische bruikbaarheid zich verenigen tot een harmonisch levend geheel, wordt het ideaal bereikt.' Het probleem van de stad volgens de groep was: 'Een organisch opgebouwde overzichtelijke stad te scheppen waarin alle elementen van het stadsleven tot hun recht kunnen komen. Hiertoe moet de mogelijkheid in het plan worden geschapen.' De oplossingen die werden voorgesteld waren de wijkgedachte, een concentrische groei, open bebouwing, scheiding van verkeerssoorten, veel groen en één duidelijke stadskern.³⁷⁵ En de middelen die een basis zouden bieden voor een goede stadsopbouw waren survey, structuurplan en daarna de uitwerkingen.³⁷⁶

372 *Het Plan 2000, 1949: Voorwoord Van Eesteren*

373 *Het Plan 2000, 1949: Algemeen overzicht van het plan,*

374 *Het Plan 2000, 1949: Inleiding P. Verhave - 'Zij streefde naar een stedenbouwkundig plan voor geheel Den Haag, waarin de door onbeheerste uitbreiding verloren gegane structuur zou worden teruggebracht en waarbij ook de randgemeenten geheel of gedeeltelijk zouden zijn betrokken; de overtuiging, dat elk te bouwen of te herbouwen gedeelte van een stad een bepaald gedeelte behoort te zijn van een de gehele stad omvattend structuurplan, is voor de Raad van Vijf de drijfveer geweest om als het ware van boven af te beginnen.'*

375 *Het Plan 2000, 1949 - 'Wijkgedachte: een zekere geleiding tot stand brengen door middel van de wijkgedachte. Concentrische groei: een harmonische groei verwezenlijken, waarbij de stad steeds een afgerond geheel blijft vormen, ook wanneer de groei plotseling stopt. Bebouwing open voor licht en lucht: te allen tijde bebouwing mogelijk maken, die aan de eisen des tijds beantwoorden. Scheiding der verkeerssoorten: een verkeersnet tot stand brengen, dat een vlotte afwikkeling van het verkeer en rust en veiligheid voor de stadsbewoners verzekert. Veel groen: voldoende recreatieruimte in de stad brengen. Geen aaneenliggende centra, maar een stadskern waar de bijzondere elementen elkaar doordringen en aanvullen. De verschillende bijzonder bebouwing voor de overheid, cultuur, ontspanning, handel, administratie zo coördineren, dat zij elkaar aanvullen en tot groter leven brengen.'*

376 *Het Plan 2000, 1949 - 'Bezint eer gij begint. Door een survey zal een overzicht moeten worden verkregen van de verschillende gegevens, welke voor het plan nodig zijn. Eerst de grote lijnen. In een structuurplan moet in grote lijnen de basis worden gelegd voor een goede samenhang van de gehele stad, zowel oud als nieuw. Dan de details. De geleidelijke groei en vernieuwing van de stad worden vastgelegd in een aantal etappeplannen. In wijk- en detailplannen worden telkens die gedeelten uitgewerkt, die binnen korte tijd tot uitvoering moeten komen. Iedere generatie ontwerpt haar eigen detailplannen. Geleidelijke algehele sanering. Door nu reeds rekening te houden met het feit, dat later steeds grote stukken bebouwing tegelijkertijd verouderd raken en moeten worden afgebroken, kunnen op den duur bijna alle onbevredigende situaties in de stad worden opgelost.'*

Het centrum binnen de ringweg was aanmerkelijk kleiner dan het historische centrum binnen de singels. Daar was vooral een gemengde bebouwing, bestemd voor overheid, cultuur, vermaak en ook enige woonbebouwing: een stadshart met vooral dienstverlening. Het was wel de bedoeling dat alle gebouwen die geen cultuurhistorische betekenis hadden op termijn zouden worden vervangen door nieuwbouw. De leeftijd van de woningen werd op een gemiddelde van 100 jaar gesteld. Voor de architecten was dit een legitiem argument om ook in de structuur van de bestaande stad in te grijpen. Door middel van onteigening, sloop (sanering noemde men dat) en nieuwbouw. Bij het saneren dacht men gewoonlijk aan het opruimen van de ergste krottenbuurten. De jonge architecten wilden dit begrip een bredere strekking geven. Ook het verbeteren van ongewenste situaties in het bestaande stratenplan en de bestaande bebouwing dienden hieronder te worden begrepen. Het ging om een principiële vraag, volgens de architecten. Te vaak nog werd er bij de wederopbouw en bij de uitbreidingsplannen vanuit gegaan dat de bestaande toestand ongewijzigd kon blijven, waardoor de verkeerde situaties ook weer in de nieuwe gedeelten doorwerken, wat ten gevolge had dat verbetering voor minstens honderd jaar onmogelijk werd gemaakt. Den Haag als stad met de doorsnede als van een vulkaan zou de stedelijke ontwikkeling tot 1980 domineren. Waarom? Een melange van het beeld van een internationale stad met allure en een flinke groei van de stad in het verschiep maakten bestuurders maar ook burgers vatbaar voor dit idee. Het bood simpelweg perspectief. Wie zag niet de welvaart in Amerika?

Open brief aan het gemeentebestuur (18 januari 1947)

De door de gemeente aangestelde architecten van De Raad van Vijf luchtten gefrustreerd in een Open brief aan het Gemeentebestuur van 's-Gravenhage het hart over de moeizame samenwerking met Dudok.³⁷⁷ Omdat de openingsrede bij de tentoonstelling van De Monchy en de rede van Dudok een nogal polemisch karakter hadden voelden de architecten zich verplicht om het gemeentebestuur op de hoogte te stellen van de gang van zaken met Dudok. De Raad van Vijf schreef dat er om opportunistische redenen aan Dudok geen opdracht was gegeven door de gemeente om de gehele stad in de studie te betrekken. De raad noemde het een ernstig verzuim van de gemeente dat er geen ontwikkelingsplan was gemaakt voor het geheel, maar slechts voor delen. Door architecten was daar lang voor de oorlog al verschillende keren op aangedrongen. De gemeente liet verder na de problemen helder te stellen en het was aan de persoonlijke bekwaamheid van de architect en stedenbouwkundige Dudok te danken dat de stedenbouwkundige plannen kwalitatief stukken beter waren dan de plannen die men tussen 1918 en 1940 produceerde. De Haagse architecten waren verder van mening dat het bij uitstek tijd was om na te denken over ontwikkelingen voor de komende vijftig jaar. De gemeente zou duidelijk moeten aangeven wat de

vertrekpunten zijn voor een structuurplan. Er werden bijvoorbeeld geen standpunten ingenomen over problemen zoals de dwarswegen, de plek van het culturele centrum en over hoe men de wijkgedachte wilde vormgeven.

Bij het Plan Bezuidenhout van Dudok merkte de werkgroep op dat door de aanleg van het ondergrondse station de verbinding tussen het Bezuidenhoutkwartier en het centrum werd hersteld, maar dat het (auto)verkeer nu door de stad werd geleid. Het nieuwe station, het nieuwe 'Regeeringsplein' en de stad liggen op één lijn, langs de route. Het verkeer werd op 'De Grootte Marktstraat' tussen de Bijenkorf en Peek en Cloppenburg door geperst. 'De Grootte Marktstraat' is een winkelstraat waar de grote warenhuizen liggen; zo'n straat hoorde geen doorgaande verkeersweg te zijn. De tweede verbinding van het 'Regeeringsplein' via de Amsterdamse Veerkade kan, zolang Het Heilige Geest-Hofje op het einde daarvan staat, nooit van betekenis worden. Het 'Regeeringsplein' behoorde geen schakel te zijn aan een hoofdverkeersweg.

Verder bekritiseerde De Raad van Vijf de plek waar het cultuurcentrum was gedacht door Dudok, langs de Stadhouderskade. Daarvan is geen verlevendiging van de stad 's avonds te verwachten, de binnenstad wordt zo een doodse kantorenstad. Bij het Plan Sportlaan-Stadhoudersplein-Zorgvliet ontbrak de vanzelfsprekende toegangsweg die het centrum van Stedelijk Bestuur aan de Javastraat en het Internationaal Centrum met het Vredespaleis verbond met de Badplaats Scheveningen en het Regeeringsplein. Overigens was de kritiek op de plaats van het cultuurcentrum ook van toepassing op het plan van Wegerif (één van De Raad van Vijf) en Van Gelder. Ook misten de Haagse architecten de verwezenlijking van de wijkgedachte in de plannen van Dudok, een gedachte die volgens De Raad van Vijf essentieel was voor de toekomstige ontwikkelingen van de stad. 'Ware van deze gedachte als grondslag uitgegaan dan zouden ook de bouwwerken van sociale en culturele betekenis niet die willekeurig aandoende verspreiding hebben gekregen welke thans in de plannen is waar te nemen.'

Pro en Contra stemmen over het plan Dudok (18 januari 1947)

Dudok had echter ook aanhangers. Ir. J.H. Albarda schreef in *Vrij Nederland* dat Dudok het karakter van Den Haag heeft begrepen in zijn plannen. Ook het vaktijdschrift *Bouw* zette de argumenten van de voorstanders en tegenstanders op een rij en citeerde Alberda uit *Vrij Nederland*: 'In deze rustige, schoone stad passen geen fantastische oplossingen. De ontwerper is daar trouwens te reëel voor. Dit groote, karaktervolle (dit wordt te vaak miskend) dorp blijft niet de grootscheit van enorme torenhuizen of de hardheid van dicht en hoog bebouwde wijken. Hier moet ook de nieuwe delen een openheid geven met veel groen. Als residentie en regeeringszetel dient de stad aan overheidsgebouwen een voorname plaats te bieden. Belangrijke verkeersobjecten mogen in deze rustige stad geen opvallende plaats innemen. De oude kern moet gespaard en ontzien worden.'³⁷⁸ Verder vroeg Albarda zich af of de veelbesproken wijkgedachte wel als 'typisch Haags' was te zien.

Paste het gemeenschapsleven niet eerder in Rotterdam of Amsterdam, opperde hij. Tot slot waarschuwde Albarda nog dat het verkeersprobleem absoluut niet mocht worden verwaarloosd, maar uitgangspunt mocht het evenmin zijn. Een stad was er allereerst om te leven, te wonen, te werken en te ontspannen.

De planoloog drs. W.F. Geijl die een preadvies over de voorbereidingen van het structuurplan van Dudok aan de gemeente uitbracht was minder positief en schreef het volgende: 'Vooropgesteld moet echter worden, dat het een architectenplan is, dat weinig met de stedenbouwkunde te maken heeft.... En belangrijker nog, hoe zal een opgelegde eenheid van stijl die indruischt tegen den tijdgeest ècht kunnen zijn? Stijleenheid is toch alleen mogelijk bij eenheid van levensstijl.... Welk recht heeft men om ter wille van de Aesthetica, één stijl vóór te schrijven en andere uit te sluiten? ... Iedere stedenbouw weerspiegelt zijn tijd. Dudok denkt dat de zijne den toekomstigen tijd weerspiegelt: in feite is zijn instelling een aristocratische, om het besmette woord dictatoriale te vermijden.... Wij komen hier op het nog niet vastgestelde grensgebied tusschen wat de democratische meerderheid wel en wat niet van de minderheid mag eisen....'³⁷⁹ Een kritiek die hard en direct was, en het opnam voor de Haagse architecten, maar, zo vervolgde Geijl zijn betoog, de bezwaren van planologische aard zijn veel ernstiger. Van de wijkgedachte, door de gemeente gewenst, was niets terug te vinden. De geleding in de stad ontbrak. Doorgaande verkeerswegen doorsneden wijken en het Regeringscentrum. Het cultuurcentrum dat buiten het centrum werd neergelegd was funest voor de stad. Kunst en cultuur horen te midden van het leven in de stadskern thuis, aldus Geijl. Het was niet nodig om de stommiteit van het Gemeentemuseum te herhalen, dat in een buitenwijk was gebouwd. Geijl noemde Het Plan 2000 van de Haagse architecten wel een stedenbouwkundig plan waar Den Haag wat mee kon in de toekomst. Dit plan hield rekening met de dynamiek van de stad en haar sociale inhoud en nam de kans waar die ons nu werd geboden om een begin te maken met een sociaal stedenbouwkundige herbouw van Den Haag, aldus Geijl.

De lezingenreeks die in januari 1947 volgde in het kader van de tentoonstelling vergrootte de kloof nog verder. Al op 11 januari hield Ir. A. Bos, directeur van de Dienst voor Volkshuisvesting te Rotterdam, een lezing over 'Wijkgedachte en Stadsopbouw'. Op 17 januari kwam Dudok aan het woord over zijn twee plannen voor de wederopbouw van 's-Gravenhage. En op 24 januari volgde een lezing door de Haagse architecten Verhave, Luyt en Hornstra over Het Plan 2000, en alles wat er mis was met Dudoks plannen. Door de tentoonstelling Den Haag bouwt op (1946), de preadviezen op het structuurplan en ingezonden brieven en artikelen in het vakblad *Bouw* kwamen twee veteranen van de Haagse architectuur uit het interbellum tegenover elkaar te staan: Dudok en Roosenburg. De jaren daarna ontwikkelde zich de strijd in de vakbladen en lokale kranten tot het hoogtepunt in het Kurhaus in januari 1949.

Crisis bij de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting

De hele situatie van de wederopbouw werd ook nog eens verergerd doordat de Haagse Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting in crisis verkeerde en stuurloos was geworden. In 1942 werd de P. Bakker Schut, de grote volkshuisvester van het interbellum, opgevolgd door zijn adjunct-directeur ir. H.E. Suyver. Van der Sluijs merkte op dat voorvallen tijdens een zuiveringsprocedure betreffende Suyver debet moeten zijn geweest aan de slechte verhoudingen binnen de dienst.

In allerijl werd de gepensioneerde P. Bakker Schut, nog voor de bevrijding, teruggehaald om in 1945 de leiding van de op 16 juni opgerichte nieuwe gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw tijdelijk op zich te nemen, tot 1949 (Van Huik 1991: 112). De dienst had drie hoofdtaken: stadsontwikkeling, grondbedrijf en volkshuisvesting. De positie van Suyver was teruggebracht tot stadsontwikkeling, ir. A. Lodder beheerde het grondbedrijf en ir. J.P. van der Ploeg de volkshuisvesting. In 1946 werden Lodder en Van der Ploeg tot adjunct-directeur benoemd, maar de verhoudingen binnen de directie waren slecht (Van der Sluijs 1989). Na enige tijd werden de verhoudingen tussen Dudok en Suyver ook slecht. De contacten verliepen via medewerkers. De samenwerking tussen de dienst zelf en Dudok verliep daarentegen uitstekend, volgens Van der Sluijs. Toch ontving het gemeentebestuur regelmatig een brief van Dudok met een advies, gevolgd door een tegenadvies van Suyver. Deze omstandigheden waren aanleiding om de dienst na het vertrek van P. Bakker Schut in 1949 grondig te reorganiseren en de positie van directeur Suyver nog verder in te perken. De Dienst voor de Wederopbouw werd nu in drie diensten gesplitst.

De Dienst voor de Wederopbouw en Stadsontwikkeling (WOSO), het Dienst voor het Gemeentelijk Grondbedrijf en de Gemeentelijke Woningdienst. De directeur van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, dr. ir. F. Bakker Schut, de zoon van P. Bakker Schut, kreeg de leiding van de Dienst voor de Wederopbouw en Stadsontwikkeling. Bovendien kreeg hij de coördinatie over de andere twee diensten en werd benoemd tot hoofddirecteur. F. Bakker Schut was een uitgesproken aanhanger van de CIAM en kwam al snel lijnrecht tegenover Dudok te staan. Van der Sluijs merkte over zichzelf op: 'Mijn positie bleef die van verbindingsman, nu dus tussen Dudok en Bakker Schut. Naar spoedig bleek tevens veelal die van buffer, want de nieuw-aangetreden man had eveneens zo zijn standpunten.' (Van der Sluijs 1989: 16). De opdracht voor het congresgebouw, die Dudok in het vooruitzicht was gesteld ging door toedoen van F. Bakker Schut naar Dudoks oude vriend Oud. Volgens Van der Sluijs waren het vooral de conflicten met F. Bakker Schut die Dudok deden besluiten om op 1 juli 1951 de opdracht aan de gemeente Den Haag terug te geven.

Welstand, supervisors en het Comité Het Hart van Den Haag ³⁸⁰

Maar er was meer gaande in het Haagse. Door het college aan de kant geschoven burgers die vooral het voorname karakter van de hofstad wilden benadrukken hadden zich georganiseerd in het Comité Het Hart van Den Haag (1947-1953). Daar was alle reden voor, immers op de Haagse welstand hoefde men niet te rekenen, aan de Haagse stedenbouwers had men ook niet veel en alleen de jonge architecten van Het Plan 2000 boden perspectief. Na de oorlog werd de vooroorlogse welstandsregeling weer van kracht verklaard totdat er een nieuwe regeling zou worden ingesteld. Jaarlijks werd deze regeling verlengd. Drie leden werden herbenoemd: ir. H. Hoekstra, Roosenburg en J.W. Janzen. De 'Regeling inzake de toepassing van de welstandsbeplanning der bouw- en woonverordening voor 's-Gravenhage' uit 1937 hanteerde men uiteindelijk tot de herziening in 1954. In deze regeling van slechts drie bladzijden werden geen maatstaven voor de beoordeling genoemd, er stonden slechts procedures beschreven.³⁸¹ In een schrijven van 17 maart 1954 van burgemeester Schokking aan de welstandscommissie over de opheffing werd gesteld dat de welstandsbeplanning no.6 uit 1937 verviel. In de welstandscommissie zaten: Hoekstra, Roosenburg en Janzen, alle drie architecten uit Den Haag.³⁸² Deze drie zaten vanaf het ontstaan van de welstandscommissie van 1936 tot 1954 verschillende keren in de welstand. Van Emden kwam na de oorlog ook weer terug in de welstand. In een schrijven van 5 juni 1950 uit het archief staat. 'De Hoofddirecteur deelt mede, dat voor bepaalde wederopbouwplannen een voorlopige (nood)maatregeling is getroffen; daarvoor is een Supervisor aangewezen.'³⁸³ Het overleg van De Raad van Vijf met andere architecten over de nieuwe welstandsregeling liep op niets uit doordat andere architecten zich verzetten tegen deze regeling. 'De hoofddirecteur betoogt, dat het werk van geen enkele welstandscommissie bevredigt, omdat een zodanige commissie, welke ook, negatief arbeid verricht. Het werk van Supervisors is positief, zij plegen actief overleg.'³⁸⁴ Supervisors zouden bij de wederopbouwplannen in de jaren vijftig een belangrijke rol gaan spelen, totdat ook daar de raad in 1960 een einde aan maakte. 'In December 1946 heeft zich hier ter stede een Comité gevormd, dat zich ten doel stelt het bijzonder karakter van het Hart van Den Haag, rondom de Hofvijver, dat een bekooring heeft als weinig andere stadscentra, te handhaven en waar nodig te accentueren.'³⁸⁵ Aldus het Comité Het Hart van Den Haag. Men wilde het 'typische, stijlvolle karakter van Den Haag's oude regeringscentrum', herstellen. Het comité wilde de fouten uit het verleden, zoals de trambaan die door de poort van het Binnenhof perst, teruggedraaien. Volgens het comité maakt Den Haag een verwaarloosde indruk. In dit comité zaten

380 HGA bnr 656-01 *Comité 'Het Hart van Den Haag', 1947-1953* inv.nr.:1-6

381 HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Regeling inzake de toepassing van de welstandsbeplanning der bouw- en woonverordening voor 's-Gravenhage

382 HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Briefwisseling over dit onderwerp

383 HGA bnr 828-01 inv.nr.10030: Notitie van 5-6-1950 met betrekking tot de verlenging van de welstandsregeling

384 Ibidem

385 HGA bnr 656-01, inv.nr.1: Het Jaarverslag 1947-1949:1

een aantal kopstukken uit de Haagse culturele wereld. Het was vooral een comité van burgers met belangrijke posities en niet van stadsbestuurders of architecten.³⁸⁶ Van deze voornamelijk Hagenaars zouden Van Gelder en Kalf zich mengen in het debat over de stad tussen Dudok en Roosenburg. Men zou verwachten dat het comité voor de ideeën van Dudok, De Monchy en Vrijenhoek stond en de oude waarden van het interbellum wilde herstellen. Echter, het liep anders. De jaarverslagen stonden vol met betogen over de noodzakelijke restauraties aan de gebouwen en het terugbrengen in de oude staat, het verzakte plaveisel, de verkeerde lantaarnpalen en de fontein die het niet deed. Zelfs de duiven deden het Binnenhof niet eens meer aan klaagde het comité.³⁸⁷ Het Plein had zijn aanzien verloren en was een bij elkaar geraapte zooi van verschillende bestrating, straatmeubels en lantaarnpalen. Het was verder gedegradeerd tot een levensgevaarlijk parkeerplein waarvoor men al begonnen was om de bomen om te hakken.³⁸⁸ Vanaf het wandelpad langs de Korte Vijverberg werd door de tussen de bomen geparkeerde auto's het fraaie zicht op het Binnenhof ontnomen.³⁸⁹ De Lange Vijverberg: van oorsprong een afgesloten 'boschagie ende wandelperc' met hoge iepen, schelpen-promenade-pad en prachtige gevels was verworden tot: 'een overbelaste slechtgeplaveide helling met zware vrachtwagens en vele trammen, lawaaierige fluitsignalen, chaotisch geparkeerde autos enz.'³⁹⁰ Verbeteringsvoorstellen stuitte altijd weer op ambtelijke bezwaren. Volgens het comité was de wortel van alle problemen de toename van het verkeer dat steeds verder het specifieke karakter van het hart van Den Haag ruïneerde.³⁹¹ Dudok die in het structuurplan in 1949 drie varianten voor oost-west dwarsverbindingen (grote verkeerswegen) door het hart van Den Haag had getekend kwam in conflict met het comité. Dat sprak zich in het verslag negatief uit over het structuurplan. In een van de varianten werd voorgesteld om de Kazernestraat tot de Parkstraat te verbreden ten behoeve van het verkeer. Het comité richtte een verzoek aan burgemeester en wethouders om hiervan af te zien. Het comité stelt voor om de verbindingsweg meer naar het noorden in het verlengde van

-
- 386 Leden van het comité waren: Jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland, vicepresident van de Raad van State, dr. L. Brummel, directeur der Koninklijke Bibliotheek, prof. dr. J.G. van Gelder, hoogleraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht, jhr. D.G. de Graeff, agent der Nederlandse Handelsmaatschappij te Den Haag, mr. B.Ph. Baron van Harinxma thoe Slooten, secretaris penningmeester der K.N.A.C. (Koninklijke Nederlandse Automobielen Club), dr. J.Kalf, oud-directeur van Monumentenzorg, F. Lugt, kunsthistoricus, M.A. L.A. Mellink, directeur der Amsterdamse Bank, bijkantoor te Den Haag, jhr. dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, directeur van Monumentenzorg, jhr. J.A.G. Sandberg, firmant van Helderling & Pierson, mej. mr. M.A. Tellegen, directeur van het Kabinet der Koningin, A.L.C. de Witte, secretaris archivaris der Franse Ambassade, mr. R.H. Woltjer, directeur der V.V.V. te 's-Gravenhage.
- 387 HGA bnr 656-01, inv.nr.1: Het Jaarverslag 1947-1949: 2, 3
- 388 Ibidem: 3
- 389 Ibidem: 4
- 390 Ibidem: 5
- 391 HGA bnr 656-01, inv.nr.1: Het Jaarverslag 1947-1949: 5 - 'Met grote ongerustheid ziet het Comité het steeds toenemende verkeer in het Hart van den Haag aan. Het Comité is er zich vóór alles van bewust, dat om het specifieke karakter van het Hart te bewaren, alles gedaan moet worden om dit stadsdeel van overdadig verkeer te ontlasten; dit scheidt immers onrust, veroorzaakt verzakkingen, verdrijft den voetganger en ontnemt het karakter aan het Hart van Die Haghe, waarin de wandelaar koning was.'

de Benoordenhoutseweg, langs de Nieuwe Uitleg te leggen. Het verzoek van het comité werd echter om financiële redenen afgewezen. Toch leek men bij de gemeente niet ongevoelig voor de argumenten van het comité, dat in het jaarverslag hierover meldde: 'Inmiddels schijnt het plan Dudok, wat de doorbraak aangaat, voorlopig van de baan en is men thans meer geneigd tot een hoofdroute over Javastraat of Mauritskade.' In plaats van het Lange Voorhout werd nu het Willemspark geruïneerd.³⁹² In verschillende brieven aan Suyver van stadsontwikkeling en aan de gemeenteraad beklaagde het comité zich over de verkeersingrepen rond het Binnenhof.³⁹³ In een ongedateerde conceptbrief, vermoedelijk van 12 oktober, aan het college sprak het comité zijn grote bezorgdheid uit over het idee om het regeringscentrum op de plaats van het Hertenkamp of het Haagse Bos te situeren, een idee van rijksbouwmeester Friedhoff en architect Luyt. 'Geen aantasting van Den Haag's groene stads entree.' De voorstanders van dit plan stelden dat 'de Hertenkamp een vreemd sentimenteel 'relict' zou zijn, een vergeten en verloren hoek.'³⁹⁴ In een andere ongedateerde brief aan de leden van de gemeenteraad schreef het comité: 'dat de plannen van de architecten Friedhoff en Luyt voor een nieuw Regeringscentrum een groot Haags belang schaden zouden, omdat daarbij het Bos – waartoe ook Malieveld en Koekamp behoren – zou worden aangetast.' Het comité gaf aan dat het bij de bezwaren veel instemming ontving. Het plan vond geen doorgang. Was het de onzichtbare machtige hand van het comité of was het de opinie in de stad? Vast staat dat het comité een helder stadsbeeld had van Den Haag als representatieve stad en dat de leden bestond uit de notabelen van de stad. Misschien lieten Koningin Wilhelmina en na de troonwissel de jonge Koningin Juliana zich wel persoonlijk informeren over de toestand van de stad door haar directeur van het Kabinet der Koningin Mej. Tellegen, die deel uit maakte van het Comité Het Hart van Den Haag. Voor Dudok was het vervelend dat een ooit machtige bondgenoot en lid van het comité Van Gelder zich tegen hem had gekeerd.

De verzuilingsvariant van de wijkgedachte

Het ging niet alleen om een persoonlijk conflict tussen twee architecten van betekenis, een generatiekloof, een stuurloze gemeentelijke dienst, een welstand als een soort geheime dienst, wiebelkonterij van de SDAP-ideoloog Van Gelder, uitsluiting van iedereen die wilde meepraten over de wederopbouw, verschil tussen nieuwe of oude stedenbouwkundige inzichten. Het conflict had een gelaagdheid en complexiteit die maar leken door te woekeren. Voor buitenstanders zal dat zijn overgekomen als een onontwarbare kluwen van belangen, gevoeligheden en haarkloverij.

392 HGA bnr 656-01, inv.nr.1: Het Jaarverslag 1947-1949: 6
393 HGA bnr 656-01, inv.nr.3: Correspondentie
394 Ibidem

Uiteindelijk spitste het conflict zich toe op de interpretatie van de Angelsaksische wijkgedachten.³⁹⁵ Alle architecten en stedenbouwers kwamen weer naast elkaar te staan en tegenover Van Gelder die de verzuiling in de wijkgedachte wenste te verwezenlijken. De lokale Haagse rooms-rood gedomineerde wederopbouwcoalitie had daar wel oren naar. Politiek gezien was de periode tussen 1945 en 1960 een stabiele periode in de stad waar de sociaaldemocraten en de confessionelen samen de stad bestuurden. PvdA, KVP, ARP en CHU bleven nagenoeg stabiel. In 1946 had de CPN 7 zetels en in 1958 nog maar 1, en de VVD groeide van 4 zetels in 1946 naar 11 zetels in 1958. De PvdA bleef de grootste partij na de oorlog met in 1946 en 1949 14 zetels, in 1953 zelfs 16 zetels en in 1958 15 zetels in de raad. Er waren dus alleen breed samengestelde colleges mogelijk; gezien de wederopbouwproblemen was dat ook wenselijk. De wethouder die zich bezig hield met de Dienst voor de Wederopbouw en Stadsontwikkeling, ir. L.J.M. Feber (1885-1964) van de Katholieke Volkspartij (KVP) was al van 1933 tot 1935 wethouder geweest, en hij zou van 1945 tot 1955 wethouder blijven. Hij stond bekend als een kundig en krachtadig persoon, een doener uit Delft en een praktisch bouwkundig ingenieur. Iemand die nooit zijn stukken las als hij de

395

De wijkgedachte had zijn oorsprong in de Angelsaksische stedenbouw, ook daar wilde men de vervreemding en ontworteling van de burgers een halt toeroepen door een stad op te bouwen uit kleine dorpjes (de wijken) waar iedereen elkaar kende. Een idee dat teruggaat op de schriften van John Ruskin waarbij een verband werd gelegd tussen sociale processen, ruimte en historiciteit. De socioloog Ferdinand Tönnies (1887) beschreef het onderscheid tussen gemeenschap (dorp) en maatschappij (stad). Als reactie op de verschrikkingen van de oude stad verheerlijkte men de ideale samenleving die huisde in de wijk, daar profiteerde men van de voordelen van de stad en het dorp. Sociale eenheden die rust en stabiliteit bracht bij haar inwoners: 'Neighborhood Unit'. De Amerikaanse planoloog Clarence Perry (1872-1944) ontwikkelde in 1929 het concept voor de 'Neighborhood Unit' en in zijn boek *Housing for the Mechanic Age* (1939) kreeg deze een uitwerking. Perry baseerde zijn ideeën op Howard's (1898, 1902) Garden City en de ideeën van de Schotse bioloog en socioloog Patrick Geddes (1915) over Region City. Met de wijkgedachte kregen de sociale ideeën van Ruskin zijn beslag in tuinsteden. Ruimte en identiteit werden aan elkaar gesmeed. De Angelsaksische stedenbouw van Howard, Unwin, Perry en Geddes en Lewis Mumford was dan ook geheel anders dan die van het Europese continent met de boulevards van Parijs en de Ring van Wenen of de daarop gebaseerde 'City Beautiful Movement' uit Chicago. Uitgangspunt van de 'Neighborhood Unit' was de sociale band tussen mensen die de omvang van een wijk bepaalde en bij Geddes de verbondenheid van mensen met een bepaalde locatie. Het idee van de 'Neighbourhood Unit' was dat een kind zonder gevaarlijke wegen over te steken van huis naar school kan lopen. De school, bibliotheken, kerken en speelvoorzieningen stonden centraal in de wijk, daaromheen de woningen, aan de randen van de wijken langs de doorgaande wegen lagen de winkels en voorzieningen. Doorgaande wegen werden dus verbannen uit de wijk. De wijken kwamen zo binnen een netwerk van doorgaande wegen te liggen. De wijk zelf werd door een wijkontsluitingsweg of meanderende straten ontsloten. (Osborn 1945; Mumford 1961, Hall 1988). Een 'New Town' of 'Garden City' bij Howard (1902) was een satellietstad en had een omvang van circa 30.000 a 32.000 inwoners en deze waren weer verdeeld over verschillende buurten of wijken van ca. 5.000 inwoners. Perry (1929) becijferde het aantal inwoners van een 'Low-cost suburban development' op 6.125, daarvan waren er 1.021 kinderen die gebruik maakte van één school. Een 'Neighborhood Unit' voor een industriewijk met een ander dichtheid becijferde hij op 8.800 inwoners waarvan 1.400 kinderen. Een 'Apartment-House-Unit' met woongebouwen die vijf bouwlagen op een plint hoog waren becijferde Perry op 10.000 inwoners met 1.600 kinderen. Dichtheden en woningtypologieën verschilden per soort 'Neighbourhood Unit' en vooral waar deze gesitueerd was in de stad. Lag deze in het centrum of ver buiten de stad. Bij de omvang van een Unit werd altijd de mogelijkheden van het onderwijs centraal gesteld. De wijken varieerde dus tussen 6.000 en 10.000 inwoners. Op het Europese continent dacht men anders over de omvang van de wijk. Ter vergelijking, bij Otto Wagner in het begin van de twintigste eeuw in het uitbreidingsplan van Wenen telde een 'wijk' tussen 100.000 en 150.000 inwoners, de wijk had meer een juridische betekenis dan dat het mensen bond.

raadszaal betrad, aldus Van der Sluijs. De sociaaldemocratische en confessionele stadsbestuurders hadden alle vertrouwen dat met Feber de wederopbouw in goede handen was. Deze Hollandse variant van de wijkgedachte kon dus op een ruime meerderheid in de raad rekenen.³⁹⁶ De wijkgedachte zelf werd volgens Aardoom (2007) in Den Haag pas voor het eerst expliciet genoemd in de raadstukken bij de behandeling van de begroting op 16 en 17 maart 1948.

Het Plan 2000 volgde het idee van de 'Neighborhood Unit' van Perry (1929, 1939) en had wijken tussen de 10.000 en 20.000 inwoners, verdeeld over buurten met ca. 1.000 inwoners. De Angelsaksische wijk in de ogen van Perry was als een dorp van 6.000 tot 10.000 inwoners naast een ander dorp, verbonden met snelwegen. De stad werd tot een aaneenschakeling van dorpjes. Perry wilde met de wijkgedachte de sociale verbrokkeling en massificatie van de woningbouw een halt toeroepen. De wijk zou geborgenheid moeten brengen en een rijk gemeenschapsleven moeten stimuleren. Een mens zou zijn hele leven in dezelfde wijk moeten kunnen wonen. De maakbare samenleving vond met de principes van de wijkgedachte die Perry aanreikte een gewillig oor bij veel bestuurders in het gehavende naoorlogse Nederland.

In Nederland werd het concept van de 'Neighborhood Unit' door De Commissie Bos overgenomen, uitgewerkt en geïntroduceerd. Ir. A. Bos was de Directeur van de dienst Volkshuisvesting in Rotterdam. Deze Commissie Bos bestond uit tien personen afkomstig uit de gezondheidszorg, het onderwijs en de kerken. W. van Tijen was de enige architect in deze groep. Tijdens de oorlog hield de commissie zich bezig met de behoefte van de bewoners van de stad. Dit resulteerde in 1946 in de publicatie: *De stad der toekomst, de toekomst der stad*. De kern van de wijkgedachte zoals de Commissie Bos die had verwoord in haar boek was dat het isolement van de stedeling zou afnemen en de gemeenschapszin zou worden bevorderd. Als reactie op de bestaande stad, die door haar chaotische onoverzichtelijkheid de vervreemding en het isolement van haar bewoners in de hand zou werken, propageerde de commissie een nieuw stedenbouwkundig organisatieprincipe: het principe van de wijkvorming. In een lezing op 11 januari 1947 naar aanleiding van de tentoonstelling Den Haag Bouw op gaf Bos een toelichting op de problemen van de stad en de oplossingen. De Commissie Bos adviseerde 30.000 inwoners per wijk, een tegemoetkoming aan de verschillende zuilen, zodat ieder zijn eigen kerkgemeenschap kon onderhouden in één wijk. Ook in Den Haag wilden de bestuurders onder invloed van Van Gelder dat graag. De verzuiling werd zo vastgeklonken aan de wijkgedachte en de Haagse megawijken waren in blauwdruk al klaar.

De theorie van de wijkgedachte werd ook door de kerngroep van de Studiegroep Woningarchitectuur van de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) tussen 1942 en 1945 bestudeerd als voorbereiding op de naoorlogse opgave. Om een breed draagvlak te hebben nodigde de kerngroep architecten uit de verschillende stromingen uit om mee te denken. W. van Tijen was voorzitter, verder waren P. Verhagen, J.F. Berghoef, S.J. van Embden, B. Merkelbach en D. Postel deel van deze groep (Van Bergeijk 1995: 113). Een andere visie na de oorlog was die van Groep 32. In een boek: *Bouwen van woning tot stad* (1946) mengden architecten, zoals Piet Zanstra, zich in de discussie en kwamen tegenover Van Eesteren te staan met zijn ideeën die in het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam uit 1935 waren verzilverd. 'Wij begonnen de stad als primair te zien, waarvan het plan en de vorm hun stempel op wijk, blok en woning drukken, schaal en houding der architectuur bepalen.' (8). Volgens Van Bergeijk (1995: 115) zochten zij wel naar de eenheid van plan met goed begrensde wijkvormen, maar de wijk diende toch in verhouding te staan tot het geheel. Een van de architecten van Groep 32, Zanstra, zou in Den Haag uiteindelijk belangrijke werken uitvoeren in de betere wederopbouw wijken zoals Mariahoeve, Duttendal en Leyenburg. Voor P. Bakker Schut stonden de geestelijke waarden van de bevolking centraal in de wijk en dat betekende dat in elke wijk één kerk per kerkgenootschap voorzien moest worden (Bakker Schut 1948: 253).³⁹⁷ De omvang van een wijk werd afgestemd op de omvang van de verschillende zuilen die naast elkaar bestonden in één wijk. Verder werd de greep op het geestelijk leven vergroot door voorzieningen nabij de kerk te projecteren. De verzuiling en de wijkgedachte handelden voornamelijk over de 'grote' kerken (Bakker Schut 1948: 253).³⁹⁸ De wijk volgens Bakker Schut zou in optimale omvang ongeveer 20.000 inwoners moeten hebben (Bakker Schut 1948: 254).³⁹⁹ Dat was 10.000 inwoners minder dan de wijk zoals Bos die zag. Voor gemeenten betekende de wijkgedachte een decentralisatie van culturele voorzieningen naar de wijken en daardoor een dieper binnendringen in de persoonlijke levenssfeer van de bewoners. De wijk werd de sociale bouwsteen waarmee de samenleving werd herbouwd.

-
- 397 'Het is mede de taak van de stedenbouwkundige en de architect om met de stoffelijke middelen, die hun ten dienste staan, uitdrukking te geven aan de geestelijke waarden, die leven in een bevolking. De kerk, als middelpunt van het godsdienstig leven in een wijk of parochie, vraagt derhalve als gebouw bijzondere aandacht en mag een waardige plaats in de stedelijke opbouw eisen. Uit de wijkgewijze organisatie van de grote kerkgenootschappen vloeit in den regel de behoefte voort aan één kerkgebouw per woonwijk van deze gemeenten.... Naast of bij het kerkgebouw wordt gewoonlijk een wijkgebouw noodzakelijk geacht, waarin samenkomsten kunnen worden gehouden en eventueel spreeklokalen kunnen worden ingericht. In ieder geval zijn ruimten nodig voor het geven van godsdienstondericht en het houden van kerkeradsvergaderingen en dergelijke bijeenkomsten.'
- 398 'Het is evenwel bekend, dat de Nederduits Hervormden en de Rooms-Katholieken de grootste kerkelijke groepen vormen, met een ver doorgevoerde wijk- resp. parochie-indeling. In een groot aantal wijken bevindt zich bovendien een Gereformeerde kerk.'
- 399 'In uitbreidingsplannen wordt in eerste instantie gerekend op tenminste 3 kerkgebouwen voor een wijk van ±20.000 inwoners (1 Ned. Herv. Kerk, 1 R.K. kerk, 1 Gereformeerde kerk of kerk voor ander genootschap).'

Het argument dat Bos aanvoerde voor het grote aantal bewoners in de wijk was dat elke culturele zuil zijn eigen sociale en culturele leven en voorzieningen zou willen behouden binnen de wijk (Bos 1946: 339).

De ideeën van de Commissie Bos werden voor de Haagse situatie verder uitgewerkt door De Speciale Commissie voor het Wijkvraagstuk die werd voorgezeten door Van Gelder die met de wijkgedachte zijn oude ideeën over het karakter van Den Haag zag gloren. P. Bakker Schut kwam aan de zijlijn te staan. Na zijn pensioen in 1941 schreef Van Gelder het boek *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worden moge* (1946) dat veel indruk maakte op de raadsleden. In dat boek betoogde hij dat de bebouwing in Den Haag te laag was maar dat het door vele bewoners werd ervaren als: 'tuinstadachtig en genoegelijk; het ééngezinshuis lijkt wel een Hollandsch ideaal!'⁴⁰⁰ De speciale commissie deed onderzoek in de periode 1946 en 1947 en bracht rapport uit aan de gemeente. Volgens Van Gelder moest er naast de wederopbouw ook sprake zijn van een vernieuwing op sociaal en cultureel gebied. Daarbij verwees hij naar de Commissie Bos, maar hij ging verder dan deze commissie. Er werd getracht een brede commissie samen te stellen, maar de meeste leden werden aangezocht op voorspraak van Van Gelder. Aardoom (2007) stelde vast dat de samenstelling van de commissie toch heel nadrukkelijk het stempel van Van Gelder droeg. De nadruk kwam sterk te liggen op culturele aspecten en het was opvallend hoeveel aandacht er werd besteed aan de vertegenwoordiging van de verschillende zuilen in de commissie.

In zijn (vertrouwelijke) Amice-brief van 18 januari 1946 aan vermoedelijk burgemeester De Monchy stelde Van Gelder de leden van zijn commissie voor die in deelcommissies die rapportages zouden uitbrengen die zou worden gebundeld.⁴⁰¹ In deze vertrouwelijke brief was Van Gelder weinig vleidend over het gesuggereerde voorzitterschap van de voormalige wethouder en architect Machiel Vrijenhoek. Van Gelder stelde 'dat een figuur als Vrijenhoek niet de meest geschikte is. Van enigszins cultureel verder zien dan de naaste omgeving heb ik hem nooit verdacht.' Een ongenueanceerd oordeel over een bestuurder die tijdens het interbellum Den Haag De Schoone Eenheid bracht.

400 Van Gelder, 1946: 9 - 'Het bebouwde oppervlak had zich nog belangrijk uitgebreid met nieuwe wijken, waarvan het woonhuistype steeds meer aan esthetische eischen ging beantwoorden; wel bleef in het algemeen de bebouwing laag, - te laag zou men zeggen in vergelijking tot de breedte der straten en daarom voor het stadsbeeld weinig imposant, evenwel voor vele bewoners tuinstadachtig en genoegelijk; het ééngezinshuis lijkt wel een Hollandsch ideaal! Het kostte der gemeenschap intusschen wel veel geld!'

401 'Kerkelijk leven: dominee F. Keyn, 'Remonstrant zéér gezien óók bij de orthod. Hervormden en bij de Katholieken'. Hygiënische zorg en Economische en Sociale samenwerking: huisarts D. van Veen, 'arts, Gereformeerd, die de ziel is van een wijkvereniging (...) in het Belgisch Park'. Ontwikkeling: D. van Staveren en dr. H.E. Greve, directeur van de Openbare Leeszaal. Kunstleven: dr. G. Knuttel, 'die voor algemeen vormende dingen steeds veel heeft gevoeld'. Lichamelijke ontwikkeling: dr. D.G.G. van Ringelestein. Jeugdwerk: M.A. van der Sluys, secretaris van het district Den Haag van de Nederlandse Jeugdgemeenschap. Stedenbouwkundige vragen: ir. J.W.E. Buys en de eerdergenoemde Vrijenhoek.' Later werd mr. E. Heringa, die van 1945 tot 1949 voorzitter was van de *Raad van Toezicht en Advies van de Haagse Jeugdherberg*, als lid toegevoegd. Voor het katholieke volksdeel trad rector J.Th.M. Kraakman toe als lid; hij was geestelijk adviseur van diverse katholieke organisaties.

Aanvankelijk vroeg de gemeente Van Gelder om mee te denken over de invulling van de wijkgedachte maar op de eerste vergadering op 27 maart 1946 was Van Gelder voorzitter en werd de voormalig wethouder Vrijenhoek commissielid voor stedenbouwkundige vraagstukken. Het was opvallend dat in een dergelijk belangrijke commissie die handelde over de ruimtelijke ordening nauwelijks deskundigen op dat gebied zaten. Dominees en vertegenwoordigers van de verschillende zuilen bepaalden het stedenbouwkundig beleid. Het rapport besloot met een groot aantal aanbevelingen aan de gemeente. De belangrijkste was dat centraal in de wijk één wijkcentrum moest worden gesticht om alle activiteiten te coördineren. Elke wijk één soort dorpskern, waar verschillende geloofsgemeenschappen samen of naast elkaar de vorming van de burger ter hand zouden nemen.

Op 26 maart 1949 verscheen in de *Haagsche Courant* een bijlage onder het motto 'De "wijkgedachte" wijst u de weg naar verbetering van uw woonomgeving!' In een eigen bijdrage schreef de PvdA-minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting dr. mr. J. in 't Veld dat: '... men het vraagstuk niet meer eenzijdig van de technische kant heeft bekeken, maar van de sociologische kant en daarvoor in een veel breder licht heeft gesteld.' en '... het nu niet meer het vraagstuk alleen van de grote stad [is], maar het aldus het vraagstuk [wordt] van het behoud der democratie en het behoud van de Westerse beschaving.' (Aardoom 2007: 132, citaat uit *Haagsche Courant*). In de liberale *Nieuwe Courant* stond op 5 juli 1949 een kritisch artikel over het rapport van de Speciale commissie voor het wijkenvraagstuk met de onderkop: 'Voorstellen zijn onuitvoerbaar, omdat weinig of geen rekening wordt gehouden met het bestaande. Oppervlakkige beschouwingen over ingewikkelde vraagstukken.' De commissie zou volgens de schrijver te simplistisch hebben geredeneerd door een rechtstreeks verband te leggen tussen het opkomen van het 'asphaltproletariaat' in de miljoenensteden en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Ook verweet de onbekende auteur van het krantenartikel de commissie een te elitaire kunstopvatting te hebben. In *Het Vaderland* van 21 oktober 1952 schreef prof.dr.ir. van Beusekom een positief artikel met de titel: 'Wijkgedachte contra massaliteit, Iedere wijk één Hervormde en één Katholieke kerk. Sociologisch onderzoek noodzakelijk'. Van Beusekom betoogde dat de grote steden geen magistrale kerkgebouwen meer nodig hadden. Iedere wijk heeft behoefte aan een kerkelijk centrum met ongeveer 600 plaatsen en een eigen wijkkerkraad, waar ook de predikant, de vicaris, de wika, de diaken, de wijkverpleegster, de sociaal werkster, de jeugdleiders, de ouderen, de huisvrouwen en de jongeren een plek zouden kunnen vinden. In de vergadering van de speciale commissie van 8 mei 1946 betoogden commissieleden Van Staveren en Buys dat het wijkprobleem in eerste instantie een stedenbouwkundige zaak was. Met een goede stedenbouwkundige opzet van de wijk werd de wijkgedachte vanzelf gestimuleerd. Commissielid en medicus dr. D.G.G. Van Ringlestein kon zich hiermee verenigen maar had 'van Ir. Bakker Schut de waarschuwing ontvangen, dat de Commissie zich niet op stedenbouwkundig terrein behoeft te begeven; hiervoor zouden andere commissies zijn.' Het rapport van de Speciale Commissie voor het Wijkvraagstuk werd in december 1947 aan het college van burgemeester en wethouders uitgebracht. In de grote demografische studie over

de ruimtelijke ordening en volkshuisvesting werd er door Bakker Schut (1948) naar verwezen. Het rapport ging een ferme stap verder dan het rapport van de commissie Bos. De wijkgedachte kreeg een sterk culturele en opvoedende betekenis, met het wijkcentrum en de verschillende zuilen als middelpunt.

Dudok, P. Bakker Schut, F. Bakker Schut en de architecten van het Plan 2000 waren allemaal overtuigd van de wijkgedachte (Bakker Schut 1948, 253, 254), maar zij waren onaangenaam verrast door deze vergaande vormingsambities en verzuilingsdrift van Van Gelder cum suis. Voor het structuurplan was het de leidraad. F. Bakker Schut, die net benoemd was tot hoofd directeur van de Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling, herhaalde in de *Haagsche Courant* van 26 maart 1949 het standpunt van zijn vader P. Bakker Schut en Dudok dat: 'van stedenbouwkundig standpunt bezien, de mogelijkheid van de wijkgedachte zeer zeker aanwezig maar primair is de stadsgemeenschap, secundair de wijkgemeenschap'. Hiermee herinnerde hij fijntjes aan de toelichting van Berlage uit 1909 op zijn plan en de discussie over de stad die men als geheel moest blijven zien in plaats van een optelling van tuinsteden. F. Bakker Schut betoogde verder dat men pas tot de bouw van wijkcentra over diende te gaan als de behoefte daar was. Uiteindelijk werden tussen 1950 en 1960 alle stedenbouwkundige principes terzijde geschoven en zouden er in Den Haag Zuidwest wijken komen van tussen de 35.000 en 40.000 inwoners met povere voorzieningen. Den Haag Zuidwest, de stad van de goede bestuurlijke bedoelingen, kreeg hierdoor zijn halfslachtige karakter, immers de beloofde voorzieningen bleven achter. Weer was Den Haag een half stadsbeeld rijker.

Het debat van 22 januari 1949: Gemeenschapszin versus individualisme?⁴⁰²

Tijdens het congres op 22 januari 1949 in het Kurhaus ter gelegenheid van het verschijnen van de *Studie Structuurplan voor Groot 's-Gravenhage* (1949)⁴⁰³ van Dudok liepen de gemoederen hoog op. Rond die tijd verscheen ook Het Plan 2000 in boekvorm (Hornstra, Luyt, Munnik, Nuyten, Verhave 1949) waarmee er olie op het vuur werd gegoten. Hier spraken alle criticasters, de architecten van Het Plan 2000, de planoloog Geijl en ook de architect Van den Broek. Dudok verdedigde zijn structuurplan, maar de verhoudingen in de gemeenteraad en de stad waren veranderd. Dudoks plan werd typisch Haags genoemd omdat de wegen de morfologie van het landschap volgden: het orthogonale wegennet parallel aan en loodrecht op de strandwallen. Verder kreeg de stad een scherpe grens maar was open naar het omliggende land en had een duidelijke rechthoekige hoofdvorm.

402 HGA standaardsignatuur: Yk 59 - *Het structuurplan van 's-Gravenhage – Kort verslag van de handelingen op het aan het door de stedenbouwkundige-architect W.M.Dudok ontworpen plan gewijde congres, dat gehouden werd op 22 januari 1949 te Scheveningen, onder auspiciën van de stichting Wederopbouw 's-Gravenhage* (1949)

403 Na degelijk voorwerk in *Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage* (1948) door Dienst voor de Wederopbouw & P. Bakker Schut.

De brede groenstroken tussen de nieuwe wijken herinnerden aan het lommerrijke groen waar Den Haag zo bekend om was. Dudok verdedigde zich tegen de kritieken en het debat spitste zich toe op de volgende punten:

- Het eindbeeld dat Dudok schetst en het vastleggen van de architectuur.
- De verwezenlijking van de door de gemeente gewenste wijkgedachte.
- De ligging van het cultuurcentrum buiten het stadshart.
- De ligging van openbare gebouwen in de stad.
- Het ontbreken van voorzieningen in de verschillende wijken.
- Doorgaande wegen door de stad.

Op het eerste punt kwam Dudok de Haagse architecten tegemoet, hoewel hij de samenhang van de gebouwen belangrijk vond en bleef benadrukken. Volgens de architecten van Het Plan 2000 waren de overige punten het gevolg van de esthetische opvattingen van Dudok en het ontbreken van een geleding volgens de wijkgedachte. In de ogen van Dudok werd de wijkgedachte misbruikt en vertroebeld door de verzuilingsagenda van Van Gelder en zijn commissie. Maar criticasters wezen erop dat het esthetische plan van Dudok eerder van ruimtelijke effecten en beeld uit ging dan van de sociale geledingen van de stad. De sociale organisatie van de stad, volgens de wijkgedachte, was voor Dudok geen uitgangspunt, hoewel hij dat wel benadrukte in zijn toelichtingen. Geijl wees er in zijn preadvies over dit plan verder op: 'Dat volgens hem [Dudok] de plaats van de belangrijkste gebouwen in de wijken meer door te verwachten architectonische effecten dan door sociale overwegingen zou zijn bepaald.' De wijkgedachte was bewust uit de weg gegaan om de verzuiling te kunnen vormgeven.⁴⁰⁴ Dudok herhaalde zijn eerdere bedenkingen, die hij twee jaar eerder had geuit in het vaktijdschrift *Bouw* over het optimisme voor wat betreft de gemeenschapszin die men vooronderstelde bij de wijkgedachte: 'Doch de verwachtingen van een grotere gemeenschapszin in de toekomst zijn voor een niet gering deel illusoir gebleken.'⁴⁰⁵ Dudok betwijfelde of bij 'ons volk' de behoefte aan een bindend wijkleven aanwezig was. En zeker voor de stad Den Haag was hierover twijfel. Terwijl sommigen nog geloofden in de gemeenschapsgedachte (Van Gelder) en de daarmee samenhangende gelijkheidsgedachte, voorzag Dudok de afkalving van dat ideaal en de opkomst van de individualisering van de maatschappij: het oude spook van het individualisme waar ooit Berlage en de SDAP tegen ten strijde trokken. Dudok waarschuwde: 'Wees voorzichtig met teveel aan het geografische stramien vast te houden bij de verwerking van de wijkgedachte in een structuurplan; let vooral op de sociale structuur van de bevolking; geen splitsing in verschillende culturele centra naar religieuze of sociale bevolkingsstructuur binnen wijkverband, zoals sommige critici van 't plan wensen;

404

HGA standaardsignatuur: Yk 59: 4 - *Het structuurplan van 's-Gravenhage – Kort verslag van de handelingen op het aan het door de stedenbouwkundige-architect W.M.Dudok ontworpen plan gewijde congres, dat gehouden werd op 22 januari 1949 te Scheveningen, onder auspiciën van de stichting Wederopbouw 's-Gravenhage* (1949)
Ibidem: 40

405

dit werkt naar mijn mening funest; zoek contact met hetgeen op het gebied van het wijkleven groeiende is en welke behoeften er in de praktijk blijken te bestaan voor de indeling van de wijk met bijbehoren; indien van gemeentewege tot verwezenlijking van de wijkgedachte in het structuurplan wordt besloten, lijkt het gewenst, dat de betrokken architect die binnen een bepaalde wijk het plan Dudok moet verzorgen, zich terdege van de sociale structuur en alle factoren daarmee samenhangende op de hoogte stelt, alvorens zijn wijk op papier in te delen.⁴⁰⁶ Dudok wees er fijntjes op dat de wijkverenigingen niet waren gehoord of werden betrokken bij de opbouw van een nieuwe wijk. De wijkgedachte was, in de Hollandse variant, een top-down beleid dat vooral de verzuiling van Van Gelder cum suis vorm gaf.

Ook de status van het centrum speelde een belangrijke rol. In de Haagse situatie en ook bij Dudok was dit uiteengelegd over een groot gebied. Professor Van den Broek wees er ook op dat elke stad een eigen karakter heeft en dat het voor Den Haag er niet altijd een is van blijheid en openheid, zoals velen dat gaarne willen zien, een uitspraak die oorspronkelijk kwam van Dudok. Volgens Van den Broek wordt de indruk die men van een stad krijgt bepaald door de begrippen centrum, binnenstad, city, die door de ontwerper van het plan niet steeds duidelijk onderscheiden zijn. Naar de mening van deze inleider zou de eigenlijke binnenstad slechts een oppervlakte beslaan van een derde in de lengte en een derde in de breedte van het gebied dat Dudok als centrum aanduidt. Het plan zou in karakter winnen, wanneer de city niet te groot was en inderdaad een gebied waarin de voetganger 'koning' zou zijn, aldus Van den Broek: het verkleinde centrum van Den Haag, binnen de binnenringweg van Het Plan 2000. Uiteraard speelde de historische kern van Den Haag een belangrijke rol.⁴⁰⁷

406

Ibidem: 10

407

Van der Sluijs, een goede vriend van Van den Broek, was vanaf 1946 ambtenaar en stedenbouwkundige bij de gemeente Den Haag en van 1962 tot 1983 directeur van Stadsontwikkeling. In deze periode stuurde hij de wederopbouw. Hij blikte terug en vergeleek het structuurplan van Dudok (en Bakker Schut) met het Het Plan 2000 (Van der Sluijs, 1989: 67). Een van de verschillen was dat in Het Plan 2000 de binnenstad uiteindelijk vrijwel geheel zou worden 'omgeschoffeld'. Volgens Van der Sluijs verfoeide Dudok dat. Maar Dudok vergat daarbij dat de wegenstructuur die hij in zijn structuurplan lanceerde het stadscentrum ook in zijn meest waardevolle gedeelte ernstig zou schaden. Ook in de *Studie Structuurplan voor Groot 's-Gravenhage* (1949) van Dudok doorkruisten wegen kwetsbare historische delen van de stad, aldus Van der Sluijs. Dudok deelde de stad op in stadsdelen tussen doorgaande wegen, deze vierendeelde hij weer met lokale ontsluitingswegen en wat er overbleef deelde hij weer met buurtontsluitingswegen. Een raster van wegen met verschillende hiërarchieën verdeelde de stad in losse buurtjes.

Vooral Van den Broek irriteerde Dudok met de kritiek op het structuurplan. Dat lokte weer een uitspraak van Dudok uit die vond dat in Het Plan 2000 alle oude stadselementen worden doodgedrukt door de schaal van de verkeerspleinen en de schaal van de nieuwe bebouwing.⁴⁰⁸ Maar het tij was gekeerd ten gunste van de mogelijkheden die de nieuwe middelen en technieken aan de stedenbouw gaven, zoals Het Plan 2000 en de ideeën van de CIAM lieten zien. De tijd van de Schoone Stad van Berlage en Dudok was definitief voorbij. Ondanks dat de ideeën daarover bij een project zoals Mariahoeve weer ingang vonden, maar dan op een geheel nieuwe manier.⁴⁰⁹

In de raadsvergadering van 18 en 19 juli 1949 besprak men het Structuurplan van Dudok, het plan werd omschreven als magistraal, maar het moest wel flexibel zijn, en woningbouw in meer dan vier woonlagen is niet Haags, aldus Van der Sluijs in zijn terugblik. Het plan werd echter nooit vastgesteld door de raad maar als richtinggevend gezien (Valentijn 2002: 14). Dudok was verder verbolgen over de door Rijkswaterstaat gedragen Utrechtse-, Leidse- en Rotterdamsebaan uit Plan 2000 waarvan de uitvoering planologisch werd voorbereid (Teunissen). Nadat Dudoks oude vriend Oud van de nieuwe directeur F. Bakker Schut van de gereorganiseerde Dienst van Wederopbouw en Stadsontwikkeling de opdracht had gekregen voor het Congresgebouw, een opdracht die aan Dudok was beloofd, gaf deze op 1 juli 1951 de opdracht voor het Structuurplan terug aan de gemeente Den Haag. Hij ging in 1954 met pensioen, teleurgesteld over de slangenkuil Den Haag.

408 Van der Sluijs 1989: 67 - 'Een plan dat nagenoeg de gehele city in een halve eeuw in spronggewijze mutaties ondersteboven meent te kunnen werpen en een verkeerssysteem ontwikkelt, dat dergelijke ondermijnende amoveringen in het centrale stadslichaam ook inderdaad noodzakelijk maakt, bewijst dat de samenstellers het wezen van de stad niet verstaan en gespeend zijn van datgene, wat allereerst vereist is voor een stedenbouwkundige, werkelijkheidszin (...). Maar nog veel erger is dat waardevolle oude stadselementen, die de architecturale betekenis van deze stad vormen, totaal misplaatst zijn, volkomen worden doodgedrukt, door de schaal van die nieuwe verkeerspleinen met een bebouwing die absoluut disharmoniseert met de sfeer van deze fraaie Nederlandse stad.'

409 Een van de grootste mythes was dat toen Dudok teleurgesteld Den Haag verliet er ook een eind kwam aan de ideeën die tijdens het interbellum domineerden. Het tegendeel lijkt eerder waar. Van Bergeijk zei hierover: 'Anders dan in Hilversum, waar hij jarenlang vanuit een vaste positie had kunnen werken, werd in Den Haag en andere steden zijn autoriteit steeds ter discussie gesteld. Zijn plannen werden schakels in een onderhandelingsproces en verdwenen na verloop van tijd in de kast.' (Van Bergeijk, 1995: 124) De mythe was dat zijn plannen in de kast verdwenen, dat is onjuist. De essentie en de structuur van de plannen zouden in Den Haag nog jarenlang het stramien vormen waarbinnen de wederopbouw werd vormgegeven. Ook de samenhang tussen stedenbouw en architectuur zou een Haags thema blijven. De Groep Roosenburg (ironisch genoeg) zou dat als belangrijk uitgangspunt zien, in Mariahoeve speelde zelfs een belangrijke rol, net zoals in de latere uitbreidingen rond Loosduinen de groenstroken verschenen. Echter, Dudok en P. Bakker Schut, beide geen verkeerskundige, onderschatten de gevolgen van het verkeer voor de Den Haag, de binnenstad zou worden geruïneerd als het structuurplan zou worden uitgevoerd. Zij sloten zich te veel af voor nieuwe stedenbouwkundige inzichten. Dudok en Bakker Schut dreven door hun vasthoudendheid de polemiek op de spits, zo is het beeld ontstaan van de harde overgang in Den Haag in 1950.

§ 6.3 De saaiheid en eenvormigheid van Den Haag Zuidwest

De krachtdadige aanpak bij de uitleg van Den Haag Zuidwest met kraanbanen en prefabbouwssystemen was vooral te danken aan het driemanschap wethouder Feber (1945-1955)⁴¹⁰, hoofddirecteur F. Bakker Schut (1949-1961)⁴¹¹ en bouwondernemer Zwolsman.⁴¹²

- 410 Van der Sluijs 1989: 126,127 - De wethouder die zich vooral bezig hield met wederopbouw, stadsontwikkeling en volkshuisvesting was de schrijver en ingenieur technische wetenschappen ir. L.J.M. (Louis Jean Marie) Feber (1885-1964), van de Katholieke Volkspartij (KVP), hij zou van 1945 tot 1955 wethouder blijven. Een kundig en krachtdadig persoon volgens Van der Sluijs. Van 1945 tot 1953 was hij wethouder van Wederopbouw en Openbare Werken (Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling, Gemeentelijke Woningdienst, Bouw- en Woningtoezicht, Gemeentewerken, Gemeenteplantsoenen en Wederopbouw). Van 1953 tot 1955 wethouder van Wederopbouw (Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling, Dienst voor het gemeentelijk Grondbedrijf en Gemeentelijke Woningdienst). Voor de oorlog was Feber al even wethouder geweest van 1933 en 1935 en had een rol gespeeld in het afstoppen van de grondpolitiek van de SDAP. Volgens Van der Sluijs was Feber aanvankelijk een hooggewaardeerd man, maar toen de gemeentelijke aanneemaatschappij NV Hawoma failliet ging werd hij daar verantwoordelijk voor gehouden. Dit bedrijf had als doel om woningen te bouwen met korrelbeton, dat is beton met gebroken puin (van de saneringen) als toeslag. Feber was president-commissaris bij dat bedrijf. Een tijdje later werd bekend dat Feber ook president-commissaris was van een particulier bouwbedrijf dat door de fiscus op het matje was geroepen. Van der Sluijs vertelde niet om welk bedrijf het ging.
- 411 Van der Sluijs 1989:16 - Het stevige beleid dat door civiel ingenieur ir. Frits Bakker Schut (1903-1966) en de Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling vanaf 1949 na de reorganisatie van de dienst was ingezet, kreeg bijval uit de politiek en van Feber. Na het vertrek van Feber kwamen ook de positie en het functioneren van Bakker Schut steeds meer in het geding. Het nieuwe college van burgemeester en wethouders was niet tevreden over de onbeheersbare uitgaven bij de wederopbouw. Bakker Schut vertrok per 31 december 1961 na ernstige problemen met de het toenmalige college. De functie van hoofddirecteur werd met het vertrek van Bakker Schut opgeheven. Vanaf 1 januari 1955 was Van der Sluijs al benoemd als directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en in 1962 werd die benoeming definitief. De positie van hoofddirecteur was anders dan die van directeur. Bakker Schut vertrok naar het bouwbedrijf Zwolsman. Daar trof Bakker Schut ex-minister-president Louis Beel die daar in 1956 commissaris was geworden. Beel was van 1946 tot 1948 en van 1958 tot 1959 minister president van Nederland, afkomstig van de KVP.
- 412 Sluijs 1989; Provoost 1991, http://nl.wikipedia.org/wiki/Reinder_Zwolsman (2011-11) De in 1946 tot het katholicisme bekeerde zakenman, geldschieter, bouwondernemer en projectontwikkelaar Reinder Zwolsman (1913-1988) werd een groot sponsor van de KVP en andere goede doelen. Zwolsman introduceerde met zijn Verenigde Aannemings Bedrijven v/h Zwolsman het prefabricage-bouwstelsel waarmee op zeer grote schaal woningen kon worden gebouwd. Veel nieuwe productietechnieken zoals prefab betonbouw en kraanbanen waarlangs de wijken werden gebouwd werden ontwikkeld door Zwolsman. Na een aantal fusies werd het bouwbedrijf in 1960 samengevoegd tot Intervam. Na 1961 kocht Zwolsman de Landbank, een bank met veel onroerend goed. In 1962 verwierf Zwolsman de Exploitiemaatschappij Scheveningen (E.M.S.) inclusief het Kurhaus en het Circustheater. Ook werd Zwolsman actief in commerciële televisie. Een belangrijk project van Zwolsman was o.a. het winkelcentrum 'In de Bogaard'. De moderne bouwprojecten van Zwolsman wekte klaarblijkelijk weerstand, het ministerie van Volkshuisvesting dwarsboomde regelmatig zijn bouwplannen. Geïrriteerd hierdoor weigerde Zwolsman in 1963 het Kurhaus hotel ter beschikking te stellen voor een NAVO-conferentie. Hiermee chanteerde Zwolsman openlijk de Nederlandse regering om soepelheid te tonen bij zijn bouw- en verbouwingsaanvragen. De gemeente Den Haag was furieus en burgemeester Kolfshoten (RKSP/KVP) veegde in zijn nieuwjaarstoespraak voor 1964 de vloer aan met Zwolsman's plannen en beschuldigt hem van megalomanie. In de periode 1962-64 ontwikkelde de Exploitatie Maatschappij Scheveningen (EMS) van Zwolsman een plan met de Italiaanse constructeur Pier Luigi Nervi. Het hoogtepunt was in 1965 met een fraaie toren van 130 meter hoog aan de Schedeldoekshaven.

>>>

De jaren 1950 tot 1961 waren in Den Haag een hoogtepunt in het aantal woningen dat er werd gebouwd. Na de oorlog lag de bouw nagenoeg stil, in 1949 werden er 1446 woningen opgeleverd, in 1950 al 3109 woningen. Tussen 1950 en 1961 werden jaarlijks tussen de 3000 en 4000 woningen opgeleverd. In 1961 nog 2640 woningen. Daarna zou de woningbouwproductie sterk afnemen en terugzakken naar ca. 1000 woningen per jaar, met uitschieters in 1966 en 1976 met 2289 en 2280 woningen en 1972 en 1973 met slechts 695 en 846 woningen (Van der Sluijs 1989: 56). In 1945 waren er in Den Haag 450.949 inwoners, in 1950 al 558.849 inwoners en dat groeide door naar het historisch hoogtepunt van Den Haag in 1959 met 606.825 inwoners. Uiteindelijk werden er in Den Haag Zuidwest wijken gebouwd voor grote aantallen bewoners, Moerwijk 35.000 inwoners (stedenbouwkundig ontwerp Berlage en Dudok), Morgenstond 35.000 inwoners (stedenbouwkundig ontwerp Dudok), Berestein en Vrederust-Bouwlust 40.000 inwoners (stedenbouwkundig ontwerp Van den Broek). In totaal bouwde men er in korte tijd een woningzee met 110.000 inwoners, voornamelijk in woningwetwoningen in vier bouwlagen. Na het vertrek van Feber in 1955 en van F. Bakker Schut in 1961 viel de bouwproductie stil. Of het vertrek een van de oorzaken is of dat ook de maatschappelijke en economische situatie daarbij een rol speelde of misschien ook omdat Den Haag al haar bouwgrond had volgebouwd is onduidelijk, al deze factoren speelde vermoedelijk een rol. Na 1960 zou de bevolking van Den Haag snel afnemen en vrijwel alle oude wijken ontvolken tot een dieptepunt dat tot het jaar 2000 zou aanhouden.⁴¹³

De bebouwing in zuidwest volgde de lange lijnen van de bestaande wegenstructuur parallel aan de strandwallen: Meppelweg, Hengelolaan en Erasmusweg. Daartussen lagen de kortere dwarsverbindingen die soms versprongen en soms doorliepen, zoals de Dedemsvaartweg, de Lozerlaan en de Leyweg. Het groene assenkruis van Dudok. Stedenbouwkundige verschillen in Den Haag Zuidwest zijn er vooral doordat de wijken in verschillende perioden werden gebouwd. Stapsgewijs werd het gesloten bouwblok (Berglage - Moerwijk) getransformeerd naar het open bouwblok samengesteld uit strokenbebouwing rond een binnenterrein (Dudok - Moerwijk, Morgenstond) en het stedenbouwkundige stempel in het vrije groen (Van der Broek - Berestein en Vrederust-

>>>

Hoewel het plan aanvankelijk werd goedgekeurd verhinderde een procedure bij de Kroon dat het ontwerp ook werd uitgevoerd. De Kroon deed tevens de uitspraak dat hoger bouwen dan 70 m ter plaatse niet aanvaardbaar was. Voor het eerst werd het argument gebruikt dat vanaf de Plaats, het beeld van het oude Binnenhof niet mocht worden verstoord door hoogbouw op de achtergrond. Teleurgesteld verkocht Zwolsman het plan in 1970 aan het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds en die verkocht de grond weer door aan de Rijksgebouwendienst. Minister Schut deed nog een poging om met de gemeente tot een integraal plan te komen maar daar was weinig animo voor bij de gemeente. In 1973 verkocht Zwolsman zijn bezittingen aan Bouwbedrijf Bredero en deed een deel van zijn onroerend goed over aan de Amsterdamse zakenman Maup Caransa. In 1978 werd de E.M.S. geliquideerd. Bij een auto ongeluk verbranden de hele administratie van het bedrijf van Zwolsman

413

<http://www.denhaag.buurtmonitor.nl/> (2012-03) Moerwijk, Morgenstond, Vrederust, Berestein en Bouwlust kregen uiteindelijk te maken met verdunning en vergrijzing, sinds 2007 werden ze als krachtwijken aangemerkt. In 2010 had Mariahoeve nog maar ca. 13.600 bewoners, dat waren er ooit 26.000 inwoners. Er waren in de wijk 8.350 woningen, dat waren er oorspronkelijk 6.800.

Bouwlust).

De hoogte van vier bouwlagen ontstond omdat men in woningwetwoningen geen kostbare lift toestond, terwijl die boven de vier bouwlagen verplicht was (Bakker Schut 1955). Men ging niet lager dan vier bouwlagen om in een acceptabele dichtheid te bouwen, anders zouden de stedelijke voorzieningen niet tot wasdom kunnen komen. De bouwstroken in de Dudokwijken hebben een voornamelijk verticale geleding in de gevels en zijn afgedekt met kappen. De gestempelde bebouwing van Van der Broek had vooral horizontale geledingen in de gevel, met daartussen vrijere gevelcomposities en platte daken. (Oerlemans 1990; Valentijn 2002). Het groene continuüm van Zuidwest was overheersend en gaf deze enorme stadsuitbreiding het parkachtige aanzien terwijl bij de bebouwing naast beton relatief veel baksteen werd toegepast.

Door de uitgestrektheid van Den Haag Zuidwest en de relatief lage woondichtheid kwam er van de voorzieningen toch niet veel terecht. Ook van de hooggestemde ambities van Van Gelder en de Speciale Commissie voor het Wijkvraagstuk kwam weinig terecht. De klaagzangen van de stedenbouwers over de bemoeienissen van Van Gelder cum suis sneden kennelijk toch hout. Het wijkcentrum, waar alles om draaide bij de commissie, werd in Morgenstond uiteindelijk nooit gebouwd en voorzieningen werden tot de hoogst noodzakelijke scholen en kerken beperkt (Aardoom 2007: 145). Historicus en wijkbewoner Aardoom (2007) betoogde: 'Uit de interviews komt het beeld naar voren dat het leven in de wijk Morgenstond in de eerste tien jaar door de meeste bewoners als zeer positief werd ervaren. Dit komt overeen met de eigen herinneringen van de schrijver van dit artikel aan het wonen in deze wijk en met eerder verkregen indrukken uit gesprekken met buurtbewoners. De wijkgedachte als zodanig was nauwelijks bekend, maar men roemde het fatsoen en de gemeenschapszin, maakte gebruik van de scholen en de winkels in de wijk en had veel contacten in de directe omgeving. Morgenstond werd als ruim en groen ervaren en de - vanuit het huidige perspectief - kleine woningen waren meestal een grote vooruitgang ten opzichte van de vroegere woonsituatie. De activiteiten in de gemeenschappelijke tuinen ten slotte staan positief in ieders geheugen gegrift.' (Aardoom 2007: 145).

In het jaar 1955 namen gedragskundigen als de socioloog J.A.A. van Doorn afstand van de wijkgedachte (Tromp 2007). De wijkgedachte was oorspronkelijk doortrokken van een christelijk en conservatief gemeenschapsdenken. Perry was een indertijd in de Verenigde Staten bekend conservatief. De wijk was helemaal geen vanzelfsprekend integratiekader en de verwachtingen over het gemeenschapsleven op wijkniveau waren irreëel en getuigden vooral van een anti-stedelijke mentaliteit (Tromp 2007).⁴¹⁴

Hoofddirecteur van de Dienst voor de Wederopbouw en Stedelijke ontwikkeling F. Bakker Schut (Bakker Schut 1955) leverde kritiek op de te eenzijdige samenstelling van het woningprogramma in Den Haag Zuidwest met alleen appartementen met galerij en portiekontsluiting.⁴¹⁵ Hij concludeerde dat elk land en elke tijd de woningen kreeg waarvoor het bereid was te betalen en dat de Nederlander als individu en de Nederlanders als geheel niet bereid waren om diep in de buidel te tasten. Dat gold voor de stedenbouw en de woningen. In zijn ogen was het grondgebonden eengezinshuis de meest aantrekkelijke oplossing. Wat men nu produceerde was uit sociaal oogpunt niet optimaal. De gemeente liet na om in verschillende hoogten en dichtheden te bouwen. Men had hogere bebouwing kunnen afwisselen met gezinswoningen. Bakker Schut was van mening dat er geleerd moest van de fouten van Den Haag Zuidwest en dat er aandacht moest zijn voor een mix aan woningen in alle categorieën en gebouwtypen zoals grondgebonden woningen, woongebouwen met appartementen en torenhuizen met een lift. Ook de provincie was vernietigend in haar oordeel over de aanpak in Zuidwest.

De architect Fop Ottenhof, chef van de woontechnische afdeling bij de Gemeentelijke Woningdienst en architect samen met Wils van veel woongebouwen in deze wijken gaf een geheel andere verklaring voor het mislukken van Den Haag Zuidwest. In een manuscript voor een artikel in de *Bouw* in 1957 schreef hij: 'Het is n.l. niet de te grote gelijkvormigheid van bouwblokken, te grote eenheid in bouwhoogte, te weinig afwisseling in raamvormen of kleuren, het gebruik van baksteen of pannendaken. De oorzaak ligt in het planmetrisch deel van het stedenbouwkundige plan.' (Ottenhof 1957: 9). Na jaren van werkzaamheden aan de nieuwe wijken betoogde hij: 'Het is duidelijk dat de uitbreiding zoals Moerwijk-Morgenstond-Bouwlust met tezamen ruim 100.000 inwoners geen dorp kan zijn. Bewust is dan ook niet gestreefd naar een tuindorp.' (Ottenhof 1957: 11). Het is in de ogen van Ottenhof geen wijk en ook geen stad, maar: 'Een tussending, dat wij leken zowel als insiders niet kennen en dat tussen het dorp en de stad in ligt. Het heeft het groen van een dorp maar de bebouwing van een stad; Hierdoor is er een halfslachtig ding ontstaan, aan welke verhoudingen wij allen nog zullen moeten wennen. ... Persoonlijk meen ik dat er altijd een onbevredigend gevoel van leegheid, kaalheid en richtingloosheid zal blijven.' (Ottenhof 1957: 11).

De voorzieningen waren volgens Ottenhof onvoldoende. 'Deze drie stadsgedeelten tezamen met hun inwonersaantal van ruim 100.000 komen overeen met een huisvestingsapparaat als Maastricht, Nijmegen, Hilversum, Leiden, Arnhem, of Enschede. Stelt u zich deze steden voor, met in de eerste plaats de straatoppervlakten 3 á 4 maal groot als de huidige en dan het geheel zonder kernen als raadhuis of postkantoor, zonder één bioscoop, zonder schouwburg, zonder verenigingslokalen, zonder scholen voor middelbaar of andere vorm van voortgezet onderwijs; zonder kernachtig middelpunt met belangrijke kunstwerken als beelden, fontein en of degelijke, zonder kleine of grote bedrijven en met totaal 3 cafés waarvan een met een terras(je), één katholieke kerk en verder wat hulp- en noodkerkjes.' (Ottenhof 1957: 11). Een verzameling huizen is nog geen stad, er ontbrak sfeer en stedelijkheid. Zuidwest was een 'tussending'.



1 Bouwlust



2 Vredenrust



3 Berenstein, 1958-60, bron: Slechte 1982



4 Vredenrust, flats Lozerlaan, bron: Valentijn 2002



5 Leyenburgweg



6 Berenstein, Lozerlaan, 1960, bron: Slechte 1982

Figuur 100
Vredenrust, Berenstein, Bouwlust



1 Moerwijk Zuid



2 Morgenstond



3 Moerwijk Jan Luykenlaan 1951,
bron: Valentijn 2002



4 Moerwijk Rheinvis Feithlaan 1954,
bron: Valentijn 2002



5 Morgenstond winkelcentrum Leyweg,
bron:



6 Morgenstond 1959-60, architect: Leo de Jonge,
bron: Slechte 1981

Figuur 101

Moerwijk en Morgenstond in een stedenbouwkundig plan van Dudok

§ 6.4 De invloed van de rijks architectuur van Friedhoff

In en om Den Haag werden er na de oorlog door het rijk en daaraan verwante organisaties veel beeldbepalende ensembles gebouwd waarbij de inspiratie in Scandinavië lag. De architectuur van rijksbouwmeester Gijsbertus Friedhoff (1892-1970), die van 1946 tot 1958 de rijks architectuur bepaalde, drukte een stempel op het beeld van de Haagse architectuur. Dit is vooral zichtbaar in de vele kantoorgebouwen, binnenstedelijke projecten en nieuwe wijken na Zuidwest zoals Mariahoeve, Duttendel en Waldeck. Friedhoff was een traditioneel architect die nog bij D. Knuttel had gewerkt. Het door Friedhoff ontworpen stadhuis van Enschede, dat tussen 1930 en 1933 werd gebouwd, vertoont grote gelijkens met het stadhuis van Stockholm ontworpen door Ragnar Östberg. Friedhoff was klaarblijkelijk goed bekend met de Haagse architect Luyt (van het Plan 2000) waarmee hij samen een plan maakte om het Malieveld vol te bouwen met ministeries. Het programma voor rijks architectuur in Nederland had in de periode Friedhoff een opvallend eigen beeld dat men ook bij Haagse scholen van Sjoerd Schamhart en Ruud Bleeker zag en in de woningbouw van o.a. Zanstra en Ottenhof. De architectuur was een naoorlogse doorontwikkeling van de Delftse School naar een moderne architectuur geïnspireerd op Scandinavische en Amerikaanse voorbeelden maar ook op de architectuur van Le Corbusier. Den Haag werd verrijkt met een hele serie nieuwe gebouwen van enorme omvang in deze trant:

Ministerie van Verkeer en Waterstaat (oud hoofdkantoor KLM) van Roosenburg, Verhave en Luyt (1936-49), Ministerie van Landbouw en Visserij van Friedhoff (1951), Ministerie van Defensie Kalvermarkt 28 van Friedhoff (1961-63), hoofdpstkantoor aan het Kerkplein van Friedhoff (1955-67), Rijkswaterstaat Koningskade 4 van Kuiper, Gouweter, De Ranitz en Bleeker (1954-70), ANWB hoofdkantoor Wassenaarseweg 220 van Berghoef en Klarenbeek (1958-62), Kantoorgebouw AEGON Churchillplein 1 van Van der Steur (1955-61) Hoofdkantoor Bataafsche Import Maatschappij Wassenaarseweg 80 (Shell) van J.P. Oud (1938-46), Kantoor BPM Carel van Bylandtlaan 23 (Shell) van Roosenburg, Verhave en Luyt (1950-54), Centraal Laboratorium PTT, Leidschendam (1950-55) van S. J. van Embden. Gebouwen met een grote verscheidenheid in beeld waarbij ornamenten, baksteen en beton bru niet werden geschuwd.

Ook in de nieuwe wijken van na Den Haag Zuidwest zoals Duttendel, Waldeck en Mariahoeve was de sfeer en het beeld van de rijks architectuur zichtbaar. Deze wijken waren aanzienlijk kleiner dan Zuidwest, kregen een randbebouwing die de wijk duidelijk markeert en een variatie aan woningtypen met verschillen in bebouwingshoogten. Er werd echter nog stevig vastgehouden aan de wijkgedachte. F. Bakker Schut betoogde hierover: 'Bij de vormgeving van de nieuwe wijken wordt consequent uitgegaan van een duidelijke vorming van wijken en buurten, die voor de bewoners door hun uiterlijk en outillage als zodanig herkenbaar zijn. In de nieuwste plannen (Mariahoeve en Waldeck) is het wijkwinkencentrum uitsluitend voor

voetgangers gereserveerd, terwijl lossen, laden en parkeren aan de achterzijde van de winkels plaats vindt' (Bakker Schut 1955: 12).

Op 25 februari 1952 werd het uitbreidingsplan van Duttendel vastgesteld. Dit plan was een uitwerking van het ontwerp-bestemmingsplan uit 1951 van Van der Sluijs. Het gebied ligt in de hoek van de Pompstationweg en de Van Alkemadelaan (Valentijn e.a. 2002: 138-140). Na een conflict en processen met omwonenden kon pas in 1954 worden begonnen met de straataanleg. Supervisor voor Duttendel werd de Haagse architect Luyt. De flats van de Amsterdamse architect Zanstra werden door het Haagse aannemer B. Meijer gebouwd. De meeste bebouwing kwam eind jaren vijftig en begin jaren zestig tot stand.

De wijk Waldeck werd in de periode 1961-1967 gebouwd volgens het uitbreidingsplan van 1956 van Van der Sluijs en de Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling. Net als bij Mariahoeve is ook hier de strenge verkaveling losgelaten en staan de blokken vrijer ten opzichten van elkaar. Het plan pakte de landschappelijke lange lijnen van de strandwallen op, maar vooral ook de onregelmatige vorm van het beschikbare terrein. Het brede Beethovenplantsoen snijdt het plan in twee buurten met een relatief zelfstandige status. In de jaren zeventig zou bij Nieuw Waldeck deze groenstrook verder worden doorgetrokken. De belangrijkste gebouwen zijn De Chinese Muur van F. Ottenhof en J. Wils, een lange en hoge gebogen wand die de wijk begrenst aan de rand van de stad. De RK Pastoor van Arskerk van Aldo van Eyck uit 1966 werd in het groen naast de wijk gebouwd. Waldeck was niet zo chic als Duttendel maar samen met Mariahoeve had deze wijk toch een zekere status bij de Hagenaars (Valentijn e.a. 2002).

Mariahoeve werd het grote voorbeeldproject van de gemeente Den Haag uit die periode. Het meest beeldbepalende stedelijk ensemble, vergelijkbaar met het veel kleinere Hansaviertel (1957-61) in Berlijn dat ook in deze periode met de tentoonstelling Interbau 57 werd gebouwd en waar Van der Sluijs' vriend Van den Broek een woontoren realiseerde. In Mariahoeve was geleerd van de fouten van Zuidwest. Terwijl in Berlijn vele internationale Europese architecten bouwden, werd in Den Haag vooral gebouwd door Nederlandse architecten die het uitgesproken beeld van het Haags modernisme vormgaven. Hier ontwierp Zanstra en bouwde B.Meijer de meest beeldbepalende gebouwen (Valentijn e.a. 2002).

§ 6.5 Mariahoeve, het rooms-rode lusthof

Scandinavische ethiek: mixen en mengen naar een homogene samenleving

In het najaar 1953 reisden F. Bakker Schut, Van der Sluijs, Ottenhof, de hoofdingenieur van Gemeentewerken en andere ambtenaren van de gemeente Den Haag af naar Denemarken en Zweden om de nieuwe ontwikkelingen in de woningbouw en stedenbouw te bestuderen. Daar werd onder sociaaldemocraten al direct na de oorlog hard gewerkt aan de opbouw van de welvaartsstaat. Steden zoals Stockholm en Kopenhagen waren een gids voor veel ontwikkelingen (Hall 1998: 842-887). Van deze reis werd een geïllustreerd verslag gemaakt dat aan het College van burgemeester en wethouders werd aangeboden als voorbeeld van waar het heen moest met Den Haag.⁴¹⁶ Van der Sluijs blikte terug en constateerde dat de Scandinavië excursie een grote invloed had op de planvorming rond Mariahoeve: 'Weliswaar vertoonde het verkozen plan slechts op een enkel punt een rechtstreeks overgenomen bouwvorm, doch de invloed van die reis is toch wel zichtbaar: verspringingen in bouwstroken, die op zich ook weer niet evenwijdig aan de straat behoeven te staan. e.d.' (Van der Sluijs 1989: 94-95). Ook Ottenhof was mee op de Scandinavische-excursie en bestudeerde daar de verschillende woonvormen en woningtypen. Hij formuleerde met deze kennis het woningbouwprogramma van eisen voor Mariahoeve.⁴¹⁷ Daarmee werd een groot aantal nieuwe woningtypen in Den Haag geïntroduceerd: waaronder de hoogbouw met een lift en twee trappenhuizen, split-level-woningen met verhoogde woonkamers en de sterflats met drie appartementen rond een trap. Er werden vooral veel verschillende woningen in verschillende categorieën gebouwd om zo op een natuurlijk wijze een verscheidenheid van bewoners te stimuleren. Men wilde doelbewust variatie en verschillen aanbrengen in de woningen en men plaatste bewust arbeiders naast welgestelden. Mariahoeve was daarom niet alleen een stedenbouwkundig experiment maar ook een volkshuisvestingsexperiment waarbij het 'mixen en mengen van bewoners' centraal stond.⁴¹⁸ Dit idee werd jaren later betwist zonder dat wijken zoals Duttendal, Mariahoeve (mixen en mengen) werden vergeleken met de wijken van Den Haag Zuidwest (eenvormige sociaaleconomische opbouw van de bewoners) (Bolt & Kempen 2008).

416 Zie: 'Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw en de stadsontwikkeling verslag over het jaar 1953, bijlage 23', p.8 – bij nader onderzoek in het Haags Gemeentearchief bleek het verslag onvindbaar.

417 NAI: Ottenhof archief, code OTTO, inv.nr.3: Mariahoeve, Programma van Eisen (ongedateerd)

418 'Gemeentelijke woningdienst. Verslag over het jaar 1953, bijlage 29': 1 – Ottenhof nam in 1953 deel aan het congres van de Union Internationale des Architects te Lissabon, daaruit volgde het congres dat in 1955 in Den Haag werd gehouden. Voor zijn taak als supervisor van het plan Meer en Bos bracht hij een bezoek aan Kopenhagen om daar de hoogbouw te bestuderen.

Na de excursie schreef de Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling in 1953 een competitie uit onder haar stedenbouwers.⁴¹⁹ De Haagse stedenbouwers die druk doende waren met de uitleg van Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust, Berestein en Vrederust wisten precies wat er allemaal mis kon gaan met de CIAM principes, de verzuilde wijkgedachte volgens Bos en Van Gelder cum suis en de eenvormige bebouwing en sociaaleconomische opbouw van de bewoners in de wijken. In de media was daar al aanhoudend kritiek op.

Uit een zestal ontwerpen van jonge stedenbouwers van de dienst koos F. Bakker Schut het plan van de vierendertig jaar oude stedenbouwer Van der Sluijs. Hij wist het beste de Scandinavische ideeën te vertalen naar de Haagse situatie. Vooral de verscheidenheid in bouwhoogten, de variatie in wooncategorieën, het minder streng plaatsen van de gebouwen in het raster, de vele knikken in de gebouwen gaven het geheel een romantische en levendige vorm. Door deze losse omgang met de CIAM-wetten ontstond veel aangename ruimte op microniveau. In totaal werden er 6800 woningen geprogrammeerd waaronder woningwetwoningen, premiekoop en vrije sector woningen. Bij elkaar zouden er ongeveer 26.000 mensen in Mariahoeve komen te wonen. Dat was aanzienlijk minder dan de adviezen van de commissies Bos en Van Gelder. Onder toezien oog van Feber (tot 1955) en F. Bakker Schut (tot 1961) gingen stedenbouwer Van der Sluijs, architect en hoofd volkshuisvesting Ottenhof en architect en supervisor ir. R.D.(Ruud) Bleeker aan de slag met Mariahoeve.

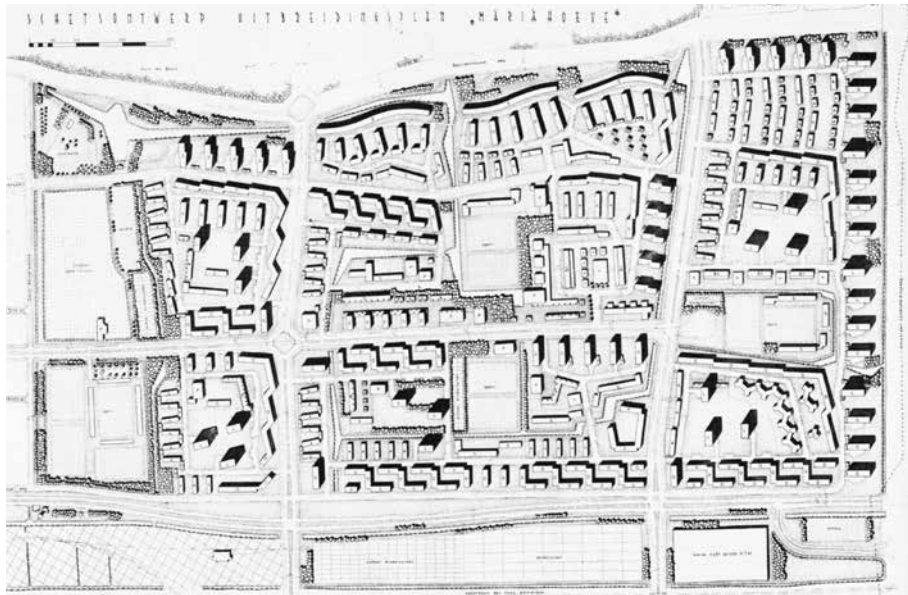
In het programma van eisen voor Mariahoeve stond als een van de eerste uitgangspunten dat het niet om een 'eindplan' ging, daar stedenbouwkundige plannen van nature de neiging hebben te veranderen. Men zocht met het nieuwe stadsbeeld ook naar een beeldtaal die de wijk een karakter gaf. In het programma van eisen stond verder dat: 'Dit onderzoek, verricht door de Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling en de Woningdienst van de Gemeente 's-Gravenhage, sproot voort uit de wens dezer gemeente, om elke nieuwe Haagse wijk een duidelijk sprekend eigen karakter te geven.'⁴²⁰ Het plan voor Mariahoeve werd in de zomer 1956 door de gemeenteraad vastgesteld en in januari 1957 door de provincie goedgekeurd. Nadat het in 1958 door de Kroon was goedgekeurd werd het onherroepelijk. Als Dudok de these was en het Plan 2000 de antithese dan is Mariahoeve de synthese. Alles was grondig veranderd sinds 1933, echter het kader bleef stabiel overeind, de vraag naar het Haagse karakter. Het Haagse stadsbeeld waar bestuurders en bewoners zo gehecht aan zijn kreeg met Mariahoeve opnieuw gestalte.

419

Van der Sluijs 1989: 94-101; Groot & Herlé 2008
WSA Procesarchitectuur & management – Stedelijke ontwikkeling;

420

AgendaToekomstvisie Mariahoeve Identiteit & Branding Mariahoeve, 2006
NAI: Ottenhof archief, code OTTO, inv.nr.3: Mariahoeve, Programma van Eisen (ongedateerd)



Figuur 102

Mariahoeve, schetsontwerp van Van der Sluijs uit 1956, gepresenteerd in de brochure: Den Haag snel groeiende stad 1957, bron: Van der Sluijs 1989, dienst SOGZ.

Maar er was meer. Na de eindeloze conflicten, tweedracht en persoonlijke vetes wilde men rust, vertrouwen, overleg en vrede in de Haagse gemeenschap die zich bezig hield met de wederopbouw. De aimabele Van der Sluijs was de juiste persoon op de juiste plek. Al vanaf 1946 werkte hij bij de dienst, hoofdschuddend zag en hoorde hij de ruzies aan, onderging gelaten de bedenkelijke adviezen van Bos en Van Gelder en werkte aan tal van uitbreidingsplannen in Zuidwest. Volgens Bleeker en Ridderhof was Van der Sluijs een prettig persoon om mee te werken, communicatief en met gevoel voor nuances.⁴²¹ Er zijn onderling eigenlijk nooit probleemsituaties geweest in Mariahoeve en de samenwerking was constructief. Op 1 januari 1955 werd stedenbouwkundige ir. Frits van der Sluijs (1919-1989) benoemd tot directeur Stadsontwikkeling, een jaar later in 1956 volgde de benoeming tot plaatsvervangend hoofd directeur. De opvolger van Feber als wethouder in 1955 was ir. R.C.A.F.J. van Lissa Nessel (K.N.P. - Katholieke Nationale Partij). Dat was geen grote verbetering: dit keer werd een bevriende aannemer, de heer Lonnée voorgetrokken en mocht de hele ontwikkeling in Kijkduin bouwen. Volgens Van der Sluijs was er sprake van vriendendiensten tussen de uit Oost-Indië afkomstige ingenieurs zoals Feber, Van Lissa Nessel en Lonnée (Van der Sluijs 1989: 128). Dit resulteerde in een conflict tussen de ambtenaren en de wethouder waardoor Van Lissa Nessel niet meer terugkeerde in het college en de raad.

421

Interview Bleeker (16-02-2011) door Oorschot, Van Vught, Groot
Interview Ridderhof (09-11-2010) door Oorschot

Na het vertrek van Bakker Schut in 1961 viel de Haagse bouwproductie meteen fors terug. De nieuwe wethouders kwamen tussen 1962 en 1970 niet meer uit het bouwvak maar waren de oud doelman van ADO en jurist (Jeroen Dankelman) en onderwijzer (Gerard Wolter Hylkema) en keken op een geheel andere wijze naar de stad dan Feber of Van Lissa Nessel. Van der Sluijs volgde Bakker Schut op en was van 1962 tot 1983 directeur Stadsontwikkeling (Van der Sluijs 1989; Provoost, 1991). Van der Sluijs was goed bevriend met architect en stedenbouwer Van der Broek werkte aan de wijken in Den Haag Zuidwest en de boulevard in Scheveningen.

De gemeente buurten en het centrum van Mariahoeve

Invoeden uit Scandinavië waren de duidelijke wijkranden, de wijkkernen en de afzonderlijke ligging van de woonbuurten; de differentiatie en menging van woonvormen (gebouwtypologieën en woningcategorieën) op buurtniveau; en de verschillen in bouwhoogten. Met hoogbouw won men terrein voor groen. Verdere aan Scandinavië refererende karakteristieken waren de vrije composities van bouwvolumes in het groen; en de hoge kwaliteit van de inrichting van de tussenruimten. De samenhang tussen architectuur en landschap kon zo worden benadrukt. Er werd bij Mariahoeve verwezen naar de wijk Kortedala in Göteborg van Sven Brolids en Jan Wallinders uit 1951.⁴²² Maar ook de invloed van de campus in Århus van een aantal jaar daarvoor is duidelijk zichtbaar. Kortedala en de campus van Århus strekken zich beide uit over een groot terrein in de naaldbossen waarbij gebruik werd gemaakt van de aanwezige heuvels. De bouwmassa's volgden de hoogtelijnen van het terrein en kregen daarom knikken en een onregelmatige ligging ten opzichte van elkaar. Niet het strakke grid maar het heuvelland bepaalde daar het ontwerp. De wijk Mariahoeve werd ingedeeld in duidelijk afgescheiden buurten. Elke buurt had een groen middengebied, drie hoge gebouwen met twaalf woonlagen waar tussendoor de zon scheen op het groen, enkele buurtwinkels, een school of openbaar gebouw en langs de noordwest- en noordostrand van de buurt gesloten bebouwing van vier bouwlagen, aan de zuidzijde eengezinswoningen. Deze buurt werd vijf keer herhaald of gestempeld zoals Van der Broek dat ook deed, maar, zo benadrukt Van der Sluijs, 'niet één keer op dezelfde wijze'. Vanwege de slechte afwatering was het noodzakelijk om veel open water in de wijk te brengen dat op een speelse manier, met knikken zoals bij de blokken, in het plan werd ingepast. De randen van de wijk kregen deels een strokenbebouwing. De in het oorspronkelijke ontwerp lange gebogen bouwstroken langs de Bezuidenhoutseweg werden door Bouwbedrijf B. Meijer met zijn vaste architect Zanstra uiteindelijk als licht geknikte blokken uitgevoerd, iets waar Van der Sluijs achteraf blij mee was. De direct uit Scandinavië geïmporteerde sterflats uit Gröndal in Stockholm uit 1946-1947 van de architecten Backström en Reinius werden door de hoge kosten niet gebouwd, daarvoor in de plaats kwamen rechte bouwstroken.

Mariahoeve was een volkshuisvestingsexperiment, geïnspireerd op de volkshuisvesting in Zweden. Feber (KVP), Bakker Schut (SDAP) en Ottenhof vonden dat alle inkomensgroepen in Mariahoeve moesten kunnen wonen, daarom wilde men verschillende sociale klassen mengen in één wijk. Bakker Schut ergerde zich mateloos aan het grote standenverschil in Den Haag, aldus Van der Sluijs (1989). Een dochter van een vakman kon niet trouwen met de zoon van een ongeschoolde, een schoolmeester die schoolhoofd werd moest in die dagen verhuizen naar een wijk op het zand. Mariahoeve was op dat moment de laatste grote bouwlocatie van Den Haag en Den Haag had op dat moment ook een sterk gemengd bouwcontingent toegewezen gekregen van het rijk. Woningwetwoningen, premiekoopwoningen en vrije sectorbouw kregen zo allemaal een plek in Mariahoeve. Welgestelden en arbeiders troffen elkaar in het winkelcentrum, op de scholen en de sportvelden. Ottenhof maakte in zijn programma van eisen een voorstel voor een grote verscheidenheid aan woningen en woningtypen, in financiële categorieën en in ruimtevorm. De mix op buurniveau werd in 1951 vastgesteld op: 24% welgesteld, 40% middenstand en 36% arbeider. Het lage aantal arbeiderswoningen in Mariahoeve kwam omdat in Den Haag Zuidwest nagenoeg alleen maar arbeiderswoningen werden gebouwd. De welgestelden kwam in de laagbouw, de middenstand en de arbeiders in de appartementen. Hierop was kritiek, immers ook de middenstand en arbeiders moesten in laagbouw woningen kunnen wonen. Het wijkwinkelcentrum van Mariahoeve kwam langs beide zijden van de centrale doorgaande ontsluitingsweg: Het Kleine Loo, net zoals in Morgenstond aan de Leyweg. Daardoor kreeg de winkelconcentratie toch een ander karakter dan die in het midden in de wijk of buurt lagen zoals dat tot dusver gangbaar was. Het Laakkwartier uit de jaren twintig was daarbij een uitzondering. In Mariahoeve reed ook de tram, zodat de hele wijk optimaal door openbaar vervoer werd ontsloten. Van der Sluijs beschreef ook de onderhandse deals die wethouders van de KVP maakten met het Haagse bouwbedrijf Zwolsman (hij steunde de KVP financieel) over het winkelcentrum: 'Weer een geheel andere 'opdrachtgever' was de heer R. Zwolsman. Deze had op een gegeven moment, toen gemeenten zelf op de markt geld voor de woningbouw moesten lenen doch dat niet konden tegen het door het rijk toegestane rentepercentage, Den Haag toch aan een aanzienlijke hoeveelheid geld weten te helpen. Dat ging dan officieel tegen het toegestane percentage, maar het verschil met het reële percentage werd gekapitaliseerd ineens uit de lening aan de geldschieter terugbetaald. In ruil voor deze dienstverlening kreeg Zwolsman het recht het wijkwinkelcentrum te bouwen.' (Van der Sluijs 1989: 98). Vanuit Amerika kwamen berichten over de ontwikkeling van de detailhandel met zelfbediening, supermarkten, discounters en grote winkelcentra of malls voor voetgangers. Er werd een excursie georganiseerd door vertegenwoordigers van grootwinkelbedrijven, banken, bestuurders, iemand van de Zwolsmangroep, de Rotterdamse architect Groosman en Van der Sluijs. Deze excursie duurde enkele weken. In Dayton Ohio werd een soort cursus gevolgd en er volgde een rondreis langs nieuwe winkelcentra. Na terugkeer stelde Zwolsman voor om het wijkwinkelcentrum Mariahoeve een veel grootsere opzet te geven en het tot het centrum voor het hele stadsdeel te maken. Een conflict tussen Zwolsman en de aanvoerder van de vertegenwoordigers van

de grootwinkelbedrijven drs. A. Dreesman leidde tot een geheel andere ontwikkeling. Zwolsman wilde huur naar rato van de omzet, volgens het Amerikaanse model. Dreesman was daar onder geen voorwaarde toe bereid. De grootwinkelbedrijven stapten over de gemeentegrens naar Leidschendam en kregen daar grond en ruimte om het Centrum Leidschenhage te bouwen die in 1973 werd geopend, op een steenworp afstand van Mariahoeve. Zwolsman blokkeerde met zijn claim op Mariahoeve een deal met de gemeente over het winkelcentrum. Andere ontwikkelaars konden daardoor dit winkelcentrum niet uitvoeren. Dit had tot gevolg dat er in het winkelloze Mariahoeve op verschillende plekken buurtwinkels ontstonden en floreerden. Deze verdwenen pas toen na veel getouwtrek het winkelcentrum er toch kwam. Nadat het Zwolsman-imperium op instorten stond kon het Bouwbedrijf B. Meijer het huidige centrum met de architect Lucas en Niemeijer uitvoeren tussen 1968 tot 1969.



Figuur 103
Mariahoeve, Hendrinaland, 1968, bron: Van der Sluijs 1989, dienst SOGZ

De criticasters van Mariahoeve

De reacties op het plan voor Mariahoeve van Van der Sluijs waren verschillend. Natuurlijk, het Hollandse polderlandschap had niet de zachte glooiingen van het ijsijdlandschap bij Århus en Göttenborg. De knikken en hoekverdraaiingen van de blokken kwamen daardoor enigszins onnatuurlijk over, het strakke grid van de oorspronkelijke verkaveling was 'natuurlijker' geweest. De Provinciale Commissie van Advies voor de Uitbreidingsplannen oordeelde uitgesproken positief. Een aantal Haagse architecten was geschokt over Mariahoeve en vroeg zich af of er geen tegenactie moest worden gevoerd. Bij een ontmoeting met zijn oude leermeester Dudok sprak deze zijn afgrijzen uit tegen Van der Sluijs over zijn plan: 'Hoe kan iemand zo iets op papier zetten! En dat het dan ook serieus genomen wordt ook!' (Van der Sluijs 1989: 95). Ook burgemeester Schokking merkte verbaasd op tijdens een presentatie in een vergadering van het college: 'mijnheer Van der Sluijs, meer dan 7% van het aantal woningen zijn eengezinswoningen!' Dat was in strijd met de gemeentelijke richtlijnen, maar Van der Sluijs antwoordde dat 35% van de grote gezinnen al in flats van 7 of meer bouwlagen kwamen (Van der Sluijs 1989: 95). Helemaal verontwaardigd waren de bewoners van het nabij gelegen chique Marlot over dit nieuwe plan. Een voorlichtingsavond in boerderijrestaurant 'De Hoogwerf' verliep rumoerig en fel. Men was niet blij met het oprukken van het gewone volk in hun richting, en de 'splendid isolation' van Marlot zou voorgoed worden verstoord. Cynisch merkt Van der Sluijs op dat twee heren met het hoogste woord in de protesten, bijna schreeuwend, beiden directeur waren van één der grote Haagse verzekeringsmaatschappijen die er als de kippen bij waren om de hele rand langs de Bezuidenhoutseweg in hun beleggingsportefeuille op te nemen (de geknikte blokken van Zanstra). Ook de gevestigde kring der stedenbouwers was niet blij met deze nieuwe ontwikkeling, aldus Van der Sluijs. Immers, het nieuwe concept was Pendrecht op Rotterdam Zuid. Daar werden vaste stempels gerepeteerd met een mix van eengezinshuizen en flats in drie à vier bouwlagen, zoals Van den Broek in Bouwlust en Vrederust aan het stempelen was in Den Haag Zuidwest.

Ook een ander belangrijk principe van de wijkgedachte was geschonden. De ontsluitingsweg van Mariahoeve doorkruist de wijk en deelde het centrum in tweeën. Deze ontsluitingsweg had aan de rand van de wijk moeten liggen volgens de grondregels van de gelede en opgedeelde stad en volgens de 'verkeersveilige' wijkgedachte zoals Perry dat zag. De veel geprezen boomstructuur in het wegenplan ontbrak.⁴²³

De dakpanaffaire en het conflict over de geheimzinnige beeldpolitiek

Maar deze criticasters waren allemaal nog voorspel, het conflict laaide pas echt hoog op met de 'dakpanaffaire' in Mariahoeve in 1959 en 1960. De energieke PTT-uitvinder en gelegenheidsarchitect Van der Toorn kwam in deze affaire tegenover supervisor Bleeker en het Haags architectenestablishment te staan.⁴²⁴ Dit conflict begon over dakpannen bij een paar rijen huizen in Mariahoeve en eindigde in een conflict over en afwijzing van de glasharde cultuurpolitiek van de wethouder. Deze polemiek was voor een aantal raadsleden in 1960 een goed argument om definitief af te rekenen met het systeem van De Raad van de Welstand, de welstandscommissie en Supervisors, een bolwerk van Haagse architecten waar raadsleden en bedrijfsleven geen greep op hadden. De plaats van Dudok was ingenomen door een onzichtbare en ongrijpbare macht van 'welstand en supervisors' die het stadsbeeld strak regisseerde onder het toezien van de burgemeester en de wethouders Feber en Van Lissa Nessel. Dit keer ging het niet luidruchtig en in het openbaar zoals bij Dudok maar in besloten kring tussen de Delftenaren, directe onderonsjes tussen de sturende architecten en de wethouder, die weer opdrachten had te vergeven.



Figuur 104

Mariahoeve, Valemburg, 1968, kerk in Scandinavische architectuur, bron: Van der Sluijs 1989, dienst SOGZ.

Met de dakpanaffaire (zo genoemd in de raadsstukken) werd duidelijk hoe het er werkelijk aan toeging bij de beoordeling van bouwplannen en waar de macht lag. Hoe kan een 'rechtsprekende raad van architecten' (welstand) ook leden van de uitvoeringsorganen hebben, zoals 'supervisors' en 'welstandscommissieleden'? Burgers en bedrijven kregen zo geen rechtsbescherming vonden raadsleden. De wethouder van Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting Van Lissa Nessel betoogde: 'Er mogen dan bezwaren tegen de schoonheidscommissie of welstandscommissie bestaan, maar als wij deze niet hadden, zouden wij naar mijn mening op een hellend vlak verkeren. Dan zouden alle mogelijke beunhazen met rare dingen voor de dag kunnen komen, zonder dat wij er iets tegen konden doen. Dit zou het aanzien van onze stad kunnen schaden.'⁴²⁵ Voor een aantal raadsleden, geïnspireerd door het bedrijfsleven, was deze affaire een mooie aanleiding om een eind te maken aan de centralistische cultuurpolitiek zoals die in Den Haag werd gevoerd. Al tien jaar domineerde het gesloten bolwerk van architect-ambtenaren de Haagse esthetica, een club die met zijn voorkeuren de nieuwe wijken een sterk Scandinavische kleur gaf met karig geformuleerd beleid in de Regeling van het Welstandstoezicht in de gemeente 's-Gravenhage (verordening 1953/16). De PTT-uitvinder Van der Toorn wilde de verregaand geïndustrialiseerde huizen bouwen in Mariahoeve en wilde daarmee de traditionele bouwindustrie overwinnen. Hoe vooruitstrevend de productietechnieken ook waren, in beeld waren het traditionele laagbouwhuizen in rode bakstenen met een pannendak. De wederopbouw-architecten waren onthutst hierover. In het stedenbouwkundig plan was een dakkap opgenomen maar Bleeker en Van der Sluijs waren daar niet heel gelukkig mee. Tot hiertoe ging de supervisor nog tandenknarsend mee. Toen echter de PTT-uitvinder met betonpannen aan kwam in plaats van keramische pannen keurde de supervisor het plan resoluut af.⁴²⁶ Het uitbreidingsplan van Mariahoeve beschreef de bebouwing in een bepaald deel als gezinshuizen van twee bouwlagen met een kap of kapverdieping. Een dakkap moest een hellingshoek hebben tussen de 30 en 40 graden. Er waren eerder zulke plannen geweest, maar daar week het college af van de bepalingen en stond een plat of lessenaars dak toe. Dit deed men met het argument dat het financieel-technisch beter was dan een woning met een dakkap. De supervisor vond ook dat dit passend was voor de welstand. Het argument van de supervisor was vooral de samenhang. Immers in artikel 94 van de Bouw- en Woonverordening (het zogenaamde welstandsartikel) staat dat het bouwplan ook in verband met de belendingen en de omgeving zal worden beoordeeld. Ook moest, volgens artikel 3 van de welstandsregeling, door de supervisor erop worden toegezien dat alle objecten waarover de beoordeling gaat passen in het stadsbeeld en voldoen aan de intenties van het stedenbouwkundig plan. De mening van supervisor Bleeker over het platte dak werd gedeeld door de stedenbouwer Van der Sluijs en de gemeentelijke Woningdienst, de heer Van der Vlist. Alleen platte daken of daken met een zeer flauwe helling, pannendaken waren te duur, aldus Bleeker in een brief

425 Handelingen van de gemeenteraad van 12 december 1960: 721

426 Handelingen van de gemeenteraad van 12 december 1960: 713-721

van 12 februari 1959 aan de Van der Toorn, die later bij de raadstukken was gevoegd. Volgens Van der Toorn was het platte dak helemaal niet goedkoper en was het drielaags bitumenpapier als dakbedekking brandgevaarlijk en gaat minder lang mee duurzaam dan een pannendak. Een huis met een dakkap bood juist meer extra ruimte en was dus relatief gezien goedkoper per m² dan een huis met een plat dak. Tenzij de supervisor dat weer onmogelijk maakte door te eisen dat de kap zover zakte dat de zolderruimte onbruikbaar werd. Van der Toorn haalde in zijn brief ook het bezwaar aan dat er was in de media tegen de gebouwde uniformiteit in Den Haag. 'Er wordt toch al zo veel geklaagd over de uniformiteit der nieuwe stadswijken. Het verbaast ons zeer, dat de supervisor de promotor wil zijn van een dergelijke uniformiteit.' Aldus Van der Toorn in een brief aan Raad voor de Welstand (d.d. 27 februari 1959: 8) die bij de raadstukken was gevoegd.

Het conflict werd hoog opgespeeld en het college stelde Van der Toorn in het gelijk. Er zouden, geheel tegen de wens van de welstand en de supervisor in ook nog betonpannen worden toegepast in plaats van keramische pannen. De supervisor, die slechts adviseur was van het college, legde daarop zijn taak neer. Een aantal maanden later werd hij weer opnieuw aangesteld als supervisor.

De Raad voor de Welstand, en de hand van de wethouder

Hoe functioneerde deze geheimzinnige Raad voor de Welstand? Het aantal leden varieerde maar gewoonlijk hadden 15 leden zitting in deze raad die oordeelde bij een conflict tussen supervisor en bouwer/architect. Echter de leden van de raad waren: de acht supervisors, drie welstandscommissieleden en één vertegenwoordiger van het bedrijfsleven. Onafhankelijke voorzitter met adviserende stem was in 1959 Mr. J.H. Hehewerth. Twee bijzondere leden waren ambtenaren met ook een adviserende stem. Deze welstandscommissie beoordeelde de ruimtelijke en esthetische aspecten van bouwwerken en verleende goedkeuring.⁴²⁷ Volgens wethouder Van Lissa Nessel, net als Feber een Delfts ingenieur, was het problematisch om architecten te vinden die in de welstandscommissie wilden zitten. Daarom was het noodzakelijk de supervisors erin op te nemen. Bij een geschil tussen architect en supervisor mag de supervisor zijn woord doen maar niet mee doen met de beraadslagingen.⁴²⁸

427

Handelingen van de gemeenteraad van 12 december 1960: 713-721

428

Het is opvallend dat de wethouders Feber en Van Lissa Nessel, beiden van katholieke signatuur, de rijksbouwmeester Friedhoff uit de traditie van de Delftse School, de Groep Roosenburg (die een afwijkende positie innam ten aanzien van de Amsterdams georiënteerde BNA), projectontwikkelaar, aannemer en geldschietter Zwolsman, sinds 1946 katholiek en sponsor van de KVP, met in zijn bouwbedrijf ex-minister-president Beel (KVP) als commissaris en F. Bakker Schut als directeur zo'n grote invloed hadden op het stadsbeeld. Architect(half)ambtenaren zoals Friedhoff (Rijksbouwmeester), Ottenhof (hoofd Volkshuisvesting), Bleeker (supervisor), C. Pet (architect van de gemeente) en Luthmann bouwden eindeloos veel gebouwen in Den Haag, terwijl de andere helft van de architecten brodeloos door het leven gingen.

>>>

De supervisors deden elk een bepaalde wijk. Bleeker deed Mariahoeve, Romke de Vries was supervisor van Waldeck (1959-1970), Ottenhof van Meer en Bos, Luyt deed Duttendel en Luthmann was de supervisor van de ontwikkelingen van het Stadhuis/politiebureau aan het Alexanderveld (1953-57).⁴²⁹ De taak van de supervisor was esthetische controle te houden op de werken die werden ontworpen en uitgevoerd. De supervisor was een door de gemeente aangestelde architect om toezicht te houden op de kwaliteit van de bouwplannen binnen het stedenbouwkundig en volkshuisvestingsraamwerk. Van der Sluijs en Ottenhof hadden voor Mariahoeve een stedenbouwkundig plan neergelegd met een uitvoerig volkshuisvestings-programma. Bleeker werd aangesteld als supervisor.

Er werd geen visiedocument of iets als een beeldkwaliteitsplan van tevoren gemaakt, het uiterlijk van de gebouwen was het gevolg van de dialogen tussen de architecten en de supervisor. Het waren niet allemaal Haagse architecten die er werkten, ook Rotterdammers en Amsterdammers zoals Zanstra. De architect had de vrijheid om met een voorstel te komen, daar werd dan met Bleeker en Van der Sluijs over gesproken. Deze gesprekken vonden soms bilateraal plaats, soms in breder verband. Van der Sluijs hield zich niet met de materialen en de woningen bezig maar alleen met de stedenbouw. De materialen, details en gevels waren voor verantwoording van Bleeker, en de woningplattegronden voor Ottenhof. Bleeker hield zich niet met de stedenbouw en de woningen bezig. De relatieve vrijheid van de architecten leidde uiteindelijk tot heterogeniteit in de verschijningsvorm van Mariahoeve. Bleeker zegt hierover in het interview: 'De samenhang die wij nu zien in Mariahoeve heeft meer met het gevoel van ons nu te maken dan dat deze homogeniteit er werkelijk is. ... Mariahoeve ambieert modern te zijn, maar wilde niet echt modern zijn en dat kwam door het gemeentebestuur. Die wilde traditionele materialen. Het gemeentebestuur gaf adviezen en stelde voorwaarden en nam de definitieve beslissing. Het gemeentebestuur wilde juist baksteen in de moderne architectuur. Vooral de wethouder Feber, en de supervisor [Bleeker] die het uitvoerde.'⁴³⁰

Na de periode van stuurloosheid van de dienst en de gemeente tussen 1945 en 1950 en de luidruchtige discussies tussen Dudok en de Haagse architecten was er in de periode 1950-60 een strak geregisseerde beeldpolitiek die geheel uit de media werd gehouden en bewust nergens in verslagen werd opgetekend. Het is dan ook niet voor niets dat in de jaren zeventig de welstand door de media als een soort geheime dienst wordt afgeschilderd. Een slapende commissie zonder relevante bevoegdheden en vooral ingezet als alles al was afgekaart zoals bij de dieptepunten: Haags politiebureau, Den

>>> Ottenhof alleen al bouwde: Beresteinlaan 267-467 (1964) en 469-557 (1960-62), Chinese Muur (1960-63), Hengelolaan 1172-1266 (1960-62) met Jan Wils 1960-63, woningbouwcomplexen Meppelweg 1180-1484, Beresteinlaan 1-35, Hoogveen 1-387 (1957/1958) en Leyweg, Burgemeester Jansenstraat 1-36 (1956), Loevesteinlaan 361-467, Melis Stokelaan, Denekampstraat 5-103 (1952-1953) etc. Bleeker zei hierover: 'Er was toen wel veel meer overheidsinvloed op de bebouwing dan nu.' Interview Bleeker (16-02-2011) door Oorschot, Van Vught, Groot

429 Valentijn (2002) en de handelingen van de raad uit de periode 1950-60

430 Interview Bleeker (16-02-2011) door Oorschot, Van Vught, Groot

Haag CS, Westeinde Ziekenhuis, flats in Kortenbos. Uiteindelijk kwam er niets van de veranderingen van de welstand en supervisie terecht, het probleem loste zichzelf op omdat de bouwlocaties vol waren en de bouwproductie in Den Haag dramatisch terugviel na het vertrek van Bakker Schut in 1961. De grote uittocht van bewoners uit de stad was begonnen. Van de 606.825 inwoners die Den Haag in 1959 telde waren er in het jaar 2000 nog maar 441.097 over.⁴³¹

Met het congres en de publicatie: **Den Haag Snel groeiende stad** in 1957 zou de wederopbouw in Den Haag haar finest hour beleven. Daarna was alle de bouwgrond vol en begon de grote sanering van de stad met alle gevolgen van dien.



Figuur 105

De Torenstraat in het oude centrum met de binnenringweg en nieuwe bebouwing, bron: Den Haag snel groeiende stad 1957



Figuur 106

Kruispunt van het Spui met de Grote Marktstraat met nieuwe bebouwing rond het Binnenhof, bron: Den Haag snel groeiende stad 1957.

De architectennetwerken en de Haagse wederopbouw

De Haagse moderne architectuur ontwikkelde zich uit verschillende tradities: de Nieuwe Haagse School met de invloed van Engelse landhuisstijl met zijn vrije plattegronden, de Delftse School, het 'neues bauen' uit Duitsland, Scandinavische architectuur (waarbij traditie en vernieuwing al een vorm hadden gevonden) en het moderne bouwen met zijn vernieuwende ideeën en verbeterde bouw- en stedenbouwtechnieken. In een lezing voor de Duitse Rotaryclub betoogde Bleeker over J.J.P. Oud zelfs dat hij een pionier van de beweging van het 'neues bauen' was.⁴³²

Volgens Bleeker was het vooral wethouder Feber die aandrang op baksteen bij Mariahoeve opdat de typisch Haagse sfeer, samen met het groen, gewaarborgd zou zijn.⁴³³ Volgens Bleeker was de wethouder die in Delft bouwkunde had gestudeerd geen aanhanger van de Delftse School. Op de vraag of Van der Sluijs ook graag baksteen

431 www.denhaag.buurtmonitor.nl/

432 NAI: Bleeker archief, code BLEE d69, brief van Bleekers aan Ibelings: 5 - Zowel Bleeker als Van der Sluijs waren lid van de Haagse Rotaryclub, bron: *Stadsontwikkeling in Den Haag 1946-1983* (1983) Den Haag: Dienst voor de Stadsontwikkeling in samenwerking met de afdeling Voorlichting van de gemeente 's-Gravenhage (afscheidsboekje Van der Sluijs)

433 Interview Bleeker (16-02-2011) door Oorschot, Van Vught, Groot

wilde in plaats van witte Rotterdamse moderne architectuur was er twijfel bij Bleeker. Wellicht dat economische redenen mede een rol hebben gespeeld bij de materiaalkeus. Ook de polemiek met PTT-uitvinder Van der Toorn tijdens zijn supervisorschap over Mariahoeve liet zien dat Bleeker geen overtuigd Delftse School aanhanger was, ondanks dat hij assistent was geweest van Grandpré Molière en dat ze na de oorlog nagenoeg buurmannen waren in Wassenaar. Men wilde de moderne naoorlogse architectuur naar Scandinavische voorbeelden vormgeven. Het Haags Modernisme werd daardoor anders dan het Rotterdamse, of zoals Bleeker dat zei: 'Als je een echte moderne architect bent ga je maar naar Rotterdam.'⁴³⁴

Scandinavië was om verschillende redenen een voorbeeld voor de architecten, stedenbouwers en volkshuisvesters. Het sociaaldemocratische experiment sprak aan bij de politici, bij de praktisch ingestelde personen sprak de revolutie in productietechnieken aan met de standaardisatie van bouwmaterialen en het industrieel vervaardigen van componenten voor de bouw. Weer anderen waren gegrepen door de architectuur van de naoorlogse architecten die met lokale materialen moderne gebouwen op een vaak originele manier vorm gaven. Al direct na de oorlog werden in Scandinavië in een hoog tempo op grote schaal huizen gebouwd. Rond Stockholm, Oslo, Kopenhagen en alle andere steden verrezen vele nieuwe wijken. Daarbij werden de gebouwen zorgvuldig ingepast in het landschap en werden lokale materialen gekozen en op een nieuwe industriële manier toegepast.

Een voorbeeld van de nieuwe manier van bouwen waren de barakken die in Nederland werden ingevoerd vanuit verschillende Europese landen. Hierbij was het prefab bouwsysteem en het industrieel bouwen van woningen tot in detail doorgevoerd. In Scandinavië en Oostenrijk was al een grote traditie in het geprefabriceerd vervaardigen van houten huizen in werkplaatsen die op de locatie werden afgebouwd. Door de aanschaf en montage van deze barakken raakte Den Haag na de oorlog bekend met een hele ander bouwtraditie die in vrijwel geheel Scandinavië gangbaar was en nog altijd is. Zwolsman nam deze productietechniek over en ontwikkelde hem verder voor beton. Volksherstel kocht deze barakken in Oostenrijk centraal in, men ruilde deze tegen landbouwproducten, maar de gemeenten wilden zelf ook nog wel eens barakken kopen. In maart 1946 werden de eerste drie door de regering gekochte 'Zweedse barakken' in gebruik genomen door de Stichting Haags Nood-Sanatorium in de Doorniksestraat 30. De naam van deze barakken was Ezweba, dat betekende dat dit de eerste Zweedse barak is die in gebruik werd genomen in Nederland, aldus het Gemeenteverslag (1946: 43). Klaarblijkelijk werden niet alle barakken centraal via de regering in Oostenrijk aangekocht.⁴³⁵ Het was dan ook allerm minst verwonderlijk dat Scandinavië hoog op de verlanglijst stond van Nederlandse architecten om te bezoeken.

434

Interview Bleeker (16-02-2011) door Oorschot, Van Vught, Groot

435

In het verslag staat expliciet 'Zweedse barakken' genoemd.

Handelingen van de gemeenteraad (9 mei 1947: 232-934)

Handelingen van de gemeenteraad (1 december 1947: 631 + bijlage: 165)

De Haagse architect Bleeker was de eerste voorzitter van het Delfts Bouwkundig Genootschap Stylos en vertelde over de fascinatie voor het buitenland en vooral Scandinavië. Op de vraag hoeveel keer per jaar er architectuurreizen werden ondernomen zei hij: 'Veel, een of twee keer per jaar. Vooral Denemarken, en verder Scandinavië, Frankrijk, Engeland. Denemarken was het meest interessant.'⁴³⁶ Scandinavië was verder heel belangrijk voor Den Haag, maar ook Duitse, Engelse en Franse architecten. Eén keer: Amerika, Canada en Zuid Amerika.'⁴³⁷ De gebouwen van Bleeker vertonen een grote gelijkenis met het Brutalisme van de Denen Friss & Moltke. Ook waren er onmiskenbaar de invloeden van Alvar Aalto, Sigurd Lewenrentz, Gunnar Asplund, Kay Fisker, Arne Jacobsen, Jørn Utzon, Hugo Häring, Hans Scharoun en Le Corbusier. De in 1954 voltooide kerk in Ronchamp vond Bleeker het meest indrukwekkend.⁴³⁸ Al in de zomer van 1947 organiseerde Stylos voor de dames en heren studenten uit Delft een excursie naar Denemarken en Zweden. Sterenberg doet daar smakelijk verslag van met tekeningen van de Haagse student Niemeijer, een goede vriend van Bleeker (Gout & Sterenberg 1993: 41-47). 'Helsingborg wordt tegen zonsondergang bereikt, (groots is de eerste indruk van de stedenbouwkundige conceptie, van een allure ons Nederlanders onbekend. En deze stad heeft 60.000 inwoners!' (Gout & Sterenberg 1993: 42-43) 'Een dezer dagen bezoeken we natuurlijk Stockholm's raadhuis' (Gout & Sterenberg 1993:45), de grote inspiratie van Friedhoff. De studenten worden daar aan tafel genodigd en verschillende verslaggevers en fotografen blijken aanwezig. Een dag later verschijnt er een groot artikel in een Zweedse krant: 'Holländsk dag i Stadshuset', de interviews die redacteurs van de studenten hadden afgenomen waren tot in detail uitgewerkt. Het artikel werd aangevuld met nog een groep Hollandse studenten die in Stockholm de fabrieken kwamen bezichtigen. 'Zondag brengt sightseeing Aarhus onder leiding van de architect van Raadhuis en Universiteit met zijn vrouw.' (Gout & Sterenberg 1993:46).⁴³⁹ Bleeker kwam in 1939 uit Nederlands-Indië en studeerde in Delft bij Granpré Molière, bij wie hij na de oorlog in 1947 en 1948 student-assistent was. Daar werd hij de eerste voorzitter van Stylos. Terugblikkend in zijn brief aan Ibelings zei Bleeker over Granpré Molière dat: '... zijn studenten na '45 bevrijd wilden zijn van deze beperkte visie en contact zochten met wat er reeds voor de oorlog in ons land, maar daarna in Amerika en Skandinavië was ontstaan: de Stijl, het Nieuwe Bouwen en C.I.A.M.'⁴⁴⁰

-
- 436 NAI: Bleeker archief, code BLEE, met inventaris
- 437 Interview Bleeker (16-02-2011) door Oorschot, Van Vught, Groot
- 438 NAI: Bleeker archief, code BLEE d69, brief van Bleekers aan Ibelings: 2
- 439 De architect van het raadhuis is de 45 jarige Arne Jacobsen (1902-1971) en de architecten van de campus van Århus University (1932-1943) zijn Cristian Frederik Møller (1898-1988) en Kay Otto Fisker (1893-1965). Fisker werkte naast zijn studie architectuur in Kopenhagen tijdens het interbellum met de grote Scandinavische architecten Anthon Rosen, Sigurd Lewerentz, Gunnar Asplund en Hack Kampmann. In de jaren vijftig was Fisker visitor professor aan de M.I.T. in Boston. Møller was in 1924 de stichter van *Arkitektfirmaet C. F. Møller* dat zou uitgroeien tot het grootste Deense architectbureau. Fisker zou na de oorlog in Kopenhagen een hele serie baksteen woongebouwen maken die een verassende gelijkenis vertonen met het baksteenwerk van Ottenhof en Friedhoff.
- 440 NAI: Bleeker archief, code BLEE d69, brief van Bleekers aan Ibelings: 1

Bleeker zou bij J.F. Berghoef werken, en daarna bij Verhagen, Kuiper & Gouwetor tot hij in 1951 bij dat laatste bureau partner werd. In 1957 begon hij zijn eigen bureau. Op de vraag of hij de andere uit Indië afkomstige Nederlanders goed kende, zoals de katholieke wethouders Feber of Van Lissa Nessel antwoordde hij dat hij wethouder Feber niet persoonlijk kende. Maar de Delftse ingenieurs kenden elkaar wel goed en zochten elkaar op, bijvoorbeeld bij de Groep Roosenburg en Semper Spatium. Zij hadden veel contact met elkaar. Er waren ook vele contacten met Duitse architecten, aldus Bleeker.⁴⁴¹ In 1950 won Bleeker Prix de Rome en in 1952 mocht hij een seminar bijwonen aan de M.I.T. in Cambridge, Massachusetts (waar Kay Fisker visitor professor was). Daar volgde hij aan de nabijgelegen Harvard University de colleges van Walter Gropius en Pietro Belluschi. Hij maakte kennis met twee Deense studenten en latere medewerkers van Arne Jacobsen. Een van die studenten was de later bekende architect Henning Larsen die het bureau van Jacobsen zou voortzetten.⁴⁴²

Een club waar Bleeker na de oorlog lid van werd was de Delftse Bouwkunde Studentenvereniging Semper Spatium. Kern van de studiegroep bij oprichting op 3 december 1945 was: Van Balen, Brouwer, Van der Gaast, Gout, Kessler, Petri, Rotshuizen, Spruit, Sterenberg, Wissing en Zandvoort. In 1946 kwamen Bleeker, Meischke en Bakker erbij, in 1947 Tuynenburg Muys en in het studiejaar '47-48 kwam daar nog Niemeijer bij. In 1993 verscheen het boekje: *Semper Spatium 1945-1952* van Rinus Gout en Jan Sterenberg (Gout & Sterenberg 1993). In de inleiding geeft Gout een uitleg over de doelstellingen: 'De bedoeling van de studiegroep Semper Spatium was het kennismaken van die stromingen in de architectuur, die in het onderwijs op de afd. bouwkunde niet of nauwelijks aan de orde kwamen.' (Gout & Sterenberg 1993: 9) Men was niet tegen de Delftse School, maar later werd lidmaatschap van Semper Spatium en van 'de Bouwkundige Studie Kring' (BSK) onder leiding van ir. S.J. van Embden onverenigbaar geacht. Deze kring stond voor de Delftse School-filosofie. Beton was voor Granpré Molière een materiaal van lagere orde dat bij voorkeur niet in het zicht getoond mocht worden, in tegenstelling tot baksteen en hout aldus Gout. Granpré Molière herriep deze mening in 1953 in Bern bij een tentoonstelling van Le Corbusier. Van de leden van Semper Spatium werden er vijf hoogleraar: Brouwer, Gout, Van der Grinten, Tauber en Sterenberg. Ook het later lid van de groep Niek de Boer zou hoogleraar worden, net als Froger en Van Eesteren in de stedenbouw. Op de ledenlijst van Semper Spatium stonden op de dag van liquidatie, 25 februari 1952, de volgende namen van afgestudeerde leden: Van Eesteren, Van Balen, Bleeker, Brouwer, Van der Gaast, Gout, Kessler, Van Kranendonk, Margry, Niemeijer, Petri, Spruit, Sterenberg, Tuynenburg Muys, Wissing. Verder worden de studentleden genoemd: De Boer, Boot, Van de Grinten, 't Hoen, Hondius, Van Huizen, Kiewiet de Jong, Kruisheer, Koumans, Ter Kuile, mej. Van der Meer, C. Pet, Risseeuw, Snieder, Tauber, Veersema, Van Woerkom, Zandvoort.

441 Interview Bleeker (16-02-2011) door Oorschot, Van Vught, Groot
442 NAI: Bleeker archief, code BLEE d69, brief van Bleekers aan Ibelings: 7

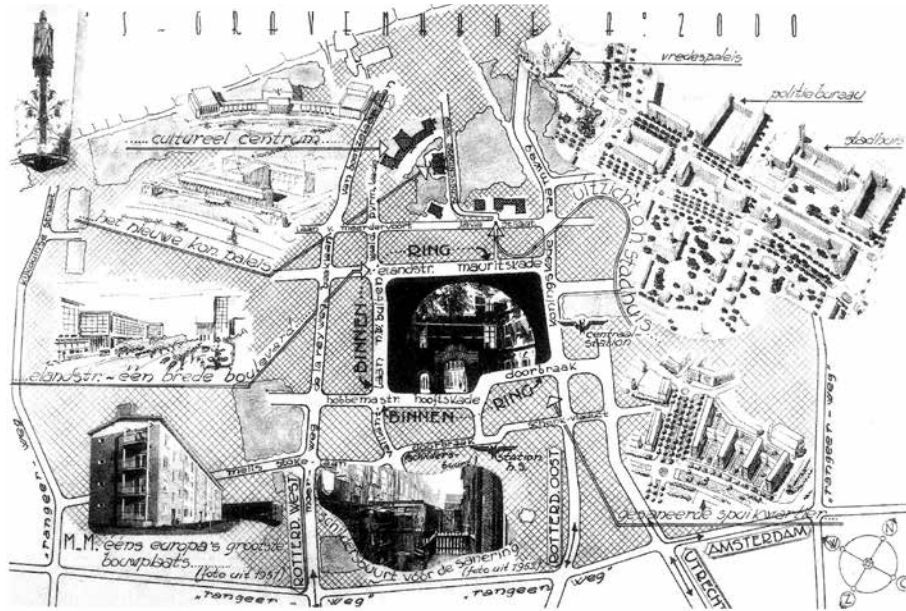
Nadat de groep in 1952 was opgeheven ontmoetten de leden elkaar nog jaren op bijeenkomsten, werkbezoeken en excursies, aldus Sterenberg in het nawoord (Gout & Sterenberg 1993: 87). Na hun afstuderen en het verlaten van de universiteit zochten de architecten elkaar op in De Rode Kring, met Henk Brouwer als middelpunt, of in de Groep Roosenburg. Men organiseerde excursies naar in hun ogen opvallende architectuurprestaties zoals de New Town Cumbernauld in Engeland.

Net na de oorlog in 1945 werd De Groep Roosenburg opgericht, een groep architecten die vooral kritiek had op het logge landelijke (door Amsterdammers gedomineerde) BNA bestuur in deze periode. Deze groep bestaat nog altijd en heeft als huidige voorzitter Niek van Vugt van het Architectenbureau Ellerman Lucas Van Vugt (tegenwoordig: ELV architecten). Leden waren de architecten Roosenburg (1887-1962), ir. R.D. Bleeker (1920-), M.F. Duintjer (1908-1983) Alexander Bodon (1906-1993) S.J. van Embden (1904-2000) en vermoedelijk ook Niemeijer. Op een ledenlijst die bij een brief van Luyt aan de leden was gevoegd van 12 maart 1959 staan de volgende namen.⁴⁴³ Bleeker, Boks, Buijs, Cramer, Elffers, Van der Erve, Fledderus, Gerretsen, Groosman, Gouwetor, Hornstra, Huysmans, Jos de Jong, Leo de Jong, Kloos, Kraayvanger, Luthmann, Luyt, Lucas, De Maar, Moerman, Oud, Pot, Pouderoyen, Roosenburg, Rothuizen, Salm, Sterenberg, Vegter, Verhave. Vijftien ingenieurs uit Delft en de rest van overige opleidingen. De architecten uit de omgeving van Den Haag waren: Bleeker, Buijs, Van der Erve, Luthmann, Lucas, Oud, Roosenburg, en de heethoofden van Het Plan 2000: Hornstra, Luyt en Verhave. Luyt stelde in de brief voor om elke eerste vrijdag van het kwartaal samen te komen in Restaurant de la Paix aan het Stadhuisplein 3 in Rotterdam om de activiteiten van de groep te bespreken en een gedragslijn vast te stellen voor de leden. Voor Bleeker moet dit allemaal een stap te ver zijn geweest. Op 16-03-1959 antwoordt hij aan Luyt: 'Altijd graag tot Uw dienst dus, maar niet in 'groepsverband'. Laat Roosenburg me vergeven en wie weet wordt het langzamerhand duidelijk, dat ik ook nog van enig nut kan zijn, dan kunnen we later nog wel eens zien.'⁴⁴⁴ Samen met Wouter van der Erve zou Bleeker jaren lid zijn van de redactiecommissie van het blad Bouw. Daarvoor was hij redacteur van het Bouwkundig Weekblad. De Groep Roosenburg was volgens Bleeker een mengeling van studenten van Granpré Molière en moderne architecten. Het waren niet zozeer de CIAM ideeën of de Delftse School traditie die men aanhing, het was vooral een afkeer van de Amsterdam georiënteerde BNA en het accent dat men wilde leggen op het verband tussen stedenbouw en architectuur, aldus Bleeker. Een aantal keren per jaar kwamen ze bij elkaar en bezochten elkaars werk, ze hadden geen eigen sociëteit of ruimte, behalve de eetafspraak in Rotterdam. Veel architecten kenden elkaar persoonlijk, van de studie of als collega, en men kwam elkaar voortdurend tegen.

443 NAI: Bleeker archief, code BLEE d63, correspondentie

444 NAI: Bleeker archief, code BLEE d63, correspondentie

Ondanks de verschillende achtergronden waren er geen grote conflicten tussen de architecten. 'Kuiper, Gouwetor, De Ranitz & Bleeker' had een traditionele inslag, 'Lucas en Niemeijer' een moderne visie, maar Bleeker en Niemeijer waren bijvoorbeeld goede vrienden, aldus Bleeker. De scheiding tussen stedenbouwers en architecten was klaarblijkelijk wel groot. Stedenbouw was een echt vakgebied geworden dat ver weg stond van de architectuur. Stedenbouwer en ambtenaar Van der Sluijs zat bijvoorbeeld niet bij deze architectenclubjes. Dat was een probleem, volgens De Groep Roosenburg.⁴⁴⁵



Figuur 107

De ideeën van Het Plan 2000 zijn terug te vinden in nota's in de jaren vijftig en zestig, een zuivere dartsbord stad met de doorsnede van een vulkaan. In de krater een klein gemonumentiseerd centrum met daarom de binnenringweg en daarbuiten nieuwe bebouwing
bron: Saneringsnota 1952

7 Stadsbeeld van een leefbare stad 1970-1976

§ 7.1 De schizofrene stad

Op een zonnige dag op 17 september 1974 heide wethouder Nuij van de gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling de eerste paal bij maar liefst vier beeldbepalende stedelijk ensembles uit deze tijd in Den Haag. De wethouder riep deze feestelijke dag zelfs uit tot de 'Haagse Bouwdag'. Echter 'De Festiviteiten waren zoals spoedig zou blijken, in kwaliteit omgekeerd evenredig aan de stedenbouwkundige en architectonische resultaten' zoals Reiner Bullhorst betoogde (Freijser, Van Boven & Vaillant 1997: 28). Voor het eerste project langs de boulevard naast het Kurhaus was een van de grootste fin de siècle monumenten gesloopt, het Grand Hotel van Van Liefland. Een armzalig woningbouwproject kwam ervoor in de plaats waarmee de Duitse architecten Storch en Ehlers voorgoed boulevard, strand en zee van de stad afsneden. Opdrachtgever was de dochter van Brederode Bouwbedrijf, Maatschappij Projectontwikkeling (MPO) die ook het Kurhaus onderhanden nam. Het tweede stedelijk ensemble waren de twee ministeries aan de Turfmarkt. Het derde project was Babylon, een winkel- en kantorencentrum naast het station waar de wethouder zich in lovende bewoordingen uitsprak over het interieur van brons, spiegelflas, hout en bruine tegels van de uit Parijs ingevlogen interieurarchitect. Het vierde project was een van de eerste superbouwblokken van Den Haag, De 444 in de Schilderswijk van de architect Van Randen en Van Schagen, waarmee het bouwen-voor-de-buurt een startpunt kreeg.

Het stadsbeeld van een leefbare stad kreeg bij de eerste golf van stadsvernieuwing zijn vorm, kleur en plaats in de stad. Het overheersende stedelijke ensembles daarbij waren de enorme wooncomplexen die in de morfologie van de stad werden opgenomen, zoals; De 444 die in de Schilderswijk, de Schippersbuurt, Het Kortembos en op de plaatsen waar ooit kazernes lagen die waren afgebroken door het rijk. Stedelijke ensembles waarbij men de leefbaarheid, de morfologie van de stad en tal van stedelijke kwaliteiten wilde vormgeven en waar het idee bouwen-voor-de-buurt centraal stond met als belangrijkste motief de leefbaarheid van de stad te garanderen voor haar bewoners.

Belangrijk voor de ontwikkeling van deze stedelijke ensembles was het contrast. Of beter gezegd, de schizofrene situatie volgens Hans van Beek, Joop ten Velden, Peter Drijver en Gerard van Otterloo tijdens de interviews. De feestelijke 17 september liet zien dat er een totaal schizofrene situatie heerste in de stad en dat er werd gebouwd in de CIAM traditie en volgens de nieuwe ideeën over de morfologie van de stad met de superbouwblokken.

De schizofrene situatie was dat er vanuit totaal verschillende visies aan de stad werd gewerkt. Enerzijds was er nog altijd sprake van 'cityvorming' en 'suburbanisatie' dat leidde tot de vernietiging van oudere stadsdelen en anderzijds werd het beleid van 'bouwen-voor-de buurt' ingezet om de leefbaarheid van de stad te vergroten. In Den Haag leverde deze situatie een wonderlijke mix van beeldbepalende stedelijk ensembles op. Enerzijds de ministeries in de Wijnhaven, het Centraal Station, het Westeinde Ziekenhuis, de flats van Kortenbos waarmee de gesaneerde stadsdelen werden volgebouwd en die pas drie weken voor het slaan van de eerste paal aan de welstand werd voorgelegd en anderzijds de superbouwblokken in de negentiende-eeuwse wijken, soms naast elkaar zoals in het Kortenbos. Enerzijds werkte de dienst onder directeur Van der Sluijs met het nooit door de raad aanvaarde Gemeentelijke Ontwerp Structuurplan (1970) door aan cityvorming (*Nieuwe Haagse Hout*, Bezuidenhout C) en suburbanisatie (bloemkoolwijken rond Loosduinen) met de ringweg die alles verbond, anderzijds werkte zijn wethouder Nuij met zijn rehabilitatiepolitiek aan het herstel van de morfologie van de stad en bouwen-voor-de-buurt.

Over de CIAM stedelijke ensembles in het centrum en de buitenwijken is al veel geschreven (Duivesteijn & Ten Velden 1980, Smit 1981, Van der Sluijs 1989, Freijsser 1991). De superbouwblokken zijn slechts zijdelings benoemd en beschreven. Omdat het hier toch om beeldbepalende projecten gaat waarmee de gemeente de leefbaarheid in de stad een gezicht wilde geven worden deze hier uitvoeriger beschreven en in een context geplaatst.

In de eerste paragrafen worden de achtergronden geschetst, de motieven van wethouder Nuij cum suis, vervolgens worden de superbouwblokken toegelicht. Daarna volgt een korte beschrijving voor de sterk toenemende aandacht in de stad voor historische gebouwen en een samenvatting van een emotioneel debat tussen de betrokkenen over het Haagse stadsbeeld.

De omslag 1970-1974

Deze schizofrenie in de stad was mede het gevolg van het uitstellen van keuzen door bestuurders en de grote invloed van het rijk en projectontwikkelaars zoals Zwolsman op de stad en het generatieconflict dat zich voltrok in deze jaren. Willem Nuij (PvdA) die directeur was geweest bij de PTT was tussen 1970 en 1976 wethouder stadsontwikkeling. Een autoritaire en krachtige persoonlijkheid die door sommige 'de kleine generaal' werd genoemd en hij bekleedde deze positie zonder daarbij te worden gehinderd door kennis van zaken van de stedenbouw en architectuur, hij liet letterlijk 'alle bloemen bloeien', wellicht noodgedwongen door de situatie.

Door de nieuwe garde sociaaldemocraten werd Nuij bij de 'oude' gerekend en de oude garde van partijgenoten, stedenbouwers en architecten zagen in hem een persoon die de cityvorming en de CIAM principes niet begreep die in de jaren zestig zo voortvarend waren ingezet door wethouder G.W. Hylkema (PvdA: 1962-1970), mr. A.J. Dankelman (VVD: 1962-1970) en raadslid en de latere wethouder Volkshuisvesting

en Wijkcontacten Toon van Hagen (PvdA: 1974-78). Het stadsbeeld dat met de CIAM principes en cityvorming gepaard ging wordt in deze studie zijdelings aangestipt omdat deze al uitvoerig is beschreven. In de periode 1970-74 was Van Hagen fractievoorzitter van de PvdA met nog altijd grote invloed op het volkshuisvestingsbeleid waarbij sloop en nieuwbouw centraal stond. Hij speelde een belangrijke rol bij de Bouwbond, was voorzitter van de Algemene Woningbouwvereniging en bestuurslid van het Sociaal Fonds voor de Bouwnijverheid. Ook werd beweerd dat Van Hagen belangen had bij bouwondernemers. Bewoners en de generatie politici van '74 noemden hem 'Teun de Sloper' vanwege zijn hardvochtige saneringen.⁴⁴⁶

Eenzijds steunde Nuij zijn dienst met de CIAM-ideeën, anderzijds predikte hij het bouwen-voor-de-buurt en herstel van de morfologie van de stad. Nuij trok zich ook het lot van de gedesillusioneerde achterblijvers en immigranten aan in de half dichtgetimmerde en gesloopte negentiende-eeuwse wijken. Voor wat betreft de hardvochtige saneringen wist Nuij de Haagse raad gerust te stellen. 'Een nota die géén aandacht zal krijgen is de door de heer Jmkers ontdekte saneringsnota uit 1956. Het zal hem gerust stellen dat maar een paar ambtenaren zich herinnerden dat er zo iets bestond. Uiteindelijk is er in het archief een exemplaar ontdekt. Rustig laten liggen daar. Kennelijk heeft de nota geen sporen achtergelaten.'⁴⁴⁷ Een wonderlijke opmerking immers de oude stad was door saneringen hard getroffen en veel panden waren dichtgetimmerd of gesloopt zodat er grote zandvlakten waren ontstaan. Ondanks dat Nuij feestelijk de eerste paal heide van de flats in Het Kortebos was hij het ook Nuij die een belangrijke rol speelde bij de omslag in denken over de stad en zich bekommerde om de leefbaarheid.

Deze instabiliteit en schizofrene situatie in de stad was ook het gevolg van de grote veranderingen in de samenleving die hun weerslag kregen in de landelijke en lokale verkiezingen. De lokale verkiezingen van 1970 maakten geen een eind aan de jarenlange afspiegelingscolleges en coalities van de traditionele bestuurspartijen, de confessionelen (vanaf 1980 verenigd in het CDA), de VVD en de PvdA. Er kwam een college met daarin PvdA met drie wethouders, VVD met twee wethouders en CDA (KVP/ARP/CHU) met twee wethouders. Er kwamen ook andere nieuwe partijen in de raad zoals D66 en Kabouters, een omwenteling met veel nieuwe onervaren raadsleden tegenover een enorme ambtelijke dienst die doorstoomde op de oude weg zoals ze altijd al had gedaan en met een wethouder die ook zijn dienst steunde, ook al wist hij niet precies wat hij steunde. Aan het eind van de raadsperiode zaten Gerard van Otterloo en Christy Baas in de gemeenteraad voor de Kabouters en speelde een rol bij de discussies over de Koekamplu en de voorgenomen sloop van het Kurhaus. 'In 1970 verschoot het politiek spectrum in Den Haag fors van kleur. Hieraan debet waren landelijke ontwikkelingen zoals algemene ontzuiling en radicalisering van

446
447

Opmerking Harkes januari 2011, Van der Sluijs 1989
Handelingen van 14 november 1973 over de gemeentebegroting van 1974: 957

jongeren, weerstand tegen het volkshuisvestingsbeleid van het kabinet De Jong⁴⁴⁸ dat onder leiding van minister Schut de huurlasten fors zou opdrijven en verder de duidelijke opstelling van de PvdA door Nieuw Links. De PvdA werd de grootste partij en zou die koppositie niet meer afstaan in dit decennium.' (Kleinegris 1991: 189). Feitelijk een onjuiste constatering van Kleinegris, immers tijdens het interbellum domineerde de SDAP (voorganger van de PvdA) en na de oorlog was de PvdA bijna altijd de grootste partij. De schizofrene situatie in de maatschappij was ook terug te vinden binnen de verschillende bestuurspartijen.

Veel jonge lokale politici van de 'generatie '74' hadden het gehad met de oude garde en haar regenteske bestuursstijl. Raadsleden zoals Adri Duivesteijn (24), Constant Martini (25), Joop te Velden (28) Cristy Baas (28) en Johan Bakker (26) voor de PvdA. Verduin Lunel (25) voor de PPR. Gelderblom en René Vlaanderen (25) voor de D66. Binnen de Haagse partijen ontstonden er conflicten tussen deze oude en nieuwe garde, vooral nadat in 1974 sprake was van een terugval en de oude garde binnen de bestuurspartijen weer op oude voet wilde verder gaan. Veteraan en PvdA-er van de oude stempel Toon van Hagen was tussen 1974 tot 1978 wethouder Volkvesting, deze werd opgevolgd door de populaire Piet Vink van 1978 tot 1982 die daarvoor als wethouder zich met de Jeugd, Sport en Recreatie bezig hield. Een steen des aanstoots in deze periode voor veel burgers was de ongebreidelde sloopwoede van projectontwikkelaars en de gemeente.



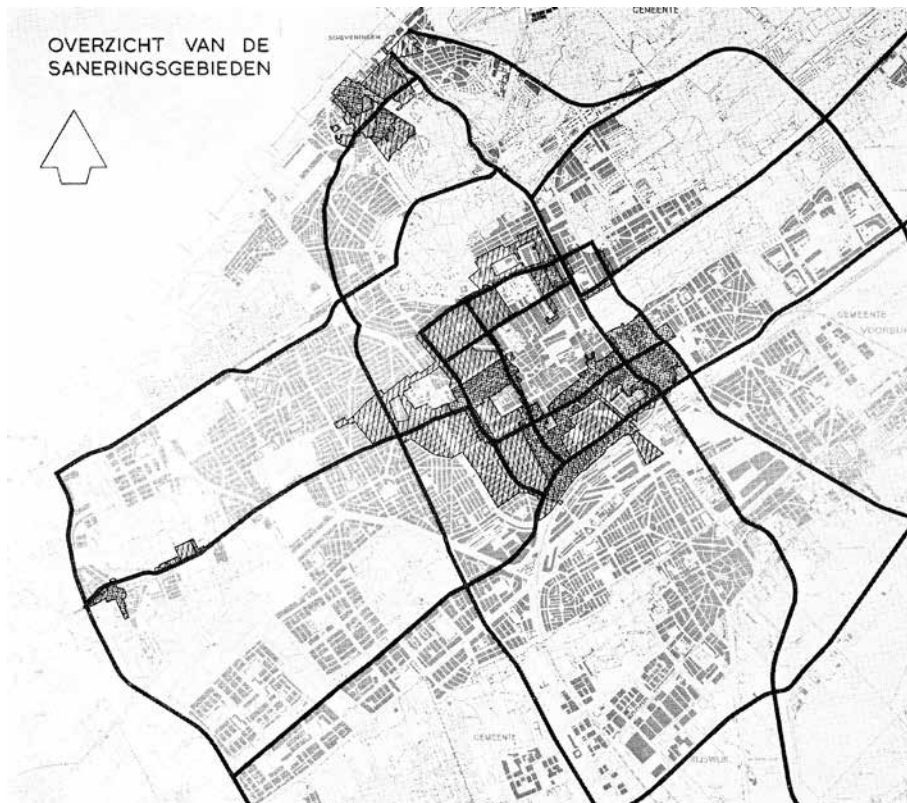
Figuur 108

*Verkeerschaos 's ochtends op een zomerse dag,
bron: Dooievaararchief Hans van Beek*



Figuur 109

*Verkeerschaos 's avonds op een zomerse dag,
bron: Dooievaararchief Hans van Beek*



Figuur 110
Saneringsgebieden gearceerd en het stelsel van hoofdwegen, bron: Den Haag beeld van een stad 1985.

De sloop van het Kurhaus als katalysator

In 1973 waren de bulldozers van Zwolsman bij het laatste bolwerk van het fin de siècle het Kurhaus aangekomen, wat tot een hevig conflict met de bewoners leidde. Dit was het omslagpunt in het denken over de stad. Naast protesterende kabouters, hippies en recalcitrante architecten ging nu de hele bevolking zich bemoeien met de afbraak en ontstak in regelrechte woede. Tussen 1969 en 1970 had men ternauwernood de sloop van het Sweelinckplein kunnen voorkomen, in 1968 was hoofdgebouw van de dierentuin van Wesstra afgebroken, in 1969 volgde het glaspaleis van Van Liefland en een paar jaar daarvoor in 1964 was het monumentale Gebouw van Onderwijs Kunst en Wetenschap van Gugel afgebrand. Dat was niet het eerste gebouw waarvan Zwolsman eigenaar was dat na een weigering van een vergunning tot sloop afbrandde. In Scheveningen waren inmiddels al verschillende Fin de siècle gebouwen van Zwolsman afgebrand. Het Kurhaus was het laatste grote Fin de siècle monument dat nog over was

in Den Haag. Nu had de hele burgerij zich tegen de politiek had gekeerd die Zwolsman cum suis zijn gang liet gaan en geen regie nam in de stad.⁴⁴⁹ Voor de gemeente was de situatie dramatisch. In 1960 had de stad 606.110 bewoners, rond 1970 was de bevolking teruggezakt naar 555.613 inwoners, maar toen kwam de uittocht pas echt in een stroomversnelling en in 1980 waren er nog maar 456.376 bewoners over, 25% van de bevolking was vertrokken.⁴⁵⁰ Iedere bewoner die het zich kon permitteren was zijn verhuisdozen aan het pakken om te verhuizen. Het vertrouwen van de Haagse bevolking in de politiek was tot een dieptepunt gedaald. In de ogen van de burgers hadden de oude bestuurspartijen samen met corporaties, bouwbedrijven en ontwikkelaars zoals Zwolsman de stad grondig geruïneerd. De sloop van het Kurhaus was voor veel inwoners van de stad het bewijs dat de gemeente de stad verkwanselede aan projectontwikkelaars die maar aan konden rommelen. Het was dan ook niet toevallig dat een belangrijke beweging zoals Vrienden van Den Haag, waarin Haagse notabelen zich verenigden tegen de afbraak van de stad in 1973 werd opgericht. Ook het architectenprotest tegen de afbraak van de stad en de teloorgang van de leefbaarheid kreeg zijn vorm met de actiegroep Dooievaar. Maar het waren vooral de lokale kranten zoals *De Haagse Courant* waar journalisten dag in dag uit de kapotte stad beschreven en toonden op foto's. Later in dit hoofdstuk hierover meer.

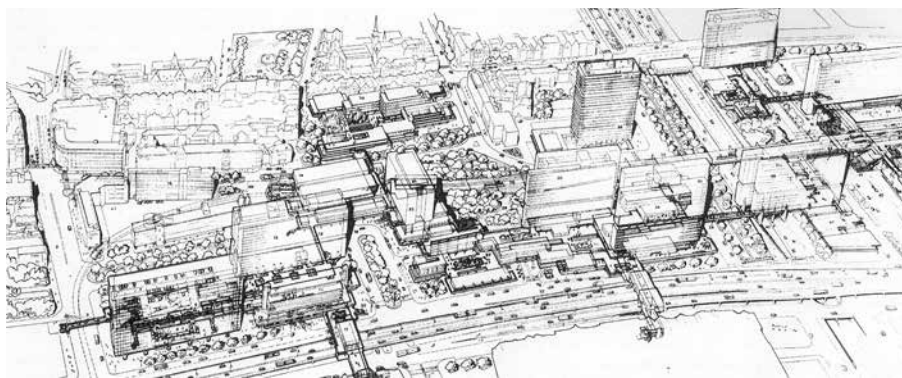
De rol van de rijksoverheid

Een onzekere factor voor de stad Den Haag is de onvoorspelbaarheid van het rijk en de gevolgen daarvan voor de stad. In het jaar 1965 sloten het rijk en de gemeente Den Haag een kavelovereenkomst waarbij ruim 100.000 m² grond, verdeeld over 6 kavels, tegen een bedrag van ongeveer 140 miljoen in het bezit kwam van het rijk (Zwinkels 1982). Slechts één kavel was direct leverbaar: kavel 2. De rest was nog bestaande stad met voornamelijk negentiende-eeuwse en soms ook zeventiende-eeuwse bebouwing. Op rijkskavel 2 werd in 1975 het Paleis van Justitie gebouwd, een modern gebouw van de hand van de architect ir. F. Sevenhuijsen, op dat moment adjunct rijksbouwmeester. De gemeente maakte zes kavels bouwrijp en zorgde voor de infrastructuur, en het rijk verplichtte zich tot afname van deze kavels. De rijkskavels lagen gunstig in de stad voor de rijksoverheid, in de nabijheid van ontsluitingswegen, de binnenringweg en het station. Het Ministerie van Verkeer en Waterstaat wilde de Utrechtsebaan, die in 1976 werd opgeleverd. De gemeente Den Haag stelde als voorwaarde dat de dwarsweg met het Prins Bernhardviaduct ook zou worden aangelegd, in 1974 startte de bouw en in 1979 werd deze in zijn geheel opgeleverd. Al vanaf de vaststelling van het *Wederopbouwplan Bezuidenhout-C* was er een stroom van bezwaarschriften bij de raad binnengekomen van bewoners, winkeliers, organisaties en bedrijven (Van der Sluijs 1989). Er was zelfs een 'Coöperatieve vereniging tot behartiging der belangen',

449
450

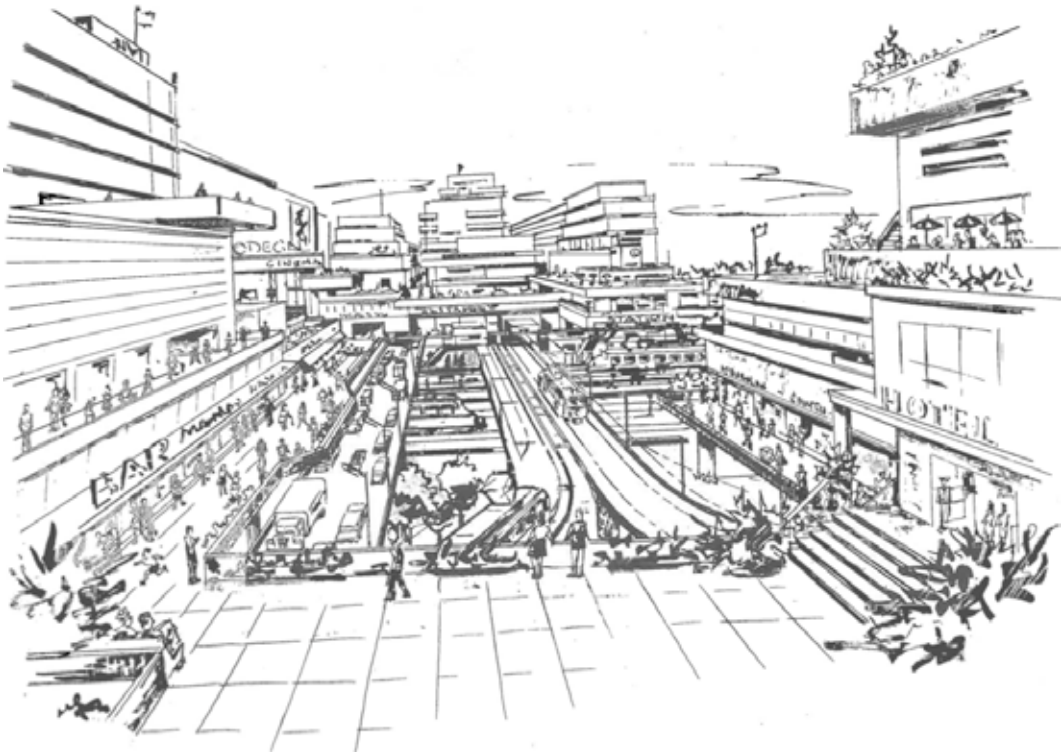
Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988: 314-321 (een dramatisch overzicht van de sloopmanie)
www.denhaag.buurtmonitor.nl

betrokken bij de 'Afbraak Bezuidenhout-C', het ABC zoals zij zichzelf noemde. Het ABC uitte veel kritiek en deed veel wijzigingsvoorstellen. De kritiek betrof vooral dat het college een rigoureuze stadsverandering/vervanging wilde doorvoeren zonder lastige procedures. Een 'wederopbouwplan' was oorspronkelijk bedoeld om de oorlogsschade in een hoog tempo te herstellen. Slechts 10 procent van dat gebied had oorlogsschade en dat was in 1962 al hersteld. Met het wederopbouwplan in de hand werden de idealen van cityvorming doorgezet, werd er onteigend en gesloopt. Bezwaarschriften tegen het plan werden door het stadsbestuur niet serieus genomen. De viaductweg 'vormt een stedenbouwkundig essentieel element van het plan en kan daarom naar onze mening niet gemist worden,' was het antwoord, 'aan de grote verbeteringen op stedenbouwkundig gebied, met name ook ten aanzien van het verkeer.' Deze winst was zeker ook niet economisch in cijfers was uit te drukken, aldus het toenmalige college. Aanvankelijk was deze dwarsweg gelijkvloers omdat de sporen verdiept zouden worden aangelegd maar de NS zag daarvan af. De gemeenteraad, loyaal aan haar college, zag dan ook geen redenen om zich tegen de beleidsvoornemens te verzetten. De bezwaarschriften werden op enkele details na ongegrond verklaard en eenstemmig stelde de raad zich achter het besluit tot de bouw van het viaduct, onderdeel van de binnenringweg. De sloop van de oude stad was inmiddels ver gevorderd, en bouw van de city kon nu pas goed beginnen, dacht men.



Figuur 111

De Nieuwe Haagse Hout (1970), bron: Dooievaararchief Hans van Beek, Haagse Courant



Figuur 112

De Nieuwe Haagse Hout (1970), bron: Dooievaararchief Hans van Beek, Haagse Courant

De City: De Nieuwe Haagse Hout en het Bezuidenhout C ⁴⁵¹

Ideeën over cityvorming en een andere aanpak van het centrum kwamen vooral vanuit het rijk. Immers er was een dislocatie (versnippering) van de ministeries over de wijken van Den Haag was ontstaan door de geleidelijke groei van de ministeries. Tussen 1970 en 1980 nam het aantal rijksambtenaren toe met 27% tot 37 duizend. De Rijksgebouwendienst kocht er steeds weer panden bij om deze ambtenaren te kunnen huisvesten. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken zat verspreid over 23 panden in de stad, het Ministerie van Sociale Zaken over 20 panden in de binnenstad, het Ministerie van Economische Zaken over 20 panden, het Ministerie van Landbouw en Visserij zat verspreid over 12 panden. Al jaren eerder wilde het rijk de ministeries concentreren, onder leiding van minister Schut hield in 1968 een commissie zich bezig met deze problematiek. Er was sprake van 'groene regeringscentrum aan zee'. De vooruitziende Schut wilde geen steriele doodse kantoorwijken met ministeries maar integratie van het regeringscentrum met de stad. Niet meer de functies zo rigide scheiden als de CIAM bepleitte. Vanuit de stuurloze en visieloze gemeente werd hierop lauwwereageerd, er kwam niets van terecht. Uiteindelijk ging het rijk maar zijn eigen gang (Bruggeman 1983).

Cityvorming kreeg zijn vorm in een brede zone van het Spui tot de Utrechtsebaan met de indertijd beeldbepalende stedelijke ensembles van de *De Nieuwe Haagse Hout* en het Bezuidenhout C. Het plangebied kwam te liggen tussen de indertijd in aanbouw zijnde Utrechtsebaan en het Prins Bernhardviaduct, het Spui en de Bezuidenhoutseweg met het ook in aanbouw zijnde Centraal Station als middelpunt: grofweg het huidige Den Haag Nieuw Centrum, Bezuidenhout C aan de ene zijde van het spoor en Bezuidenhout-West aan de andere zijde. Veel plannen waren terug te voeren op het *Structuurplan Agglomeratie 's-Gravenhage* (1958) en het daaruit voortkomende *Verkeerscirculatieplan* (1968), waarbij de stad vakkundig werd opengelegd met ringwegen en vrijwel alle negentiende-eeuwse bebouwing gesloopt zou worden. Deze plannen kwamen samen in het zevendelige *Gemeentelijk Ontwerp Structuurplan* (september 1970), door criticasters het 'blauwe monster' of het 'Mausoleum voor de CIAM' genoemd. Het plan *De Nieuwe Haagse Hout* verscheen ook in 1970 en voor Bezuidenhout C werd nooit een plan gemaakt, maar beide waren ingebed binnen dit grotere structuurplan. Het 'blauwe monster' werd nooit aan de raad aangeboden, maar ongecontroleerd en wellicht ook door het uitblijven van een alternatief werkte de dienst verder aan de deelplannen.⁴⁵² Wellicht was het ontbreken van een gemeentelijke visie een deel van communicatieprobleem met het rijk.

Al direct na het verschijnen van het 'blauwe monster' in september 1970 verscheen het *Voorlopige rapport van de Raad van Vijf van de BNA, 'Ringwegen'*.

451 *The Hague – 's-Gravenhage*, in: 's-Gravenhage nr. 2, feb.1973; Bruggeman 1983; Duivesteijn & Ten Velden 1980; Zwinkels 1982; Van der Sluijs 1989; Provoost 1991, HGA bnr 772-1 'Werkgroep Dooievaar, 1970-1986' & Dooievaar Archief Hans van Beek

452 *Verkennde Nota Langzaam Verkeer* (1972), *Ontwerpnota inzake Verkeers- en Vervoersstructuur Haagse Binnenstad* (1973)

De architectenberoepsgroep in Den Haag maakte zich ernstig zorgen over deze ontwikkelingen van de binnen- en een buitenring. De BNA constateerde in dat rapport o.a.: 'Den Haag bezit ook buiten de eigenlijke kern een aantal elementen en gebieden met een uitgesproken eigen karakter, die uit een oogpunt van milieubepaling en historie zeer waardevol zijn (de grachten, de groenpenetraties, het Willemspark, de Archipelbuurt). Renovatie of wijziging van deze elementen zal op een behoedzame wijze en geleidelijk dienen te geschieden teneinde verarming van het stadsbeeld door 'bulldozersanering' te voorkomen.'⁴⁵³ De gemeente schoof dit rapport van de BNA terzijde. De beschaafde protesten van deze BNA-werkgroep met o.a. Sjoerd Schamhart en Hans van den Berg werden door jonge architecten buiten de BNA voortgezet in de werkgroep Dooievaar, wijkorganisaties zoals De Groene Eland (1973) en het Haags Architecten Café (1977).

Na het vertrek van Nuij werd de oude ideeën over cityvorming en verkeer weer volop voortgezet met de nota *Verkeersafwikkeling Binnenstad* (1977) en allengs werd de toon venijniger en het protest harder tot de omslag in 1980.

Nadat Zwolsman zijn belangen en kavels had verkocht gingen de gemeente en de nieuwe eigenaar het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) aan de slag om het nieuwe centrum van de stad vorm te geven. Op een spectaculaire vogelvlucht werd *De Nieuwe Haagse Hout* van de Haagse architecten J.A Lucas en H.E. Nieuwmeijer breed uitgemeten: enorme solitaire bouwmassa's als schijven die met de hoofdrichting parallel aan de strandwal stonden, een brede allee met bomen voor voetgangers en de ringweg voor het autoverkeer. Restanten van deze schijven zijn het Centraal Station en de twee ministeries. Gebouwtypologie en stedelijke ruimten sloten niet aan op de bestaande typologie en morfologie, waardoor Bezuidenhout-West als een eiland in de stad lag (Van der Sluijs 1989:149, Provoost 1991: 171). Een serie beeldbepalende gebouwen verschenen in deze dienstency. Een van de eerste was het Centraal Station met een enorm kantoorgebouw erbovenop (1973/75. K. van der Gaast). In opdracht van de MAB werd daarnaast het winkelcentrum Babylon (1974/83, Lucas en Nieuwmeijer) gebouwd, een winkel- en kantorencentrum en een vlaggenschip van de toenmalige wethouder Nuij die zich persoonlijk met het interieur van de Parijse interieurarchitect bezig heeft gehouden. De oude bebouwing langs de Muzenstraat sloopte men in 1975. De Rijksgebouwendienst gaf verder opdracht voor het Algemeen Rijksarchief (1972/79, Schamhart) op rijkskavel 3 en 4, het Koninklijk Conservatorium (1974/80, Waterman) op rijkskavel 2, het Paleis van Justitie (1975, Sevenhuijsen) ook op rijkskavel 2, de Koninklijke bibliotheek (1977-81, Hagoort) op rijkskavel 3 en 4 het Ministerie van Buitenlandse Zaken (1979/84, Apon) op een deel van rijkskavel 1. Rijkskavel 6 tussen het Prins Bernhard Viaduct en de Uilebomen in de Rivierenbuurt werd uiteindelijk terug verkocht aan de gemeente. Verder bouwde het rijk aan de huidige Turfmarkt met de architecten Lucas en Niemeyer nog de Ministeries van

Binnenlandse Zaken en Justitie (1974/78) en het Transitorium (ca. 1975), deze drie torens werden gebouwd met het uit Engeland gehaalde jack-block systeem waarbij eerst het dak werd gebouwd en het gebouw langzaam werd omhoog gedrukt. Als gevolg van de uitspraak bij het proces over het Plan voor de toren van Nervi die ca. 140 meter hoog was waren deze torens lager dan 70 meter. Verderop in de oude stad verrezen flats en parkeergarages tussen oude bebouwing op plaatsen waar de binnenring langs zou komen. Oude bebouwing werd gesloopt voor deze binnenringweg. Aan de westzijde van de stad kwamen het Westeinde Ziekenhuis (Wiegerinck 1975/79) en de flats van Kortebos hoog boven de oude stad uit die langzaam in een ruïneveld veranderde. Veel van de plannen aan de oostzijde van de stad waren al jaren in voorbereiding, maar het proces van onteigening en sloop ging moeizaam. Het rijk had het grootste deel van zijn rijkskavel in Bezuidenhout C gekregen zonder dat er een stedenbouwkundig plan was gemaakt. De wettelijke basis voor de aanpak van dit plan was het op 26 februari 1962 vastgestelde *Wederopbouwplan Bezuidenhout C*. Een eerder plan uit 1959 werd verworpen omdat het te duur was om de spoorwegen ondergronds aan te leggen. Ook zag men ervan af om de trams voor het station te positioneren. Het wederopbouwplan ging hoofdzakelijk over wegen en er werden een bebouwingspercentage en bebouwingsindex vastgelegd. Met betrekking tot de hoogte en de groepering van de bebouwing werd aan opdrachtgevers en architecten de vrije hand gelaten. De gemeente had ook geen rooilijnen vastgesteld.

Cees Zwinkels (1982) interviewde de betrokkenen over de planvorming tussen het Spui en de Utrechtsebaan en schetste een ontluisterend beeld. Ir. J.M.A.P.D. Imkamp van de Dienst voor de Stadsontwikkeling stelde zich met dit planningsinstrument een beetje Manhattan-achtige, grootstedse en metropolitaine ontwikkeling voor. Over de verhouding tussen gemeente en rijk en de stedenbouwkundige eindresultaten betoogde Imkamp dat vooral politieke en bestuurlijke zaken sturend waren geweest bij de wording van dit deel van Den Haag en dat stedenbouwers en architecten daarin slechts marginaal een rol speelden (Zwinkels 1982). Zwinkels en Imkamp concludeerden dat Bezuidenhout C bij uitstek een uitgelezen kans was voor de Rijksgebouwendienst om hier stedenbouwkundig iets tot stand te brengen en het heft in handen te nemen. De twee rijksbouwmeesters die werden gevraagd voor een interview: Quist en Dijkstra lieten weten geen zin te hebben in een interview. Wel werd de gepensioneerde ad interim tussen 1971-73 en later adjunct-rijksbouwmeester ir. Frank Sevenhuysen bereid gevonden tot een gesprek. Het jaarverslag van de Rgd uit 1974 geeft meer duidelijkheid over het zwijgen van Quist en Dijkstra, het meldt dat: 'Langdurig overleg tussen de gemeente 's-Gravenhage, de Nederlandse Spoorwegen, het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (de Rijksgebouwendienst), het ministerie van Verkeer en Waterstaat en enkele streekvervoersmaatschappijen overeenstemming is bereikt over de situering van enkele rijksgebouwen in het Wederopbouwplan Bezuidenhout C.' (Rgd jaarverslag 1974: 52). Met de spoorwegen en streekvervoersmaatschappijen was in deze dagen niet te onderhandelen, die legde en dictaat neer. Voor de kersverse rijksbouwmeester Quist die in 1974 aantrad moet dat een pijnlijk moment zijn geweest. Quist wist nog wel de

busbaan die als een ruime hellingbaan door het gebied was getekend te verleggen naar de periferie, zodat de openbare ruimte tussen de beoogde rijksgebouwen autovrij zou worden. Dat was waarschijnlijk de oorzaak dat er drie in plaats van twee rijksgebouwen kwamen tussen de Utrechtsebaan en het spoortracé. Nadat Quist was aangetreden was er regelmatig overleg tussen de gemeente en de Rgd onder leiding van Quist met een gemeentelijke stedenbouwkundige. Over de verhouding tussen het rijk en de gemeente was Sevenhuysen duidelijk in het interview: 'De Rijksgebouwendienst is een opdrachtgever die als doelstelling heeft een aantal gebouwen te willen realiseren. Daarin verschilt hij niet van andere, ook particuliere opdrachtgevers. ... Je moet natuurlijk zeggen dat de verantwoordelijkheid voor een stedenbouwkundig eindresultaat ligt – hoe je het ook wendt of keert – bij de gemeente. Als de gemeente actief en duidelijk is ontstaat er een samenspraak.' (Zwinkels 1982). Na onderzoek en overleg met OD205 (eerst Choisy en later Hagoort) werd besloten de busbaan parallel aan het Prins Bernhard Viaduct te leggen. Rijksbouwmeester Quist coördineerde de werkzaamheden tussen de architecten Schamhart, Hagoort, Lucas, Niemeijer en Apon om een hoogwaardig milieu tussen de gebouwen te creëren. Toen deze coördinatie niet het gewenste resultaat opleverde werd er een team van kunstenaars aan het werk gezet om de ravijnen tussen de gebouwen leefbaar te maken. Dit team bleek niet in staat een oplossing te vinden voor de ruimtelijke problemen. Na eindeloos wikken en wegen, en een grote rel met Dooievaar die werd bijgestaan door Carel Weeber, van de gemeente werd in 1978 afgezien van de verhoogde trambaan richting Scheveningen: de Koekamplus. De gemeente stelde uiteindelijk samen met de Haagse architect Schamhart een doelstellingsnota op voor Bezuidenhout C. Deze nota bevatte veel intenties over functiemenging en voetgangers maar nauwelijks een stedenbouwkundig houvast, aldus Cees Zwinkels. De doelstellingsnota van de gemeente Den Haag en Schamhart kwam volgens Sevenhuysen te laat. Het terrein was al door wegen, rails en trambanen in stukken gedeeld. De gemeenteraad aanvaardde deze nota uiteindelijk niet. Om de bussen van het verhoogde platform te krijgen bouwde men de zoveelste scheiding op dit beperkte terrein, een busbaan die de rijkskavels 1, 3 en 4 doorsneed. Nadat in 1979 alle rijkskavels bijna waren volgebouwd vroeg rijksbouwmeester Quist aan Hagoort om een omgevingsplan te maken voor Bezuidenhout C. Van de invulling van de ravijnen tussen de gebouwkolossen kwam uiteindelijk niets terecht en dagelijks persten zich honderden ambtenaren door doorheen naar hun werk.



Figuur 113
 'Gaan we door met' Dooievaar en de tentoonstelling:
 's-Gravenhage ten Grave gedragen 1974,
 bron: Dooievaararchief Hans van Beek



Figuur 114
 'Gaan we door met'



Prins Bernhardviaduct dwars door de gesaneerde stad met zicht op de Rivierenbuurt en rijkskavel 6 dat later aan de gemeente Den Haag zou worden teruggegeven om de woonfunctie in de Rivierenbuurt te herstellen, tussen 1980-83 bouwde Groep 5 hier een Superbouwblok. Rechtsonder het Spui. Foto uit de periode 1976-78, bron: onbekend.

De binnenringweg

Sluitsteen van de plannen was de toegangsweg naar de stad, de Utrechtsebaan en de binnenring die het verkeer moesten verdelen en waarvan het Prins Bernhardviaduct het eerste deel was dat werd doorgetrokken met de dwarsweg door een zeventiende-eeuws gedeelte van de stad. De opening was niet bepaald feestelijk te noemen. Op een miezerige ochtend op 27 september 1975 werd in alle stilte een deel van het Prins Bernhardviaduct geopend door enkele stadbesteduurders van de PvdA, CDA en VVD. (Duivesteijn & Ten Velden 1980). Dit deel van binnenringweg had 25 miljoen gulden gekost en de parallelwegen daarlangs nog eens 10 miljoen. Dat deze opening in alle stilte gebeurde was vooral om de bewoners en bedrijven uit de omgeving niet te provoceren. De stadbesteduurders openden dit reusachtige grijze bouwwerk door er overheen te wandelen. Vanaf het wegdek moeten de bestuurders de half afgebroken en dichtgetimmerde negentiende-eeuwse wijken hebben gezien: het Bezuidenhout-West, de Rivierenbuurt en vóór hen de Schilderswijk met een zeventiende-eeuws hofje. De vierbaans ringweg moest daar nog doorheen, de onteigeningen en sloop waren al in volle gang. Zelfs de VVD had geen moeite met deze onteigeningen van private bedrijven en personen. In 1976 was de oplevering van de Utrechtsebaan en dan zou men direct kunnen aansluiten op de ring.

De ringweg moest door de Schilderswijk om dan midden door Kortenbos, via het Zeeheldenkwartier, Willemspark en de Archipelbuurt (deze wijken boden stevig weerstand), weer aan te sluiten op de door het Mauritskwartier getrokken Utrechtsebaan. Werkgroep Dooievaar bestookte de media met beelden en fotomontages van wat de Haagse bevolking te wachten stond. In kranten verschenen regelmatig spotprenten over de ringweg. De oudere bestuurders moeten nerveus zijn geweest en zich ongemakkelijk hebben gevoeld bij het idee dat zowel de bevolking en het bedrijfsleven als de jonge garde van de eigen politieke partijen woedend waren. Ook het gemor binnen de eigen dienst ruimtelijke ordening van jonge stedenbouwers klonk steeds luider. Van der Sluijs en het kader van ambtenaren hielden vast aan de CIAM-inzichten, terwijl juist veel jonge ambtenaren een heel ander inzicht voorstonden. Al direct na de start van de bouw in januari in 1974 gaf het toenmalige college van PvdA, D66 en Kabouters de opdracht om het kernprobleem van de viaduct te onderzoeken, en te verzachten, de scheidende werking in de stad. Men ging er namelijk vanuit dat bij de Stille Veerkade en het Spui een ongelijkvloerse kruising zou komen. De dienst vroeg zich af of dat wenselijk was. Het stuk tussen het Spui en de Nieuwe Haven zou kunnen vervallen, de doorsnijding van de stad zou zo minder dramatisch zijn. Op 1 april 1974, drie maanden na start bouw, verscheen de *Nota Omdat* (1974) van de Dienst voor de Stadsontwikkeling waarin werd geadviseerd het viaduct te versmallen en in te korten. Deze nota kwam echter te laat, volgens gemeentewerken waren de betonnen brugdelen toen al besteld.⁴⁵⁴ Dit advies van de eigen dienst werd niet tot een raadsvoorstel vertaald door het college, daardoor werd aan de raad en de bewoners belangrijke informatie over de inrichting

van hun stad onthouden. De bouw van het viaduct werd doorgeduwd. Carel Weeber die Dooievaar en de jonge raadsleden ondersteunde verklaarde in zijn analyse van de bebouwingsconsequenties van de voorstellen van de studiec commissie Koekamplus: '...dat dit viaduct niet anders kan worden gezien dan als een ernstige belemmering voor het realiseren van een aantrekkelijk milieu: de overmaat herinnert ons aan een periode waarin aan snel verkeer in stedelijke centrumgebieden een te groot belang werd gehecht.' (Duivesteijn & Ten Velden 1980). De kritiek verschoof van de politiek naar de dienst die zich met de stad bezig hield. De niet aan de raad aangeboden zeventalige nota *Gemeentelijke Ontwerp Structuurplan* (1970) zou tot 1980 als leidraad en enige waarheid worden gehanteerd⁴⁵⁵ door de mannen die geloofde in een tabula rasa voordat er aan stadsontwikkeling gedaan kon worden, volgens Van Otterloo.⁴⁵⁶ Pas na 1980 werd het anti-stedelijke idee van cityvorming en de binnenringweg definitief verlaten door de bestuurders. Wat het centrum had moeten worden werd een dieptepunt voor de leefomgeving in Den Haag. Voor velen in de stad een inspiratie om de leefbaarheid hoog op de politieke agenda te zetten, ook al was de praktijk weerbarstig. Echter de lokale Haagse politiek werd door het rijk soms voor een voldongen feit gesteld met grote gevolgen..

Het rampzalige spreidingsbeleid uit 1972 en het snelle verval van de stad

Het rijk met confessioneel liberaal kabinet Biesheuvel speelde een belangrijke rol bij de vlucht van de bewoners uit Den Haag en het verval van de stad, zoals het rampzalige spreidingsbeleid van de ministeries uit 1972 liet zien. Als onderdeel van het wederopbouwplan was met het rijk in 1965 vastgelegd dat kavels beschikbaar zouden komen in Den Haag voor de bouw van rijkskantoren. Nadat Den Haag gereed was met de sloop van een deel van het niet gebombardeerde Bezuidenhout, Spuikwartier en Rivierenbuurt besloot minister Udink (Christelijk Historische Unie) tot het spreidingsbeleid. Den Haag was opgescheept met een enorme zandvlakte geflankeerd met dichtgetimmerde ruïnes, en de daarmee gepaarde financiële consequenties voor de stad. De rijksdiensten moesten vanuit Den Haag elders in het land worden ondergebracht. Haagse stadsbestuurders en rijksambtenaren waren met stomheid geslagen. In de komende tien à twaalf jaar zouden er 16.000 rijksambtenaren worden overgeplaatst naar ander steden. Dat betekende dat het ook om ca. 16.000 gezinnen ging of totaal 50.000 tot 60.000 inwoners. In 1960 waren er nog 605.000 inwoners en in 1972 waren dat er nog maar 510.000. Daarvan zou dan nog ongeveer 10% verhuizen naar andere gemeenten.⁴⁵⁷ Na de zwarte jaren zestig van saneringen, sloop en ineenstorting van het stedelijk leven door cityvorming, zou Den Haag nu definitief de genadeslag worden toegediend, door het rijk zelf.

455 Opmerkingen Harkes, 2010-01

456 Interview met Van Otterloo, 2010-11-09

457 'The Hague - 's-Gravenhage', In: 's-Gravenhage - *Maandblad der Gemeente 's-Gravenhage* (1973, nr.2, feb.): 17

Op een congres op 7 juni 1973 over gewestvorming poneerde de oud-gedeputeerde van Zuid-Holland mevr. mr. Chr. de Ruijter-de Zeeuw (PvdA), een veterane die 24 jaar gedeputeerde was, de volgende stelling: '... dat de stad alleen te ontvluchten is voor diegenen die financieel armslag hebben, en voor degenen die zich nog gemakkelijk kunnen verplaatsten. Wat blijft er dan in een stad over? De ouderen, de mensen die beneden de welstandsgrens zitten, de invaliden, de moeilijk plaatsbaren. Dat is punt een. Maar bovendien: wat is de aantrekkelijkheid van het 'buiten' wonen? Dat de grote stad vlak bij is.'⁴⁵⁸ De gedeputeerde betoogde dat gewestvorming de enige weg was om deze problemen het hoofd te bieden. Volgens De Ruijter-de Zeeuw gebeurde er veel op het gebied van de ruimtelijke ordening. Gemeenten, provincie en het rijk doen dit echter niet aan de hand van een nationaal ruimtelijk beleid, maar volkomen facetmatig. Men kan in dit verband ook het woord 'willekeurig' gebruiken, maar 'facetmatig' klinkt vriendelijker, aldus De Ruijter-de Zeeuw.⁴⁵⁹ In de ogen van de gedeputeerde sloeg de driedeling: gemeente-provincie-rijk nergens meer op. Er was nu sprake van een uitholling van binnenuit voor de gehele kwaliteit van het leefmilieu. De Ruijter-de Zeeuw besloot haar toespraak met de woorden: 'Studeren, filosoferen en confereren alléén is een groot gevaar. Een gevaar voor: ons aller welzijn, het ruimtelijk beleid en voor het reële lokale bestuur.'⁴⁶⁰ Door het rijksbeleid met een reusachtig probleem opgezaald en daarbij de oliecrisis waardoor de bouw stil kwam te liggen begon men noodgedwongen de oude bebouwing weer op te lappen.

Kabinet Den Uyl 1973-1977 – de cultuuromslag bij de Rijksgebouwendienst

In de jaren 1972 en 1973 viel de woningbouwproductie in Den Haag terug tot een historisch dieptepunt. De oliecrisis zal daar zeker zijn aandeel in hebben gehad, een hoge energieprijis betekende een duurder gebouw. In het jaar 1972 werd nog maar ongeveer vijftig woningen en in 1973 net over de honderd woningen opgeleverd. Nuij stopt de verpaupering enigszins door gemeentelijk intandshoudingsbeurzen in te stellen, terwijl de rijksoverheid juist onteigening en sloop voor de cityvorming subsidieerde, de zoveelste aanwijzing voor verkokering en de schizofrene situatie met alle gevolgen van dien voor de stad. Nuij betoogde in 1973 voor de raad: 'Een van de vragen die urgent waren, toen de raad en het College in hun huidige samenstelling 3 jaar geleden optraden, was de vraag: kaalslag, hoeveel wel, hoeveel niet? In 1970 hebben wij doelbewust een draai gemaakt: van de kaalslag af. Op goede gronden: omdat het woningtekort dat noodzakelijk maakte, omdat ingrepen in het vertrouwde milieu niet nodeloos moeten worden aangebracht en omdat gaten maken zonder werkelijk uitzicht op gaten vullen ongeloofwaardig en onverkoopbaar is.'⁴⁶¹

458 De Ruijter-de-Zeeuw, 'Gewestvorming: voorwaarde voor een ruimtelijk beleid', in: *'s-Gravenhage - Maandblad der Gemeente 's-Gravenhage* (1973, nr.2, februari): 19-24: 21
459 Ibidem: 20
460 Ibidem: 24
461 Handelingen van 14 november 1973 over de gemeentebegroting van 1974: 956

Om deze draai te maken, vervolgde Nuij, moest een noodverband worden gelegd. Voor de sloop bestemde huizen moeten weer bruikbaar worden gemaakt. Ook moesten open gaten in de stad waar het rijk de afgeschreven en monumentale Frederikskazerne en Alexanderkazerne had gesloopt weer bebouwd worden. Op deze open gaten werden de eerste superbouwblokken gebouwd zoals de woningcomplexen Couperusduin en De 222.



Figuur 115
*Centraal Station met de nieuwe Prins Bernhardviaduct, foto uit 1983,
bron: dienst Stadsontwikkeling, Van der Sluijs 1989.*

In mei 1973 werd het kabinet Den Uyl beëdigd, dat zou tot 19 december 1977 het land besturen. Het was een coalitie van de PvdA, KVP, ARP, PPR en D66. De PvdA domineerde met maar liefst 43 zetels. Minister voor Volkshuisvesting werd Hans Gruijters (D66) en de twee staatssecretarissen van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening werden de twee PvdA-ers Jan Schaefer en Marchel van Dam. Volgens Askon Eden die indertijd als jonge stedenbouwer in 1976 in dienst trad bij het Bureau van de Rijksbouwmeester (Rbm) was er sprake van een cultuuromslag bij het rijk.⁴⁶²

Het jaarverslagen van de dienst ademt in 1972 nog de sfeer van een bouwdienst, van 1958 tot 1971 was Jo Vegter de rijksbouwmeester. In het Rgd jaarverslag van 1973 is er opeens een focus op ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing. Van 1971 tot 1974 was Frank Sevenhuijsen⁴⁶³ waarnemend rijksbouwmeester tot in 1974 Wim Quist werd benoemd die tot 1979 zou blijven. Sevenhuijsen werd volgens Eden al bij gestaan door Quist die in 1973 nog verplichtingen had als hoogleraar in Eindhoven. In 1973 vond er een reorganisatie plaats en werd er een directieraad ingesteld door het ministerie die de directeur-generaal ter zijde moest staan. Vanuit het ministerie werd er zo meer sturing gegeven aan het beleid voor ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing. Naast de directeur-generaal kwam ook de rijksbouwmeester in de directieraad. In 1973 werd er voor het eerst serieus nagedacht om de verspreid liggende kantoren in Den Haag terug te brengen en er weer een woonbestemming aan te geven. 'Het veroorzaken van blijvende leegstand van meer of minder grote aantallen panden in binnensteden zou dan ook in strijd zijn met de beleidsinzichten als uiteengezet in de genoemde documenten. Toch wil dit niet zeggen dat de stichting van geconcentreerde vestigingen in alle gevallen ongewenste consequenties zou hebben, Integendeel, indien bijvoorbeeld de als gevolg van zo'n concentratie leegkomende panden geheel of ten dele uit voormalige woonhuizen bestaan, kan daardoor de gelegenheid ontstaan de woonfunctie van een binnenstad te versterken door die panden weer aan de woningvoorraad toe te voegen. In andere gevallen kan het leegmaken van oude en vervallen panden de gelegenheid bieden tot een economische beter in een wijk passende bebouwing te komen, of het sociaal culturele klimaat tet plaatse te verbeteren.' (Rgd jaarverslag 1973: 8). In 1975 verscheen de Nota huisvesting alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens van staatssecretaris Van Dam. In de periode 1976-1980 moesten er 40.000 kleine woningen worden gebouwd om de woningnood onder 1- en 2 persoons huishoudens te verminderen en de binnensteden weer bewoonbaar te maken. Deze stap hield de erkenning in dat het klassieke gezin niet alleen als vetrekpunt voor het volkshuisvestingsbeleid genomen kon worden. Politiek gezien een grote stap die confessionele partijen zwaar viel. Splitsen van leegstaande grote panden, winkels, lege kantoren in kleinere eenheden werd bevorderd. De Van Dam-eenheden werden in de Nederlandse steden geïntroduceerd. Tussen de gemeente Den Haag en de Rgd was er vanaf deze periode ambtelijk overleg over de bouwlocaties voor de ministeries en bundeling van de ministeries die teveel verspreid in de stad in woonpanden waren ondergebracht. Volgens Eden was bijvoorbeeld het Ministerie van Sociale Zaken gehuisvest in een appartementencomplex in de Zeestraat en vijftientig andere panden in de omgeving. Uiteindelijk werd al deze panden omgebouwd tot kleine appartementen of Van Dam-eenheden. Bijvoorbeeld het Nieuwe Haagse Schoolgebouw op de hoek van de Zeestraat en de Javastraat en de panden in de Kazernestraat kregen allemaal weer de oude woonbestemming terug. Rijkskavel 6 die lag tussen de Ammunitiehaven, Nieuwe Haven en Zwarteweg werd na een consultatie

tussen minister Gruijters en het bureau Rbm aan Den Haag teruggegeven om volgens het gemeentelijk schetsplan Centrum-Zuidoost uit 1975 in de Rivierenbuurt de woonfunctie weer centraal te stellen in deze woonwijk.

Twee kampen: de stedenbouwers en de volkshuisvesters

Verkokering, verbrokkelde en onsamenhangende visies kwamen scherp naar voren in de tegenstelling tussen volkshuisvesters en stedenbouwers, twee gescheiden disciplines met weinig oog voor elkaars problemen. Vooral het theoretische idee van 'de doorstroming van bewoners' liep spaak. In beide vakgebieden zag men de samenhang tussen deze problemen niet. Volkshuisvestingtheorieën waren gebaseerd op cityvorming en suburbanisatie. Bewoners van slechte woningen in de binnenstad en negentiende-eeuwse wijken zouden daarbij doorstromen naar nieuwe woningen in groene buitenwijken, zodat de oude wijken konden worden afgebroken en plaats konden maken voor de dienstenstad. Zoals gedeputeerde De Ruijter-de Zeeuw al betoogde werkte dit niet. Alleen de kapitaalkrachtige bewoners vertrokken naar de nieuwe wijken om daar gesubsidieerde woningen of koopwoningen te betrekken. In de wijken die op sloop stonden bleven de minder kapitaalkrachtige bewoners achter: bejaarden, studenten en immigranten. Er vond een sociale uitsortering van bevolkingsgroepen plaats, voor wethouder Nuij en enkele raadsleden een rede tot grote zorg en een argument om de al te enthousiaste sloop af te remmen, ondanks de sloopsubsidies van het rijk waarmee de wethouder financiën zijn kas spekte: 'Veel moeilijker ligt het met de prijzen. Alle woningen die wij buiten gebruik stellen zijn goedkope woningen. Alle gerenoveerde woningen worden duurder. Alle nieuwbouw is duur, ook die in Zoetermeer en eventueel in Wateringen. De tendens is dus sterke stijging van de gemiddelde huurprijzen. Maar degenen die 65 jaar worden, of zij die in het kader van de spreiding op wachtgeld geplaatst worden, gaan in inkomen achteruit. Zij die de nieuwbouw in Zoetermeer of waar elders dan ook kunnen betrekken, zijn niet de minst-draagkrachtigen. De gemiddelde betalingscapaciteit van de overblijvende bevolking daalt dus.'⁴⁶⁴ In de Haagse raad waren daarover al vragen gekomen van raadsleden Buijtendijk (PvdA) en IJmker (CPN). De oplossing voor dit probleem was, zo concludeerde men toen, om in grote series woningen te bouwen. Bouwen in open gaten was geen oplossing voor dat probleem vonden de raadsleden. Bij grote hoeveelheden woningen tegelijk kon de bouw prijs en daardoor de huurprijs omlaag. Echter bouwen in grote hoeveelheden kan alleen in de grote uitbreidingsgebieden zoals Waldeck en Houtwijk, maar die sociale huurwoningen waren weer niet betaalbaar voor de achterblijvers. Een gevolg hiervan was een sociaaleconomische uitsortering van de bevolking in kapitaalkrachtige gezinnen in de nieuwe wijken en ontredderde bejaarden, beursstudenten en allochtonen achterblijvers in de oude wijken. Volgens Nuij was er een te eenzijdige woningvoorraad van middelgrote woningen en ontstond er zo een monocultuur in de nieuwe wijken. Bij Waldeck en Houtwijk werden daarom ook kleine en extra grote woningen gebouwd. Zo was een betere spreiding

van de bevolking te realiseren hoopte men. 'Monoculturen zijn overal verwerpelijk' betoogde Nuij geheel in de geest van de tijd.⁴⁶⁵ Echter, deze maatregelen bleven met de geringe bouwproductie een druppel op de gloeiende plaat. De weinige wijken die nog werden uitgelegd in de gemeente Den Haag besteedde de gemeente ook nog uit.

Het uitbesteden van de bloemkoolwijken

De onmacht van stedenbouwers en volkshuisvesters om samen te werken werd de ambtenaren zwaar aangerekend. De gemeente zocht de oplossing in het uitbesteden van de problemen. In de jaren zeventig werden in Den Haag alle bestemmings- en stedenbouwkundige plannen voor o.a. de bloemkoolwijken uitbesteed. Daarmee schiepen bestuurders een uiterst ingewikkelde overlegcultuur waarmee de problemen alleen maar verergerden. De diensten Volkshuisvesting, Stedenbouw en later ook nog Stadsvernieuwing mochten naast elkaar meepraten en input leveren. De corporaties waren nu de opdrachtgevers en lieten hun vaste architecten en aannemers de plannen uitvoeren. Met het Oranjeplein, Kraayenstein, Waldeck, Duindorp-West, Bezuidenhout-West, Houtwijk en Scheveningen was dat al gebeurd. Raadslid Ressenaris (VVD) drong daarop aan. Er werd zo een gevarieerde inbreng in het ontwerp verkregen, hoewel het niet minder werk voor de gemeente betekende, volgens de liberaal. Deze laatste opmerking was een hardhandige kritiek op de eigen dienst en een opmerkelijk standpunt voor een liberaal die normaal gesproken overheidswerkzaamheden in wil dammen. Overigens had de raad zelf een onbeheersbaar procesmonster geschapen met een gecompliceerde overlegstructuur waarbij voornamelijk procesgerichte sociologen, planologen en volkshuisvesters de belangrijke rollen speelden. Elk stedenbouwkundig ontwerp moest met dertig diensten en afdelingen binnen en buiten de gemeente worden besproken of om advies worden gevraagd. Eigenlijk meer werk voor juristen dan voor ontwerpers, constateerde men bij de handelingen. Nieuwbouw verzandde in eindeloze en onbeheersbare processen waarbij men geen oog had voor de fysieke verschijningsvorm. Met de aanleg van buitenwijken werd tevens de massale uittocht van bewoners uit de oude stad verergerd. De aanleg van buitenwijken die sinds de jaren zestig was gestagneerd kon zo weer worden voortgezet. De tuinbouwgronden van het oeroude dorp Loosduinen werden onder protest herbestemmen als bouwgrond voor deze bloemkoolwijken. Het pittoreske dorp brak men grotendeels af om een nieuw centrum te bouwen bij het oudste gebouw van de regio Den Haag, de kerk. Een ring van 'bloemkoolwijken' verrees rond Loosduinen (Van Hezik 181: 72-79; Van der Sluijs 1989) zoals Nieuw Waldeck (na 1972), Houtwijk (1973-80), Kraayenstein (1973-75) en Bezuidenhout-West (1978). Houtwijk werd ontwikkeld door de stedenbouwers: ir. R.P. Voskuil en ir. K.Y. Neef van de dienst zelf. Kraayenstein werd uitbesteed aan Rein Fledderus die oorspronkelijk van het bureau Fledderus & Van Gent afkomstig was (tot 1970).

Ook de woonwijk Bezuidenhout-West die is ingesloten tussen spoorrails, de nieuwe Utrechtsebaan, het Prins Bernhardviaduct en het Schenkviaduct behoorde tot deze reeks en werd in 1978 opgeleverd. Groep 5 architecten en stedenbouwers bv, Bram van Hengel en Wladimir Roemjantsev gaven het plan en alle huizen vorm. Het ging hier voornamelijk om wijken met middelgrote gezinswoningen met dakkappen, appartementenblokken met woonerven, bloembakken en verkeersdrempels. Kraayenstein werd als eerste ontwikkeld, met luxe huurwoningen van het ABP. Nieuw Waldeck kwam van de grond dankzij subsidie van minister Schaefer, met als voorwaarde dat er alleen sociale huurwoningen zouden komen in zeer hoge dichtheid. Bewoners van de naastgelegen wijk Waldeck protesteerden tegen de bouw maar konden het niet voorkomen. In Houtwijk werden alleen premiewoningen gebouwd. Hier was de overgang van bloemkoolwijk naar een wijk die was opgebouwd uit halfopen woonblokken opmerkelijk. Deze wijk werd door de stedenbouwer en latere directeur van de dienst Voskuil ontworpen. De afgetreden wethouder Nuij zou zich hier in 1976 met hartklachten terugtrekken.



Figuur 116
Schilderswijk voor de stadsvernieuwing 1970
bron: Freijser 1991



Figuur 117
Schilderswijk na de stadsvernieuwing ca. 1990, een wijk vol superbouwblokken en buurtparken

De rehabilitatiepolitiek van Nuij

Een van de eerste superbouwblokken, of ook wel wooncomplexen genoemd, was De 444 in de Schilderswijk. De 444 was het gevolg van een conflict tussen bewoners en het stadsbestuur. In 1968 was het rampzalig *Plan van grijs naar groen* (1968) gepresenteerd door de aannemer en projectontwikkelaar de Hollandse Beton Groep (HBG) met Groep 5 architecten en stedenbouwers. In dit plan werd een groot deel van de Schilderswijk rond het Oranjeplein afgebroken en vervangen door flats. De oude woningen waren onteigend van huisjesmelkers en huurders moesten weg. Wethouder Nuij kon deze ontwikkeling nog net tegenhouden en bespoedigde de bouw van een alternatief waarbij de bewoners terug konden komen in de nieuwbouw. Het superbouwblok De 444. Aan de architecten Age van Randen en Henk van Schagen vroeg hij om dat alternatief te tekenen binnen de morfologie van de wijk en voor de bewoners van deze wijk met 444 sociale huurwoningen. Met dat wooncomplex begon het bouwen-voor-de-buurt in de Haagse Schilderswijk. Het plan ziet

er verassend fris en strak ontworpen uit en lijkt totaal niet op de morsige jaren zeventig architectuur van een paar jaar later. In 1973 begon men met de bouw en in 1976 werd het opgeleverd. Jarenlang zou dit project toonaangevend worden voor de stadvernieuwing bij de afdeling Volkshuisvesting en Stadsvernieuwing, aldus Bram Harkes.⁴⁶⁶

Het bouwen-voor-de-buurt in Den Haag was geboren en kreeg met de rehabilitatiepolitiek van Nuij verder vorm. Hij wilde met zijn rehabilitatiepolitiek de stad weer een perspectief geven als woonstad met een leefbare woonomgeving. In 1973 verkondigde Nuij zijn ideeën over de stad met zijn rehabilitatiepolitiek.

De kern van de rehabilitatiepolitiek zoals hij deze in 1973 voor studenten aan de TU-Eindhoven formuleerde was dat bewoners op de plek bleven waar ze woonden en dat bestaande bebouwing werd aangepakt en eventueel vervangen.⁴⁶⁷ Het streven was naar historische continuïteit voor zowel de morfologie van de stad als de bewoners: bouwen-voor-de-buurt en bouwen-aan-de-buurt ter versterking van de identiteit of het karakter van de buurt. Onder het mom van historische continuïteit zagen jonge stedenbouwers en architecten kans om ideeën die er leefden in de vakgemeenschap te realiseren, en het nagestreefde stadsbeeld.⁴⁶⁸

Ten eerste kregen bewoners met bouwen voor de buurt weer een kans om terug te keren in de oude woonomgeving. Vanaf 1975 werden voor veel oude wijken structuurschetsen opgesteld die vooral de morfologie van die wijken als uitgangspunt hadden. De procesbegeleiding was weliswaar in handen van sociologisch geschoolde projectleiders, maar de inhoud kwam van stedenbouwkundigen zoals Jacques Koolen en Gerard van Evert (Schilderswijk), Hylke Tromp (Rivierenbuurt), Jan Romke de Vries (Centrum-Zuid en Centrum West) en Bureau Bokelman en De Lange (Molenwijk).⁴⁶⁹ De stedelijke morfologie deed zijn intrede als principe waarlangs stedelijke ontwikkelingen geleid moesten worden. Voor het stadsontwerp een vooruitgang. Nuij betoogde in Eindhoven dat: '... niet bulldozeren waar dat niet nodig is; verbeteren wat voor verbetering in aanmerking komt; geen mensen wegbezemen naar een volgend saneringsgebied; in overleg regelen wat in overleg geregeld kan worden.' (Nuij 1973: 13) Aan de hand van uitspraken van de

-
- 466 Interview met Bram Harkes, d.d. 26-01-1990, door Ridderhof en Freijser. - Harkes was van 1975-80 hoofd sociologisch onderzoek bij de Dienst Stadsontwikkeling Den Haag en van 1981-86 voorzitter van het leidinggevend team Projectorganisatie Stadsvernieuwing POS
- 467 Aan de TU-Eindhoven gaf wethouder Nuij in 1973 een gastcollege. Later in het jaar verscheen een speciaal nummer van het blad *'s-Gravenhage* (1973) met de titel: *De sanering van de Schilderswijk*. Daarin werd het gastcollege afgedrukt met een documentatie van de Haagse stadsvernieuwing en enkele voorbeeldprojecten met de titel: *Historie en toekomst van de Schilderswijk*.
- 468 Op Haagse architectenbureaus, maar vooral bij de stedenbouwers werden boeken gelezen zoals: Jane Jacobs: *The Death and Life of Great American Cities* (1961), Gordon Cullen: *The Concise Townscape* (1961), Bernhard Rudolfsky: *Architecture Without Architects: A Short Introduction to Non-pedigreed Architecture* (1964), Robert Venturi, Denise Scott Brown: *Complexity and contradiction in architecture* (1966), Aldo Rossi: *L'architettura della città* (1966), Rob Krier: *Stadtraum* (1975), Charles Jencks: *The language of Post-Modern architecture* (1977), Colin Rowe, Fred Koetter: *Collage City* (1978). Van Otterloo, die in Amerika had gestudeerd en student was van Bakema, noemde vooral Jacobs en de vroeger Castells als bestseller, Ten Velden noemde Jacobs, Cullen, Venturi en Rudolfsky. (Interview met Joop ten Velden, 2011-03-15; interview met Gerard van Otterloo, 2010-11-09).
- 469 Opmerking Harkes januari 2011

'actiegroep betaalbare huren' betoogde Nuij over deze historische continuïteit: 'Bewoners moeten niet behoeven te wijken voor huizen die zij zelf niet kunnen betalen. Mensen moeten niet worden uitgeplaatst naar volgende saneringsgebieden. De buurtbewoners moeten vanaf het begin bij het saneren van hun wijk worden betrokken.' (Nuij 1973: 13). Nuij gaf in zijn lezing de volgende data voor de Schilderswijk. Van 1960 tot 1972 was er landelijk een trend van verdunning van het aantal bewoners per woning. Maar ook stadvernieuwing leidde tot verdunning van het aantal inwoners per wijk. Het aantal woningen verminderde in de Schilderswijk door onteigening en sloop van 15.754 naar 14.614, dat was 7%, echter het aantal inwoners daalde met 21,6%. Voor een ander deel zocht men de oorzaak in het feit dat in de gesloopte woningen grote arme gezinnen woonden, vooronderstelde Nuij. De ruimte die gewonnen werd door de sloop van de woningen kwam niet altijd ten goede aan de leefbaarheid van de wijk, de speelplaatsen en het groen bleven uit, de ruimte werd meteen in gebruik genomen als parkeerplaatsen, overigens een keus die bewoners zelf maakten. Nuij zegt hierover: 'Ook hier heeft het blik de openbare ruimte aan de mens ontfutseld' (Nuij 1973: 5). Ook merkte Nuij op dat in de Schilderswijk de bevolking geen duidelijke identiteit heeft. De samenhang was gering. Tal van etnische groepen leefden er langs elkaar heen. Migratie van de ene wijk naar een andere wijk was nergens zo groot als vanuit de Schilderswijk. Het was een komen en gaan van bewoners. Buurtcomités en buurtberaden wijzigden voortdurend van samenstelling en van inzicht. Over inspraak merkte Nuij in 1973 al op dat er toch een kwalijke geur van eigenbelang aan hing. Ook de negatieve uitstraling van de buurt werkte ruïneus. Nuij hierover: 'Uit mijn persoonlijke contacten weet ik dat de stigmatisering, het als Schilderswijker te boek staan, met de klank-kleur van minder-sociaal of a-sociaal, soms ook duidelijk wordend bij sollicitaties of bij pogingen om elders een huis te huren, dat dit het is wat de Schilderswijkers het meest dwars zit en dat dit het is waardoor men somtijds te hoop loopt.' (Nuij 1973: 7).

Het mechanisme van onteigening, sloop van de oude stad, doorstroming van de oorspronkelijke bewoners en herhuisvesting in de nieuwe bloemkoolwijken was hopeloos vastgelopen. Grote nieuwe sociale huurwoningen waren gewoonweg te duur voor de arme gezinnen. Veel immigranten uit mediterrane landen met kinderrijke gezinnen zochten ook de geborgenheid van de eigen gemeenschap, betaalbare eigen winkels, goedkope bestaande woonruimte en omdat ze niet meteen in aanmerking kwamen voor een sociale huurwoningen bij aankomst zocht men de vrije huurmarkt van de Schilderswijk uit die jaren. Een groep van zeventien binnenstadpastores trok zich het lot van de bewoners van de Schilderswijk aan. Nuij citeerde uit een brief die hij ontving van deze pastores: 'Een modern proces is door U en Uw medewerkers in gang gezet met het doel woningen te bouwen voor wijkbewoners in een aan de wijk aangepaste stijl en wel tegen zo laag mogelijke huren. Hierbij maakt U gebruik van een inspraakprocedure van de bevolking, die zelfs in het buitenland met belangstelling gevolgd wordt. Wij stellen er in dit stadium prijs op onze grote bewondering uit te spreken over de overtuiging, waarmee U zich voor dit nieuwe proces hebt ingezet. U hebt het gepresteerd in korte tijd bij een grote groep Schilderswijkers een begin van vertrouwen te herstellen.' (Nuij 1973: 13). De Schilderswijkers zelf werkten bepaald niet mee aan veranderingen in de politiek. Bij de

raadsverkiezingen van 1970 bleef 53% thuis. Het bleef ook onrustig in de wijk: dichtgetimmerde slooppanden werden in brand gestoken en de brandweer die wilde blussen werd belaagd door woedende bewoners. In 1971 werd er een concrete stap gezet door het nieuwe progressieve stadsbestuur nadat 7 miljoen was uitgetrokken om oude woningen weer bruikbaar en bewoonbaar te maken. Aangekochte woningen die oorspronkelijk op de slooplijst stonden werden hiermee gerenoveerd. Onder de eerste projecten waren 't Fort en het Van Ostadehofje van de architect Van Liefland. Met de aankoop en de renovatie werden voor het eerst de bestaande bewoners en de bestaande ruimtelijke structuur gerespecteerd: een eerste aanzet tot ruimtelijke en historische continuïteit van het stedelijk geheugen. De vergaderingen met de bewoners waren volgens Nuij chaotisch en rumoerig, maar het resultaat stond er. De Hollandse neorenaissance architectuur van 't Fort verdween wel onder een dikke laag spierwit stucwerk zodat het op een soort eclecticisme ging lijken. Het Van Ostadehofje werd wel in oude luister hersteld. Erfgoed en de oude liefdadigheidshofjes bleken een relatief goedkope woningvoorraad. Nuij zelf had altijd grote twijfels bij nieuwe bebouwing die sterk contrasteerde in de omgeving. Nieuwbouw moest opgaan in de sfeer van de wijk en de buurt. Een geheel ander probleem kwam ook naar voren bij de nieuw te bouwen wooncomplexen, aldus Nuij. De manier van bouwen ten opzichte van de mens waar men voor bouwde. 'Allereerst de vraag of de introductie van een met de omgeving sterk contrasterende bouw- en woonvorm wel paste in het nieuwe beleid, dat immers wilde handhaven wat te handhaven was.' (Nuij 1973: 13) '... of een sanering, eenmaal onderkend zijnde dat die veel meer dan een stedeboekkundige of bouwtechnisch vraagstuk, een sociaal, een menselijk probleem vormt, zonder en tegen de betrokken mensen kán worden uitgevoerd.' (Nuij 1973: 13). Nuij liet drie plannen zien die volgens zijn rehabilitatiepolitiek waren vormgegeven: Wooncomplex De 444, Terniersstraat en herinrichting van het Jacob van Campenplein. Het bouwplan Oranjeplein De 444 was voor Nuij een paradepaartje waarbij het behoud van de stedelijke morfologie en betaalbare huren waren verenigd: 'In de doelstellingennota stonden twee hoofdpunten, namelijk dat de nieuwbouw voor de meerderheid van de bewoners van de Schilderswijk betaalbaar moest zijn en in overeenstemming moest zijn met de bestaande omgeving.' (Nuij 1973: 20). Een ander plan dat het beleid van Nuij illustreerde was verbetering van bestaande woningen in de Teniersstraat. Het ging om verschillende bouwblokken. Grofweg lagen deze tussen de Hobbemastraat, Mierisstraat, Jan van Goyenstraat, Dijkstraat met in het midden de Teniersstraat. Echter na het vertrek van Nuij in 1976 zijn deze gerenoveerde woningen meteen door wethouder Hardon (PvdA) en de betreffende corporaties afgebroken. Tegenwoordig staat hier de schrale stadsvernieuwing van Het Klaverblad. De omgang van corporaties en wethouders met het historische erfgoed was niet bepaald positief te noemen. De weerzin tegen negentiende-eeuwse wijken zat bij sommigen klaarblijkelijk zo diep dat men gerenoveerde woningen liever sloopte: geld speelde kennelijk geen rol bij de corporaties. Een derde project dat Nuij de studenten in Eindhoven liet zien was de inrichting van het Jacob van Campenplein. Drieëntwintig grote bomen werden gespaard en 12 kleine bomen en struiken kwamen erbij. Verder werd het plein helemaal voor kinderen ingericht. Het plein grensde aan 't Fort, het liefdadigheidshofje van Van Liefland

dat men voor een deel renoveerde waarbij men isolatie en stuc over alle fraaie renaissance details aanbracht en voor een ander deel afbrak ten behoeve van dit plein.

De rehabilitatiepolitiek voor de stad van wethouder Nuij was veel breder dan het credo bouwen-voor-de-buurt. Voor Nuij betekende het vooral ook bouwen-aan-de-buurt, aan het bestaande stedelijke weefsel, de bestaande huizen. Versterking van de identiteit van de buurt zag Nuij als oplossing voor veel problemen in plaats van het verplaatsen van mensen en grootscheepse sloop en nieuwbouw. De wijkgedachte die vooral de suburbane stedelijke gebieden structureerde was naar de bestaande stad gekomen in de periode van wethouder Nuij. Zijn politiek hield slechts korte tijd stand. In 1974 was de oude coalitie tussen PvdA, VVD en confessionele partijen alweer in ere hersteld, Toon 'Teun de Sloper' van Hagen werd weer wethouder en grote bouwbedrijven zoals Bredero Beton konden weer ongehinderd aan de slag. In 1976 legde Nuij om gezondheidsredenen zijn werkzaamheden neer. Wellicht waren de hoog opgelopen conflicten in de stad, binnen zijn eigen partij en binnen zijn diensten en tussen de gemeente en het rijk met het voorgenomen spreidingsbeleid daaraan debet.

Falende stadsvernieuwing en conflicten tussen raad en college

Conflicten konden niet uitblijven bij dit meersporenbeleid waarbij iedereen de weg kwijt leek te zijn. Na een periode met nieuwe onervaren partijen kreeg Den Haag in 1974 weer het aloude afspiegelingscollege met PvdA, VVD en CDA. Toch was er iets fundamenteel veranderd, er waren veel nieuwe jonge raadsleden gekozen, 'de generatie van '74'. Binnen de PvdA kwamen o.a. Michiel Hardon (1944), ir. Gerard van Otterloo (1950), Joop ten Velden (1945), Adri Duivesteijn (1950) op. Voor de PPR kwam J. Verduyn Lunel in de raad. Ook andere partijen maakten veranderingen door en veranderden van toon, nieuwe raadsleden met verfrissende ideeën verschenen zoals: mevr. H.G. Otter-te-Kolsté voor het CDA en ir. Rob W. Heus voor de VVD. Verschillende raadsleden hadden stedenbouw of architectuur gestudeerd en waren uitstekend op de hoogte van de ontwikkelingen in het vakgebied en de stad. Binnen de PvdA fractie ontstond er in 1976 verdeeldheid over de opvolging van Nuij als wethouder stadsontwikkeling: Hardon of Ten Velden. Hardon werd gekozen en vervolgens door zijn partijgenoten Duivesteijn en Ten Velden in de raad aangevallen op de falende stadsvernieuwing. Er werden wel veel nota's geproduceerd maar het beleid was aarzelend, hoewel Hardon voorschrijft na voorschrijft schrapte. Na de verkiezingen van 1978 kwamen Duivesteijn, Ten Velden en Van Otterloo terug in de raad. Hardon werd weer wethouder met naast zich partijgenoot en veteraan Vink als wethouder voor Volkshuisvesting en Wijkcontacten. Wethouder Financiën werd M.W.M. Vos-van Gortel (VVD), de wethouder die het sparen als hoogste doel zag voor de gemeente. G.C. Wallis de Vries (VVD) werd wethouder van Openbare Werken, Verkeer en Vervoer. De strijd tussen de jonge raadsleden en het college liep op tot een kookpunt.⁴⁷⁰



1 Prinsegracht



2 Het Spui



3 De Parkeergarage aan de Amsterdamse Veerkade



4 Het Centraal Station met de nieuwe ministeries



5 Westeinde ziekenhuis en Hofje van Nieuwkoop



6 Zeestraat



7 Houtweg



8 Wagenbrug bij de Bierkade

Figuur 118

Foto's van Jaap Rozema uit de jaren zeventig Haagse Courant, op een confronterende manier bracht Rozema de teloorgang van de bestaende syad in beeld, bron: Den Haag op z'n smalst 1979.

Het eerste strijdpunten ging om de financiering van de stadsvernieuwing. Het argument van Duivesteijn en Ten Velden was dat Den Haag geld genoeg had om de stadsvernieuwing aan te pakken (Duivesteijn & Ten Velden 1980). Onder het bewind van wethouder Vos, tussen 1974 en 1981, liepen de jaarlijkse overschotten in Den Haag op tot tussen de 20 en 50 miljoen gulden (Meeus 1992). Sparen en beknibben was klaarblijkelijk de hoofddoelstelling van het beleid van Vos waarmee het bedrijfsleven en het woonmilieu gestimuleerd moest worden. Dit sparen brak de gemeente lelijk op. Toen Den Haag samen met ander grote steden wegens groeiende uitgaven voor het openbare vervoer in de slag ging om extra bijdragen van het rijk, kregen Amsterdam, Rotterdam en Utrecht een financiële tegemoetkoming en Den Haag niet. De stad bleef opgescheept met een slecht functionerende bedrijf, de HTM als verzorger van het openbaar vervoer, terwijl Rotterdam en Amsterdam met hun metroplannen verder konden. HTM was voor 5% privaat en 95% van de aandelen was in handen van de gemeente. Volgens Van Beuzekom, toen directeur financiën, was dit 'het trauma van Den Haag', dat de lokale politiek nog lang zou volgen. 'In de raad hing de sfeer: wij worden gestraft voor onze eigen zuinigheid', aldus PvdA raadslid J. Bakker in het *NRC Handelsblad* (Meeus 1992). In kranten verschenen uitspraken zoals: 'Nu hebben we dit jaar verdomme wéér twintig miljoen over,' terwijl de stad verslonsde en de stadsvernieuwing was vastgelopen.

Een tweede strijdpunt was de discussie rond het eerder genoemde punt van de doorstroming van bewoners. In de *Ontwerpnota Stadsvernieuwing* (1975) die door de raadsleden Ten Velden en Duivesteijn werd gelanceerd, verzette men zich tegen de herhuisvestingspolitiek die toen gewoon was bij de volkshuisvesters: het verplaatsen van de verarmde bevolking naar buitenwijken zodat er nieuwe mensen en bedrijven in de city konden wonen. Een andere PvdA wethouder Piet Vink, die zich in het verleden intensief met volkshuisvesting bezig hield, merkte in een interview op dat de 'directe doorstroming van bewoners' uit de saneringsbuurten naar de nieuwe wijken juist problematisch was, mensen stroomden niet direct door.⁴⁷¹ In de ontwerpnota constateerde men ook dat stadsvernieuwing meer is dan verbeteren van woningen en ruimtelijke structuren. 'Stadsvernieuwing is ook en vooral het verbeteren van de leefomstandigheden van mensen in wijken en buurten, waar men niet alleen in bouw- en woontechnisch opzicht maar vaak ook in sociaal en cultureel opzicht achterstanden moet constateren.' (Kleinegris 1991: 197). Op 8 november 1976 werd de *Nota Stadsvernieuwing Den Haag* door de raad aanvaard en in juni 1977 verscheen de *Nota Stadsvernieuwing Den Haag – Eerste vervolg*. In deze twee nota's werd gesteld dat stadsvernieuwing plaats vond ten behoeve van het volk: bouwen-voor-de-buurt.

Een derde strijdpunt was de heimelijke aanleg van de dwarsweg als onderdeel van de binnenringweg en symbool van de overwinning van de auto en de cityvorming (Duivesteijn & Ten Velden 1989). Voor wat betreft het Prins Bernhardviaduct dienden de nieuwe raadsleden Duivesteijn en Ten Velden een initiatiefvoorstel in. De besluitvorming die door het college aan de raad was onthouden werd zo weer teruggebracht naar de raad. De discussie in de media werd ontdaan van zijn vrijblijvendheid. Steeds scherper nam de *Haagse Courant* stelling tegen het beleid van het college en steunde de criticasters van het beleid. Uiteindelijk gaat de gemeenteraad op 25 juni 1979 akkoord met een driedelig voorstel: de inkorting bestuderen, een extern bureau te laten onderzoeken welke stedenbouwkundige en verkeerskundige verbeteringen kunnen worden uitgevoerd, en de financiële consequenties in beeld brengen. Duivesteijn, Ten Velden en Dooievaar zetten fotomontages in, vooral om het gemeentebestuur zichtbaar te maken voor de bevolking. Geen abstracte wetenschap, geen onleesbare nota's en structuurplannen waarvan niemand de consequenties doorziet. Dooievaar heeft met het visualiseren van het circulatieplan en de structuurnota de bevolking wakker gemaakt. Mensen zagen opeens zesbaans snelwegen met viaducten door hun wijk gaan. Wellicht was dat de reden waarom de nota's en structuurvisies van de gemeente zo spaarzaam waren geïllustreerd. Duivesteijn en Ten Velden zeggen hierover: 'De Werkgroep d' Ooievaar heeft in dit protest een leidende rol gespeeld. Dank zij het feit dat deze werkgroep de prachtige volzinnen van het ontwerp-structuurplan door middel van fotomontages en tekeningen visualiseerde werden veel Hagenaars wakker.' (Duivesteijn & Ten Velden 1980: 33). Ten Velden had nog in Rotterdam op de Academie van Bouwkunst gestudeerd en kende de Haagse architecten goed. Dooievaar en de verse raadsleden kregen ook steun van de jonge Delftse hoogleraar Carel Weeber en van journalisten van de *Haagse Courant* bij hun strijd tegen het Prins Bernhardviaduct en de Koekamplus. Steeds meer werd de strijd om de stad in de media gevoerd.

Geboorte van de superbouwblokken van de vroege stadsvernieuwing

In de chaotische periode tussen 1970 en 1980 vond er een grondige mentaliteitsverandering plaats: van de CIAM-ideeën met cityvorming en suburbanisatie naar de kwaliteiten van de bestaande stad met het bouwen-voor-de-buurt. De superbouwblokken in de Schilderswijk, Schipperskwartier, Het Kortenbos en de Archipelbuurt waren daarvan de eerste gebouwde voorbeelden. Ambitieuze journalisten, raadsleden, architecten en stedenbouwers bestookten wethouders onophoudelijk met kritieken op het beleid van sloop, sanering, de ringweg en verplaatsing van mensen die maar niet wilde lukken.⁴⁷² In 1980 trad Hardon af als wethouder, afgeslacht door en teleurgesteld in zijn eigen partijgenoten. Van de voorgenomen stadsvernieuwing was inderdaad niets terecht gekomen, de doorstroming van bewoners was nog altijd niet op gang gekomen (zoals voorspeld

door de vele specialisten), de gemeente hield elk jaar weer geld over door de grote besparingen van wethouder Vos, de oude stad raakte verder verwaarloosd en het college en de diensten werkten bij gebrek aan plannen of een visie op de stad heimelijk verder aan de saneringen en de binnenringweg. De rehabilitatiepolitiek met het bouwen-voor-de-buurt van Nuij leidde tot superbouwblokken met betaalbare huurwoningen binnen de stedelijke morfologie van voornamelijk negentiende-eeuwse wijken. Deze blokken pasten wel binnen het stratenplan maar binnen de rooilijnen verdwenen oude smalle straten, de superbouwblokken hadden een andere schaal dan de oorspronkelijke bebouwing. Voorbeelden van de superbouwblokken zijn:

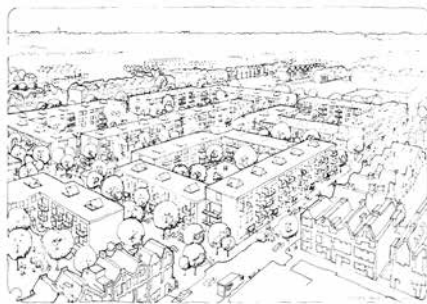
- Wooncomplex Couperusduin (Archipelbuurt, 1972/75), Sjoerd Schamhard, Hans van Beek (vanaf 1976 omgevormd tot Atelier PRO)
- Wooncomplex De 444 (Schilderswijk, 1973/76), Age van Randen, Henk van Schagen (voortzetting van het bureau Van Tijen, Boom, Posno en Van Randen, vanaf 1975 omgevormd tot Kokon architectuur en stedenbouw en vanaf 1980 Van Schagen Architecten⁴⁷³)
- Wooncomplex met kantoren en winkels De Markthof (Gedempte Gracht, 1975/78), Verhave, Luyt en De Jongh (opvolgers van Roosenburg, later LIAG architecten)
- Wooncomplex met winkels De 222' in de Frederikstraat (Archipelbuurt, 1976), Groep 5 – architecten en stedenbouwers bv (met o.a. Edsard Luursema, Van de Linden, Bram van Hengel, Dick Koersen).
- Wooncomplex Zhb Hoven (Kortenbos, 1979/1981), Henk Klunder (Klunder architecten)
- Wooncomplex Het Klaverblad (Schilderswijk ???), Andries van Wijngaarden
- Woonbuurt Schipperskwartier (Laakhavens, 1980/85), Andries van Wijngaarden

De superbouwblokken, of wooncomplexen, Couperusduin, De 444 en Zhb Hoven zijn beeldbepalende stedelijke ensembles. Het waren al belangrijke voorbeeldprojecten van wethouders waarmee men leefbaarheid en Den Haag als woonstad mee wilde tonen. Enerzijds komt dat door de bijzonder zorgvuldige architectuur met een uitgesproken beeld en stedelijke inpassing, en anderzijds uitdrukking gevend aan hun tijd. In de volgende paragrafen wordt het ontstaan en de opbouw van het superbouwblok beschreven.



Figuur 119

De 444, Schilderswijk was jarenlang het voorbeeldproject van een superbouwblok, foto: auteur.



Figuur 120

De 444, schetsontwerp door architecten Van Tijen, Boom, Posno en Van Randen uit 1973, bron: Dienst voor de Stadsontwikkeling, Van der Sluijs 1989 .



Figuur 121

De 444, Wellingtonstraat, foto uit 1976, bron: Dienst voor de Stadsontwikkeling, Van der Sluijs 1989.

§ 7.2 De superbouwblokken van de vroege stadsvernieuwing

*De komst van het superbouwblok met verfijnde stedelijke ruimten zoals binnenterreinen, doorsteekjes en passages was het gevolg van een aantal in elkaar grijpende ontwikkelingen. De veranderingen die bewoners een perspectief boden kwamen niet alleen uit de politiek maar werden mogelijk door een ontwikkeling binnen de vakdisciplines stedenbouw en architectuur. Al in een manifest dat op het Congres van Otterlo in 1959 werd gepresenteerd verklaarden Van Eyck en de leden van Team X dat de CIAM met zijn 'cityvorming en suburbanisatie' dood was (Van Heuvel 1992). Uit deze beweging ontwikkelde zich het structuralisme met het drager-inbouw-concept. Al in 1968 werd de Nationale Stichting Nieuwe Woonvormen opgericht. Overheid, architecten, corporaties, adviseurs en aannemers verenigden zich om aan te tonen dat men een andere wijze van bouwen kon realiseren zonder dat de huren noemenswaardig stegen. Het was een kritiek op de flats die op grote schaal waren gebouwd. De Nederlandse variant van het structuralisme ontaarde in de nieuwe truttigheid (Komrij, Weeber). Van het structuralisme en het drager-inbouw-concept kwam weinig terecht. Onderling waren de verschillen tussen de architecten ook groot. Uitgangspunten waren: hoge woningdichtheid (50 woningen/ha in plaats van de gemiddelde 25), integratie van wonen, werken en recreëren, prioriteit voor de voetganger en de fietser, de auto terugdringen naar de rand van de wijk en grote aandacht voor de lokale karakteristieken van een omgeving. Eind 1971 ging het eerste experimentele, en gesubsidieerde, project van start in Berkel en Rodenrijs. De architecten waren W. Brinkman, J. Verhoeven, H. Klunder en N. Witstok. Het woonwijkje van 535 sociale huurwoningen werd in 1972 opgeleverd. Een andere stichting die in deze jaren ontstond was de 'Stichting Experimentele Woonvormen' (later: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting SEV).⁴⁷⁴ John Habraken ontwikkelde en propageerde het drager-inbouw-concept in zijn boek: *De dragers en de mensen* (1961), een alternatief voor de massawoningbouw in Nederland. Enerzijds kregen individuele bewoners ruimte voor eigenheid en zelfexpressie, anderzijds werd optimaal gebruik gemaakt van productietechnieken voor de drager om zo de huurprijs laag te houden. De Stichting Architectenresearch (SAR 1964-1976) werd opgericht om deze ideeën verder te onderzoeken en uit te werken. Toch liep het mis met het drager-inbouwexperiment en bleek de volkshuisvestingsmachine weerbarstiger.*



1 Couperusduin Archipelbuurt



2 De 444 Schilderswijk



3 Klaverblad Schilderswijk



4 Zhb Hoven Het Kortebos



5 De 222 Archipelbuurt



6 Schipperskwartier

Figuur 122

De wooncomplexen van de vroege stadsvernieuwing, de superbouwblokken van de negentiende-eeuwse wijken, bron: google earth

De ideeën van het drager-inbouw-concept vonden de onverbidelijke Voorschriften en Wenken (VenW) op hun weg naar vernieuwing. Noud de Vreeze (1990) schetste een onthutsend beeld van de gedetailleerde bemoeizucht met woningplattegronden door de rijksoverheid. Tussen 1955 en 1975 voerden ambtenaren een ware terreur uit met nagenoeg bevroren plattegronden. Aan deze plattegronden waren de huurprijzen gekoppeld. Elk experiment werd de grond in geboord met het wetboek in de hand. Kleine bejaardenwoningen, studentenwoningen of juist hele grote woningen werden niet gebouwd. Een minimum eis voor een kamer die werd gesteld in de 'Voorschriften en Wenken' veranderden in de praktijk in een maximum dat wenselijk was om de huur laag te houden. Extra kwaliteiten zoals een dakkapel, iets grotere buitenruimte, iets te ruime speelgang voor kinderen, iets ruimere badkamer werden als onnodige luxe afgeraden en afgewezen door beoordelende ambtenaren.

Voor minister Schut was dit mede een argument om de woningmarkt te hervormen met o.a. een ander systeem van woningbouwsubsidiering en wetgeving. Begin jaren zeventig verscheen een nieuw systeem: het Normkostensysteem (NKS) waarmee de minister de woningbouw wilde financieren en daarbij vooral de doorstroming wilde bevorderen. Bij dit systeem werd los van de stichtingskosten het aantal vierkante meters woonoppervlak gesubsidieerd. Stichtingskostenoverschrijdingen, door bijvoorbeeld moeilijke bouwterreinen of te kleine bouwlocaties, werden zo niet meegeteld in de huurprijs. Het bouwen van woningen in een bestaand stedelijk weefsel met beperkte ruimte en toegevoegde sloopkosten werd mogelijk gemaakt. Echter, dit resulteerde ook weer in het vastlopen van het beoordelingssysteem. Uiteindelijk bouwde men alleen nog maar 100% drie- en vierkamerwoningen met een woonoppervlakte van 70m². Wat precies de norm was waarop de kosten en de huur waren gebaseerd werd ook steeds onduidelijker.

Na 1975 werden de normen gedicteerd door de Model Bouw Verordening (MBV). Ook dit keer werd de ondergrens van de normen de bovengrens van wat er werd gerealiseerd. een nieuw tragisch dieptepunt. Ook De Vreeze constateerde dat: 'Er ontstond dus, zonder dat het NKS dat formeel afdwingt, een voortdurende druk op architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit, een druk die veroorzaakt wordt door het streven van opdrachtgevers betaalbare huren te realiseren.' (De Vreeze 1990: 25). Het superbouwblok was in Den Haag de oplossing die men zag: grote hoeveelheden sociale huurwoningen konden zo ineens worden gebouwd binnen de morfologie van de bestaande stad. Daarvoor was kaalslag wel noodzakelijk en de oorspronkelijke ruimtelijke morfologie moest vrijwel altijd wijken voor een geheel nieuwe planvorming binnen de bestaande stedelijke morfologie. Aan de idealen van drager-inbouw-concept kwam een voorlopig einde. Veel woningbouwarchitecten gingen noodgedwongen door de situatie over op het bouwsteenmodel. Dat betekende dat er een door regelgeving bevroren plattegrond werd geschakeld in allerlei configuraties die binnen de stedelijke kavel pasten. Geld voor een fraaie gevel of een leefbare buitenruimte was er meestal niet, immers de huurprijzen moesten laag gehouden worden. Het resultaat van jarenlange gesubsidieerde experimenten was pover. Het grote ideaal van het drager-inbouw-concept kwam nooit van de grond en werd stapsgewijs getransformeerd naar het praktische ideaal van het superbouwblok. In Zhb Hoven en Couperusduin is deze overgang nog goed te zien.



Figuur 123
 Superbouwblok, Schipperskwartier, architect
 Andries van Wijngaarden, bron: Freijser 1991.



Figuur 124
 Superbouw Klaverblad Schilderswijk, architect
 Andries van Wijngaarden, bron: Freijser 1991

Vooraf bij de superbouwblokken werden de eerder beschreven typisch stedelijke karakteristieken gekoesterd. Lillington Gardens in Londen was een vroeg voorbeeld van het structuralisme en bleek een belangrijk voorbeeld voor Nuij en de Haagse architecten bij meerdere projecten uit deze periode.⁴⁷⁵ De prijsvraag Lillington Street Housing Competition was in 1961 gewonnen door John Darbourne en werd tussen 1964 en 1971 door John Darbourne en Geoffrey Darke uitgevoerd. In dat stedelijk ensemble waren een aantal kwaliteiten verenigd: diversiteit zoals die in oude steden voorkomt, hoge dichtheid van woningen, variatie in vormen, samenhang van stedelijke ruimte met bebouwing, materialen die stedelijkheid ondersteunen zoals baksteen, verscheidenheid van toegangen en doorgangen. Er was zelfs sprake van hergebruik van materialen. Bakstenen van de gesloopte kazerne werden gebruikt voor de tuinmuren en de tuininrichting. Het project was een superbouwblok dat om een open binnenterrein ligt. Bij Lillington Street Housing waren er geen historische verwijzingen in de architectuur. Bij de ontwikkeling van de woonwijk Bezuidenhout-West voor het terrein tussen Utrechtsebaan, spoor, Schenkviaduct en Prins Bernhardviaduct was dit project het voorbeeld. Bij een raadsvergadering werd een boek met foto's ervan bekeken, aldus oud raadslid Joop ten Velden.⁴⁷⁶ Kenmerken van Lillington zijn ook terug te vinden in projecten als Couperusduin en de Markthof in Den Haag. Ook Hans van Beek die aan Couperusduin werkte noemde Lillington Street Housing als voorbeeld en wist zich nog te herinneren dat Schamhart en Nuij een bezoek hadden gebracht aan dit complex.⁴⁷⁷ De Haagse superbouwblokken zouden allemaal de kenmerken krijgen die bij Lillington Garden waren terug te vinden, hoewel niet altijd in eenzelfde rijke uitvoering.

475 In de buurt Pimlico in Westminster Londen tussen Vauxhall Bridge Road en Tachbrookstreet
 476 Interview met Ten Velden op 2011-03-15, Joop ten Velden had in Rotterdam studeerde op de Rotterdamse Academie van 1967-73 samen met de Dooievaar architecten, na zijn studie werkte hij bij de PPD van Niek de Boer in Den Haag.
 477 Interview met Van Beek op 2010-12-10

Ook de winkelpassage met verfijnde stedelijke ruimten meanderend tussen oude bebouwing en de doorsteekjes kwamen in de aandacht te staan met Lillington Street Housing, de studie van Jane Jacobs (1961) bij de PPD van Niek de Boer en de superbouwblokken.⁴⁷⁸ Ondernemers zagen de kansen schoon en verschillende passages werden in het oude centrum aangelegd of zelfs teruggebracht. Naast de monumentale Haagse Passage uit 1885 kende Den Haag ook al de passage van Vroom en Dreesman tussen Spuistraat en Grote Marktstraat. In het interbellum was dit nog een frisse moderne doorgang met veel glas en kraakheldere etalages. Rond 1974 werd de Queens-Passage opgeleverd die de Hoogstraat met de Paapstraat en de Annastraat verbond. Er was ook een passage die de Hoogstraat met het Buitenhof verbond, de Pander-Passage op de hoek van de Vlamingstraat met de Waagstraat bij de Weversplaats die rond 1972 werd gebouwd. De Markthof-Passage verbond de Gedempte Gracht met de Grote Marktstraat en was in 1972 al vol in bedrijf. De Pasedena-Passage verbond de Waagstraat met de Groenmarkt en lag op de plaats waar nu de Haagse Bluf ligt. De passage werd geopend en de Haagse Bluf deels aangebouwd. Ook de Markhof kreeg een passage die door het gebouw meanderde en straten met elkaar verbond. Het winkelcentrum Babylon naast het station van de het architectenbureau Lucas en Ellerman kreeg een passage, maar dat was een van de laatste passages die werd gebouwd in Den Haag. Ook de superbouwblokken zouden veel gangen, doorgangen, doorsteekjes en passage-achtige ruimten krijgen. Tegenwoordig herinneren alleen nog de doorsteekjes bij de superbouwblokken en de Markthof aan deze passage- en doorsteekmode.⁴⁷⁹

478
479

Interview met Ten Velden op 2011-03-15, interview met Van Otterloo op 2010-11-09
In de HGA beeldbank zijn veel foto's van deze passages te zien.

§ 7.3 Couperusduin, genius loci op het zand⁴⁸⁰

Het meest tot de verbeelding sprekende stedelijk ensemble van de jaren zeventig is Couperusduin. Aan de rand van de negentiende-eeuwse Archipelbuurt stond de Alexanderkazerne die in 1970 werd gesloopt. De buurt was na de oorlog verwaarloosd maar veel jonge gezinnen wilde graag wonen in de voorname herenhuizen. Juist nu het wat beter met de woonfunctie van de buurt ging en dit stadsdeel opbloeide wilde de Vereniging van Nederlandse Gemeenten op het leeggekomen terrein twee grote kantoren bouwen. Daarvoor sloopte ze de kazerne. Er kwamen protesten uit de wijk. De buurt zag daar liever woningen dan kantoren. Om organisatorische en financiële redenen zag men uiteindelijk af van de kantoren. Nuij, Schamhart en Van Beek gingen samen met wijkbewoners en geïnteresseerden voor het terrein om de tafel zitten. Binnen enkele maanden lag er een ontwerp voor woningbouw. Vrijwel iedereen was enthousiast over het plan en na een jaar verleende de overheid het complex het etiket 'experimenteel'. De woningen waren bedoeld voor de jonge ambtenaren die in het nabijgelegen stadhuis werkten. Het zouden geen woningwetwoningen worden maar premie A koopwoningen. De premie was afhankelijk van het inkomen van de koper. Ook al waren het geen woningwetwoningen, het budget voor de woningen was ook hier karig. De opdrachtgever: het Pensioenfonds voor de Metaalnijverheid, wilde in geen geval gezinshuizen zoals in Zoetermeer of Nieuw Waldeck. De hoofdvorm van de bebouwing is eenvoudig. Het is een gebouw met een corridor-ontsluiting met gedeeltelijk buitentrappen en galerijen waarbij alle woningen aan een lange middengang liggen. Maar deze lineaire structuur ligt als een lint in de stedelijke structuur geplooid. De stedelijke ruimten tussen de bebouwing sluiten aan op Joodse begraafplaats en de Van Karnebeekstraat zodat er een continuüm en stedelijke samenhang ontstaat.

In 1972 werd het eerste deel gebouwd en in 1982 werd het tweede deel opgeleverd. Couperusduin was van geheel andere opzet dan de schrale stadsvernieuwing met de standaardplattegronden. Net zoals in de negentiende-eeuwse stad wilde men een dichtheid van 200 woningen / ha halen. Op de 1,4 hectare kwamen 289 woningen, soms zelfs in acht bouwlagen en toch maakt het geheel geen massale en massieve indruk door zijn geledingen en variatie in vormen. Het type corridorflat werd als uitgangspunt genomen waardoor het complex de compactheid en de hoge dichtheid kreeg. Ook kregen de woningen een relatief klein geveloppervlak ten opzichte van de plattegrond. Het lineaire bouwlichaam werd meanderend aangelegd zodat er een wisselwerking ontstond met de stedelijke ruimte rondom.

480

Heijningen, Baeten & Blom, 1984; Dijk, Kloos & Dubois, 1996; *Architectuur Platform Den Haag* Catalogus bij de tentoonstelling in het Gemeente Museum, Den Haag, Dr. H.P. Berlage-Stichting, 1987; *Lezing van Hans van Beek en excursie op locatie Couperusduin over Sjoerd Schamhart, Dooievaar, protestbewegingen in de jaren tachtig en Couperusduin* - 16 maart 2010 van het Haags Architecten Café (HAAC); *Lezing van Herman Hertzberger en excursie op locatie Ministerie van Sociale Zaken over de invloeden, oorsprong en ontwikkeling van het Team X en het Structuralisme* - 23 maart 2010 van het Haags Architecten Café (HAAC)



1



2



3



4

Figuur 125

Couperusduin, foto's: auteur

Ook kwam de middengang soms aan de gevel te liggen zodat er een variatie in beleving ontstond. Het meanderende woongebouw sloot met de open zijde aan op bestaande stedelijke ruimten, terwijl de Karnebeekstraat en de Israëlitische begraafplaats diep in het gebouwencomplex doordrongen. Naar boven toe werd het blok minder diep waardoor er terrassen ontstonden voor de woningen. De afkeer ten aanzien van ringwegen en auto's leidde bij de architecten ertoe dat de entree alleen voor voetgangers bereikbaar moest zijn. De auto's konden via een zijingang de kelder in verdwijnen, uit het zicht. De parkeergarage was half verdiept onder het gebouw aangebracht. Op het parkeerdek en de tuinen tussen de bouwlichamen werd het duinlandschap hersteld. Alle keermuren in de tuinen en alle bestrating in het project bestond uit klinkers die afkomstig zijn van de oude kazerne die was afgebroken. Het aanwezige zand op de locatie werd nog verder afgegraven zodat er een vlakke bodem ontstond op ca. 1,5m1 diepte. Daarop werd een tafel van beton gebouwd, een platform dat op staal (op het

zand) was gefundeerd. Er was geen dure paalconstructie nodig. In het zand, op de bodem, werd bestrating gelegd en daar kwam de parkeergarage. Op het platform kwamen de woningen. Het zand dat was afgegraven werd weer teruggebracht op het dek zodat oorspronkelijke duinlandschap met haar typische vegetatie werd gereconstrueerd. De architecten kozen voor de handige stramienmaat van 5,4 meter zodat beneden het dek twee auto's tussen de kolommen konden staan en boven het dek een woning kon worden gebouwd. Couperusduin kreeg de diversiteit, fijnkorrelige geledingen en de verscheidenheid zoals deze in de oude wijken voorkwamen zoals bij balkons, erkers, inspringende en uitstulpende bouwmassa's. Deze variatie kwam ook voort uit de schakeling van twee hoofdtypen: het corridortype en het galerijtype. Bovendien waren er woningen die vanaf de galerij of middengang via een op- of neergaande trap bereikbaar waren, eigenlijk een tussenvorm tussen galerij- en portiek bouw. Dit laatste had tot gevolg dat niet op elke verdieping een gang of galerij nodig was, wat weer consequenties kreeg in de gevels en plattegronden. Van de twee hoofdtypen werden 1-, 2-, 3-, 4- en 5-kamerwoningen afgeleid. De variatie kwam dus vooral door het creatief schakelen van de appartementen. De hoge dichtheid die werd nagestreefd door de architecten werd toegejuicht door de opdrachtgever. Met de gemeente was namelijk een afspraak gemaakt dat de grond kon worden overgenomen voor de prijs van 70 woningen per hectare: een Zoetermeerse woningdichtheid. Uiteindelijk bereikte men een dichtheid die hoger was dan in de Amsterdamse Pijp. Op 1,4 hectare bouwde men 292 woningen. Veel geld van de extra opbrengsten kon dus weer in de diversiteit van de woningen en de inrichting van de buitenruimte worden gestoken. Voor het beeld en de materialen keken de architecten rond in de Archipelbuurt. Men wilde vooral echte Haagse materialen. In de omgeving vonden ze de rood tot lichtroze baksteen en vooral het vele witte stucwerk van de architectuur van het eclecticisme. Men wilde een licht-kleurig materiaal. Verder waren de architecten net terug uit Londen waar ze zich verwonderden over de zachtgele steen. Dezelfde steen waarmee ooit de Frederikkazerne was gemetseld. De steen die ook al favoriet was bij de Oxfordliefhebber Willem II en die is terug te vinden bij bijvoorbeeld de Nassaulaan. Op een handige manier was er gebruik gemaakt van de unieke kwaliteiten van deze plek in de stad, de genius loci. Bij zowel de architectuur en de stedenbouw. Dit gebouw kon dan ook uitsluitend op deze ene plek liggen. Bij de tentoonstelling Architectuur Platform Den Haag gaf Sjoerd Schamhart een samenvatting van de ideeën onder een veelzeggende titel: 'De 'EIGEN' plek' waarmee het bouwen-voor-de-buurt en bouwen-aan-de-buurt nog eens werd onderstreept:

'De 'EIGEN' plek. De continue veranderingen van onze omgeving zijn een gegeven. Hiervan uitgaande zullen de bouwopgaven, die gesteld worden, rekening hebben te houden met verleden en heden en zullen zij mede de toekomst bepalen. Niet vergeten mag worden dat door en voor mensen wordt gebouwd, voor individuen in een samenleving, die naast andere rechten ook recht hebben op een 'eigen' plek. Aandacht voor deze 'eigen' plek, zowel dienende als woning maar ook als leer- en werkplek heb ik steeds belangrijk gevonden. En dit niet alleen voor het individu dat recht heeft op een eigen plek, maar ook voor de instelling, het bedrijf, de dienst, die zowel in de stad als

daarbuiten de juiste plek dient te krijgen. De mogelijkheden maar ook de beperkingen van de bouwplaats zijn voor mij uitgangspunten, waarop ik met eigentijds middelen tracht in te spelen. Zo ontstaat er aansluiting met de plaatselijke karakteristiek, waardoor zelfs van mijn werk werd gesteld, dat het uitermate HAAGS zou zijn. De uitgevoerde werken zijn zeer verscheiden. Het maken van het programma en/of het verbeteren van het programma vind ik het begin.’ (Schamhart)



Figuur 126

Luchtfoto uit 1985 met het Westeinde ziekenhuis met links Het Vierkant Kortenbos met de flats van Groosman,,
bron: Dienst voor de Stadsontwikkeling /Van der Sluijs 1989.

§ 7.4 Zhb Hoven, wonen op het stedelijk dak⁴⁸¹

Het was de staatssecretaris Jan Schaefer persoonlijk die feestelijk Zhb Hoven in de wijk Kortenbos opende, een experiment in de volkshuisvesting en stedenbouw (Van der Sluijs 1989: 157-159; Kleinegris 1991) en een beeldbepalend stedelijk ensemble die samen met de overige randbebouwing langs de grachten van Het Kortenbos de grote fouten van de CIAM zoals de flats van Groosman en verderop het Westeinde Ziekenhuis zouden inpakken en de rand van de stad langs de stadsgrachten weer zou herstellen.

Nadat de cityvorming was vastgelopen omdat er geen kantoor zich meer wilde vestigen in de half gesloopte stad, besloot men om dan maar woonflats te bouwen. In 1965 was er een plan gemaakt voor Kortenbos (Van der Sluijs 1989: 134). In dit plan was het terrein waar later Zhb Hoven zou komen nog bestemd als terrein voor bedrijfsdoeleinden. De Rotterdamse architect Groosman Partners was door Van der Sluijs aan wethouder Hylkema voorgesteld als architect voor de woonflats binnen dat plan (Van der Sluijs 1989: 157). Na de bouw van de flats van de Rotterdamse architect Groosman in 1969 bleef het lang stil in de woestijn van Kortenbos.⁴⁸² Onder luid protest van de bewoners van Kortenbos werden de saneringen en de bouw van de flats doorgezet. Het hofje Vredenbest, dat ook op de sloopleijst stond, werd door een protestbeweging gekraakt en de krakers kregen veel bijval en werden als helden vereerd door buurtbewoners.

Nadat de overheid na lange onderhandelingen en met rijkssteun de grond van De Zuid-Hollandse Bierbrouwerij had opgekocht vroeg de wethouder Van Hagen aan zichzelf als voorzitter van De Algemene Woningbouwvereniging om daar woningen te ontwikkelen en te bouwen en legde dit plan aan zichzelf als bestuurslid van het Sociaal Fonds voor de Bouwnijverheid voor ter goedkeuring van de financiering. Het project omvat 332 woningwetwoningen in drie fasen, met 168 parkeerplaatsen in een garage onder de woningen. Het ontwerpjaar is 1975, het plan werd in een bouwteam met vertegenwoordigers van de bewoners ontwikkeld. De besprekingen waren eindeloos en gedetailleerd. De aannemer die aanschoof in het ontwerpteam was Intervam B.V.. De dichtheid zou maar liefst 104 woningen per ha worden. Door deze hoge woningdichtheid kon de parkeergarage worden bekostigd. Een hard uitgangspunt van de stad, en vooral wethouder Nuij, was dat de rand langs de singel hersteld moest worden. In die periode was het vooral wethouder Nuij (PvdA) van

481 Gesprek met Cor Berg op 23 september 2010 van het bureau van Henk Klunder. Berg begon in 1976 bij het bureau van Klunder toen de werkzaamheden aan de Zhb in volle gang waren.; *Herwaardering van het wonen – ontwikkelingen in stedenbouw en architectuur 1965-1975 een keuze uit het werk van architect Henk Klunder* Met bijdragen van Jeanette Scheffer, Joke Schram, Karel Wiekart van het bureau Klunder. Uitgave van het bureau 'Henk Klunder bv', 3 oktober 1975 ; Burodocumentatie van 'Henk Klunder bv' ongedateerd met projecten van 1966 tot 1980 Met architecten: H.Klunder, A. van Buuren, ir. B.J. Sybesma, C. Berg

482 Flats Sirtemastraat 12-338, Groosman Partners uit 1969

Stadsontwikkeling die de morfologie van de stad wilde herstellen, tot hij in 1976 zou vertrekken.⁴⁸³ Na het vertrek van Nuij werd het project op 'hold' gezet. Men was nog altijd bezig met de voorbereiding voor de binnenringweg, daar was nog geen definitief besluit over genomen. Met de wethouderswissel gloorde er weer hoop voor de voorstanders dat plannen doorgang zouden vinden. Alsnog werden de flats van Groosman vanaf 1976 door gestempeld.⁴⁸⁴



Figuur 127

Hofje van Vredenbest met de flats van Groosman in Het Kortenbos 1973, bron: onbekend



Figuur 128

Gedempte Sloot, Het Kortenbos 1978 met flats van Groosman er tegen, 1978, bron: onbekend.

Uiteindelijk startte de bouw en werd in 1978 de 1e fase opgeleverd van Zhb Hoven, begin 1980 de 2e fase en half 1981 de 3e fase. Dit plan kenmerkt zich vooral doordat er twee verschillende architectuuropvattingen tot één plan zijn gevormd: enerzijds het structuralisme met vooral een verfijnde verwevenheid van openbare en privéruimten zoals Klunder dat zag en anderzijds het contextualisme en het herstel van de morfologie van de bebouwing van Den Haag, met onder meer het herstel van de stadsrand langs de singels. De bebouwing had de korrelgrote van de oude bebouwing, men wilde in stijl breken met de flats van Groosman. Het binnenstedelijk bouwen moest in hoge dichtheden gebeuren, maar elke woning moest wel de kwaliteit van een eengezinswoning hebben en kreeg een dakterras van minimaal 25m². Verder wilde men aansluiten op het bestaande stratenpatroon met de grachten en de haaks erop staande straten. De Rotterdamse architecten Klunder en Sybesma ontwierpen dit ambitieuze plan. Men had in die periode het gedachtegoed van de Hollandse structuralisten verder ontwikkeld en maakte gebruik van 'woningbouwstenen'. Deze bouwstenen schakelde men op zo'n wijze dat ze in principe naar alle zijden gelijkwaardig konden uitgroeien, zoals een kristal. Een bouwsteen bij Zhb Hoven bestond uit 4 driekamerwoningen

483 Zhb Hoven 1e en 2e fase, 250 woningen met parkeergarages: Zhb Hoven 1-120, Noordwal 500-544, Noordstraat 2-53, Sirtemastr. 175 (oplevering 1978 en 1981); Zhb Hoven 3e fase, 85 woningen, Westermolens 151-205, Noordwal 561-576, Twentstraat 4-52 (oplevering. 1984)

484 Flats Sirtemastraat 201-467, Groosman Partners, 1976-79

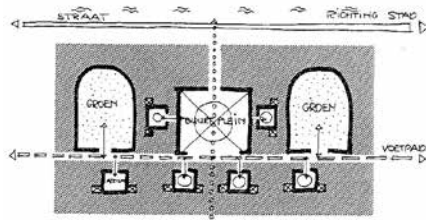
met een zeer ruim terras (parkeerdek) en 4 maisonnettes. Dit principe was al eerder ontwikkeld door dezelfde ontwerpers bij een prijsvraag in Den Haag: Motto 1975. Daar zou een dichtheid van 140 woningen / ha mee worden gehaald in 4 woonlagen en met een maandhuur van ca. f260,- Bij de Zhb Hoven werd de gemiddelde huurprijs uiteindelijk f325,-



Zhb Hoven vanaf de flats van Groosman gefotografeerd, foto uit 1980, bron: Dienst voor de Stadsontwikkeling / Van der Sluijs 1989

Dit project was het eerste project dat met 'vergelijkingshuren' tot stand kwam, een noviteit in de stadsvernieuwing. Het eerder beschreven Normkostensysteem (NKS) was verlaten. Staatsecretaris Jan Schaefer kwam persoonlijk de eerste paal slaan van dit stedelijke en voor de gewone man betaalbare project. Het eerste deel werd uitgevoerd volgens het ontwerp maar bij het tweede deel moest er worden bezuinigd op karakteristieke elementen zoals hoekramen, erkers, schuine daken, terrassen en de woningdifferentiatie. Een toren op de hoek van Bij de Westermolens en Noordwal is ook vervallen ten gevolge van de bezuinigingen. Het leidende principe bij Zhb Hoven is dat de hiërarchie uit de ruimte werd gehaald. Elke bouwsteen is gelijkwaardig aan elke bouwsteen verderop. De collectieve wooncultuur kwam tot uiting in de drie hoven waaromheen de bouwstenen waren geschakeld. Deze bouwstenen hadden elk weer een binnenplaats of patio die door acht woningen werd gedeeld. Het waren vooral de

lessen van Van Eyck en Hertzberg die werden gevolgd, aldus Cor Berg, die indertijd als jong ontwerper net bij het bureau van Klunder kwam werken. De Franse structuralisten werden niet gelezen in Rotterdam, dat was meer iets van de Amsterdammers. In Rotterdam was men vooral praktisch, aldus Berg. Deze kleinschalige, verfijnde structuur zou de bewoners intimiteit geven, een menselijke maat, en niet zoals de flats van Groosman peilloze dimensies hebben. Michelle Provoost citeerde uit een planbeschrijving over het grensgebied tussen openbaar en privé: 'Dit vond zijn weerslag in een ruimtestelsel met een getrapte schaal van het individuele (de woning) naar het openbare (de straat, de stad). Dit stelsel verloopt in het plan van woning naar trappenhuis, naar koppeling van drie trappenhuisen rond een binnenhof en naar drie grotere binnenhoven (een plein en twee groengebieden) op overdekt parkeren – koppeling van die drie hoven via een looproute en dan pas de straat.' (Provoost 1991: 223). Vooral de verdichting was belangrijk. Zo kon de erg dure parkeervoorziening worden bekostigd en kon de bewoners tal van extra's worden geboden zoals de royale terrassen. De heldere kristalstructuur werd aan de grachtzijde aangepast zodat er een echte stedelijke rand ontstond en de morfologie van de stad ter plaatse hersteld werd. Cor Berg herinnerde zich vooral de strijd tussen Klunder en de gemeente over deze stadsrand. Voor Klunder was dit een terugval naar de hiërarchische stedelijke ruimten, een punt waar structuralisten moeite mee hadden, maar voor de gemeente moest de randbebouwing langs singels worden hersteld, een hard punt voor wethouder Nuij.



Figuur 129
Zhb Hoven buitenruimte concept,
bron: architectenbureau Klunder



Figuur 130
Zhb Hoven woonunit rond patio,
bron: architectenbureau Klunder

Exemplarisch voor de gevolgen van de rehabilitatiepolitiek van Nuij was de ruzie tussen de gemeente en het Westeinde Ziekenhuis over de stedenbouwkundige inpassing van de nieuwbouw. De stedelijke wand langs de singels moest volgens wethouder Nuij hersteld worden om zo de CIAM-stommiteiten binnen de singels aan het zicht te onttrekken: vooral de flats van Kortenbos en het Westeinde Ziekenhuis, alle bebouwing langs de Westsingel en een deel van de Noordsingel. Architect Wiegerinck ontwierp het grindbetonnen ziekenhuisgebouw en tussen 1975 tot 1979 bouwde men het bij

de Lijnbaan en het Westeinde: een modern ziekenhuis moet een hoog beddenhuis op een grote onderbouw van enkele verdiepingen (Van der Sluijs 1989: 159) Zolang de hoogbouw het zicht over de Loosduinsekade op de St. Jacobstoren vrij liet was er aanvankelijk niet veel bezwaar. In het in 1968 opgestelde Bestemmingsplan Lijnbaan werden deze ideeën vastgelegd. Daar bleken bij de directie van het ziekenhuis en de architect toch andere ideeën over te zijn. Men wenste vrij zicht van alle zijden op het gebouw. Alle samenwerking met de gemeente werd tegengewerkt door de directie en de architect. Over de houding van het ziekenhuis merkt Van der Sluijs op dat: 'De bouwdirecteur en de architect weigerden echter stelselmatig bij de onderbouw de oude rooilijn van het Westeinde te volgen. Evenzo star was men aan de zijde van de Prinsegracht. Daar bezat het ziekenhuis een aantal monumentale panden tussen de Blekerslaan en de Warmoezenierstraat. Men wenste deze te slopen voor niet nader omschreven nieuwbouw, de gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg weigerden echter de sloopvergunningen. Zo bleef er jarenlang ter plaatste een aantal snel verpauperende monumentale panden staan. Ook een drastische verbreding van de Warmoezenierstraat als een soort dienstingang naar het nieuwe ziekenhuis werd door Stadsontwikkeling afgewezen. Zo vlak naast het Hofje van Nieuwkoop werd een groot gat in de wand van de Prinsengracht niet aanvaardbaar geacht.' ... 'Een laatste, zeer zwaarwegend twistpunt betrof een aan de Lijnbaan voor het nieuwe ziekenhuis vrijkomend terrein op de hoek Lijnbaan en Westeinde. Het ziekenhuis wilde dit in eigendom verkrijgen voor een mogelijke uitbreiding in de toekomst. De gemeente vond dit verlangen ongerechtvaardigd, maar stoorde zich het meest aan het optreden van de ziekenhuisdirectie. Dat stond pal voor de belangen van het ziekenhuis, doch wenste daarbij op geen enkele wijze rekening te houden met de historische omgeving waarin men ging bouwen.' (Van der Sluijs 1989: 159).



Figuur 131
Westeinde Ziekenhuis en de sloop van de historische randbebouwing, foto: Jaap Rozema Haagse Courant.



Figuur 132
Westeinde Ziekenhuis en de sloop van de historische randbebouwing, foto: Jaap Rozema Haagse Courant

Uiteindelijk werd door Gedeputeerde Staten het bestemmingsplan maar gedeeltelijk goedgekeurd. Alleen de plankaart kreeg rechtskracht. Over de bouwhoogte werd tot aan de Kroon toe geprocedeerd. Deze besloot in 1971 dat het gebouw de hoogte in mocht rijzen. Wethouder Nuij zei hierover: 'Wij zijn niet meer bevoegd daarover te oordelen.' In de Haagse Courant uit 1974 stond te lezen dat het conflict tussen de gemeente en het ziekenhuis nog allerm minst was opgelost, ondanks de uitspraak van de Kroon: 'Het ziekenhuisbestuur gaat ervan uit, dat de toekomstige ziekenhuisbebouwing fier in het zicht moet blijven, met andere woorden: dat er naast een nogal monumentaal gedachte ingangspartij aan de kant van de Lijnbaan weinig omvangrijke andere bebouwing mag komen. Daarmee zijn de wethouder van stadsontwikkeling Nuij en zijn staf het helemaal niet eens. Van gemeentelijke kant acht men bijvoorbeeld voor de hoek van het Westeinde en de Lijnbaan zeker een bebouwing in vier tot zes lagen noodzakelijk voor het binnenstadsbeeld.'⁴⁸⁵ Een monumentale ingang of omringende randbebouwing, daar draaide het conflict om. In 1984 stond er nog altijd een rand vervallen achttiende-eeuwse monumenten rond het Westeinde Ziekenhuis.

Na het grote succes van Zhb Hoven werd de architect Sybesma van het bureau van Klunder verder aan het werk gezet om de stedelijke rand te herstellen. In de periode 1982-1985 werd de randbebouwing rond Het Kortenbos voltooid met Het Vierkant Kortenbos met woningen en een wijkcentrum.⁴⁸⁶ Daar kwam in 1984 nog een uitbreiding van Zhb Hoven bij. De flats van Groosman waren nu definitief ingebouwd achter de lagere gebouwen van Klunder en stonden in een ruim binnenterrein midden in de stad. Tegenwoordig is het Westeinde Ziekenhuis ook bijna ingebouwd. De vervallen monumenten moesten helaas afgebroken worden. Maar het project van Nuij is voltooid, de stedelijke wanden langs de stadsgracht in dit deel van de stad zijn hersteld.

485 Haagse Courant, donderdag 28 november 1974

486 Vierkant Kortenbos, 184 woningen en wijkcentrum De Kronkel, Westeinde 401-76, Sirmestraat 477-517, Westermolens 5-16, uit 1982-85

§ 7.5 De roep om leefbaarheid en historiciteit van de stad

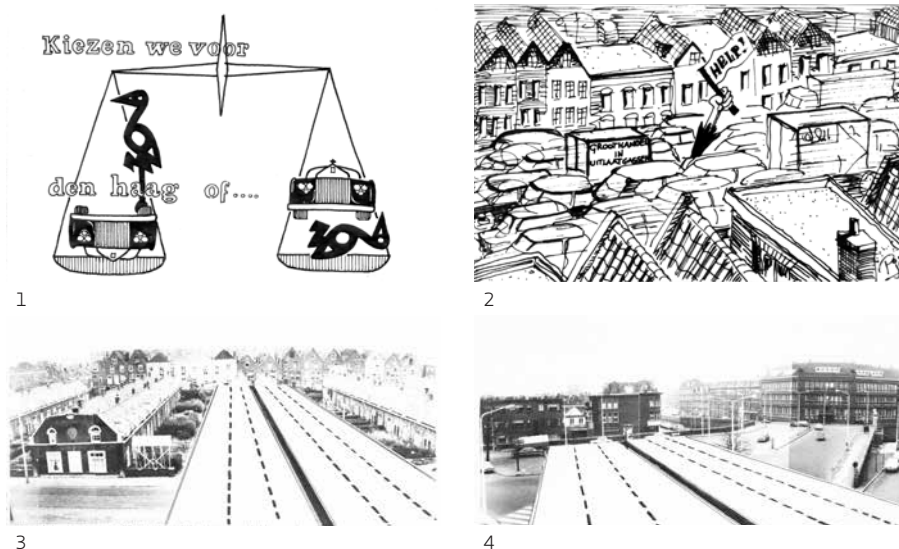
In de jaren zeventig veranderde de kijk op Den Haag van een soort machine of functionalistisch organisme waar slechts specialisten uit Delft werkten aan cityvorming en suburbanisatie naar een stad die de hele bevolking aanging en waar 'leefbaarheid' en 'historiciteit' nieuwe betekenissen gaven aan de stad. Bewoners kwamen centraal te staan. Vooral de vele incidenten die gepaard gingen met de sloop van oude bebouwing en verplaatsing van bevolking ten behoeve van de cityvorming met functiescheiding in wonen, werken etc. en met de ring- en toegangswegen dwars door de stad leidden tot de oprichting van tal van organisaties die zich bezig gingen houden met de historie en de leefbaarheid. Nieuwe organisaties als de wijkvereniging De Groene Eland, architectenwerkgroep Dooievaar, Vrienden van Den Haag, Gemeentelijk bureau monumentenzorg en het Haags Architecten Café lieten luid en duidelijk van zich horen in de media en droegen bij aan de mentaliteitsverandering.

Wijkvereniging De Groene Eland

Het Zeeheldenkwartier was door de gemeente een bestemmingsplan onthouden om zo de vrije hand te hebben bij sloop en herstructureringswerkzaamheden ten behoeve van de binnenringweg. Planvorming in het openbaar verontruste de bewoners alleen maar, meende men bij de gemeente. Dat had grootte gevolgen en de strijd om de binnenringweg en de leefbaarheid voor de wijk leidde tot de oprichting van de bewonersvereniging De Groene Eland. Op 6 mei 1971 werden de bewoners opgeschrikt door een enorm lawaai. De gemeente was groots uitgerukt en begon met het omkappen van dertig monumentale Zweedse meelbesbomen in de Elandstraat. Toen bewoners zich verzetten werd ook duidelijk waarom deze bomen weg moesten. Het wegprofiel van de Elandstraat moest worden verbreed vanwege de ringweg die daar aangelegd ging worden. Slechts enkele winkeliers waren hierover geïnformeerd, de bewoners waren in het ongewisse gelaten door de gemeente omdat men problemen verwachtte. Er werden acties op touw gezet en handtekeningen verzameld. De toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns die op het Plein 1813 woonde ondersteunde het alternatief en plaatste zijn handtekening. Immers de ringweg zou ook het chique Willemspark ruïneren. Binnen enkele dagen waren er 25.000 handtekeningen verzameld en was de lokale en landelijke pers gealarmeerd. De actie leidde tot een voorlopig uitstel van het kappen van de meelbessen en overleg met de bewoners. In afwachting van dit overleg werd niet stilgezeten. In de hele buurt werden affiches opgehangen waarop tot uitdrukking werd gebracht dat de bomen in de Elandstraat moesten blijven staan: een eland met als gewei boomtakken vol bladeren. Ondanks alle samenwerking en acties leverde het overleg met de gemeente niet het gewenste resultaat op en de meelbessen werden alsnog gekapt. De bundeling van krachten van de wijkbewoners in de actiegroep De Groene Eland kreeg echter een definitief karakter en sindsdien zet de Bewonersorganisatie De Groene Eland zich in voor de leefbaarheid

in het Zeeheldenkwartier. De Elandstraat werd onderdeel van de binnenring en veranderde van een dromerige negentiende-eeuwse straat in een snelweg waren jarenlang het vrachtverkeer naar de binnenstad zich doorheen perste, tot grote woede van de bewoners. Over de voorgenomen afbraak van het Zeeheldenkwartier, zoals in tal van nota's en structuurplannen omschreven, werd gezwegen. De bewonersorganisatie De Groene Eland groeide en gaf vanaf 1974 de Elandkrant uit. Vanaf eind dat jaar beschikte zij over een eigen pand aan de Piet Heinstraat. In de jaren die volgden verergerden de problemen voor de bewoners. Nadat de Elandstraat was opgeofferd aan het verkeer wilde men in 1973 ook de Piet Heinstraat en de Witte de Withstraat opofferen om de enorme verkeersdruk op de Elandstaat te verlichten. Er werden delen van de wijk afgebroken ten behoeve van een enorme Konmar (later Albert Heijn XL) aan de Elandstraat waardoor de verkeerschaos alleen maar werd verergerd. In de eerste Elandkrant in 1974 werden de idealen van een leefbare stad nog eens samengevat: 'Een groot aantal woningen in het Zeeheldenkwartier is aan verbetering, vernieuwing of zelfs afbraak toe: verkeersvoorzieningen schieten op vele plaatsen tekort of bedreigen de leefbaarheid van de wijk; groenstroken en speelruimten ontbreken in het Zeeheldenkwartier; hinderverwekkende bedrijven vestigen zich in de wijk en winkels verdwijnen. Kortom: in grote delen van het Zeeheldenkwartier zal het wonen en daarmee de sfeer moeten worden verbeterd.'⁴⁸⁷ Deze krant met een oplage van 6.000 stuks kwam elke twee maanden uit en werd bekostigd uit de opbrengsten van advertenties van de vele buurtwinkels. In de Haagse Courant van 31 mei 1974 constateerde men dat de bewonersorganisatie dwars door alle politieke partijen heen liep, aan links en aan rechts werd gesjord, getrokken door uitgebreid te lobbyen. De strijd over tal van gemeentelijke projecten werd niet in de raadszaal maar op straat en in de media uitgevochten. Het meest typerende verschil over hoe de gemeente over de stad dacht en hoe bewoners dat zagen betrof wel de inrichting van het Prins Hendrikplein. De gemeente had het plan om dit monumentale besloten plein te ontmantelen zodat de tramlijn 3 rechtdoor kon worden getrokken. Na protesten van de buurt werd afgezien van dit plan en bleef de tram met een halve cirkelboog om het hart van het Zeeheldenkwartier rijden. In 1974 ontwikkelde de bewonersvereniging De Groene Eland samen met Dooievaar het fietsrouteplan voor de Piet Heinstraat en de Witte de Withstraat. Ook andere buurten kregen lucht van dit plan en wilden de fietsroute doortrekken via de Weimarstraat naar de Thorbeckelaan. Aan de andere zijde wilden bewoners deze route via de Mauritskade doortrekken: een veilige fietsroute van de ene kant van de stad naar de andere kant; een ambitieus plan van bewoners. Afhankelijk wilde de gemeente niets weten van een fietsrouteplan, maar in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen kon men toch in veel partijprogramma's iets lezen over de fiets, aldus de Haagse Courant van 31 mei 1974. Uiteindelijk zouden de plannen resulteren in een proefplan dat zich uiteindelijk ook tot andere wijken zou uitstrekken. Een historische overwinning, want hiermee werd ook het plan van de gemeente om van

de Piet Heinstraat en de Witte de Withstraat een autoweg te maken geblokkeerd. De Piet Heinstraat en de Witte de Withstraat werden ingericht als autoluwe straten voor fietsers. Een tweede overwinning was de herinrichting van de Tweede Riemersstraat als een van de eerste woonerven. Dit plan was gebaseerd op de studies van drie studenten uit Delft van drie jaar eerder. Het plan werd door de raadscommissie aan het eind van 1975 eindelijk goedgekeurd maar in tweede instantie door enkele ambtenaren op de zeer lange baan geschoven. Het argument daarvoor was dat men eerst een enquête wilde houden onder alle bewoners. Na eindeloos touwtrekken, onderzoeken, ambtelijke tegenwerking en bewonersprotest is er toch een woonerf gekomen. Op 10 juni 1977 werd dit feestelijk geopend door wethouder Wallis de Vries (VVD). Van een druk straatje met veel verkeer, was het een groene plek van rust geworden, waar kinderen veilig op straat konden spelen, dacht men toen nog. Het verkeer kwam wel terecht in de naburige straten, later bleek dat kinderen niet op straat met verkeer leren omgaan en juist meer risico's liepen. Een woonerf gaf slecht schijnveiligheid.



Figuur 133

Tekeningen en collages van Dooievaar die verschenen in de Haagse Courant, het was die gemaakt moest worden de auto in de stad met de ringwegen of leefbaarheid voor de stad, bron: Dooievaararchief Hans van Beek

Architectenwerkgroep Dooievaar

Ook Haagse architecten mengden zich in de strijd, vooral de architectenwerkgroep Dooievaar. Op zaterdag 16 maart 1974 trok een baar voorbij, met daarop een gestorven ooievaar, in de richting van de Haagse Kunstkring aan de Denneweg 64. ' 's-Gravehage werd ten grave gedragen' volgens de vier bebaarde dragers. Deze ooievaar was op de hoek van de Denneweg en het Lange Voorhout platgereden door een auto. In de Kunstkring werd een expositie geopend, daar werden de plannen van de afgelopen jaren getoond die Dooievaart samen met wijkverenigingen had voorgesteld om de auto terug te dringen uit de woonwijken. Er waren ook foto's van door de werkgroep rampzalig geachte ontwikkelingen in het Den Haag van de laatste jaren. De werkgroep werd aan de Academie van Bouwkunst in Rotterdam bij o.a. Carel Weeber tijdens het afstuderen in de periode 1970-72 geformeerd door Hans van Beek, Leo Hamer, Jan Ledderhof en Ary van der Stelt.⁴⁸⁸ De kritiek van de werkgroep richtte zich vooral op de katalysator voor onvrede, het Gemeentelijk Ontwerp Structuurplan uit 1970 en de daarin opgenomen ideeën over cityvorming en suburbanisatie en de daarmee gepaard gaande ringwegen door de stad. De leefomgeving in de stad en het wonen werden geruïneerd. Vooral de absurde functiescheiding moest het ontgelden als de wortel van al het kwaad. Door wonen, werken en recreëren te scheiden had men al deze wegen en auto's nodig. Het structuurplan werd door de protestgeneratie 'het Mausoleum voor de CIAM' genoemd. Dooievaart wilde de auto terugdringen en het openbaar vervoer en de fiets bevorderen. Dooievaart wilde veel fietspaden, veel groen en een autovrije binnenstad. In een persbericht geadresseerd aan de Haagse Kunst Kring en de BNA betoogde Dooievaart over zijn eigen taak: 'Aard van het werk van Dooievaar: signaleren van actuele verschijnselen van stedenbouwkundige en verkeerstechnische aard, daarnaast duidelijk maken van de noodzaak om meer mensen uit bevolking te betrekken bij deze verschijnselen.'⁴⁸⁹ In een bespreking op 27 juni 1972 van Dooievaar met wethouder Nuij (PvdA), raadslid Van Hagen (PvdA) en de fractievoorzitster mevrouw Schilthuis (PvdA) werden o.a. de volgende conclusies van Nuij in het verslag opgetekend: 'Het Gemeentelijke Ontwerp Structuurplan (1970) zal niet aan de raad aangeboden worden omdat het te beperkt van opzet is. Omdat een onevenredig aandeel in het verkeer aan de auto wordt toegedacht. Omdat werkgelegenheid niet eindeloos kan blijven groeien. Er is een opdracht gegeven tot het opstellen van een doeleindennota door de dienst stadsontwikkeling. Deze nota zal niet alleen gericht zijn op Haags gebied maar op o.a. structuurschets van het stadsgewest.' Met inspraak waren er slechte ervaringen. Men stelde vast: 'Mensen die inspreken blijken niet de wijk te vertegenwoordigen. Elke 14 dagen kwamen er weer andere wensen. Vooral veel detailwensen.' Nuij gaf aan dat hij in een groter comité hierover verder wilde praten opdat de participatie professioneler zou worden aangepakt. Ook

488 Dooievaart archief Hans van Beek: *Integratie Participatie, Academie van Bouwkunst Rotterdam, samenvatting studie 1970-72* door Hans van Beek, Leo Hamer, Jan Ledderhof, Ary van der Stelt

489 Dooievaart archief Hans van Beek: *verslag*

kwam het ontbreken van bestemmingsplannen aan de orde. Hierdoor waren veel wijken feitelijk vogelvrij verklaard. Ongewenste ontwikkelingen konden zo eenvoudig worden doorgedruwd door bestuurders. Kortom: de bevolking moest geen object zijn maar partner, aldus Dooievaar. In een brief aan de Haagse gemeenteraad van 24 oktober 1973 ging Dooievaar nog eens in op de drie gewraakte nota's waarmee de cityvorming zou worden voltooid.⁴⁹⁰ Zij constateerde dat het beter was geweest als men eerst een doelstellingennota had gemaakt waaruit een visie was af te leiden. In de boven genoemde nota's ontbrak een visie.⁴⁹¹

Impliciet was de visie natuurlijk om op oude voet verder te gaan, maar dat durfde de gemeente niet aan de bevolking uit te leggen. Op vrijdag 20 september 1974 schetste Jek Kleijn in de Haagse Courant het probleem nog eens helder: 'Waar gaat het nu om? Om de keuze tussen een stad die bestaat uit een aantal door autowegen omzoomde geïsoleerde wooneilanden. Waar iedereen zijn auto kan gebruiken, maar waar van een gezonde sociale opbouw geen sprake meer is. Of een stad met een op de mens afgestemde, gegroeide structuur die gemakkelijk is aan te passen aan wisselende omstandigheden, met een belevingswaarde waar men zich thuis kan voelen. Maar waar het gebruik van de auto beperkt moet worden. In feite is het een keuze tussen wel of geen stad.' Echter, in de nota's was wel degelijk een visie aanwezig. Een visie waar Dooievaar en Kleijn het mee oneens waren en die uiteindelijk tot de puinhoop in de stad had geleid. In de Ontwerp-Nota Verkeers- en Vervoersstructuur Haagse Binnenstad (1973) versmalden de beleidsmakers de stad tot uitsluitend de binnenstad. Men stelde in de ontwerpnota: 'Het centrum en met name de kern van een stad is het brandpunt van het stedelijk leven en bepaalt in sterke mate het karakter van de stad.' De stad met de vulkaandoorsnede, een relatief smalle historische kern rond het Binnenhof, de vierbaanse binnenringweg met ongelijkvloerse kruisingen en daarlangs de nieuwe stad die over delen van de historische stad en de negentiende-eeuwse wijken heen gebouwd werd. De ontwerpnota ging nog een stap verder en stelde grofweg: 'De bevolking heeft gekozen voor de auto en het autobezit neemt nog sterk toe. Bij het opstellen van een plan voor de binnenstad zal met deze keuze van de bevolking terdege rekening moeten worden gehouden.' Dat ambtenaren spraken namens het volk typeert deze periode. Om de bestuurlijke transparantie tegen te werken werd ook de kosten van de reproductie van de ontwerpnota (1973), een paar stencils en tekeningen, tot 30 gulden verhoogd door de gemeente.⁴⁹² Op 5 november 1974 bood Dooievaar de alternatieve nota Stad? Weg Stad aan waarmee de ruïneuze invloed van het autoverkeer op het leefklimaat van de stad werd onderstreept. Dooievaar stelde letterlijk in haar uitgangspunten de

490 Gemeentelijk Ontwerp Structuurplan (1970), Verkennende Nota Langzaam Verkeer (1972), Ontwerpnota inzake Verkeers- en Vervoersstructuur Haagse Binnenstad (1973)

491 Bij de ontwerpnota uit 1973 waren niet doelstellingen van de binnenstad maatgevend voor verkeersstructuur maar het aantal te creëren parkeerplaatsen dat werd aangenomen. Dooievaar concludeerde in een alternatieve studie dat 7000 parkeerplaatsen voldoende was in plaats van de 9000 die de gemeente voorstelde. De ruimte die zo vrij kwam kon gebruikt worden voor fietsers, voetgangers en groen.

492 Dooievaar archief Hans van Beek: verslag

retorische vraag: gaan we door met een stedenbouw af te stemmen op de auto of wordt de mens weer het uitgangspunt. Een tweede punt dat naar voren werd gebracht was de functiescheiding van de CIAM. Men bekritiseerde het opdelen van de stad in wonen, werken en recreëren, en het eindeloze autotransport daartussen.⁴⁹³ Na het vertrek van Nuij werd in de nota *Verkeersafwikkeling Binnenstad* (1977) weer een binnenring voorgesteld, alsof er nooit iets was voorgevallen in de stad.

Vrienden van Den Haag & Monumentenzorg

Zoals eerder beschreven schudde voorgenomen afbraak van het Kurhaus in 1973 door Zwolsman de hele Haagse bevolking wakker en men kwam in opstand om het gebouw van de sloophamer te redden. Dit keer was het geen aangelegenheid van hippies of kabouters maar een breed gedragen verzet waarbij het historisch bewustzijn van de burgers over de stad weer een belangrijke rol ging spelen. Tot dusver waren vooral monumenten, stads- en dorpsgezichten van voor 1850 beschermd. In 1971 werden door het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) verschillende delen van het Haagse centrum als Rijksbeschermd Stadsgezicht aangewezen, zoals het centrum binnen de binnenringweg en het Willemspark. Maar de sloop van de stad schreed voort en in 1973 richtten verontruste Hagenaars de vereniging Vrienden van Den Haag op. De voorgenomen sloop van het Kurhaus door Zwolsman was de lont in het kruitvat. Men wilde betrokkenheid bij de ontwikkeling van de stad en daarbij vooral waardering voor het erfgoed. De statuten omschreven de doelstelling van de vereniging als: 'Het bevorderen van de leefbaarheid van Den Haag met behoud van zijn karakteristieke waarden.'⁴⁹⁴ De vrienden zorgden voor tal van ongevraagde adviezen aan het stadsbestuur en met publicaties in kranten en het tijdschrift van de vereniging vestigden ze de aandacht op de betekenis van het erfgoed voor de stad. In 1974 werd de Stichting Monumentenfonds Den Haag en Omgeving opgericht. Deze stichting had hoofdzakelijk tot doel op te komen voor het behoud of de herbouw van al dat medebepalend is voor de sfeer in en om de stad, het leefklimaat van de bewoners en dat bijdraagt tot verrijking van het stedelijke en landschappelijke schoon. De stichting richtte zich op bijzondere en zeer onrendabele monumenten.

In 1974 werd er door het college van burgemeester en wethouders, na een door de raad aanvaarde motie, een Stuurgroep Monumentenbeleid ingesteld onder leiding van G.C. Wallis de Vries, wethouder van Openbare Werken, Verkeer en Vervoer. Voor de Dienst voor Schone Kunsten zat mr. drs. L.J.F. Wijsenbeek en drs. J.J.Th Sillevius in de stuurgroep. Het jaar 1975 was het internationale jaar van het monument. In 1976 kwam de stuurgroep met een nota: *Zicht op Stadsgezicht en Monument – Nota over het Haagse Monumentenbeleid*. Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk

493
494

Dooievaar archief Hans van Beek: verslag
www.vriendenvandenhaag.nl, 2010-10

Werk (C.R.M.) maakte in 1976 een nieuwe subsidieregeling voor restauraties van woonhuismonumenten in het kader van stadsvernieuwingsplannen bekend. Er werd in de nota de aanbeveling gedaan om op gemeentelijk niveau een monumentenbureau in te stellen. In deze nota werden de discussies en doelstellingen voor een Haags monumentenbeleid uitgediept. Het monumentenbeleid stond in die periode haaks op het volkshuisvestingsbeleid. Het ene stond voor behoud en het andere voor sloop. In de inleiding van de nota ging men verder en stelde men: 'In dit beleid zijn niet alleen de beschermde monumenten en beschermde stadsgezichten van belang, maar ook de niet beschermde.'⁴⁹⁵ In de discussies tussen de stuurgroepleden werden verschillende motieven besproken waarom Den Haag aan monumentenzorg zou moeten doen, de belangrijkste motieven waren: het vertrouwen van de eigen omgeving voor burgers⁴⁹⁶; herkenbaarheid van een buurt en oriëntatie in de stad, veel wijken hebben een eigen karakteristiek en identiteit⁴⁹⁷; en symboolwerking van gebouwen die de herkenbaarheid van de gehele stad bepalen.⁴⁹⁸ Dit was een belangrijke stap. De historiciteit van wijken ging een rol spelen, verschillen tussen wijken werden niet alleen naar volkshuisvestingscategorie maar ook naar historische achtergrond geprofileerd.

Ook de Haagse dienst voorlichting begon voorzichtig aandacht te besteden aan de historiciteit van de stad. In de gemeentelijke publicatie *Den Haag stad om te blijven* uit 1976 merkte de schrijver de belangstelling voor historiciteit op maar wees meteen op het probleem van het verkleinde centrum met de monumenten en de hardvochtige saneringen: 'Het is gek, met zo'n oude stad als Den Haag. Aan de ene kant kent men er de nostalgie naar de oude, naar het historische. Een verheugde belangstelling voor alles wat doet denken aan een statig verleden. Maar rondom die historische kern wordt het woord historisch niet meer gebruikt, als het om 'oude' wijken gaat. Dan vallen de begrippen renovatie, stadsvernieuwing, rehabilitatie.'⁴⁹⁹

Behalve de belangstelling voor het verleden was er die ook oog voor de stad van het gewone volk uit het verleden. Het fotoboek: *Den Haag en omstreken in 19de-eeuwse foto's* (Nieuwenhuijzen & Slechte 1975) gaf een heel ander stadsbeeld dan gebruikelijk in de voorgaande boeken. Er stonden naast de foto's van de monumenten ook veel beelden in van volkse wijken, sjofel geklede mensen en vervallen zeventiende-eeuwse huisjes, veelal van onbekende fotografen. Het fotoboek eindigde met een lang essay van C.H. Slechte waarin de negentiende-eeuwse stad in het veen in al haar rampspoed werd beschreven. Ook het boek: *den haag – over bouwen, breken en behouden* (1976) schetste een ander stadsbeeld. In dit boek stelde Michiel van der Mast, die werkzaam was bij het 'Haags Gemeentemuseum', de vraag of een juiste verhouding tussen bouwen, breken en behouden niet kan leiden tot een goed woon- en leefmilieu in Den

495 Zicht op Stadsgezicht en Monument, 1976: 5
496 Ibidem: 9
497 Ibidem: 9
498 Ibidem: 9
499 *Den Haag stad om te blijven*, 1976: 19

Haag. Belangrijke vragen die voor het eerst worden gesteld in een overheidspublicatie. Hoewel dit boek nog niet van de gemeente zelf afkomstig was werkten de Dienst voor de Stadsontwikkeling Den Haag, het Gemeente Archief en het Gemeentemuseum van harte mee aan dit boek van de enthousiaste ambtenaar.

Op initiatief van de Stichting Monumentenfonds Den Haag en Omgeving werd in januari 1977 door enkele notabelen in de stad die betrokken waren bij de ontwikkeling van de binnenstad en haar monumenten de 'NV Stadsherstel Den Haag en omgeving' opgericht. Met subsidie van het monumentenfonds werd het herstel van de stad ter hand genomen door Stadsherstel. Door het oprichten van Stadsherstel kon onder leiding van de heer Molhuysen een professionele organisatie worden opgebouwd die zich fulltime kon richten op een forse werkvoorraad van een groot aantal verwaarloosde monumentale panden in de binnenstad met exploitatiemogelijkheden.⁵⁰⁰ Een van de uitgangspunten van Stadsherstel was dat om bij de omgeving en het monument een passende bestemming te zoeken. Woonbestemming maakte daar deel van uit, maar ook horeca, winkels en bedrijven. Na de restauratie werd het gebouw verhuurd. Als de projectfinanciering dat niet toeliet werd ook koop overwogen. Stadsherstel was geen commercieel bedrijf maar een organisatie die zich inzette voor historische panden waar commerciële organisaties geen belangstelling voor hadden en die werden bedreigd. Talloze historische panden en hofjes werden gerestaureerd en verhuurd of verkocht: het Hofje van Schuddegeest, het Hofje van Severie, panden aan de Prinsengracht, Buitennom en Groenewegje. De achtergrond van de oprichters was nogal verschillend. A.G. Sijthoff was directeur Sijthoff Pers en uitgever van de Haagse Courant. L. Molhuysen was directeur van de Bond Heemschut. Mr. P.J. Berger was directeur van de bank Van Lanschot te Den Haag. J.H.C. Voorhoeve was uitgever en particuliere restaurateur van panden aan de Dunne Bierkade. L. Oosterhof was makelaar in onroerende goederen. D.E. Hoorens van Heijningen was journalist en voorzitter van de 'Vrienden van Den Haag'. Mr. S.I.H. Gosses was diplomaat en mr. J. Ekelmans advocaat. In 2010 had Stadsherstel bij elkaar 312 certificaathouders waaronder particulieren, bedrijven, stichtingen en verenigingen en de gemeente. Stadsherstel was een van de organisaties die door te investeren in bedreigde monumenten meewerkte aan de omslag in het denken over de binnenstad en zijn gebouwen. Particuliere eigenaren van monumenten werden gestimuleerd om hun bezit te restaureren. Er werd ook subsidie beschikbaar gesteld. Stadsherstel is een particuliere organisatie die los van de gemeente opereerde. Financiering, organisatie en besluitvorming waren autonoom. Wel werd er nauw samengewerkt met de gemeente. Stadsherstel richtte zich primair op de realisatie en restauratie van binnenstedelijke projecten en op het behoud van monumenten. Ook historiserende nieuwbouw werd toegepast als dit nodig was. In oktober 1977, werd het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg opgericht. Al in 1915 kwam de eerste inventarisatie van Haagse monumenten tot stand. Het ging toen om

een lijst van het rijk, de 'Voorlopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst'. Het ging om gebouwen van voor 1850. Den Haag werd hiermee de eerste gemeente met een eigen gemeenteverordening en een gemeentelijke monumentenlijst waarop 235 panden stonden vermeld. Op de monumentenlijst van het rijk had Den Haag in 1961 in totaal 740 monumenten en in 1987 gaat het om 760 monumenten. Vooral na de Tweede Wereldoorlog werd er veel gerestaureerd, voornamelijk kerken en overheidsgebouwen.⁵⁰¹ In het jaar 1980 was de eerste Haagse Monumentenlijst opgesteld. In allerlei publicaties van Monumentenzorg, zoals de bekende VOM-reeks werden vanaf 1984 monumenten en vooral ensembles van stedenbouw en architectuur uit de Haagse geschiedenis gedocumenteerd.

Het boek: *Bouwen op Haagse Gronden* (1981) dat de geschiedenis van de gemeentelijke aannemer HABO beschreef gaf Frank Smit een gedegen overzicht vanaf het interbellum van het stedenbouwkundig beleid, samenhangend met de lokale politiek. Drees, die indertijd als wethouder betrokken was bij de oprichting van de HABO schreef het voorwoord. Ook Kees Stal van het Haags gemeentearchief merkte, in het drietalige boek: *Den Haag – Beelden van toen & nu* op dat: 'De veranderingen die het stadsbeeld in de laatste honderd jaar heeft ondergaan, betekende al bij al niets minder dan een visuele revolutie. Snelverkeer, grootschaligheid en moderne technologie maakten korte metten met wat de eeuwen tevoren was opgebouwd in, naar het leek, een geleidelijk, bijna organisch groeiproces: een revolutie in een Den Haag dat honderd jaar geleden nog een kalm en statisch bestaan leek te leiden.' (*Den Haag – Beelden van toen & nu*, uitgave datum onbekend: 8).

In het jaar 1988 verscheen de eerste goede architectuurgids van Den Haag: *Architectuurgids Den Haag 1800-1940* (1988), opgesteld door medewerkers van het jonge Gemeentelijk Bureau Monumentzorg: drs. H.P.R. Rosenberg, drs. Christiaan Vailliant en drs. Dick Valentijn. Kees Stal van het Gemeentearchief van 's-Gravenhage leverde de gegevens over de architecten en bouwjaren. Dit is een standaardwerk dat de basis zou worden voor veel publicaties in de jaren negentig. Monumenten werden in hun historische en ruimtelijke context beschreven.

Pas vanaf 1996 werden acht Haagse wijken beschermd als Rijksbeschermd Stadsgezicht. Het zijn wijken die tussen 1850 en 1940 zijn gebouwd: Van Stolkpark, Statenkwartier, Duinoord, Archipelbuurt, Zorgvliet, Westbroekpark, Benoordenhout en Marlot. Deze wijken waren in 1993 al aangewezen op grond van een inventarisatie in Den Haag van het Gemeentelijk Bureau Monumentzorg. Met de *Notitie Monumentenzorg 1995-2005 – zicht op stadsgezicht en monument 3* (1995) en deze nieuwe aanpak liep Den Haag voor op andere steden in Nederland (Schmidt 1996). Lankamp van monumentenzorg betoogde dat een beschermd stadsgezicht niet vrijblijvend was, maar ook verplichtingen oplegde: 'De belangrijkste verplichting is dat het bestemmingsplan voor het beschermde stadsgezicht de waarden die in het aanwijzingsbesluit worden benoemd ook werkelijk beschermt. Nu zijn de bestemmingsplannen voor de acht wijken

al conserverend; alleen enkele kleine punten dienen te worden aangepast. Daarnaast schrijft de Monumentenwet voor dat voor sloop in een beschermd stadsgezicht een vergunning nodig is, waarbij moet worden getoetst of de voorgenomen sloop de waarde van de wijk aantast.’ (Schmidt, 1996).

Wijken en buurten kregen vanaf die tijd elk zo een eigen karakter aangemeten dat was gebaseerd op de historische bebouwing en stedelijke ruimten. ‘Stadsgezicht’ en ‘wijkarakter’ waren vanaf de jaren tachtig veel gebruikte begrippen in gemeentelijke nota’s en publicaties, voor 1970 zal men deze begrippen zelden aantreffen in de nota’s. Vanaf 1988 zou ook consequent de wijk het vertrekpunt voor de beschrijving van het erfgoed worden (Rosenberg, Vaillant & Valentijn, 1988; Hoeve, Lankamp, Rosenberg, Vaillant & Valentijn, 1992; Koopmans, 1994; Freijser, Van Boven & Vaillant, 1997). De architectuurhistorici van monumentzorg gaven in de verantwoording aan: ‘Een architectuur-historische en een stedenbouwkundige inleiding gaan vooraf aan het gedeelte waarin de panden wijksgewijs worden beschreven. Iedere wijk is voorzien van een korte inleiding met geschiedenis en karakteristiek, daarna volgen de individuele panden.’ (Vaillant, Rosenberg, Valentijn, 1988, verantwoording). Deze lijn kreeg uiteindelijk zijn beslag in Den Haag 2000 monumenten – Haags Monumenteninformatiesysteem (1999), de welstandsnota van 2004 en de handzame PPW - Praktijk Pocket Welstand (2004). Na 2010 werd in beschouwingen over de stad het erfgoed weer uit de stedelijke context geïsoleerd en chronologisch op een tijdsbalk geplaatst alsof het om een collectie melkkannetjes gaat (Buursma & Mellink 2011). Tussen 1980 en 2005 was er een scherp historisch bewustzijn voor stedelijke ensembles en vooral wijken en buurten.

§ 7.6 'Den Haag op z'n smalst' debat over het Haagse stadsbeeld

Op 20 november 1979 vond er een debat plaats tussen raadsleden, wethouders, ambtenaren, projectontwikkelaars, architecten, bewonersorganisaties en Stadsherstel over de situatie in de Den Haag na de oorlog die geleid had tot het ruïneren van de stad en het verlies van een deel van de bevolking.⁵⁰² In essentie was dit een debat over het Haagse stadsbeeld. Aanleiding was het verschijnen van het boek: Den Haag op z'n smalst, Teloorgang van een hofstad (1979) een bundeling artikelen die waren verschenen in de Haagse Courant met stemmige foto's van de ruïnestad Den Haag. De artikelen waren van de hand van o.a. Casper Postmaa en prof.ir. Niek de Boer. De sprekers gaven aan: dit hadden we eerder moeten doen. Dat was overigens het enige waar men het over eens was, verder liepen de meningen over de stad en haar toekomst uiteen. Dat Den Haag er in 1979 slecht voor stond was in de stad voor iedereen zichtbaar. Met alle saneringen verloor de stad van 1960 tot 1979 ongeveer 25% van de bewoners. Dat was veel meer dan Amsterdam of andere steden en Den Haag veranderde in een ruïnestad vol zandvlakten en dichtgetimmerde huizen. Het algemene verwijt was dat de 'Gemeente Dienst Stadontwikkeling' met directeur Van der Sluijs zijn eigen gang ging, een verwijt dat ook in zijn eigen dienst te horen was van jonge stedenbouwers en werd gedeeld door de jonge raadsleden. Of dit verwijt terecht was bleek een belangrijke vraag.

Het erfgoed en het vrijstellingenbeleid van de gemeente

Was er de laatste jaren te weinig oog voor het erfgoed? De eerste vraag aan de forumleden deed meteen al een pittige discussie ontbranden. Jonge raadsleden als Verduyn Lunell (PPR) vonden van wel, echter hij kreeg geen gehoor voor zijn pleidooien in de raad en werd zelfs weggehoond door raadsleden. Raadslid mevrouw H.G.Otter-te-Kolsté (CDA) vatte openhartig de situatie samen: 'Ik vind dat de stad een spiegel van de tijd is. Je ziet daar allerlei historische perioden die je kunt herkennen. Wij voelden ons na de oorlog klein en arm en we keken allemaal met glazige ogen naar Amerika. Daar was alles groot, nieuw en clean. We hebben eigenlijk geprobeerd dat hier wat te imiteren. Nu zitten we met beelden die in onze omgeving niet blijken te passen.'⁵⁰³ Verder speelde nog een veel belangrijker probleem mee. In de naoorlogse periode verwachtte men een enorme bevolkingsexplosie. Er moest dus met alle beschikbare

502 Aanwezig waren bij dit debat waren: raadsleden: mevr. H.G.Otter-te-Kolsté (CDA), J.J.ten Velden (PvdA), Ir.R.W.Heus (VVD), A.J.A. Verduyn Lunell (PPR) mevr.H.M.Geldersblom-Lankhout (D'66). Bouwers: G.Jonker (adviseur directie Wilma), J.P.Bol (algemeen directeur projectontwikkeling MAB). Architecten: S.J. Schamhart, G.Prins. Ambtenaren: Drs.J.W.M. Hardon (PvdA wethouder ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing) Ir.F.van der Sluijs (hoofd gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling) Drs.H.P.Rosenberg (hoofd gemeentelijke bureau monumentenzorg) L.Molhuysen (directeur stadsherstel) Bewoners: J.M.Ozinga (ex-vertegenwoordiger bewonersorganisatie).

503 Postmaa & Versteeg,1979: ,brede discussie'

middelen worden gebouwd. De bouwproductie werd een efficiënte machine die zijn eigen wetten en logica kende. Bouwen in de vrije polders ging soepel. De botsingen kwamen met het bouwen in de oude stad met haar erfgoed.

De forumleden stelden zich natuurlijk de vraag waarom in Den Haag het proces van vernietiging van de binnenstad sneller ging dan in andere steden (uitgezonderd Rotterdam met zijn oorlogsschade). De heer Jonker (Wilma bouw) wees vooral op de invloed van de rijksoverheid en het soort gebouwen dat er in Den Haag stonden en werden gebouwd: 'Voor een deel is dat de verkrotting, maar voor de rest ligt het voor een belangrijk deel in een functieverlies van de gebouwen. Met name de grote herenhuizen, zoals we die toen kenden aan de Raamweg, Koninginnegracht, enfin, noem ze maar op. Na de oorlog kwam het verschijnsel dat die huizen niet meer bewoond werden, door wat voor oorzaken ook. De huizen waren te groot, of de mensen waren verdwenen en zo langzamerhand zag je ze veranderen in kantoren. Het rijk had toen enkele honderden van die huizen in bezit. Toen kwam de enorme ontwikkeling van het apparaat, vergroting van de departementen, met duizenden mensen, in vijf jaar waren er geloof ik vijfduizend ambtenaren bij gekomen. Dat werkte niet meer in die herenhuizen, dus toen kreeg je een tweede functieverlies. De herenhuizen waren niet meer te handhaven als kantoor en er moesten grootschalige projecten komen wilde men de rijksoverheid nog kunnen bedienen met goede accommodaties. Dan krijg je dus, wat wordt de nieuwe functie in zo'n stad, dat is uitermate moeilijk, het bedenken van functies voor oude gebouwen.'⁵⁰⁴

Het debat kreeg het karakter van over elkaar heen buitende goede bedoelingen van alle partijen. Iedereen erkende dat er toch heel wat mis was gegaan. Niet alleen in de relatie met de rijksoverheid of met een gebrek aan waardering voor het erfgoed. Raadslid Rob Heus (VVD) meende dat de gemeente vooral ook de hand in eigen boezem moest steken. Vooral voor wat betreft het vrijstellingenbeleid, die ministeries in het Spui hadden nooit gebouwd kunnen worden als de gemeente geen vrijstelling had gegeven. 'Een projectontwikkelaar bouwt wat hij mag bouwen. En wie bepaald wat er gebouwd mag worden? Voor een belangrijk deel het gemeentebestuur.'⁵⁰⁵ Dat liet het afweten.

504 Ibidem
505 Ibidem

Wie bepaald het stadsbeeld?

Het stadsbeeld van Den Haag na de oorlog werd bepaald door het overheersende maatschappelijke opvattingenpatroon waarbij economisch-functionele eisen en de productie van veel woningen centraal stond, daarbij mocht het Haagse karakter ook niet verloren gaan. Wie specifiek het stadsbeeld bepaalde was een vraag? Waren het projectontwikkelaars zoals Zwolsman, was het de rijksoverheid, het college of deed men maar wat? De bouwer en ontwikkelaar Jonker (Wilma bouw) betoogde hierover: 'Het stadsbeeld wordt niet bepaald door projectontwikkelaars, maar door het gemeentebestuur en ik geloof niet dat de projectontwikkelaars iets hebben kunnen maken, dat ongewenst is. Als zij geen toestemming krijgen om dat te maken, dan komt 't er niet. Dat is een heel duidelijke zaak.'⁵⁰⁶ Ook de ander bouwer-ontwikkelaar Bol (MAB) betreurde het dat de communicatie met de gemeente ontbrak. Hij zou op korte termijn graag een klankbord willen hebben om de plannen samen met de bestuurders te vervolmaken. De heer Molhuysen (Stadsherstel) betoogde dat de commercie te veel is gaan prevaleren, daardoor zijn er grote wonden zijn veroorzaakt. Na de oorlog was men een richting uitgegaan waar de mens niet meer voorop stond, aldus Molhuysen. Het algemene verhaal was dat het instrumentarium van de gemeente tekort schoot en de gemeentelijke sturing ontbrak.

Maar was dat wel zo? Deinde de gemeente niet teveel mee op de golven van naoorlogse vernieuwing zonder zich af te vragen wat de consequenties waren voor de oude delen van de stad en de bewoners die daar verbleven? Bouwondernemingen en ontwikkelaars konden met het vrijstellingenbeleid en het ontbreken van bestemmingsplannen vrijelijk hun gang gaan en dat was geen toevallig beleid. Er werd ontwikkelaars geen strobreed in de weg gelegd en de raad steunde deze ontwikkelingen van harte. Het lijkt erop dat sturing van het gemeentebestuur letterlijk en bewust ontbrak. Raadslid Verduyn Lunell (PPR) betreurde de gang van zaken en met hem de Haagse bevolking, want het ongenoegen en onbehagen over deze ontwikkelingen was groot. Overal demonstreerden kabouters en tekenden buurtverenigingen bezwaren aan. Protesten tegen het nieuwe Centrale Station, 'de plank', protesten tegen de Utrechtsebaan, protesten tegen de ministeries. Maar het gemeentebestuur bleef doof. Van der Sluijs betoogde hierover: 'Het is ontzettend moeilijk bepaalde besluiten bij te stellen op het moment, dat het denken een andere richting opgaat. Ik noem dat de vliegwielfunctie.'⁵⁰⁷ Kortom, er was een productenmachine op gang gekomen die blind door de weilanden raasde en waaraan toen hij bij de oude stad aankwam niemand die meer richting kon geven. Feitelijk was het een nauw samenspel van alle betrokkenen, met impliciete regels en gebruiken, een traditie van omgang met het bouwproces waarbij geen oog was voor de oude stadstructuren en bouwwerken. Deze naoorlogse ontwikkeling was voor Sjoerd Schamhart een teken van de tijd: daarbij stond groei voorop. Iedereen ging daarin mee. '...', want als ik nou eenmaal een opdracht krijg voor

506
507

Ibidem
Ibidem

vijftig miljoen dan moet ik voor vijftig miljoen ontwerpen en dan kan ik niet voor vijf miljoen ontwerpen. De maatschappij is op dit moment zo en je kan niet verwachten dat de beelden die worden opgeroepen anders zijn dan dat de maatschappij is.’⁵⁰⁸ Hoewel de roep om een sterke overheid met meer machtsmiddelen door het hele debat heen klonk, lag de zaak gecompliceerder. Het was architect Gerard Prins die de vinger op de pijnlijke plek legde. Het gaat niet om een sterke autoritaire overheid, het gaat om een communicatieve overheid, een overheid die alle belangen op een goede manier kan organiseren. Geen autistische overheid (gemeenteraad en dienst) die met top-down beleid en goede bedoelingen de stad naar zijn hand wenst te zetten zonder ook maar één enkele visie. Gerard Prins: Neem nou de ontwikkeling van Amsterdam Zuid van Berlage: ‘... dat is volgebouwd door veel ‘eigenbouwers’. Die hebben dat met zeer grote voortvarendheid en spoed gedaan. Zij hadden er bijzonder belang bij dat het er mooi uitzag. Er is een wethouder geweest die dat van harte heeft ondersteund. Die ‘eigenbouwers’ hebben zich op hun beurt van de diensten van een paar behoorlijke architecten voorzien. Amsterdam was in de dertiger jaren het mekka van de bouw en dat is een samenspel geweest van woningbouwverenigingen, gesteund vanuit het gemeentebestuur.’⁵⁰⁹ Klaarblijkelijk waren de meeste forumleden overtuigd van de top-down benadering van de stedelijke problematiek en was er een weerzin om met de bevolking te communiceren.

De slotvraag bij dit thema was dan ook: In hoeverre valt het toe te juichen dat de bevolking meer zeggenschap eist over de aan te brengen veranderingen in het stadsbeeld? Het gaat om bijsturen, nieuwe en betere plannen, betere beheerstechnieken, betere overleggen. Met in de regiekamer weer de wethouder en zijn dienst, gesteund door raad en ontwikkelaars. De drie belangrijkste partijen (raadsleden, bouwers-ontwikkelaars, dienst stadsontwikkeling) wezen naar elkaar op de punten waar het fout ging maar deelden over het algemeen het stadsbeeld dat in de naoorlogse periode heerste en dat gebaseerd was op de ‘wijkgedachte’ en ‘ringwegen’ om de oude stad te ontlasten: de gelede en opgedeelde stad volgens de principes van de CIAM, de saneringen en de te ambitieuze plannen voor de city uit de periode 1950 tot 1970, kortom cityvorming.

508 Ibidem
509 Ibidem

Is de Compacte Stad een alternatief?

Is de Compacte Stad waar iedereen over sprak een alternatief? Architect Prins schets een helder beeld van de Compacte Stad waar het hoogstedelijk wonen centraal moet komen te staan, zoals deze door Niek de Boer werd bepleit: 'Wat hier moet gebeuren is het terugbrengen van de stad. Er moet compact stedelijk gebouwd worden. We moeten weer in een echte stad wonen. Die trek naar de randsteden moet een halt worden toegeeroepen. Ga maar kijken naar de files op de wegen. Die arme mensen, die hartvergrotingen en rampen die zich daar afspelen in die files om de stad in te komen 's ochtend en er weer uit. Je moet eens even indenken wat voor schade dat betekent.'⁵¹⁰ Prins kreeg bijval van raadslid mevrouw Otter-te-Kolsté. Vooral de bewonersaantallen moeten fors omhoog, er moet een totaalvisie worden ontwikkeld, er moet worden verdicht, de grootschalige fouten in de stad moeten worden 'ingepakt' met ander bebouwing. De architect Prins pleit voor herstel en krachtig maken van de binnenstad, tegengaan van anti-stedelijk gedrag en cityvorming. Compact stedelijk bouwen was zijn devies, bewonersaantallen vergroten. Geen ministeries verplaatsen naar verre streken. Van ontmanteling van de stad naar een krachtig binnenstadherstel. Raadslid Geldersblom stelde voor om bestemmingsplannen te maken om de stad te beschermen. Er werd zelfs gesproken over noodbestemmingsplannen. Verder vond ze dat al die grote stukken lege stad eindelijk eens bebouwd moesten worden. Maar wie was er verantwoordelijk voor de ingeslagen weg van de cityvorming?

Niet alleen De Boer werd emotioneel als hij terugblikte op de achterliggende periode. Ook het raadslid Adri Duivesteijn (PvdA) en de journalisten van de Haagse Courant oordeelden vernietigend over de Dienst Stedelijke Ontwikkeling en de directie onder leiding van ir. F. van der Sluijs: 'Zijn visie is meer dan eens doorslaggevend geweest voor het al dan niet ten uitvoer brengen van de geesteskinders der architecten. Als hoofd van de gemeentelijke dienst stadsontwikkeling zit hij al bijna twintig jaar in een web, dat zijn draden uitstrekt naar alle nieuwe ontwikkelingen in Den Haag. In die twintig jaar veranderde er veel. Inzichten over hoog- en laagbouw, groot- dan wel kleinschalige aanpak, verkeersafwikkeling, sloop en behoud, wijzigen voortdurend. Ook de politiek voor zijn daden verantwoordelijke mannen, de wethouders, wisselden in de loop der jaren. Alleen Van der Sluijs bleef.'⁵¹¹ Van der Sluijs zou een te persoonlijke stempel op de vernieuwing van de stad hebben gedrukt. Al op 27-jarige leeftijd betrad Van der Sluijs de dienst, hij werkte samen met Dudok, Bakker Schut sr. en jr., in 1962 volgt hij F. Bakker Schut op als directeur van de dienst. Het was de tijd van grote wijken uit de grond stampen in Zuidwest, van kwantiteit die heerste over de kwaliteit, en van de forse aanpak. Immers, er was voorspeld dat Nederland in het jaar 2000 tegen de 21 miljoen burgers zou tellen.

510

Ibidem

511

Postmaa & Versteeg, 1979: 'We dachten toen anders. De macht van ambtenaar Van der Sluijs'

De mislukte internationale ambities of veranderend tijdsbeeld?

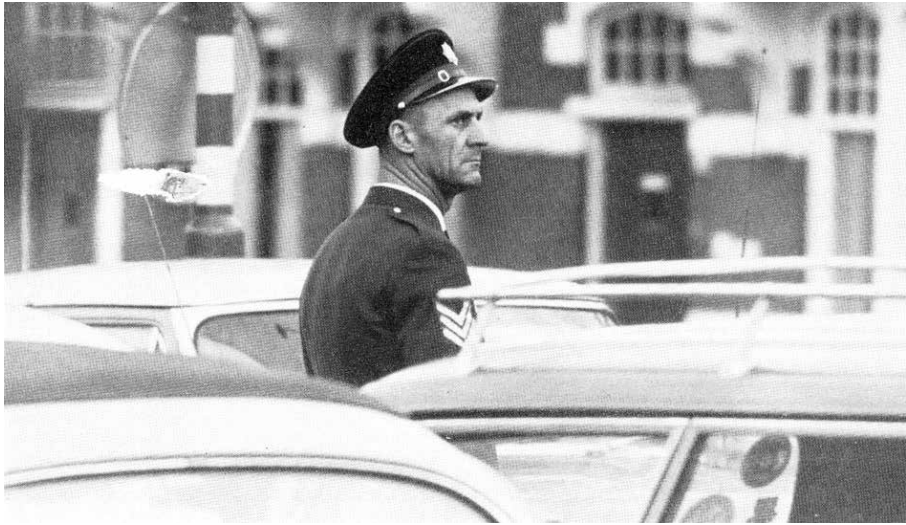
Het verwijt dat er geen visie was werd door Van der Sluijs gerelativeerd. Er was wel degelijk sturing en visie: die was anti-stedelijk en werd tussen 1950 en 1970 breed gedragen, ook door de PvdA. In hoeverre deelden Van der Sluijs en Hardon het met de dag groeiende onbehagen over het leefklimaat in onze stad? En in hoeverre voelt het hoofd stadsontwikkeling zich verantwoordelijk voor die ongecontroleerde bouwexplosie van na de oorlog? Of zoals de geijkte vraag luidt: zou hij, de man wiens naam bijna synoniem is aan een grootschalige aanpak, het zo over doen? Aldus de journalisten van de Haagse Courant. Het antwoord op die laatste vraag komt kort en snel: Natuurlijk niet. Hij geeft desgevraagd ook zonder veel moeite toe spijt van bepaalde projecten te hebben: het Prins Bernhardviaduct, de flats aan de Westduinweg (Lindoduin) en de vier woontorens langs de Lozerlaan, terwijl hij bij de noodzaak van het Hubertusviaduct vraagtekens plaatst. Hardon en Van der Sluijs keerden zich tegen elke beschuldiging aan het adres van één persoon of college, als het ging om de verantwoordelijkheid voor het hedendaagse stadsbeeld. Wethouder Hardon betoogde hierover: 'Het was ook het tijdsbeeld. Die beschuldigingen zijn te weinig tegen de ontwikkelingen geplaatst, die toen gaande waren. Nu zijn plannen gerealiseerd, waarvan je zegt: hoe is het mogelijk. Maar je moet wel bedenken, dat er enorme pretenties aanwezig waren om van Den Haag, nou ja zeg maar, een wereldstad te maken.'⁵¹² Het ideaal van een internationale stad, de droom van Amerika, de beelden van Manhattan hielden de naoorlogse periode in zijn greep. Als de man van het eerste uur vulde Van der Sluijs zijn wethouder Hardon aan: 'De puinhopen waar we in '54 voor stonden. Dat was de uitdaging. Bovendien kregen we 21 miljoen Nederlanders. Iedereen zag die bui op zich afkomen. Niemand had kunnen denken dat de pil zou komen. Dat betekende in drie jaar tijd een enorme aardverschuiving.'⁵¹³ Op deze verandering van tijdgeest bleef Van der Sluijs hameren. In zijn ogen was het in de jaren vijftig helemaal niet verkeerd om te slopen. Dat het achteraf bezien anders had gemoeten, besepte hij zelf ook, maar toch hield hij zijn twijfels bij de kleinschalige aanpak, die veel hedendaagse architecten voorstonden. Hij vond dat we tegenwoordig doorslaan naar de andere kant en te krampachtig vasthouden aan het verleden. 'Op het ogenblik begint het erop te lijken, dat niets meer mag worden vervangen.' Een groot deel van het hedendaagse ongenoegen over de 'moderne lelijkheid' schreef hij op naam van de mensen die zelf verantwoordelijk waren voor deze vormgeving, aldus de journalisten van de Haagse Courant. 'Waarom vertaalt de moderne architect de tijdgeest niet?' Vroeg Van der Sluijs zich af. Later merkt hij op dat de architect misschien wel stootte op het onbegrip van het publiek die de veranderende tijdgeest (nog) niet begreep. Duivesteijn zag dit anders. Hij zag eerder het gapende gat tussen twee generaties, twee tijdsbeelden die tegen elkaar botsten. Duivesteijn betoogde over de dienst stadontwikkeling: 'Onze dienst stadsontwikkeling valt duidelijk uiteen in een boven- en

512 Ibidem
513 Ibidem

een onderlaag. In die bovenlaag vinden we de meer traditioneel denkenden. Die hun creativiteit jarenlang gestopt hebben in plannen, die we anno 1979 helemaal afwijzen. In de onderlaag, daar zitten de geëngageerde jongeren, die de bescherming van de stad overduidelijk in het vaandel hebben. Het probleem op de dienst is, dat de bovenlaag, Van der Sluijs en de zijnen, de onderlaag op geen enkele wijze inspireert. Men is niet meegegroeid met de tijd. Behandelt nieuwe denkbeelden wel, maar er achter staan, dat komt er niet van. Het politieke apparaat moet de jongeren meer steun geven. Het college moet ook eens luisteren naar wat onder de top aan ideeën leeft. Er is een groot verloop op de dienst; veel jongeren zijn al weggegaan en veel staan op het punt dat te doen. Allemaal het gevolg van die generatiekloof.⁵¹⁴ Gemeenteraadslid ir. R.W.Heus (VVD) drukte zich iets harder uit, aldus de journalisten van de Haagse Courant, maar pleitte ook voor een beleid dat minder de stempel van één man zou dragen. Ambtenaren van de dienst stadontwikkeling kregen de laatste tijd, zo juicht de heer Heus toe, wel meer ruimte: 'Er is voldoende kwaliteit binnen de dienst', is zijn mening. Voorts heeft hij de indruk: 'dat er tot voor een jaar of vijf terug te veel stedenbouw oude stijl werd gepleegd. Het functioneren van de mens in de stad wordt vaak uit het oog verloren.'⁵¹⁵

Van der Sluijs ontkent echter dat er problemen waren op zijn afdeling: 'Ik ben geen dictator. Ik heb altijd het gevoel gehad, dat ik de mensen de ruimte heb gegeven. Het is geen eenmanszaak.' Dat het college de uiteindelijke verantwoordelijke was kon Van der Sluijs illustreren met het veel besproken Prins Bernhardviaduct. Zijn dienst tekende het monster, maar kwam er ook als eerste achter, nog voor de aanleg, wat er eigenlijk fout zat, aldus de Haagse Courant. De dienst legde dat neer in de nota 'Omdat..' voor het college bestond er toen echter al geen 'Omdat..' meer. Er was een dreigend gezichtsverlies als het al lang aangekondigde bouwwerk ineens zou worden geschrapt. Verder filosoferend over de problemen van de stadsvernieuwing betoogde Van der Sluijs: 'Het tempo waarmee nieuwe gebouwen uit de grond worden gestampt, dat benauwt ons. Het is een krankzinnige wereld. Welke krachten zitten daarachter vraag ik me wel eens af?'⁵¹⁶ Wat waren de oorzaken? Wellicht was het een uit de hand gelopen bouwproductieapparaat waar geen sturing aan werd gegeven door het stadsbestuur. Echter dat bouwproductieapparaat leverde ook mooie appartementen met keukens, bad- en kinderkamers. De generatie die mooie frisse en hygiënische huizen bouwde voor 21 miljoen mensen in het jaar 2000 stond tegenover de generatie die de gevolgen hiervan ondervonden en zagen in de geruïneerde oude stad. Het wegvallen van vakingenieurs zoals wethouder Feber en hoofd van de dienst F. Bakker Schut leidde tot de lokale stuurloosheid en visieloosheid in de jaren zestig en zeventig.

514 Ibidem
515 Ibidem
516 Ibidem



Figuur 134

Uit de brochure: *Den Haag een beeld van de stad* (1985), voor de tenstoonstelling 'Den Haag '45-'85'



Figuur 135

Luchtfoto van het Haagse centrum uit 1985 met links onder de plaats waar de Tweede Kamer moet komen, de Zwarte Madonna is al gebouwd. De ministeries, het Transitorium en de het Centraal Station staan alle in dezelfde richting zoals dat is getekend in het Plan de Nieuwe Haagse Hout uit 1970. De Turfmarkt zou tussen deze CIAM-bouwwerken komen. Het Prins Bernhardviaduct dat de stad insteekt zal later worden ingekort en overbouwd, bron: Dienst voor de Stadsontwikkeling / Van der Sluijs 1989.



DR. ANTON
PHILIPS



DEEL 2



8 Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1980-1983: Herstel van de morfologie van de stad

§ 8.1 De Compacte Stad: hoe Den Haag in dertig jaar werd verbouwd

De stad werd tussen 1985 en 2008 grondig verbouwd en kreeg een totaal andere aanblik met een grotendeels andere bevolking. Den Haag globaliseerde en transformeerde van een bestuursstad in verval naar een wereldstad en daarbij speelde het idee van de Compacte Stad een belangrijke rol. De Compacte Stad is geen nieuw stedenbouwkundig of architectonisch concept maar een politiek ideaal dat was gegroeid op de puinhopen van cityvorming en suburbanisatie uit de jaren zestig en zeventig en dat naast bevolkingsgroei in de stad, welvaartsgroei en sociale veranderingen uitkristalliseerde in de verschillende verstedelijkingsvormen (De Klerk 1983; Krop 1984). Krop betoogde dat met de Compacte Stad niet een concrete oplossing maar slechts een aanzet werd gegeven voor architecten en stedenbouwers. Dit politieke concept werd in Den Haag vooral gedragen door sociaaldemocraten. Tussen ca. 1980 en 2010 kreeg het idee Compacte Stad in Den Haag een hele specifieke vorm met de Haagse variant van het New Urbanism, een stadsbeeld van formaat. Tegenwoordig wordt het New Urbanism geassocieerd met het traditionalisme (Ibelings & Van Rossem 2009). Inderdaad sluit het New Urbanisme het traditionalisme niet uit maar onder deze categorie valt veel meer architectuur en stedenbouw. In de eerste artikelen over het traditionalisme werd bijvoorbeeld een architect als Peutz nog tot de traditionalisten gerekend (Ibelings 1988). In latere literatuur zal Peutz uit de geschiedenis van het traditionalisme worden gezuiverd (Ibelings & Van Rossem 2009), net zoals hij uit de geschiedenis van de moderne beweging werd geweerd. Het Haags New Urbanism heeft altijd zijn postmoderne en anarchistische wortels behouden en is nooit tot één strakke stijl uitgekristalliseerd (Harvey 1990, 2000, 2005).. Het is de architectuur van de verscheidenheid en diversiteit die enigszins werd geordend naar soort in wijken en buurten: het contextualisme zoals dat in de *Welstandnota* van 2004 werd benoemd. De architectuur en stedenbouw zoals deze ooit werd omschreven door Jane Jakobs en Colin Rowe. Op deze architectuur en stedenbouw had Carel Weeber via zijn leerlingen van de Rotterdamse Academie zoals de Dooievaar-architecten en raadsleden van de generatie '74 zoals de architect Ten Velden een grote invloed. Ander politici van de generatie '74 zoals de stedenbouwer Van Otterloo, net als Weeber student van Bakema en beïnvloed door Jane Jakobs, en Duivesteijn waren in de jaren zeventig en

tachtig sterk was beïnvloed door Weeber. Hij steunde deze architecten en raadsleden bij de acties in de jaren zeventig zoals bijvoorbeeld de Koekamplus, in de jaren tachtig werd Weeber supervisor voor de zone tussen het Spui en het Centraal Station.

De noodzaak voor Den Haag om zichzelf als een aantrekkelijke stad met een leefbare stedelijke omgeving neer te zetten was inmiddels groot. Het aantal bewoners nam nog altijd dramatisch af en de stedelijke economie stond daardoor flink onder druk. Van de 550.613 inwoners in 1970 waren in 1980 nog maar 456.376 inwoners over, en in 1990 was dat verder teruggelopen naar 441.327 inwoners om in het jaar 2000 het dieptepunt van 441.097 inwoners te bereiken. Meer dan 100.000 inwoners verlieten de stad in 30 jaar.

In het nieuwe millennium begon het aantal inwoners weer te groeien. De komst van expats met alle internationale instellingen en werknemers uit zuid en oost Europa zorgden voor een groei van de bevolking. In 2002 werden bij een gemeentelijke herindeling twee vinexwijken bij Den Haag gevoegd met veel gezinnen. Den Haag steeg naar 489.271 inwoners in 2010 en in januari 2013 waren er 506.485 inwoners. Het CBS becijferde voor de stad 570.000 inwoners in 2020.⁵¹⁷ In Amsterdam en Rotterdam nam de bevolking al vanaf ca. 1990 toe. In 2010 had Den Haag een andere bevolking dan in 1980, de stad was geglobaliseerd en de stedelijke cultuur veranderd van een lokale bestuursstad zonder uitbreidingsmogelijkheden naar een echte stad met een internationale sfeer waarvan meer dan de helft van de bevolking buiten Nederland was geboren.⁵¹⁸

Met de Compacte Stad werden traditioneel gescheiden functies zoals wonen, winkels en werken werden weer gemengd in één gebouw of stedelijk ensemble, ondanks dat de volkshuisvestingswetgeving dat bemoeilijkte (Rodermond 1981). Ook was er sprake van de eerste vormen van integrale gebiedsontwikkeling, zoals bij De Laakhavens en De Resident waarbij de gemeente het initiatief nam en samen met marktpartijen plannen maakte op een groter schaalniveau. Daarbij werd gewoonlijk een architect met internationaal statuut uitgenodigd als hoofdarchitect / supervisor en lokale jonge architecten werden ingeschakeld om onder de vleugels van bouwmeesters zoals Siza, Bofill, Rossi, Krier en Koolhaas te opereren.

In de loop van de jaren tachtig werden er ook steeds meer aardgasbaten aangewend om infrastructuurprojecten te financieren. Tussen 1995 en 2011 werden deze aardgasbaten door het Fonds Economische Structuurversterking (FES) en het Infrastructuurfonds geïnvesteerd. Daar profiteerde ook Den Haag van met o.a. de Grote Markttramtunnel en daarna de andere tunnels tot de ringweg door Leidschendam en later de nieuwe railverbindingen met de vinexlocaties en de Randstadrail en de herinrichting van infrastructuurknooppunten zoals stationsgebieden.

517
518

www.denhaag.buurtmonitor.nl
Bidbook Gemeente Den Haag Culturele Hoofdstad 2018 (2012)

In de eerste fase tussen 1980 en 1985 was een voortzetting van het eerder ingezet beleid en lag het accent nu nadrukkelijker op herstel van de bestaande morfologie van de stad. De terugkeer van de woonstad was in Den Haag een vervolmaking van de ideeën uit de jaren zeventig. 'Stadsvernieuwing' was een verzamelwoord waarmee alle transformaties in oude stadsdelen werden aangeduid met als doel de bewoners en de bedrijven voor de stad te behouden. Vooral Duivesteijn die in 1980 aantrad als wethouder speelde een belangrijke rol, daarbij gesteund door Carel Weeber (1937) als adviseur. Beeldbepalende stedelijke ensembles uit deze periode waren de Tweede Kamer der Staten Generaal, het Den Haag Nieuw Centrum, de Turfmarkt en het Spuiplein met het Dans- en Muziektheater. Verder werd er niet veel gebouwd in Den Haag. De Copernicaanse wending voor Den Haag kwam in 1985. De veranderingen in de stad werd nu niet alleen beschouwd als een technocratisch proces van bestuurders, stedenbouwers en volkshuisvester maar werd gezien als een cultureel fenomeen dat iedereen aangaat.

De tweede fase was vanaf ca. 1985 en stond onder invloed van de Kampagne Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit van Duivesteijn en Haagse architectenorganisaties zoals het Haags Architecten Café (HaAC) van Jan Brouwer. Het sociaaldemocratisch verheffings- en bindingsideaal werd met architectuur van hoge kwaliteit weer gekoppeld aan de bouwproductie, die de laatste jaren was ontaard in grauwe stadsvernieuwing en eindeloze bloemkoolwijken. Internationaal bekende architecten werden naar Den Haag gehaald en er was sprake van heterogeniteit in het beeld terwijl de architecten wel de morfologie van het stedelijk weefsel volgden. Verheffing en binding van de bewoners uit alle hoeken van de wereld, het stuifzand van de identiteiten, werd met luisterrijke architectuur in de context van de wijken versterkt. Vooral Alvaro Siza, aangetrokken door Jo Coenen, gaf daartoe een stevige impuls in de Schilderswijk. Het progressief college met wethouders zoals Adri Duivesteijn en Gerard van Otterloo lanceerde tussen 1986 en 1989 een groot aantal stedelijk ensembles van formaat in Den Haag, projecten waar men nog jaren aan zou bouwen. Beeldbepalende stedelijk ensembles waren de o.a. projecten van de Kampagne, de Kern Gezond, de Pomoprojecten in de negentiende-eeuwse wijken, het Woningbouwfestival en het Den Haag Nieuw Centrum, naast vele andere stedelijke ensembles die werden gerealiseerd op oude bedrijfsterreinen en industriegebieden zoals Laakhavens, Slachthuisterrein en Groothandelsterrein. De stedenbouw in de bestaande stad was gericht op het herstel van de morfologie en de architectuur was heteroog waarbij vooral pluralisme en verwijzingen naar alle architectuurperiode (ook de interbellum en moderne) centraal stond. Net zoals bij de IBA in Berlijn waar verschillende architectuurstromingen naast elkaar de open plekken in de stad bebouwden. De invloed van Carel Weeber is in Den Haag altijd groot geweest, als leermeester van Doovieaar architecten zoals Hans van Beek (atelier PRO) en Jan Ledderhof, en van raadslidarchitect Joop ten Velden en belangrijke adviseur van raadslid en later wethouder Adri Duivesteijn. De kakofonie van architectuur werd in banen geleid door sfeer of karakter van de wijk te benadrukken als bindend element, ook al gaf dat soms spanningen.

Bij de derde fase tussen ca. 1990 en 2004 kwam het accent sterk te liggen op het door wethouder Peter Noordanus (1948) genoemde 'Stadsreparatur', de periode Noordanus, stadsstedenbouwers Kees Rijnboutt (1939) en Maarten Schmitt (1944) en burgemeester Wim Deetman (1945). Stadsreparatur ontleende Noordanus aan Rob Krier die daarmee een alternatieve wording voor de stad bracht in plaats van de harde sloop-nieuwbouw cultuur van de jaren daarvoor. In deze periode was landelijk de integrale gebiedsontwikkeling, publiek-private-samenwerking (PPS) en liberalisering van de woningmarkt in de belangstelling komen te staan. Beeldbepalende stedelijk ensembles waren de Haagse vinexwijken, zakencentrum Beatrixkwartier, het oude Haagse Centrum en de wijk Transvaalkwartier, naast de afbouw van vele projecten uit de voorgaande periode. De Haagse Welstandsnota uit 2004 was de sluitsteen van de ideeën rond de Stadtreparatur. Het Den Haag Nieuw Centrum en het Internationaal Strafhof waren beeldbepalende stedelijk ensembles waar Deetman en Schmitt een belangrijke rol in speelden maar die pas later tot uitvoering kwamen. De stedenbouw van de nieuwe vinexlokaties was verschillend, soms orthodox modern zoals in Leidscheveen, soms contextualistisch zoals Ypenburg hoewel deze de opbouw heeft volgens de principes van het New Urbanism, soms volgens het New Urbanism. De architectuur is vooral heterogeen. Daarbij is er ook veel tradionalistische architectuur, zelfs in het moderne stempelplan van Leidschendam of experimentele huizen van MVRD in een tradionalistische stedenbouwsetting. Naar goed Haags gebruik werd per deel plan het karakter of sfeer bepaald (en bewaakt door de supervisor). Verschillende architecten vulde dan in de sfeer van het plan de deelplannen in met woningen. Dat is het 'Haagse' aan het New Urbanism.

De vierde fase tussen ca. 2005 en 2010 werd vooral beïnvloed door de landelijke invoering van het dualisme tussen de raad en de wethouders in 2002. De verhouding tussen gemeenteraad en college kwam anders te liggen. Vanaf nu lag het bestuurlijk zwaartepunt bij het college. Wethouders stonden verder af van de eigen lokale partijen. Vaak kwamen ze van andere gemeenten en waren een soort topambtenaren die samen met de bestuursadviseurs en de burgemeester de koers in de stad vaststelden. Het college kreeg een meer autonome positie en lokale oppositiepartijen schoten als paddenstoelen uit de grond. De internationale ambitie van de stad werd in deze periode flink aangescherpt met: 'The Hague, Legal Capital of the World' en 'Den Haag Wéreldstad aan Zee'. Nieuwe wethouders als Marnix Norder, Marieke Bolle, Frits Huffnagel, Marjolein de Jong en Peter Smit gaven daar vorm aan. Het Den Haag Nieuw Centrum met de ministeries aan de Turfmarkt en het Spuiforum, het Tweede Internationale Centrum Scheveningen met de boulevard en de grote internationale instituten zoals Eurojust, Europol en het Internationaal Strafhof waren de beeldbepalende stedelijke ensembles uit deze periode, projecten van vooraanstaande architecten die het mondaine karakter van de stad verstevigden. Citymarketing en place branding werden ingezet door het college met de eerste Nederlandse wethouder citymarketing Huffnagel om de stad te promoten binnen het wereldwijde web van steden. Het idee structuurplan was in het ongereede geraakt in Den Haag, dat was ook

niet noodzakelijk meer immers de bestaande stad was de structuur waarmee iedereen van doen had, zo dacht men toen. Voor transformaties binnen de stedelijke morfologie bleek de projectgerichte aanpak werkbaar. De zogenaamde 'postzegelstedenbouw', 'projectenstedenbouw' of 'wethoudersstedenbouw' aangevuld met een algemene visie op de stad zoals *The Hague - Legal Capital of the World* (Van Krieken & McKay 2005) of *Wéreldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2000* (2005) was een praktische manier van werken. Inmiddels trok de financiële crisis van 2008 en de teloorgang van de grootste corporatie Vestia diepe sporen in de stad. De meeste woningbouwprojecten kwamen stil te liggen, herstructureringen werden niet meer uitgevoerd en het bijhouden van de stedelijke ruimten in de mindere woonbuurten veronachtzaamd.

Den Haag begon in 1980 aan een opmars als vervallen en verwaarloosde bestuursstad naar 2010 als een aantrekkelijke stad met aandacht voor haar bestaande bebouwing en stedelijke ruimten en kreeg een uitgesproken stadsbeeld met de Haagse variant van het New Urbanism. Het idee om de stad als een cultureel fenomeen te beschouwen was al langer gaande. Bijvoorbeeld op Venice Biennale in 1980 met de 1e International Architecture Exhibition: *The presence of the Past* werd door de directeur van de architectuursectie Paulo Portoghesi een straat met gevels vol historische verwijzingen gevels getoond aan het publiek. Ook de Internationale Bauausstellung Berlin (IBA Berlin) die gaande was onder leiding van Josef Kleihues toonde een architectuur vol verwijzingen naar het verleden en met een aandacht voor de morfologie van de stad. Bij deze evenementen stond nog een zekere pluriformiteit centraal. Er vooral de nadruk gelegd op de stad als een cultureel fenomeen in plaats van een stad als product van overlegtechnocraten met protocollen en besluitvormingsprocedures. Den Haag zou in de jaren tachtig een belangrijke rol gaan spelen bij een beweging die in de jaren negentig werd benoemd als het New Urbanism.

In de charter die werd opgesteld betoogde men o.a. dat men de bestaande stedelijkheid weer centraal wilde herstellen, een diversiteit in buurten van functies en bewoners, buurten moeten ook worden ontworpen voor voetgangers en niet alleen voor auto's, de openbare ruimte moet toegankelijk zijn en van betekenis voor de lokale gemeenschap, de openbare ruimte moet in samenhang staan met de architectuur van de bebouwing en de inrichting van deze openbare ruimte. Men bepleit een terugkeer van duidelijke morfologieën en typologieën: huizen, woonblokken, straten, parken, buurten, districten, steden, regio's en omgeving. Ook in Europa kreeg deze beweging betekenis met de in 2003 opgerichte Council for European Urbanism (CEU) met verschillende 'chapters' zoals in Nederland met de Council for European Urbanism Nederland (CEU) met in het bestuur een stevige Haagse inbreng.

Ook in de USA vonden deze ideeën ingang bij een generatie architecten en stedenbouwers die de kwaliteit van de steden wilde verbeteren. Het eerste Congress for the New Urbanism (CNU) werd in 1993 in Alexandria USA gehouden. Het is een letterlijke vertaling van Nieuwe Stedelijkheid, net zoals het concept van de Compacte Stad, en men beoogd daarbij de kwaliteit van het leven te verbeteren door een betere

stedelijke omgeving te scheppen. Op de website stelt het CNU dat: 'The Congress for the New Urbanism (CNU) is the leading organization promoting walkable, mixed-use neighborhood development, sustainable communities and healthier living conditions.' In de charter die werd opgesteld betoogde men o.a. dat men de bestaande stedelijkheid weer centraal wilde herstellen, een diversiteit in buurten van functies en bewoners, buurten moeten ook worden ontworpen voor voetgangers en niet alleen voor auto's, de openbare ruimte moet toegankelijk zijn en van betekenis voor de lokale gemeenschap, de openbare ruimte moet in samenhang staan met de architectuur van de bebouwing en de inrichting van deze openbare ruimte. Men bepleit een terugkeer van duidelijke morfologieën en typologieën: huizen, woonblokken, straten, parken, buurten, districten, steden, regio's en omgeving. Ook in Europa kreeg deze beweging betekenis met de in 2003 opgerichte Council for European Urbanism (CEU) met verschillende 'chapters' zoals in Nederland met de Council for European Urbanism Nederland (CEU) met in het bestuur een stevige Haagse inbreng.

De CEU stelt op haar website dat ze het traditioneel bouwen promoten. Dat stedenbouw en architectuur een cruciale rol spelen in de vorming van een duurzame en sociale samenleving. Dat de kwaliteit van het leven beter wordt door een begrijpelijke woonomgeving en door sociale cohesie binnen de stad, dorp, wijk of buurt. Een voorwaarde volgens het CEU zijn Compacte Steden met gemengde functies, sociale cohesie en herkenbare openbare ruimte die een relatie staan met de lokale traditie. Kortom de architectuur is figuratief, een gebouw is niet een abstracte weerslag van een concept, functie, constructie, schema of patroon. Een gebouw is een weergave van ene huis, een school, een kerk of een fabriek. Een gebouw is een deel van ons collectief geheugen, aldus de website. Verder is architectuur locatie afhankelijk, gebouwen passen bij de context waar ze worden gebouwd. Een opzichzelf staand gebouw heeft een samenhang met de historie en de maatschappij, aldus het CEU. In velen 'charters' en 'declarations' werden de ideeën internationaal en lokaal toegelicht. Een andere organisatie uit Alexandria (VA, USA) New Urbanism omschrijft de tien principes van de beweging: 'Walkability, Connectivity, Mixed-Use & Diversity, Mixed Housing, Quality Architecture & Urban Design, Traditional Neighbourhood Structure, Increased Density, Green Transportation, Sustainability, Quality of Life'.⁵¹⁹

Vanaf 1985 kregen deze ideeën die al in de jaren zeventig opgang vonden een hoge vlucht in Den Haag. In de loop der jaren kreeg Den Haag een geheel eigen beeld waarmee de term Haags New Urbanism is gerechtvaardigd. Stapsgewijs worden de belangrijkste en beeldbepalende stedelijke ensembles beschreven en de motieven van de betrokken van de opkomst, de hoogtepunten en de teloorgang van het stadsbeeld van het Haags New Urbanism. Hoe Den Haag tijdens haar dertig jaar durende verbouwing gezien werd als een cultureel fenomeen.

§ 8.2 Het belang van de morfologie van de stad

'Het ontwerp paste in de regels, was te betalen en je kon kiezen uit vijf verschillende gevels, wat wil je nog meer.' Bram Harkes⁵²⁰

'Architecten ontwerpen niet, ze 'hebben deel aan de architectuurdiscussie'. Zo heet dat. Automobilisten rijden niet, ze 'maken deel uit van de verkeersroutatie'. Politici zijn niet constant de kluts kwijt, ze 'bevinden zich in een permanente overlegsituatie'. Wie ook bij het hedendaagse jargon achterblijft, de architect zeker niet. Maar zoals in de verkeersroutatie de opstopping het meest voorkomt en in een overlegsituatie de impasse, zo gaat het in hun discussie vooral om dode, morsdode begrippen. Het wordt tijd dat de architectdiscussie haar termen gaat ontlenen aan de bestaande architectuur,' Gerrit Komrij, *Het boze oog* 1983:100

Tot dusver werd architectuur als restproduct van het overlegproces beschouwd met superbouwblokken van de vroege stadsvernieuwing als het resultaat. Misschien was het architectuurrelativisme van de jaren zeventig de beste voedingsbodem voor de explosie aan architectuur in de jaren tachtig. Komrij hekelde de discussiearchitectuur met het bouwen-voor-de-buurt en nieuwe truttigheid uit de jaren zeventig waar corporaties met de vaste discussiearchitecten de plannen bij elkaar vergaderden. Echter de crisis had ook een einde aan de stadsvernieuwing gemaakt, hoewel die in Den Haag nog niet echt goed op gang was gekomen en de stad achterliep bij Amsterdam en Rotterdam. Met de komst van Duivesteijn als wethouder werd vanaf 1980 zorgvuldig gezocht naar een balans tussen de morfologie van de stad (en dus de stedelijke ruimte) en de typologie van de bebouwing, waarbij het uiterlijk van de bebouwing aanvankelijk van ondergeschikt belang bleef. Echter, doordat Den Haag door gebrek aan bouwgrond naar binnen groeide in plaats van uitbreidde kwam de discussie over de samenhang tussen de architectuur van de nieuwbouw en de bestaande bebouwing centraal te staan in de lokale politiek.

De jaren tussen 1980 en 1985 waren cruciaal jaren voor Den Haag, aan de ene kant door de economische crisis waardoor het verval van de binnenstad nog verder doorzette maar aan de andere kant verscheen er een nieuwe bevolking in de stad: de Yuppie of Yup (Young Urban Professional), jonge mensen die studeerden, werkten en woonden in de oude stad samen met emigranten uit mediterrane landen en de Cariben. Juist deze Yuppies stelden kwaliteit op prijs en verafschuwden de schrale stadsvernieuwing zoals Komrij die beschreef. Het fenomeen Grand Café deed zijn intrede in Den Haag, cafés waar men overdag met een cappuccino een krant of boek kon lezen en 's avonds ook kon eten zoals in De Zwarte Ruiters aan het Grote Marktpllein of in Café Greve in de Torengarage aan de

520

Voorzitter van Projectorganisatie Stadsvernieuwing citeerde een woningbouwarchitect die vijf gevelontwerp van HAT eenheden aan de Lange Beestenmarkt voorlegde aan de wethouder. Interview met Harkes, d.d. 26-01-1990, door Ridderhof en Freijser

Torenstraat. Dit waren bij uitstek de plekken waar deze Yuppies bij elkaar leken te komen, terwijl de oude cafés aan betekenis verloren en restaurants een kwijnend bestaan leden in de binnenstad.

In de Haagse stedenbouw was het idee structuurplan definitief verlaten ten gunste van een objectgerichte stedenbouw binnen de al aanwezige stedelijke structuur. Bebouwing diende te worden ingepast in de morfologie van de stad.⁵²¹ Ook voor de ambtenaren hield dit een nieuwe werkwijze in. Stedenbouwers werden gedetacheerd bij productgroepen of grote projecten. Dit had tot gevolg dat de samenhang tussen de projecten weinig of geen aandacht kreeg en dat een reflectie op de stad als geheel ontbrak, zo constateerde men in de jaren negentig.⁵²² Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig zou de samenwerking tussen gemeente, corporaties en ontwikkelaars ook geheel anders worden. De gemeente nam het initiatief van de corporaties over en ontwikkelde samen met corporaties en ontwikkelaars de verschillende stedelijk ensembles.

In 1980 trad Adri Duivesteijn aan als Wethouder Ruimtelijke Ordening en Stadsvernieuwing, hij volgde de afgetreden wethouder Hardon op. Alle partijen in de raad waren er nu van overtuigd dat cityvorming de stad had geruïneerd, maar de partijen verschilden van mening over de oplossing. De stadsvernieuwing was niet van de grond gekomen en de architectonische kwaliteit van de stadsvernieuwing die was gerealiseerd was armzalig. Wellicht was dit de consequentie van het zich richten op alleen maar lage sociale huur en door bouwjuristen vastgelegde plattegronden in de Wenken en Voorschriften. Op het uiterlijk van een gebouw werd als eerste bezuinigd. In 1982 won de VVD de verkiezingen en kreeg 14 zetels, de PvdA zakte terug naar 14 zetels en het CDA kreeg 10 zetels. De nieuwe coalitie tussen deze drie partijen zette een stevige rem op de ontwikkelingen in de stad tussen 1982 en 1986. Het bestuur en de gemeentelijke diensten die zich met de stad bezig hielden waren versnipperd en het was vooral een tijd van tegenwerking en frustratie tussen PvdA, VVD en CDA. In 1982 trad ook Gerard van Otterloo aan als wethouder Volkshuisvesting.⁵²³ De portefeuille van wethouder Duivesteijn werd teruggebracht van 'Ruimtelijke Ordening en Stadsvernieuwing' naar alleen 'Stadsvernieuwing', en Ruimtelijke Ordening kwam samen met 'Verkeer en Vervoer' bij VVD-wethouder Nyqvist. Aan het stormachtige begin van Duivesteijn en de Projectorganisatie Stadsvernieuwing (POS) kwam in 1982 al weer een voorlopig einde, er moest weer stevig onderhandeld worden met coalitiepartners. Hoewel de bouw goeddeels stil lag begin jaren tachtig was dit wel de periode dat er een definitieve omslag plaatsvond en de kwaliteiten van bestaande stad en de Compacte Stad in het midden van de belangstelling kwamen te staan. De eerste steen werd gelegd voor het Den Haag Nieuw Centrum tussen het Spui en het Station volgens de ideeën van de Compacte Stad.

521 Interview met Hans Reijnen, d.d. 16-05-2011, door Oorschot

522 De Nieuwe Kaart van Den Haag, 1995: 7).

523 De grote voorbeelden van de jonge PvdA-politici waren wethouder Jan van der Ploeg die van 1974 tot 1982 rigoureus de stadsvernieuwing in Rotterdam aanpakte en wethouder Jan Schaefer die van 1978 tot 1986 in Amsterdam de stadsvernieuwing vorm gaf.

Morfologie van de stad op kleine schaal

Twee belangrijke gemeentelijke nota's uit 1980 onderstreepten de nieuwe aanpak van de gemeente en de nieuwe wethouder waarbij de morfologie op kleiner schaalniveau centraal stond. De volkshuisvestingsnota: *bouwen in open gaten* en de stedenbouwnota: *De witte nota*. Beide werden nog onder verantwoording van Van der Sluijs geschreven. Deze nota's tonen letterlijk de mentaliteitsverandering die zich voltrok in de dienst waarbij het werken in de bestaande stad met de morfologie van bebouwing en stedelijke ruimten centraal stond. Deze ideeën waren door de jonge generatie stedenbouwers en architecten de dienst binnengesmokkeld en werden verafschuwd door de oude garde die nog stram vasthield aan de CIAM-principes. In *bouwen in open gaten* stelde men: 'In de bestaande stad zijn vele gebieden met relatief goede te handhaven woonbebouwing in een stedenbouwkundig gave structuur. Binnen deze gebieden zijn veelal incidentele plekken waar de bebouwing in verval verkeert en vervangen dient te worden. Deze vervanging is hard nodig om het verkrottingsproces wat uitstraalt van zo'n slechte plek te keren.'⁵²⁴ Dit waren woorden die in de korte periode van wethouder Nuij werden gebezigd maar die in vergetelheid waren geraakt onder het gewijzigd politiek gesternte. Overigens was er bij de gemeente pas sprake van 'opengaten problematiek' bij een bouwstroom onder de 75 woningen. Bouwsystemen en ontwerpen werden afgestemd en geoptimaliseerd opdat de woningen betaalbaar bleven bij deze kleine bouwstromen. In de regel betekende het dat er zo eenvoudig mogelijk gebouwd diende te worden. Bij series woningen onder de 30 werd het heel moeilijk om tot nog tot een haalbaar plan te komen. Dan werd er overwogen om over meerdere bouwplaatsen verspreid woningen te laten bouwen door één aannemer in één bouwstroom, of een traditionele bouwwijze te gebruiken, of een andere financieringscategorie te kiezen, bijvoorbeeld premiebouw. Dit beleid werd ingezet om het verval van de woonfunctie in de oude wijken tegen te gaan en daardoor de ontvolking een halt toe te roepen. Uit een inventarisatie kwamen 70 locaties naar voren in de stadsvernieuwingsgebieden die in aanmerking kwamen. Het rijk droeg bij in de extra kosten die waren gemoeid met het bouwen in open gaten. De nota kreeg zijn invulling en er werden tussen 1980 en 1982 ongeveer 2.000 woningen op de reststukjes stad gebouwd.⁵²⁵

524
525

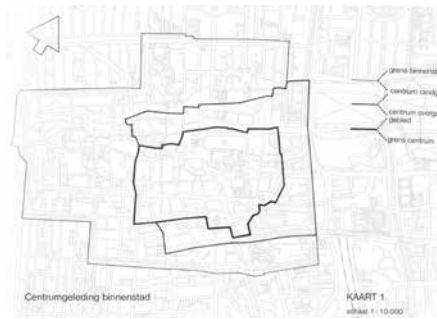
bouwen in open gaten, 1980: 16
Interview met Bram Harkes, d.d. 26-01-1990, door Ridderhof en Freijser

In uitvoering in deze beginperiode was verder de De 444, waar men al een poosje mee bezig was. In zeer hoog tempo werden er nog 17 bouwplannen ontwikkeld om vóór de invoering van het nieuwe huurstelsel veel woningen in te dienen, men kon dan nog profiteren van het oude systeem van vergelijkingsshuren (Freijser & Ridderhof 1991: 251): in Kortenbos het enorme project aan de Breedstraat met de eerste parkeergarage onder de woningen van architect Ledderhof, op de zandvlakte waar ooit de ringweg zou komen; het Vierkant in Kortenbos van architect Klunder met 833 woningen op de zandvlakte waar ooit torenhoge flats waren getekend; in de Schilderswijk het Plan Nieuwe Molstraat met 274 woningen van de architect Van Wijngaarden en het Zuidwalland van de architect Campman-Tennekes; in het Oude Centrum de 'Bouwstroom Binnenstad 1981' met 1.000 woningen; de 'Open Gatens Stroom Binnenstad' met in 1981 274 woningen en de 'Bouwstroom Binnenstad 1982' met 2.000 woningen (Freijser & Ridderhof 1991: 251). De open zandvlakten in de negentiende-eeuwse wijken, de littekens van de hardvochtige saneringen en kaalslag, werden in een hoog tempo dichtgebouwd met voornamelijk sociale huurwoningen.



Figuur 136

De Witte Nota (1980) met de dwarsweg varianten in beeld gebracht waarbij de ontsluiting in vernand bracht met de morfologie van de stad, bron: Dienst voor de Stadsontwikkeling



1 de binnenstad met het verkleinde deel



2 de verkleinde binnenstad



3 centrum overgangsgebied



4 centrum randgebied

Figuur 137

De Witte Nota (1980), de ideeën uit het studentenplan Plan 2000 uit 1946 met het verkleinde binnenstad waren in 1980 nog altijd het uitgangspunt voor het ruimtelijk beleid over de historische stad, dit keer voorzien van een uitvoerige morfologische analyse van de stad waardoor de doorbraken in een ander licht kwamen te staan, bron: Dienst voor de Stadsontwikkeling

In augustus 1980 verscheen *de nota de structuur van de binnenstad – een stedenbouwkundige benadering van de dwarswegproblematiek*. Deze fraai vormgegeven nota werd ook wel de *Witte Nota* genoemd en was het gevolg van een Raadsbesluit uit 1977 naar aanleiding van een motie van Van Otterloo over een studie naar de (morfologische) structuur van de binnenstad van het structuurplan met de binnenringweg, ook wel dwarsweg genoemd. In de nota *Eerste stap structuurplan 's-Gravenhage* uit 1979 werd nog de noodzaak van de dwarsweg bepleit. Bij de tweede stap werd met de *Witte Nota* de consequentie van deze eerste stap voor de morfologie van de stad uitvoerig en bijzonder fraai in beeld gebracht. In deze nota definieerde de gemeente expliciet het begrip morfologie: 'vormleer, in het bijzonder betreffende de bouw en de groei van organismen', een definitie die men had ontleend aan het woordenboek Van Dale. Men ging nog niet zo ver om de definities die in het onderwijs aan de TU's en de Academies werden gehanteerd over te nemen.

'Om een en ander met elkaar te verenigen is door de raad een motie aanvaard, waarin gesteld wordt dat voorstellen ter verbetering van de verkeerstructuur in de binnenstad, beschouwd moeten worden in samenhang met uitgangspunten voor bevordering van de stedenbouwkundige kwaliteit.'⁵²⁶ Op grond van de morfologische analyse van de ruimtelijke structuren en bebouwing van de binnenstad trok de Dienst voor de Stadsontwikkeling de volgende conclusie. 'De voorgaande hoofdstukken komen in beginsel uit bij de conclusie dat de dwarswegen niet, of niet in hun huidige opzet, moeten worden aangelegd. Het trekken van een conclusie is uiteraard een verantwoordelijkheid van het bestuur.'⁵²⁷ Het was Van der Sluijs die nog voor zijn pensionering deze conclusie trok, Hij was klaarblijkelijk overtuigd door de jonge garde stedenbouwers, of hij voegde zich in een nieuwe politieke realiteit met wethouder Duivesteijn. Op 10 december 1980 bereikten de wethouders Duivesteijn (PvdA), Nyquist (VDD) en Blankesteijn (CDA) een historisch compromis over de verkeersafwikkeling van de binnenstad. Er werd definitief afgezien van de aanleg van de binnenringweg. Op 15 juni 1981 stemde de raad in met dit historisch akkoord.

Projectorganisatie Stadsvernieuwing 1980-86

In december 1980 werd de dienst Projectorganisatie Stadsvernieuwing (POS) opgericht door Duivesteijn. De vastgelopen stadsvernieuwing moest weer worden losgetrokken. De coördinatie van alles wat met stadvernieuwing te maken had werd in één aparte dienst ondergebracht, naast de Dienst Stadontwikkeling en de Dienst Volkshuisvesting. In het POS zaten naast de wethouder: Bram Harkes, Gerard Evert, Hans van Dijk en Niek Roos. Harkes en Evert hadden al eerder gewerkt aan de stadvernieuwing in de Schilderswijk. De directie van de POS, de denktank, bestond voornamelijk uit sociologen die sterk op het proces waren gericht. Alleen Evert was stedenbouwkundige. Volgens Harkes werd het POS-model vanuit Rotterdam van wethouder Van der Ploeg overgenomen. Daar had men al sinds 1975 succes met de stadvernieuwing. Het grote voorbeeldproject waarmee volkshuisvesters en stadsvernieuwers zich graag presenteerden was het al eerder vermelde superbouwblok 'De 444' in de Stationsbuurt dat tussen 1973-76 werd gebouwd en was ontworpen door Henk van Schagen en Age van Randen: een groot aantal woningen met betaalbare huren in een groot bouwblok dat was opgenomen in de bestaande stedelijke structuur. Het was ideaalbeeld in de stadsvernieuwingsgebieden dat zelfs in Rotterdam nagebouwd, aldus Harkes.⁵²⁸

526 *de structuur van de binnenstad – een stedenbouwkundige benadering van de Dwarswegproblematiek*, 1980: 5
527 Ibidem: 29
528 Interview met Bram Harkes, d.d. 26-01-1990, door Ridderhof en Freijser; Interview met Gerard van Evert, d.d. 05-02-1990, door Ridderhof en Freijser; Achteraf zou de stedenbouwer Gerard Everts over De 444 betogen: 'de intentie was zich af te keren van het 444-concept.' Volgens Harkes was het de grote kwaliteit van architecten zoals Van Wijngaarden (superbouwblokken: Klaverblad, Schippersbuurt, Paviljoensgracht) en Siza dat zij met moeilijkste bewoners overweg konden, en daardoor een relatie tot stand konden brengen. Ook van Wijngaarden werd aanvankelijk met open armen ontvangen door Duivesteijn om later verweten te worden dat hij alleen maar de schrale armzalige stadsvernieuwingskwaliteit leverde.

Tentoonstellingen over het stadsbeeld

In het voorjaar van 1981 waren er twee tentoonstellingen die de ambities van Duivesteyn cum suis moesten uitdragen. Eén tentoonstelling die handelde over het probleem van het verdichten van de woonstad: Den Haag moet verdichten (1981) door de Dienst voor de Stadsontwikkeling en één die de verhouding stedelijke ruimte versus kunstobject centraal stelde: Den Haag wat doe je met de ruimte? (1981) die door de Haagse Kunstkring (H.K.K.) werd georganiseerd. Bij deze laatste tentoonstelling werd er kritiek gespuid op de verwaarloosde stedelijke ruimten, die men bestempelde als naargeestig, onaantrekkelijk, onverschillig, rommelig en vervuild. Met kunst in de stedelijke ruimte meende men dat negatieve beeld recht te kunnen trekken. Chris Rehorst betoogde in de inleiding: 'Met ruimte en objecten heeft ieder dagelijks te maken. Onze hele omgeving bestaat uit ruimten - straten, pleinen, parken - die door hun vormgeving, situering ten opzichte van elkaar en door toegevoegde elementen betekenis krijgen, oriëntatie bieden, ja zelfs de materiële wereld zijn. De stad in het bijzonder biedt een rijke schakering aan ruimten.' De tentoonstelling Den Haag moet verdichten – vijf mogelijkheden om meer woningen binnen de stadsgrenzen te bouwen was een noodkreet van het gemeentebestuur over de ontstane situatie met de leegloop van de stad en de daarmee gepaard gaande afname van financiële middelen. Bij de transformatie naar een Compacte Stad moest de discussie worden gevoerd hoe men de beschikbare ruimte efficiënt kon gebruiken. De tentoonstelling en de catalogus brachten tal van ideeën en goede voorbeelden naar voren. Het vullen van de gaten in de stad en de renovatie van oude lege panden tot appartementen waren en bleven een punt van aandacht. Deze tentoonstelling was eigenlijk het gevolg van de nota *Eerste stap structuurplan 's-Gravenhage* uit 1979 waar Den Haag zich als woonstad presenteerde. Tegelijk met de tentoonstelling in 1981 verscheen het rapport *Verdichting Den Haag*, waarin men de oorzaken van de woningnood opsomden en de noodzaak tot verdichting in de stad bepleitte.⁵²⁹ Echter al snel werd duidelijk dat de voortschrijdende verdunning ook te maken had met de welvaartsstijging en dat de stadsvernieuwing en het huisvestingsbeleid zelf het proces van verdunning versnelden. Daarvoor in de plaats kwam er wel meer leef- en woonkwaliteit in de wijken, maar de verdunning was funest voor het voorzieningenniveau van de stad. Scholen kwamen leeg te staan, openbaar vervoer raakte onderbezet en winkels verdwenen. Er was een groeiend bewustzijn van dit duivels dilemma. Men stelde vijf strategieën voor aan de hand van al gerealiseerde

529

Ten eerste, er was veel ongewenste inwoning en jongeren konden geen zelfstandige woonruimte vinden. Dat was het gevolg van het volkshuisvestingsbeleid waardoor er nog maar één type gezinswoning werd gebouwd, ondanks de inspanningen tussen 1975 en 1995 om HAT-eenheden (Huisvesting alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens) van de grond te krijgen. Ten tweede, er woonde minder mensen in één huis: 1960 – 3,6 personen per woning, 1970 – 2,9 personen, 1980 – 2,35 personen, (1990 – 2.06 personen en 2000 – 2.01 personen). Ten derde veel grote woningen stonden leeg, of men vond dat er te weinig mensen in woonden. Ten vierde, de verdunning van de stad was het gevolg van de stadsvernieuwing zelf. Na ontegening en sloop werd er maar 60% tot 70% van de woningen teruggebouwd. Er werd wel extra ruimte geschapen voor parken, buitenruimten en parkeren voor de auto's. Ten vijfde, het slopen van woningen ging sneller dan bij bouwen. Daardoor ontstonden er de stadsvernieuwingurgente die moesten worden gehuisvest.

voorbeelden om te verdichten met een kwalitatief goede leefomgeving als resultaat. Ten eerste het verbouwen van grote gebouwen. Oude negentiende-eeuwse panden zoals op de hoek Van de Spiegelstraat en de Hugo de Grootstraat (Zeeheldenkwartier) werden door de gemeente aangekocht en omgebouwd tot kleine appartementen en het zeventiende-eeuwse monument De Boterwaag aan de Grote Markt en Prinsengracht werd gerestaureerd en tot kleine appartementen en een café verbouwd. Ten tweede het vervangen van grote gebouwen. Bijvoorbeeld de grote kerk aan het Regentesseplein die zijn functie had verloren en in 1972 werd gesloopt. Daarvoor in de plaats kwamen bejaardenwoningen met een dienstencentrum. Of het pand op de hoek van de Frederik Hendriklaan en Mauritslaan en de fabriek binnen het U-vormig bouwblok aan de Oostmarsumstraat die werd vervangen door een bouwblok met woningen. Ten derde ander grondgebruik. Op de plek van de oude kazernes kwamen bijvoorbeeld woningen, zoals bij het Couperusduin en De 222 aan de Frederikstraat. Ten vierde het bebouwen van open plekken. Bijvoorbeeld op overbodige parkeervelden in de buitenwijken. Een ander voorbeeld zijn de urban villas bij de Melis Stokezijde die in het vrije groen zijn gebouwd. En ten vijfde een nieuwe kijk op de naoorlogse wijk. De lage dichtheid in de nieuwbouwwijken en de verdunning van het aantal inwoners per appartement bleken problematisch voor het instant houden van de voorzieningen. Morgenstond had 42 woningen per hectaren, Nieuw-Waldeck 55, voorzieningen bleken in deze wijken problematisch. De naoorlogse wijken kregen te maken met vergrijzing, terwijl er voldoende ruimte was voor nieuwe gezinswoningen. Toenemende welvaart en de roep om kwaliteit leidden tot een daling van het aantal inwoners van de stad en een verdunning van het aantal inwoners in de stadsvernieuwingswijken. Ondanks de inspanningen zou deze lijn zich tot het jaar 2000 voortzetten: een ramp voor de stedelijke economie.

De historische ruil tussen gemeente en het rijk van 1983

De historische ruil tussen het rijk en de gemeente in 1983 gaf perspectief aan beide en de bestuurlijke centra kregen een plaats bij knooppunten van openbaar vervoer, een van de grond regels van de Compacte Stad. Om de stad te verdichten voor wat betreft het aantal bewoners en tegelijk de kwaliteit te handhaven lag het terugdringen van kantoren voor de hand. In Den Haag had het rijk veel gebouwen en huizen verspreid door de stad in gebruik als kantoor. Dit was een probleem zowel voor de stad als voor het rijk. Op 22 maart 1983 sloten het rijk en de gemeente een historische ruilovereenkomst van kavels en gebouwen, er verwisselde 83.366 m² grond van eigenaar. De reorganisatie van de ministeries zoals in het regeerakkoord van 1982 was afgesproken⁵³⁰ en de problemen van lokale bestuurders met de vastgelopen stadsvernieuwing droegen bij aan de bespoediging van deze overeenkomst. Behalve de Rijksgebouwendienst en de gemeente was het vooral de visie van de

stedenbouwkundige ir. Askon Eden, hoofd van het bureau van de Rijksbouwmeester (Rbm) die op de achtergrond een belangrijke rol heeft gespeeld en de partijen zo ver bracht (Bruggeman 1983).⁵³¹

Rbm was een stafbureau direct onder de directeur-generaal van de Rijksgebouwendienst (Rgd). Het overleg tussen de Rgd en de gemeente verliep via de (regionale) Directie 's-Gravenhage en omstreken (Geo). Bij deze regionale directie lag het primaire proces van huisvesten van rijksdiensten. Tussen de Rgd Geo en de gemeente bestond al langer een ambtelijk overleg over de bouwlocaties voor ministeries en de bundeling van de over de stad verspreid geraakte ministerieonderdelen. Ook werkte de gemeente en de Rgd in de jaren zeventig al samen om HAT-wooneenheden te realiseren in woonhuizen, die jarenlang in gebruik waren als klein rijkskantoor. Dit vloeide voort uit het beleid van staatssecretaris Schaefer (1973-77), aldus Eden.

Met de historische ruil van 1983 kreeg het rijk van de gemeente 40.2000 m² bouwgrond op twee bouwlocaties bij het Centraal Station en Station Laan van NOI waarop 105.000 m² kantoorruimte door de Rijksgebouwendienst kon worden gebouwd. Samen met de bouwmogelijkheden op de gronden die de Rijksgebouwendienst al had kwam dat in totaal op 180.000 m² bruto vloeroppervlakte kantoren voor de nieuwe ministeries.⁵³² In ruil hiervoor kreeg de gemeente van het Rijk een groot aantal verspreid liggende, overwegend kleine panden en terreinen in woonbuurten. Op ongeveer 14.506 m² grond konden na sloop 260 woningen worden gebouwd. Verder kreeg de gemeente 2.197m² met panden die aan derden waren verhuurd en nog 26.463 m² grond met daarop dertig kantoorcomplexen. In totaal kreeg de gemeente er 43.166 m² grond bij op gespreide locaties. Naast de 70 woningen die door het rijk zouden worden gebouwd aan de Fluwelen Burgwal herbestemde de Rijksgebouwendienst op eigen kosten dertig kantoorcomplexen tot 620 HAT-eenheden voor de gemeente.⁵³³

-
- 531 Verder was er een noviteit voor de financiering van de nieuwe ministeries dat deze werden gefinancierd en gebouwd door het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds en dat het Rijk deze voor dertig jaar huurde, daarna werden de gebouwen eigendom van het Rijk.
- 532 In het Spuikwartier ging het om ca. 90.000m² bruto kantooroppervlakte op 13.737m² grondoppervlakte. Bij het Station van de Laan van NOI kreeg het Rijk 16.700m² grond met de mogelijkheid voor 56.000m² bruto kantooroppervlakte. Naast deze twee grote locaties kreeg het Rijk een stuk grond aan de Plesmanweg bij het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, en een stuk grond aan de Kalvermarkt voor de uitbreiding van het Ministerie van Defensie, aan de Koningskade (Zeeheldenkwartier) voor het nieuwe gebouw van Rijkswaterstaat en langs de strandweg bij de kust voor Rijksdiensten die op de Noordzee zijn georiënteerd.
- 533 Bron: 'Aantal HAT-eenheden groeit in snel tempo', in: Den Haag, 10e jaargang nr.7, september 1984: 9-12. Voorbeelden van panden waar HAT-eenheden werden gebouwd: Kantoorgebouw van de architect Wegerif, hoek Javastraat en Zeestraat. Van Speykstraat 13-27, van kantoor naar 56 HAT-eenheden. Lange Houtstraat 26, 28, 30 (1985), van kantoor naar 24 HAT-eenheden. Buitenom 212-216, kraakpand 'De Blauwe Aanslag' tot 47 kleine woningen. Laan van Meerdervoort 98, van kantoor naar HAT-eenheden. Westeinde 33-37, Westeinde 46, Javastraat 28 (7 HAT-eenheden), Javastraat 30-36, Boterwaagcomplex aan de Grote Markt, Kazernestraat 64-68, Kazernestraat 28. In totaal zijn in de Kazernestraat vijf kantoorpanden omgebouwd tot 74 HAT-eenheden. Raaltestraat special eenheden voor rolstoelgebruik. Oude Molstraat in het Oude Mannenhuis studentenwoning voor de ISS.

Op de vrijgekomen terreinen kon de gemeente nog eens 260 woningen bouwen. Verder sprak men af dat als de verbouwingkosten meer dan 50.000 gulden per HAT-eenheid zouden bedragen de gemeente meedroeg in een deel van het risico.⁵³⁴

Met de ruilverkaveling werd de stad niet alleen binnen de kaders van de stedelijke morfologie gereorganiseerd maar vooral werd de stad programmatisch herverkaveld volgens de nieuwe denkbeelden van de Compacte Stad. Woonbuurten werden weer woonbuurten en het rijk kreeg zijn eigen plaats bij de stations. Op deze wijze werd het hart van Den Haag vastgepind aan het Spui met de Turfmarkttroute en het Spuiplein werd het centrum voor Cultuur. Of zoals Duivesteijn dat beschreef: 'De stadvernieuwing en de ruiltransacties – verwant aan de ruilverkaveling op het platteland – hadden me geleerd hoe dat kon. Het gemeentebestuur is niet almachtig want de stad is een complex geheel van vele belangen. Het is niet realistisch om al die belangen weg te denken. Het is wel mogelijk om elk ervan tot zijn recht te laten komen door ze op de juiste manier te mengen en zo goed mogelijk vorm te geven, in te passen in de stad; kortom, om dat wat bestaat kwaliteit te geven.' (Duivesteijn & Feddes 1994: 39). Met de ruil verruimden het rijk en de gemeente elk voor zich de mogelijkheden tot vernieuwing binnen de gemeentegrenzen. Aan de verspreiding van rijksdiensten en deconcentratie van rijkskantoren kwam een einde. Niet alleen enkele lawaaiige raadsleden of wethouder Duivesteijn geloofden in de kwaliteit van de bestaande stad Den Haag, ook het rijk was zover.

De jaren van het POS en de economische crisis

Van 1982 tot 1986 was er opnieuw een periode van frustratie en stagnatie voor wat betreft de ontwikkeling in de stad. Zo voortvarend als in de periode 1980 tot 1982 het stedelijk herstel ter hand werd genomen, zo moeizaam was deze periode. Voormalig wethouder Van Otterloo beargumenteerde deze stagnatie doordat er veel werd geïnvesteerd in aankoop, daardoor bleef de bouwproductie achter. Dat kwam ook omdat er een geheel nieuwe strategie moest worden gevolgd omdat er kleine postzegels in de oude stad moesten worden vernieuwd. De daling van de bouwproductie in deze crisisperiode werd later weer ingehaald.⁵³⁵

-
- 534 Een eenkamerwoning van ca. 30m² met gemeenschappelijk voorzieningen heeft een huur van 160 tot 200 gulden per maand. Een tweekamerwoning van ca. 45 a 55m² heeft een huurprijs van 275 tot 325 gulden per maand. In deze tijd een zeer billijke prijs voor een nieuwe appartement. Op de vrije markt in Den Haag was 500 gulden voor 20m² normaal.
- 535 Het afspiegelingscollege 1982-86: PvdA, VVD, CDA
F.G.L.L (Frans) Schols (KVP, CDA) tot 1985 daarna A.J.E. (Ad) Havermans (CDA)
Burgemeester Den Haag
Ch. (Chris) Nyqvist (VVD) Ruimtelijke Ordening Verkeer en Vervoer
A.T. (Adri) Duivesteijn (PvdA) Stadsvernieuwing
G. (Gerard) van Otterloo (PvdA) Volkshuisvesting
P. (Pieter) Vink (PvdA) Jeugd, sport, recreatie, personeelszaken en wijkaangelegdheden
Van den Berg (VVD) Financiën

Chris Nyquist werd wethouder voor Stadsontwikkeling. De portefeuille van wethouder Duivesteijn werd teruggebracht tot slechts Stadsvernieuwing en Van Otterloo de Dienst voor de Volkshuisvesting kreeg toegewezen met een focus op de naoorlogse wijken. De directeur van de Dienst voor de Stadsontwikkeling ir. Frits van der Sluijs werd in 1983, na 37 jaar dienstverband, opgevolgd door ir. Hans Reijnen, oud PvdA-wethouder van stadsontwikkeling, verkeer en onderwijs in Delft, en de manager die het kleinschalig bouwen in de stedelijke omgeving introduceerde in combinatie met een gerichte grondpolitiek. In 1984 werden de sector Grondzaken (van de Dienst voor de Volkshuisvesting) en de Dienst voor de Stadsontwikkeling gefuseerd tot de Dienst Stadsontwikkeling-Grondzaken (SO|GZ). Met het POS werden de enorme achterstanden bij de stadvernieuwing ingelopen en de dialoog met de burgers hersteld, aldus Harkes.

Dit kwam door de bundeling van het gemeentelijk apparaat, de machtspositie van de POS en de sterke nadruk op de aankoop van huizen in de eerste vier jaar. Grotere projecten werden door de gemeente uit handen gegeven aan externe bureaus. Na 1983 kwam het accent te liggen op de functie als denktank. Woningen werden vernieuwd, maar de openbare ruimte bleef achter en ook de kwaliteit van de gevelbeelden en de architectuur van de stadvernieuwing hadden bedenkelijke vormen aangenomen. Prioriteit hadden nog altijd de huurprijs en de communicatie met de bewoners. Aan de kwaliteit van het product zelf ging men voorbij. Ook de fusie van grondzaken met stadsontwikkeling tot de Dienst SO|GZ leverde geen nieuwe ontwerpers op volgens Freijser en Ridderhof.⁵³⁶ In deze tijd van bestuurlijke verwarring en ontredde rees een volledig nieuw idee om de stad te revitaliseren, buiten de raad en de lokale politiek om. In 1984 werd de Stichting Hoogbouw opgericht door o.a. Jan Rutten, hoofdredacteur van het tijdschrift *Bouw*, en Carel Weeber, architect en hoogleraar in Delft. Van Otterloo werd de eerste voorzitter van de stichting. Deze stichting wilde vooral een nieuw en aantrekkelijk woonmilieu in de stedelijke omgeving bevorderen met hoogstedelijk wonen. Vanuit deze stichting werden veel excursies georganiseerd naar buitenlandse steden. Volgens Van Otterloo speelden deze excursies mede een belangrijke rol bij de bewustwording van bestuurders, architecten en stedenbouwers van de mentaliteitsverandering die gaande was. Niet meer de schrale stadvernieuwing maar architectonische kwaliteit moest de door cityvorming geruïneerde stad weer zijn gezicht geven.⁵³⁷ Een jaar later in 1985 werd door Duivesteijn misschien wel het meest krachtige middel ingezet om stedelijke transformaties buiten de politiek om in gang te zetten: cultuur.

536
537

Interview met Bram Harkes, d.d. 26-01-1990, door Ridderhof en Freijser
Interview met Casper Postmaa (02-11-2010) door Oorschot;
Interview met Gerard van Otterloo (09-11-2010) door Oorschot
Interview met Peter Drijver (06-12-2010) door Oorschot

Globalisering van de architectencultuur

Haagse bestuurders, stedenbouwers en architecten keken met afgunst naar de wonderen die zich begin jaren tachtig voltrokken in steden zoals Berlijn. Postmoderne architecten bebouwden in een hoog tempo de gaten in de gehavende stad met spraakmakende, vrolijke en verfrissende architectuur terwijl Den Haag het moest doen met gortdroge corporatiearchitecten waar alleen de goede bedoelingen en de overlegcultuur telden en niet het gebouwde resultaat. Met de IBA, Internationales Bau Ausstellung, kreeg Berlijn tussen 1979 en 1987 een nieuw gezicht en aanzien. Deze opwaardering van Berlijn deed veel stof opwaaien en veranderde de stad in het cultureel centrum van Duitsland. Architecten zoals de gebroeders Rob en Leon Krier, Alvaro Siza, Charles Moore, John Hedjuk, Aldo Rossi, Hans Kollhoff, Rem Koolhaas, Peter Eisenman, Arato Isozaki, Baller & Baller, Hans Hollein, Oswald Mathias Ungers etc. werden aan het werk gezet. Ook andere steden bleven niet achter en zetten zichzelf met spraakmakende postmoderne architectuur op de kaart: Frankfurt met musea van Richard Meier, Oswald Mathias Ungers, Hans Hollein en anderen en Stuttgart met het museum van James Stirling. Ook in Wenen was er een opleving met spraakmakende architectuur van Hans Hollein, Wilhelm Holzbauer en Coop Himmelb(l)au. Er was een sterke tendens tot medialisering en globalisering van de architectuur. Aan Nederlandse Technische Universiteiten en Academies stond de postmoderne architectuur in het midden van de belangstelling,⁵³⁸ terwijl buiten de architectenscholen de asgrauwe stadsvernieuwing verrees in de negentiende-eeuwse wijken en verder naar buiten toe nog het gedreun van de heistellingen was te horen bij de aanleg van de bloemkoolwijken. Nieuwe toverwoorden die verschenen in de architectuurdebatten op de TU's waren: 'morfologie van de stad', 'typologie van gebouwen', 'heterogeniteit' (tegenover de homogeniteit van de moderne beweging), 'hetrotopia' en vooral 'postmodernism' en 'deconstructivism'. Het ging om architectuur die zich verzette tegen de productiemachine van de architectuur van dat moment en de bouwindustrie die weilanden volstampte met saaie suburbs. De nieuwe postmoderne architectuur was verbonden met ontwikkelingen die elders in Europa gaande waren. In Parijs bouwden Ricardo Bofill en Émile Aillaud gestaag in nieuwe architectuurvormen en kwamen sterk in de belangstelling te staan in de internationale architectuur media. Londen zou pas eind jaren tachtig beginnen met de revitalisering van de stad aan de oostzijde, met de Docklands. Een stroom van internationale vakbladen lieten steeds min of meer dezelfde architectuur zien. Japanse studenten spraken dezelfde 'architectentaal' als Zuid-Amerikaanse studenten in Delft. Op de leestafels bij veel architectenbureaus kwamen in de jaren tachtig geheel andere monografieën en tijdschriften te liggen. Het Structuralisme en Team X werden voor ouderwets versleten en veel architecten grepen naar

538

Als student-assistent en later medewerker van professor A. Tzonis aan de TU organiseerde ik vanaf 1983 tot 1980 lezingen van postmoderne architecten en denkers zoals Charles Jencks, Frederic Jameson. Tussen 1985 tot 1988 woonde de auteur van deze dissertatie in Berlijn en Den Haag.

de tijdschriften en handboeken met de kleurrijke postmoderne architectuur.⁵³⁹ De postmoderne architectuur was geen homogene moderne stijl maar een heterogene architectuur (Harvey 1990, 2000, 2005).. Door middel van plananalyse en typologische analyse werden historische voorbeelden van de oudheid tot en met de moderne architectuur geanalyseerd door studenten en architecten en hergebruikt in nieuwe composities. In het geval van de bestaande stad werd bij voorkeur de directe omgeving geanalyseerd door de architecten teneinde samenhang te borgen. Impliciet herinnerden zij de bewoners eraan dat er zoiets als geschiedenis bestond en dat architectuur een autonome ontwikkeling had, los van de vergaderschema's van volkshuisvesters. Voor veel architecten en volkshuisvesters die nog in de traditie van de moderne architectuur stonden was deze postmoderne architectuur een gotspe en een teken van decadentie en verkwanseling van beperkte middelen, immers was de huurprijs niet het belangrijkste? Er heerste bij de modernen een streng antihistorische houding, met 'wetenschappelijke' en 'functionalistische' methoden, en later met 'inspraak' dacht men de problemen van de stad op te lossen. Met de postmoderne architectuur kwam men tot het besef dat architectuur verhalend kon zijn, vol betekenissen en verwijzingen die mensen aanspraken en verbonden. Vooral de protagonist en ideoloog van de postmoderne architectuur Charles Jencks liet dat zien in zijn boeken en bij lezingen. Volgens Van Otterloo en Ten Velden was begin jaren zeventig vooral Jane Jacobs (1961) een inspirator, haar strijd tegen de Lomax in New York was vergelijkbaar met de strijd tegen de Haagse dwarsweg en het Prins Bernhardviaduct. Van Otterloo noemde uit deze periode ook het werk van Manuel Castells die toen nog vooral het historisch materialisme predikte. Ook Kees Christiaanse wees al vroeg op het werk van Jacobs. Door Van Otterloo werden verder ook de Duitse Neomarxisten werden genoemd die 'tegenstellingen' en 'de geschiedenis' in de debatten centraal stelden.⁵⁴⁰ Zelf omschreef Van Otterloo de sterke onderstroom die hij waarnam als het 'contextualism', een architectuur die passend bij en spiegelend is van de omgeving. Elke wijk kreeg zo zijn eigen architectuur. In het woningbouwfestival aan het eind van de jaren tachtig aan de Dedemsvaartweg, waar Van Otterloo en Christiaanse aan werkten, werd de 'Jane Jacobs diversiteit' streng en wetmatig georganiseerd, terwijl in negentiende-eeuwse wijken juist de pomo-architecten bouwden. Bij menig projectontwikkelaar en corporatie zocht men gericht de juiste architect voor de juiste wijk. Jencks bracht alle architectuur stromingen onder in enorme schema's alsof het de evolutie van levende wezens betrof waarin de ene stroming ontsproot uit een voorganger en leidde tot een andere. Al deze schema's onderstreepten de historiciteit van de architectuur om zo toch een verband te leggen tussen de verscheidenheid binnen de architectuur.

539 Bestsellers waren o.a.: Jane Jacobs (1961) *The Death and Life of Great American Cities*; Robert Venturi, Denise Scott Brown (1966) *Complexity and contradiction in architecture*; Rob Krier (1975) *Stadtraum*; Charles Jencks (1977) *The language of Post-Modern architecture*; Colin Rowe, Fred Koetter (1978) *Collage City*; Aldo Rossi (1966/2002) *Architectuur van de stad*, Nijmegen: SUN (Eerste uitgave 1982, oorspronkelijk uitgave als *L'architettura della citta* (1966))

540 Interview met Gerard van Otterloo (09-11-2010) door Oorschot

'The present situation tolerates approaches, and I hope that architecture doesn't prematurely crystallize around a single style and doctrinaire approach, as it has so many times in this century. If there is a single direction I prefer, the reader will discover that it is pluralistic: the idea that an architect must master several styles and codes of communication and vary these to suit the particular culture for which he is designing. I have called this 'ad hocism' in the past, and I use the term 'radical eclecticism' here to give this approach a name, but there are other portmanteau terms which could work: 'Traditionalesque', 'Neo-Art Nouveau', 'Anthropologism'. There is obviously good reason for avoiding such unwieldy labels at this stage.' (Jencks 1977: 7) Jencks sprak over een paradigmawisseling waar Van Otterloo sprak van een stevige nieuwe onderstroom met het 'contextualism' als belangrijkste richting. Ook de werken Christiaan Norberg-Schulz hadden een grote invloed.⁵⁴¹ De fenomenologische methode past ook naadloos in de 'mode' van plananalyse, morfologische analyse en typologische analyse en de aandacht voor de bestaande stad. Het concept van de 'genius loci' was door Sjoerd Schamhart al jaren eerder omarmd als leidend principe om de architectengemeenschap uit de nachtmerrie van de cityvorming te redden. Een andere invloed was Jan Gehl die de transformatie van Kopenhagen van een auto gedomineerde stad naar een fiets- en voetgangersstad begeleidde, onderzocht en beschreef.⁵⁴² Van hem komt de term 'copenhageneze', hoe men van een autocentrum in een fietscentrum kan veranderen, sinds de acties van Dooievaar in de jaren zeventig een actueel punt. Deze nieuwe ideeën en de nieuwe architectuur werden ook meegebracht door de vele buitenlandse studenten die in Delft een deel van hun architectuuropleiding deden en uiteindelijk overal op Nederlandse bureaus bleven werken. In de jaren tachtig was er, vooruitlopend op de eenwording van de Europese Unie, een langlopende studentenuitwisseling tussen Delft en Berlijn. Rond 1983 en '84 reisden Haagse lokale politici zoals Duivesteijn, Van Otterloo, Vlaanderen, Verduyn Lunel en anderen af naar Parijs om de ontwikkelingen daar te bekijken, Bofill werd o.a. bezocht. Ook werden er reizen ondernomen naar Berlijn, Frankfurt en Stuttgart. Vooral architect en PvdA-raadslid Ten Velden was overdonderd door het werk van Richard Meier. Andere zoals Joop Bolster noemden vooral Alvaro Siza en Neave Brown als architecten die bijzondere dingen konden doen, vooral in de lastige Schilderswijk. Men bekeek in Berlijn en Parijs de werken van architecten die een paar jaar later daadwerkelijk de verbouwing van Den Haag ter hand zouden nemen.

541 *Intentions in Architecture* (1965), *Existence, Space and Architecture* (1971), *Meaning in Western Architecture* (1974), *Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture* (1980)

542 *Life Between Buildings* (1971) vertaald in het Engels in 1987

§ 8.3 Het gesjacher bij de prijsvraag voor Tweede Kamer der Staten Generaal

De meest omstreden prijsvraag van de rijksoverheid in de binnenstad van Den Haag was die voor het prestigieuze gebouwencomplex van de Tweede kamer der Staten Generaal naast het historische Binnenhof. Het proces begon in 1978 en het gebouw werd pas voltooid in 1991. Met deze prijsvraag kwam het probleem van het bouwen in de bestaande stad centraal te staan, naast het probleem van de schandalige behandeling van architecten door bestuurders. De prijsvraag werd omgeven door 'vriendjespolitiek' en 'bestuurlijk handjeklap' en riep grote weerstand op in de vakgemeenschap (Niesten 1978; Zwinkels 1978, 1980a, 1980b; Zwinkels & Rodermond 1980). Het was de rijksbouwmeester en juryvoorzitter Wim Quist die geen van de 111 inzendingen waardig vond om door te gaan naar de tweede en besloten ronde van de prijsvraag, een zeer opmerkelijk besluit voor een dergelijk prijsvraag. Er werden slechts elf premiewinnaars aangewezen. Verbijsterend was de beslissing van Quist om in een later stadium alsnog drie ontwikkelaars met eigen architecten uit te nodigen om een voorstel te doen. Hieruit kwam de architect Pi de Bruin naar voren als winnaar met een plan dat verdacht veel leek op het plan van Rem Koolhaas, een van de elf premiewinnaars uit de ideeënprijsvraag. Het plan van Koolhaas was het meest ingrijpende voorstel. Het bestaande plein op de hoek Lange Poten – Hofweg bleef intact, verder werd er nogal wat bestaande oude bebouwing gesloopt en sloot het plan direct aan op de Ridderzaal, terwijl de afgebroken panden werden deels verderop werden 'herplaatst'. Klaarblijkelijk wogen de hoge criteria van Quist en de jury niet zo heel zwaar en bleken er weer hele andere krachten te werken in Den Haag. Op 22 september 1978, de dag dat het juryrapport verscheen en de tentoonstelling van de ingezonden plannen in de Ridderzaal en de Rolzaal werd geopend kwam er klaarheid over deze merkwaardige beslissing van Quist en de jury. Men wilde niet één winnaar aanwijzen omdat men er geen vertrouwen in had dat deze architecten in de tweede ronde een kwalitatief hoogwaardig plan konden realiseren. Daarom had de jury al bij de eerste selectie geen ander maatstaven aangelegd dan die welke bepalend zouden moeten zijn voor de definitieve keuze. Zo kon de Rijksgebouwendienst meteen door naar haar 'vaste' ontwikkelaars. Architectuurjournalisten vroegen zich af of er wel een prijsvraag had moeten worden gehouden, immers de jury ging op voorhand er al vanuit dat het genie slechts binnen de eigen kring was te vinden en niet bij al die jonge ambitieuze architecten. Deze architectuurjournalisten vroeger zich ook af waarom de jury zulke hoge en voor iedereen onbekende eisen stelde voor een als oriënterend bedoelde eerste prijsvraagronde. De jury zelf (Quist en enkele bekende Nederlandse architecten)⁵⁴³ zei daarover dat er tijdens de beoordeling nieuwe inzichten waren gegroeid.

De jury beoordeelde de plannen namelijk op drie aspecten waarbij men aarzelde over twee aspecten omdat de gebruiker daarover te weinig had gezegd in het beknopte prijsvraagprogramma. Deze aspecten waren: 'Vormen van contract tussen kiezers en gekozenen, waardoor de relatie tussen het binnengebeuren en het levendige stadsgebeuren rondom; methodieken van vergaderen en werken in daartoe stimulerende ruimten; stedenbouwkundige en architectonische aspecten.' (Nielsen 1978: 41) De eerste twee aspecten waren volgens het juryrapport geen zaak die tot een goed einde gebracht konden worden zonder dat de gebruiker op dit punt een duidelijke aanzet gaf. Volgens Nielsen (1978) versterkt dit het gevoel dat het prijsvraagprogramma dus al bij de aanvang niet volledig was. Bij het derde aspect was de jury positiever. Zij vulde het in dat opzicht helderder prijsvraagprogramma aan met het bij de jury gegroeide standpunt: '... dat de visuele beëindiging van het Spui ter plaatste van de overgang Hofweg en Buitenhof van groot belang is. Voor het pleintje dat momenteel wordt gevormd door de gebouwen langs de Hofcingel, de Hofstraat en begrensd wordt door bomen langs de Hofweg, heeft de jury de naam Hofcingelplein gebruikt. De ruimte kan een belangrijke rol spelen, mede als begeleiding naar het nieuwe gebouwencomplex, maar ook als overgangsgebied naar het Binnenhof via de Hofpoort. Dit houdt in dat de jury haar voorkeur uitspreekt voor inzendingen die de bestaande straatwand langs de Hofcingel niet afdekken.' (Nielsen 1978). Dit aanvullende uitgangspunt was volgens Nielsen wel aanvechtbaar. Immers de gevels langs de Hofcingel en Hofstraat waren geen pleinwanden maar resten van oorspronkelijk straatwanden. Ook zijn zo met deze nieuwe criteria veel plannen op voorhand min of meer buitenspel gezet. Omdat de eerste twee aspecten weinig duidelijkheid gaven was het derde aspect voor de jury doorslaggevend. Deze informatie was bij de deelnemers van de prijsvraag klaarblijkelijk onbekend. Er zat ook een merkwaardige strijdigheid in de opgave aan de architecten: men vroeg enerzijds een correctie van de Hofwegdoorbraak, en anderzijds was de grens van het bouwterrein al zo vastgelegd dat de doorbraak onaantastbaar leek.⁵⁴⁴ In het prijsvraagprogramma werd gevraagd om de Hofwegdoorbraak te combineren met een visuele afsluiting van het Spui, maar deze twee doelstellingen werden verder niet beargumenteerd. Er werd gevraagd de geslotenheid van het beeld van de stad te combineren met de openheid van de doorbraak. De oorzaak van deze tegenstrijdigheid werd vooral gezocht bij de gemeente, voor wie klaarblijkelijk de auto nog altijd een hogere prioriteit had dan het welbevinden van de voetganger of de historische en ruimtelijke continuïteit van de stad. De spanning tussen het middeleeuwse complex van de gesloten stad en het Berlagiaanse openbreken voor het verkeer moest in de visie (van de gemeente) worden opgelost en vormgegeven met één bouwplan. Waarom de maatstaven zo vaag waren had naast deze merkwaardige morfologisch uitgangspunten

nog een andere reden. De 'oude' manier van stedelijk ontwikkelen waarbij de zaak onderling werd geregeld was in het geding (Zwinkels 1978). Vanaf het eerste begin was duidelijk dat het onmogelijke werd gevraagd. Minister Gruyters – de vorige bewindsman van het Ministerie VRO – zei bij de uitschrijving van de prijsvraag: 'ik weet niks ingewikkelders voor wat taken van de Rijksgebouwendienst betref, dan deze zaak.' Gruyters liet er daarom geen twijfel over bestaan dat volgens velen, waaronder hemzelf, een openbare prijsvraag voor dit doel mogelijk niet het juiste middel zou zijn. De roep om democratie was echter zo groot, dat een openbare prijsvraag feitelijk de enige toelaatbare weg was, aldus Zwinkels. Over het programma van eisen was veel onduidelijk, maar het ging om een ideeën prijsvraag.



Figuur 138

Ontwerp voor de Tweede Kamer der Staten Generaal van Office of Metropolitan Architecture, bron: OMA

Quist was zich bewust van de slangenkuil en verzocht het ministerie om een waarnemer/auteur bij de jurering aanwezig te laten zijn. Eindredacteur Ruud Brouwers van Wonen TA/BK kreeg deze taak toebedeeld. Als conclusie kwam in diverse bewoordingen naar voren dat het fenomeen prijsvraag voor een onderwerp als het onderhavige niet geschikt was. Vragenderwijs vestigde hij de aandacht op de mogelijkheid dat het programma van eisen iets onmogelijks vroeg. Vooral de gebruikers en hun afgevaardigde in de Bouw Begeleiding Commissie (BBC) speelden daarin een belangrijke rol. Deze commissie bestond uit drie Kamerleden, fractiepersoneel, kamerpersoneel, de parlementaire pers en een secretaris. De BBC kon een vrij grote

invloed uitoefenen op de prijsvraaguitschrijving en op de jurering. Tweede Kamerlid H. Rienks (PvdA) liet er bijvoorbeeld weinig twijfels over bestaan dat hij het programma van eisen onmogelijk en een prijsvraag als instrument hier tamelijk ongeschikt vond. Ook de inspraak van de ongeveer 80 vertegenwoordigers op de prijsvraagplannen tijdens de jurering was een teleurstelling. Volgens Zwinkels moest deze groep zich door de jury behoorlijk belazerd hebben gevoeld. De vertegenwoordigers vonden nr.45 (27 personen) de beste inzending, de slechtste inzending was nr.18 (ook 27 personen). Toch wees de jury nr.18 als premiewinnaar aan en werd nr.45 niet vermeld. Op voorhand waren de aanwijzingen al duidelijk dat men geen prijsvraag wilde, aldus Zwinkels. Liever zette men de praktijk voort van onderhands aan elkaar toespelen van opdrachten aan bij de Rijksgebouwendienst bekende ontwikkelaars. Minister Gruyters, bestuurders, de politiek: iedereen wist het en stemde er mee in, want het ging altijd zo. Uiteindelijk hakte minister Beelaerts van Blokland de knoop door. Drie ontwikkelaars met hun architecten kregen de opdracht om vóór 1980 een ontwerp te maken, een meervoudige opdracht aan drie ontwerpers die niet hadden ingezonden in de eerste prijsvraagronde. De architecten waren: Groep 5 (het architectenbureau van HBG betongroep), Pi de Bruin (Van Eesteren, TBI holding) en Ir. A. Hagoort. Het prijsvraagprogramma werd grondig herzien. De stedelijke morfologie verdween uit beeld als hoogste maatstaf: 'Qua stedenbouwkundige randvoorwaarden is ook het een en ander gewijzigd. Veel minder negatief wordt gesproken over de bebouwing langs de Hofweg welke is ontstaan na de doorbraak van 1914. Het blijkt niet meer te gaan om 'afzwakking van de doorbraak' en 'visuele afsluiting van het Spui'. De architecten worden vrijgelaten in het al dan niet (gedeeltelijk) overbouwen van de Hofweg.' Aldus Zwinkels (1978). Nadat de drie ontwikkelaars/architecten hun plannen hadden gepresenteerd brak de onvrede in Den Haag pas goed uit. De drie ontwerpen wekten verontwaardiging bij het publiek: het werd gewoon een saai kantoorgebouw. Bij veel Hagenaars rees de vraag waarom dan alsnog niet voor het plan van Koolhaas werd gekozen. Haagse architecten en kunstenaars pleitten hiervoor omdat het uitverkoren plan van De Bruin verdacht veel leek op het plan van Koolhaas, maar dan in afgezwakte vorm. Ook in het plan van Koolhaas ontstond er een voorplein: 'het Hofplein'. Verder was er in beide ontwerpen een doorgang naar het Binnenhof, zijn beide plannen strak in hun compositie, zonder nisjes en gezellige hoekjes. Wat de groep Haagse architecten en kunstenaars onder leiding van Jan Voorberg vooral stak was dat het plan van Koolhaas met tal van argumenten door de jury te licht werd bevonden terwijl diezelfde argumenten bij De Bruin zo zwaar wogen dat hij als uitverkorene uit de bus kwam. Over het plan van Koolhaas schreef de jury in de eerste ronde: 'Het is in deze omgeving een hard plan waarvan de intellectuele pretentie in de architectonische doorwerking niet wordt waargemaakt. Daarom is het ook een leeg plan. De ontwerper heeft onvoldoende geluisterd naar het probleem. Hij heeft een standpunt ingenomen waarbij de omgeving vernield wordt en hij de gebruiker ondergeschikt maakt aan zijn formele visie.' Het plan van De Bruin was volgens Voorberg harder en tastte de omgeving meer aan. De titel 'intellectueel' leek de jury hier vooral als scheldwoord te gebruiken. Uiteindelijk werd er geen plan gekozen maar een man: Pi de Bruin. Hij kreeg van de

nieuwe rijksbouwmeester Tjeerd Dijkstra de opdracht om het plan in overeenstemming te brengen met de eisen van de gemeente voor wat betreft de stedenbouwkundige aspecten en met monumentenzorg voor wat betreft de architectonische inpassing. Het gebouw van de Tweede Kamer, symbool van openheid en democratie, zal voor architecten altijd het symbool blijven van de achterkamertjespolitiek en het gesjacher zoals dat gewoon was tussen bouwers en bestuurders sinds de Tweede Wereldoorlog. Echter het idee dat een rijksgebouw deel uitmaakt van de morfologie van de stad was sinds Friedhoff niet meer voorgekomen in Den Haag.

§ 8.4 De raad neemt het heft in handen: prijsvraag Forumgebied

Geheel anders verliep het prijsvraagproces over het Forumgebied. Begin 1980 gaf de gemeente Den Haag drie architecten de opdracht om een studie te maken naar het Forumgebied in het centrum van de stad: Herman Hertzberger, Carel Weeber en Wim Quist. Na het drama rond de prijsvraag voor de Tweede Kamer en de openlijke weerzin van Van der Sluijs tegen Weeber (die op aandrang van PvdA-raadsleden was toegevoegd aan de competitie) besloot men dat de jury de gemeenteraad was en dat alle discussies in openbaarheid plaats zouden vinden in de raadszaal, een radicale trendbreuk (Zwinkels 1980c; Brouwers 1982). Als een reactie op de CIAM-ideeën en de monofunctionaliteit besloot de gemeenteraad dat dit gebied juist een multifunctionele invulling moest krijgen, met woningen, kantoren en cultuur volgens het in die tijd door Niek de Boer gepropageerde hoogstedelijk wonen.⁵⁴⁵ In alle drie de plannen van de architecten was de invloed van de stedelijke morfologie terug te vinden. De gesloten stedelijke ruimten en het afzomen van de randen namen een belangrijke plaats in en de gebouwen waren geen zwevende objecten op een groen veld zoals het Westeide Ziekenhuis maar werden deel van de stedelijke bebouwing zoals bij het nieuwe gebouw voor de Tweede kamer der Staten Generaal.

Hertzberger herstelde het verfijnde stratenpatroon met de bouwblokken. De nieuwbouw kwam zo op een natuurlijke manier vast te zitten aan de oude bebouwing. Bij de presentatie in de gemeenteraad zei hij hierover: 'Men moet proberen, overal een soort van ruimtes te maken die bij de stad horen. De bouwblokken moeten dus zodanig worden gemaakt dat er ruimtes ontstaan die wij in de stad gewend zijn. Die ruimtes moeten niet groter en niet kleiner zijn dan wij gewend zijn. Dit is ook de karakteristiek van het plan.'⁵⁴⁶ Hertzberger probeerde de oorspronkelijke ruimtelijke kwaliteit van de

545 Interview met Ten Velden op 2011-03-15

546 Handelingen van de Haagse gemeenteraad, maandag 8 september 1980 - De drie architecten lichten hun plannen toe aan de raad: 840

stad te herstellen en een evenwicht te zoeken met de doorbraken die voor het verkeer noodzakelijk waren. 'Op de eerste plaats komen de grote lijnen van het geheel. Er moeten 'doorgaande straten' worden gemaakt. In principe moet er dus weer een stratenraster worden ingevoerd.'⁵⁴⁷ Centraal in Hertzbergers plan was de combinatie muziekcentrum en bibliotheek aan het Spui, tegenover de Nieuwe Kerk, een cultuurcentrum dat hij gedetailleerd in beeld had gebracht.

Ook Quist betoogde dat het om iets speciaal Haags ging, en dat Den Haag een specifieke morfologische en ruimtelijke kwaliteit had die, bijvoorbeeld, Amsterdam niet had. 'Als ik 'Den Haag' zeg, is het van belang na te gaan, welke ruimtelijke kwaliteiten in Den Haag voorkomen, want een stedenbouwkundig plan richt zich naar onze mening in de eerste plaats op het beantwoorden van de vraag, welke stedelijke ruimten hiervoor noodzakelijk zijn. Den Haag kent nogal wat ruimten van grote kwaliteit. Ik denk aan het Korte Voorhout, het Toernooiveld, het Lange Voorhout, het Plein, de overgang van het Plein naar ruimten van het Binnenhof en vervolgens het Buitenhof. Je kunt echt wel spreken van een indrukwekkende reeks van stedelijke ruimten, die op de een of andere wijze met elkaar in verband staan. Zij ontleen hun kwaliteit aan de maat, de vorm, het licht in die ruimten. Als je vrijer zou mogen zeggen, zijn het beelden van een ruimtelijk gedrag in een bestaand weefsel.'⁵⁴⁸ Quist zocht naar de reeks pleinen en zette deze door naar het Forumgebied, als een antwoord op de ruimtelijke continuïteit die in het centrum van Den Haag zo'n kostbaar gegeven was.

Weeber koos voor een objectieve structuur zonder zich over de architectuur of bebouwing uit te spreken, hij gaf geen beeldend eindplan voor het gebied. 'Ik heb mij nadrukkelijk niet met gebouwen als zodanig bezig gehouden. Het zijn slechts schema's waarmee wordt aangegeven, op welke wijze de blokken kunnen bijdragen aan de kwaliteiten van de stedenbouw. Het is dus een ontwerp voor de stedenbouwkundige openbare ruimten en verder niets.'⁵⁴⁹ Hiermee keerde Weeber zich tegen zijn eigen plan dat hij in 1977 voor het Forumgebied had vervaardigd. Hierover zei hij dat de aandacht in deze periode was verlegd van gebouwen naar het ontwerpen van stedelijke ruimten, aan de architectuur was de taak de beoogde kwaliteit van deze ruimten te completeren (Zwinkels 1980c: 87). Weeber vond met zijn 'formele objectiviteit' de weg terug naar de stedenbouwprincipes van Baumeister en Lindo.⁵⁵⁰ Het plan van Weeber kende niet zoveel mooie gesloten ruimten als die van Hertzberger en Quist, maar door het verbinden van het Centraal station met de Nieuwe Kerk, en door een royaal plein aan het Spui kreeg Den Haag een geheel nieuwe stedelijke ruimte erbij: het Spuiplein met de Turfmarkt als verbinding. Betekenisvol was het muziektheater met zijn afronding dat de Turfmarkt versmalde zodat deze een geslotenheid kreeg om daarna te openen naar het Spuiplein. Een architectonische bouwvorm waarmee

547

Ibidem 840

548

Ibidem 842

549

Ibidem 845

550

In *Plan* nr. 11 van 1979 verscheen het artikel van Weeber: 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van een rationele planning.' In dit artikel bepleitte hij een autonome status van het stedelijk weefsel dat voorafgaat aan de architectuur.

Weeber de stedelijke ruimte klaarblijkelijk wilde manipuleren. Het Forumplan van Weeber was helder in concept, ongekunsteld en direct. Het plan genoot de voorkeur van de gemeenteraad (de jury). Vooral door het doortrekken van de Turfmarkt, waardoor deze werd beëindigd door de Nieuwe Kerk, een voetgangerszone die alle belangrijke gebouwen verbond. Het Centraal Station en de Nieuwe Kerk vormden zo een afgebakende stedelijke ruimte in verbinding met het Spui. Het plan bestond verder uit grote stedelijke gesloten bouwblokken zonder architectonisch beeld. Weebers plan ging voor het herstel van de morfologie van het centrum. Een van de gesloten bouwblokken mocht hij zelf uitwerken en dit werd De Zwarte Madonna die in 1985 werd opgeleverd. Ook ontwierp hij het hotel aan het Spui dat rond deze tijd werd opgeleverd. De grote kwaliteit van het plan van Weeber was dat de oude orthogonale structuur van de stad Den Haag werd gebruikt zoals Lindo en Dudok dat ook hadden voorgestaan en dat de ordeloze chaos van het plangebied een helder structuur kreeg.

De criticus Ruud Brouwers vatte de opmerkingen van wethouder Duivesteijn over het winnende ontwerp samen met de drie trefwoorden: 'Realistisch', 'haalbaar' en 'duidelijk'. In de visie van Brouwers schakelde Den Haag uit financiële dwang over op lego als stedenbouw, een gedachte die er blijkbaar vanuit ging dat het gemeentebestuur 'alleen' aan de stad bouwt, zoals in de tijd van Berlage. (Brouwers 1982: 2, 3). Over de samenwerking met en de invloed van Weeber zei Duivesteijn: 'Aankankelijk legde ik sterk de nadruk op het wonen als dragende functie van de stad. Deze visie veranderde mede onder invloed van Carel Weeber, vanaf 1982 stedenbouwkundig coördinator voor het Spuikwartier. Ik ging scherper dan ervoor zien dat een stad een combinatie van functies kent waarvan wonen er slechts één is, naast winkels, kantoren en culturele voorzieningen. Een compositie van die functies behoort in de binnenstad anders te zijn dan in typische woonbuurten. In een woonwijk is een overdaad aan kantoren misplaatst, in de binnenstad is juist het wonen geen categorische drager maar één element onder andere. Iedere plak, ieder deel van de stad, heeft een eigen karakter en vergt een eigen, zorgvuldige benadering. Maatwerk in plaats van confectie, daaraan wilde ik werken.' (Duivesteijn 1994: 39, 40). Weeber werd door Duivesteijn aangesteld als supervisor om tussen het Spui en het Spoor de sociaaldemocratische idealen van het hoogstedelijk wonen in het Nieuwe Centrum van Den Haag van de grond te krijgen met de Turfmarkt als slagader. Het Muziek- en Danstheater (1984/87) en het Theatercentrum aan het Spui met het Filmhuis (1986/93) vormen samen met de latere Bibliotheek vóór het Stadhuis het Cultuurforum aan het Spui. Deze drie gebouwen kenden niet bepaald een eenvoudig ontwikkelingsproces. Het stadhuis en de bibliotheek zijn al uitvoerig beschreven vanuit verschillende perspectieven, echter van de het stand komen van de andere cultuurgebouwen is minder bekend, vooral van het Muziek- en Danstheater.

In de jaren daarvoor woedde de discussie of er één of twee gebouwen moesten komen. Ook de locatie was allerm minst zeker, het Danstheater zou aanvankelijk in Scheveningen bij het Circustheater komen. Op grond van raadsbesluiten en het winnen van een selectie schetste het Office for Metropolitan Architecture vanaf 1981 aan het NDT in Scheveningen. Rem Koolhaas en zijn medewerkers, waaronder Willem Jan Neutelings, waren in 1984 met de laatste details en werktekeningen bezig toen het raadsbesluit viel

voor de andere locatie aan het Spui. Dat het toch één gebouw werd, kwam vooral door de druk die Adri Duivesteijn uitoefende op de betrokkenen en doordat minister Elco Brinkman van het Ministerie van WVC f7.750.000 beschikbaar stelde voor één gebouw aan het Spui, waaraan dat jaar nog begonnen moest worden. De gemeente Den Haag stelde f14.400.000 beschikbaar. Het RO kreeg een zaal met 1.800 plaatsen, het NDT met 880. Gezamenlijk deelden de ze de foyer. Bij de start van de bouw klaagde criticus Cees Zwinkels over het schandalig krappe budget van f26,65 miljoen voor een 80.000m³ groot bouwvolume. Kwaliteit was weer de sluitpost van een armzalig cultuurbeleid. Zwinkels (1984) merkte op dat Den Haag nooit consensus bereikte over de huisvesting van het NDT en het RO, omdat drie Haagse subcentra elkaar stevig beconcurrerden: de badplaats, het Congrescentrum en het Spui. In juni 1980 had de raad zich wel uitgesproken om in navolging van de voorstellen van Weeber een muziekzaal aan het Spuiplein te bouwen, maar gezien de onherbergzaamheid van deze door saneringen geruïneerde oude stad geloofde niemand daar in. Laat de woestijn de woestijn. Uiteindelijk stemden in de raad 25 leden voor het Spui met een gecombineerd plan en 17 leden tegen. Enkele wethouders bleven zich verzetten tegen het idee van cultuur in een ruïnelandschap in het veen.



Figuur 139

Het prijsvraagplan van Weeber met de heldere blokkenstructuur, de knik in de Turfmarkt bij het Muziektheater is betekenisvol en lijkt te verwijzen naar het gesloten stedelijke ruimten van Camillo Sitte. Richard Meier zou later over het hoofd zien bij zijn ontwerp voor het stadhuis, bron: plan van Carel Weeber 1980



Figuur 140

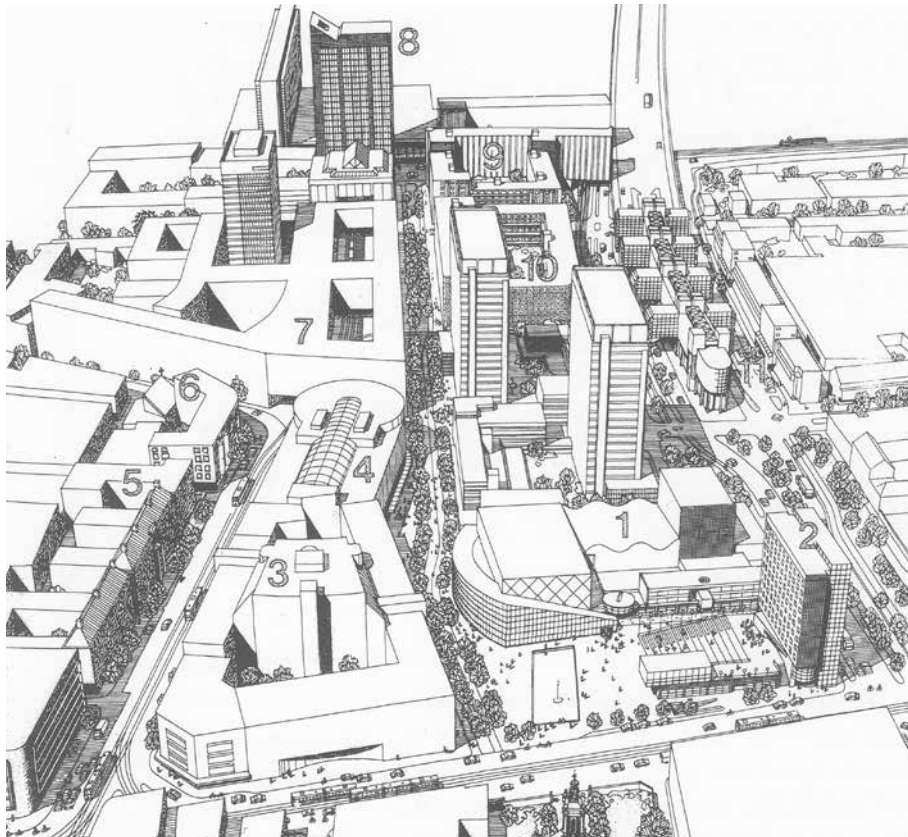
Dr. Anton Philipszaal & Nederlands Danstheater, bron: Office for Metropolitan Architecture

Opvallend was dat het NDT nooit naar Scheveningen wilde, maar ooit door CDA wethouder Van Lier daartoe was gedwongen. De zakelijk leider van het NDT Carel Birnie vond de ambiance van Scheveningen niet passen bij zijn gezelschap. Ook kon het gewenste programma van eisen niet op de locatie worden geperst. Hij wilde dicht bij het RO zitten dat over grond beschikte aan het Spui maar zelf geen geld had. Voor het NDT was wel geld gereserveerd. Nadat de gemeente had besloten dat het NDT in Scheveningen mocht bouwen staken op 29 mei 1982 het RO en NDT in het geheim de koppen bij elkaar. Terwijl het NDT de gemeente in de waan liet dat ze in Scheveningen ging bouwen en Koolhaas druk aan het schetsen was, onderzocht het RO met de architecten Frits van Dongen en Peter Vermeulen in 1982 drie varianten aan het Spuiplein. Met deze varianten kwam het NDT bij minister Brinkman. Het RO had behoefte aan een eenvoudige bouwstructuur om met het armzalige budget uit te komen. Het wilde best samen met het NDT in één gebouw als dat het proces zou bespoedigen. Het NDT wilde met het RO aan het Spui als er circulatieruimte rond het toneel en een toneeltoren kwamen. Ook hield het NDT vast aan haar architect Koolhaas. RO en NDT zagen de gebouwen als twee losse complexen met daartussen één gemeenschappelijk foyer. Uitgangspunt was het stedenbouwkundig plan van Weeber uit 1980. Na eindeloos bestuurlijk getouwtrek begon men, na akkoord van de raad, op 2 juli 1984 met de bouw van één gezamenlijk gebouw voor het Residentie Orkest (RO) en het Nederlands Danstheater (NDT) aan het Spui. Vooral het Ministerie van WVC met minister Eelco Brinkman drukte het samengaan van het RO en NDT aan het Spui door. Duivesteijn en Van Otterloo hadden zich tegen zo'n investering uitgesproken en vonden het een

onverantwoordelijke uitgave in deze crisistijd.⁵⁵¹ Andere partijen waren principieel tegen dat een voornaam cultuurgebouw in het veen en op zo'n afbraaklocatie werd gebouwd. Het was beslist geen sinecure om tot één cultuurgebouw aan het Spui te komen met een dergelijk laag budget. Bij de oplevering van het Danstheater in 1988 haalde criticus Hans Van Dijk hard uit en somde een rij van verwijten op van collega critici aan bestuurders: 'Het gaat me daarbij niet zozeer om de monumentaliteit, maar vooral om een zekere duurzaamheid en permanentie waarmee de cultuur zich in de openbare ruimte moet manifesteren, zeker op een plaats die door het stedelijk beleid is voorbestemd tot het nieuwe culturele en politieke centrum van de residentiestad.' (Van Dijk 1988). Over het schandalig lage budget merkte Zwinkels (1984) ironisch op: 'Men moet zich afvragen of het op zichzelf lovenswaardige streven naar sober bouwen hier niet te ver doorschiet. Een absoluut minimum aan bouwkosten gaat nooit gepaard met minimale exploitatiekosten.' Het Muziekcentrum in Vredenburg van de architect Hertzberger met slechts één zaal had circa f 40 miljoen gekost en de gemeente Den Haag had in 1979 zelf een budget van f 45,5 becijferd voor één concertzaal. De consequentie was dat de gemiddelde sporthal een hoger afwerkingsniveau had. Zwinkels besloot zijn beschouwing met een citaat dat op de muur staat van de vergaderkamer van Van Mourik architecten: 'The bitterness of poor quality remains long after the sweetness of low price is forgotten.' Of zoals Rem Koolhaas constateerde: 'No money, no details.' (Zwinkels, 1984; Koolhaas & Mau, 1995). In ieder geval beleefde het Danstheater met Jiri Kylián en Rem Koolhaas gouden tijden en werd het gezicht van de Nederlandse danscultuur en het Spuiplein. Maar wat zal de werkstudent Willem Jan Neutelings hebben gedacht over de Haagse bestuurders en cultuurinstellingen toen hij in 1984 de maquettes van het Danstheater in Scheveningen in de afvalcontainer duwde?

551

'Architectuur als politieke factor – De stadhuiswestie' film/dvd met interviews en gesprekken door Casper Postmaa, Coos Versteegh en Terry van der Heide door de BNA kring Haaglanden n.a.l. de Dag van de Architectuur in 2008



Figuur 141

Invulling van het Forumgebied uit 1985 n.a.l. van de prijsvraag uit 1980, bron: Dienst SO/GZ

- 1 De. Anton Philipszaal & Nederlands Danstheater 1984-87, architecten Peter Vermeulen en Rem Koolhaas*
- 2 Pullman hotel, ca.1983-85, architect Carel Weeber*
- 3 Lummuskavel (niet uitgevoerd)*
- 4 Woonwarenhuis (niet uitgevoerd)*
- 5 Uitbreiding Ministerie van Defensie, ca.1983-85, architect ?*
- 6 Woningen met winkels en kerk, 1983-85, architect ?*
- 7 Ministerie van Landbouw en Visserij, niet uitgevoerd, hier kwam De Resident*
- 8 Haagse Poort - Ministerie van VROM, in gewijzigde vorm uitgevoerd door architect Hoogstad*
- 9 Commerciële kantoren, niet uitgevoerd*
- 10 De Zwarte madonna 1982-85, architect Carel Weeber*
- 11 De Terminal kantoren,, ca.1983-85, architect ZZ+P*
- 12 Theater aan het Spui en Filmhuis, 1986-93, architect Herman Hertzberger.*

9 Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1985-1989: Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit

§ 9.1 Verheffing, binding en Compacte Stad

‘In de campagne is het uitgangspunt ‘Bouwen voor de buurt’ nader ingevuld met het thema buurtcultuur, d.w.z. dat in de vormgeving van woningen en woonomgeving aangesloten dient te worden op de wijze, waarop bewoners in de buurt met elkaar samenleven.’ Adri Duivesteijn (1985: 9).

‘Steden vernieuwen zich altijd. Kijk maar naar hun geschiedenis. Hun doorgaande transformatie kent stroomversnellingen en stagnaties, voorspoed, tegenspoed en rampspoed, de impulsen voor veranderingen kunnen van bovenaf, onderop, binnenuit of buitenaf komen, de stad kan uitdijen of de hoogte ingaan, zich verdichten of verdunnen, de plannen zijn soms briljant en soms vreselijke blunders waarmee de stedelingen, flexibel en vergeetachtig als ze zijn, na verloop van tijd toch leren leven. Steden verouderen en tegelijkertijd vernieuwen ze zich, en dat is geen tegenstelling.’ Adri Duivesteijn (1999).

Waarom cultuur zo belangrijk is voor de stad en haar burgers

Geïnspireerd door de ontwikkelingen in andere Europese steden gingen wethouder Duivesteijn cum suis in maart 1985 van start met de Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit, een breed gesteunde campagne om stadsvernieuwing, of beter gezegd vernieuwing van de stad, een geheel nieuw imago te geven: sociaaldemocratische idealen van verheffing en binding kwamen zo centraal te staan. Duivesteijn betoogde: ‘De Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit zal nadrukkelijk in het teken staan van het inzicht dat de kwaliteit van de nieuwe samenleving bepalend zal zijn voor het antwoord op de vraag of we met z’n allen geslaagd zijn in de opzet: de stad zodanig te vernieuwen, dat er de komende vijftig of tachtig jaar goed gewoond, geleefd en gewerkt kan worden.’ (Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit ,1985: 3). Het credo bij Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit

was volgens Duivesteijn dan ook: 'De stad vernieuwen is het maken van de geschiedenis van de toekomst.' (Duivesteijn 1999). De vernieuwing in de stad verschoof van een technisch financieel proces geleid door specialisten naar een culturele opgave. 'We werden ons ervan bewust dat we met de stadsvernieuwing méér deden dan in technische of financiële termen alleen kon worden uitgedrukt. We waren bezig de stad drastisch te veranderen, en daarmee de cultuur van de stad en van de buurten en wijken. En, zo beseften we, als we dat toch doen, dan is het ook zaak om de stadsvernieuwing expliciet te benaderen als een culturele daad en een culturele opgave.' (Duivesteijn 1999). Duivesteijn wees op de beeldbepalende negatieve uitstraling van verpauperende wijken: 'Met name de slechte wijken rond de binnenstad waren jarenlang een bedreiging voor die binnenstad, waardoor de stad in z'n kern geraakt werd. De verpauperde wijken hadden daardoor een beeldbepalende, negatieve uitstraling op de hele stad.' (Duivesteijn 1999). De stadsvernieuwing als een culturele opgave is het scharnier in het proces van de vernieuwing van de bestaande stad en de vernieuwing van de stedelijke samenleving. Architectuur zou bewoners met verschillende achtergronden en uit alle hoeken van de wereld een gemeenschappelijkheid brengen. Na de aanloop van de campagne, tijdens het progressief college 1986-1989, verkleurden de stedelijk ensembles van grauwe stadsvernieuwing naar kleurrijke postmoderne architectuur verspreid door de stad. Architectuur werd een politieke factor en het Nieuw Haagse Centrum kreeg een stevige impuls.

Een belangrijk tweede motief voor Duivesteijn om deze campagne in te zetten was zijn geïsoleerde en gemankeerde positie binnen het door de VVD gedomineerde college tussen 1982 en 1986. Duivesteijns positie als wethouder ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing (1980-82), was teruggebracht tot alleen stadsvernieuwing (1982-1986), waarmee meteen een einde kwam aan zijn krachtdadige eerste twee jaar. Nu de weg voor verandering via de Dienst voor de Stadsontwikkeling voor Duivesteijn was afgesloten en in 1984 ook nog Grondzaken bij die dienst werd gevoegd, tot de Dienst SO|GZ, leek cultuur de enige vruchtbare weg die kon leiden tot verandering in de stad. De adjunct-directeur van het Gemeentemuseum Henk Overduin zag het museum als metafoor voor stadsvernieuwing en hekelde de geringe visuele kwaliteiten in de Haagse wijken. Hij herinnerde fijntjes aan de grote dagen van museumhervormer Van Gelder, die samen met Berlage tijdens het interbellum 'cultuur' uit de ivoren toren had gehaald en naar de gewone burgers had gebracht. Net zoals tijdens het interbellum zetten de sociaaldemocraten cultuur in als middel tot verheffing en binding van de bevolking.⁵⁵²

Het idee van een maakbare samenleving bereikte een hoogtepunt met deze campagne. In de inleiding van de brochure van de campagne benadrukte men dat de architectuur en de vormgeving (met kunst) konden bijdragen aan verbetering van het aanzien van de stadswijken. Veel buitenlandse architecten zouden worden

uitgenodigd om de door corporaties gedomineerde Haagse architectencultuur een injectie te geven met nieuwe ideeën. De foto's in de brochure waren suggestief en toonden vooral de stadsvernieuwingspraktijk op zijn slechtst: de schraalheid en armoede van de gevels in de Schilderswijk en het Schipperskwartier met hun superbouwblokken. Hoewel er tussen de superbouwblokken onderling een groot verschil van kwaliteit aanwezig was ging het hier om de stedelijke ensembles die in de jaren zeventig nog werden aanbeden door de gemeente en wethouder Nuis als de oplossing voor het bouwen-voor-de-buurt. Een stadsvernieuwingsstrategie die ook toen werd omarmd door de latere criticasters. Opvallend was de breedte van deze campagne met forumdiscussies, workshops, tentoonstellingen, fotowedstrijden (waarbij de schrijver van deze dissertatie de derde prijs behaalde), prijsvragen, een toneelstuk, een symposium, manifestaties, debatten en lezingen. Deelnemers waren: het Gemeentemuseum, de POS, de afdeling Voorlichting, Dienst SO|GZ, de afdeling Cultuur, de Berlage Stichting, het Museum voor Onderwijs, de Vrienden van Den Haag, het Gemeentearchief, het Haags Architecten Café (HaAC) en de Haagse federatie van Woningbouwcorporaties.⁵⁵³

Een van de workshops werd georganiseerd door Jan Brouwer van het Haags Architecten Café en kreeg veel belangstelling. Een aantal Europese architectuurgrootheden onderwezen daarbij aan architectuurstudenten het echte 'vak'. Aanwezig waren o.a.: Neave Brown uit Groot-Brittannië. François Deslaugiers uit Frankrijk, Sten Samuelson uit Zweden, Alvaro Siza uit Portugal en uit Nederland Carel Weeber en Max Boekholt. Veertig jonge architecten werkten aan negen locaties in stadsvernieuwingsgebieden en lieten een verfijnd stedenbouwkundig weefwerk zien van bestaande en nieuwe bebouwing.⁵⁵⁴

Naast deze workshop was er ook een essayprijsvraag stadsvernieuwing uitgeschreven. De jury met o.a. Ed Taverne en Joost Meuwissen kozen het essay van Arnold Reijndorp als winnaar. Het essay ging over de straat die terugveroverd diende te worden in de nieuwe samenleving. Maar Reijndorp was pessimistisch en twijfelde of men met het maakbaarheidsideaal met een top-down moraal van de wethouders en de architecten de straat wel kon terugveroveren: 'De moderne architectuurmodellen zijn ontwikkeld in het kader van de vernietiging van de straat. Dat maakt ze niet zo bruikbaar als het gaat om het terugveroveren van de straat. Laat de architectuur een onderzoek doen naar haar eigen vernietigingskracht. ... En dan bedoel ik net zo goed de no-nonsens van Weeber als het humanisme van Hertzberger, net zo goed de inspraakarchitectuur van Van Wijngaarden, als de openluchtshow van de Nieuwmarktbuurt.' (Reijndorp 1985). Het zou nog jaren duren voor men ging inzien hoe groot die vernietigingskracht van de architectuur was. Het mechanisme van sloop-nieuwbouw kwam langzaam weer in beweging met het wegebben van de crisis. Dat was nog allemaal voor de lokale verkiezingen van 1986.

553 *Plan*, nr.3/1985: 1-19

554 *Plan*, nr.11/1985

Het idee van een maakbare samenleving leidde ertoe dat Duivesteijn cum suis het karakter van één bepaalde wijk wilden versterken om de vele verschillende bewoners, met achtergronden van over de hele wereld, iets gemeenschappelijks te geven. Onder invloed van Carel Weeber (vanaf 1982 stedenbouwkundig coördinator voor het Spuikwartier) verlegde ook Duivesteijn begin jaren tachtig zijn focus van wonen met betaalbare huren naar het benadrukken van het karakter van afzonderlijke wijken. Het 'contextualisme' zoals de stedenbouwer en wethouder Van Otterloo van Volkshuisvesting (1982-1985) dat graag zag,⁵⁵⁵ Deze beweging was, volgens Van Otterloo, geboren uit verzet tegen de sloop en de saneringen die gepaard gingen met het beleid van cityvorming in de jaren zestig en zeventig. De afkeer hiervan verenigde de burgers van Den Haag en sterkte dezen in de opvatting hoe het wel moest. Hun aversie richtte zich tegen de saneringen en sloop van de oude wijken, de grauwe flats en kantoren die in de oude stad verzezen, en tegen de bloemkoolwijken die ver buiten de stad werden gebouwd.⁵⁵⁶ Dat is de grote lijn, de taaie onderstroom, die tot voorbij het millennium zou duren volgens Van Otterloo; hij noemde het 'contextualisme'. Elke wijk had zijn eigen karakter dat historisch was gevormd, en dat moest worden versterkt. Architectuur stond in functie van de wijk. Van Otterloo, die gecharmeerd was van Bofill, achtte zijn architectuur minder geschikt voor de Schilderswijk. In de Schilderswijk kwamen wel Alvaro Siza, die al wonderen had verricht in de stedelijke vernieuwing in Porto en Berlijn, en Charles Vandenhove die de Stationsbuurt de sfeer van het Quartier Latin mee wilde geven. Vandenhove genoot een grote populariteit bij bewoners en hij werd daarom door hen uitgenodigd volgens de Haagse journalist Postmaa.⁵⁵⁷

Het Woningbouwfestival van Koolhaas en Christiaanse pakte het karakter van de nieuwe wijken op; Bofill paste beter bij de chique sfeer van het De Monchyplein; Siza, Coenen en Vandenhoven beter in de Schilderswijk. Het contextualisme begon met de strijd om het behoud van het Kurhaus begin jaren zeventig, maar vond pas meer dan tien jaar later zijn weg in het gemeentebeleid en bij de heersende architectenbureaus. Het stelde voor elke buurt en wijk de eigenheid van de architectuur vast, niet om deze blind na te volgen maar om bij een nieuwe opgave bewustwording van de omgeving te stimuleren.⁵⁵⁸ De historische continuïteit van de staddelen, waarbij oude en nieuwe architectuur de wijk versterken, ontwikkelde zich en vond in de *De Haagse Welstandsnota* (2004) een bekroning van de Haagse variant van de maakbare samenleving.

-
- 555 Duivesteijn & Feddes 1994: 32
Interview met Casper Postmaa (02-11-2010) door Oorschot;
Interview met Gerard van Otterloo (09-11-2010) door Oorschot
Interview met Peter Drijver (06-12-2010) door Oorschot
- 556 Interview met Gerard van Otterloo (09-11-2010) door Oorschot
- 557 Interview met Casper Postmaa (02-11-2010) door Oorschot
- 558 Interview met Thijs Bosma, samensteller welstandsnota (04-11-2010) door Oorschot

Duivesteijn wilde ook de hegemonie tussen corporaties en gevestigde architecten openbreken om zo verscheidenheid in de architectuur en de wijken meer kans te geven. Deze corporatiearchitecten werden verantwoordelijk gehouden voor de truttigheid, waar Komrij zo wrang over schreef in *Het Boze Oog*. Rivaliteit was daarbij een belangrijk middel om de architecten te prikkelen. Duivesteijn betoogde hierover: 'Tegenover het *laisser-faire* beleid wilde ik geen gemeentelijk dirigisme plaatsen, maar een juiste mate van rivaliteit tussen publieke en particuliere belangen', en de door Duivesteijn geciteerde Leonardo Benevolo schreef in *De Europese stad*: 'Waar het om gaat is dat beide zodanig geïntegreerd worden dat hun beider kenmerken, coördinatie en spontaniteit, behouden blijven.' (Duivesteijn & Feddes 1994: 40). Nederlandse architecten waren gewoonlijk half in dienst bij corporaties en de wethouder had daar nauwelijks invloed op, al lag dat anders bij de generatie jonge werkeloze architecten. Maar Duivesteijn wilde ook architecten van status van buiten de landsgrenzen naar Den Haag halen om zo de taaie belangen en het protectionisme van de ijzeren driehoek corporatie-architect-aannemer te doorbreken. Tevens werd een gezonde concurrentie tussen ontwikkelaars gestimuleerd door het uitschrijven van prijsvragen. Bij de stadhuisprijsvraag moesten de ontwikkelaars de architectenkeuze nog wel ter goedkeuring voorleggen aan de gemeente. Over deze architectenkeuze zei Duivesteijn: 'Ons belangrijkste criterium was daarbij dat de architecten een uitgesproken architectuuropvatting voorstonden zodat ze sterk genoeg waren om zich in een volgende fase tegen ontkleding te verzetten: een goede architect als waarborg voor kwaliteitsbehoud.' (Duivesteijn & Feddes 1994: 67).

Volgens velen bouwde men na 1985 een kakofonie van architectuur zonder een gemeenschappelijke noemer. De stelling dat architectuur van toevalligheden aan elkaar hangt lijkt hiermee te rechtvaardigen, maar was dat erg? Sloot deze heterogene architectuur niet voortreffelijk aan bij de lange traditie van verscheidenheid in Den Haag, de eigenheid van de buurten en wijken, de context? Was er juist geen homogeniteit in deze verscheidenheid? De heterogeniteit van de architectuur in de periode 1985 tot 1990 was bij uitstek een stedelijke architectuur zoals Jane Jacobs zo warm aanbevolen had. De idealen van verheffing en binding van bewoners in de Compacte Stad kristalliseerden langzaam uit op de vele bouwplaatsen. Deze culturele en architectonische opgave voor transformatie van de stadswijken kon het stuifzand van de verschillende identiteiten van stadsbewoners uit alle hoeken van de wereld in een nieuwe en gemeenschappelijke richting laten waaien. Dat was het belang van de Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit in 1985.

De idealen van het progressief programcollege 1986-89 ⁵⁵⁹

In 1986 vond er tijdens de lokale verkiezingen een aardverschuiving plaats die leek op die van 1970 (14 zetels) en 1974 (18 zetels). De PvdA werd met 18 zetels in de raad verreweg de meest dominante partij. Maar deze grote fractie met vele nieuwkomers werd meteen ook de onbestuurbaarste en instabielste fractie van de raad en drie jaar later zou de PvdA dan ook bezwijken onder zijn eigen dynamiek als gevolg van het conflict over het stadhuis tussen de wethouders Duivesteijn en Van Otterloo. In deze drie jaar van 'Sturm und Drang' gebeurde echter zoveel dat men ver in het nieuwe millennium nog aan het werk was met de plannen uit deze periode. De winst van de lokale linkse en centrumlinkse partijen in Den Haag werd mede teweeggebracht door de grote bezuinigingen en privatiseringsoperaties van het Kabinet-Lubbers I (VVD, CDA), door maatschappelijke discussies over herstructurering van het hoger onderwijs, kernenergie, kruisraketten (1983-85) en, als klap op de vuurpijl, door de kernramp in Tsjernobyl (april 1986). In mei 1986 vonden ook de landelijke verkiezingen plaats, waarbij het CDA en de VVD vooral door de stem van het platteland het kabinet-Lubbers II mochten gaan vormen. Op nationale schaal leek het platteland weer eens te beslissen over de steden, echter bij de lokale verkiezingen keerde de wal het schip. Na de grote lokale verkiezingswinst van de PvdA werd een progressief programcollege gevormd tussen PvdA, D66 en Links Den Haag. 'Het linkse college bestond voornamelijk uit dertigers die gedurende de protestjaren zeventig langs de zijlijn van de politiek stonden (Duivesteijn & Feddes 1994: 42). Hoewel de meeste wethouders in de jaren zeventig in de raad zaten en zeer actief waren in allerlei organisaties. De progressieve wethouder Fré Vooy-Bosma (1926) was zelfs voor een veteraan behoorlijk op leeftijd. Dat college kreeg stevig steun van de nieuwe burgemeester Havermans en de gemeentesecretaris Van Beuzekom. De Kampagne Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit kon nu in zijn volle omvang worden uitgevoerd. Ontwikkelingen in de stad namen een hoge vlucht. Na de jaren van lethargie, stuurloosheid en gekibbel in de raad ontstond een krachtige onderstroom waarover consensus was tussen bestuurders, bewoners, bedrijven en instellingen in Den Haag, een onderstroom met alle kenmerken van wat men later het New Urbanism zou gaan noemen. Nog tijdens de coalitievorming (de retraite) in Kijkduin, besloot men de plannen voor het nieuwe stadhuis te stoppen en de locatie ervan naar het Spui te verplaatsen, in het hart van Den Haag, tussen het zand en het veen. Opvallend was dat in het progressief college elke wethouder zijn eigen projecten mocht trekken. Constant Martini boog zich over de

Laakhavens en Scheveningen haven, Gerard van Otterloo nam het Woningbouwfestival, Adri Duivesteijn deed het Stadhuis en de overbouwning van de Utrechtsebaan en René Vlaanderen deed de herinrichting van de binnenstad met *De Kern Gezond*. Opeens had Den Haag veel wethouders die zich met de transformaties in de stad bezighielden, met de bestaande stad als bindende structuur. Bij al deze plannen werd gebruik gemaakt van de ruilverkavelingsstrategie uit de jaren 1980-83, waar Duivesteijn als wethouder handigheid in had gekregen. Klaarblijkelijk was dat de succesvolste strategie om in de bestaande stad transformaties door te voeren zonder budget. De volgende stedelijk ensembles werden in de steigers gezet.

Ten eerste waren daar de drie stedelijk ensembles en eerste successen van Duivesteijn en het POS, waarbij de idealen van Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit werden vormgegeven: de Katerstraat van Atelier PRO (1983-1986), Punt en Komma van Alvaro Siza (1984-1988), en het Pander woon- en werkcomplex, een renovatie van Scala (1984-1990). Deze projecten waren al eerder gestart, maar werden als de 'ideale projecten' steeds weer gepresenteerd door de jonge politici van de generatie van '74. Ten tweede kreeg Den Haag eindelijk één stadscentrum aan het Spui, waar stedelijk bestuur en cultuur bij elkaar werden gebracht in het plan van Weeber uit 1980.⁵⁶⁰ Misschien was dit wel de belangrijkste beslissing van het progressieve college. De stad won daardoor aan status: haar architectuur verscheen in tijdschriften over de hele wereld en werd het brandpunt van discussies die maandenlang woedden in de media. Den Haag was de stad met het zevende hart, betoogden Duivesteijn en Feddes (1994: 25). Dat was vooral door toedoen (of juist niets doen) van de lokale politiek: '... [alsof] de gemeenteraad liever niet besloot dan wel. Als er een besluit was genomen schrokken politici van hun daadkracht.' (Duivesteijn & Feddes 1994: 26). De verdeeldheid in de raad speelde een rol bij de vraag waar het stadhuis moest komen. Op het zand of in het veen? De Spuilocatie werd afgeschilderd als een achterbuurt. Deftige instituten zoals Pulchri Studio, de geschiedkundige Vereniging Die Haghe en de plaatselijke afdeling van de BNA waren allemaal voor het Alexanderveld, een waardig stadsgedeelte volgens K.P.C. de Bazel (Duivesteijn & Feddes 1994: 27). Nog nooit waaide het Haagse stof zo hoog op bij het conflict over de prijsvraag voor het stadshuis en iedereen in Europa wist nu waar Den Haag lag.⁵⁶¹

-
- 560 Het stadhuis aan het Spui was een oud idee van wethouder Lely uit 1909, het college ging hiermee in 1910 akkoord. Lindo werkte echter, op basis van Berlages Uitbreidingsplan, aan een stadhuis aan het Alexanderveld. De raad ging daar in 1911 mee akkoord. Echter defensie wenste niet te vertrekken. In 1918 werd opnieuw besloten het stadhuis aan het Spui te bouwen. In 1924 besloot men dat het op het Alexanderveld moest komen en in 1926 werd definitief afgesproken dat het niet aan het Spui zou komen. In 1929 kon de raad kiezen weer tussen het Spui en de Groenmarkt, vervolgens koos men voor het Alexanderveld. Pas in 1935 had men een ontwerp gekozen en na de oorlog in 1947 begon men met de bouw van het stadhuis. De raad zelf en het bestuur zaten niet in het stadhuis en hadden altijd wel één vaste plek: aan de Javastraat uitkijkend over de as Alexanderstraat-Plein 1818-Parkstraat naar het Voorhout.
- 561 Hoewel het stof van de prijsvragen rond het Vredespaleis en de Tweede Kamer der Staten Generaal nog altijd aan het neerduwelen was.

Ten derde kwamen door de verplaatsing van het stadhuis veel belangrijke locaties vrij waar voorheen gemeentekantoren stonden. Daar verrezen in de jaren negentig tal van nieuwe stedelijk ensembles: het De Monchylein van Ricardo Bofill, het Zieken in de Stationsbuurt van Charles Vandenhove; en het stadshart rond de Groenmarkt en de Drie Hoekjes van John Outram Associates (de Snoeptrommel), Gunnar Daan (Casa Uccellini) en Vera Yanovshtchinsky (Verbouwing van de Drie Hoekjes met uitbreiding en restauratie van het Berlagekantoor).

Ten vierde werd de bestaande stedelijke ruimte in de stad flink aangepakt na studies in de nota's *Hart voor Den Haag* (1987) en *De Kern Gezond* (1988). Met deze laatste nota zette de auteur en landschapsarchitect Alle Hosper (1943-1997) een nieuwe trend in waarbij de herwaardering van de openbare ruimten in Nederlandse steden op de agenda kwam te staan. Men besloot o.a. het verkeer uit de binnenstad te halen en deze op een aantrekkelijke manier in te richten. Ook het openbaar vervoer werd van de Grote Marktstraat gehaald door het besluit tot de tramtunnel die werd ontworpen door Office of Metropolitan Architecture (OMA). Sindsdien zijn de binnenstad en het winkelarsenaal flink opgebloeid en is de leefomgeving voor bewoners en bezoekers behoorlijk verbeterd. Het succes van de Grote Marktstraat in het nieuwe millennium is grotendeels aan de visie die in deze nota's werden geschetst en verwoord te danken.

Ten vijfde begon het Den Haag Nieuw Centrum tussen winkelcentrum Babylon en de Nieuwe Kerk vorm te krijgen. Het stedenbouwkundig plan van Weeber uit 1980 kreeg hoogte door de 'Needle Strategy' van Rob Krier in het plan voor het BANK-gebied (1988). Uitgangspunt voor de omgeving zou worden de stedelijke onderbouw van 20 à 25 meter zoals die in het centrum aanwezig is. Torens en andere hoogteaccenten zouden daar bovenuit steken. Veel ministeries zouden terugverhuizen naar Den Haag en zich nestelen in het nieuwe centrum nabij het Centraal Station. De Resident, het stedelijk ensemble van Krier dat hieruit volgde, zou gezichtsbepalend worden voor de jaren negentig. Cultuur en bestuur vonden elkaar aan het Spui; de droom van de Haagse oud-wethouder Lely kwam uit. Ten zesde verrezen in de negentiende-eeuwse wijken (voor een deel op lege gekomen terreinen waar gemeentekantoren stonden) grote stedelijk ensembles met een uitgesproken beeld vol historische verwijzingen: het Stedenbouwkundig Architectonisch Plan (SAP) Vaillantlaan van Jo Coenen (1988-1992), het Quartier Latin in de Stationsbuurt door Charles Vandenhove (1987-1998), het Burgemeester De Monchylein van Ricardo Bofill (1986-1989) en de stedenbouwkundige strategie voor het BANK-gebied door Rob Krier (1988) dat later zou worden gebouwd als De Resident. Ten zevende koos Van Otterloo welbewust voor het Office of Metropolitan Architecture (OMA) om de vernieuwing en herstructurering van de naoorlogse wijken op een gedifferentieerde manier en met een grote verscheidenheid aan woningtypen vorm te geven met het Woningbouwfestival. Kees Christiaanse van dat bureau nam de uitvoering ter hand en nam het project mee toen hij een eigen bureau begon. Ten achtste werden oude industriegebieden van Den Haag geherstructureerd. Zo veranderden de Laakhavens door de Haagse Hogeschool in een kenniscentrum, terwijl het Slachthuisterrein en het Groothandelsmarktterrein getransformeerd werden tot woonwijken.

Met al deze gebouwen en stedelijke ruimten kreeg Den Haag het uitgesproken gezicht zoals dat met de Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit (1985) was beoogd. Tot in het nieuwe millennium zou er gebouwd worden aan deze kleur- en vormrijke beeldbepalende stedelijk ensembles van het Haags New Urbanism.



Figuur 142

Kennishub Laakhavens in aanbouw rond 1998 met de Haagse Hogeschool van atelier PRO, op de voorgrond het ensemble van Geurst & Schulze architecten en rechtsboven het kantoor gebouw van KCAP, de auteur was werkzaam als architect aan beide gebouw ensembles, foto is genomen door de aannemer van de torens uit zijn vliegtuig.

De sterke arm van het progressief college

Kwaliteit moet je afdwingen, moet het progressief college hebben gedacht. De Haagse welstandscommissie werd de sterke arm van Duivesteijn, die de uitvoering van alle projecten begeleidde. De greep van de politiek op de stedelijke ontwikkeling en op de dienst SO|GZ werd door het progressief college versterkt door de taken van deze welstand uit te breiden. In de toekomst zou de welstandscommissie de kwaliteit van alle door de dienst SO|GZ opgestelde stedenbouwkundige randvoorwaarden aan een kritische toets onderwerpen, wat betekende dat ze naast de bebouwing die ze gewoonlijk beoordeelde, de gehele stedelijk ensembles aan een zeer kritisch oordeel onderwierp. Duivesteijn had al bij zijn aantreden in 1980 een aantal veranderingen aangebracht in de welstand. Er verscheen een *Nota Welstandstoezicht* (1981), de

welstandsvergaderingen werden openbaar en ook werd de welstand uitgebreid met een stedenbouwer en een burgerlid. In 1987 werd Theo Bosch door Duivesteijn geïnstalleerd als welstandsvoorzitter en hij stelde een commissie samen (Teunissen 2010). In wisselende samenstelling zaten daar tussen 1986 en 1994 de volgende architecten in: Jan Brouwer, Paul Bontenbal, Rainer Bullhorst, Job Roos, Paul de Ley, Miel Karthaus, Leon Thier, Jos Westra en Vera Yanovshtchinsky; voor monumentenzorg Hennie Brouwer; de stedenbouwer Ben Eerhart; de landschapsarchitect Alle Hosper; en de architectuurcriticus Chris Rehorst. Zij waren grotendeels Haagse getrouwen van de bestuurders van de generatie van '74. Het actieve welstandsbeleid kreeg vorm in een nieuwe nota *Welstand en Stadsbeeld* (1989). Deze leidde tot de Welstandsverordening (1991). De nota stelt dat: 'Het stadsbeeld wordt bepaald door de stedenbouwkundige opzet, door oude en nieuwe gebouwen, door profielen en inrichting van straten en pleinen, door groenvoorzieningen en straatmeubilair. Bebouwing en openbare ruimte zijn voor het stadsbeeld twee gelijkwaardige elementen die elkaar wederzijds beïnvloeden en gezamenlijk het aanzien van de stad bepalen. De gebouwen vormen als het ware de wanden van de openbare ruimte, de stedenbouw, haar structuur, en de inrichting met straatmeubilair en groenvoorziening haar comfort.' (*Welstand en Stadsbeeld* 1989). Deze nota was een weerslag van een praktijk die sinds Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit gaande was en die elk jaar werd aangescherpt. Samenhang en kwaliteit waren de pijlers. Een goede vormgeving en afstemming geven meerwaarde aan het beeld van de stad en verhogen de kwaliteit van het stedelijk leven, aldus de nota *Welstand en Stadsbeeld*.

Een speciale rol was weggelegd voor supervisors. Architecten van betekenis zoals Siza, Rossi, Krier, Bofill en Coenen werden aangesteld als supervisor en jonge Haagse architecten werden betrokken bij de uitvoering. Men hoopte dat deze architecten zo de internationale architectonische ontwikkelingen mee zouden krijgen en hun oudere collega's, die vaak aan de leiband van de corporatie liepen, zouden opvolgen. De supervisor van een stedelijk ensemble begeleidde, coördineerde en beoordeelde het werk van de verschillende architecten en adviseerde de welstand. Vaak was er een 'beeldkwaliteitsplan' of een 'visie', door de welstand getoetst, waarmee de architecten aan het werk gingen. Tijdens workshops en besprekingen werden de plannen verfijnd en op elkaar afgestemd. Deze manier van werken bracht samenhang tussen de verschillende ontwerpen waardoor de stedelijke ensembles hun eigen karakter kregen. Beginnende Haagse bureaus kregen zo ook een soort aanvullende 'architectuuropvoeding' in het New Urbanism.

Soms verloren de architecten de oorspronkelijke doelstellingen uit het oog, zoals de Haagse architect en Dooievaar-veteraan Jan Ledderhof fijntjes verwoordde: 'Bij stadsvernieuwing is het, denk ik, belangrijk de structuur en het binnenstads-eigene zo mogelijk in stand te houden.... Het aardige van een binnenstad is dat er dingen van verschillende leeftijd staan. Wij zouden er veel meer naar moeten streven te behouden wat mogelijk is. En vooral dat te behouden dat beeldbepalend is voor de wijk (stad). Op die manier ervaar je dat de wijk (stad) een historie heeft.' (*Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit* 1985: 10,11).

Ook Albert Ravestein, projectmanager van de Dienst SO|GZ die zich met de Vaillantlaan bezighield, omschreef de dilemma's en keuzes in het grootste stadsvernieuingsgebied van Europa in een paragraaf met de titel: Een nieuwe wijk, een nieuwe samenleving? Met 'nieuwe samenleving' refereerde hij vermoedelijk aan de uitspraken van wethouder Duivesteijn bij zijn Kampagne: 'Op het moment van schrijven, eind 1995, is de vernieuwing van de Schilderswijk al zo'n twintig jaar aan de gang. Een hele generatie mensen is opgegroeid in een situatie van afbraak en opbouw, tienduizenden mensen zijn verhuisd en de bevolkingssamenstelling van de wijk is compleet veranderd, van een typisch Haagse 'dorpse' volksbuurt naar een multiculturele grote stadswijk. De vernieuwing van de Schilderswijk is altijd aangepakt met het idee de samenleving te kunnen vernieuwen en verbeteren door aanvankelijk vooral nieuwe huizen, maar naderhand ook nieuwe parken, scholen, winkels, buurthuizen en nu zelfs nieuwe moskeeën te bouwen. Niet elke bestuurder, ambtenaar of ontwerper heeft even doelbewust gedacht met zijn of haar ontwerp de maatschappij te kunnen veranderen, maar bij de vernieuwing van de wijk heeft altijd heel nadrukkelijk het verbeteren van het levenspeil van haar bewoners op de voorgrond gestaan. Daarbij is het vaak moeilijk geweest om te bepalen wat de behoeften van die grote groep allochtone bewoners was. Moesten ze wel of juist niet integreren? Moesten ze worden gespreid of niet? Moest aandacht aan hun specifieke wooncultuur worden gegeven of niet? Er zijn veel oplossingen uitgetoet in de wijk. De architecten van de 'lappendeken' (Van Wijngaarden, Klunder, De Jonge, Van Schagen) dachten er het beste aan te doen te tekenen wat de bewoners graag wensten en Siza wilde voor alle bevolkingsgroepen bruikbare woningtypen ontwerpen. De vernieuwing van de Vaillantlaan beoogt een steentje bij te dragen aan de verbetering van de kwaliteit van het leven in de Schilderswijk. Niet bewust ontworpen om een haast vanzelfsprekende stedelijkheid te scheppen die bij alle geleidingen van de bevolking aanslaat en het verbrokkelde beeld van de wijk herstelt.' (Ravestein 1996c: 17, 19).

Ook Bram Harkes, ambtenaar en socioloog, voorzitter van de POS die 'stadsvernieuwing nieuwe stijl' zo voortvarend ter hand nam, betoogde: 'De Cultuur van de buurt. Hoe gaan de mensen om met hun door stadsvernieuwing totaal veranderde woonomgeving? En vooral: hoe gaan ze daar in om met elkaar? [...] Met de Kampagne willen we het bouwen koppelen aan de sociale kant van de stadsvernieuwing. [...] En in bouwteams krijgt de techniek alle aandacht. Aan denken aan de buurt als geheel komt men niet toe. De buurt als een eenheid zien. Denken over welke vormen er moeten komen voor welke bewoners. Denken aan de buurtcultuur. Cultuur in de vormgeving, maar ook cultuur in de zin van normen en waarden van buurtbewoners.' (*Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit*, 1985: 18).

Ook Duivesteijn benadrukte de koppeling tussen buurt en identiteit en zei: 'Een voorbeeld. Architect Reijenga heeft drie projecten gehad in drie buurten. Heel verschillende buurten, echt drie verschillende culturen. En wat zie je dan? Het blijkt één en hetzelfde plan te zijn! Routinewerk. Voortdurend zie je dat er oplossingen komen waarvan je je afvraagt of ze 'n nieuwe samenleving helpen vormen. Wel dragen ze bij aan het afknijpen van bewonersculturen.' (*Plan*, nr.3/1985: 2). De leeggelopen

negentiende-eeuwse stad was herbevolkt door voornamelijk immigranten uit verschillende hoeken van de wereld, waardoor gemeenschapszin in de buurt of wijk ontbrak; versterking van de identiteit van de buurt kon daar verbetering in brengen. Ledderhof, Harkes en Duivesteijn klonken daarom een geografische eenheid zoals een buurt of een wijk vast aan één identiteit. Men wist wel dat er mensen met verschillende achtergronden in de buurt woonden, maar men meende dat één sterke en overtuigende architectuur op buurtniveau samenhang kon brengen tussen al deze verschillende groepen.

In het jaar 1987 ging de Berlagevlag niet naar een architect maar naar een wethouder: Adri Duivesteijn. Op de vraag van een interviewer: 'Wat is de constante?', antwoordde Duivesteijn dat de 'identiteit' van de buurten versterkt diende te worden door verbijzondering van hun karakteristieken. 'Steden zijn herkenbaar aan het materiaal dat ze gebruiken, of de vorm waarin ze zich laten zien. De constante factor is al die buurten een eigen identiteit geven,' (*Architectuurplatform Den Haag '87*, 1987: 4). De sterke arm van het progressief college: de Dienst SO|GZ, het POS, de welstand, de supervisors en de loyale jonge architecten bedachten een krachtige identiteit die samenhang bracht in de wijken, hoewel velen betwijfelden of een bepaalde architectuur wel in een specifieke wijk thuishoorde.

Den Haag krijgt één nieuw centrum

Dat alle belangrijke gebouwen voor bestuur en cultuur op het 'zand' lagen, was voor sociaaldemocraten een grote ergernis (Duivesteijn & Feddes 1994; Taverne 2008). In 1980 was al een aanvang gemaakt met het nieuwe centrum. Nauwgezet werd het stedenbouwkundig plan van Weeber uitgevoerd en door hem als supervisor begeleid. In 1986 was het hele gebied een grote bouwput waar men werkte aan een stedelijk ensemble van formaat, men sprak toen nog van een Cultuur Forum.⁵⁶² Nog voor de verkiezingen begon Duivesteijn aan een voorzichtige verkenning. Op 16 mei 1985 sprak hij Bart Joon, hoofd secretarieafdeling Openbare Werken, Verkeer en Vervoer, en Henk van den Berg van de technische uitvoering bij gemeentewerken. Beiden waren betrokken bij het plan van Ellerman voor het stadhuis aan het Burgemeester De Monchyplein. Van den Berg brandde echter los, aldus Duivesteijn: 'Waarom zou je je met kleine wijzigingen van het stadhuis bezighouden? Er is nog zoveel te doen in de stad! Neem nou het Spui!' Volgens Duivesteijn maakte hij de ene schets na de andere van het kruispunt Grote Marktstraat – Spui. Een verhoogd plein, een tunnel, een nieuwe invulling van de Lummus-kavel, waar het stadhuis uiteindelijk zou komen. Ook de locatie van het Margetheater (later: Theater aan het Spui en Filmhuis) was in het geding. Dit zou eigenlijk achter de Koninklijke Schouwburg komen, maar de kredietverstrekking

562

Het stedelijk ensemble rond het Spui en Turfmark bestond uit: Dr. Anton Philipszaal voor het Residentie Orkest (1984/87, Van Mourik Vermeulen architecten), Nederlands Danstheater (1984/87, Office for Metropolitan Architecture), Hotel Pullman (1986/87, Weeber), De Zwarte Madonna (1982/85-2007, Weeber), Theater aan het Spui (1986/93, Hertzberger)

was nog niet goedgekeurd. Naast de Nieuwe Kerk lag het Achilles-terrein aan het Spui. Duivesteijn vond dat het theater ook aan het Spui moest komen, net zoals hij het Danstheater van Scheveningen naar het Spui had gekregen. Door alle culturele en bestuurlijke activiteiten aan het Spui te concentreren in plaats van uiteen te leggen werden de stedelijke functies versterkt. Volgens supervisor Weeber was dat een erg goed idee. Net voor de verkiezingen in 1986 werd dat idee van concentratie van culturele functies nog tegengehouden door de rechtse meerderheid, maar drie weken later sprak de nieuwe raad zich er positief over uit. Alle progressieve partijen waren voor en de oppositie was tegen. Met de beslissing om ook het stadhuis daar een plek te geven werd het cultuurcentrum opgewaardeerd tot één duidelijk en herkenbaar centrum tussen het Spui en het Centraal Station. Er kwam een eind aan jaren van onduidelijkheid met meerdere centra, zoals Scheveningen en het Congrescentrum. Het Haagse bestuurlijke en culturele centrum dat op het zand lag, verschoof definitief naar het veen.⁵⁶³

Een van de belangrijkste ideeën ontstond tijdens een retraite in april bij de coalitie besprekingen in een dependance Zeehaghe van hotel Atlantic. Er waren grote problemen om de begroting sluitend te krijgen en een bezuinigingsoperatie stond voor de deur. Een van de problemen van Den Haag was de kostbare grondposities van het Spuigebied. Al jaren lag dat daar te verpauperen na de mislukte ambities met cityvorming. Omdat er steeds rente bij geboekt moest worden liep de grondprijs alleen maar op van dat stuk woestijn. Tijdens een middagschorsing wandelde Duivesteijn, Martini en Van Otterloo over de Kijkduinse boulevard. Volgens Martini riep de stedenbouwer Van Otterloo dat het stadhuis naar het Spui moest. Martini vond dat een raar idee, immers het bouwplan en de aanbesteding van Ellerman aan het De Monchyplein was al door de raad goedgekeurd. Duivesteijn vroeg aan Van Otterloo of hij dat echt meende, verontschuldigde zich en ging peinzend op een van de lege terrasstoelen zitten nadenken. Tijdens de gesprekken die middag kwam Duivesteijn later binnen, hij had contact gezocht met enkele adviseurs van de ambtelijke dienst. Die middag werd het idee gebracht door Van Otterloo en Duivesteijn om het stadhuis te

563

Het oude stadhuis aan het Burgemeester De Monchyplein zou worden uitgebreid naar een ontwerp van Ellerman. Sinds 1981 werkte hij aan zijn nieuwe ontwerp dat kort voor de verkiezing door de gemeenteraad was aangenomen. Een openbare aanbesteding en vrije concurrentie wilde de liberale wethouder Nyquist omzeilen, door direct met een combinatie van de Hollandsche Beton Maatschappij (HBM) en de Haagse Bouwonderneming (HABO) in zee te gaan. Die hadden de uitvoeringsplannen al gereed. (Duivesteijn, Feddes, 1994)

verplaatsen naar het Spui, aldus Martini.⁵⁶⁴ Duivesteijn hierover: 'De gedachte liet me echter niet los dat met het RO/NDT, het theatercentrum, het stadhuis en de bibliotheek een cultuurplein kon ontstaan als nieuw hart van de stad.' (Duivesteijn & Feddes 1994: 18). Hoewel het idee over het centrum van Den Haag al in de lucht hing in kringen van stedenbouwers en architecten.⁵⁶⁵ Iedereen van het progressief programcollege was enthousiast. Eindelijk een uitweg uit de jaren van crisis. Eindelijk was er politieke moed die grote gevolgen zou gaan krijgen voor het bouwen binnen de bestaande stad omdat er veel nieuwe bouwkvavels weer vrij kwamen door de concentratie van de stedelijke diensten aan het Spui. De belangrijkste bouwsteen van de Compacte Stad.

Bij de Haagse bevolking stond de bouw van het stadskantoor niet in de belangstelling, want het was tot dusver geen representatief gebouw in het midden van de stad, maar slechts een kantoor zoals zoveel kantoren. Duivesteijn echter betoogde: 'Er was nauwelijks gesproken over de plaats van 'de gemeente' in de gemeente, over de representatie van democratische waarden, over de principieel openbare functie van een stadhuis.' (Duivesteijn & Feddes 1994:13) 'In plaats van een stadhuis waarop Den Haag trots kon zijn, zou de stad een gebouw krijgen waarvoor 'de Haagse gemeenschap zich in de toekomst niet hoeft te schamen', zo was in de raadsvergadering van 30 september 1985 opgemerkt (Duivesteijn & Feddes 1994: 14). Duivesteijn vond ook dat: 'De overheid als opdrachtgever met een voorbeeldfunctie – Binnenstad en de kwaliteit genereren investeringen, culturele ontwikkelingen – Promotie, geheel gratis: trekt sowieso bezoekers, zie vele architectuurreizen, maar meer nog kan bij voldoende allure herkenningspunt ontstaan zoals Opera voor Sydney, zoals Martinatoren voor Groningen, zoals Paleis op de Dam in Amsterdam, zoals Euromast in Rotterdam.' (Duivesteijn & Feddes 1994: 85). Kortom geen alledaags stadskantoor maar een gebouw dat de stad een gezicht zou geven.

Voor de prijsvraag selecteerde men zes deelnemende ontwikkelaars: twee projectontwikkelaars, MAB en Multi Vastgoed; twee ontwikkelaar-bouwers, Wilma

-
- 564 Tijdens de retraite schreef Duivesteijn zijn ideeën hierover op papier. 1 - Er komt een denkpaauze van zes maanden, de uitwerking van plan-Elleman wordt stilgelegd. 2 - Aan Wilma, MAB en HBG wordt gevraagd om binnen drie maanden een schetsplan en begroting te leveren dat uitgaat van de volgende punten: a - Bouw van een nieuw stadhuis, bibliotheek, parkeergarage en commerciële verzorgingsfuncties op de plek Spui, Turfmarkt en Kalvermarkt. Er zijn géén stedenbouwkundige beperkingen! b- Voor de bouw is maximaal beschikbaar 180 miljoen inclusief btw bouwkrediet, ongeveer 35 miljoen bibliotheek-bouwkrediet, 2 miljoen VAB-gelden voor parkeergarages. Voor grondkosten is maximaal 33 miljoen beschikbaar. c- De projectontwikkelaar is verantwoordelijk voor de verplaatsing van Lummus en Hulshoff. d- Een plan voor minimaal 1000 woningen voor de Burgemeester de Monchyplein-locatie. Met een globale prijsdifferentiatie van 60% woningwet, 30% premie en 10% vrije sector, te realiseren binnen deze raadsperiode! e- Gedacht wordt aan de keuze van de volgende architecten: Ellerman, Van Benthem en Crouwel, Brouwer, Rosdorff en ... f- De plannen worden alle eigendom van de gemeente. De aangeschreven bouwmaatschappijen zullen bij de onderhandse aanbesteding worden betrokken.(Duivesteijn, Feddes, 1994: 19). Van Otterloo en Martini gaven aan dat het om een totaal bedrag van 325 miljoen gulden zou gaan.
- 565 Aan de TU Delft werden als tal van projecten gedaan bij o.a. Rein Geurtsen waar dit thema centraal stond begin jaren tachtig. Wellicht speelde ook Niek de Boer hierin een niet onbelangrijke rol als hoogleraar stedenbouw in Delft.

Vastgoed en Hollandse Beton Groep (HBG) met haar werkmaatschappij MABON; en twee gelegenheidscombinaties, Haags Projecten Consortium (HPC) met daarin Ballast Nedam, BAM en Volker Stevin en Ontwikkelingscombinatie Stadhuis Bibliotheek Den Haag (OCS) met daarin Brederode, Nelissen Van Egteren / Nevanco en IBC. MAB contracteerde de architect Norman Foster, die volgens Duivesteijn en Van Otterloo een grote kanshebber was (Duivesteijn & Feddes 1994: 80). Multi Vastgoed kwam met James Stirling, ook een favoriet bij de wethouders. Wilma kwam met Helmut Jahn. Duivesteijn was nogal gecharmeerd van zijn State-of-Illinoisgebouw in Chicago, een provinciehuis met internationale allure en een ruim atrium. HPV presenteerde Sabot et Jullien. Mabon kwam met de enige Nederlandse architect Hans Boot. OCS kwam met Richard Meier. Via een omweg was deze door Duivesteijns compaan Joop ten Velden aangetrokken. Foster (en ook MAB) en Stirling trokken zich terug. Multi Vastgoed wilde de traditionele kantorenbouwer ZZOP of Moshé Zwarts contracteren, maar dat werd afgewezen door Duivesteijn. Jo Coenen of Rem Koolhaas werd door Duivesteijn voorgesteld. Coenen wilde niet vanwege het tekort aan tijd. Uiteindelijk deden er vijf architecten mee: Boot, Koolhaas, Jahn, Meier en Sabot et Jullien. Over de jury zei Duivesteijn dat deze nadrukkelijk geen jury was maar een beoordelingscommissie. Dat de wethouders weinig kijk hadden op de Nederlandse architectuur en de discussies die er gaande waren bleek wel uit de keus voor Aldo van Eyck als jurylid.⁵⁶⁶ Uiteindelijk koos de raad in een raadsvergadering Richard Meier in plaats van Rem Koolhaas die door de beoordelingscommissie was aangewezen (*Stadhuis/bibliotheek Den Haag Richard Meier & Partners Architects* 1988; Vermeulen 1995). De twisten tussen Duivesteijn (Meier-voorstander) en Van Otterloo (Koolhaas-voorstander) liepen hoog op. Uiteindelijk stemde de raad met 36 voor en slechts 9 tegen: het stadhuis werd gebouwd. Van Otterloo bekritiseerde het plan vanwege de financiële onhaalbaarheid, maar Duivesteijn meende dat het Van Otterloo vooral ging om de architectuur, omdat hij het plan van OMA steunde. Volgens Hans Reijnen (oud PvdA-wethouder uit Delft), het toenmalige hoofd van de Dienst SO|GZ, was er een totaal onwerkbaar situatie ontstaan en was de gemeentelijke dienst in twee kampen verdeeld. Op 8 september 1988 werd besloten deze Dienst Stadsontwikkeling-Grondzken (SO|GZ) op te heffen. Na een lang reorganisatietraject waarbij verschillende diensten werden omgevormd en samengevoegd werd er pas op 1 januari 1991 een nieuwe organisatie operationeel, de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Ontwikkeling (REO), een dienst die in 1996 al weer werd ontmanteld en omgevormd tot de Dienst Stedelijke Ontwikkeling (DSO).⁵⁶⁷

566 Van Eyck was al jaren bezig om architecten zoals Meier en Koolhaas af te branden (Van Eyck, 1980/81). Van Eycks lezing in 1980 bij de RIBA (Royale Institute of British Architects): *Rats, Posts and Other Pests* (R.P.P.) en zijn colleges waarbij alle architecten, na Van Eyck, systematisch werden afgezekend beloofde niet bepaald een objectieve jurering. Met Rats bedoelde Van Eyck o.a. Meier, maar ook Koolhaas werd de grond in gestampt tijdens colleges. Voor velen dan ook onbegrijpelijk dat Van Eyck als jurylid werd geïnstalleerd. Een goede illustratie van de gebrekkige kennis van wethouders over de twisten en beslommingen binnen de architectenwereld.

567 Interview met Hans Reijnen, d.d. 16-05-2011, door Oorschot



Figuur 143

Het Stadhuis van Richard Meier, Dans- en Muziektheater van Peter Vermeulen en Rem Koolhaas, hotel Pullman van Carel Weeber, foto: Christian van der Kooy

Uiteindelijk moesten Duivesteijn en Van Otterloo aftreden. Met de komst van de VVD en het CDA in de raad was er een meerderheid die het stadhuisplan steunde, in ruil voor collegedeelname. Het progressief programcollege ging in 1989 ten onder aan het nieuwe stadhuis, maar de 'Haagse slangenkuil' had een vaste plek gekregen aan de oude levensader het Spui. Dat zou verder grote gevolgen hebben voor het Den Haag Nieuw Centrum. In 1995 werd het stadhuis feestelijk geopend, waarbij het Nationale Toneel Julius Caesar van William Shakespeare ten uitvoer bracht.⁵⁶⁸ Maar Den Haag had eindelijk een centrum aan het Spui. De droom van wethouder Lely aan het begin van de eeuw was uitgekomen.

568

'Architectuur als politieke factor – De stadhuiswestie' film/dvd met interviews en gesprekken door Casper Postmaa, Coos Versteegh en Terry van der Heide door de BNA kring Haaglanden n.a.l. de Dag van de Architectuur in 2008

Europa, profilering van de stad en de concurrentie tussen steden

Een aantal maanden na het aftreden van Duivesteijn en Van Otterloo, en drie jaar voor het wegvallen van de binnengrenzen van Europa, verscheen de nota Den Haag *Nota Bene, Den Haag en de jaren '90* (1989) waarin zeer kritisch werd teruggekeken naar de verrichtingen van het progressief programcollege. Het was vooral deze nota die Den Haag in nationaal en internationaal perspectief zette.⁵⁶⁹ Den Haag was in de jaren tachtig teveel op zichzelf gericht, vond men in de nota, en bestuurders zagen de stad niet vanuit het Europees perspectief. De sterke punten van Den Haag konden vanuit Europees perspectief gezien veel beter benut worden, zoals de ligging aan zee, de duinen en andere groengebieden, de historische stadskern, het regeringscentrum, de buitenlandse instellingen en de fraaie woonwijken. De profilering van de stad bleef te onduidelijk. Voor herstel en vernieuwing van Den Haag was vooral groei in werkgelegenheid nodig en moest de uittocht van de bevolking worden gestopt, want de bevolking van de stad nam nog altijd licht af en dat bleef een bron van zorg voor de bestuurders. Daarvoor moesten woningen worden gebouwd in gebieden die aansloten op de stedelijke voorzieningen en de werkgebieden in de agglomeratie. De nota concludeerde dat daar binnen de huidige grenzen geen ruimte voor was. Uitbreiding van het stedelijke gebied was dan ook onontkoombaar.

Al in de *Vierde Nota Ruimtelijke Ordening* (1988) was Den Haag aangewezen als een stedelijk knooppunt. Den Haag moest een internationaal concurrerend stedelijk vestigingsmilieu realiseren rond knooppunten van het openbaar vervoer. In het Europa zonder binnengrenzen, dat in 1992 ontstond, wilde men Den Haag een uitgesproken stedelijke allure geven. 'Stedelijke allure' zou in de jaren negentig het toverwoord worden van wethouder Noordanus. In een *Structuurschets voor de Haagse Agglomeratie* (1989) kreeg de Vierde Nota een uitwerking voor het Haagse stadsgewest. Centraal stond daarbij: 'vernieuwing naar binnen, uitbreiding naar buiten'.

Echter Den Haag was tot aan de gemeentegrenzen volgebouwd en uitbreiding of transformaties vonden al binnen de stad plaats: daar waren de vernieuwingen gaande en herbouwde men de stedelijke allure die Den Haag had verloren in de rampzalige jaren zestig (Aerts & Bruyne 1990).⁵⁷⁰ Stedelijke allure kreeg de stad met het Nieuwe Centrum en alle bebouwing langs de Turfmarkt tussen het Spuiplein en het Centraal Station. Een kakofonie van indrukwekkende architecturen die een gemeenschappelijke noemer ontbeerden was het resultaat. Krier was te laat ingezet om deze kakofonie te beteugelen en werkelijke samenhang in het stedelijk ensemble te brengen (Aerts & Bruyne 1990: 40). Zette de gemeente Krier inderdaad te laat in of deed de invloed van marktpartijen zich hier gelden? Immers, was Krier niet door de MAB en haar stedenbouwster Mariet Schoenmakers naar Den Haag gehaald?

569 Burgemeester Havermans betoogde in het voorwoord dat: 'Oude wijken worden hersteld, de binnenstad wordt nieuw leven in geblazen, er komen nieuwe kantoren, de gemeente probeert te zorgen voor meer werk, het milieu moet worden beschermd en de internationale positie van de stad worden verstevigd.' (Den Haag, 1989a)

570 Interview 16 mei 2011 met Hans van Reijnen door Oorschot

Vooraf de commentariërende visie in *Den Haag Nota Bene* (1989) van de hoogleraar economische geografie dr. J.G. Lambooy was verhelderend en ontluisterend. Hij bekritiseerde de Haagse bestuurlijke praktijk stevig. Het beleid kwam vooral voort uit het activisme van individuele bestuurders, die zich bezighielden met één project in plaats van een visie op de stad. Hij gaf kritiek op de praktijk van het progressief college, waar wethouders 'hun eigen project' trokken en vooral zichzelf profileerden. De visie op de stad ontbrak, aldus Lambooy. Daarbij zag hij helaas de idealen over het hoofd van de Kampagne Stadsvernieuwing als Culturele Aktiviteit met verheffing en binding van de bevolking in het kader van de Compacte Stad.

Ook zag Lambooy de complexiteit over het hoofd die gepaard gaat met grote stedelijke transformaties in bebouwd gebied. Om bijvoorbeeld rijkssteun binnen te halen voor de ontwikkeling van het verwaarloosde industriegebied de Laakhavens om er de Haagse Hoge School, de woningen en de kantoren te realiseren hebben Constant Martini (wethouder sociale en economische zaken) en Jan Heemskerk (wethouder onderwijs en bibliotheek) bijzondere inspanningen hebben verricht. Terwijl het cultuurcluster met het Spuitheater door wethouder Verduijn Lunel werd getrokken. Voor grote projecten was maximale bestuurlijke aandacht prioriteit.

Misschien kwam dat omdat er hier sprake was van een sociaaldemocratische ambitie, gesteund door de progressieve partijen in plaats van een breed gedragen beleid door het college met CDA en VVD. Lambooy pleitte voor een duidelijke visie waarin Den Haag vooral zou worden gezien vanuit internationaal perspectief.⁵⁷¹ Lambooy stelde dat bestuurders van een stad niet alleen op basis van feiten moesten handelen, maar vooral vanuit een visie op de mogelijkheden en de uitdagingen van de toekomst. Hij merkte verder op dat er dikwijls te gemakkelijk van uitgegaan werd dat het om één stad zou gaan. 'Maar alleen al vanwege de hiervóór aangegeven onzekerheden en onduidelijkheden zijn er eigenlijk meer stadsbeelden tegelijkertijd in het geding.' Hij wees erop dat het voor bestuurders verstandig is te handelen vanuit één beeld en niet een afwachtende houding aan te nemen. Een stad is een complex systeem en kent vele kanten. Heterogeniteit in beeld was eerder een noodoplossing en gevolg van de lokale bestuurlijke situatie, aldus Lambooy. Wellicht was dit een juiste conclusie, maar men kan zich afvragen of dit het grootste probleem van de stad was. Sommigen zagen het eerder als een verrijking van de stad, zoals Duivesteyn en Van Otterloo cum

571

Den Haag Nota Bene. Den Haag in de jaren '90, 1989 - 'Een stadsbestuur moet voor alle belangengroeperingen en voor alle problemen bewust bepalen of hij die wil beïnvloeden en veranderen of juist zo wil laten voortgaan. Het besturen van een stad vereist derhalve een beleidsvisie die rekening houdt met de complexiteit, met de onzekerheden en de conflicten in de lokale samenleving. De conclusie dringt zich op dat een dergelijke taak alleen in hoofdlijnen mogelijk is, tenzij het gaat om een bepaald concreet project. Stadsbestuurders hebben gauw de neiging om zich enerzijds te profileren door zich terug te trekken op bepaalde overzichtelijke projecten, dan wel juist zich te ontdoen van de band met de dagelijkse werkelijkheid door te zoeken naar politieke 'visies' en de schuld van de problemen te schuiven op politieke tegenstanders zonder 'visie', of op de schoulers van bepaalde belangengroepen. Het is zaak om een beleidsvisie te ontwikkelen die rekening houdt met al deze complexiteiten en met de adders onder het gras. Dat is moeilijk te realiseren juist vanwege het karakter van de grote stad. Het kenmerkende van grote steden is nu juist dat er een menging is van simpel en complex, van mooi en lelijk, van arm en rijk, van hoog en laag, van harmonie en conflict.'

suis. Lambooy concludeerde verder dat Den Haag op het punt stond fundamentele keuzes te maken: allerlei ontwikkelingen en aanpassingen op de lange baan schuiven, dan wel vele vernieuwingen en initiatieven toestaan en inbedden in de bestaande complexe structuur. Lambooy stelde: 'Steden moeten – of ze willen of niet – rekening houden met de 'globalisering' van de competitie om de zetels van ondernemingen, van culturele instellingen en van de Europese instellingen. Den Haag is niet alleen maar een stad op zich; het is ook een stad waarmee Nederland moet 'scoren' op de Europese markt en op de wereldmarkt. [...] Maar het belangrijkste blijft natuurlijk of Den Haag aantrekkelijk kan blijven voor de huidige en de toekomstige bewoners.'⁵⁷² Volgens Lambooy was er bij het gemeentebestuur de klad gekomen in het verbeteren van de stad. Hij verweet de bestuurders van Den Haag te weinig slagvaardigheid. De zorg voor de atmosfeer was, zeker in het binnenstadsbeleid, weinig zichtbaar, aldus Lambooy. Den Haag moest daarom investeren in leefbaarheid. Een stad laat zich vooral kennen aan zijn binnenstad, het moet het visitekaartje zijn van de bewoners van nu aan de bezoekers van straks. Lambooy besloot de evaluatie van het beleid met raadgevingen: 'De binnenstadontwikkeling moet evenwel als startpunt en bekroning worden gezien van de ruimtelijke en economische plannen.' Of de constatering van Lambooy feitelijk juist zijn, is de vraag. Ondanks de persoonlijke stijl van besturen en de wethouder-projecten-stedenbouw waren er uitgesproken ideeën geformuleerd met de Kampagne uit 1985, die Den Haag uiteindelijk haar kenmerkende gezicht gaf met het Haags New Urbanism. Maar vanuit Europees perspectief had nog geen enkele bestuurder naar Den Haag gekeken.

Deze Europese oriëntatie had tot gevolg dat steden zich steeds meer als concurrent ging opstellen. Duivesteijn waarschuwde al voor de gevolgen van de stedenstrijd die aan het ontstaan was (NAI 1990: 9). Vitale steden boksten tegen elkaar op. Bestuurders probeerden eerst hun stad tot bloei te brengen, vooral door het binnenhalen van organisaties, bedrijven en instellingen, en pas daarna werd over de stadsgrens gekeken. Later zou Duivesteijn hierover zeggen dat een belangrijk motief om aan stedelijke vernieuwing te doen is dat andere steden het ook doen (Duivesteijn 1999; NAI 1990: 11). Concurrentie was gezond, maar kon ook leiden tot uitwassen met als resultaat dat steden zich niet versterkten maar juist uitputten. Deze onderlinge concurrentie kwam er inderdaad. Dat de nadelige effecten niet scherper tot uitdrukking kwamen, was eerder te danken aan de economische bloei in de jaren negentig, waarvan velen konden meeprofiten, dan aan afgewogen beleid. Duivesteijn betoogde hierover: 'Sinds de jaren tachtig heeft de stad onmiskenbaar haar aantrekkingskracht herwonnen. Wat begon als een neveneffect van de stadsvernieuwing werd in de strategie van de stedelijke vernieuwing hoofddoel. En op de golf van de hoogconjunctuur zijn de ontwikkelingen voortgespoed op een niveau dat tien jaar geleden nog onvoorstelbaar was.' (Duivesteijn 1999) Duivesteijn wees er toen op dat een stad zich kan onderscheiden door aanwezige kwaliteiten te gebruiken: de natuurlijke ligging, de

historische gegevens, monumentbezit en eigenzinnige hedendaagse cultuur. Over citymarketing merkte Duivesteijn verder op: 'Citymarketing, het verkopen van het product stad, [...] is daartoe een middel, maar dit kan alleen overtuigend worden gebruikt als de te verkopen stad zich ook werkelijk van andere steden onderscheidt [...] haar historische kern.' (NAI 1990: 10).

Het Haagse bankroet?

Was het een bewuste Keynesianse politiek van de Den Haag of was het juist het vrije-markt-denken van de jaren daarvoor die tot het bankroet van Den Haag leidde? Met de ambities van wethouders groeide ook het financiële debacle van de stad. Raadslid Bakker hierover in het *NRC Handelsblad*: 'De identiteitscrisis van de sociale-democratie is in Den Haag jaren uitgesteld [...] Want wij hadden Adri.' (Meeus 1992). De Haagse begroting vertoonde in het jaar 1982 al een tekort, aldus het *NRC* (Meeus 1992). Uit een vertrouwelijke notitie van de provincie bleek dat de toestand onrustbarend was. De wethouder van financiën Van den Berg (VVD – 1981-86) werd onder druk gezet door de provincie om aan bezuinigen te denken. Ondanks alle bezuinigingen bleef de stadsvernieuwing buiten schot. Het Meerjarenprogramma Stadsvernieuwing 1984-1988, door wethouder Duivesteijn geschreven, dat door de overige gemeentelijke diensten moest worden beoordeeld, bevatte geen financiële paragraaf en kende geen plafond. De raad was niet op de hoogte hoe het er in de stadsvernieuwing aan toe ging. Men zag de resultaten van de krachtadig aangepakte stadsvernieuwing door het POS van Duivesteijn en was daarmee tevreden. Sommige ambtenaren waren daarover verontrust, aldus het *NRC*. Het hoofd van Economische Zaken van de gemeentesecretarie A.J. van Dam liet in een interne notitie weten dat het wezenlijkste onderdeel van het programma ontbrak. Waarom maakte zich verder niemand druk op het Haagse stadhuis? Tussen 1974 en 1981 had de VVD-wethouder van financiën Vos verzuimd om geld aan te vragen voor stadsvernieuwing. Subsidies die alle andere steden wel kregen voor stadvernieuwing (Meeus 1992). De woede bij raadsleden en latere wethouders zoals Duivesteijn en Van Otterloo daarover was groot. In 1981 werd wethouder Vos burgemeester van Utrecht, echter toen was een bouwcrisis uitgebroken en lag de bouw voor een paar jaar nagenoeg stil. Nadat de bouw weer begon aan te trekken en het progressief college aantrad was er een nieuwe situatie ontstaan en de urgentie om desolate toestand in de stad te verbeteren. Daarbij kwam ook nog dat Den Haag vooral in de bestaande stad bouwde en niet op maagdelijke weilanden buiten de stad. Den Haag groeide naar binnen in plaats van naar buiten. De nieuwe manier van bouwen binnen de bestaande stad met de 'projectenstedenbouw' droeg niet bij aan het overzicht over het geheel en vooral niet over de financiën. Zoals betoogd deed ook nog iedere wethouder in de tijdens het progressief college (1986-89) zijn 'eigen projecten'. Het naast elkaar werken van wethouders aan de eigen projecten was volgens Reijnen mede de oorzaak van de enorme financiële problemen waar Den Haag mee zou worden opgezadeld in de jaren negentig. Omdat wethouders concurrenten waren, groeide een onwerkbaar situatie binnen het college en de dienst. De geweldige

energie die los kwam met het progressief college was onbeheersbaar geworden.⁵⁷³ Bij financieringsmodellen van bouwprojecten ging men gewoontegetrouw er vanuit dat men op een leeg en goed bereikbaar weiland buiten de stad kon bouwen, of minstens een superbouwblok met veel woningen. Binnen de stedelijke omgeving bouwen leidde altijd tot meerkosten en deals met omwonenden. Met speciaal materiaal en materieel moest er worden gewerkt om de overlast voor de omgeving zoveel mogelijk te beperken. Omdat er geen grote vrachtwagens de stad in konden, moest er gekozen worden voor dure bouwtechnieken en materialen. Waartoe misrekeningen in zulke situaties konden leiden, liet bijvoorbeeld de Katerstraat zien. Sexbazen en pooiers kregen daar 25.000 gulden per raam, handje contantje, en Atelier PRO zou dit verloederde stukje Den Haag in het Spuikwartier omtoveren tot 'een sprookje', 'de nieuwe norm voor Den Haag', aldus Duivesteyn in de *NRC Handelsblad*. Bij de dienst financiën werden in de tweede helft van de jaren tachtig de 'onrendabele meerkosten' van de 155 gereedgekomen woningen vastgesteld op 22 miljoen gulden (Meeus 1992). Dit kan gezien worden als 'onrendabele kosten' door de journalist, het kan ook gezien worden als het terugkopen van de stad voor de bewoners na het rampzalige cityvormingsbeleid van de jaren zestig en zeventig. Uiteindelijk werden 60 bordelen op gemeentekosten verplaatst voor een enorm geldbedrag (*De katerstraat – Voorbeeld van Haagse stadsvernieuwing* 1987: 15). Het bankroet van Den Haag was niet eenvoudig te herleiden tot één oorzaak. Wel werd duidelijk dat bouwen in de bestaande stad andere en hogere kosten met zich meebracht. De tijd van onteigenen en sloop, gesubsidieerd door het rijk, was immers voorbij. In 1995 leidde dit tot de aanvraag van de 'artikel 12-status' voor Den Haag.

Wat in 1985 begon met sociaaldemocratische idealen zoals verheffing en binding van de bevolking door aantrekkelijke architectuur in een Compacte Stad (de bevolking kreeg weer hoop) was in 1990 uitgemond in de discussie over de positionering van Den Haag binnen het World Wide Web van steden via het Haags New Urbanism. Het wegvallen van de Europese binnengrenzen in 1992 bracht economische groei teweeg en versnelde het proces van globalisering. Den Haag kreeg de wind stevig in de zeilen en ondanks dat de stad vrijwel bankroet was en onder curatele van het rijk kwam te staan, ging het nog nooit zo goed: overal waren de ideeën van de Kampagne van 1985 in uitvoering, de stad was een grote bouwput.

§ 9.2 De sleutelprojecten van de Kampagne

De stedelijke ensembles van de Katerstraat, de Punt Komma en het Pandercomplex waren de eerste successen van de Kampagne. Alle idealen van de generatie van '74 en de Kampagne kwamen samen in deze drie stedelijke ensembles: directe communicatie met de bewoners zonder 'tussenpersonen', inpassing en versterking van de stedelijke morfologie en ruimten, herkenning en versterking van het karakter van de wijk, betaalbare sociale huurwoningen, de auto uit de woonstraat in de parkeergarage, een woonstraat in een binnenstedelijke situatie, en sprankelende architectuur. Met de Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit werden deze drie projecten breeduit geïllustreerd en besproken. Eindelijk was de vergadercultuur terzijde geschoven en was de bewoner ontdekt. Daarnaast was ook de bestaande stad herontdekt. Zo ontdekte Siza de morfologie en de architectuur van de negentiende-eeuwse stad. De Haagse stucblokken van de jaren tachtig vormden een overgang van de schrale stadsvernieuwing naar de hippe veelvormige architectuur in de periode daarna. Aan de universiteiten en in de architectuurmedia was er al begin jaren tachtig een herwaardering van de vroegmoderne architectuur en architecten zoals Oud, Taut, Aalto, May, Loos en Le Corbusier.⁵⁷⁴ In essentie waren deze stucblokken geheel anders dan de los van elkaar gepositioneerde moderne gebouwen. Ze werden zorgvuldig in de stedelijke omgeving ingepast en de moderne beweging werd 'geciteerd' volgens het concept van de postmodernisten. Het was dus in feite een historiserende architectuur ingepast in de bestaande stad. Vergelijkbare ontwikkelingen waren gaande in Rotterdam met het Kruispleinproject van Mecanoo (1981/89) en in Amsterdam met het IJ-plein van OMA (1983/89).⁵⁷⁵

De Katerstraat⁵⁷⁶

*'Het nieuwe ideaal gaat uit naar nieuwbouw die het kenmerk van vernieuwing in zich draagt, die het eigen karakter van de buurt onderkent en versterkt. Het zal een ideaal zijn dat verstrekkende gevolgen heeft voor de Katerstraat.'*⁵⁷⁷ Het Katerstraatproject werd tussen 1983 en 1986 ontworpen en gebouwd door Atelier PRO met Hans van Beek en Wolter Nuis als projectarchitecten. Het was voor Duivesteijn het eerste tastbare succes van de vernieuwing van de bestaande stad. Hij betoogde: 'Neem nu dat Heilige Geesthofje, dat is een op zichzelf staande plek met kwaliteit. Dat is een gebied dat

-
- 574 Risselada red (1991) *Raumplan versus Plan Libre*, Adolf Loos Le Corbusier: Delft University Press. -Het resultaat van jaren van plan- en typologische analyses in de ateliers van de TU Delft
- 575 De schrijver van dit proefschrift werkte van 1986 tot 1990 als stagiaire en later als freelancer bij Mecanoo architecten. Hij werkte o.a. aan verschillende stuukprojecten in Rotterdam en Groningen, dat was ook de periode dat Siza op het bureau in Delft aan het portiersgebouw in het Van der Vennepark werkte.
- 576 Interview met Hans van Beek (10-12-2010) door Oorschot
- 577 Onbekende auteurs (1987) *De katerstraat – Voorbeeld van Haagse stadsvernieuwing*, 1987: 14

respect, gezag afdwingt, dat kwaliteit uitstraalt. Zoiets moet de Katerstraat ook worden: een hof maar dan zonder poort.⁵⁷⁸ Omdat de mensen in de stad onderling verschillen, moest de bebouwing dat verschil ook laten zien, aldus Duivesteijn, maar de bebouwing moest ook een eigen identiteit hebben. Hij dacht daarom aan een mix van kleine woningen, ateliers en groepswoningen. 'Iedere plek moet een eigen unieke waarde krijgen. We zijn te lang met regelgeving bezig geweest en hebben te weinig tijd besteed aan een ideaalbeeld. Te vaak zijn de huizen tot nu toe vormgegeven vanuit negatieve ervaringen. Men heeft ontworpen vanuit een angst. Nu vind ik het heel belangrijk om de angst die de mensen vandaag de dag hebben te analyseren. Maar die angst mag niet de drijfveer zijn om gebouwen te ontwerpen. We moeten uitgaan van een optimistisch toekomstbeeld, van een positieve samenleving. Een positieve gerichtheid is veel belangrijker dan je indekken tegen wie iets waar je bang voor bent. Je moet daarom plekken creëren waar mensen trots op zijn. Plekken met een eigen identiteit, zodat je zegt: in de Katerstraat, daar moet je eens gaan kijken.'⁵⁷⁹ Haagse stedenbouwers hadden het stedenbouwkundig ontwerp in 1983 al zorgvuldig in de fijnmazige morfologie ingepast en het stedenbouwkundige plan was gereed. Daarbij werd het verkeer in een parkeergarage onder de straat gebracht. Het grote voorbeeld voor Duivesteijn was Couperusduin van Atelier PRO waarin de ideeën van het contextualisme en de stedelijke architectuur tot het uiterste waren doorgevoerd. 'Het forse woongebouw is helemaal bedacht vanuit de plek waar het moest komen: een oud duinterrein aan de rand van de Scheveningse Bosjes. Het karakter van dat oude, ooit afgegraven duinterrein is teruggebracht en het gebouw is er – behoedzaam als het ware – ingeplant.'⁵⁸⁰



1 Katerstraat ontwerpmaquette, foto: Peter Ruig



2 Katerstraat straatniveau

Figuur 144

De drie sleutelprojecten van de Kampagne.

578
579
580

Ibidem: 15
Ibidem: 15
Ibidem: 17,19



3 Katerstraat, foto: auteur



4 Katerstraat, foto: auteur



5 Pander woonwerkcomplex, Scala, foto: auteur



6 Pander woonwerkcomplex, Scala, foto: auteur



7 Punt en Komma, Siza, foto: auteur



8 Stedelijke ensemble met Punt en Komma, bron: Dienst voor de Stadsontwikkeling,

Figuur 144
De drie sleutelprojecten van de Kampagne.

Het unieke van de plek, de *genius loci* waar Schamhart het al over had bij Couperusduin, was voor Duivesteijn, Van Beek maar ook Siza en Scala de weg om binnen de stedelijke omgeving de nieuwe gebouwen vorm te geven. Het witte stucwerk van de Katerstraat was volgens Van Beek niet geïnspireerd op de renovatietechnieken die gangbaar waren in deze periode of op het teruggrijpen naar de eerste modernen zoals Mecanno, Siza en OMA deden.⁵⁸¹ De reden voor Van Beek was vooral functioneel: de straatjes waren smal en reflectie van het daglicht was wenselijk (een moderne redenering). Toch waren er volop verwijzingen naar het verleden, vooral stedenbouwkundig. Zo werden de straten aan het einde versmald, waardoor een soort 'poorten' ontstonden naar en vanuit de doorgaande straten, een traditie die met Lindo en Berlage een hoge vlucht nam en woonstraten en pleinen intimiteit gaf. Bijzonder aan de Katerstraat, aldus Van Beek, was vooral dat de Haagse corporatie Staedion de woningtoewijzing radicaal anders aanpakte. Op een openbaar aangekondigde bezichtigingsdag konden de geïnteresseerden zelf een woning kiezen, en als er meer gegadigden waren werd er geloot. In de gemeenteraad stelden raadsleden hierover vragen: deze directe toewijzing aan mensen, die er wilden wonen, werd als discriminatie afgedaan. Echter deze nieuwe manier van woningtoewijzing was juist gekozen omdat in de Rotterdamse Paperclip nogal wat problemen waren ontstaan door mensen te plaatsen in woningen waar ze juist niet in wilden wonen. Dit leidde tot spanningen en conflicten, aldus Van Beek. Op de vraag aan Duivesteijn of het voorbeeld Katerstraat nu navolging verdiende, antwoordde hij: 'Nee, we gaan de stad niet volbouwen met Katerstraten. We moeten zoeken naar de eigen identiteit van iedere wijk. Daarvoor is geen eensluitend concept, geen allesoverheersend dogma. Er is ook niet slechts een architect die mooi bouwt. Iedere plek moet zijn eigen bijzonderheid krijgen, en dat is iets dat de laatste jaren verloren was gegaan. Er is onvoorstelbaar veel van hetzelfde neergezet.'⁵⁸²

Pander woon- en werkcomplex (1984-1990)

Het Pander woon- en werkcomplex werd tussen 1984 en 1990 gerenoveerd en deels nieuw gebouwd door het Haagse architectenbureau D.A.K. Het was een voorzichtige transformatie en herbestemming binnen de bestaande stad, met respect voor de al aanwezige bewoners. Oorspronkelijk lagen er voor het Spijkermakerskwartier plannen klaar voor totale sloop en nieuwe flats. Ook de oude meubelfabriek van de firma Pander wilde men slopen. In juni 1984 was er een voorlichtingsavond waarbij de bevolking twee voorstellen werden voorgelegd: volledige nieuwbouw (en dus sloop van het Spijkermakerskwartier) en een handhavingsvoorstel van het Haagse bureau D.A.K. Dit bureau bestond uit de architecten Peter Drijver, Joost Aerts, Mieke Bos en Miel Karthaus. In de periode daarvoor hadden krakers van de nabij gelegen

581 Het portiersgebouw aan het Van der Vennepark was een combinatie van Amsterdamse Schoolarchitectuur en Moderne architectuur uit de jaren twintig. Dit gebouwtje werd op het bureau van Mecanno ontworpen door Siza en verder uitgewerkt. Schrijver van deze dissertatie werkte daar als stagiaire en bouwde mee aan de maquette.

582 Ibidem: 31

Blauwe Aanslag, vertegenwoordigers van bedrijven en bewoners/eigenaren van de Prinsengracht, en huurders van het Spijkermakerskwartier zich verenigd in de Werkgroep Spijkermakerskwartier. Zij werden gesteund door bewonersorganisatie Het Oude Centrum. Op de voorlichtingsavond kwam 40% van alle buurtbewoners en werden de nieuwbouwplannen van tafel geveegd (Van Twillert 1991: 15). Wethouders Van Otterloo kwam de bewoners tegemoet, men zag af van nieuwbouwplannen en besloten dat er een nieuwe visie op de toekomst van het Spijkermakerskwartier moest komen. In 1984 werd de werkgroep planontwikkeling Spijkermakerskwartier (PLONS) opgericht om deze visie vorm te geven en kwam men met het plan dat uitging van het behoud van het Pandercomplex. De gemeente deed een haalbaarheidsonderzoek en daarna werd de opdracht gegeven aan het bureau D.A.K. dat in de Blauwe Aanslag was gevestigd (Van Winden 1990; Van Twillert 1991). De ideeën die toen circuleerden werden door Van Twillert (1991: 19) samengevat in vijf punten.

- Volkshuisvestings- en stadsvernieuwingsbeleid reageerden te weinig op maatschappelijke problemen.
- Cityvorming met de scheiding van wonen en werken ondermijnde de stad. Bij ingrepen in de stad was er weinig oog voor het historische karakter van de buurten en wijken.
- Historisch gezien kenmerkten Spijkermakerskwartier, Schilderswijk, Kortenbos en Rivierenbuurt zich door de combinatie van kleine bedrijfjes met wonen.
- Er was kritiek op het scheiden van leeftijdsgroepen door specifiek te bouwen voor ouderen, studenten, jonge gezinnen of oudere gezinnen.
- En er was kritiek op de samenstelling van het woningbouwprogramma, want de nieuwe sociale woningbouw was door de hoge huren niet betaalbaar voor de doelgroep.

Punten waar een architectenclub als Dooievaar, het Haags Architecten Café (HaAC) en de politici van de generatie van '74 al jaren op hamerden en die uiteindelijk de kern zouden gaan vormen van wat later als het New Urbanisme is gecategoriseerd. Door het initiatief naar zich toe te trekken, wilden de architecten en de werkgroep een plan voor het Pandercomplex kunnen maken dat rekening hield met al deze kritiek. Het stedenbouwkundig karakter van het Pandercomplex zou worden gehandhaafd. Er werd gestreefd naar één leefgemeenschap en geen optelling van individuele woningen. Binnen het bestaande stedelijk ensemble kon dat worden vormgegeven. Men wilde sociale woningbouw met betaalbare huren en een gevarieerd woningaanbod voor ouderen, alleenstaanden, woongroepen, kleine- en grote gezinnen. Er moest ook ruimte zijn voor ateliers en kleinschalige bedrijfjes. De Dienst Volkshuisvesting van Van Otterloo werd de opdrachtgever. Inmiddels was vanuit de Blauwe Aanslag, een kraakpand in de omgeving, door een woongroep Stichting De Sirene het Pandercomplex gekraakt. In januari 1986 werd begonnen met de definitieve uitwerking van het plan en in 1990 werd het Pandercomplex opgeleverd. Het gerenoveerde deel heeft zijn oorspronkelijke materialen en uitstraling. De nieuwe delen zijn net zoals in de Katerstraat bekleed met

stucwerk op isolatie. Het intieme binnenplein en de poorten naar de doorgaande straat verwijzen naar de stedenbouw van Lindo en Berlage. Voor de eerste keer in Den Haag werd een groot stedelijk ensemble gerenoveerd tot woningen waarbij de fijnmazige stedelijke structuur werd behouden.

Punt en Komma (1984-1988)

De woonblokken Punt en Komma van de Portugese architect Alvaro Siza Vieira werden gebouwd in de Schilderswijk tussen 1984 en 1988. Ze tonen een grote herwaardering voor de kwaliteiten van de Hollandse negentiende-eeuwse architectuur en ook waardering voor de bewoners. Duivesteijn en zijn ambtenaren zagen het vernieuwende werk van Siza al in Berlin bij de IBA. Duivesteijn betoogde hierover: 'Het is misschien wel daarom dat de in 1985 gestarte 'Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit' èn een protest èn een zoektocht werd naar een nieuwe manier van stadsvernieuwing, een manier waarin juist de oorspronkelijke kwaliteiten van de Schilderswijk werden erkend maar waar door de vernieuwing ervan nieuwe kwaliteiten zouden worden toegevoegd. De uitnodiging van de Portugese architect Alvaro Siza om de bestaande gemeentelijke plannen opnieuw op hun waarde te toetsen, is voor de Schilderswijk de nieuwe start geworden op weg naar nieuwe karakteristieken en wellicht ook een nieuwe identiteit. Siza herkende en benoemde de oude kwaliteiten van de Schilderswijk en nam de bewoners en hun manier van leven als uitgangspunt voor zijn ontwerp. De lange straten, afgedaan als monotoon, werden weer in hun kwaliteit erkend. De Haagse portieken werden geherwaardeerd en opnieuw vormgegeven. De architectuur werd hierdoor weer specifiek. Hij gaf inhoud aan een werkelijk vernieuwingsbeleid voor de oude wijken in de stad.' (Duivesteijn 1996: 82). Eerder had de Haagse architect Joop Bolster Duivesteijn al geattendeerd op de Portugees. In Berlin had Siza op een elegante manier de Turkse bewoners betrokken bij de vernieuwing van hun buurt en dat had grote indruk gemaakt. Deze strategie hanteerde Siza al eerder in Porto. Hij was de man die de ambities van de campagne kon vormgeven volgens Duivesteijn (Ridderhof, 1994). Met de viering van de tiende verjaardag van de Anjerrevolutie in 1984 reisden Duivesteijn en fractiegenoot Jaap Hurman naar Porto om het werk van Siza te bekijken. Duivesteijn zei hierover: 'Zowel de man als zijn werk spraken ons enorm aan. Zijn projecten, zijn analytische en onderzoekende instelling, zijn bezig zijn met bewoners en bewonerswensen, met buurtgebonden omstandigheden, en vervolgens het vinden van de architectonische uitwerking, we waren enthousiast.' (Duivesteijn 1988: 5). Er was voor de wijk al een stedenbouwkundig plan gemaakt met drie modellen voor deelgebied 5 (Boasson 1988: 42, 43). Het oorspronkelijke gebied bestond uit smalle bouwblokken met lange rechte straten, die parallel aan de Jacob Marisstraat liepen en aansloten via de Bosboomstraat op het Jacob van Campenplein, revolutiebouw met een verkaveling die duidelijk het oude slotenpatroon van de polder had gevolgd. Deze fijnmazige verkaveling werd echter niet opgepakt en geheel veranderd. De Rochussenstraat en de Suze Robertsonstraat (de oude Van Ravensteinstraat) verdwenen gedeeltelijk en ook veel van de oude bebouwing werd gesloopt. Het stedenbouwkundig plan deed dan ook denken aan de oude tijd van de superblokken van De 444 en Het Klaverblad. De Haagse

stedenbouwer Fred van der Burg herinnerde zich de fundamentele wending bij de aanpak van Siza. De dienst was gewoonlijk op proces gericht, met het functionele programma als uitgangspunt en de projectgroep had al een lange weg achter de rug met de bewoners. Men was al ver in het proces toen Siza door Duivesteijn werd geïntroduceerd: 'Siza stelde heel andere vragen, namelijk die naar het karakter van het gebied, de bepalende elementen van de omgeving, die voor de toekomst als uitgangspunt konden dienen. De straten, de gesloten bouwblokken, de Haagse portieken, die waren hier essentieel. Je kon problemen van de wijk en van de bewoners niet oplossen als je aan die dingen voorbij zou gaan.' (Boasson 1988: 47). Die omschakeling kostte mij ook moeite, benadrukte Van der Burg. Binnen de dienst was er voor deze omslag weinig aandacht en weinig begrip. Deelgebied 5 was altijd een geïsoleerd gebied gebleven, het hobbygebied van Duivesteijn en de POS. Van der Burg vond het daarom jammer dat de manier van werken van Siza geen ingang vond bij de weerbarstige machinaties van de dienst SO die in de periode 1983-86 onder een VVD-wethouder viel. Het gebruik van de schetspen en de waarnemingszintuigen drongen niet door tot de dienst; het overleg bleef domineren in de stedenbouw. De manier van werken van Siza bleef een anomalie in de Haagse stedenbouwgeschiedenis. Voor Siza stond altijd centraal om het 'eigene' en de 'identiteit' van de Schilderswijk te begrijpen en aan te voelen: dat wilde hij vormgeven. Duivesteijn benadrukte: 'Iedereen had het er wel over, maar wat was het nu precies, dat eigene van de Schilderswijk, dat we zouden willen bewaren, zonder de hoogst noodzakelijke ingrijpende vernieuwing te laten schieten. Deze man zou het misschien kunnen vinden en vorm geven.' (Duivesteijn 1988: 5). Over de identiteit van de wijk zei Siza verder: 'Evenmin werd een beroep gedaan op de historie als vindplaats van afwisseling en verschillen, waardoor de symmetrie tussen historie en wensdroom – drijfveer voor het ontwerpen – werd vernietigd [...]. Alleen al de historische en geografische aspecten doen ons bedenken dat het juist de hechte en gesloten sociale structuur en de uiterst hechte culturele omgeving zijn, die ruimte bieden voor een creatieve aanpak bij het veranderen van de stad.' (Boasson 1988: 58). De sociaal hechte structuur was in de jaren zeventig en tachtig een groot probleem geworden. De wijk was herbevolkt door bewoners uit alle hoeken van de wereld. De Schilderswijk, althans wat er nog van restte, was altijd al het domein geweest van de 'vrije jongens' in de huizenverhuur. Corporaties hadden daar traditioneel weinig bezit en daardoor was deze wijk gemakkelijker toegankelijk voor allochtonen. Met architectuur wilde men samenhang scheppen in de buurt en de vele verschillende bewoners iets gemeenschappelijks geven. Het eigene van de wijk wilden Siza en de bestuurders bereiken door verschillende architecten naast elkaar te laten werken, zodat de heterogeniteit in baksteenarchitectuur zou ontstaan die zo kenmerkend was in dit deel van de stad. De school aan de Van Ravensteinstraat, een monumentaal gebouw in Hollandse neorenaissancestijl, bleef behouden en werd gerenoveerd door Atelier PRO. Ook een deel van 't Fort werd gerenoveerd. Uiteindelijk zou deelgebied 5 van de Schilderswijk worden ingevuld door verschillende architecten onder supervisie van Siza: de architect Karsten (78 woningen), Siza zelf met de Punt-Komma (110 woningen), Van Herk en De Klein (28 woningen), Geurst & Schulze architecten (92 woningen), en architectenbureau Herenmarkt (37 woningen). Siza gaf in zijn plantoelichting aanwijzingen voor de architecten die in deelgebied 5 een aantal van de

huizen zouden ontwerpen. De gebouwen moesten dezelfde baksteenarchitectuur hebben als die van de aanwezige bebouwing. De materialen moesten dezelfde kleur hebben als de stenen en witte vlakken van de gebouwen in de omgeving. Gevels moesten zo vlak mogelijk blijven, met een minimum aan uitstulpingen, en moesten een eentonig ritme hebben, waardoor afwijkingen in scherper contrast kwamen te staan. Kozijnen moesten worden geschilderd in de traditionele kleuren. Ook werd gekozen voor de traditionele Haagse portiekontsluiting uit de periode 1890-1910 (Boasson 1988: 59). Het stedelijk ensemble kreeg zo zijn aangename variatie aan architectuur waardoor de nieuwbouw naadloos opging in de negentiende-eeuwse sfeer van de wijk. Het eigene van de wijk werd zo gevonden en versterkt. Het stadsvernieuwingscircus met inspraak was hopeloos vastgelopen: de insprekers waren Nederlandse professionals, terwijl de allochtone bewoners die in grote meerderheid de wijk bewoonden niet werden gehoord of betrokken bij de inspraak. Duivesteijn, Van Otterloo en Harkes hadden dat goed begrepen. Met Siza kwam daarin verandering, want hij zocht de mensen thuis op, in hun eigen omgeving. De vriendelijke en toegankelijke Portugees was veel beter benaderbaar voor de Turken, Marokkanen, Surinamers en bejaarde laatste Nederlanders dan de stadsvernieuwingsprofessionals. Hij stelde zich persoonlijk op de hoogte van de manier van wonen en de problemen die er waren. Nooit eerder was een Haagse architect zover afgedaald uit zijn ivoren toren om de bewoners van de stad te betrekken bij hun wijk. Duivesteijn sprak lovende woorden over Siza's aanpak: 'Dat was nieuw! Siza vertaalt leefstijl van bewoners in bouwplannen, vanuit een echte interesse voor die mensen. Zelden kom ik in Nederland architecten tegen, die op zo'n manier rekening houden met die verschillen, die tegengas geven tegen de vervlakkende werking van standaardnormen. Zo zijn ze ook niet opgeleid. Nederland heeft op het gebied van het genormeerde ontwerp en de bouwstandaardisatie een ijzersterke traditie! Ik ben steeds sterker de behoefte gaan voelen aan een nieuwe filosofie, zowel architectonisch als stedenbouwkundig.' (Duivesteijn 1988: 5). Siza was de enige buitenlandse architect die zich niet liet vermurwen door de Nederlandseregelzucht. Over de huiskamergesprekken van Siza zei Duivesteijn: 'Ik zal een architect liever aanraden honderd gesprekken te voeren met de bewoners, dan met de twee vaste vertegenwoordigers voor de buurt. [...] Zo wordt inspraak ook een bijdrage aan het vasthouden van de identiteit van de buurt waar je bezig bent, aan de sociale samenhang. Je praat bijvoorbeeld met meer vrouwen en mensen uit de etnische minderheden dan in de geijkte inspraakcircuits. En je krijgt zicht op dingen die er werkelijk leven.' (Duivesteijn 1988: 6). Het was vooral de experimentele plattegrond die aandacht trok. Volgens mediterrane traditie verdeelde Siza woonkamer en keuken qua oppervlakte in twee gelijke ruimten: een mannenruimte en een vrouwenruimte, een tegemoetkoming aan de wensen van de nieuwe bewoners van de wijk.⁵⁸³ Een aantal karakteristieken uit de lokale architectuur werden overgenomen in de nieuwe situatie: metselwerk gecombineerd met licht gekleurd natuursteen, de Haagse bouwhoogte, de Haagse portieken, de grote

Hollandse ramen en oriëntatie van de woonkamer op de straat. Siza voerde aan dat er voor baksteen gekozen was omdat dit de goedkoopste manier van bouwen was. Esthetiek speelde geen rol betoogde hij (Ridderhof 1994: 43). Of bouwkosten werkelijk een doorslaggevende rol speelden, valt te betwijfelen: de grote ramen met het kostbare geluidwerende en isolerende glas was per m2 veel duurder dan het metselwerk. Hoe dan ook, baksteen met natuursteen (of beton) was weer terug in de Haagse architectuur, een herinnering aan het typisch Haagse. Siza leerde de Haagse architecten weer naar de eigen architectuurgeschiedenis te kijken en die te waarderen.

Deze drie sleutelprojecten van de Kampagne stelden de kwaliteiten van de bestaande stad en haar bewoners centraal. Even gloorde in Den Haag de hoop dat het einde van de procedures en protocollen in zicht was. Het stadsvernieuwingsvergadercircus met de inspraakprofessionals was terzijde geschoven. De Compacte Stad, waarbij verheffing en binding centraal stond, bleek mogelijk.⁵⁸⁴

Hoefkade-Parallelweg (1986-1993)

Echter, als een gezaghebbende supervisor ontbrak, kon het ook helemaal mislopen met de projectstedenbouw. Vooral het stedelijk ensemble van gestucte blokken tussen Hoefkade en Parallelweg uit de periode 1986-1993 liet de zwakke plek zien van deze manier van omgaan met de stad. De op processen gefocuste dienst SO was niet in staat een oplossing te bieden of te bedenken. Zolang de plannen van beperkte schaal bleven en zolang de resultaten aantrekkelijk waren voor de bewoners en voor de gemeente was er geen probleem, maar bij grotere projecten was sturing door een supervisor een noodzaak wilde men niet eindigen in een willekeurige optelsom van architectenplannen. De stedenbouwkundige logica en samenhang tussen de plannen moest worden gewaarborgd door een supervisor. Bij het plan Hoefkade-Parallelweg kregen een aantal partijen de opdracht een stedenbouwkundig voorstel te maken. Echter, door een tegenstelling tussen de gemeente en het buurtcomité ontstond een patstelling. De jury koos het plan van Van Herk & De Kleyn, het buurtcomité koos Mecanoo en Duivesteijn koos D.A.K. De gemeenteraad moest uitsluitel geven, maar voelde daar niets voor. Men stelde daarom voor alle drie de bureaus de plannen verder te laten uitwerken. Deze drie bureaus voelden daar echter niets voor en besloten samen te gaan werken en zo tot één stedenbouwkundig plan te komen, waarbij elk van de bureaus een deel zou uitwerken. Zeven jaar later werden 220 woningen, 2500m2 voorzieningen en 6 parkeergarages opgeleverd. De volgende projecten werden gerealiseerd in dit ensemble: eengezinswoningen - Kraijenhoffstraat - D.A.K. (1987-1991), woningen op bedrijfsruimte - Stationsplein - Van Herk & De Kleyn (1987-1992), eengezinswoningen en maisonnettes - Hoefkade, Jan Blankenstraat,

584

Compacte Stad wilde niet zeggen dat er blind verdicht werd. In de overbevolkte Schilderswijk en Transvaal werd juist verdund en door Duivesteijn werden tal van nieuwe parken aangelegd hetgeen de leefbaarheid van deze wijken ten goede kwam.

Kraayenhoffstraat – Mecanoo (1987-1993). Het plan volgde de oorspronkelijke verkaveling en kreeg langs het Stationsplein een kloeke wand. Via onderdoorgangen (de poorten van Berlage) kon men van het Stationsplein op de woonerven komen. Het plein aan de Hoefkade gaf de buurt een centrum dat anders van karakter was dan het Stationsplein. Dit plan leek te voldoen aan alle voorwaarden van een zorgvuldig contextueel plan met respect voor de bestaande architectuur. Maar het bleef duidelijk een samenstelling van drie architectenplannen. Helaas werden de bestaande woningen, die in het plan van Mecanoo nog werden gespaard, afgebroken. Er klonk meer kritiek op dit stedelijk ensemble. Kerkdijk (1992) vond het merkwaardig dat het drukke en door een stedelijke ambiance getekende Stationsplein en de Hoefkade door twee straten met een woonerf karakter werden verbonden. 'Alsof de stedelijke dynamiek [...] zich laat voegen in een door en door 19de-eeuwse uitleg van pleinen en straten, terwijl de vraag naar een werkelijk nieuwe stedelijke basis gemaskeerd wordt door een te gemakkelijke acceptatie van de stedelijke status quo.' (Kerkdijk 1992: 32). De twee woonerven werden doorgangsstraten waarbij met allerlei hekwerken fietsers en scooters tegengehouden moesten worden om de bewoners nog enige privacy en ruimte te geven op het woonerf. Voor wat betreft de Stationsbuurt was er al kritiek op het materiaal: men vond het kleurige stucwerk niet passen in de negentiende-eeuwse buurten. Kerkdijk betoogde: 'Toch is de keuze voor een modernistische uitstraling nauwelijks te begrijpen vanuit de context, maar eerder vanuit een onbestemd verlangen daarmee de problemen van deze wijk het hoofd te kunnen bieden. Met louter beelden echter wordt een maatschappelijke realiteit slechts versierd.... Hierdoor ziet dit stadsvernieuwingproject er op het eerste gezicht wel nieuw uit, maar verdwijnen de werkelijke problemen nog teveel achter de nostalgische vitaliteit van een modernistisch beeldrepertoire.' (Kerkdijk 1992: 33). Beter had een vaardige stedenbouwer het plan kunnen maken dan architecten die een waterig compromis hadden gesloten. Maar vaardige stedenbouwers ontbraken, evenals een gezaghebbend supervisor.

Herinneringen aan de heroïsche periode van het modernisme

In navolging van de eerste succesprojecten werden verschillende andere stedelijke ensembles gebouwd in deze trant. Vergelijkbare projecten die volgden waren o.a.: de Paviljoenen - Suze Robertsonstraat - Van Herk en De Kleyn (1986-1987), de Tussenstrook - Elandstraat, Witte de Withstraat - Theo Bosch (1987-1990), Woningbouwproject - Karel Roosstraat - Geurst & Schulze (1988-1991). Altijd verwezen deze projecten naar het verleden, naar de vroege moderne woningbouw met gestucte blokken of soms naar de negentiende-eeuwse architectuur. Ook bij de Katerstraat, het Pandercomplex en het complex Hoefkade-Parallelweg was er sprake van stucwerk. Al deze projecten kenmerken zich door zorgvuldige inpassingen in het stedelijk weefsel en de toepassing van stucwerk op isolatie. Deze techniek maakte een lage huur mogelijk. Een gevel met een binnenblad van kalkzandsteen werd met isolatie ingepakt, met glasvlies bedekt en gestuukt, een besparing ten opzichte van een klassieke metselwerkgevel. Afgezien van de twijfels over het uiterlijk van verouderd stuc, de mechanische kwetsbaarheid en de brandbaarheid ervan, was het grootste bezwaar dat de stucwerkprojecten in schril contrast stonden met de sfeer en

het karakter van de wijk, niet wat betreft de stedelijke morfologie maar wel wat betreft de materialen en de uitstraling. Alleen het project van Siza voldeed aan de criteria van Duivesteijn. In de jaren die volgden werden dan ook veel projecten gebouwd in de trant van Siza die de Haagse identiteit het beste tot uitdrukking had gebracht. Destijds sprak men over de nieuwe soberheid. Zelf concludeerde Siza in 1994 in een vraaggesprek met Ruud Ridderhof en Jeroen Geurst over de beginperiode van de Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit: 'Mijn conclusie na tien jaar is dat de stad klaarblijkelijk een nieuw beeld voor de Schilderswijk voor ogen staat (Vandenhove, Coenen). Als gevolg daarvan houden nieuwe projecten zich niet bezig met de mensen die in de wijken wonen. De intensieve dialoog met de bevolking, onderdeel van mijn eerste project, bestond nauwelijks meer in het tweede project en is bij het project van Jo Coenen voor de Vaillantlaan compleet verdwenen. Coenen maakt een project dat formeel ingaat op de atmosfeer in de wijk, maar andere projecten (Vandenhove) reageren zelfs niet eens op de architectonische formele kwaliteiten en de sfeer van de wijk. Ik denk dat de intenties die Adri Duivesteijn had toen hij mij uitnodigde om in de Schilderswijk te werken niet meer bestaan, de intentie om te werk te gaan middels een 'pedagogisch' contact met de bevolking; pedagogisch in beide richtingen: naar de architect en naar de bevolking.' (Ridderhof 1994: 47). Geleidelijk verdwenen de stucprojecten uit het stadsbeeld en in de jaren negentig was het een teken van achterlijkheid als een architect nog met een dergelijk project aan kwam zetten. Een stadsbeeld dat snel opgang maakte verdween weer net zo snel, maar overal in de stad staan nog stedelijke ensembles uit deze periode.

§ 9.3 Hart voor Den Haag & De Kern Gezond

'Steden functioneren dankzij het bestaan van een netwerk van niet bebouwde, openbare ruimte.' Alle Hospers (Bekkering 2005: 73)

Speerpunt voor het progressief college was de revitalisering van het hart van Den Haag, zowel de stedelijke ruimten als de economie. In de jaren van cityvorming en suburbanisatie was de historische kern van Den Haag in verwaarlozing geraakt en door het verkeer geruïneerd. Het nieuwe college kwam met een nieuwe visie op de openbare ruimte, waarbij de autonomie ervan werd voorondersteld, in beeld en kwaliteit. Na de oorlog was er geen sprake meer van het woord stedelijke ruimte: men sprak over 'openbare ruimte', een begrip met slechts een juridische betekenis. Ruimte werd verdeeld in privé en openbaar (Van der Woud 1988). Met het **Hart voor Den Haag en De Kern Gezond** sprak men weer over de stedelijke ruimten in Den Haag en benoemde men de kwaliteiten, vooral in de nota **De Kern Gezond**. Plan voor herinrichting van de openbare ruimte in de Haagse binnenstad, gepresenteerd op 17 juni 1988. Deze nota was de uitwerking van de eerdere nota **Hart voor Den Haag, Ontwikkelingsstrategieën**

voor het herstel van de Haagse Binnenstad uit 1987 door een commissie onder leiding van de voormalig minister Mr. G.P.H. Brokx (CDA). In dezelfde periode verscheen ook een andere nota: *Den Haag 2015. Tussen ambities en ruimtenood. Een visie op de ruimtelijke ontwikkeling van de Haagse agglomeratie (1988)*. Representatieve stedelijke ruimten werden van belang verklaard voor de kwaliteit van een Compacte Stad, waarbij werd voorondersteld dat de verschillende stedelijke functies werden gemengd. **De Kern Gezond** was verder van groot belang omdat het niet alleen in Den Haag maar in heel Nederland leidde tot een herwaardering voor de stedelijke ruimten en de grote betekenis van de kwaliteit daarvan voor de kwaliteit van de stad als geheel. Vooral het werk van de landschapsarchitect Alle Hospers aan deze nota vol schetsen was een Copernicaanse wending waar Den Haag nog lang de vruchten van zou plukken.

In **Hart voor Den Haag** betoogde Brokx: 'Visie en beleid voor de binnenstad dienen zo direct mogelijk aan te sluiten op de oorspronkelijke identiteit van de stad. De grote uitdaging is deze identiteit opnieuw gestalte te geven in deze tijd. De binnenstad wordt dan opnieuw de kern waaruit de rest van de stad kan groeien.' (**Hart voor Den Haag** 1987: 11). Deze nota was een gezamenlijke rapportage van de projectstaf Binnenstad en adviseur Brokx, waarin ontwikkelingsstrategieën voor het herstel van de Haagse binnenstad werden beschreven. De projectstaf en de adviseur waren van mening dat financiering en inhoud van de vernieuwing en het herstel niet los van elkaar waren te zien. Men pleitte voor 'public-private-partnerships' en de instelling van een 'binnenstadfonds' om de gemeentelijke inbreng te verzekeren. Financiering van vernieuwing van de binnenstad werd niet alleen als een taak van de gemeente gezien. In **Hart voor Den Haag** pleitte Brokx ook voor een betere taakverdeling tussen de steden in de Randstad. Twee specifieke karakteristieken van Den Haag werden genoemd: het bestuurscentrum van Nederland en de bijzondere relatie Den Haag – Scheveningen. Den Haag moest nationaal en internationaal bestuurlijke organisaties aan zich binden en zo zijn profiel versterken. Dat profiel was te lang verwaarloosd. In plaats van elkaar te beconcurreren, moesten Den Haag en Scheveningen hun bijzondere relatie verbeteren. Voorts werd geadviseerd dat Den Haag aan zijn imago moest werken. Historische karakteristieken waren 'vervormd' en hadden een negatieve betekenis gekregen. Zo noemde Brokx de voorbeelden: 'rustig' versus 'saai', 'ingekeerd' versus 'niet toegankelijk' en 'met een verborgen uitgaansleven', 'geborgenheid' versus 'te weinig actie', 'te weinig naar buiten gekeerd' en 'met te weinig aantrekkingskracht', 'grote verscheidenheid/spreiding' versus 'versnippering' en 'zonder eenduidig centrum', en 'geen vestingstad/open ruimte/geen radialen' versus 'geen ingangen'. Kortom, het beeld van de chique en representatieve hofstad in het lommerrijke groen had ook een keerzijde: een stad van belegenheid en slaperigheid. Teneinde deze vervormingen te verzachten en ongedaan te maken werden de volgende beleidslijnen geadviseerd: de levendigheid vergroten door de woonfunctie te versterken, de monumentenstad benadrukken, culturele manifestaties bevorderen, duidelijker profileren van de aantrekkelijke bezienswaardigheden en afwisseling binnen de stad, ingangen creëren van HS en CS naar het centrum, 'valse' ingangen zoals het Prins Bernhard viaduct

afbreken, en het uitgaansleven onder de aandacht van het publiek brengen. Naast het specifieke Haagse karakter omschreef men een aantal andere karakteristieken die ook golden voor andere grote steden: de binnenstad als 'huiskamer' voor de bewoners, de binnenstad als centrum voor de regio, en de binnenstad als cultuurdrager. Prioriteiten waren volgens de commissie: stadsherstel, openbare ruimten opschonen en autovrij maken, groenvoorzieningen op peil brengen, sociale veiligheid terugbrengen in de stad, verpaupering van winkels tegengaan, marktfunctie van de binnenstad versterken, uitgaansleven en toerisme bevorderen. Er werden veel concrete projecten beschreven die de kwaliteit van de binnenstad op een hoger peil konden brengen. Bij al deze voorstellen stonden drie maatregelen altijd centraal: het opschonen van de binnenstad, het versterken van bestaande karakteristieken en kwaliteiten, en het toevoegen van nieuwe kwaliteiten. In de nota stelde men vooral beleidskaders op voor de stedenbouwkundige en architectonische vormgeving. Een van de belangrijkste uitgangspunten was dat het centrum weer samenviel met het gebied binnen de singels. Een idee waar Nuis al hard voor had gevochten met de randbebouwing langs de grachten kreeg nu zijn beslag. Na de jaren van het verkleinde centrum, binnen de binnenringweg, kreeg Den Haag haar 'oude' centrum weer terug. Toch constateerde men een verschuiving van het centrum naar de Utrechtsebaan toe. Hart voor Den Haag was een noviteit voor de gemeente, omdat er voor het eerst beleidsmatig en breed werd ingezet op de gentrificatie van de binnenstad en de versterking van het specifieke Haagse karakter.



Figuur 145

Sferen en hartlijn van het Haagse centrum:

rood=hartlijn

grijs= sfeer besloten stedelijke pleinen

donkerrood= sfeer brede winkelstraten

bron: Hart voor Den Haag.

groen= sfeer groene ruimten

paars=sfeer smalle winkelstraten

geel=sfeer voetgangersroute stadhuis naar CS

Het doel van de nota **De Kern Gezond** was de stedelijke ruimten van de binnenstad te

verbeteren. Met de herinrichting van de openbare ruimten wilde men de functies van de stad in samenhang en gethematiseerd stimuleren. Waardevolle elementen uit de historie van Den Haag werden zoveel mogelijk behouden en versterkt. Het was een nota die veel losse initiatieven en nota's van de jaren daarvoor verenigde in één document. Drie wethouders werkten eraan mee: Adri Duivesteijn (Ruimtelijke Ordening en Stadvernieuwing), Jack Verduyn Lunel (Jeugd, Sport, Recreatie en Cultuur en Media), en René Vlaanderen (Verkeer, Vervoer, Openbare Werken, Monumenten en Milieu). De ontwerpen werden vervaardigd door het Bureau Bakker & Bleeker b.v., waar ir. Alle Hosper de ontwerpen coördineerde. De nota **De Kern Gezond** was een veelomvattend project. Een belangrijk deel van de in het Hart voor Den Haag geschetste ideeën kregen hierin gestalte. Nog nooit waren er zoveel kleurpotloden en schetspennen gebruikt als bij het samenstellen van deze nota. Voor het eerst produceerde de Dienst SO|GZ geen statistieken, woorden en schema's, maar tekeningen van inrichtingen van straten en pleinen. Deze nota was invloedrijk omdat ze breed werd gedragen in de stad en omdat hieruit veel andere goede voorstellen en nota's ontsproten die samen het stadsbeeld zijn gaan domineren. Ze was ook invloedrijk omdat een duidelijke keus werd gemaakt voor voetgangers en langzaam verkeer en de auto daardoor uit de binnenstad verdween. 'De binnenstad, met haar historische karakter, is echter in letterlijke zin niet gebouwd op de immense vlucht die vooral het autoverkeer de laatste decennia heeft genomen.' (**De Kern Gezond** 1988: 112). Men was zeker niet blind voor het verkeer, immers met de bereikbaarheid hing ook de kwaliteit van het plan af. Men sprak van het model 'verkeersluw kerngebied' waar de voetganger zich zo ongehinderd mogelijk kon bewegen. Een ander deel werd verkeersvrij en geschikt voor verblijf van bewoners en bezoekers. De binnenstad werd in de eerste plaats een plek om te vertoeven en moest daarvoor dus worden ingericht, zo betoogde men in **De Kern Gezond**. In de nota zocht men vooral aansluiting bij de sfeer van de binnenstad van de late negentiende eeuw. 'Herkenning' kreeg zo zijn invulling (Molenaar 1988: 19). De hartlijn van de binnenstad Parkstraat-Kneuterdijk-Spui-Hollands Spoor kwam centraal te liggen en verbond vijf afzonderlijke sferen in de binnenstad die als zones haaks stonden op die hartlijn.⁵⁸⁵ De hartlijn was een voetgangerszone waaraan alle belangrijke openbare gebouwen kwamen te liggen. De hartlijn en sferen volgden de oude orthogonale structuur van de stad. De sferen waren ook de oude sociaaleconomische scheidingen in de stad, die door de

585

De sfeer van groene ruimte: de Plaats (met executieplaats de groene zode) de Lange Vijverberg, Toernooiveld, Voorhout naar het Malieveld. In deze sfeer stond het beeld van Den Haag hofstad in het lommerrijke groen centraal: chique stad met monumentale bomen waar de betere kringen vertoefden. De sfeer van de besloten pleinen: de reeks pleinen die het oudste gedeelte van Den Haag vormen. Het kerkplein rond de Jacobskerk, De Groenmarkt, het Buitenhof, het Binnenhof en Het plein. De sfeer van smalle winkelstraten: het oude middeleeuwse centrum waar de winkels voor de gewone man in de smalle straten zijn geconcentreerd. De Vlamingstraat, de Spuistraat, Lange poten, Korte Poten, Herengracht. De sfeer van de stadstraten: Prinsengracht, Grote Markt, Kalvermarkt. Samen met de hartlijn het nieuwe kruis van doorbraken dat de binnenstad in het Interbellum structuur gaf. Vrijwel alle grote warenhuizen liggen aan de Grote Marktstraat. De sfeer van het Spuikwartier: de nieuwe kerk tot het Centraal station, volgens het Forumplan van Weeber. Deze nieuwe verbinding structureert de nieuwe ontwikkelingen tussen Centraal Station en het Cultuurforum.

hartlijn juist met elkaar werden verbonden. Deze sferen waren in potentie al aanwezig in de stad en hadden alle een eigen karakter en herkenbaarheid. De veelkleurigheid ervan zag men als een aantrekkelijk kenmerk van de binnenstad dat versterkt moest worden. De opgave voor de stedenbouwers en ontwerpers was de samenhang tussen de afzonderlijke sferen vorm te geven en daarbij hun eigenheid te behouden. Samenhang gaven de materialen, de lampen, het straatmeubilair en de details, maar vooral de hartlijn waaraan alle belangrijke openbare gebouwen lagen: het Spui, Buitenhof, Kneuterdijk (**De Kern Gezond** 1988: 63). Bij de herinrichting van de openbare ruimte van de binnenstad lag het accent op de ruimte en niet op straatobjecten; die werden beperkt tot het functioneel noodzakelijke, wel verschenen er sokkels voor de beeldhouwwerken van Peter Struyken. Om de stedelijke ruimten samenhang te geven koos men voor één soort plaveisel in de gehele binnenstad, een chique donkere mangaanklinker, gelegd in elleboogverband voor voetgangerszones en in keperverband voor verkeerszones. Voor de verlichting koos men een armatuur dat was gebaseerd op een door Berlage ontworpen lantaarnpaal. Voor het groen koos men monumentale bomen en voor de bijzondere inrichting van pleinen werd water als thema gekozen: fontein, waterwerken etc. Allemaal objecten en materialen die tussen 1870 en 1910 de stad kleur en sfeer gaven. In 1989 aanvaardde de raad de nota. In het jaar 2010 zou men in de stad nog altijd werken volgens deze nota die de Haagse binnenstad haar stedelijke ruimten, sfeer en karakter teruggaf.

§ 9.4 De pomoprojecten van de negentiende-eeuwse wijken

Na de eerste golf van vernieuwende stedelijk ensembles werden er buitenlandse coryfeeën uitgenodigd van wie verwacht werd dat ze het karakter van de wijken goed konden treffen en daardoor het beeld konden sturen. Uiteraard koesterden Haagse architecten de grote voorbeelden van de volmaakte stedelijk ensembles; bij planbeschrijvingen en toelichtingen worden deze veelvuldig genoemd.⁵⁸⁶ De spraakmakendste stedelijk ensembles van de tweede golf waren: het burgemeester De Monchyplein van Ricardo Bofill (1986-1989), de ingrepen in de stationsbuurt door Charles Vandenhove (1988-1999), het SAP Vaillantlaan van Jo Coenen (1987-2000), en het Den Haag Nieuw Centrum met de Landbouw-en-Visserijkavel (LaVi-kavel) door Rob Krier (1988-1992). Verder waren er nog de architectonische stedenbouwkundige ensembles van de Haagse HOLY architectenmaatschap in de Schilderswijk-Noord en het herstel van de randen en

586

Veel genoemde voorbeelden van geslaagde stedelijke ensembles indertijd waren o.a.: Bath (The Royal Crescent), Wenen (Karl Marx-hof), Parijs (Rue de Rivoli), Le Havre (August Perret), maar ook de architectuur van de Haagse School (Thorbeckelaan) en de Amsterdamse School hadden de aandacht. De ideeën uit het interbellum over Gesamtkunst, over de eenheid van stedenbouw en architectuur kregen een nieuw leven.

poorten van de Schilderswijk door het Haagse bureau Geurst & Schulze, architecten bij de Parallelweg en het Hobbemaplein.⁵⁸⁷ De stedelijk ensembles op plaatsen waar oude industrieterreinen werden geherstructureerd kregen een ander karakter dan dat van de negentiende-eeuwse wijken. De Haagse Hogeschool met woontorens en kantoren in de Laakhavens van Atelier PRO,⁵⁸⁸ het Slachthuisterrein van Aldo Rossi en het Groot Handelsterrein van Mecanoo lieten bijvoorbeeld stedelijke ensembles zien waarin de eenheid tussen stedenbouw en architectuur centraal staat, maar zonder een architectuur die sterk naar het verleden verwijst. De architectuur was daar weliswaar eigentijdser, maar desalniettemin vol verwijzingen naar het 'moderne' verleden.

Burgemeester De Monchyplein (1986-1989)

Op de plaats van het oude stadhuis ligt tegenwoordig het Burgemeester De Monchyplein waar de Catalaanse architect Ricardo Bofill tussen 1986 en 1989 een stedelijk ensemble ontwierp van Parijse afmetingen en allure. De ontwikkeling daar moest voornamelijk zijn, geen studentenwijk zoals het Quartier Latin of een volkshuisvestingsparadijs zoals dat van Siza, maar een wijk waar diplomaten met een gerust hart buiten konden wandelen. Nadat een aantal wethouders uit het progressief college Parijs had bezocht, besloot men om Ricardo Bofill uit te nodigen voor deze opdracht. Duivesteijn merkte op over de keuze van Bofill: 'Zijn werk is in architectuurkringen omstreden: hij werkt in een neoclassicistische stijl die volgens sommige critici onmenselijk of zelfs fascistoïde is en volgens anderen waardigheid en allure verleent aan het wonen.' (Duivesteijn & Feddes, 1994: 73). De wethouders Verduyn Lunel en Vlaanderen waren aarzelend positief, maar ook Van Otterloo vond Bofill de juiste architect in de juiste wijk.⁵⁸⁹ Bofill betoogde over het ontwerp van het Burgemeester De Monchyplein dat het project de wil uitdrukt om in glas en baksteen het transparante en massieve samen te brengen met de natuur (Taller de Arquitectura Ricardo Bofill, 1991: 2). Het monumentale ensemble van stroken, crescent, toren en urban villa's werd rond een park met water gegroepeerd. Deze groene ruimte koppelde Bofill aan het Nassauplein. Deze grote Parijse gebaren werden als nogal on-Haags ervaren, temeer omdat Bofill de Haagse korrelgrootte en morfologie in de naburige wijken volledig negeerde. Er stak een storm van verontwaardiging op. De BNA reageerde furieus volgens Duivesteijn. Er kwamen reacties als: 'onthutsend', 'verbluffend naïef' en Jan Brouwer vond: 'Het is doodgewoon nep, één grote illusie. Dat moet je niet in de Archipelbuurt doen, maar één keer per jaar met het circus op het Malieveld. Dat uitgerekend drie linkse wethouders uit Parijs terugkomen met dit soort volksverlakkerij.' 'Wij vragen ons af of het verstandig is om juist de Spaanse architect Ricardo Bofill die woningwetwoningen te laten bouwen. Van

587 Waar de auteur van deze dissertatie aan de prijsvraag meedeelde voor Geurst & Schulze architecten.

588 Waar de auteur van deze dissertatie voor KCAP betrokken was bij het ontwerp van een kantoor en bij de vier woontorens aan de Fijnjekade voor Geurst & Schulze architecten. De projecten werden besproken met supervisor Hans van Beek (Atelier PRO) die daarover aan de welstand advies gaf.

589 Interview met Gerard van Otterloo (09-11-2010) door Oorschot

hem is bekend dat hij het wooncomfort te veel ondergeschikt maakt aan de uiterlijke vorm.’, betoogde de landelijk directeur van de BNA mr. Dirk van der Veer. Een volstrekt ongepaste opmerking, immers, de woningplattegrond was in vergaande juridische procedures vastgelegd waarbij de woonconsument toch altijd al het nakijken had. Wellicht had bestuurder Van der Veer daar eens verbetering in kunnen brengen. Bij de komst van Bofill naar Den Haag had het Haags Architecten Café, waar Jan Brouwer de scepter zwaaide - wiens belangen gewoonlijk parallel liepen met Duivesteijns ambitie - geen trek om een lezing te organiseren. Duivesteijn organiseerde zelf de lezing met Bofill in het Gemeentemuseum en deze werd druk bezocht, aldus Duivesteijn (Duivesteijn & Feddes 1994: 73). Bofill was de rode lap die gevestigde Haagse architecten wakker schudde: men voelde zich gepasseerd, betoogde Duivesteijn. Deze architecten verweten de Haagse bestuurders vooral ijdelheid en koketteren met buitenlandse iconen. Maar de gevestigde architectengemeenschap was ook niet bepaald een toonbeeld van openheid en vernieuwing. Het was veeleer een gesloten wereld waarin samen met de corporaties en de vaste aannemers de bouwproductie werd verdeeld. Een wereldje dat zijn eigen gebruiken kende en waar een bestuurder die iets wilde moeilijk greep op kreeg, zoals Duivesteijn al had ondervonden. Naast de vele tegenstanders waren er ook voorstanders, volgens Duivesteijn: de Haagse architecten Philip Rosdorff en Peter Drijver. ‘Het is groots, kleurrijk met een zekere grandeur,’ volgens Rosdorff, ‘Het heeft eigenlijk alles wat die grijze brij in de stadsvernieuwing niet heeft. Mensen zoeken iets waarmee ze zich kunnen identificeren, bij Bofill kan dat.’ Met Bofill wilde men de slonzige stadsvernieuwingsbeeld van zich afschudden, en zich presenteren als een stad met aandacht voor het stadsbeeld. Met de komst van Bofill werd de wig tussen gevestigde architecten en de jonge generatie dieper in de vakgemeenschap geslagen. Duivesteijn merkte hierover op: ‘Zowel architecten als architectuuroprachtgevers gingen zich in de jaren tachtig steeds meer internationaal oriënteren en schudden daarmee de gevestigde, nationale gewoonten en belangen wakker.’ (Duivesteijn & Feddes 1994: 76). Een aantal jonge Haagse architecten met beginnende bureaus kregen de kans zich onder Bofill het vak van architect eigen te maken, net zoals bij de Punt en Komma (Siza), de Vaillantlaan (Coenen), het Slachthuisterrein (Rossi) en De Resident (Krier). Het idee dat buitenlandse architecten een impuls kunnen geven aan de bestaande bouwcultuur was niet nieuw. Toch was de pijn groot in Haagse architectenkringen. In de Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag (1997) werd het project van Bofill aan het Burgemeester De Monchyplein niet opgenomen, een gids die de Haagse bouwgemeenschap had geproduceerd: Haagse architecten, ambtenaren, monumentenzorgers, stedenbouwers en critici. Wel werd het project vele malen in buitenlandse bladen gepubliceerd. Wellicht speelde ook iets anders mee: met de aimabele Siza was het goed werken, maar Bofill had een geheel ander karakter. Volgens een aantal Hagenaars was het probleem met Bofill dat hij ‘niet alleen projecten in Lodewijk XIV-stijl ontwierp maar vooral ook dat hij dacht dat hij Lodewijk XIV was,’ een architect met dictatoriale trekken die geen tegenspraak duldde van de Haagse welstand, raadsleden, wethouders en zeker niet van collega-architecten. Volgens de architectuurhistoricus Marcel Teunissen zou welstandsvoorzitter Theo Bosch aan Bofill de toegang tot de stad hebben onttrekt.

Quartier Latin (1987-1998)

Aan de oostkant van de Schilderswijk ligt tussen het Station Hollands Spoor en het centrum de Stationsbuurt. De Belgische architect Charles Vandenhove ontwierp hier tussen 1987 en 1998 verschillende gebouwen die met elkaar een stedelijk ensemble vormden dat ook een Parijse sfeer moest oproepen. Door gemeentelijke marketeers werd deze plek hoogmoedig bestempeld als het Quartier Latin van Den Haag, net zoals men Quartiers Latin vindt in Antwerpen, Amsterdam, en zelfs in Middelharnis. Het originele Quartier Latin in Parijs in het IVe en Ve arrondissement ten zuiden van de Seine is een studentenwijk in de nabijheid van de Sorbonne, de universiteit die vooral in 1968 naam en faam kreeg door de existentialisten en de grote studentenrellen. Het is een geanimeerde studentenwijk met veel boekwinkels, tweedehandswinkels, boetieks, restaurants, bistro's, bars en andere studentenvoorzieningen. Met de Haagse Hogeschool aan de ene zijde en het centrum aan de andere zijde had de Stationsbuurt de potentie een aardig klein Quartier Latin te worden. Langs het Zieken werden weliswaar studentenwoningen gebouwd, een ensemble met een hoge wand die de belangrijke verbinding met het Spui uit De Kern Gezond markeerde, maar klaarblijkelijk was dat alleen niet voldoende. Duivesteijn merkte op dat het project van Vandenhove een verruiming van het centrum betekende. De Stationsbuurt vond zo aansluiting bij het hart van de stad en werd zo uit zijn isolement gehaald: 'het heeft de identiteit van de stad en het versterkt het woonkarakter van de Stationsbuurt.' (Duivesteijn 1988: 6). Vandenhove werd door buurtbewoners uitgenodigd en voorgesteld aan de gemeente. De bewoners meenden dat hij de Parijse bohemiensfeer kon brengen in het Stationskwartier. Door de gemeente werd deze keus met open armen ontvangen. Voor Duivesteijn was dat een teken dat de Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit een breed front maakte in de stad. Op zes locaties in de Stationsbuurt realiseerde Charles Vandenhove statige Parijse architectuur. Vandenhove, een bekeerde modernist, zei dat hij renaissance architectuur op een eigentijdse manier vormgaf, waarbij vooral het ambacht en de identiteit van de plek centraal stonden. In een beschouwing over Vandenhove betoogde de architectuurcriticus Hans van Dijk: 'Maar hoezeer de architect ook studie heeft gemaakt van de residentiestad, de laagbouw lijkt eerder op haar plaats in Parijs dan in den Haag. Het Zieken wordt alsnog een 'aanzienlijk' woonkwartier, maar zoals zo vaak kan dat slechts dankzij de injectie van een vreemd architectuurvocabulaire.' (Van Dijk 1988: 5). De architectuur werd eerder omschreven als een pastiche van historische citaten en ideeën zoals de Ionische kapitelen met elk twee cd's opgenomen als ornament, dan als historiserend. Klaarblijkelijk lag Vandenhove goed bij de bevolking.⁵⁹⁰ Toen de ideeën voor een nieuw Provinciehuis werden geopperd en men weer met een internationaal bekende architect aan kwam zetten, wilden de bewoners van het Benoordenhout beslist Vandenhove als architect. Het Provinciehuis was een beeldbepalend gebouw aan de poort van de wijk

en de architectuur van Vandenhove gaf status aan de wijk.⁵⁹¹ Het plan van Vandenhove aan het Zieken kenmerkte zich door een aantal interessante openbare ruimten die de fijnkorrelige structuur van de oude stad oppakten: de hofjes en de binnenterreinen. Dit keer geen sloppen maar rijk gedetailleerde woningen. Het bouwblok werd keurig hersteld en een doorgang verbond het Huygenspark met de hoek Zieken-Groenewegje. Een informele fiets/looproute van de stad naar Station Hollands Spoor werd zo toegevoegd. Volgens Vandenhove werden het chique Hofkwartier en de Stationsbuurt in beeld met elkaar verbonden, hoewel men in het Hofkwartier de architectuur van Parijs en Brussel maar zelden tegenkomt. In een vraaggesprek zei Vandenhove daarover: 'Men bouwt in Den Haag niet op dezelfde manier als in Parijs of Luik omdat de culturele elementen in de verschillende steden of in de verschillende wijken van een stad steeds anders zijn. Men kan niet voorbijgaan aan de bestaande stadsbeelden en natuurlijke gegevens. Het eerste wat een architect moet doen is analyseren en aanvoelen. De wijze waarop een project in Montmartre in Parijs is ontstaan is weliswaar op dezelfde wijze gegroeid als dat in Den Haag, maar in beide zit toch iets kenmerkends, eigen aan Den Haag of aan Parijs.' (Freijser 1988: 52).

Toch lijkt het erop dat de monumentale renaissancebeeldtaal van Vandenhove, met de halfronde zinken daken, dakkapellen, Franse balkons en Louvre-luiken ver van de Stationsbuurt staat. Ondanks de bewering van Vandenhove: 'In de Stationsbuurt zal in de eerste plaats een correct antwoord gegeven moeten worden voor de gevels, aangepast aan de specifieke plekken in de stad waar nieuwe huizen moeten komen.' (Freijser 1988: 55). Voor Vandenhove was een sociale huurwoning hetzelfde als een woning voor een ambtenaar of een fabrikant. Een woning is een woning, net zoals de muziek van Mozart voor iedereen was. Een idee dat veel bijval vond bij de wethouders van het progressief college, waarbij de doctrine dat elke wijk een eigen karakter moest krijgen even werd vergeten. Tegenwoordig is iedereen in Den Haag vergeten dat men hier ooit sprak over een Quartier Latin. Rond 1990 werd City Mondial opgericht, een organisatie die de positieve kanten van de Stationsbuurt moest benadrukken. Tegenwoordig is City Mondial bezig met de marketing van Stationsbuurt, Schilderswijk, Transvaal en Laakkwartier: citymarketing voor de wijken van het veen.⁵⁹²

591 Interview met Casper Postmaa 02-11-2010 door Oorschot

Interview met Gerard van Otterloo 09-11-2010 door Oorschot

592 *The Hague City Mondial - the making of a tourist product in a multiethnic city* (1999)



1 De Monchyplein, architect Bofill,



2 De Monchyplein, architect Bofill,



3 Stationsweg, architect Vandenhove



4 Spui, architect Vandenhove



5 Vaillantlaan volgens blokkendoos van Jo Coenen



6 Vaillantlaan volgens blokkendoos van Jo Coenen



7 Buitenom, Geurst & Schulze architecten



8 Hobbemaplein, Geurst & Schulze architecten

Figuur 146

Pomoprojecten in de negentiende eeuwse wijken uit de jaren negentig en waar tot in het nieuwe millennium werden gebouwd, foto's: auteur.



Het SAP Vaillantlaan (1987-2000) & Hobbemastraat (1987-2000)

De ontwikkeling en vormgeving van het kruis Vaillantlaan – Hobbemastraat kwam tegemoet aan de kritiek dat men door de projectenstedenbouw de stad niet meer als geheel zag. Om de stedenbouwkundige en architectonische eenheid van de Schilderswijk te herstellen, besloot men het centrale wegenkruis in de Schilderswijk, de Vaillantlaan (1100 meter) en een deel van de Hobbemastraat (300 meter), te vernieuwen.⁵⁹³ Tussen 1988 en 1992 werden de deelprojecten van het SAP Vaillantlaan uitgevoerd. De gemeente vroeg de Limburgse architect Jo Coenen voor de Vaillantlaan en Heeling Krop Bekkering stedenbouwkundigen (HKB) voor de Hobbemastraat. Uitgangspunt voor zowel de bewoners als de gemeente was dat de karakteristieke structuur van de revolutiebouwwijken behouden moest blijven. Een belangrijke karakteristiek was de bedrijvigheid in deze negentiende-eeuwse wijk. Op de begane grond was er traditioneel een werkplaats of winkel waarboven men woonde. Op de binnenterreinen waren naast de sloppen ook veel fabriekjes. Al deze bedrijvigheid verdween met de stadsvernieuwing. Deels was dit een gevolg van de hinderwet en de milieubelasting. Voor de bewoners betekende dat een belangrijk deel van de werkgelegenheid en de bedrijvigheid uit de Schilderswijk verdween. De Schilderswijk had een coherent beeld van overwegend goedkoop uitgevoerde Hollandse neorenaissancearchitectuur. De straten volgden voornamelijk de oude kavelstructuur van de Zusterpolder en verbrokkeling van dat beeld werd door iedereen als probleem gezien.

Voor de Hobbemastraat was nog geen stedenbouwkundig plan opgesteld. Gezien de omvang van de projecten moesten deze gefaseerd worden uitgevoerd. In het plan van HKB voor de Hobbemastraat werd de te smalle straat verbreed door aan beide zijden een arcade toe te voegen, zodat de winkels een echte brede stoep kregen voor de uitgebreide uitstallingen van hun internationale waar. De architectuur was niet zoals bij Coenen vastgelegd maar werd aan de toekomstige architecten overgelaten. Aan de zijde van de Vaillantlaan werd Rudy Uytenga gekozen. Helaas werd de bebouwing niet zo stedelijk als aan de Vaillantlaan: vooral de metalen gevelbeplating doet denken aan een industrieterrein. De koperkleurige koppen van de gebouwen van Geurst & Schulze architecten bij het Hobbemaplein verwezen naar de Berlagiaanse 'poorten' die de toegang van de wijken markeerden. De gevels, de plastiek en materialen waren geïnspireerd op negentiende-eeuwse voorbeelden uit Parijs.⁵⁹⁴

Wethouder Peter Noordanus, die de plannen in de jaren negentig grotendeels zou uitvoeren, zei over de aanpak van de Vaillantlaan: 'Het plan markeert de terugkeer van de stadsvernieuwingsplanvorming in steden als Den Haag naar een sterkere stedenbouwkundige oriëntatie. Het is een essentiële stap voorwaarts in het zoeken naar samenhang tussen stedenbouw en architectuur in gebieden die samenhang juist door recente vernieuwingsoperaties dreigden te verliezen.' (Noordanus 1996: 5). Onder een

593 Voor een uitvoerige beschrijving van het project en het proces zie ook: De Boer, 1989; Hebl, 1994; NAI, 1996; Den Haag, 1988d; Ravestein, 1991; Ravestein, 1996

594 De auteur was projectarchitect bij Geurst & Schulze architecten van dit project.

speciaal kopje 'identiteit' betoogde Noordanus verder: 'Het belangrijkste bestuurlijke argument om te kiezen voor het plan Coenen lag voor mij in de constatering dat in de som van de individuele nieuwbouwprojecten in de Schilderswijk de nieuwe wijk zijn identiteit dreigde te verliezen. Veel goede en mooie projecten afzonderlijk maken nog geen wijk waar bewoners zich mee kunnen identificeren. De individuele expressie van architecten kan juist een dusdanige heterogene situatie opleveren dat een harmonisch stadsbeeld verloren gaat en duidelijke identiteitsdragers ontbreken. Voor mij is het plan Coenen het hart en het beeldmerk van de nieuwe Schilderswijk; een verbinding tussen oud en nieuw door zijn referenties aan klassieke Haagse architectuur en stedenbouw.' (Noordanus 1996: 5, 6). De subtiele balans tussen verschil en overeenkomst moest met vakmanschap worden vormgegeven waarbij overeenkomst de identiteit van de wijk moest benadrukken en de verschillen de eigenheid van de afzonderlijke bewoners. Voor het progressief college was dit het voorbeeldproject waarmee men zich wilde presenteren in de grootste stadsvernieuwingswijk van Europa: het stadsbeeld waar men nog altijd trots op is en waarmee de Dienst SO|GZ na de jaren van vernedering en kritiek liet zien waartoe ze in staat was. Bij de Vaillantlaan was al het Beleidsplan Vaillantlaan gemaakt, dat een evaluatie van de knelpunten bevatte en een heel nieuw ruimtelijk voorstel introduceerde. Echter de plattegronden waren door de regelgeving voor sociale huur gedictieerd. Jo Coenen mocht alleen de gevels bedenken, de buitenste 60 cm van het gebouw. De veranderingen ten aanzien van de oude situatie waren vooral de profielverbreding van de laan en de introductie van een nieuw plein bij de kruising met de Hobbemastraat. Met een dergelijk stedenbouwkundig uitgangspunt kan een architect niet zo veel, immers de bouwblokken werden zo te ondiep, waardoor de woningen in de breedte ontwikkeld moesten worden, hetgeen ongebruikelijke en inventieve plattegronden opleverde. Een zeer kostbaar en daardoor ongunstig uitgangspunt voor woningen doordat een relatief groot geveleppvlak nodig was. Van het budget bleef dus minder geld over om een kwalitatief goede gevel te realiseren. En sociale huurbudgetten zijn minimaal. Het was een echt stedenbouwersplan, zoals de woningbouwers en volkshuisvesters dat zagen. Ook had de gemeente de plek van de woningen, bedrijven en winkels al bepaald. Bij het stedelijk ensemble van de gebouwen was het architectonische probleem een uitgekiend evenwicht te vinden tussen de verschillen en de overeenkomsten tussen de gebouwen. Te veel overeenkomsten maakt het saai, maar is productietechnisch erg handig, wat de bouwkosten drukt, en brengt de samenhang in beeld. Te veel verschillen leidt tot kakofonie. Om dat probleem van eenheid en verscheidenheid in het beeld scherp te krijgen, maakte Jo Coenen uitgebreide voorstudies. Uit analyses van de 'grand ensembles' in Parijs en Bath concludeerde Coenen welke elementen in de gevel dwingend voorgeschreven en geaccentueerd moesten worden om eenheid in het beeld te krijgen. Vooral de horizontale belijning werd bepalend. Coenen legde verdiepings- en goothoogten vast. De gebouwen op de hoeken kregen een accent in hoogte. Coenen bepaalde de toe te passen materialen en kleuren en ontwierp ook een serie gevelelementen waaruit de verschillende architecten moesten kiezen bij de gevelvormgeving van de afzonderlijk woonblokken. Van de te gebruiken

gevelementen werd een blokkendoos op schaal gemaakt met ramenkaders, dakranden en gevelbanden. In de contracten met de afzonderlijke architecten werd opgenomen dat men Coenen als supervisor moest accepteren. Zo garandeerde men de uniformiteit van de toegepaste materialen, kleuren en maatverhoudingen. Voor de architecten van de afzonderlijk bouwblokken was het een strak keurslijf. Men mocht nog met de ramen heen en weer schuiven om tot enige verscheidenheid te komen. Het was naast het stedenbouwkundige plan vooral deze beperking van de vrijheid van de architecten die samenhang bracht in het ensemble van de Vaillantlaan.

Coenens plan kenmerkte zich ook doordat het in delen was opgeknipt en zo geleding kreeg. Langs het Buitenom verscheen op de plaats van het krakersbolwerk de Blauwe Aanslag nieuwe bebouwing van Geurst & Schulze Architecten dat in beeld en detaillering de architectonische kwaliteit en verscheidenheid van het Spijkermakerskwartier versterkte en de Vaillantlaan inleidde.⁵⁹⁵ Het begin bij het Vaillantplein was een onoverzichtelijke ruimte waar veel wegen en grachten bij elkaar kwamen. Een rotonde met een waterpartij en een fontein gaf deze versnipperde ruimte een helder middelpunt en vormde de toegang tot de Schilderswijk, waar de architectuur een ander karakter en andere detaillering had dan in het Spijkermakerskwartier. Waar Vaillantlaan en Hobbemastraat elkaar kruisen werd op Berlagiaanse wijze een stratenkruis gevormd. Vervolgens kwam de kromming in de Vaillantlaan ter hoogte van de Hoefkade, waardoor de laan ook nog een besloten stadsbeeld kreeg zoals Lindo dat ooit had bedoeld. Oorspronkelijk waren dit twee knikken, maar Coenen wijzigde deze in een flauwe kromming. De Vaillantlaan eindigde bij 'de put', de nauwe ruimte onder het spoor. Deze zou later geherstructureerd worden tot een brede en veilige doorgang. De verbrede straten Buitenom en Vaillantlaan verbonden op een vloeiende wijze de oude stad met de Laakhavens en het Laakkwartier en vormden een deel van de binnering met andere bestaande straten.

In zijn afstudeerscriptie *Eenheid in veelvormigheid* (1996) evalueerde de kunsthistoricus Thijs Bosma de doelstellingen van het gemeentelijk beleid en de architectonische uitwerking daarvan voor de Vaillantlaan. Over de intentie om de identiteit van de Schilderswijk aan te scherpen met aangepaste architectuur zegt Bosma het volgende: 'De vernieuwde Vaillantlaan is op een aantal belangrijke punten niet meer de oude laan. Dat heeft positieve en negatieve gevolgen. De kwaliteit van de bebouwing en van de buitenruimte is verhoogd ten opzichte van de oude situatie en van eerdere stadsvernieuwingsprojecten. Vooral omdat de vernieuwing centraal is geregeld en voortkomt uit één stedenbouwkundig ontwerp, kon er samenhang en rust in het straatbeeld ontstaan. Door het gebruik van op Haagse 19de-eeuwse architectuur gebaseerde gevelementen is de Vaillantlaan niet helemaal losgesneden van haar eigen architectonische verleden, maar de gevel vertoont ook zoveel overeenkomsten met voorbeelden uit ondermeer Parijs en Bath dat het totaalbeeld toch van een ander orde

is dan van een laan uit een Haagse 19de-eeuwse arbeiderswijk. Het doel van de gemeente en Coenen om het karakter van de laan te behouden is daardoor niet bereikt.' (Bosma 1996: 68)

De Vaillantlaan was oorspronkelijk een laan met veel allure met in het midden een schelpenpad en dubbele bomenrijen. Lindo bracht beslotenheid in de stedelijke ruimten met de knikken. Dubbele rijen lindebomen en schelpenpaden waren al in het interbellum opgeofferd, na de oorlog werden de straten verbreed ten kosten van de trottoirs. Het nieuwe plan gaf de straat een hele andere betekenis, aldus Bosma. Ook de verhouding tussen de laan en de omgeving veranderde. De Vaillantlaan was niet meer gelijkwaardig aan de omgeving en staat veel meer dan voorheen op zichzelf als stedelijke ruimte. De Vaillantlaan veranderde niet alleen in beeld maar ook in functie. Het toenemende verkeer heeft de oorspronkelijke verblijfskwaliteit geruïneerd, net zoals de Laan van NOI en de Laan van Meerdervoort etc. Deze functionele verandering had zijn weerslag op het karakter van alle doorgaande straten. Van de chique Haagse lanen was weinig meer over.

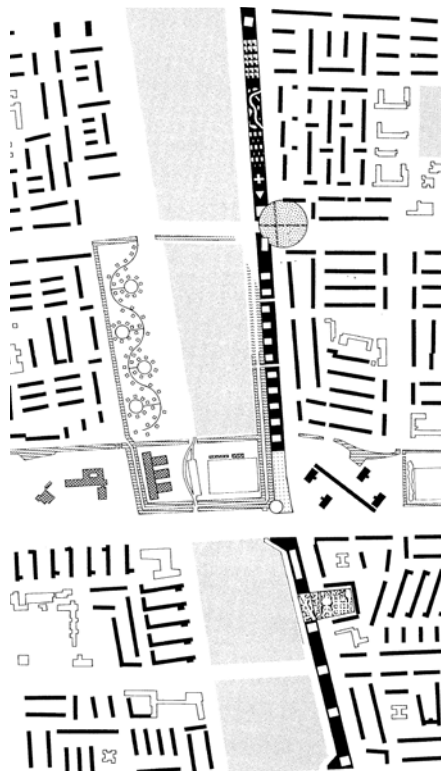
De extra financiering van de gemeente betrof alleen de gevelzone: achter de gevel heersten het draconische financieringsregime en de regelgeving voor de sociale huur. Een verdieping extra betekende voor de bouwwetgeving dat er een dure lift moest worden toegepast. Men koos ervoor dat niet te doen. Verder stelt Bosma dat de veelbelovende ideeën van Coenen maar gedeeltelijk werden uitgevoerd. Het aantal verschillende onderdelen van de bouwdoos is bij het omzetten naar de gevelcatalogus verminderd, zodat de plannen financieel haalbaar werden maar de verschillen teruggebracht. Echter, de belangrijkste beperking was volgens Bosma het te kleine aantal ontwerpen langs de laan. Zes bureaus produceerden zeventien ontwerpen met deze gevelcatalogus; veel verscheidenheid kon zo nooit worden bereikt. Daardoor is er geen sprake van de variatie die men nastreefde. Een van de belangrijkste doelstellingen van Coenen was: het behoud van de negentiende-eeuwse architectuur, eenheid in veelvormigheid. Deze doelstelling werd niet gehaald, aldus Bosma: de veelvormigheid is verdwenen en de eenheid domineert.

Of de conclusies van Bosma juist zijn is een punt van discussie. Wellicht past deze eenvormigheid wel goed bij het karakter van de revolutiebouwwijken en is de hang naar verscheidenheid meer iets van de wijken op 'het zand', waar het individualisme de overhand had. Door beknipting op de kosten past het project uitstekend in de sfeer van de Schilderswijk en versterkt het krachtig het karakter van de gehele wijk: laagbouw omdat liften te duur waren, eenvormigheid omdat verscheidenheid te duur was, het ontbreken van de dubbele rijen lindebomen en het schelpenpad in het midden omdat verkeersdoorstroming een hogere prioriteit heeft dan kwaliteit van de stedelijke ruimte.

§ 9.5 Het feest van de diversiteit: het Woningbouwfestival

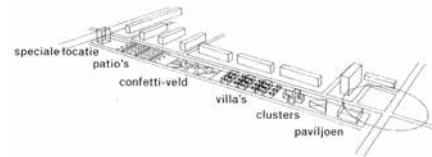
Met het Woningbouwfestival, dat tussen 1986 en 2000 werd bedacht en uitgevoerd, werden de ideeën van Jane Jacobs over diversiteit van de architectuur in de bestaande stad omgezet in nieuwbouw, zodat een wijk ontstond met een enorme verscheidenheid aan woningen die door hun onderlinge nabijheid toch samenhang creëerden. Zowel wethouder en stedenbouwer Van Otterloo⁵⁹⁶ als Kees Christiaanse van OMA waren bijzonder geïnspireerd door de ideeën van Jacobs en achtten deze waardevol voor de herontwikkeling van de eenzijdig samengestelde buitenwijk Den Haag Zuidwest, later omgedoopt tot stadsdeel De Escamp, tot een werkelijke stad (Jacobs 1961; Franke & Hospers 2009).⁵⁹⁷ De naoorlogse wijken begonnen in de jaren tachtig de eerste tekenen van sleetsheid te vertonen. Er was sprake van eenzijdige leeftijdsopbouw en vergrijzing van de bevolking. Het aantal inwoners in Zuidwest liep terug van ca. 100.000 naar 65.000 en alle draagkrachtige bewoners verhuisden naar een woning met een tuin elders. In een wijk zoals Mariahoeve waren de problemen vergelijkbaar (Van der Sluijs 1989; Oerlemans 1990; Valentijn e.a. 2002; Groot & Herlé 2008). Den Haag Zuidwest was van oorsprong al een eenzijdige wijk doordat er vrijwel alleen maar drie- en vierkamerappartementen waren gebouwd in vierlaagse strokenbouw zonder lift. Daarnaast was er sprake van een terugtrekkende overheid, aldus Van Otterloo (1988). Er was vrees dat, als men niets deed, de wederopbouw wijken de negentiende-eeuwse wijken achterna zouden gaan doordat veel bewoners uit de wijken zouden vertrekken terwijl de minder draagkrachtigen achter zouden blijven. Dat afkalvingproces vond plaats en leidde vervolgens tot het verval van de wijken, tot de sloop van oude bebouwing en tot stadsvernieuwing. Van Otterloo wilde met de aanpak van de naoorlogse woningvoorraad voorkomen dat het daarmee net zo ruineus af zou lopen als met de negentiende-eeuwse wijken. Hij wilde gezonde en draagkrachtige en enigzins homogene buurten die perspectief gaf aan de heterogeen samengestelde bevolking. Om te komen tot homogene buurten met heterogene bevolkingsgroepen en inkomenscategorieën was creativiteit nodig. Het Woningbouwfestival leidde tot creatieve oplossingen door het stimuleren van de vindingrijkheid van architecten en bewoners om tot volledig nieuwe stedelijk ensembles te komen (Van Otterloo 1988). Juist niet-architecten mochten er woningen bouwen. Immers, zo was de redenering, iedereen die woont, is een kenner van hoe men wil wonen.

596 Interview Gerard van Otterloo 09-11-2010 door Oorschot. Van Otterloo die tijdens zijn studie in 1970 liftend van New York naar Los Angeles en weer terug trok om steden te bekijken en het hippiegevoel op te snuiven.
597 Berman, M. (1982) *All that is solid melts into air*, New York - Berman hield in deze periode lezingen aan de TU Delft waar de ideeën van Jacobs uitvoerig werden besproken, zijn boek was een hype.

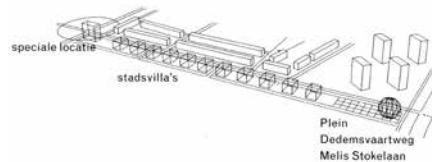


Figuur 147
 Stedenbouwkundig plan 1987 door OMA,
 bron: Christiaanse, Ibelings & Van Otterloo 2003

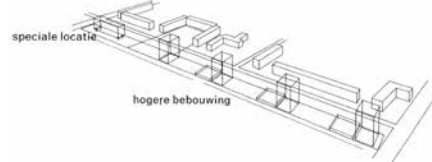
zone 1 – laagbouw in uiteenlopende typologieën



zone 2 – stadsvilla's



zone 3 – hoogbouw



Figuur 148
 Stedenbouwkundig plan 1987 door OMA,
 bron: Christiaanse, Ibelings & Van Otterloo 2003.

Van Otterloo vroeg Rem Koolhaas van OMA een stedenbouwkundig plan te maken naar het voorbeeld van de Berlijnse Internationale Bauausstellung (IBA) die gedurende de jaren tachtig werd gebouwd. Kees Christiaanse die toen bij OMA werkzaam was werd als stedenbouwkundige en supervisor aangesteld. Christiaanse zou bij de oprichting van zijn eigen bureau het plan meenemen en verder voltooien samen met Art Zaaijer. Omwonenden wisten de bouw van de woningen met procedures tot bij de Raad van State te rekken tot 1992. Uiteindelijk zouden op de bouwlocatie langs de Dedemsvaartweg, 30 x 1500 meter groot, 45 bouwprojecten worden gerealiseerd met in totaal 550 woningen door meer dan 45 architecten uit binnen- en buitenland. De bouwprojecten varieerden van individuele huizen, tot urban villa's tot grotere blokken. Doordat de woningen echter allemaal in één strip liggen is het beeld toch verrassend homogeen met een grote verscheidenheid in architectuur en bouwtypen. In de informatiemap van de gemeente: Woningbouwfestival 200.000ste woning (1988) werden de ambities voor de architecten door de wethouder en de supervisor



beschreven.⁵⁹⁸ Christiaanse verwees naar de traditie van woningbouwfestivalen zoals de Weissenhofsiedlung in Stuttgart, de Werkbundsiedlung in Wenen, de wijk Baba in Praag en de IBA in Berlin van 1957 met het Hansaviertel en die van 1984, waarbij men uitging van het herstel van de door oorlog en cityvorming geruïneerde stad. Allemaal tentoonstellingen van wijken en gebouwen die indertijd tot voorbeeld waren gesteld van 'het hedendaagse wonen'. Uiteindelijk werd voor de locatie aan de Dedemsvaartweg gekozen omdat daar de thematiek het dichtst lag bij Van Otterloo's visie op de herstructurering van de naoorlogse wijken (Christiaanse, Ibelings & Van Otterloo 2003: 12). Ook Van Otterloo en Ibelings verwezen naar de successen van de Berlijnse IBA en de introductie van nieuwe woningtypen. Volgens Ibelings sneed het mes van de IBA aan twee kanten: 'het vormde een bijdrage enerzijds aan de stad en anderzijds aan een discussie over de stad' (Christiaanse, Ibelings & Van Otterloo 2003: 375). Er was de wil om een bouwend voorbeeld te stellen. Wat Duivesteijn had gedaan in grote delen van de stad, deed Van Otterloo bij het Woningbouwfestival. De Dedemsvaartweg was ooit een brede zone waar een verkeersweg was gepland langs de wijk Morgenstond van Dudok. De locatie lag langs een van de groene zones die Dudok had bedacht om de wijken van elkaar te scheiden. In de enorme variatie aan ontworpen woningtypen werden twee nieuwe geïntroduceerd: allereerst de urban villa of stadsvilla, en ten tweede het low-budget woonhuis op een eigen kavel. De urban villa werden uit oudere gebouwtypen van Midden-Europese oorsprong verder ontwikkeld in workshops van Oswald Matthias Ungers in Berlijn en de Verenigde Staten. Het waren oorspronkelijk compacte vrijstaande woongebouwen met een aantal appartementen, echter de urban villa's kregen meer appartementen en werden daardoor groter en hoger. Bij de IBA verschenen ze voor het eerst van de hand van Krier in een hecht stedelijk ensemble. De stadsvilla's waren tot dusverre in Nederland soms in de woonparken te vinden en vrijstaande low-budget woonhuizen kwamen in Den Haag nauwelijks voor. De strip werd verdeeld in drie zones met elk een eigen type bebouwing. Laagbouwwoningen in de noordelijke zone, stadsvilla's in de middelste zone en woontorens in de zuidelijke zone. Het oorspronkelijke programma van 70% sociale huur- en 30% vrijesectorwoningen werd na tegenslagen, zoals eindeloze procedures met omwonenden en aangetroffen vervuilde grond, omgekeerd in 70% vrijesector- en 30% sociale huurwoningen. Opdrachtgever voor de eerste tien projecten was de 'Stichting Woningbouwfestival 200.000ste Woning Dedemsvaartweg'. Corporaties en particulieren namen daarna de projecten en het opdrachtgeverschap over. Volgens Christiaanse en Van Otterloo waren de eerste tien projecten de belangrijkste, omdat de gemeente de bijzonderheid van het experiment steunde en deze projecten mogelijk maakte (Christiaanse, Ibelings & Van Otterloo 2003: 13, 17). Christiaanse en Zaaijer zouden zelf Kavel 25 ontwerpen en uitvoeren. Doordat te lang geprocedeerd, gesaneerd en gebouwd werd, kreeg het Woningbouwfestival helaas niet de kracht en sprankeling die het beloofde. De schok van

het nieuwe was weg en daarna het momentum, aldus Ibelings (Christiaanse, Ibelings & Van Otterloo 2003: 375). Veel ontwikkelaars gingen niet mee in het experiment, met name in de (middel)hoogbouwprojecten. Daarbij speelde ook nog dat de media alle aandacht trokken naar de strijd rond het stadhuis. Echter, wat in 1986 nog ondenkbaar was, maar wel werd gebouwd bij het Woningbouwfestival, bleek tien jaar later volgens Ibelings in Nederland gewoon te zijn geworden. Het was een blauwdruk voor alle aanstaande vinexwijken, waar diversiteit van woonmilieus een hoge vlucht nam. Het Woningbouwfestival zou tevens een voorbeeld en metafoor worden voor de herstructurering van alle Haagse wederopbouwijken en transformaties van oude industriegebieden door de Haagse corporaties en de gemeente (Graaf e.a. 2002, 2006). Bij de vernieuwing van Zuidwest hadden de corporaties een sterke voorkeur voor gezinswoningen met een tuintje, terwijl de stedenbouwers en architecten juist de specifieke kwaliteiten wilden versterken die Dudok en Van den Broek daar hadden gebracht. Van Otterloo zou nog tot de voltooiing in 2003 betrokken blijven bij het Woningbouwfestival. De Stichting Woningbouw Festival was nadat ze zelf geen opdrachtgever meer was coördinator van het project.

In de Structuurvisie Den Haag Zuidwest uit 2004 hanteerden de stedenbouwers als thema: 'Pleidooi voor de herontdekking van de naoorlogse stad'. Van Otterloo betoogde hierover: 'Op dit moment verheugt de eengezinswoning zich in een grote populariteit. Veel etagewoningen worden gesloopt en vervangen door eengezinswoningen. De markt is graag bereid om dit te doen. Door deze toevoeging tracht men ook een sociale verbetering te bereiken, maar het is een wat naïef beeld van de manier waarop sociale verandering tot stand komt. Diversiteit van verschillende woonvormen is zeer belangrijk, maar het is te eenvoudig om te denken dat alleen eengezinswoningen kunnen zorgen voor een verbetering van de sociale situatie, nog los van de betaalbaarheid.' (Christiaanse, Ibelings & Van Otterloo 2003: 17, 18). Overigens had een wijk zoals Mariahoeve al een grote variatie aan bebouwing, terwijl de problemen hetzelfde waren: vergrijzing, leegloop en een grote onderhoudsopgave voor corporaties. De diversiteit aan bebouwingstypologieën en architectuur, zoals Jane Jacobs (1961) die had gepropageerd in de bestaande stad, kreeg binnen de stedelijke structuur van Dudok haar eerste en meest consequente vorm met het stedelijk ensemble van het Woningbouwfestival. De prijsvraag die was gekoppeld aan het Woningbouwfestival om een eigen droomhuis te bouwen was een daverend succes en men wist zich nauwelijks raad met de vele inzendingen.

§ 9.6 Den Haag Nieuw Centrum en de 'needle-strategy'

Met het besluit om het stadhuis aan het Spui te bouwen kreeg het Den Haag Nieuw Centrum een krachtige impuls. Een ruilverkaveling zoals in 1983 met het rijk, werd nu door de gemeente zelf uitgevoerd. Verspreid liggende gemeentekantoren en het oude stadhuis werden geconcentreerd in één spraakmakend gebouw midden in het centrum. Naast het stadhuis en de 140 meter hoge torens uit het nieuwe millennium werd de buurt De Resident een van de beeldbepalende stedelijk ensembles van het Den Haag Nieuw Centrum. Deze buurt werd door Rob Krier tussen 1988 en 1992 ontwikkeld op een vrijgekomen rijkskavel (LaVi-kavel) en in de jaren daarna gebouwd als De Resident. De architecturale richtingloosheid van Haagse bestuurders uit deze periode werd gewoonlijk geïllustreerd met de keuze voor Norman Foster voor het neerzetten van het Haagse stadshart. Bij Foster was er totaal een ander beeld dan bij Krier. Echter Foster was te duur en de MAB stelde Krier voor om op deze locatie vorm te geven als architect, stedenbouwer en supervisor voor andere architecten (Freijser 2000, appendix 1.02). Tot dusver was het de gemeente die de plannen initieerde, die samen met corporaties uitdacht, en de architecten aantrok, terwijl de corporaties de uitvoering ter hand namen. Het waren stedelijke ensembles waarin woningen een belangrijke rol speelden. Aan het eind van de jaren tachtig, toen de economische crisis wegebde, kwam een nieuw fenomeen tot ontwikkeling in de bestaande stad: integrale gebiedsontwikkeling. Samen met private partijen en soms ook met corporaties ontwikkelde de gemeente de eerste grote stedelijke ensembles (Van Deursen 1994), ook wel aangeduid met PPS (publiek-private samenwerking). De Laakhavens met Atelier PRO als architect en de overbouwning van de Utrechtsebaan en het BANK gebied met architect Rob Krier zijn daarvan de eerste voorbeelden. De verandering in de gebiedsontwikkeling bracht een programmatische vernieuwing van de stad teweeg, waarbij naast de woningen ook bedrijvigheid een rol ging spelen. In de nota Den Haag Nieuw Centrum (1990) werd de nieuwe benadering van de PPS en de integrale gebiedsontwikkeling voor het eerst toegelicht. 'Den Haag wil door vernieuwingsoperaties in de binnenstad nieuwe kansen scheppen. Kansen voor economische groei in het Europa van na 1992 en kansen voor een meer prominente plaats van het openbaar vervoer.' (Strategisch Plan Bank, 1990: 3). De gemeente had daarbij vooral een coördinerende en stimulerende taak voor marktpartijen en corporaties. Men streefde naar een evenwichtige melange van wonen, werken en winkelen/recreëren. In juni 1987 besloot het kabinet af te zien van de bouw van het Ministerie van Landbouw en Visserij en kwam de daarvoor beoogde kavel, die met de historische ruil van Duivesteijn voor het rijk beschikbaar was gekomen, terug aan de stad. Een half jaar later, in januari 1988, sloten de gemeente, de Rijksgebouwendienst, de Nederlandse Spoorwegen en het ABP een convenant waarmee het gebied tussen Babylon en de Nieuwe Kerk (BANK) integraal werd aangepakt. MAB wees men aan als het projectbureau voor de duur van deze studie. De LaVi-kavel veranderde van naam: men noemde het voortaan het BANK-gebied. Dit keer ging het niet alleen om de beperkte kavel maar een hele zone. Aanvankelijk werd Norman Foster uitgenodigd door Duivesteijn, maar de contractbespreking mislukte

(Duivesteijn & Feddes 1994). In juni 1988 stelde de MAB de Luxemburgse architect Rob Krier aan als stedenbouwkundige voor het gebied. Van 1988 tot 1992 zou hij werken aan het Strategisch Plan BANK. In oktober kwam Krier met de eerste planvoorstellen en in januari 1989 verscheen een interim-rapportage van de BANK-begeleidingsgroep. In december presenteerde Krier een aangepast planvoorstel en in oktober 1990 werd de door de BANK-begeleidingsgroep opgestelde studie afgerond in het Strategisch Plan Bank. Krier introduceerde de 'needle-strategy' in Den Haag en de gemeente introduceerde parallel daaraan de multifunctionele programmering van de stad. In het rapport betoogde men: 'Het functioneren van de stedelijke structuur is gebaat bij een fijnmazig netwerk van straten en pleinen en duidelijke gesloten bouwblokken; de vorm en architectuur van toekomstige hoogbouw in het gebied moet ingezet worden als middel tot relativeren van de dominante massa's en vlakken van de tot nu toe gerealiseerde hoogbouw (de 'needle-strategy'); een gedeelte van het plangebied grenst aan de oude binnenstad. Van daaruit moet de overwegende bouwhoogte geleidelijk omhoog gebracht worden naar de hoogbouw in het nieuwe gebied rondom het Centraal Station en de Utrechtsebaan; waardevolle karakteristieke vooroorlogse gevels vormen een belangrijke bijdrage aan de sfeer in een deel van het plangebied en moeten gerespecteerd worden.' (Strategisch Plan Bank, 1990: 11). Een belangrijk deel van de logica en fijnmazigheid van het plan, de verbinding van het Muzenplein met het Centraal Station, werd weggehaald, zodat 'de derde route', de verbinding Grote Marktstraat-Kalvermarkt-Muzenplein-Centraal Station niet tot stand kwam. Nu zou de 'tweede route', de Kalvermarkt, in de aansluiting op het station moeten voorzien, zoals de Rijksgebouwendienst dat graag wilde, omdat de ministeries daar mooi op aansloten. Echter, de 'tweede route' sloot niet aan op de stationshal. Tijdens een lezing bij KOW architecten en Geurst & Schulze architecten noemde Krier dit een fatale en betreurenswaardige planwijziging die vooral liet zien dat blinde managers de dienst uitmaakten in de stad. Iedereen was verder tevreden met het plan en onderschreef de uitgangspunten voor het BANK-gebied. Daarmee werd een hele nieuwe stap gezet. Het stedenbouwkundig plan van Weeber uit 1980 kreeg bouwhoogte en werd gematerialiseerd door Krier. Het plangebied werd sterk verdicht en kreeg een kleinschalig stedelijk stratenpatroon dat het bestaande stedelijke weefsel, met qua hoogte geleidelijk oplopende blokbebouwing, verder voortzette. Binnen dit patroon kon een levendig stadsdeel ontstaan met een goede menging van de diverse stedelijke functies. Om het plan uitvoerbaar te maken deelde men het op in vier stukken: de Lavi-kavel waar De Resident zou verrijzen, het Centraal Station dat een grote stationshal zou krijgen, de parkeergarage naast het station, en het Koningin Julianaplein voor het station. Van Deursen (1994), toen de projectleider binnenstad van de gemeente, beschreef de geheel nieuwe weg die de gemeente insloeg met dit plan: 'Door integratie en afstemming van de investeringen zijn mogelijkheden ontstaan, die bij solitaire planontwikkeling niet aan de orde zouden zijn. In het sleutelproject Den Haag Nieuw Centrum wordt die meerwaarde zichtbaar.' (Van Deursen 1994: 35). In januari 1991 keurde de raad het strategisch plan goed en kon aan een van de belangrijkste ontwikkelingen van Den Haag worden begonnen: Den Haag Nieuw Centrum. MAB stapte er financieel in onder de voorwaarde dat er buitenlandse toparchitecten bij werden betrokken.



Figuur 149

BANK gebied met de Lavi kavel, montage door Rob Krier waarbij de 'Needle Strategy' werd geïntroduceerd, bron: Nota

Nadat Duivesteyn in 1989 moest aftreden werd hij directeur van het NAI in Rotterdam en een van zijn eerste acties was het organiseren van een tentoonstelling over de stadsbeelden in de Nederlandse steden. De tentoonstelling *Verleidelijk stadsbeeld* in 1990 liet het resultaat zien van de ontwikkelingen in 22 steden in Nederland. Duivesteyn betoogde in de inleiding: 'Stedelijke vernieuwing heeft nieuw elan gebracht in de stad, gebaseerd op economische en culturele potenties.' (NAI 1990: 9). Daarbij wees hij vooral op de publiek-private-samenwerking (PPS) als motor achter de vernieuwing. Den Haag presenteerde zich met het Nieuwe Centrum (BANK gebied). Het gebied tussen het Centraal Station en het Spuiplein. In de *Vierde Nota Ruimtelijke Ordening* (1988) werd dit gebied aangewezen als een van de locaties voor een grootstedelijk, gedifferentieerd en internationaal vestigingsmilieu. In de tentoonstellingscatalogus schetste men het toekomstige stadsbeeld. Dit stadsbeeld was de uitkomst van verschillende workshops en werd vastgelegd in een interim-rapport: 'Het Nieuwe Centrum moet een eldorado voor voetgangers worden door de introductie van boulevardachtige trajecten, een fijnmazig netwerk van voetgangersroutes tussen Centraal Station en centrum, een boulevardallure voor het Spui, een multifunctionele inrichting van het plangebied, een perfect georganiseerd openbaar vervoer en het verzachten van de volumineuze skyline door de invoeging van hoge en relatief slanke torengebouwen ('naalden'). De multifunctionaliteit per gebouw moet worden gerealiseerd door op de begane grond winkel- en horecavoorzieningen te bouwen en daarboven kantoren of woningen. Het plein voor het Centraal Station moet worden bebouwd, terwijl het stationsgebouw zelf met een aantal etages wordt opgehoogd om kantoren te kunnen realiseren.' (NAI 1990: 89). Alle ambities van de Compacte Stad in Nederland werden breed uitgemeten.

§ 9.7 De Utrechtsebaan: over de barrière die een poort werd

Een van de half afgebouwde stedelijke ensembles uit de tijd van wederopbouw en cityvorming is de Utrechtsebaan. Deze verdiept aangelegde verkeersweg snijdt diep de stad in om vervolgens dood te lopen tegen de Rode Olifant. Van de binnenringweg waar de Dienst voor de Stadsontwikkeling tussen 1950 en 1980 aan werkte werden alleen de Utrechtsebaan en het Prins Bernhardviaduct gebouwd, en de laatste deels weer afgebroken onder de nieuwe politiek na 1980. Door Haagse bestuurders werd het doorsnijden van de stad als een groot probleem gezien, het Bezuidenhout was letterlijk afgesneden van het centrum. De Rijksgebouwendienst en de Nationale Nederlanden hadden bouwplannen, maar een stedenbouwkundige visie ontbrak. Onder druk van de situatie werden in 1987 drie bureaus uitgenodigd om een visie te maken, echter het bleef bij een visie en een stedenbouwkundig plan kwam nooit tot stand. Wat waren de gevolgen voor Den Haag? Werd deze kans gepakt, zoals de beoordelingscommissie vond dat moest gebeuren, of bleef het weer bij een half uitgewerkt nieuw stadsbeeld? Voor wat betreft het stadsbeeld zijn de ontwikkelingen rond de Utrechtsebaan te zien als een van de belangrijkste stedelijke ensembles van de Compacte Stad. Intensivering van het grondgebruik en de verdichting waarmee men de stad weer betekenis wilde geven lag aan de basis van het naastgelegen Beatrixkwartier en de latere ontwikkeling rond het stationsgebied, de Turfmarkt en de Wijnhaven. Dat enorme gebied werd in tweeën gedeeld door de Utrechtsebaan maar men dacht dat deze helften met een creatieve oplossing ook weer verbonden konden worden. De Compacte Stad zou zo werkelijk compact kunnen worden. Duivesteijn cum suis hadden het liefst de hele Utrechtsebaan willen overdekken maar er was ook wat te zeggen voor een mooie entree naar de stad. Het gebied kon ook tot een mooi stadslandschap worden ontwikkeld. De Nationale Nederlanden die de Zilveren Toren (1959-67, Oyevaar, Stolle, Van Gool) en later de Groene 'PTT'-toren (1984-85, Van Gool) tussen de Prinses Beatrixlaan en de Utrechtsebaan had laten bouwen had nieuwe plannen voor het begin van de Utrechtsebaan. Ook de Rijksgebouwendienst had plannen met de uitbreiding van het Gerechtsgebouw. Maar bij de dienst SO/GZ zag men bij de Utrechtsebaan vooral als een groot probleem en een plek met een slecht imago (Zwinkels 1987). Kortom, het was de hoogste tijd voor een coherente visie op de Utrechtsebaan.

Het convenant tussen de gemeente, de Rijksgebouwendienst en Nationale Nederlanden: De gemeente, Nationale Nederlanden (NN) en de Rgd sloten een convenant en legden elk 100.000 gulden in ten behoeve van een visie-opdracht aan drie bureaus. In het convenant was verder vastgelegd dat NN en de Rgd de eerste gegadigden waren voor de locaties om er te bouwen, daarbij konden ze de grond tegen marktwaarde verwerven (Zwinkels 1987). Drie uiteenlopende bureaus die zich met urban design bezig hielden werden uitgenodigd: Benthem Crouwel i.s.m. OD205, Heeling Krop Bekkering, en Teun Koolhaas Associates. Van 23 mei tot en met 21 juni 1987 werd de tentoonstelling 'Over de Utrechtsebaan' gehouden waar de geschiedenis en de toekomst

van het stadslandschap rond de Utrechtsebaan centraal stond en de drie visies werden gepresenteerd aan het publiek. Wethouder Duivesteijn betoogde in het voorwoord van het boekwerk dat naar aanleiding van de tentoonstelling werd uitgegeven: 'De stad, die van oudsher al gekleefd wordt door de tegengesteld gerichte aantrekkingskrachten van de zee en het achterland, heeft in de afgelopen decennia een drastische toename van het aantal breuklijnen moeten ervaren. De vreugdeloze soberheid van de wederopbouw, de luidruchtige schaalvergroting van de jaren '60, de anti-stedelijke knusheid van de jaren 70, hoe sterk verschillend van karakter ook, zij komen overeen in de bijna categorische ontkenning van de historische en, daarmee samenhangend, de ruimtelijke continuïteit van de stad.' (Freijser, Lankamp & Ruimschotel 1987: 7).

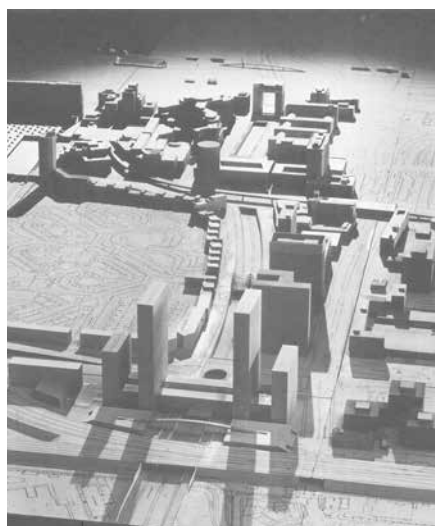
In de ogen van Duivesteijn en het college was het een noodzaak een brug te slaan over de Utrechtsebaan. Immers weinig elementen in het stadslichaam van Den Haag verbeeldde de breuklijnen en de barrières zo sterk als de Utrechtsebaan. Met deze meervoudige opdracht op een hoger schaalniveau wilde de gemeente ook een nieuwe werkvorm testen, waarbij de creativiteit van de ontwerpers centraal staat, aldus Duivesteijn (Freijser, Lankamp & Ruimschotel 1987: 7). Het convenant was ook een voorzichtige vingeroefening met de public-private-partnership of de ppp-constructie (later pps of publiek-private samenwerking genoemd). Het onderzoek naar de bebouwingsmogelijkheden diende gericht te zijn op: intensivering van het ruimtegebruik, het stedenbouwkundig afwegen van toevoegingen in de bestaande situatie, het mogelijk maken van beleidsafwegingen en -beslissingen. De nota *Overbouwning Utrechtsebaan, stedenbouwkundige aandachtspunten* (1986) leverde de basisinformatie voor de drie bureaus. In het boekwerk: *Over de Utrechtsebaan. Geschiedenis en toekomst van een markant stadslandschap in Den Haag* (1987) gaven Freijser, Ruimschotel en Lankamp een analyse van de situatie, een overzicht van de plannen en een analyse van de drie studies.

Doelstellingen die Benthem Crouwel en OD2005 zichzelf voor de bebouwing stelden waren: integratie van de Utrechtsebaan in het stedelijk weefsel en definiëring van de Utrechtsebaan als toegangspoort tot de Haagse city. De Utrechtsebaan werd open gelaten en de bebouwing werd bij voorkeur niet in de lengterichting gesitueerd maar juist haaks op de Utrechtsebaan zodat deze beter op de omgeving aansluit. Dit geeft een coulissen effect als men over de Utrechtsebaan rijdt. Herstel van de langzaam verkeer routes over de Utrechtsebaan was een belangrijk vertrekpunt. Het begin en het einde van de Utrechtsebaan werden gemarkeerd met enorme poortgebouwen over de baan heen. Bij het Prins Clausplein werden twee hoge schijven (112 meter) voorgesteld en twee lage schijven (58 meter) met een bouwlichaam ertussen bij de onderste verdiepingen en bij het huidige gebouw van Benthem Crouwel twee lagere schijven (56 meter) met een bouwlichaam daartussen bij de hoogste verdiepingen. Bij het Paleis van Justitie situeerde men een flinke bouwmassa als overbouwning. Het Haagse Bos werd voor een deel doorgetrokken zodat er één groen continuüm zou ontstaan met de Koekamp en het Malieveld. De randen van de stad werden in dit plan scherp afgebakend. Heeling Krop Bekkering constateerde dat er zes gebieden liggen rond de Utrechtsebaan die in functie en stedenbouwkundig karakter volledig van elkaar verschillen. Hun

doelstelling was om met een aantal ingrepen de samenhang tussen het stadscentrum, de randzone en de verschillende woongebieden te herstellen. 'De Utrechtsebaan is een even noodzakelijk als spectaculair gegeven. De toevoeging van kantoren en andere functies kan daarbij een zeer aantrekkelijk middel zijn, zowel in functioneel als exploitatief opzicht.' Aldus Heeling Krop Bekkering. De belangrijkste ingreep was een stevige verdichting in de zone tussen de Bezuidenhoutseweg en het Prins Bernhardviaduct. In dat deel verdween de weg onder een dek waarop de stedelijke ruimten weer met elkaar werden verknoopt. Bij de entree van de stad waren een aantal hoge schijven gesitueerd om de toegang te markeren. Bij het Malieveld werd de Utrechtsebaan overkapt. Vanaf de Utrechtsebaan gezien ontstaat er een interessante enscenering van stedelijke beelden met een hoogtepunt bij wat later Den Haag Nieuw Centrum zou worden genoemd.



Figuur 150
Luchtfoto uit *Over de Utrechtsebaan* (1987),
bron: dienst SOGZ / Haagse Courant 21-11-1976



Figuur 151
Maquette van het plan van Betnhem en Crowel /
OD205 uit *Over de Utrechtsebaan* (1987),
bron: dienst SOGZ / Haagse Courant 21-11-1976

De strategie van Teun Koolhaas was geheel anders. De hele Utrechtsebaan werd in zijn visie overkluist en herdoopt in de Utrechtselaan. Deze klassieke Haagse laan verknoopt weer de stedelijke ruimten die nu zijn doorsneden door de Utrechtsebaan. Twee enorme schijven met een bouwmassa ertussen markeren de toegang van de stad. Verder is er geen sprake van overbouwning. De entree van de stad was een lange tunnel en de betekenis van de nieuwe Utrechtselaan was niet helemaal duidelijk. Immers wat verbond deze laan met wat? Wel een groot voordeel was dat alle dwarsverbindingen weer hersteld konden worden, echter daarmee was de volgende hindernis nog niet genomen: het spoortracé dat parallel aan de Utrechtsebaan loopt. Overbouwning daarvan was nagenoeg uitgesloten.

*De beoordelingscommissie: Na de presentatie en de tentoonstelling werd een beoordelingscommissie aan het werk gezet met daarin H. Rademakers (NN), B.P. Beemsterboer (NN), F.J. van Gool (Rijksbouwmeester, met als plaatsvervanger A. Eden), H.C.A.M. Vink (Rgd), P. Jonquière (SO/GZ), T.C. Ruimschotel (SO/GZ) en twee secretarissen van de dienst SO/GZ (Zwinkels 1987). Deze beoordelingscommissie woog de plannen anders en zag het doorsnijden van het stedelijk weefsel niet als belangrijkste probleem maar de toegangsfunctie voor de stad, de poort naar Den Haag. Het perspectief van de automobilist werd van hoger belang geacht dan het perspectief van de wandelaar of fietser. Bij de beoordelingscommissie was er een positief beeld van de Utrechtsebaan, het beoordelingsrapport constateerde dat: 'De tunnel van Koolhaas, die om meerdere redenen als weinig realistisch kan worden aangemerkt – en die de gebruiker volledig berooft van zijn (visuele) contact met de stedelijke omgeving – kan bij het oordeel over het aspect overbouwning buiten beschouwing gelaten worden. Rest voor een oordeel de vergelijking tussen de plannen van Heeling Krop en Bekkering en van Benthem en Crouwel / OD205. Om tenminste twee redenen is die vergelijking in het voordeel van de laatsten. Ten eerste toont het plan van Heeling Krop en Bekkering aan dat een integrale overbouwning leidt tot gecompliceerde structuren. Ten tweede – en dat is één van de verdiensten van het betreffende plan en van de studie-opdracht – maakt het plan van Benthem en Crouwel/OD2005 expliciet duidelijk, dat de Utrechtsebaan, in haar huidige vorm van een open bak, een waardevol ruimtelijk beeldend element in de stad is.' (citaat beoordelingsrapport door Zwinkels 1987: 76). Tijdens een discussiemiddag op 23 september 1987 lieten diverse deskundige weten het eens te zijn met het oordeel van de beoordelingscommissie. Landschapsarchitect Han Lörzing verwees naar het boek *The View from the Road* van Lynch, Appleyard en Myer (1964) met een pleidooi toe te werken naar een aantrekkelijk 'roadscape' of 'townscape'. Langs de Utrechtsebaan zou er spectaculaire bebouwing moeten staan en juist niet overdekken. Stedenbouwkundige Jac Nycolaas vond dat SO/GZ de Utrechtsebaan teveel als een probleem zag in plaats van de mogelijkheden daarvan uit te buiten. Ook Nycolaas was het met Lörzing eens: niet overbouwen en bijzondere bebouwing erlangs. Ook stedenbouwkundige Donald Lambert van het stedenbouwkundig bureau Urbis was het met Nycolaas en Lörzing eens. Lambert waarschuwde de gemeente ervoor dat ze zich niet moest laten verleiden om uit alle drie de plannen elementen over te nemen. 'Zo'n mixture van de beste vondsten legt het accent op bouwlocaties en zorgt dat er geen echt stedenbouwkundig plan wordt gemaakt.' (citaat discussiemiddag door Zwinkels 1987: 77). Het gevaar dat Lambert zag was zeer reëel, immers uit de aanbeveling van de beoordelingscommissie blijkt al een zekere neiging tot sprokkelen, aldus Zwinkels (1987: 78). De public-private-partnership versterkte het idee van projectenstedenbouw, een vorm van stedenbouw waarbij er van tevoren geen duidelijk plan is maar de stedenbouwers mogen reageren op de initiatieven van de ontwikkelaars.*

PPP en projectenstedenbouw: De wenselijkheid en noodzakelijkheid van een integraal stedenbouwkundig plan was er zeker, maar Nationale Nederlanden zou kort na de discussiemiddag vijf architecten uitnodigen voor een meervoudige opdracht voor de

overbouwing van de Utrechtsebaan. Tussen 1990 en 1994 werd De Haagse Poort gebouwd door de Kraayvanger & Urbis. Aan de andere zijde van de Utrechtsebaan wilde Multi Vastgoed haar huisarchitect T&T design een hotel als poortgebouw laten ontwerpen, echter de dienst SO/GZ zag dat niet zitten en stelde Benthem en Crouwel voor als architecten. Het hotel-deel werd steeds kleiner en het kantoor-deel steeds groter en tenslotte werd het volledig kantoor. Van de oorspronkelijke hoogte werd door wethouder Noordanus een aantal verdiepingen afgehaald na protesten van omwonenden. Die beriepen zich op de officieuze 70 meter limiet. Uiteindelijk werd er tussen 1994 en 1996 het VNO gebouw gebouwd en werd de Utrechtsebaan ingesloten tussen twee poortgebouwen. Later toegevoegde bebouwing volgde in hoofdzaak het plan van Benthem en Crouwel/OD205 en kwam haaks op de Utrechtsebaan te staan zodat er een coulissen effect zou zijn voor de autobestuurders en daardoor een interessante entree voor de stad. Een stedenbouwkundig plan op basis van de visie kwam het er helaas niet van. Een anomalie in het hele stedelijk ensemble is het gebouw Equinox (2001) van de architect Rietveld dat dwars over de Utrechtsebaan werd gebouwd en daarmee het coulissen effect en de entreefunctie teniet deed. De overbouwingen van de Utrechtsebaan bij de Grotiusplaats door de Rgd deden daar nog een schepje bovenop. Voor een stedenbouwkundig plan op basis van een visie is het te laat. De vingeroefening met de ppp-constructie en daaruit volgende projecten stedenbouw of postzegelstedenbouw laat zien hoe de verhoudingen lagen en welke stakeholders werkelijk het stadsbeeld van het Den Haag Nieuw Centrum bepaalden.



Figuur 152
Utrechtsebaan 2013, foto: auteur



Figuur 153
Utrechtsebaan 2013, foto: auteur

10 Stadsbeeld van het Haags New Urbanism 1990-2004: De noodzaak van 'Stadtreparatur'

§ 10.1 Europa, Paars, PPS en het verlangen naar één ideniteit

'Reparatie veronderstelt schade; schade aan een oorspronkelijke vorm. Maar de stad heeft geen oorspronkelijke vorm. Een stad verandert, krimpt en groeit in een onophoudelijk proces. Toch behield een stad in de plattegrond en als beeld meestal haar eigen karakteristiek. Soms werd dat karakter, zeker als het geprononceerd was, door de veranderingen juist versterkt en gevierd met prachtige architectuur. De schokgolf van verkeer en techniek doorbrak echter die stedelijke cultuur. Mede onder druk van massaliteit en economie, werd de culturele traditie van 'stadsverfraaiing' de sluitpost van een financieel en technocratisch beleid. Het karakter en de herkenbaarheid van een stad liggen vast, als in de lijnen van een hand. Pragmatische stedelijke projecten hebben dat lijnenspel veel geweld aangedaan. Door modieuze plastische chirurgie werden historische verschillen geëgaliseerd. Steden gingen steeds meer op elkaar lijken, met als gevolg dat een stad onherkenbaar wordt, haar karakter verliest, en de bevolking zich van haar afkeert. De gevolgen van die maatschappelijke houding zijn na de tweede wereldoorlog ook in Den Haag duidelijk te ervaren. De vorm van een aantal op zich noodzakelijke prothesen, hebben de specifieke Haagse karaktertrekken schade toegebracht. De lijnen in de hand werden onzichtbaar.' Menno Homan in het redactioneel voorwoord van het bulletin *Wils & Co* (no.2, april 1994) waarin hij het thema voor 1994 aankondigt: Reparatie van de stad.

'De verleidelijke stadsbeelden hebben een tweeledig doel: bestrijding van het verlies aan stedelijke identiteit en imagooversterking in de competitie tussen de steden.'
Harm Tilman (uit: Bosma 1990: 36)

'Ik denk dat we in Den Haag – buiten een beperkt aantal centrale gebieden – ons te sterk hadden gericht op de stedenbouw in de zin van het bouwontwerp.'
Peter Noordanus (Freijser 1998: 3)

De beeldbepalende stedelijk ensembles van de tweede helft van de jaren tachtig lieten een grote verscheidenheid aan spraakmakende architectuur zien. In de jaren negentig verschoof de betekenis en kwamen de stedelijk ensembles in het perspectief te staan van de voorgenomen reparatie van de stad. De zogenaamde 'Stadtreparatuur' zoals wethouder Noordanus dat voorstond. De wording van Europa en de sterke neoliberale politiek bracht maatschappelijke ontwikkelingen in een stroomversnelling, iedereen wilde investeren in de stad en de bouw beleefde een gouden tijd tot de wereldwijde financiële crisis 2008. Dit hoofdstuk gaat over hoe gaat deze 'Stadtreparatuur' wie waren erbij de betrokkenen, wat waren de motieven, wat waren de voorwaarden en welke stedelijke ensembles werden beeldbepalend? In dit hoofdstuk staat de zoektocht van wethouder Noordanus cum suis en Haagse architecten naar de identiteit van Den Haag. Kortom, de vraag naar het Haagse stadsbeeld in het algemeen.

De wording van Europa en de terugtrekkende nationale staat

Met de wording van Europa in de jaren negentig van de vorige eeuw werd de noodzaak om de stad aantrekkelijk te maken urgent. Steden werden elkaars concurrent bij het aan zich binden van burgers, bedrijvigheid en bezoekers en daarvoor was een aantrekkelijke stad met een goed leefklimaat en voorzieningen nodig. Met de derde weg of paarse coalities probeerden sociaaldemocraten en (neo) liberalen de maatschappelijke vernieuwing te stimuleren. Sociaaldemocratische standpunten, zoals het gemeenschapsdenken en kansen voor iedereen om zich te ontplooiën, werden gecombineerd met liberale standpunten, zoals verantwoordelijkheid die burgers en overheid aan elkaar moesten afleggen. In Engeland werd de Derde Weg ingezet door Tony Blair (1997-2007), in Duitsland door Gerhard Schröder (1998-2005), in België door Guy Verhofstad (1999-2007) en in de Verenigde Staten door Bill Clinton (1993-2001). In Nederland waren het de paarse kabinetten van Wim Kok met PvdA, VVD en D66 die tussen 1994 en 2002 grote veranderingen brachten. Met het Verdrag van Maastricht, ondertekend in 1992 en in werking getreden in 1993, werd Europa één economische ruimte. Voor de economie van de afzonderlijke landen was dat een stimulans. Doordat tegelijkertijd de nationale overheid zich terugtrok en tal van 'overheidsbedrijven', zoals corporaties, geliberaliseerd werden, kwamen gemeenten steeds meer alleen te staan. Een belangrijke verandering die zich vanaf de jaren negentig in hoog tempo voltrok doordat de rijksoverheid zich terugtrok uit de volkshuisvesting, was de komst van integrale gebiedsontwikkeling. Hierbij namen gemeenten samen met corporaties en marktpartijen de grote transformaties ter hand in de bestaande stad en de vinexuitleg daarbuiten. Het terugtrekken van de overheid uit de volkshuisvesting was een gevolg van de in 1990 opgestelde rijksnota Volkshuisvesting in de jaren negentig (Reijndorp 1994). Uitgangspunt daarin was: 'De minder algemene woontekorten, een grotere nadruk op (kleinschalig) beheer van de bestaande voorraad en een toenemende differentiatie in woon- en leefpatronen vergen een meer flexibele en

meer marktgerichte aanpak.' Doordat stadsontwikkeling en projectontwikkeling min of meer samenvielen, kwam de publiek-private samenwerking (PPS) centraal te staan in de Haagse stedelijke ontwikkeling.⁵⁹⁹ Dit leidde tot de projecten- of postzegelstedenbouw met de heterogene architectuur die vanaf 1985 werd gebouwd in Den Haag. Er was de verwachting bij investeerders dat het geïnvesteerde geld zeker de verwachte winst zou opleveren. Maar, de gefragmenteerde projectenstedenbouw uit de voorgaande jaren deed ook een luide roep weerklinken om één visie op de stad. Immers de behoefte aan een aantrekkelijke stad was nog altijd urgent.

De concurrentie tussen steden

De concurrentie tussen steden nam in de jaren negentig zienderogen toe. Het eerder genoemde boek: *Verleidelijk stadsbeeld. Ontwerp voor stedelijke vernieuwing* (1990) onder redactie van Koos Bosma zette de stad in de schijnwerpers. Heel subtiel werden hierin de inspanningen van de verschillende steden door het NAI naast elkaar gezet. Zo kon iedereen meteen gaan vergelijken wie de winnaars en de verliezers waren in de concurrentiestrijd tussen de steden. Deskundigen zoals Adri Duivesteijn, Ed Taverne, Harm Tilman, Koos Bosma, Auke van der Woud, Erik Kleyn en Saskia van Dijk gaven een uitvoerige uiteenzetting over de stedenbouwpraktijk en de geboekte resultaten wat betreft aantrekkelijke stedelijke ensembles. De politieke en bestuurlijke aandacht voor architectuur en stedenbouw had minder te maken met de ontwikkeling van het vakgebied zelf dan met het politieke gesternte waaronder het ontwerpen plaatsvond. Voor Nederlandse gemeentebesturen waren architectuur en stedenbouw de middelen bij uitstek om hun stad te profileren, aldus Tilman. Citymarketing en stadsbeelden speelden daarin een centrale rol. De gerichtheid op identiteit betekende automatisch een fixatie op beeldbepalende stedelijke ensembles, immers deze projecten trokken media-aandacht. Bosma betoogde hierover: 'Stedenbouwkunde kan worden opgevat als een voorbereidende activiteit die conceptuele patronen en regels aan het gebruik van de aardbodem oplegt [...]. Is een stedenbouwkunde die deze processen wil sturen in staat de nieuwe projectplanning, waarin overheden en particulier kapitaal hun gezamenlijke ondernemingslust concentreren, zodanig in een groter stedelijk verband te plaatsen, dat niet alleen het vluchtige imago, maar ook op langere termijn de identiteit van de stad wordt bestendigd? Dit is de vraag die centraal staat in dit boek.' (Bosma 1990: 7). De nieuwe directeur van het NAI, Duivesteijn benadrukte het belang van

599

Voor Duivesteijn was de Publiek-Private-Samenwerking (PPS) niet nieuw. Al in de jaren vijftig werden verpauperde steden zoals Boston, Baltimore en Philadelphia, door gemeenten en bedrijfsleven samen aangepakt (Bosma, 1990: 9). De activiteiten van Zwolsman zijn een sprekend voorbeeld van PPS in Den Haag. Dit model kreeg na een afwezigheid van jaren geleidelijk en aangepast ook in Nederland weer vorm gedurende de jaren tachtig, bijvoorbeeld vanaf 1981 in het Forum voor stedelijke vernieuwing. De aandacht richtte zich niet zozeer op de verpauperde wijken maar op het vertrouwen in de mogelijkheden van de stad en met de gentrificatie van de stad liften ook de mindere wijken mee.

een uitdagend beeld en betekenisvolle stedenbouw en architectuur. 'Nog altijd zijn de steden de krachtigste ontwikkelingscentra die er in de fysieke structuur van de samenleving gevonden kunnen worden.' (Duivesteijn, in: Bosma 1990: 9). 'Een stad wordt goeddeels bepaald door haar oorsprong en vroegere functies, maar dit neemt niet weg dat de ambities en driften van haar burgers en bestuurders met een betekenisvolle stedenbouw en architectuur tot een nieuw en uitdagend beeld kunnen voeren.' (Duivesteijn, in: Bosma, 1990:10). Vooral het anti stedelijke beleid van suburbanisatie en cityvorming was de oorzaak van de verwaarlozing en verpaupering van steden, immers, de oude steden moesten plaats maken voor geheel nieuwe steden met slechts dienstverlenende functies. Achteraf gezien was de stadsvernieuwing een tussenstap op de weg terug naar de kern van de stad, aldus Duivesteijn. Den Haag presenteerde zich in 1988 met het Den Haag Nieuw centrum door middel van een fotomontage van Rob Krier die de ontwikkeling toonde van het BANK-gebied (Babylon en Nieuwe Kerk) met het nieuwe centrum voor bestuur en cultuur aan het Spui, de LaVi-kavel van Krier en de ontwikkelingen rond het Centraal Station (Bosma,1990). De 'needle strategy' van Krier voor het nieuwe centrum van Den Haag werd breed uitgemeten.

Doordat steden zichzelf in de markt zetten met aantrekkelijke stedelijke ensembles, werden ze steeds meer concurrenten van elkaar om bewoners, instellingen en bedrijven aan zich te binden en hen een mooi vestigingsklimaat te bieden. Aantrekkelijke stedelijke ruimten, een keur aan verschillende woningen, waarin vooral de individualiteit van de kopers werd onderstreept, en goede voorzieningen zoals scholen waren daarbij van belang. Duivesteijn betoogde hierover: 'Hoewel de steden in de praktijk in veel gevallen nog steeds middelpuntvliedend zijn, groeit het besef dat alleen al vanwege milieuoverwegingen, verdichting, het compact houden van de stad wenselijk is. Bovendien kregen de stadsbestuurders in de gaten dat hun steden steeds meer op elkaar gingen lijken, terwijl ze juist weer herkenbaar wilden worden. City marketing, het verkopen van het product stad, is daartoe een middel, maar dit kan alleen overtuigend worden gebruikt als de te verkopen stad zich ook werkelijk van andere steden onderscheidt. Zo richtte de aandacht zich onder meer op dat wat een stad van oudsher onderscheidde: haar historische kern.' (Duivesteijn: Bosma, 1990: 10). Echter, deze noodzaak zichzelf te presenteren had ook een schaduwzijde. Duivesteijn wees er verder namelijk op dat de concurrentie tussen de steden het niet eenvoudiger maakte om afzonderlijke plannen uit te voeren. Het rijk had teveel stedelijke knooppunten aangewezen en de concurrentie putte de steden eerder uit dan dat ze bijdroeg aan hun ontplooiing. De druk om plannen en projecten binnen te halen verdroeg zich niet altijd met de zorgvuldigheid in de planvorming (Duivesteijn, in: Bosma, 1990: 11). Afgezien van de concurrentie tussen de Nederlandse steden onderling zou ook de concurrentie tussen steden op Europese schaal steeds meer toenemen. In Den Haag zou vooral burgemeester Deetman zich in het nieuwe millennium uitzonderlijk inspannen om internationale instellingen naar Den Haag te halen en de stad neer te zetten als een internationale stad van recht en vrede. Duivesteijn betoogde dat in de ondersteuning hiervan een taak lag voor

het rijk: 'De rijksoverheid zal daarom sturend moeten optreden [...] wil de stedelijke vernieuwing werkelijk een succes worden en niet aan een te brede, te ongerichte activiteit ten onder gaan.' (Duivesteijn, in: Bosma, 1990: 12).

Echter, het rijk deed er nog een schepje bovenop en in 1991 verscheen de eerste rijksarchitectuurnota *Ruimte voor Architectuur*. In deze nota stelde het rijk financiële middelen ter beschikking aan lagere overheden om een architectuurbeleid te voeren. Feitelijk was bedoeld een beleid om zichzelf beter in de markt te zetten als aantrekkelijke stad. Overal in Nederland stelden gemeenten architectuurnota's op en werden architectuurplatforms en architectuurcentra opgericht. Den Haag kreeg in 1992 een doorstart van het succesvolle Haags Architecten Café en in 1994 werd het Haagse architectuurplatform Wils & Co opgericht om de initiatieven vanuit de architecten en stedenbouwgemeenschap meer structuur en voorzieningen vanuit de gemeente te geven.⁶⁰⁰

Steeds dringender werd de noodzaak voor steden om samen te werken in plaats van elkaar te beconcurreren, om beleidszaken op elkaar af te stemmen en stedelijke problemen samen op te lossen. Het Grotestedenbeleid (GBS) werd officieel in het leven geroepen in 1995, toen het rijk een convenant ondertekende met de G4 onder staatssecretaris Kohnstamm (D66). De G4 waren Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. (Tegenwoordig is deze groep uitgebreid tot 36 steden.) Met het GBS hoopten het rijk en de steden een eind te maken aan typisch stedelijke problemen waarmee ze al sinds 1970 worstelden, zoals hoge werkeloosheid, lage inkomens, lage opleidingsniveaus, uitstroom van bedrijven en werkgelegenheid, te veel goedkope onaantrekkelijke woningen en veel verslaafden en daklozen. Er kwam dan ook een sociaal wijkbeleid en men vond de gesubsidieerde arbeid uit. Het doel van het Grotestedenbeleid was de kwaliteit van het leven in de grote steden te verbeteren, een aantrekkelijke stad te vormen, maar aanvankelijk kwam het neer op achterstandsbeleid.⁶⁰¹ Hoewel de ideeën over de historische stad al in de jaren zestig en zeventig werden geopperd door Aldo Rossi (1966) en Rob Krier (1975), kwam de transformatie binnen de bestaande stedelijke morfologie met projectenstedenbouw in Den Haag pas vanaf 1980 op gang evenals in de meeste andere steden in Nederland (Bekkering & Heeling, 1981).⁶⁰²

600 Haags Architecten Café speelde al tussen 1977 en 1985 een belangrijke rol als kwartiermaker van de Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit

601 www.grotestedenbeleid.nl/ (2011-10)

602 De klassieke stadsuitbreiding die hoorde bij de suburbanisatie veranderde in een stadstransformatie met respect voor de bestaande oude stedelijke structuren. In hoofdlijn komt het erop neer dat men overgaat van een manier van stedenbouw die discontinu is naar een stedenbouw die continu is te noemen. De stad is eeuwig in proces, zo betoogt men. Van der Woud (1991) 'Een geschiedenis voor 2015 – Het verleden en de toekomst van de stedenbouwkundige discipline', in: *Archis* 1-91: 46-51; Tilman (1992) 'Van structuurplannen naar stadsplannen. Projectmatige stedenbouw vraagt ruimtelijk kader', in *de Architect* 1992-10: 109-121; Meyer (1993) 'Het fragment en de stad. Stedelijke transformatieprojecten in Rotterdam, Antwerpen en Amsterdam', in: *Archis* 6-93: 62-80

Han Meyer verklaarde deze nieuwe manier van stedenbouw als volgt: 'De aandacht voor duidelijk afgebakende stedelijke projecten heeft verschillende oorzaken, waarbij in de stedenbouwkundige discipline twee overwegingen een belangrijke rol zijn gaan spelen: ten eerste de overweging dat het niet meer productief is de stad te beschouwen als een entiteit die met één generaliserend concept bewerkt kan worden. In plaats daarvan heeft de overtuiging veld gewonnen dat de stad geïnterpreteerd moet worden als een complex geheel van diverse fragmenten en structuren met elk een relatie, autonome dynamiek en eigen identiteit. Ten tweede is het vraagstuk van de vorm en vormgeving van de stad en van de stedelijke ruimte weer volop in de aandacht gekomen. Deze vorm lijkt in eerste instantie zowel qua ontwerp als qua uitvoering nog enigszins beheersbaar op het schaalniveau van het fragment.' (Meyer, 1993: 62). 'Samenvattend kan gezegd worden dat, nadat aanvankelijk de Kop van Zuid vooral in het teken stond van het streven om het project te verkopen aan de grootschalige netwerken, er in de loop van de tijd een symbiose heeft plaatsgevonden met het streven van Stadsontwikkeling om het gebied meer aan zijn ruimtelijke en historische context te hechten.' (Meyer, 1993: 72).

Integrale gebiedsontwikkeling⁶⁰³

Integrale gebiedsontwikkeling deed in de jaren 1990 haar intrede als gevolg van de liberalisering van de woningmarkt. Gemeentes namen het initiatief om samen met corporaties en marktpartijen een aantrekkelijke stedelijke ensembles te bouwen. Gewoonlijk werd er een PPS-constructie in de vorm van een vennootschap opgericht (bijvoorbeeld een vof) een, waarin de gemeente, de ontwikkelaar(s) en de financier(s) in participeerden. Binnen dat vennootschap werd de grondkosten onderling verrekend en aanloopkosten voor het bouwrijpmaken van de grond voor de bouw en het ontwikkelingsproces gefinancierd. Verder werden er o.a. afspraken gemaakt binnen het vennootschap over het woningbouwprogramma. Bij de vinexlocaties werden de stedenbouwers die het plan bedachten en bij de verschillende deelplannen de projectontwikkelaars (die een eigen architect kozen) die de woningen bouwden een aanbesteding geselecteerd. Bij dat laatste speelde in Ypenburg het grondbod (49%) en de kwaliteit van het plan (49%) en de stem van de wethouder (2%) een rol. Een van de afspraken was een menging van 30% sociale huur met duurdere huurwoningen en koopwoningen. De vormgeving van de stedelijke ruimten en van de bebouwing waren zorgvuldig op elkaar afgestemd. Bij elk stedelijk ensemble werd één gezaghebbende architect als supervisor aangewezen en werkten meerdere architecten de plannen uit. De supervisor stelde van tevoren een beeldkwaliteitsplan

603

Definitie integrale gebiedsontwikkeling die het Planbureau voor de Leefomgeving gebruikte, luidde: 'Integrale gebiedsgerichte projecten zijn investeringsprojecten waarbij binnen één bepaald gebied diverse grondgebruikfuncties in hun onderlinge samenhang worden ontwikkeld. Onder samenhang verstaat men dan functiemening en samenwerking tussen verschillende stakeholders in een PPS-constructie op één locatie.' Bron: Ecorys (2009) *Werkwijze MKBA van integrale gebiedsontwikkeling*

op dat door de welstand werd getoetst. De supervisor bracht eenheid in de bebouwing en de architecten verscheidenheid. De stedelijke ensembles kregen daardoor een uitgesproken beeld. In Den Haag was in de jaren tachtig al ervaring opgedaan met de stedelijk ensembles in de sociale huursector van Siza en Coenen in de Schilderswijk en van atelier PRO in de Katerstraat. Deze projecten maakten pijnlijk duidelijk dat er extra geld bij moest en dat de projecten met financiering behorende bij de sociale huur niet verder kwam dan armetierige bouw. De stedelijk ensembles waarin rijk, corporaties en de markt participeerden waren de Resident van Krier en het Burgemeester de Monchylein van Bofill, het boegbeeld van de gemeente in de jaren negentig. Verder was er het Vredestein-terrein, het Slachthuissterrein met Rossi, het Groothandelsmarktterrein met Mecanoo, de Laakhaven met Atelier PRO, en het Beatrixkwartier met Rijnboutt en Atelier PRO. Daarna volgde de reeks deelplannen met stedelijke ensembles op de drie vinexlocaties. Deze deelplannen kregen thema's die door de supervisor werden bewaakt en door de verschillende architecten vorm gegeven. Geste Groep ontwikkelde de Haagse Bluf en MAB het centrum rond de Groenmarkt. De laatste grote stedelijk ensembles van Den Haag werden gebouwd in het nieuwe millennium en waren transformaties in woonwijken, zoals Duindorp, Spoorwijk, Rivierenbuurt en Transvaal. Deze vorm van stedelijke ontwikkeling oogstte lof omdat de relatief eenzijdige woningvoorraad er behoorlijk door werd verbreed. Veel appartementen uit het interbellum werden vervangen door grondgebonden woningen en veel sociale huurwoningen door koopwoningen. De bevolkingsdichtheid in de wijken daalde daardoor. De auto's verdwenen in parkeergarages onder of in de bouwblokken. Maar er kwam ook kritiek op de meest uitgesproken themawijken en de daaraan gekoppelde, soms iets te kunstmatige, identiteiten (Reijndorp & Meier 2010⁶⁰⁴; Reijnders & Leeke 2010). Tussen 1988 en 2000 maakten de gebiedsontwikkeling en de verhouding tussen corporaties en private ondernemers als gevolg van de liberalisering een stormachtige ontwikkeling door. Met de invoering van Bruteringswet in 1995 werden de corporaties verzelfstandigd van de overheid.⁶⁰⁵

604 De stadssocioloog Sabine Meier werkte als architect jaren mee aan deze wijken bij Haagse architectenbureaus zoals Geurst & Schulze architecten (met de schrijver van deze dissertatie) en later bij het architectenbureau Scala.

605 Na 1984 stimuleerden bestuurders het bouwen van koopwoningen voor middeninkomens. Alleen zo kon de stad nieuwe draagkrachtige bewoners aantrekken. Immers, de sociale huur was alleen weggelegd voor mensen die al jaren in de stad woonden. Verschillende soorten koopwoningen werden gebouwd, premie A, premie B en premie C. Een koopwoning waarbij de overheid subsidie verstrekke, een soort sociale koopwoningen.

De verenigingen met leden werden omgevormd tot stichtingen met professionele, goed betaalde bestuurders. Er kwam een eind aan een bijna honderd jaar oude traditie van gesubsidieerde woningbouw. De oude band tussen de (verzorgings-) staat en de stad werd in een aantal stappen doorgesneden. Met subsidiestromen, vooral bij de volkshuisvesting, was de lokale politiek tot dan toe vastgeklonken aan het nationale beleidsapparaat. Stedelijke ontwikkeling en cultuurpolitiek konden zo centraal worden aangestuurd door het rijk.⁶⁰⁶ In Den Haag spraken de corporaties en het gemeentebestuur af dat ze 30% van de afgesproken bouwproductie als sociale huurwoningen zouden bouwen en de overige woningen voor de vrije markt. Zo werden de vinexlocaties volgebouwd. Voor de links partijen was 30% sociale huur een hard punt, terwijl rechtse partijen pleitten voor afschaffing van dit percentage. De verzelfstandigde corporaties moesten vreemd geld aantrekken om hun eigen bouwproductie en de sociale huurwoningen te financieren. Deels financierden ze projecten met de verkoop van oudere huurwoningen of met de opbrengst van de huren, maar vaker met de verkoop van duurdere woningen. Men werd steeds meer afhankelijk van externe financiers voor de bouwproductie. Voor de nieuwe stedelijke bevolking ontstond een geheel nieuwe wooncultuur, waarbij vooral niet werd bespaard op de gevels en de woonomgeving. Het stadsbeeld werd niet langer gedomineerd door uniforme rationeel vormgegeven woningen, maar kreeg een gevarieerd karakter, vooral in de binnensteden en de negentiende-eeuwse wijken. Door het coalitieakkoord kwam er in het jaar 2010 in Den Haag een einde aan de 30%-eis voor corporaties.

Bankier ten dienste van gemeenten en provincies 1914-2009, uitgave BNG uit 2009. Het Bouwfonds (1946-2000) werd door 600 gemeenten in 1946 opgericht met het doel om met leningen van het BNG en subsidies van het rijk sociale huurwoningen te bouwen (www.bouwfonds.nl 05-2011). De BNG was vertegenwoordigd in de raad van bestuur. De BNG leende geld van het ministerie dat zich met volkshuisvesting bezig hield en grote beleggers. Dat geld werd weer uitgeleend aan gemeenten, provincies, nutsbedrijven, woningcorporaties, gemeenschappelijke regelingen en dergelijke. Dit gebeurde in overleg met en deels onder supervisie van de Rijksoverheid en De Nederlandse Bank (www.bng.nl 05-2011). Vanaf 1988 werden er geen directe leningen van het rijk meer aan corporaties gegeven, maar stond het in 1983 opgerichte Waarborgfonds Sociale Woningbouw (WSW) borg of garant voor de corporaties die geld op de vrije markt moesten gaan lenen tegen een laag tarief voor de bouwprojecten. (www.wsw.nl 05-2011). Alleen het Centraal Fonds voor de Volkshuisvesting (CFV) gaf nog sanering- en projectsteun en hield toezicht op de corporaties (www.cfv.nl 05-2011), Vanaf 1988 hield het Bouwfonds zich ook met commercieel vastgoed bezig met geld dat op de kapitaalmarkt werd geleend, tot 2000, daarna werd het Bouwfonds verzelfstandigd en in 2005 nam de ABN AMRO de laatste aandelen over. Bouwfonds werd opgesplitst en ging deels verder als RABO Bouwfonds groep. In 2006 werd het financieringsgedeelte doorverkocht en ging verder als SNS Property Finance. Uiteindelijk gingen onderdelen van Bouwfonds aan hebzucht, corruptie en stommiteiten ten gronde.

De stem van de woonconsument

Ook op het schaalniveau van de woning vond een verschuiving plaats. Nu een woning verkocht of verhuurd moest worden hadden vooral ontwikkelaars de behoefte om aantrekkelijke stedelijke ensembles te leveren waar woningen een deel van waren. Niemand maakte zich voor 1985 werkelijk druk om aantrekkelijke stedelijk ensembles, afgezien van Duivesteijn, Komrij en de meeste jonge architecten. Bewoners, corporaties en de stad hadden een andere prioriteit: betaalbare huren realiseren in een stedelijke omgeving. Men richtte zich vooral op de plattegrond, de woninggrootte, de woningdifferentiatie en de huurprijs. Verder was er een gegarandeerde afname van woningen door het toewijzingsbeleid van de gemeente. Alles draaide om het proces waarmee men tot een product kwam, het eindbeeld werd als niet relevant beschouwd. De zaak kwam echter anders te liggen toen er een einde kwam aan de woningtoewijzing aan huurders door corporaties en gemeenten via een ingewikkeld stelsel van punten en vergunningen. Na het terugtrekken van de overheid uit de volkshuisvesting en het winnen aan invloed van marktpartijen werden steeds meer woningen verkocht aan kritische woonconsumenten die ook nog eens stevig profiteerden van de economische opleving. Pensioenfondsen, banken en daaraan gelieerde financiers en ontwikkelaars namen tussen 1990 en 2010 een groot deel van de woningproductie van de corporaties over. De kwaliteit van stedelijke ensembles was nu cruciaal geworden, wilde men nog een woning verkopen. Mariet Schoenmakers van AM-Wonen had een uitgesproken mening over stedelijke ensembles. Men bouwde in haar visie geen woningen als losse verkoopobjecten maar men bouwde een stedelijk ensemble waarin woningen waren ingebed. Ontwikkelaars verkochten een aantrekkelijke woonomgeving. Met pijn en moeite leerden ook de corporaties het vak gebiedsontwikkeling en woningverkoop van ontwikkelaars. Daarbij zocht men steeds meer naar kwaliteit in plaats van kwantiteit. Niet alleen de ontwikkelaars en corporaties verkochten een product, ook stadsbestuurders werden zich bewust van het feit dat de stad een product was dat in de markt gezet moest worden. Bij de ontwikkeling van de vinexlocaties bij Den Haag spanden marktpartijen zich om twee redenen tot het uiterste in om bij een aanbesteding van een deelproject een aantrekkelijk stedelijk ensemble te maken. Allereerst om de aanbesteding te winnen, ten tweede om de woningen te kunnen verkopen en/of te verhuren. Vooral dat laatste was noodzakelijk, want omdat alle vinexlocaties tegelijk werden ontwikkeld, werden er erg veel woningen aangeboden.

Projectontwikkelingsstedenbouw van Noordanus, Rijnbout, Meijer

In Den Haag kwamen van 1989 tot 2001 alle lijnen samen bij PvdA wethouder Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting Peter Noordanus (1948)⁶⁰⁷ en de twee grote protagonisten van het New Urbanism: stadsstedenbouwer Kees Rijnbout (1939)⁶⁰⁸ en directeur-eigenaar van de Haagse projectontwikkelaar MAB Development Groep Ton Meijer.⁶⁰⁹ Noordanus en Rijnbout waren eind jaren tachtig beide hoogleraar aan de TU-Delft. Voor beiden gold het credo: stedenbouw is projectontwikkeling, vooral omdat het in Den Haag hoofdzakelijk stedelijk vernieuwing betrof door vervanging of verbetering van bestaande gebouwen. Alleen de vinex wijken boden perspectief voor de echte stedenbouwers. Nieuwe stedelijke ensembles moesten voortaan passen binnen de ruimtelijke en historische context van de verschillende wijken of stedelijke omgevingen. Noordanus zette daarmee de lijn van Duivesteijn en Van Otterloo door en gaf daar een eigen invulling aan met zijn concept van 'Stadtreparatur'. Het heterogene New Urbanism werd versmald naar de wetmatigheid van het historicisme en de 'Stadtreparatur' en Rob Krier gaf daar mede vorm aan met het speerpuntproject De Resident (Van Rossem 1996). In twaalf jaar zou de stad een belangrijke ontwikkeling doormaken. Veel wilde ideeën die in het progressief programcollege tussen 1986 en 1989 waren gelanceerd werden op de juiste koers gebracht en gehouden door het vakkundig management van Noordanus en Rijnbout. De gemeentelijke diensten en de welstand werden gereorganiseerd en Rijnbout, rijksbouwmeester van 1989 tot 1995, werd aangesteld als Stadsstedenbouwer van 1995 tot 1998. Rijnbout werd opgevolgd door Maarten Schmitt die tot 2009 zou blijven. Vooral met de komst en de inspanningen van Burgemeester Wim Deetman (1945) kreeg Den Haag tussen 1996 en 2008 haar internationale gezicht. Noordanus vond: 'Ontwerp meer ensembles – voor mij een reactie op de postzegelarchitectuur uit de jaren tachtig.' (Freijser, 1998, 4). Daarbij dacht hij vooral aan ensembles die duurzaamheid en rustige samenhang toonden in ontwerp en materiaalgebruik, zoals Berlagés Amsterdam Zuid en de Nieuwe Haagse School. 'Wat ik mij bewust geworden ben in dat richting geven aan vernieuwing, is dat de concepten van stadsvernieuwing als culturele activiteit en stedelijke vernieuwing als culturele activiteit op een aantal fronten bepaald nog moesten worden verdiept. Wat ik een wezenlijke lijn vind in de stadsontwikkeling van de afgelopen tien jaar is de stadtreparatur, weten hoe je om moet gaan met het historisch erfgoed van de binnenstad in relatie tot de intensiveringsoperatie die zich in dit gebied heeft ontwikkeld. De stadtreparatur heeft allereerst te maken met aanhelen en opnieuw maken van het stedelijke weefsel dat in een aantal gebieden teloor gegaan is en dat je voor een afleesbare stad intimiteit nodig hebt,' (Freijser 2000: 1.02). De ruimtelijke en historische werkelijkheid werd als uitgangspunt aanvaard, hoewel er volgens Victor Freijser meer historische architectuur werd bijgebouwd dan er ooit was geweest in Den Haag.

607

Freijser 2000; Noordanus & Weststrate 2001; Noordanus 2003

608

Rijnbout 1995, 2007; Freijser 1998

609

De auteur van deze dissertatie studeerde in 1988 af aan de TU-Delft bij Rijnbout op de ontwikkeling in de Laakhavens in Den Haag

Alle ingrediënten waren voorhanden: de wording van Europa en de daarmee gepaard gaande economische groei; de politiek van de derde weg of paars waarbij sociaaldemocratische en liberale standpunten dicht bij elkaar kwamen en de maatschappij als geheel een verandering onderging; de noodzaak om de stad beter te presenteren in het wereldwijde netwerk van steden met wegvallende nationale grenzen, met als doel bewoners, instellingen en bedrijven aan zich te binden; het sociaaldemocratische idee dat de samenhang in de stad in stedenbouwkundig en sociaaleconomische opzicht verstevigd moet worden; liberalisering van de woningmarkt en de nieuwe verhouding tussen gemeenten, corporaties en marktpartijen; de opkomst van het fenomeen integrale gebiedsontwikkeling, waarbij de gemeente het initiatief nam om samen met corporaties en marktpartijen (publiek-private samenwerking) aantrekkelijke stedelijke ensembles te bouwen op specifieke locaties met één thema of een herkenbaar beeld.

Wils & Co en het themajaar 1994: Reparatie van de stad

Hoe zou Den Haag zich op een herkenbare en onderscheidende wijze (re)presenteren als stad? Tot dusver ging het om ontwikkelingen die in alle Nederlandse steden een rol speelden en een enorme dynamiek gaven aan het stedelijke leven en de stedelijke transformaties in de jaren negentig. In Den Haag zou de vraag naar de identiteit worden beantwoord door het Haagse architectuurplatform: Wils & Co (1993-2001). De organisatie hielp Noordanus met de identiteitsproblemen van de stad en bemiddelde tussen de vakgemeenschap en het bestuur van de stad.⁶¹⁰ Tijdens een aantal debatten op verzoek van de wethouder entameerde Wils & Co op geheel eigen wijze diens visie. Daarmee werd de lijn Duivesteijn doorgezet, met vooral een positieve waardering voor de oude bebouwing van de bestaande stad, hoewel de motieven van Duivesteijn anders waren dan van Noordanus.⁶¹¹ Wils & Co (vernoemd naar Jan Wils en Co Brandes), dat was gevestigd in het Theater aan het Spui, was de parapluorganisatie die in 1994 werd opgericht en waaronder alle Haagse architecteninitiatieven vielen, zoals het Haags Architecten Café⁶¹², de Toren van Oud, Vrienden van Den Haag en de BNA kring Haaglanden. De programmaraad van Wils & Co bestond uit oudgedienden van de stad zoals: Hans van Beek, Leo Hamer, Victor Freijser, Peter Drijver, Jan de Graaf, Menno Homan en Eric Vreedenburg, architecten op wie Duivesteijn en Van Otterloo ten

610 'Lokale architectuurcentra in Eindhoven, Den Haag en Diepenheim', in: *Architectuur Lokaal – platform voor gemeentelijk architectuurbeleid*, maart 1994, nr.3: 10, 11

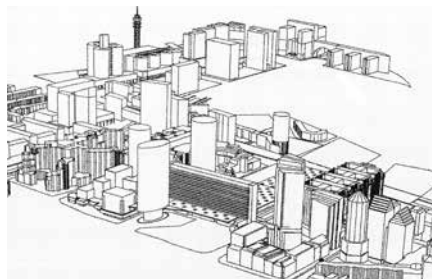
611 Afscheidsrede van wethouder Noordanus op 26 januari 2001 door Duivesteijn. www.denhaag.pvda.nl/werkgroep_nieuwsbericht/373/Duurzaamheid (2012-10)

612 HaAC: Het Haags Architecten Café was tussen 1977 en 1985 actief onder leiding van Jan Brouwer, in 1992 werd het nieuw leven in geblazen door Hans van Beek en in het nieuwe millennium veranderde de organisatie haar naam tot Haags Architectuur Café. Oorschot (2013) 'Het Haags Architectuur Cafe (HaAC)', in: *Ons Den Haag, Nieuws van Vrienden van Den Haag*, maart 2013
Interview met Jan Brouwer, Hans van Beek en Peter Drijver, d.d. 17-10-2012, door Oorschot.

tijde van de Kampagne al konden rekenen.⁶¹³ De uitvoering van het 'Stadtreparatur' lag in handen van met name Freijser, Brouwer, Van Beek, Drijver, De Graaf en later Freijser die de kern vormden van Wils & Co. Zij vormden al jaren het episch centrum van het Haags architectuuractivisme, dat samen met de generatie politici van '74 de sloop van de stad tegen probeerde te houden. In het eerste nummer van het bulletin *Wils & Co* betoogde Noordanus: 'De gemeente kan in de komende Architectuurnota prachtige vergezichten schetsen over hoe het architectuurbeleid de komende jaren zou moeten zijn, [maar] deze beleidsvoornemens vallen op rotsige bodem als opdrachtgevers en in Den Haag werkzame architecten zich niet aan diezelfde koers committeren.'⁶¹⁴



Figuur 154
Maquette van de Hoftoren in de nota: *Hoogbouw in het Haagse Stadsbeeld* (1993), bron: Dienst REO



Figuur 155
Schets van Den Haag Nieuw Centrum met de Hoftoren, uit de nota: *Hoogbouw in het Haagse Stadsbeeld* (1993), bron: Dienst REO

613 Interview met Jan Brouwer, Hans van Beek en Peter Drijver, d.d. 17-10-2012, door Oorschot. Hans van Beek en Leo Hamer waren van de werkgroep Dooievaar uit begin jaren zeventig.
614 *Wils & Co: bulletin* No 1, februari 1994

Het conflict over de Hoftoren

Voor het debat werkelijk van start ging formuleerde Noordanus in *Wils & Co* drie hoofduitgangspunten. Ten eerste, de samenhang van stedelijke ensembles: 'Ik wil toe naar een sterkere sturing op een harmonisch stadsbeeld en meer coherente architectuuropvatting voor samenhangende gebieden.' Ten tweede de omgang met bouwen in de bestaande historische stad: 'Ik zou toe willen naar sterkere kwaliteitsrichtlijnen bedoeld voor nieuwbouwinitiatieven zonder dat vervallen wordt in puur historiserend bouwen.' Ten derde de Haagse hoogbouwqueeste: 'Ik zou toe willen – vanuit mijn opvatting dat programmatisch gezien verdichting en schaalvergroting in delen van ons centrum behalve onvermijdelijk ook wenselijk zijn – naar meer kwalitatieve uitgangspunten voor de gewenste sculptuur en kwaliteit van die nieuwe skyline.' Over deze hoofduitgangspunten moest volgens Noordanus een visie ontwikkeld worden. Wils & Co, het Haags architectuurplatform, was een belangrijk door de gemeente gesteund initiatief om tot een 'coherent stadsbeeld' te komen. Het conflict om het uiterlijk en de hoogte van de Hoftoren van de Amerikaanse architect Kohn Pederson Fox Associates was aanleiding om het vuur in de discussie over de identiteit van de stad en het stadsbeeld hoog op te porren. Voor Noordanus was het bovendien een aanleiding om een visie op hoogbouw te formuleren, de dienst REO te reorganiseren, de bevoegdheden van de welstand in te perken en stadsstedenbouwer Rijnboutt aan te stellen. In het jaar 1993 verscheen de nota *Hoogbouw in het Haagse stadsbeeld*, het eerste Haagse document waarin het probleem van de hoogbouw werd gesteld. De nota begon met een verontschuldiging en de opmerking: 'Hoogbouw roept bij velen extreme reacties op: men vindt hoogbouw afschuwelijk en bedreigend of juist mooi en een geëigend middel voor een dynamisch 'moderne' stad.'⁶¹⁵ Op een kaart was alle Haagse hoogbouw van na 1945 aangegeven. Daaruit bleek dat deze verspreid door de stad lag en vooral buiten de oude en de negentiende-eeuwse stad. Volgens de nota konden de motieven voor hoogbouw enerzijds programmatisch en financieel-economisch van aard zijn en anderzijds gebaseerd op een streven naar hoogbouw als symbool of landmark: 'Bij dat laatste gaat het om verbeelding van macht, progressiviteit, prestige, dynamiek of het aangeven van een stadscentrum of oriëntatiepunt.'⁶¹⁶ Uit bestuurlijk oogpunt was het van belang Den Haag te profileren als eerste stad van ons land en als hoofdvestigingsplaats van talrijke (inter-) nationale instellingen en bedrijven, aldus de nota. 'Willen we die rol behouden en versterken en onze stad als zodanig overtuigend positioneren, dan is een zorgvuldige inzet van hoogbouw als instrument vereist.'⁶¹⁷ In de nota werd Den Haag in twee zones verdeeld. Zone A, een 'Central Business District' vlakbij het historische centrum en rondom de knooppunten van openbaar vervoer, besloeg het BANK-gebied, het gebied langs de Utrechtsebaan, het Beatrixkwartier en de Schenkstrook bij Station Mariahoeve.

615 *Hoogbouw in het Haagse stadsbeeld*, 1993: 5

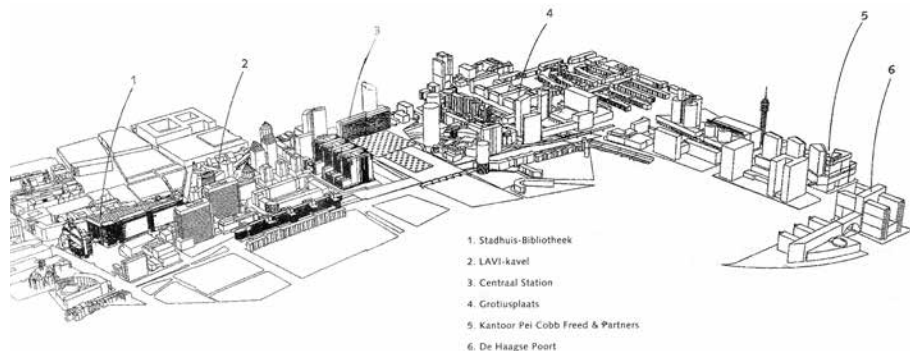
616 *Ibidem* 19

617 *Ibidem* 19

Er was ook een duidelijk stadsbeeld voor deze zone A: 'Het beeld dat gaat ontstaan is dat van een modern zakencentrum vlakbij het historische centrum van Den Haag waarvan het zich duidelijk afscheidt. [...] De hier beschreven concentratie visualiseert het bestuurlijke en zakelijke karakter van Den Haag en begint zich bij het binnenkomen van de stad vanaf het Prins Clausplein steeds duidelijker te manifesteren. Deze ontwikkeling dient te worden versterkt.' ⁶¹⁸

Zone B betrof 'de lage en groene stad aan zee' waar het goed wonen en recreëren is. 'De ligging aan zee, de aanwezigheid van duinen en grote groenstructuren (veelal in de vorm van oude landgoederen), het gemiddeld genomen hoge niveau van stedenbouw en architectuur en een groot aantal beschermde monumenten, leveren een unieke kwaliteit op, die een terughoudend beleid wat betreft hoogbouw in het overgrote deel van Den Haag rechtvaardigt.' ⁶¹⁹

Een helder contrast tussen zone A en B, aldus de nota, maakte het mogelijk het vlees- noch-viskarakter van veel steden aan de stad voorbij te laten gaan. Het beschermen en versterken van de kwaliteit van Den Haag was volgens de nota de uitdaging. Verder stond in de nota beschreven: 'De grens van 120 meter is bepalend door het beeld vanaf het historische centrum. Hoogbouw mag vanaf de Plaats en de Lange Vijverberg weliswaar zichtbaar zijn, maar niet als dominant worden ervaren ten opzichte van het historische beeld aan de Hofvijver.' ⁶²⁰ De Hoge Raad deed daar een aantal jaren eerder al een uitspraak over in verband met de Nervi-toren van de in onmin gevallen Haagse ontwikkelaar Zwolsman. Het ideaal dat men in 1993 schetste in Hoogbouw in het Haagse stadsbeeld bleek een farce. Al in het jaar 2012 lag het historische Binnenhof vanaf de Plaats gezien als een kabouterdorp aan de voet van hoogbouwreuzen.

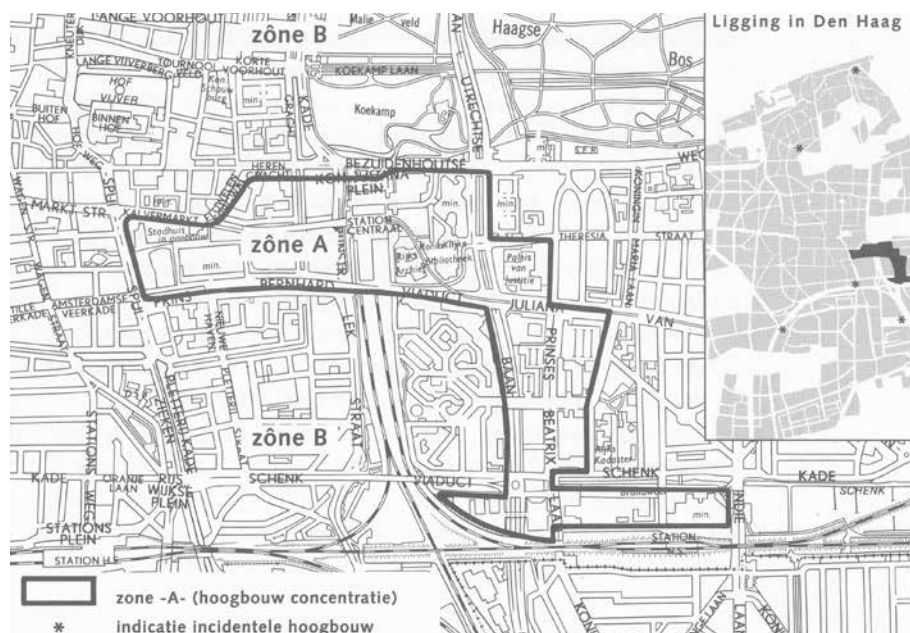


Figuur 156

Schets van Den Haag Nieuw Centrum uit de nota: Hoogbouw in het Haagse Stadsbeeld (1993), bron: Dienst REO

618
619
620

Ibidem 21
Ibidem 26
Ibidem 24



Figuur 157

Zonekaart uit de nota: *Hoogbouw in het Haagse stadsbeeld* (1993), Den Haag Nieuw Centrum heeft hier nog de Z-vorm na 2003 zou ook de Binckhorst erbij betrokken worden krijgt het een A-vorm, bron: Dienst REO

De in *Hoogbouw in het Haagse stadsbeeld* (1993) aangekondigde Hoftoren bleek uiteindelijk een splijtzwam tussen welstand uit de tijd van Duivesteijn en wethouder Noordanus. In een redactioneel voorwoord in het bulletin *Wils & Co* sprak Menno Homan hardop de onvrede uit over de gang van zaken bij de Haagse welstand.⁶²¹ Ton Meijer van de MAB en journalist Casper Postmaa hadden al sterk aangedrongen op een bakstenen toren, maar klaarblijkelijk had de welstand geen moeite met metaal. Naast het architectonische beeld van de Hoftoren achtte de welstandscommissie het wel een verkeerde stedenbouwkundige ingreep in het stedelijk weefsel (Teunissen 2010: 112). Ook monumentenzorg steunde de welstand in zijn bezwaren. Wethouder Noordanus wilde in het belang van de stadseconomie de bouw niet laten stagneren en legde het welstandsadvies naast zich neer. Theo Bosch schreef hierover een open brief in de krant en er ontstond een publieke discussie. Contacten tussen de pers en de welstand werden door de wethouder verboden, aldus Teunissen. Bosch liet zich niet de mond snoeren door Noordanus en het conflict ontwikkelde zich verder. Op 6 april 1994 overleed Theo Bosch echter plotseling. De welstandscommissie zou nog twee jaar doorwerken, maar Noordanus vroeg de leden een lijst op te stellen van kandidaten voor de functie van stadsstedenbouwer; die zou een belangrijke coördinerende rol moeten gaan spelen.

621

Wils & Co, bulletin no 5, december 1994-februari 1995

Als gevolg van alle ontwikkelingen werden de welstand en de gemeentelijke diensten gereorganiseerd. Rond 1995 werden de diensten Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling (REO), Bouwen en Wonen (DBW) en Welstand samengevoegd in de nieuwe Dienst Stedelijke Ontwikkeling (DSO). Met het oog op de grote stedenbouwkundige plannen en de opkomende publiek-private samenwerking koos de raad voor de aanstelling van een stadsstedenbouwer. De gemeente wilde graag Rijnboutt als stadsstedenbouwer en gaf hem de opdracht een nieuwe welstandscommissie samen te stellen. Deze voormalig rijksbouwmeester had de jaren daarvoor vakkundig het ontwikkelingsproces rond de Resident georganiseerd met workshops onder leiding van Rob Krier en Sjoerd Soeters met een aantal andere architecten. In december 1995 werd de welstandsverordening nog gewijzigd en in januari 1996 hield de oude welstand, een erfenis van het progressief college dat in Bosch een loyaal uitvoerder van zijn beleid had gehad, zijn laatste vergadering.⁶²² Vanaf dat moment zou de stadsstedenbouwer een belangrijke rol spelen bij het tot stand komen van de stedelijke ensembles en het stadsbeeld, zij het onder een ongunstig gesternte. Den Haag had namelijk inmiddels grote financiële problemen. De bevolkingsterugloop was tot stilstand gebracht, maar van groei was nog geen sprake: gedurende de jaren negentig telde de stad circa 442.000 inwoners. Oorzaken van de rampzalige financiële toestand waren, zoals eerder genoemd, o.a. de ambitieuze aanpak van het progressief college na de desastreuze besparingen op de stadsvernieuwing en het noodgedwongen kostbare bouwen binnen een stedelijke omgeving. Den Haag werd geen stadsregio zoals Amsterdam en Rotterdam, maar een gemeente ingeklemd tussen vijandige dorpen die met elkaar het Stadsgewest Haaglanden vormden. In 1995 vroeg de stad de artikel-12 status aan bij het rijk.

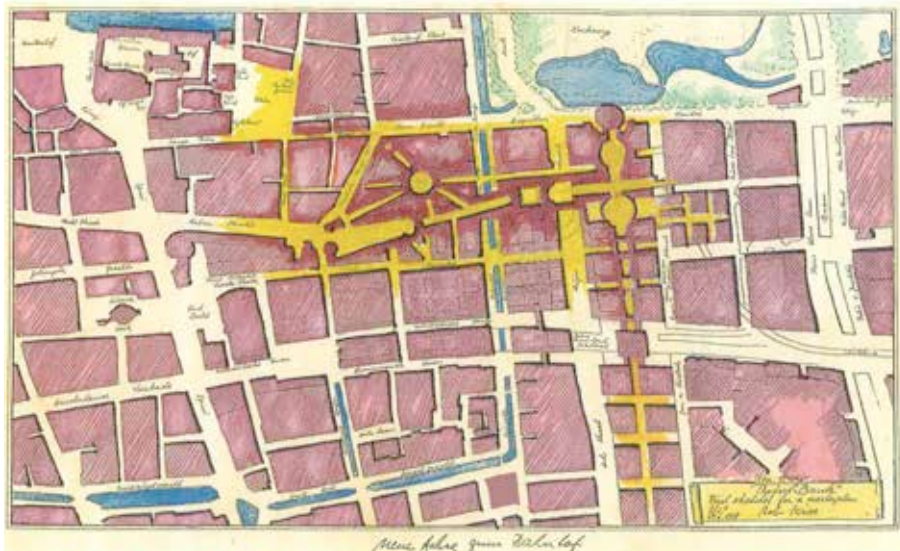
Het vlaggenschip van Noordanus, Meijer en Rijnboutt: de Resident

Het meest beeldbepalende stedelijk ensemble van Noordanus en Rijnboutt was de Resident van Rob Krier, die tussen 1988 en 2002 werd ontworpen en gebouwd (Van Rossem, 1996). 'Stadtreparatur' kreeg met De Resident een gezicht. Hier speelde Ton Meijer van de MAB als opdrachtgever een belangrijke rol met Mariet Schoenmakers als zijn stedenbouwkundige en medewerker. Alle ingrediënten van het Haags New Urbanism werden hier tot in detail vormgegeven door verschillende architecten onder leiding van Krier en zijn rechterhand Soeters. Krier (1975) kon zijn ideeën over de stad vormgeven in Den Haag. Nadat Krier in 1988 een visie had ontwikkeld, werd deze verder uitgewerkt in het Strategisch Plan Bank (1990), dat de raad in januari 1991 goedkeurde. Er werd opdracht gegeven aan de gemeente en de Rijksgebouwendienst om in workshops het plan van de LaVi-kavel verder te

622

Jonge architecten bestempelden Theo Bosch als de architectuurbloedhond van Duivesteijn. De schrijver van deze dissertatie, destijds medewerker bij Kees Christiaanse, moest, na zes keer terug te zijn geweest bij de welstand, 68 varianten van een gevel voor het kantoorgebouw aan de Laakhaven tekenen, opdat de welstand eindelijk een keus kon maken. In het verslag van de welstand stond daarover niets vermeld.

ontwikkelen. Vanaf augustus 1991 werkten rijksbouwmeester Rijnboutt, wethouder Noordanus, en de architecten Rob Krier, Sjoerd Soeters, Gunnar Daan, Peter Drijver en Bert Dirrix aan het plan. De MAB werd door de gemeente, de Rijksgebouwendienst en het ABP als ontwikkelaar voor het plan aangetrokken. Gedurende het jaar 1992 werkten de MAB, de Rijksgebouwendienst, de gemeente, het ABP en de architecten in workshops aan de plannen, tot er in oktober 1992 een financieel haalbaar plan op tafel lag: Het Masterplan Lavi Kavel + Design guidelines Lavi-kavel. Nog in 1992 keurde de raadscommissie het masterplan goed. Aan dit masterplan werden een aantal elementen toegevoegd: een vestiging voor VITA/Zürich verzekeringen, huisvesting van rijksdiensten in het oude Transitorium en drie torens aan de Turfmarkt. Krier moet zich fel verzet hebben tegen alle vormen van rationalisering en optimalisering, omdat hij juist de variatie en de complexiteit, zoals die in de oude stad aanwezig waren, in het nieuwe plan wilde bewaren (Van Rossem 1996: 64). Hij streefde naar maximale stedelijke rijkdom aansluitend op het fijnmazige stratenpatroon met zijn gesloten stedelijke ruimten in de omgeving. Krier bracht zijn ideeën over stadsbouwkunst naar Den Haag, ideeën die waren terug te voeren op Camillo Sitte (Van Rossem 1996: 58).



Figuur 158
Ontwerpschetsen van Rob Krier uit 1988 over de aansluitingen van de stedelijke ruimten op het fijnmazige netwerk van ruimten van de stad, bron: Rob Krier

De 'needle strategy' die Krier had ontwikkeld, heeft tot gevolg dat de wandelende stedeling de hoogbouw altijd ziet oprijzen in een stedelijk perspectief, nooit in een modernistische leegte, net zoals kerktorens oprijzen uit de dichte bouwmassa's van historische steden (Van Rossem, 1996: 68). Een enorme dichtheid kon zo worden gekoppeld aan fascinerende stadsbeelden. In de Design guidelines Lavi-kavel gaf Krier aan hoe het stadsbeeld van dit ensemble eruit moest zien, in de woorden van Van Rossem: 'Om te beginnen moet er gebouwd worden in baksteen, geen bergingen aan de openbare ruimte, geen balkons aan de openbare ruimte, geen experimentele architectuur, ja, het verschrikkelijke, quasi-socialistische woord woningbouw zou afgeschaft moeten worden, om het woonhuis, als architectonische opgave, te doen herleven. Voor de kantoorgebouwen verwijst Krier naar het vooroorlogse Manhattan, inderdaad de enige plek in de wereld waar commerciële hoogbouw tot een monumentaal stadsbeeld heeft geleid.' (Van Rossem 1996: 78). Veelvuldig was er overleg met de welstand van Bosch die aanvankelijk nogal wat moeite had met de beginselen van Krier. Dat wekte weer irritatie bij Noordanus en rijksbouwmeester Rijnbouts op. De gevel, die in de moderne traditie een uitdrukking was van de plattegrond, kreeg in de Resident een zekere autonomie die bemiddelde tussen de stedelijke ruimten en de bebouwing. Vaak werd dit afgedaan als 'gevelarchitectuur', maar pas met de Resident werd de verfijnde wisselwerking tussen stedelijke ruimte en bebouwing bewust vormgegeven in één stedelijk ensemble. Sinds de jaren '80 hadden architecten braaf de morfologie van de stad gevolgd. Tussen 1996 en 2002 werd de Resident uitgevoerd. De 'guidelines' en de 'needle strategy' van Krier zouden nog jaren het stadsbeeld bepalen van het Nieuwe Haagse Centrum binnen de singels.



Figuur 159
Ontwerpschetsen van Rob Krier uit 1988, bron: Rob Krier

Debatten over de Haagse identiteit

Tussen december 1993 en september 1996 organiseerden de gemeente en de Berlagestichting een serie debatten. De uitvoering lag in handen van de Stuurgroep Haags Architectuurdebat, waarvan de leden ook bij Wils & Co waren betrokken, zoals o.a. Freijser. Van de architectuurdebatten werd verslag gedaan in vijf boekjes, waarmee het Haags New Urbanism in de variant van Noordanus zijn vorm kreeg.⁶²³

Het eerste debat had als thema: 'De interactie tussen stedenbouw en architectuur' en vond plaats op 23 juni 1993. Architectuur en stedenbouw werden gewoonlijk beoefend als twee afzonderlijk disciplines, terwijl de wisselwerking juist cruciaal was, zo betoogde men. Immers, een gebouw staat niet op zichzelf maar maakt deel uit van een stedelijk weefsel. In dat debat werd het contextualisme als vast gegeven voorondersteld en het debat ging dan ook niet zozeer om de vraag 'waarom?', maar om de vraag op welke manier stedelijk ensembles samenhang kregen. Het vraagstuk werd breder getrokken: 'Het probleem in de relatie tussen architectuur en stedenbouw is in feite de tegenstelling tussen vernieuwing en continuïteit.'⁶²⁴ Daarbij stond architectuur voor vernieuwing en stedenbouw voor continuïteit, zo betoogde men. Van de architect werd voorondersteld dat hij een aandrang had eigentijds en vernieuwend te zijn en dat hij iets uitzonderlijks wilde maken en wilde opvallen. Van de stedenbouwkundige echter vooronderstelde men dat deze slechts te maken had met de eeuwenoude structuren die vroegen om inpassing in of aanpassing aan een groter geheel, om continuïteit en vanzelfsprekende aansluitingen. Sinds 1980 werd deze lijn al gevolgd in Den Haag. Bij de ontwikkeling van een architectuurbeleid moest volgens Noordanus vooral de mate waarin bewoners zich konden identificeren met de gebouwde omgeving aan de orde komen. Als casestudy besprak Soeters de ontwikkelingen rond de LaVi-kavel (de Resident) waar Krier de stedelijke ruimten prioriteit gaf boven de gebouwen. Deze stedelijke ruimten sloten naadloos aan op de stedelijke omgeving, net zoals de gevelmaterialen (roodbruine baksteen met lichte natuursteen of beton), de vlakverdeling van de gevels, en de sfeer van de straatjes aansloten op het karakter van de binnenstad. Voor een deel zou het oorspronkelijke plan van Krier niet worden uitgevoerd zodat er nu een diagonaal van de Turfmarkt naar de stadsgracht gaat, terwijl de stadsgracht zelf een naargeestig tussengebied werd met inritten voor parkeergarages en voorzieningen voor nutsbedrijven.⁶²⁵

Op 3 september 1993 vond het tweede debat plaats: 'Luisteren naar de stad. Bouwen in historische omgeving: Haags architectuurdebat.' Doel ervan was inzicht te krijgen in de gewenste kwaliteit voor de nieuwbouw in de bestaande stad, vooral in de historisch waardevolle delen ervan. In zijn inleiding toonde Noordanus een aantal afbeeldingen

623 Boekjes met verslagen van de debatten; Haags architectuurdebat 1, 1993: *De interactie tussen stedenbouw en architectuur*, Haags architectuurdebat 2, 1993: *'Luisteren naar de stad' Bouwen in historische omgeving*, Haags architectuurdebat 3, 1994: *De nieuwe stadsuitleg*, Haags architectuurdebat 4, 1995: *Imitatie en innovatie, nieuwe architectuur in historische omgeving*, Haags architectuurdebat 5, 1996: *De Haagse Architectuurnota*

624 Haags architectuurdebat 1, 1993: *De interactie tussen stedenbouw en architectuur*

625 Haags architectuurdebat 1, 1993

van hoe het niet moest en hoe het zou kunnen. Volgens Noordanus bestond er een spanningsveld tussen het karakter van de bestaande architectuur en stedenbouw en nieuwe toevoegingen daaraan. Bouwen in een bestaande historische omgeving zonder het beeld en de sfeer aan te tasten bleek een moeilijke opgave, getuige de vele slechte voorbeelden. Een gevolg hiervan was dat rommelige onaangepaste nieuwbouw de straatwanden verbrokkelde. Een probleem, aldus Noordanus, was dat zogenaamde historiserende architectuur door de ontwerpers in het algemeen werd afgewezen, terwijl deze door het publiek juist hogelijk werd gewaardeerd, getuige de projecten van Vandenhove aan de Borneostraat. Vandenhove was de jaren daarvoor door bewoners naar de Stationsbuurt gehaald en vervolgens wilden de bewoners van het Benoordenhout Vandenhove voor het nieuwe Provinciehuis. Noordanus stelde daarom een andere benadering voor: hij introduceerde de begrippen 'contrast' en 'harmonie' in plaats van 'niet-historiserend' en 'historiserend.' Bij contrast werd Kortenbos aangehaald waar zeventiende-eeuwse hofjes werden afgewisseld met CIAM-kolossen (Westeindeziekenhuis, Sirmemaflats). Ook vroeg Noordanus aandacht voor de betekenis van de 'Stadtreparatur'. Hij toonde hierbij het goede voorbeeld van de LaVi-kavel (de Resident) waar verkaveling, beeld en morfologie aansloten bij de oude stad hoewel de cruciale doorsteek naar het station eruit was gehaald, tot grote woede van Krier, en het Muzenplein aan betekenis verloor. In de ogen van Noordanus was het bestaande instrumentarium ontoereikend om tot een goed beleid te komen. De welstand met voorzitter Bosch toetste de plannen volgens Noordanus achteraf en ad hoc aan de welstandsbepalingen: 'Er is een visie nodig op locaties, op buurten, op wijken.' Een belangrijk hulpmiddel om vooraf bepaalde kwaliteiten vast te leggen was het beeldkwaliteitsplan, dat door analyse van specifieke beeldkenmerken van een locatie richtlijnen gaf voor een gewenste ontwikkeling. Bij de workshop liepen de gemoederen hoog op tussen voorstanders van historiserend bouwen (Stichting voor Stedenbouwkundige Harmonie en Monumentenzorg) en voorstanders voor een eigentijdse oplossing, aangevoerd door Theo Bosch. Er bestond een scherpe scheidslijn tussen de heterogeniteit die Duivesteijn voorstond, zonder vooraf al teveel vast te leggen, en het historicisme van Noordanus, waarbij controle over het eindbeeld gewenst was. De discussie spitste zich verder toe op het beeldkwaliteitsplan, in het bijzonder op de betekenis ervan en de ruimte voor architecten om daarbinnen te werken. Professor dr. Ir. R.A.F. Smook van de TU-Delft ging in zijn voordracht in op deze problematiek. Hij betoogde dat er een stedenbouwkundig beleid ontwikkeld moest worden, niet op basis van bestemmingsplannen, maar met een instrumentarium in de trant van het beeldkwaliteitsplan,⁶²⁶ op het niveau van de stad, om inzicht te krijgen in het beeld van de stad en de wijze waarop dat beeld tot stand was gekomen.⁶²⁷

626 In een beeldkwaliteitsplan wordt door een supervisor (architect of stedenbouwer) de beeldkenmerken omschreven die gelden met betrekking tot stedelijk ensemble. Dat beeldkwaliteitsplan kan op hoofdlijn maar ook heel gedetailleerd waarbij materialen en kleuren tot in detail zijn beschreven. De supervisor toetst of de architect zich daaraan heeft gehouden en adviseert de welstand hierover.

627 Haags architectuurdebat 2, 1993

Op 11 november 1993 vond het derde debat plaats: 'De nieuwe stadsuitleg.' In dit debat stond centraal hoe de vinexlocaties in stedenbouwkundige en architectonische zin vormgegeven konden worden. De vinexlocaties zijn Ypenburg, Wateringse Veld en Leidschenveen. Van belang bij de ontwikkeling van deze locaties waren: duurzaamheid (=toekomst), wervend woonmilieu (=nu) en het specifieke van de plaats, de relatie tussen de stad en het landschap.⁶²⁸

Pas anderhalf jaar later, op 4 april 1995, na het overlijden van Theo Bosch, werd het vierde debat gehouden: 'Imitatie en innovatie, nieuwe architectuur in historische omgeving'. In de probleemstelling kwam, sterker dan tijdens de voorgaande debatten, het karakter van de stad naar voren. Het debat kreeg mede daardoor een polemisch karakter: 'Het beheer van deze erfenis valt de stad niet mee. Nog steeds verdwijnen beeldbepalende panden en straatwanden. Veelal nietszeggende nieuwbouw komt hiervoor in de plaats. De architecten lijken zich vervreemd te hebben van hun publiek. [...] Een van de centrale vragen daarbij is of het 'historische beeld' moet wijken voor 'de vooruitgang' of dat de vooruitgang (van de architectuur) moet wijken voor het historisch beeld, of ... zou een rijk verleden de nieuwe architectuur kunnen verleiden tot architectonische oplossingen die zich harmonisch weten te verstaan met de bestaande omgeving?'⁶²⁹

De onderhuidse strijd tussen de aanhangers van de heterogene variant van het postmodernisme, zoals Bosch en Van Beek (de lijn Duivesteijn – Van Otterloo), maakte plaats voor de aanhangers van het historicisme in de architectuur en stedenbouw (de lijn Noordanus). De nieuwe lijn werd bestendigd met de reorganisatie van de dienst. Zo werd de positie van de welstand, die ooit mocht oordelen over de stedenbouw en de komst van de stadsbouwmeester, verzwakt. Kortom, dit was de welstand Nieuwe Stijl.

Welstand Nieuwe Stijl, stadsstedenbouwer en het beeldkwaliteitsplan 1996

In februari 1996 trad onder voorzitterschap van Thijs Asselbergs een nieuwe welstandscommissie aan. Verder waren de leden Henny Brouwer (monumentenzorg), Donald Lambert (stedenbouw), Steven Slabbers (landschap), Peter Drijver, Herman de Kovel en Kees Regtop (architectuur). In het jaarverslag van 1996 presenteerde de commissie zich met een aantal individuele beschouwingen (Teunissen 2010: 118). Noordanus gaf in het voorwoord van het jaarverslag van de welstand een toelichting op de nieuwe verhoudingen binnen de gemeente. '[...] als een herijking van de verdeling van taken tussen de dienst Stedelijke Ontwikkeling en de Welstandscommissie Nieuwe Stijl. Vanuit de analyse dat een sterkere positie van onze stedelijke ontwerpers up front meer kansen biedt voor ruimtelijke kwaliteit dan een te late interventie door Welstand in de bouwplanfase hoe terecht soms ook. Het eerste jaar Welstandscommissie Nieuwe Stijl laat zien dat die werkwijze al doende geleerd wordt en ook tot een

628 Haags architectuurdebat 3, 1994
629 Haags architectuurdebat 4, 1995: 3

gezamenlijke kwaliteitsstrategie kan leiden. Essentieel daarbij is de wijze waarop met de stadsstedenbouwer als spelverdeler en go-between argumenten van Welstand ook in de plankeuken van de dienst SO tijdig doorklinken en mijn beeld is dat in het jaarverslag zijn vorm redelijk gevonden heeft Een mondigte Welstands en een gereorganiseerde dienst Stedelijke Ontwikkeling waarvan de ontwerpkracht toeneemt werken samen aan 'mooi Den Haag'.⁶³⁰ De Dienst REO werd in 1996 gereorganiseerd tot de Dienst Stedelijke Ontwikkeling (DSO). De welstand werd hervormd tot de welstand Nieuwe Stijl met ingeperkte taken. Door de komst van stadsstedenbouwer Rijnbouts kwamen de verhoudingen anders te liggen tussen DSO, welstand en wethouder. De integrale aanpak van stedelijke ontwikkeling en de bouw van woonensembles kon zo krachtadiger ter hand worden genomen. De nieuwe voorzitter Asselbergs benadrukte: 'Den Haag zocht naar een nieuwe identiteit voor de invulling van een architectuurbeleid.'⁶³¹

Nota Haagse Architectuur

De nota Haagse Architectuur. Bestuurlijke visie op het stedenbouw- en architectuurbeleid, van Noordanus, werd op 1 april 1996 als discussiestuk gepresenteerd; de eerste nota van de nieuwe dienst DSO. Den Haag behoorde nu tot de gemeenten die er een officiële architectuurpolitiek op na hielden. Noordanus stelde zich weer de vraag wat Den Haag mooi of lelijk maakte in stedenbouwkundig opzicht. In hoofdlijn was hier consensus over, betoogde hij. Den Haag was volgens de wethouder mooi door: een perfecte menging van groen en bebouwing; de historische binnenstad, die voor het merendeel een fraaie samenhang vertoonde; de lange lijnen met harmonieuze architectuur en vaak fraaie groenvoorzieningen in de vorm van laanbeplanting; de architectonische kwaliteit van individuele gebouwen. Den Haag was volgens Noordanus lelijk door: de eerste fase van de stadsvernieuwing; nieuwbouwprojecten die conflicteerden met harmonieuze straatbeelden; ongenaakbare gebouwen, die elke relatie met hun omgeving of de stad ontkenen. Er was veel verbeterd de afgelopen 20 jaar, betoogde Noordanus, maar desondanks liep het de laatste jaren soms goed mis, bijvoorbeeld met de Zwarte Madonna (Carel Weeber) en de Zwolsestraat (Neave Brown). Voor Noordanus was dit de motivatie om tot een explicietere formulering te komen van het subjectieve begrip 'ruimtelijke kwaliteit'. Vijf thema's werden in de nota verder uitgewerkt: schaalverandering in de stad; contrast en harmonie: nieuwbouwinitiatieven in stedenbouwkundig/architectonisch waardevolle gebieden; ensemblevorming: de stad is geen optelsom van losse gebouwen, maar moet de identiteit van wijken en buurten ontleenen aan samenhang in vormtaal en materiaalgebruik; stedenbouwkundig beheer van openbare ruimten en kleine bouwkundige ingrepen zoals ongewenste reclameborden,

630
631

Jaarverslag Welstand 1996
Ibidem 8

kunststof kozijnen en schotelantennes; stedelijk groen. Naast een inhoudelijk deel beschreef de nota ook de nieuwe status en bevoegdheden van de stadsstedenbouwer Rijnboutt. Omdat veel Haagse nieuwbouw in de bestaande stad plaatsvond, focuste de nota zich op de architectuur van de context. Het stuk bevatte geen recept voor deze benadering van de context, maar wees vooral op het belang van sterke architectonische discipline. De voorbeeldprojecten Resident en Vaillantlaan werden aangehaald, de Haagse ijkpunten en vlaggenscheppen van de wethouders. De meningen over het beleidsvoornemen van Noordanus en Meijer waren echter verdeeld.⁶³²

‘Wat wilden de wethouders met de architectuurnota?’, vroeg men zich af in Wils & Co. De nota moest een inleiding worden van het project ‘De Nieuwe Kaart van Den Haag’. Op deze kaart zouden alle wenselijke en denkbare toekomsten worden geschetst. Voor de stadsstedenbouwer Rijnboutt werd dat straks de werkelijke nota en was deze eerste nota slechts de kwartiermaker.⁶³³ Willem Oomens was minder overtuigd van het nieuwe procedurele middel dat werd gehanteerd: het beeldkwaliteitsplan. Jan de Graaf was er zelfs ronduit sceptisch over en vond de nota behoudzuchtig. De kern van de nota lijkt het geliefde thema van Noordanus te zijn: stedelijke ensembles en ensemblevorming naar het voorbeeld van De Resident, Vaillantlaan en Groothandelsmarkt.

Al deze ontwikkelingen en reorganisaties waren aanleiding tot het vijfde en laatste debat: ‘De Haagse Architectuurnota.’ Dat debat werd op verschillende avonden gehouden en samengevat in het vijfde boekje.⁶³⁴ Jan de Graaf stelde nog een keer de vraag die iedereen in gedachte had bij het lezen van de nota: Wat wil de nota bereiken? Het tot stand brengen van een goed architectuurklimaat heette het, maar wat hield dat dan werkelijk in? Of een goed architectuurklimaat een betere architectuur oplevert, was maar de vraag. De eerste reactie op de nota was dan ook: ‘De nota ademt een wat behoudende sfeer uit. We hebben in de stad zoveel moois, en dat mag niet worden aangetast. De woorden harmonie, aansluiting en aanpassing komen veelvuldig in de Nota voor. Sommige panelleden lazen het als ‘angst voor het nieuwe’ (Peter Drijver). Aanpassingsarchitectuur lijkt niet bij voorbaat de juiste strategie in de aanpak van een nieuwe opgave.’⁶³⁵ De Haagse architect Jeroen Geurst wees erop dat hier de Berlijnse tweerichtingenstrijd in het voordeel van het historiserend bouwen was beslist.⁶³⁶ Na de val van de Berlijnse muur en de eenwording van Duitsland in 1990 accentueerde het Planwerk Innenstadt van de sociaaldemocratische ‘Senatsbaudirektor’ en latere ‘Staatssekretär’ Hans Stimmann (1991-2006) een ‘kritische reconstructie’ van de stad en haar nieuwe centrum, de Potsdammer Platz: een ‘Stadtreparatur’. Bestaande typologieën en stedelijke ruimten, maar vooral ook oude Europese stadsbeelden werden het vertrekpunt voor de binnenstedelijke transformaties. Met de Berlijnse

632 Wils & Co, *bulletin* no.13, juli 1996 - september 1996

633 Wils & Co, *bulletin* no.14, september 1996 - november 1996

634 Haags Architectuur debat 5, 1996, debatten waren op 24 juni, 25 juni, 27 juni en 29 juni 1996

635 Haags Architectuurdebat 5, 1996: 6

636 Ibidem 19

ontwikkeling, waarin architecten zoals Kleihues, Krier en Kollhoff een belangrijke rol speelden, begon de Europese stad aan de renaissance van haar uiterlijke verschijning. In Den Haag volgden met name de sociaaldemocraat Noordanus en de sociaaldemocratische stadsstedenbouwer Rijnboutt in dit kielzog. In heel Duitsland werd de strijd over het beeld van de Europese stad begin jaren negentig in de vakpers uitgevochten tussen Rem Koolhaas en Hans Kollhoff. Koolhaas was toen bezig aan de Nederlandse ambassade in Berlijn.

Freijser betoogde verder over de identiteit van de Haagse ensembles, die vooral door buitenlandse grootmeesters werden herontdekt: 'Het is frappant dat in de tweede helft van de jaren '80, toen een kentering in het bouwen in de bestaande stad inzette, juist buitenlandse architecten ons hebben gewezen op wezenlijke 'Haagse' elementen van de stad: Alvaro Siza [wees op] het Haagse Portiek, de vista's van de lange straten (die expressie geven aan de platheid van ons land); Rob Krier op de fijnmazigheid van de binnenstad; Charles Vandenhove op de neo-klassieke architectuurtaal en de waarde van semi-openbare binnenhoven; Ricardo Bofill op de monumentaliteit en statigheid; Cesar Pelli op de mogelijkheid van het inbrengen van elegantie in grote en hoge volumes; Bob van Reeth op de strategische prikkels die een bestaande maar naar nieuw leven behoeftige stad nodig heeft.'⁶³⁷ Echter, bij elk van de architecten werd het gehalte aan het 'typisch Haagse' betwist, vooral als het om het stadsbeeld ging. De meeste projecten in de Schilderswijk contrasteerden met de revolutiebouwwijk in armoedige neorenaissancestijl. Het Quartier Latin in de Schilderswijk was volgens de architect geïnspireerd op het Lange Voorhout, twee totaal verschillende stadsdelen. Maar de waarde lag vooral in de stedelijke morfologie die werd hersteld en in de 'Europees stedelijke sfeer' die werd neergezet, en dat was heel anders dan de 'internationale metropool'. Het decor van de Europese stad werd opgetrokken met voorbeelden uit de Europese metropolen in het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De studie naar de eigenheid van Den Haag werd vergeten. De opmerking van Hans van Beek dat er meer respect nodig was voor het bestaande, was dan ook van grote betekenis. Ook de opmerking van Freijser dat er in Den Haag in de jaren negentig meer historische architectuur was bijgebouwd dan er oorspronkelijk aanwezig was, gaf aan hoe de Europese stad in Den Haag opnieuw werd uitgevonden en gebouwd.

Deltametropool en de identiteit van de stad

Door initiatieven van de G4 (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) in verband met een beoogde Deltametropool⁶³⁸ en op basis van de Nieuwe Kaart van Den Haag werd in 1998 het concept van het nieuwe centrum verder uitgewerkt. Daarbij kwam het accent te liggen op de zone van de Turfmarkt langs het Centraal Station, de Utrechtsebaan en het Beatrixkwartier naar het Station Laan van NOI.⁶³⁹ In 1995 was de samenwerking tussen de wethouders Ruimtelijke Ordening van de G4 gestart en dit resulteerde in februari 1998 in een gezamenlijke verklaring met betrekking tot de strategie om de Randstad te transformeren naar een stedelijk complex van internationaal formaat: een Europese Deltametropool. Een idee dat door de Vereniging Deltametropool en de Delftse professor Dirk Frieling (1937-2011) vanaf de oprichting in 1998 is vormgegeven in tal van debatten en publicaties.

Historisch gezien was deze samenwerking al eeuwen gaande, echter, door de komst van de Europese Unie in 1992 was het proces in een stroomversnelling geraakt en werd een enorme economische groei voorspeld. Een eerste strategisch punt was bevolkingsgroei. In 1998 kwam de vereniging Deltametropool met een verklaring waarin werd gesteld dat de deltametropool in het jaar 2030 minstens een miljoen mensen meer moest accommoderen. In de verkennende studie verwees de vereniging naar CBS-prognoses die er van uitgingen dat er in 2030 ongeveer 7,1 miljoen mensen in de Randstad zouden wonen, 600.000 mensen meer dan in het jaar 2000 (Urhahn & Vrolijk 2000). Voor deze mensen moesten 500.000 extra woningen worden gebouwd, immers, men ging er toen nog gemakshalve van uit dat er allemaal vermogende burgers kwamen die een huis gingen kopen. Een tweede belangrijk punt was de stedelijke diversiteit en identiteit (Urhahn & Vrolijk, 2000). Welke kansen bood de Deltametropool aan een grote verscheidenheid van woonmilieus om deze tot een vitale Europese metropool te maken? Uit een analyse volgde een aantal sterke en zwakke punten van het wonen in de Randstad. Zoals eerder aangegeven deelde Den Haag de stad op in verschillende woonmilieus. Ook voor de vinexlocaties werden verschillende woonmilieus bepaald.⁶⁴⁰ Men stelde vast dat er sprake was van een concentratie van kansarmoede door het eenzijdige woningaanbod; de stad moest meer doen om hoge inkomens binnen de grenzen te houden door een aantrekkelijker woonmilieu te bieden (Boelee 2000: 1). Daarbij was vooral aandacht nodig voor voorzieningen en kwaliteit van groen, stedelijke ruimten en architectuur. De woonmilieus die bepalend waren voor het karakter of de

638 www.deltametropool.nl (2011 augustus)

639 *De Nieuwe Kaart van Den Haag – een ruimtelijk-economisch kader voor de lange termijn* (1998), *Stadsanalyse – Die Nieuwe Kaart van Den Haag* (1998)

640 *Ibidem* - De sterke punten waren: Er was een breed spectrum aan woonmilieus met een hoog minimum aan kwaliteit en aantrekkelijke oudere suburbane wijken. Er waren veel voorbeelden van wonen aan het water, de gevarieerde omgeving en stedelijke diversiteit boden aanknopingspunten voor kwaliteit en de vernieuwingskansen voor historische binnensteden. De zwakke punten waren dat er weinig woon – werkmilieus waren en dat functiescheiding nog altijd sterk leidend was. Er waren weinig grootstedelijke milieus en er was geen cultuur van luxe appartementen. Er was een inhaalslag op de vinex te halen van grondgebonden woningen; de naoorlogse stadswijken gingen hard achteruit.

identiteit van de verschillende steden werden door de vereniging Deltametropool breed uitgemeten (Urhahn & Vrolijk 2000).

Voor het centrum van Den Haag werden het gebied Denneweg / Lange Voorhout en de Resident beeldbepalend genoemd. Buiten het centrum noemde men Marlot, Scheveningse bosjes, Sweelinckplein en Papaverhof. Voor alle steden in de Randstad werd vastgesteld dat water een beeldbepalende rol speelde, zelfs voor Den Haag met al zijn gedempte grachten. Van elke stad werd zo de eigen identiteit en herkenbaarheid aangescherpt. Den Haag omschreef men verder met woorden als: 'residentie', 'ontspannen stedelijk wonen', 'lanen en parken', 'duinen en zee'. In het jaar 2000 nam de bevolking inderdaad weer toe.

Met het symposium 'Den Haag Globe 750. Een andere kijk op de stad' in het jaar 1998 kreeg het met verve door Noordanus cum suis gepresenteerde stadsbeeld een bedenkelijke kant (Koekebakker & Postmaa 1999). Voor dit symposium werden 10.000 Hagenaars naar hun mening gevraagd over de belangrijkste uitdagingen van de stad: 'dat Den Haag dé woonstad van de Randstad moet zijn', 'dat de grote sociale verschillen in onze stad kleiner moeten worden', 'dat de ligging aan zee sterker benut moet worden, evenals het vele stedelijke groen', 'dat werkgelegenheid belangrijk is, maar vooral moet komen uit de hoek van de dienstverlenende bedrijven en internationale instellingen', 'dat de stad veiliger en aantrekkelijker ingericht moet worden', 'dat vooral de aantrekkingskracht en economische vitaliteit van het centrum belangrijk is', 'dat openbaar vervoer, fietsverkeer en voetgangersmobiliteit prioriteit moeten hebben ten opzichte van de automobiliteit in en naar de stad', allemaal punten waar iedereen het in de jaren negentig mee eens was. Tot dusver niets nieuws. De stad werd inderdaad aantrekkelijker en veiliger ingericht, hoewel er nog altijd weinig oog was voor fietsers buiten de binnenstad. Echter, de sociaaleconomische tweedeling tussen de burgers werd vergroot. De ligging aan zee werd vooral als toeristisch trekpleister ingezet en was de bewoners eerder tot last. Het leek wel alsof de kloof tussen burger en bestuur toenam. De bestuurders hadden vooral de representativiteit van de stad voor ogen en werden daarbij door Haagse architecten en projectontwikkelaars zoals MAB en Geste Groep van harte ondersteund. In het stichtingsbestuur van Globe 750 zaten o.a. Rijnboutt en Van Beek, en in de raad van advies zaten de wethouder Noordanus en projectontwikkelaar Meijer, naast tal van Haagse projectontwikkelaars (Koekebakker & Postmaa, 1999).

Het belangrijkste verwijt was wel dat de stedenbouw versnipperd en projectgericht bleef, ofwel 'projectontwikkelaarsstedenbouw' en dat men daardoor het geheel van de stad nog altijd uit het oog verloor. Stedenbouw was een vorm van projectontwikkeling geworden binnen de morfologie van de stad, niet veel anders dan de 'projectenstedenbouw' of 'postzegelstedenbouw' uit de jaren tachtig. Nu waren alleen de marktpartijen erbij aangeschoven in de zogenaamde 'integrale gebiedsontwikkeling'. Deze vorm van stedelijke ontwikkeling gaf Den Haag juist zijn vitaliteit, zo betoogden de architecten, ontwikkelaars en de wethouder in de publicatie van het symposium. 'Den Haags nieuwe vitaliteit werd vooral zichtbaar in het centrum. Nadat aan het proces van cityvorming met haar verkeersdoorbraken

en anonieme kantoorkolossen een halt was toegeroepen, vond een omslag plaats. De projecten waren soms nog even grootschalig als voorheen, maar men toonde nu meer respect voor het weefsel van de stad. Eindelijk werd de waarde van het centrum weer onderkend, nadat het in de eerste decennia na de oorlog juist veel van zijn vanzelfsprekende functies had zien vertrekken, zoals het culturele centrum (dat volgens de Dudok-doctrine naar de omgeving van het Gemeentemuseum in het Statenviertel verhuisd was), het uitgaanscentrum (naar Scheveningen) en het regeringscentrum (in de omgeving van het Centraal Station).’ (Koekebakker & Postmaa 1999: 12). Het probleem met de projectontwikkelaarsstedenbouw was er feitelijk ook al met de projectenstedenbouw, maar werd uitvergroot door de schaal waarop deze nu werd toegepast. Alle randen en overgangen kregen een lage prioriteit. De mooie armaturen en bestrating hielden op aan de rand van de ontwikkelde postzegel. Aansluitingen met omliggende wijken hadden helaas niet altijd prioriteit en nog altijd ziet men in de stad de scherpe randen waar het fraaie plaveisel overgaat in betontegels. ‘De stedenbouwkunde van de projectlocatie won het van de stedenbouwkunde van de stad.’ (Koekebakker & Postmaa 1999: 12) en dat ging men steeds scherper zien. De singel die tussen de Resident en de Hoftoren loopt is daarvan het pijnlijkste voorbeeld: daar heersen nu slechts nutsbedrijven en Q-park, terwijl het gebied een enorme stedelijke potentie in zich droeg. Stedenbouwers waren het zicht verloren op de stad als netwerk en continuüm van stedelijke ruimten, en waren te druk in de weer met de bouwmassa’s van de projectontwikkelaars. De belangrijke les van De Kern Gezond (1988) zagen de bestuurders niet meer als prioriteit.

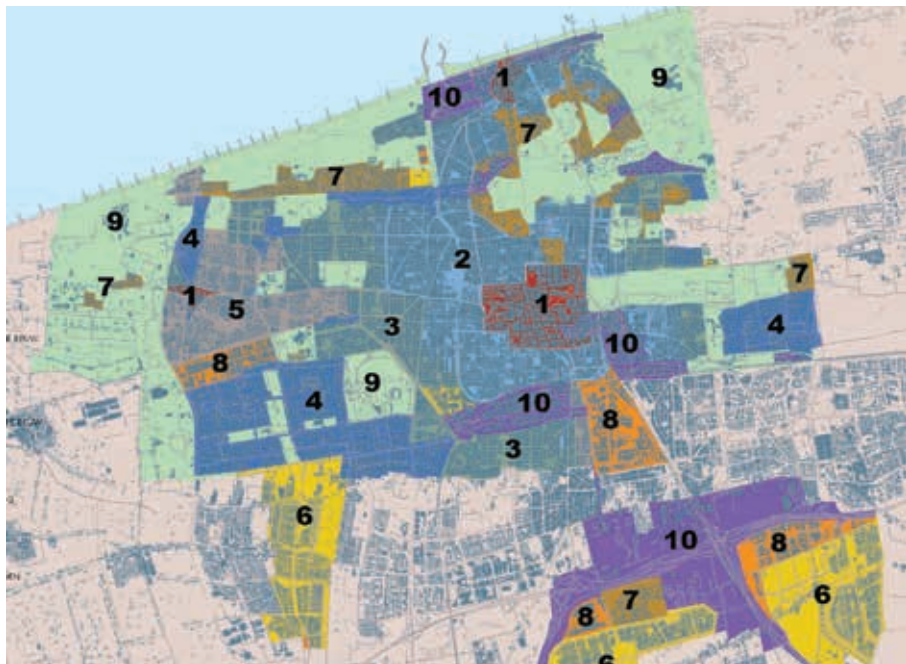
De Haagse Welstandsnota en de vaststelling van de Haagse identiteit

De eerste *Nota Haagse Architectuur* uit 1996 was een grote stap in het nadenken over het beeld van de stad. ‘Hoe moet de stad eruitzien?’ was een belangrijke vraag geworden, in 1985 durfde nog nauwelijks iemand deze vraag te stellen. Met deze nota wilde men de versnippering van de projectenstedenbouw in banen leiden. Een alomvattende visie werd voor de stad geschetst waarbij het karakter van de verschillende wijken als vertrekpunt werd genomen bij de beoordeling van bouwplannen van gebouwen en stedelijk ensembles. De *Haagse Welstandsnota* van 2004 en de uitwerking daarvan in de conserverende bestemmingsplannen voor de verschillende wijken waren feitelijk de uitkomst van een ontwikkeling die al in de jaren zeventig begon met ‘bouwen voor de buurt’ en ‘bouwen aan de buurt’. De rehabilitatiepolitiek van Nuij. Duivesteijn en Van Otterloo gaven deze ontwikkeling een sterke stimulans door het karakter van de wijken te verstevigen. De ‘Stadtreparatur’ van Noordanus bood vervolgens een beleidsmatige invulling. De woonmilieustrategie, met de verschillende woonmilieus in de stad, was feitelijk een nieuwe invulling van het idee het karakter van de wijk te verstevigen (Boelee 2000). Ook de karaktergebieden in de *Haagse Welstandsnota* van 2004 waren een uitwerking van het idee een karakter aan een wijk te koppelen. De woonmilieus uit de jaren negentig komen verrassend overeen met de karaktergebieden van het nieuwe

millennium. In verschillende eerdere studies van monumentenzorg hanteerde men een eenduidige opzet die het idee van de koppeling tussen wijk en karakter versterkte. Per wijk werden de monumenten beschreven en was er aandacht voor de algemene ontstaansgeschiedenis van de wijk (Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988; Hoeve, Lankamp, Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1992; Koopmans 1994; Hoenstok 1999). Deze studies vormden de opmaat voor de nota: *Het verzorgd gevelbeeld van Den Haag*⁶⁴¹ waarin welstandsrichtlijnen waren vastgesteld voor de verschillende wijken, gebaseerd op de daar aanwezige monumenten en de stedenbouwkundige samenhang ervan. *Het verzorgd gevelbeeld* lag ten grondslag aan de *Welstandsnota* die in 2004 verscheen. Deze omvangrijke rij boeken werd teruggebracht tot de handzame *PPW - Praktijk Pocket Welstand* (2004). De doelstelling van deze nota was een toetsingskader en beleidsinstrument te ontwikkelen voor de welstand om bouwplannen te beoordelen in relatie tot hun ruimtelijke en historische omgeving. Hoewel men in de nota niet inging op de methode van onderzoek baseerde men zich op de resultaten van het eerder door monumentenzorg verrichte onderzoek. Uitgangspunt was de bestaande stad en de gangbare architectuurhistorische indeling van de verschillende perioden per wijk. Kwaliteiten van bepaalde monumenten in één wijk werden op de hele wijk geprojecteerd. Beeldbepalende stedelijke ensembles werden maar gedeeltelijk aangestipt. In de Welstandsnota werden de zogenaamde 'karaktergebieden' per wijk vastgesteld. Architectuur-stilistische criteria waren bepalend voor de afbakening van de verschillende karaktergebieden. Globaal komen deze karaktergebieden overeen met de wording van Den Haag. Elke periode kende haar eigen manier van stedenbouw en architectuur, aldus de opstellers van de nota. Men onderscheidde tien karaktergebieden die heel Den Haag bestreken. Bij de eerste zes karaktergebieden waren 'periode van wording' en 'plaats in de stad' eenduidig vastgesteld. De laatste vier gebieden kregen een afwijkende functie en zijn klaarblijkelijk niet eenduidig te determineren.

- 1 Historisch centrum (ca. 1250-1850)
- 2 Niet planmatige negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen (c. 1850-1920)
- 3 Planmatige stadsuitbreidingen (ca. 1920-1940)
- 4 Wederopbouw (ca. 1950-1960)
- 5 Tweede helft twintigste eeuw (ca. 1970-1990)
- 6 Einde twintigste begin eenentwintigste eeuw (ca. 1990-2010)
- 7 Vrije verkaveling (villaparken, verschillende perioden)
- 8 Bedrijfsgebieden (Binckhorst en Kerketuinen)
- 9 Groen (natuur en parken, verschillende perioden)
- 10 Bijzondere stedelijke gebieden (Scheveningen Haven, Laakhavens, Vlietzone)

Het zal de goede lezer van de kaart zijn opgevallen dat de karaktergebieden 7, 8 en 10 in een brede zone liggen van het Prins Clausplein naar Scheveningen Haven. Deze zone wordt in Den Haag ook wel de economische corridor genoemd of de centrale zone, die haaks op de strandwallen en de lange landschappelijke lijnen ligt. Na 2008 zouden de transformaties van de stad zich steeds meer in deze economische zone afspelen met de verdere uitbouw van het Den Haag Nieuw Centrum, de Internationale Zone en de Badplaats. De karakteristiek van de projectenstedenbouw door bestuurders, stedenbouwers en architecten komt in deze nota scherp naar voren, evenals het denken over gebouwen door kunsthistorici. Er is weinig oog voor stedelijke ruimten en samenhang in de stedelijke ensembles.



Figuur 160

Bewerkte kaart met de Haagse karaktergebieden uit de Welstandsnota van 2004, bron Dienst Stedelijke Ontwikkeling.

Deetman en de omvattende visie: 'legal capital of the world'

De alles omvattende visie op de stad werd niet alleen gebracht door stedenbouwers, architecten en kunsthistorici die zich op gebouwen en stedelijke inrichting focusten. Het was de in de Haagse wijk Transvaal geboren en getogen burgemeester Wim Deetman (1996-2008), met een CDA-achtergrond, die de niche vond voor Den Haag

met de leus 'Internationale Stad van Recht en Vrede' ⁶⁴² en deze met verve uitdroeg naar de buitenwereld. De neutrale bestuursstad veranderde in de neutrale stad van recht en vrede. Deetman kwam tegelijk met Rijnboutt en zijn vertrek in januari 2008 werd door het college en de media als 'heel jammer' bestempeld. 'Het college heeft deze burgemeester leren kennen als een bestuurlijk zwaargewicht. Met hart en ziel 'sjouwt en sjort' hij voor de stad. Bovendien maakt hij zich buitengewoon sterk voor Den Haag als internationale stad van vrede, recht en veiligheid', liet het college vrijdag in een reactie op het vertrek weten.' (*Volkscrant* 13 juli 2007). PvdA-raadslid en locoburgemeester Jetta Klijnsma betoogde: 'Als raadslid heb ik Wim Deetman in 1996 zien komen en nu mag ik in 2007 als lid van het college van burgemeester en wethouders afscheid van hem nemen. Gedurende die periode klommen we uit het financiële dal, verloren we de artikel 12-status, groeide Den Haag na de herindeling uit tot een stad van internationale allure. Kortom, Wim Deetman is een man die Den Haag weer smoel gaf.' ⁶⁴³ Vooral in het nieuwe millennium zou het internationale profiel van Den Haag sterk worden benadrukt door Deetman en wethouder Marnix Norder.

Reparatie van de stad en het Haagse karakter

Reparatie vooronderstelt schade, betoogde Homan in Wils & Co, steden gingen steeds meer op elkaar lijken, met als gevolg dat een stad onherkenbaar wordt, haar karakter verliest, en de bevolking zich van haar afkeert. De lijnen in de hand werden onzichtbaar vooral door de grote veranderingen van na de oorlog en het verkeer dat een belangrijke plaats innam de stad. Het Bouwen voor de Buurt en de Compacte Stad waren al een vormen van reparatie van de stad, ook al betrof het niet altijd het eigen karakter van de stad. Veel stedelijke ensembles in de ambtsperiode van Noordanus (1989-2001) betroffen de afbouw en oplevering van ideeën die in de politieke snelkookpan tussen 1986 en 1989 waren bedacht. Toch kreeg een aantal stedelijke ensembles in de ambtsperiode van Noordanus, Meijer en Rijnboutt een geheel eigen karakter, zoals De Resident, de vinexlocaties, het Beatrixkwartier en vooral de kleinschalige ingrepen in de stad. Deze laatste tonen duidelijk hoe 'Stadtreparatur' kan werken, bijvoorbeeld de Haagse Bluf en de vernieuwing in het historische centrum rond de Dagelijkse Groenmarkt. In het nieuwe millennium vonden transformaties plaats in Transvaal, Duindorp, Spoorwijk en de Rivierenbuurt en kwamen ook de plannen voor het Nieuwe Haagse Centrum rond het Centraal station, aan de Turfmarkt en rond de Wijnhaven tot uitvoering. De Kampagne die in 1985 werd ingezet, en toen nog anarchistische trekken had, was door Noordanus cum suis in een hechte bestuurlijke vorm gegoten en door Deetman in een internationaal perspectief gezet. Na 2000 zou de bevolking van de gemeente Den Haag weer gaan groeien.

642
643

Op alle bougies vonken. Liber Amicorum voor burgemeester Wim Deetman (2008)
Ibidem 3

§ 10.2 De Haagse vinexwijken

Het was zover: na jaren kreeg Den Haag weer nieuwbouwwijken in de weilanden. De diversiteit en gelaagdheid die te vinden is in de stad met stedelijke ensembles lijken direct door gekopieerd naar deze nieuwe uitleglocaties. Enerzijds waren de stedenbouwplannen opgezet volgens de tien regels van het New Urbanism terwijl anderzijds de deelplannen een grote verscheidenheid aan bebouwingstypologieën laat zien. Soms in traditionele architectuur zoals dat graag werd gezien door orthodoxen aanhangers van het New Urbanism, soms in een vrijzinnige interpretatie van de architectuurhistorisch en soms conceptueel zoals MVDR in Ypenburg. In de Haagse variant van het New Urbanism stond de traditionele architectuur niet altijd centraal (Ibelings 1988, Ibelings & Van Rossem 2009).

*Tussen 1996/97 en 2013 werden op drie locaties buiten de stad nieuwe wijken gebouwd die later deel van Den Haag zouden worden. Daarbij werd alle kennis en ervaring die de stedenbouwers en architecten hadden opgedaan in de bestaande stad gebruikt om deze nieuwe wijken de stedelijkheid en sfeer te geven die zo belangrijk waren voor het New Urbanism. Het waren niet altijd traditionele woningen die werden gebouwd. Deze Vinexwijken waren het gevolg van de in 1992 verschenen Vierde nota ruimtelijke ordening Extra (Vinex). Hierin werd een nieuwe bouwopgave vastgesteld: de zogenaamde vinexlocaties werden aangewezen. Voor Den Haag waren dat: Ypenburg, Wateringse Veld en Leidschenveen. De hele regio Den Haag kreeg zes vinexlocaties. Tevens werd er in de Tweede Kamer gesproken over gemeentelijke herindeling. Sinds de bloemkoolwijken uit de jaren zeventig rond Loosduinen was er geen grote stedelijke uitleg meer geweest in Den Haag. Voor Den Haag was dit een kans zichzelf te presenteren met aantrekkelijke stedelijke ensembles. De Dienst Stedelijke Ontwikkeling presenteerde de nieuwe wijken kleurrijk in het chique boek *The Hague / 2004 visions & projects* en publiceerde daarna de deelplannen in diverse kleurrijke brochures (Venema 2000; Freijser, Teunissen & Rijven 2006). Een belangrijk uitgangspunt was het terugdringen van autoverkeer en de inzet van railverbindingen zoals de tram. De Haagse vinexlocaties werden dan ook eerder 'tuinwijken' in de nabijheid van de moederstad dan zelfstandige 'tuinsteden'. De afspraak was dat er 70 % vrijesectorwoningen werden gebouwd, en 30 % sociale huurwoningen die in de Haagse situatie na een aantal jaar verkocht konden worden. Dit leidde bij de meeste plannen tot de lage dichtheid van woningen per hectare. Veel vinexlocaties refereerden aan het door makelaars veel geprezen tuinstadkarakter van de stedelijke ensembles uit de jaren '20 en '30. Daarbij dachten adviserende makelaars eerder aan Marlot dan aan Spoorwijk of Duindorp.*

Het Wateringse Veld werd al in 1994 bij Den Haag gevoegd. Pas met de wet van 12 juli 2001 over de grenscorrectie, die in 2002 inging, werden de wijken Ypenburg en Leidscheveen bij Den Haag gevoegd. Het Wateringse Veld, dat men bouwde tussen 1996 en 2011, kreeg 6.353 woningen met een dichtheid van 26 won/ha en ongeveer 11.270 inwoners. Het ontwerp was van Peter Verschuren (tot 1996 bij DSO) en

daarna als supervisor en stedenbouwer voor het landschapsbureau Wissing. Voor de gemeente was Gertjan Vlot bij het ontwerp betrokken. De opdrachtgever was de Ontwikkelingscombinatie Wateringse Veld. De wijk Ypenburg, gebouwd tussen 1996 en 2013 kreeg 10.786 woningen met een dichtheid van 24 won/ha en ongeveer 30.000 inwoners. Het ontwerp was van Palmboom & Van den Bout met Els Bet van de gemeente en de opdrachtgever was een PPS het Samenwerkingsverband Ypenburg (gemeenten Den Haag, Nootdorp, Pijnacker, Rijswijk). Leidschenveen bouwde men tussen 1998 en 2010, de wijk kreeg 7.494 woningen met een dichtheid van 26 won/ha en ongeveer 20.000 inwoners.⁶⁴⁴ Het ontwerp was van SVP Architectuur en Stedenbouw en BGSV bureau voor stedenbouw, de opdrachtgever was Ontwikkelingsbedrijf Leidschenveen (AM, BAM Vastgoed, Bouwproject Leizo, Rabo Bouwfonds, Gemeente Den Haag). Verder kwamen er op vinexlocaties bij Zoetermeer-Oost ca. 7.000 woningen, bij Pijnacker-Zuid ca. 1.500 woningen en bij Delfgauw ca. 4.000 woningen. Uiteindelijk voegden de uitleggebieden 33.000 woningen toe en de inbreidingen in de bestaande stad nog eens 9.000 woningen: Den Haag was 42.000 woningen rijker (Venema, 2000; Priemus, 2006:35; Freijser, Teunissen & Rijven, 2006; Boeijenga & Mensink 2008: 186-211). Voor het hele Stadsgewest Haaglanden samen met de binnenstedelijke locaties was taakstellend 42.500 woningen becijferd, uiteindelijk werden er 53.810 woningen gebouwd (Boeijenga & Mensink 2008: 49). Met de vinexlocaties kreeg Den Haag kreeg er opeens veel kinderrijke gezinnen bij. Na 2000 begon de bevolking in omvang toe te nemen.

Bij de vinexlocaties was sprake van integrale gebiedsontwikkeling met voor elke locatie een PPS-constructie, een participatiemaatschappij waarin de gemeente, ontwikkelaars en financiers in waren vertegenwoordigd. De drie locaties waren opgedeeld in deelplannen. Voor elk deelplan vroeg het projectbureau een aantal projectontwikkelaars een plan te maken en een grondbod te doen. Daarbij wogen de kwaliteit van het ingediende plan en de hoogte van het grondbod het zwaarst: beide 49%. Indien men er niet uitkwam en ontwikkelaars gelijk eindigden, kon de wethouder met 2% de doorslag geven. De projectontwikkelaar koos de architect/supervisor en deze koos weer samen met de ontwikkelaar de architecten die het plan verder vormgaven. Projectontwikkelaars kregen zo keurig allemaal hun eigen deelplannen. Terwijl makelaars voor de projectontwikkelaars al hadden vastgesteld wat het beste was voor de verkoop, debatteerden architecten en stedenbouwers in Den Haag uitvoerig over het beeld van de deelplannen.⁶⁴⁵

Stedenbouw en bebouwing: Op het schaalniveau van de wijk wordt bij de drie wijken vooral binnen het raamwerk van bestaande infrastructuur en cultuurlandschappelijke elementen gewerkt waarbij men wel de richtingen van het onderliggende patroon in het landschap aanhoudt maar deze verder grondig aanpast. Oude waterwegen en sloten

644
645

Wils & Co, bulletin no.9, oktober-november 1995
Ibidem

worden geherstructureerd. Binnen dat raamwerk werd in verschillende dichtheden en sferen de deelplannen werden vormgegeven. Maurits de Hoog betoogde hierover dat: 'Het verankeren van de nieuwe ontwikkeling op de bestaande structuren in het landschap, is tot toverformule geworden waarbij het plan zich legitimeert met een grote fijngevoeligheid ten opzichte van het landschap.'⁶⁴⁶ De uitgangspunten zijn vergelijkbaar met de ontwikkeling van een wijk zoals Mariahoeve uit de jaren vijftig. Frits van der Sluijs experimenteerde hier ook met het onderliggende landschap en de een moderne stadsuitleg. De drie vinexen kregen elk ook een krachtige structuurdrager, soms noodgedwongen. Ypenburg is overwegend een contextueel plan met als basis het oude vliegveld met zijn startbaan en de bossen die eromheen lagen. De startbaan werd verlegd en kwam terug als een brede open strook in de wijk die Landingslaan werd genoemd. Leidschenveen ligt in de oksel van twee snelwegen en is door spoortracés doorsneden. Daardoor doet de plattegrond sterk denken aan gelede en opgedeelde wijken van de wederopbouw volgens de wijkgedachte. Wijken als eilanden met brede groenstroken daartussen. Toch zijn niet alle deelplannen streng gestempeld. Belangrijk voor de wijk is de oude Veenkade of weg die van Nootdorp door Leidschenveen gaat en vervolgens de polders in. Langs deze weg ligt nog de oorspronkelijke bebouwing, boerderijen van rond 1900. Het Wateringse Veld kreeg een centrale as die aansluit op de naburige wijk Morgenstond. Deze wijk verwijst naar het oorspronkelijke Amerikaanse New Urbanism voor wat betreft de stedenbouw. De architectuur is niet traditioneel maar laat vooral een diversiteit zien.

Op het schaalniveau van de wijk zijn er de overeenkomsten, op het schaalniveau van de deelplannen vallen vooral de grote verschillen op. De typologie van de woongebouwen verwijzen naar suburbane wijken uit het interbellum en de wederopbouw, het gaat niet om letterlijke verwijzingen maar eerder om inspiraties. Vaak worden stijlelementen uit verschillende perioden door elkaar heen gebruikt. De Haagse dubbele bouwblokken uit het interbellum verschenen in alle drie de vinexen op tal van manieren. Ook de half open bouwblokken van Dudok verschenen in tal van variaties, meestal met gezinswoningen. Verder de urban villa's, stroken met woningen en torens. Alleen de bloemkoolwijk verkaveling uit de jaren zeventig ontbrak. Oude stedenbouwkundige en architectonische structuren, die de stedenbouwers en architecten hadden leren kennen en waarderen bij het werk in de bestaande stad, vonden een weg naar de buitenwijken.

Wateringse Veld: De stedenbouwer Peter Verschuren, die samen met Haagse architect Peter Drijver de contactpersoon is voor het CEU in Nederland werkte van 1994 tot 1996 aan Wateringse Veld als hoofdontwerper van de Dienst REO, daar was hij o.a. betrokken bij De Resident. Vanaf 1996 werkte hij als stedenbouwer en supervisor bij het bureau Wissing aan het Wateringse Veld, in opdracht van de Ontwikkelings Combinatie Wateringse Veld. Hij presenteerde het plan bij de oprichtingsbijeenkomst van het CEU (Council for European Urbanism) in 2002 in Brussel. Daarmee werd de

Amerikaanse variant van het New Urbanism met een voorliefde voor het traditionele bouwen geïntroduceerd. Er waren volgens Verschuren positieve reacties op het stedenbouwkundige plan maar afkeurende reacties op de architectuur van de eerste buurten omdat deze te eigentijds waren vorm gegeven.

Hiermee werd meteen een wezenlijk punt geraakt. De aanhangers van het New Urbanism waren volgens Verschuren naast stedenbouw vooral met de architectuur bezig die traditioneel diende te zijn of op z'n minste de karaktertrekken daarvan vertonen. Ook Verschuren heeft een grote sympathie voor deze architectuur. 'Het was duidelijk dat Wateringse Veld wel duidelijk veel kenmerken had van traditionele stedenbouw: gesloten bouwblokken met een duidelijke privé kant en een duidelijk openbare kant) een traditionele opbouw van het stratenpatroon en de aanwezigheid van veel plantsoenen en pleinen die 'community'-vorming stimuleren. Ook accenten op zichtlijnen en de opbouw van een dichter centrum met voorzieningen en openbaar vervoer, een goed langzaam-verkeer-netwerk en een afbouw naar de rand met minder dichte bebouwing (the 'transect') waren typische New Urbanism aspecten.' Aldus Verschuren.⁶⁴⁷

Bij de gemeente was er volgens Verschuren te weinig animo voor echte traditionele architectuur en was er eerder sprake van een eigentijdse interpretatie van historische architectuur. Bijvoorbeeld de Parkbuurt-Oosteinde met een vage verwijzing naar Brandes en Dudok. Over de verder ontwikkeling betoogde hij dat: 'Toen ik voor de entreebebouwing van het lage plein in de tweede buurt, Lage Veld, een poortgebouw met een klassiek torentje voorstelde kreeg ik onmiddellijk weerstand: het moet 'eigentijds' worden. Altijd een omfloerste term die eigenlijk uitdrukte dat je met de door de architecten-avant garde weergegeven modes in de architectuurtijdschriften moest meegaan. Toch lukte het om met bureaus als Mulleners en Mulleners in de buurt Zonneveld ook aardige hybride architectuur (in hun geval sober traditioneel met een paar eigentijdse accenten) binnen te krijgen. Maar pas na 2010 lukte het om met afbouw van Parkbuurt Oosteinde-noord en met Binnentuinen een werkelijk een keer traditioneel beeld te verwezenlijken.'⁶⁴⁸ Over de architectuur concludeerde Verschuren dat: 'In zijn algemeenheid vertegenwoordigt Wateringse Veld in haar architectuur dus niet de New-Urbanism-stroming.'⁶⁴⁹ Bij de stedenbouwkundige plannen van het Wateringse Veld zijn wel de verschillende aspecten van het New urbanisme doorgevoerd.

Ypenburg werd stedenbouwkundig en landschappelijk vormgegeven door Frits Palmboom en Van den Bout, samen met Els Bet tussen 1994-2013 (Venema, 2000; Freijser, Teunissen & Rijven, 2006). Palmboom gaf een uitvoerige toelichting op het ontwerp (Venema 2000; Freijser, Teunissen & Rijven 2006). Palmboom gaf een uitvoerige toelichting op de transformatie van het cultuurlandschap met het militaire vliegveld met zijn startbaan

647 e-mail van Peter Verschuren aan de auteur met een toelichting op 10 januari 2014

648 Ibidem

649 Ibidem

en dicht bossen daaromheen om het zicht op het militaire gebeuren te onttrekken naar de huidige woonwijk. Anekdotische elementen werden uitvergroet en zelfs verplaatst om als structuurdrager aangewezen te worden, zoals de startbaan van het oude vliegveld Ypenburg. De verkeerstoren en het hoofdgebouw worden als herinnering aan de zware gevechten tijdens het begin van de tweede wereldoorlog gekoesterd. In Ypenburg kregen de verschillende deelplannen (wijken) elk een eigen karakter: van open bebouwing aan de randen (Boswijk) tot hoogstedelijke bebouwing in het centrum. Daartussen kregen de deelplannen ook een geleiding in hoogte en dichtheid van bebouwing. Deelplan 6 van West 8 en het centrum van Rapp + Rapp zijn voor Palmboom de best gelukte stedelijke ensembles (Freijser, Teunissen & Rijven 2006). Doordat elk deelplan binnen de wijk Ypenburg werd aanbesteed aan een combinatie ontwikkelaar-architect kregen de deelplannen een sterk eigen karakter.

Deelplan 5 van Ypenburg werd door Geurst & Schulze architecten gewonnen samen met AM-Wonen.⁶⁵⁰ Het deelplan was zo ingericht dat huizen in blokjes van 6 tot 12 stuks werden gegroepeerd. Ook werden de woongebouwen verspreid door de wijk. Onder supervisie van Geurst & Schulze werkten verschillende architecten aan de woningen op verschillende plekken in de wijk, zodat enerzijds een grote verscheidenheid ontstond, anderzijds samenhang. Organisatie Woonkubus (de Haagse corporaties samen met de ontwikkelaar Amvest) had in Ypenburg een woningprogrammering opgesteld met eisen aan het minimale gebruiksoppervlak en aantal ruimten en ook aan het maximale bouwvolume, dat weer gerelateerd was aan het bouwbudget. Daardoor ontstonden eenzijdige woningplattegronden: de typische gezinswoningen en de typische driekamerappartementen. Af en toe lukte het een recalcitrant architect zich te ontworstelen aan dit programmatische stramien. Door de grote variatie in gevels werd de visuele heterogeniteit in de deelplannen wel vergroot. Ook verschilden de deelplannen van elkaar in beeld. Zo kreeg in Ypenburg deelplan 6 een heel andere sfeer dan deelplan 5, een diversiteit die doet denken aan de Fin de siècle wijken van Den Haag.

Terwijl Leidscheveen en Wateringse Veld als 'groot' werden bestempeld, behoorde de wijk Ypenburg (net als de IJburg in Amsterdam) tot de categorie 'zeer groot' en werd deze gezien als nieuwe eenheid met stedelijke kenmerken binnen de stadsregio zoals hoogbouw. Er was bij Ypenburg sprake van een grote variatie aan stedelijke typologieën en een 'centrum-stedelijk woonmilieu' met functiemenging van wonen, werken en recreëren (Priemus 2006). Bij de gekozen identiteit voor Ypenburg valt vooral de verscheidenheid op. 'Bos', 'water', 'historie' etc., alles staat naast elkaar langs de startbaan, een pastiche van identiteiten die doet denken aan het Woningbouwfestival aan de Dedemsvaartweg. De vormgeving laat eerder heterogeniteit zien dan een heldere focus. Priemus herkende in Ypenburg bijna alle architectuurstromingen.

Veel Haagse architecten en stedenbouwers zagen in deze geregisseerde architectonische hutspot juist het uitgesproken Haagse karakter. Een vrijzinnige variant op het orthodoxe New Urbanism.

650

De auteur was als architect betrokken bij deelplan 5 en de sporthal voor Geurst & Schulze architecten.

§ 10.3 Downtown Beatrixkwartier

Met het grootstedelijk ensemble van het zakencentrum Beatrixkwartier gaf Den Haag tussen 1999 en 2008 vorm aan het ideaal van Den Haag Nieuw Centrum dat ooit begon met de ideeën rond de Compacte Stad en dat met de Deltametropool in een breder kader kwam te staan. In *The Hague / 2004 visions & projects* werd het Beatrixkwartier als een echte downtown en zakendistrict gepresenteerd. Joan Busquets' Masterplan Beatrixkwartier⁶⁵¹ uit 1999 bracht samenhang in dit fragmentarische gebied. Er werd in 2012 nog altijd gebouwd aan onderdelen van dit grootstedelijk ensemble. Het 18 hectare grote plangebied lag aan beide zijden van de Prinses Beatrixlaan (parallel aan de Utrechtsebaan) en kreeg een on-Haagse schaal, maar een typisch Haagse uitstraling en sfeer door de baksteenarchitectuur en de zorgvuldige inrichting. Alle elementen van gebiedsontwikkeling van de jaren negentig waren terug te vinden in dit ensemble: integrale gebiedsontwikkeling, publiek-private samenwerking, sterke regie van de gemeente, hoogwaardig openbaar vervoer met een station dat als icoon de stedelijke ruimte domineerde, menging van functies zoals werken en wonen, de stedelijke sfeer met baksteenarchitectuur, en zeer zorgvuldige en rijke detaillering van de stedelijke ruimte die alle gebouwen tot een geheel samensmeedde. Er stonden nog vier gebouwen van uitzonderlijke kwaliteit uit de jaren zeventig en tachtig: de Groene Toren op nr. 23 (1985, Van Gool, De Bruijn, Peereboom Voller), de Zilveren Toren op nr. 15 (1959/67, Oyevaar, Stolle, Van Gool), het Siemensgebouw op nr. 26 (1972/74, Schutte, Beljaard) en het Koninklijk Conservatorium aan de Juliana van Stolberglaan 1 (1974/80, Waterman). De eerste ontwikkeling was het Centre Court van het Haagse architectenbureau KOW (1999/03) in opdracht van Provast. Een plan dat als eerste schets een soort blubvorm had, maar na een aantal keren de welstand te hebben gepasseerd werd gekneet tot een gebouw dat deed denken aan Chicago rond 1900. Kantoren en woningen werden hier gecombineerd in een complex met drie patio's. Het enorme gebouwencomplex Prinsenhof (1999/2006) werd voor BPF Bouwinvest door drie architectenbureaus ontworpen, waarbij Kees Rijnbouts als coördinerende architect optrad. Atelier PRO deed de kantoren en het hotel aan de Prinses Beatrixlaan, Rijnbouts Van der Vossen Rijnbouts deed de drie woontorens daarachter en Kraaijvanger-Urbis deed het hoogste kantoorgebouw op de kop van de kavel (Vermeulen, 2006). In dit gebouwencomplex waren kantoren, appartementen, een hotel en tal van stedelijke functies ondergebracht, die werden ontsloten vanaf de straten en een aantal patio's.⁶⁵² Deze patio's zijn half openbare en overdekte stedelijke ruimten die de overgang vormen tussen de straat en de verschillende functies. Tussen de Utrechtsebaan en de Prinses Beatrixlaan zou Mario Botta Architetto aanvankelijk de Monarch bouwen, maar de ontwikkeling daarvan werd stilgelegd. Het ging om drie enorme bakstenen bouwmassa's

651
652

Masterplan Beatrixkwartier RIS 23266
www.atelierpro.nl/ (2011-10)

van 74 meter hoog. In plaats daarvan voorzag KCAP in het nieuwe millennium een jaren-zeventiggebouw van een nieuwe klimaatgevel. Het meest beeldbepalende bouwwerk zou 'de netkous' worden, het Randstadrailstation Prinses Beatrixlaan van Zwarts & Jansma uit 2004, dat meters boven de aarde zweeft en als een slang tussen de enorme bakstenen bouwmassa's door kronkelt. De stedelijke ruimte werd vormgegeven door Joan Busquets, die de ruimte tussen bebouwing doortrok, zodat alle gebouwen chic op een presenteerblad kwamen te staan. Het stedelijke ensemble van enorme baksteengebouwen met patio's, het ontwerp van Busquets en de netkous werden tot een krachtig en onderscheidend beeld gesmeed. Het ideaal van de Compacte Stad en later de Deltametropool kreeg in het Beatrixkwartier Haagse gestalte. Het blijkt zelfs een gewild decor voor menige film en tv-serie.

§ 10.4 Het oude Haagse Centrum weer oud

Met de herstructurering van de Dagelijkse Groenmarkt (1995-1999) en De Haagse Bluf (1999-2001) kreeg het oude centrum een enorme stimulans. Verschillende gebouwen van Zanstra werden daarbij gesloopt of ontdaan van de gevel en een geheel nieuw stedelijk ensemble werd opgetrokken in de periode 1995 tot 1999. Opdrachtgever was de Haagse ontwikkelaar MAB Development Group bv van Ton Meijer. Het meest in het oog springende gebouw was wel De Snoeptrommel van John Outram Associates (1995-1999) dat werd gebouwd op de plaats van de oude raadszaal van Zanstra, een kleurrijk en volgens sommigen een hysterisch aandoend gebouw vol verwijzingen. Verder werd het historische kantoorgebouw van Berlage uit 1895 gerestaureerd (1999-2003) en het kantoorgebouw de Drie Hoekjes van Zanstra door Vera Yanovshtchinsky Architecten (1999-2003) grondig verbouwd. Gunnar Daan (1999-2002) voegde vervolgens nog een woonblok toe: Casa Uccellini, een vreemdsoortig anti-stedelijk gebouw dat met zijn kleuren en vormen eerder ergens in de polder thuis hoorde. Ook werden veel extra parkeerplaatsen onder gebouwen in de stad gebracht.⁶⁵³ De Geste Groep van de Haagse ondernemer Rene Stevens was actief in dit historische deel van de stad. Veel oude panden werden opgekocht en verbouwd, waarbij de begane grond voor winkels werd gereserveerd en de bovenverdiepingen voor appartementen.⁶⁵⁴ De Haagse Bluf (1999-2001) werd ontwikkeld op de plaats waar een passage uit de jaren zeventig lag: de Passadena. Het nieuwe ontwerp van de Delftse Pim Hienkens gaf tussen 1999 en 2001 aanleiding tot lange discussies in de welstandscommissie over de vraag hoe ver architecten moeten gaan met historisch bouwen. Verschillende historische

653

www.mab.com (2011-08)

654

www.gestegroep.nl (2011-08)

gevels uit Den Haag werden namelijk nagebouwd tegen een ondoorzichtige glazen wand. Ook van de Geste Groep is de nabij gelegen Baljurk van de Haagse architect Eric Vreedenburg van Archipelontwerpers.⁶⁵⁵ Deze projecten van Hienkens, Vreedenburg, Daan, Yanovshtchinsky en Outram laten een geheel andere manier zien van omgaan met de stad. Niet altijd betekende dat een letterlijk nabootsen van de oude stad maar eerder flirten met de architectuur en de beelden van de bestaande stad, waarbij wel de fijnkorreligheid werd opgepakt en de fijnmazige stedelijke ruimten werden hersteld. De ideeën van 'Stadtreparatur' in de oude stad kregen zo vorm en de moderne bouwwerken van Zanstra verdwenen uit het stadsbeeld.



Figuur 161
De Snoeptrommel, foto: auteur



Figuur 162
De Haagse Bluf, foto: auteur

§ 10.5 Transvaal en de sfeer van weleer

Woonwijken waar verzelfstandigde corporaties en ontwikkelaars stedelijke transformaties realiseerden volgens het recept van de 'Stadtreparatur' waren o.a. Spoorwijk, Schilderswijk-West, Duindorp, Transvaal en Rivierenbuurt. Wijken transformeerden van reeksen eenvormige blokken met sociale huurappartementen of revolutiebouw waar armoede zich concentreerde naar wijken met een brede woningbouwprogrammering: er kwamen naast sociale huurwoningen ook dure huurwoningen en koopwoningen. Deels hoopte men de beter verdienende wijkbewoners te bedienen met het gevarieerdere woningaanbod en hen te binden aan de wijk. In het verleden waren de wijken teveel een verzamelaarsplaats geworden van minvermogene achterblijvers, terwijl de bewoners die het zich konden permitteren

naar de nieuwe buitenwijken vertrokken. Door de realisatie van 30% sociale huurwoningen op de vinexlocaties hoopten bestuurders de afzonderlijke wijken een betere sociaaleconomische verdeling te geven. In de Welstandsnota van 2004 staan deze wijken beschreven als de karaktergebieden 'Niet planmatige negentiende-eeuwse Stadsuitbreiding' (ca.1850-1920) en 'Planmatige Stadsuitbreidingen' (ca.1920-1940). (Het betreffende deel van Transvaal, Duindorp en Spoorwijk, gebieden die in de tweede categorie werden ingedeeld, werden nota bene al rond 1916 zorgvuldig gepland door de dienst van Lindo!) Voorbereidingen voor de aanpak van deze wijken werden al in de jaren negentig in de ambtsperiode van Noordanus getroffen, terwijl de uitvoering pas in het nieuwe millennium plaatsvond en in 2010 nog niet was voltooid.

In de wijk Transvaal van Lindo en Van Liefland werden 3000 woningen gesloopt en vervangen door 1600 nieuwe woningen passend bij de sfeer en de morfologie van de wijk. De overwegend sociale huurwoningen werden getransformeerd naar een mix van verschillende soorten woningen, zoals sociale huur, hoge huur, en koop in allerlei prijsklassen. De structuur met gesloten bouwblokken werd gehandhaafd, maar het stratenplan werd enigszins gewijzigd. Het parkeren werd zo veel mogelijk van de straat gehaald en in of onder de bouwblokken gebracht. Voor het beeld werd de Haagse interbellumarchitectuur als referentie genomen: de Nieuwe Haagse School of de eenvoudige woningbouwarchitectuur van Bakker Schut cum suis. Opdrachtgever was de Haagse corporatie Staedion en supervisor was Geurst & Schulze architecten. Projecten werden uitgevoerd door de architectenbureaus Kühne & Co, Marlies Rohmer, Osorio Lobato, HVE, Duinker van der Torre, hvdn architecten, HVE architecten, biq architecten, Geurst & Schulze architecten, en Claus & Kaan architecten. Het betrof voornamelijk degelijke baksteenarchitectuur met een verfijnde detaillering. Er werden veel grondgebonden gezinswoningen gebouwd, iets waarvan tijdens het interbellum nog geen sprake was.



Figuur 163
Duinker van der Torre, Kempstraat,
foto: Duinker van der Torre



Figuur 164
Duinker van der Torre, De La Reyweg,
foto: Duinker van der Torre

Vergelijkbare ontwikkelingen vonden plaats in de andere oude wijken. Rob Krier en Christoph Kohl gaven bij de transformatie van de Rivierenbuurt een aantal stedenbouwkundige en architectonische handvatten: 'Vermindering van de massale herhaling van gelijke architectuurelementen. Bevordering van de herkenbaarheid van de afzonderlijke woningen. Respect voor de plaatselijke bouwtraditie en het stimuleren van nieuwe interpretaties. Behoud van de schaal in de bestaande wijk; accenten mogen deze kwaliteit niet negatief belasten. Bijzondere gebouwen moeten de stedenbouwkundige kwaliteiten van de stad. De nieuwe bouwopgave moet zich in de stedenbouwkundige structuur harmonisch inbedden en mag niet als monocultuur zijn omgeving overheersen.'⁶⁵⁶ Uiteindelijk resulteerde dit in fijnmazige monumentale stedelijke ruimten en woonhuizen waarbij in de gevel het accent lag op de individualiteit van de gezinnen. Feitelijk werden de positieve kwaliteiten die zelfs een revolutiebouwwijk kon hebben genegeerd, namelijk de intimiteit van de stedelijke ruimten, de gesloten woonstraten en saai, maar soms ook rijke ritmes van herhaling in de architectuur. Wellicht was het beter geweest als Krier en Kohl de Hofjes van Van Liefland en Saraber als inspiratiebron hadden genomen. Stedenbouwers van de Dienst Stedelijke Ontwikkeling documenteerden en publiceerden een aantal jaren deze transformaties tot er door toedoen van de financiële crisis een einde kwam aan zowel de bouwprojecten als aan deze reeks publicaties (Boelee 1999, 2000, 2005, 2007, 2010). Bij twee stedelijke ensembles in Transvaal was er expliciet een discussie over de verschijningsvorm van de gebouwen: bij De Oriënt van de architect Wilfried van Winden en bij de Kessler Stichting van Jos Van Eldonk van het architectenbureau Soeters Van Eldonk. Deze projecten laten zien dat de idealen van verheffing en binding uit het tijdperk Duivesteijn en Van Otterloo nog altijd werden gekoesterd.

De Oriënt

Bij De Oriënt was er de roep om één identiteit in Transvaal. Van Winden van WAM architecten betoogde bij zijn ontwerp voor De Oriënt dat zijn 'Fusion architectuur' door iedereen werd herkend en daardoor een voortreffelijk recept was voor alle bewoners; deze architectuur gaf een nieuwe dimensie aan het voor oubollig versleten maakbaarheidsideaal van de samenleving (Van Winden 2010; Oorschot 2011b).⁶⁵⁷ Globalisering had een homogeniserende werking op architectuur: een kleine architectuurelite reisde de wereld rond en strooide zijn gebouwen in Dubai, Shanghai, Moskou, Londen, New York of Amsterdam. Het antwoord van WAM op deze homogenisering was 'Fusion architectuur'. Daarin werd de tegenstelling tussen 'global' en 'local' overwonnen door een architectuur die voor iedereen herkenbaar en invoelbaar was. Architectonische kenmerken uit verschillende culturen werden met

656
657

Krier & Kohl (2001) *Rivierenbuurt Den Haag, opmerkingen over de stedenbouw*, Den Haag: publicatie DSO
Bewerking van een tekst van de auteur van deze studie die op 13 september 2011 op *ArchiNed* verscheen
naar aanleiding van een HaAC excursie in juni 2011. Met dank aan Winfried van Winden voor een toelichting,
rondleiding en architectendebat.

elkaar in verband gebracht en tot één nieuwe architectuur gevormd. WAM pleitte daarbij voor een sierlijke architectuur met 'fusion' als lijm voor de versplinterde multiculturele samenleving, het idee dat Duivesteijn zo aansprak en dat na 1985 zo belangrijk werd in de Haagse wijken. Impliciet vooronderstelde Van Winden in zijn boek: 'Onze eroderende samenleving roept om een architectkunstenaar die met zijn werk de eenheid herstelt.' De encenering van een omgeving die mensen prettig vinden, daar draaide het om. WAM noemde het een architectuur van behagen. Deze architectuur moest een 'sfeer' oproepen die, door 'herkenning' en de 'ervaring van schoonheid', mensen aansprak ongeacht hun culturele achtergrond: een universele schoonheidsbeleving die door 'Fusion' architectuur werd wakker geroepen. Architectuur vervulde niet alleen materiële behoeften, maar was ook een middel om 'eigenheid' uit te drukken en emotionele behoeften te vervullen, zo betoogde WAM. Het woongebouw De Oriënt in de Haagse wijk Transvaal was een gesloten bouwblok met degelijke WoonKeur-plattegronden, dat keurig in de stedelijke morfologie werd opgenomen. Met luxe woningen en appartementen, afgesloten binnenterreinen en een gesloten ondergrondse parkeergarage moest De Oriënt vooral de Hindoestaanse middenstanders voor de wijk behouden. De gevels kregen daarom een Hindoestaanse ornamentiek. Maar er zijn ook art nouveau-invloeden te bespeuren, sierlijke kroonlijsten met pinakels als kolibries, geglazuurde stenen die het bruine metselwerk verrijken en hekwerken met gotische bogen. Op de kleurige verkoopbrochure prijkt een schitterende pauw die de schakering van de wijk lijkt te symboliseren. Welke 'eigenheid' Van Winden bedoelde bleef onduidelijk. De 'eigenheid' van bepaalde bewoners of van alle bewoners? Dat laatste was problematisch, gezien de vele culturele achtergronden van de bewoners. De 'eigenheid' van de wijk? Dat lijkt niet het geval, want ondanks de feestelijke en vrolijke architectuur vormt het beeld van De Oriënt toch een contrast met de rest van de wijk. Met 'eigenheid' bleek hij niet zoiets als 'streekeigen' of 'lokale' architectuur te bedoelen. Het zoeken naar het 'streekeigene' negeerde volgens Van Winden bewust de vernieuwing van de traditie en focuste zich op zoiets als 'historische identiteit'. Deze werd slechts herbevestigd en gebruikt voor het onderdrukken van een complexe hedendaagse identiteit die als on-Hollands werd getypeerd en als bedreigend werd ervaren, aldus Van Winden. Volgens hem kon kunstenaarschap de tegenstelling 'global' versus 'local' overwinnen en de gefragmenteerde samenleving zo een nieuw perspectief bieden. Het hadden Duivesteijns woorden kunnen zijn bij de Kampagne Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit. Men kon echter ook de conclusie trekken dat Van Winden zich niet kon neerleggen bij de realiteit van een heterogene wereld en daarom één ideale hutspot moest koken. Met De Oriënt concentreerden WAM en de opdrachtgever ERA Contour zich op één beeldtaal met specifieke plant- en diermotieven, gericht op de Hindoestaanse doelgroep, die maar een deel van de bevolking van het multiculturele Transvaal uitmaakt. Vooral de vele moslims, waaronder ook Hindoestanen, zullen zich afvragen voor wie deze ornamentiek was bedoeld. Het maakbaarheidsideaal 'iedereen is anders, maar de sfeer en het karakter van de wijk scheppen de eenheid' bleek te zijn verlaten ten gunste van één specifieke doelgroep. De vraag is natuurlijk of de Haagse 'lokale architectuur' en 'historische identiteit' wel zo eenvoudig als streekeigen kan

worden afgedaan. Den Haag kent een lange traditie van heterogene architectuur, waarbij motieven uit alle windstreken met plaatselijke architectuur werden verenigd, bijvoorbeeld het woongebouw Sri Wedari (Maleis voor 'de hemelse tuin') uit het einde van de negentiende eeuw op de hoek van het Sweelinckplein en de Banstraat, waar Oost-Indische romantiek werd verbonden met Hollandse neorenaissance. De Friese architect Klaas Molenaar won hiermee een concours voor gevels in Duinoord, met in de jury grootheden als Cuypers en Gugel. Details uit verschillende Hollandse steden ten tijde van de Gouden Eeuw voegde hij op een elegante manier samen met Oost-Indische motieven. Een waarlijk heteroog woonpaleis. Er ontstond een sprookjesachtige architectuur met een diepe gelaagdheid, een gebouw waar indertijd de Oost-Indische repatrianten en de stijve Hagenaren trots op waren. In veel negentiende-eeuwse wijken zijn 'global' en 'local' aspecten aan te wijzen in de gebouwen. Tegenwoordig is het Sweelinckplein de parel van Den Haag en in de verklaring van Deltametropool eind jaren negentig stelde men zelfs vast dat het beeldbepalend was voor de identiteit van Den Haag. Fusion: zo typisch Haags.



Figuur 165
De Oriënt, foto: WAM architecten.



Figuur 166
De Oriënt, binnenterrein, foto: WAM architecten

De Kesslerstichting

Het daklozenpaleis van de Kesslerstichting aan de De la Reyweg in Transvaal werd eind 2011 in gebruik genomen voor de opvang van dak- en thuislozen (Oorschot, 2011c).⁶⁵⁸ Een opvallend kleurrijk en rijk gedetailleerd gebouw van de hand van Jos van Eldonk van het architectenbureau Soeters van Eldonk. Het gebouw straalt rijkdom uit maar is keurig binnen het budget gerealiseerd. Het waren de bewoners van de Kesslerstichting zelf die voor dit ontwerp kozen, aldus Van Eldonk. De daklozen kregen

658

Bewerking van een tekst van de auteur van deze studie die op 11 oktober 2011 op ArchiNed verscheen na aanleiding van een HaAC excursie in september 2011, met dank aan Jos van Eldonk voor een toelichting, rondleiding en architectendebat.

vier verschillende modellen voorgelegd en kozen eenstemmig voor het paleismodel. De architect onderstreepte dat dit gebouw de Haagse daklozen een gevoel van eigenwaarde teruggaf, terwijl het ook was gebaseerd op de baksteenarchitectuur van het Haagse interbellum. In het begin van de twintigste eeuw richtten Haagse burgers de 'Vereeniging Tehuis voor Onbehuisden' op. Deze vereniging had tot doel dakloze en ontslagen gevangenen tijdelijk op te vangen en voor te bereiden op terugkeer in de burgermaatschappij. Na een genereuze gift van de gefortuneerde Haagse oliehandelaar D.A.J. Kessler kon de daklozenopvang in 1923 een nieuw gebouw aan de De la Reyweg neerzetten. Dat gebouw was in 2009 aan vervanging toe. Bij de gemeente leefde het idee dat de nieuwbouw zich vooral moest voegen in het beeld, de sfeer en het karakter van Transvaal. Het uitgesproken uiterlijk van het nieuwe gebouw moet daarom supervisor Jeroen Geurst en Endry van Velzen van de Haagse welstand een doorn in het oog zijn geweest. Volgens Van Eldonk was een lange strijd met welstand en Maarten Schmitt nodig om het paleis te realiseren. Men vond dat het gebouw vooral beter in de omgeving moest passen. Dat was natuurlijk meteen al problematisch. Want wat is het beeld van Transvaal? Deze wijk begon ooit in armetierige revolutiebouwtijl met nog een vage zweem van Hollandse neorenaissance. De eerste Haagse stedenbouwer Lindo en architect Van Liefland corrigeerden het stedenbouwkundige plan nog tijdens de bouw: diagonalen en pleinen werden toegevoegd en huizen kregen voortuintjes. Tussen 1915 en 1925 verzezen in de directe omgeving van de Kesslerstichting de eerste woningwetblokken met de kenmerkende poortgebouwen, typisch Haagse portiekwoningen, vier hoog, in sober metselwerk en met een plat dak en een fors overstek. De meeste huizen in de omgeving werden de afgelopen jaren vervangen. Incidenteel verschenen prachtige gebouwen, als visuele ankerpunten in de wijk, zoals de oriëntaals aandoende Julianakerk (1924/26) van de architect G. Van Hoogevest en het volksbadhuis (1925) van A.A. Schadee in de stijl van de Nieuwe Haagse School. Beeld, sfeer en karakter van Transvaal laten een overgang zien van revolutiebouw naar de collectivisatiebouw uit het interbellum. Het gebouw van Van Eldonk zit vol verwijzingen, bijvoorbeeld naar het vijftiende-eeuwse ziekenhuis Hôtel-Dieu in Beaune met zijn kleurige daken en verspringende dakkapellen. De topgevel van het middenbouwdeel met de entree werd als vorm overgenomen van het oude gebouw en kreeg zo zijn karakteristieke geknikte dakvorm. Ook het idee van een naambord waar 'Kessler Stichting' op staat, namen de architecten over en lieten ze uitvoeren in sierbeton. Verder is het rode metselwerk van het gebouw terug te vinden in Transvaal, en de goothoogte aan de De la Reyweg. Deze kenmerken legde de supervisor op. Wellicht dat het groen en geel van de dakpannen door ADO aanhangers is afgedwongen en dat de architect het rood zelf heeft toegevoegd. Het paleis lijkt symmetrisch vanaf de straat, maar is het niet als men goed kijkt. Het bestaat grofweg uit vijf bouwdelen, zoals ook paleizen uit de zeventiende en achttiende eeuw waren samengesteld uit vijf bouwdelen. Twee eindgebouwen, het middendeel met de entree en daartussen twee verbindingstukken. Al de bouwdelen en tussenstukken verschillen iets van elkaar. Haagse zwervers zijn blij met hun opvallende paleis in de krachtwijk Transvaal. Het idee, dat iemand die voor een dubbeltje is geboren nooit een kwartje zal worden, werd

hiermee zeker tegengesproken, hoewel menig voorbijrijdende bezoeker eerder zal denken dat dit gebouw iets met geruststellende maar toch avontuurlijke architectuur van Walt Disney te maken heeft dan met opvang, begeleiding en terugbrengen naar de maatschappij van de dolende mens.



Figuur 167
*De Kesslerstichting, Soeters van Eldonk,
foto: Soeters van Eldonk.*



Figuur 168
*De Kesslerstichting, Soeters van Eldonk,
foto: Soeters van Eldonk.*

§ 10.6 Hoogbouw als markering in de stad

Een typisch Haags twistpunt zijn de torens. Noordanus zag in hoogbouw een essentieel element voor Compacte Stad en het weer bewoonbaar maken en verdichten van de stad met woningen. Echter bewoners vrezen aantasting van het woongenot en de leefbaarheid op het maaiveld. Echter ook de iconowaarde van de torens en de internationale en stedelijke uitstraling met een indrukwekkende skyline speelt op de achtergrond mee, tegenstanders hemelen dan het dorpse groene karakter weer op en vinden dat de torens een aanslag zijn op de eigenheid van het 'lommerrijke groene dorp.' Vooral de Vrienden van Den Haag zijn torens een doorn in het oog.

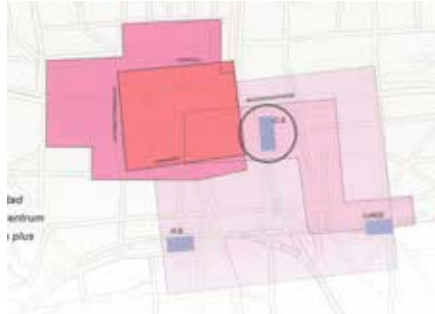
Begin jaren zestig stak de provincie al een stokje voor de toren van 130 meter in de Wijnhaven die Zwolsman had ontwikkeld. Een fraaie ranke toren op hoge poten van de architect-constructeur Nervi. Het beeld van de Plaats en de Kneuterdijk gezien naar het Binnenhof werd volgens kritische burgers ontsiert door daarbovenuit stekende torens van het Den Haag Nieuw Centrum. Zoals eerder beschreven zorgde De Hoftoren begin jaren negentig voor eindeloos gedoe met de welstand en belangengroepen.

Stadsstedenbouwer Maarten Schmitt trof bij zijn aantreden in 1998 in Den Haag een stad aan van losse objecten, een stad die werd doorsneden door lange lijnen zoals de Utrechtsebaan en de rails, zoals hij betoogde. Een stad zonder een visie op het geheel, maar wel met een stad met ambities (Schmitt, 2009). De eerste week werd hij al

geconfronteerd met een plan van Vestia om een toren te bouwen aan het Rijswijkseplein. Schmitt betoogde: 'Mijn aanstelling heeft alles te maken met de wens van de toenmalige PvdA-wethouder Peter Noordanus om de greep van de politiek op de vernieuwing van het stadscentrum van Den Haag te versterken. Niet alleen op het vlak van processen en procedures, maar vooral ook om de kwaliteit van het stadsbeeld op ooghoogte door middel van hoogwaardige architectuur te stimuleren.' (Schmitt 2009: 71). De plannen en voorstellen van Schmitt resulteerden in maart 2001 in de **Hoogbouwvisie Den Haag -concept-** en in november dat jaar in de **Hoogbouwvisie Den Haag**, een uitwerking van de ambities die eerder voor de Deltametropool waren geformuleerd. In deze visie brachten de stedenbouwers een scheiding aan tussen de horizontaal georiënteerde stad rond een aantal kerktorens en de dynamische werkstad nabij de uitvalswegen als de Utrechtsebaan en de Binckhorstlaan, vergelijkbaar met de 'needle strategy' die Krier voorstelde voor het BANK-gebied. Maar Schmitt stelde ook hoogbouw voor op de knooppunten van de lange lijnen die Den Haag kenmerkten en hoogbouw voor de 'vitale badplaats'. Twee beleidslijnen werden voorgesteld. Ten eerste het tegenhouden van hoogbouw waar dit niet aansloot bij bestaande en gewenste kwaliteiten, zoals in de historische binnenstad en in de 'comfortabele en ontspannen' woonstad. Ten tweede het stimuleren van hoogbouw in gebieden van de 'dynamische werkstad' en in de 'vitale badplaats'. Het leidende principe bij hoogbouwontwikkeling was aansluiting bij de bestaande hoogteopbouw van de stad. Ruimtelijk gezien was Den Haag overwegend een 'platte koek' met een gemiddelde hoogte van 12 tot 15 meter, 'boomhoogte', die aan de randen op kon lopen tot 25 à 30 meter, de 'Haagse stedelijke plint'. In de hoogbouwzones bedroeg de hoogte ca. 50 tot 70 meter, de 'Haagse hoogte.' Incidenteel, op bijzondere punten, was er plaats voor een 'hoogtepunt', zoals de Hoftoren van 140 meter. Dit leverde een voor Den Haag typische driedeling op: een 'Haagse hoogte' (50-70 m), een 'buitencategorie' (100-140 m) en een afwezige, ongewenste middencategorie met gebouwen tussen 70 en 100 meter. Op deze manier werd het culturele en bestuurlijke centrum en ook het economische concentratiegebied van Den Haag ontwikkeld en geïntensiveerd.

In het Nieuwe Haagse centrum, toen nog 'Hoog Hage plus' genoemd, dat zich van de Utrechtsebaan en het Centraal Station uitstrekt tot de Wijnhaven, werd de buitencategorie hoge gebouwen (100-140 meter) een mogelijkheid. Dit gebied combineerde een centrale ligging met een goede bereikbaarheid voor auto en openbaar vervoer en ontwikkelde zich steeds meer tot het bestuurlijke, culturele en economische zwaartepunt van Den Haag. 'Hoog Hage plus' bestond uit verschillende centrumdelen met uiteenlopende mogelijkheden voor hoogbouw. In het economische zwaartepunt van 'Hoog Hage plus' was hoogbouw van de 'buitencategorie' mogelijk (100 tot 140 meter), evenals bij de entrees naar 'Hoog Hage plus' (Rijswijkseplein en Schenkknade/ Prinses Beatrixlaan). Haagse hoogte (50-70 meter) was in het Nieuwe Centrum in principe toegestaan en moest aan een aantal stedenbouwkundige, architectonische en ruimtelijke criteria voldoen. Rond de toegangswegen naar het centrum kwamen 'kralensnoeren' van solitaire hoogbouw tot 70 meter, zoals rond de Utrechtsebaan tussen Schenkstrook en Haagse Bos, en rond de Prinses Beatrixlaan, terwijl rond de

historische toegang Zieken/Spui gebouwen tot een hoogte van 50 meter mochten verrijzen. Andere gebieden waar de Haagse hoogte werd toegestaan, waren Scheveningen-Bad en de Binckhorst. Na de aanleg van de Rotterdamsebaan zou ook de Binckhorst een entree van de stad worden.



1 Den Haag Nieuw Centrum, de Z-vorm, 2002



2 De ontdekking van de Binckhorst, 2003



3 De A-vorm van het nieuwe centrum



4 De concentratie tussen Spui en Utrechtsebaan

Figuur 169

Bron: *Masterplan Den Haag Nieuw Centraal* 2002 concept, en 2003

In een brief aan de gemeenteraad van 10 juli 2001 benadrukte de DSO dat 'in stedenbouwkundig opzicht het Haagse karakter was gewaarborgd door de specifieke configuratie van concentraties van hoogbouw parallel aan de kust en kralensnoeren met incidentele hoogbouw loodrecht op de kust.'⁶⁵⁹ In 2001 wees de DSO de raad er nog op dat: 'Hoogbouw eigenlijk pas sinds de jaren negentig een sturende rol [speelt] in de ontwikkeling van de stad. In Scheveningen-Bad, Nieuw Centrum en het Beatrixkwartier zijn door hoogbouw vitale stedelijke milieus ontstaan die, samen met de van oudsher comfortabele Haagse woonmilieus, een nieuw imago van Den Haag hebben doen ontstaan. [...] De conceptnota **Hoogbouwvisie Den Haag** schetst de ambities van Den Haag als knooppunt van besluitvorming in de Deltametropool en de betekenis van hoogbouw als middel om dit te bereiken. Hoogbouw wordt daarbij door het

659

Brief aan de gemeenteraad van DSO van 10 juli 2001

gemeentebestuur gezien als instrument om die kenmerkende en contrasterende kwaliteiten verder aan te scherpen waarmee de stad zich wil profileren: als dynamische werkstad, vitale badplaats én als comfortabele woonstad.’⁶⁶⁰ De visie van de gemeente werd uitgewerkt door de Dienst Stedelijke Ontwikkeling in verschillende masterplannen voor het Nieuwe Haagse Centrum.⁶⁶¹

Hoogbouw was voor de sociaaldemocraten een logische keus die voortkwam uit de ideeën van de Compacte Stad. Al jarenlang hadden Haagse wethouders een warme belangstelling voor torens en speelden een belangrijke rol in het bestuur van de Stichting Hoogbouw. De stichting promootte met verve hoogbouw in de Nederlandse steden, als strategie van verdichting en verstedelijking. Deze stichting telde een opvallend hoog aantal Haagse sociaaldemocratische (ex-) wethouders in haar bestuur, onder wie Van Otterloo, Noordanus, Hilhorst en Norder. Ook architecten zoals Carel Weeber, Jan Hoogstad en Roberto Meyer zaten in het bestuur.

Op de website van de stichting werden de doelstellingen nog eens onderstreept: ‘Stichting Hoogbouw is in 1982 opgericht met als doel bouwend, ontwerpend en bestuurlijk Nederland enthousiast te maken voor hoogbouw. De boodschap was dat hoogbouw in een stedelijke setting een positieve bijdrage kon leveren aan de stad en het stedelijk leven: architectonisch, stedenbouwkundig, maar ook economisch en sociaal. Nu het taboe op hoogbouw goeddeels was doorbroken, richtte de stichting haar activiteiten op een breder aandachtsgebied, namelijk de toekomstige verstedelijkingsopgave, waarbij hoogbouw, als vorm van intensief ruimtegebruik, centraal staat.’⁶⁶²

*In de nieuwe **Wêreldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2020** (2005) werd het internationale karakter van Den Haag nog eens stevig aangezet. Daarin was hoogbouw een essentieel ingrediënt voor de wereldstad. Het verdichtingsargument voor hoogbouw leek echter te zijn verlaten, hoewel er veel woningen bijkwamen in New Babylon en de Kroon. De gemeente Den Haag schiep een duidelijk stadsbeeld en hanteerde daarbij een doordachte marketingstrategie om dit stadsbeeld te promoten.⁶⁶³ Den Haag wilde een aantrekkelijke omgeving zijn voor de ministeries en internationale instellingen. Tal van gemeentelijke organisaties werden opgericht om Den Haag te promoten, zoals Bureau Internationale Zaken (BIZ), The Hague Hospitality Centre (HHC) en Europa Direct Centrum. Onder Deetman en later wethouder Frits Huffnagel werd Den Haag vakkundig in de internationale markt gezet.⁶⁶⁴ Van alle argumenten die te pas en te onpas zijn gepasseerd om hoogbouw te legitimeren, bleek de drang om Den Haag te profileren als een stad met een internationaal karakter het hardnekkigst. Klaarblijkelijk geloven*

660 Ibidem

661 *Den Haag Nieuw Centraal, ontwerpmasterplan* (2002), *Den Haag Wijnhavenkwartier, Concept stedenbouwkundig plan* (2002), *Masterplan Den Haag Nieuw Centraal* (2003)

662 www.stichtinghoogbouw.nl (2011-10)

663 Met Engelstalige gemeentelijke websites uit deze periode met vooral glimmende hoogbouw onderstreept men dat karakter, tegenwoordig zijn deze websites offline.

664 www.skylinecity.info & www.denhaagnieuwcentrum.nl (2011-10)

bestuurders dat hoogbouw de status van een stad verhoogt. Of men zichzelf daarmee kan onderscheiden van andere steden is maar de vraag. De belangrijkste motieven die men aanvoerde voor hoogbouw waren de ambities van de stad als Deltametropool. Men wilde zich profileren als knooppunt van besluitvorming (regeringsstad), als internationale stad, als comfortabele woonstad en als stad-aan-zee. Binnen Haaglanden wilde de stad zich positioneren als hét centrum. Een nieuwe generatie wethouders, zoals Norder, Huffnagel en Smit, veranderde de motieven en sprak opeens van verdichting van de stad om het economisch draagvlak te verhogen. In 2008 verscheen het concept van **Agenda voor de Haagse Verdichting** (2008). Het hoogbouwprogramma verschoof toen van voornamelijk kantoren (de kantorenmarkt was ingestort als gevolg van de crisis) naar appartementen. Met kantoortorens in de stad had men verdunning teweeggebracht en nu hoopten de bestuurders met woontorens verdichting te brengen. Hiermee probeerden zij tegemoet te komen aan de bevolkingsgroei van de gemeente. Met deze agenda werden alle voorgaande visies op hoogbouw definitief vervangen door één nieuw document. Deze agenda was een thematische uitwerking van **Wéreldstad aan Zee** (2005), waarin de internationale ambities werden benadrukt (hoewel de architecten al aan het tekenen waren voordat de nota was geprint). De Kroon, Nieuw Babylon en andere woontorens nabij de Utrechtsebaan, en de Pharos-toren in Morgenstond (2009, Liesbeth van der Pol) waren daarvan de zichtbaarste resultaten. Op 3 juli 2008 vond de Wérelstaddag plaats in Den Haag: een congres over de toekomst van Den Haag voor professionals van binnen en buiten de gemeente. Alleen al uit de naam van het congres sprak een diep bestuurlijk verlangen een wereldstad te zijn. Doel was een debat op gang te brengen over het thema 'Terug naar de stad, terugkeer van de stad', ofwel de nieuwe rol van Den Haag in een globaliserende wereld. Wethouder Marnix Norder benadrukte de noodzaak van het thema: 'Als een stad inwoners verliest, verliest ze ook gebruikers van openbaar vervoer en voorzieningen. En ze verliest werkgelegenheid. Daarom is het wezenlijk om de mensen in de stad te houden, ze aan de stad te binden. Dat is precies het doel van de Haagse Structuurvisie 2020 Wéreldstad aan Zee: van Den Haag een stad maken waar het prettig wonen, werken en ontspannen is en waar voldoende woningen zijn om te kunnen blijven groeien.' Interessant was dat de eerder genoemde prognose van de Deltametropool op deze Wérelstaddag naar beneden was bijgesteld. In **Wéreldstad aan Zee** (2005) ambieerde Den Haag van 470.000 naar 515.000 inwoners te groeien. Daarvoor moesten 37.500 extra woningen worden gebouwd. De opvang van deze nieuwe inwoners moest gebeuren met hoogbouw op verschillende plekken in de stad.⁶⁶⁵ In de structuurvisie betoogde men: 'Daarvoor zal stedelijk worden gebouwd, wat betekent dat de nadruk ligt op appartementen, ruimte-intensieve werkgelegenheid, grote verscheidenheid van woon- en werkmilieus, functiemenging en meervoudig grondgebruik.

665

In het rapport *Wonen in Hoogbouw* (2009) door Buck Consultants International i.o. van de Stichting Hoogbouw en het Ministerie van VROM werd vooral hoogbouw als middel tot verdichten van de stad aangevoerd. In dat rapport werd met geen woord gerept over de infrastructuur die nodig was om al die hoogbouw bereikbaar te maken.

De woningen verschijnen aan de kust, aan de Vliet, aan de randen van het groen (Lozerlaan) en binnenstedelijk in de Binckhorst, Laakhavens en Transvaal.⁶⁶⁶ In de structuurvisie werden dezelfde argumenten genoemd die ook in 1980 speelden en die de oorzaak waren dat de stad naar binnen werd ontwikkeld met de ideeën over de Compacte Stad en de Stichting Hoogbouw in plaats van naar buiten. Argumenten waren: de ruimte binnen de gemeentegrenzen van Den Haag was zeer beperkt, terwijl het groen en het oude stedelijke weefsel dienden ontzien te worden bij de nieuwe plannen, immers, deze bepaalden het specifieke karakter van de stad. Als gevolg van de hoge parkeernorm voor appartementen was er echter nauwelijks sprake van verdichting. Uiteindelijk zou men na 2010 steeds meer appartementen voor studenten bouwen, waar geen parkeernorm meer voor gold.



Figuur 170

Een suggestieve fotomontage uit 2003 bij de presentatie van de nieuwe ministeries waarbij Den Haag Nieuw Centrum wordt verbeeld. Let vooral op de ruimte tussen de torens die aanmerkelijk groter is dan er werkelijk werd gebouwd, ook zijn de verschillende torens in werkelijk hoger dan hier verbeeld. Opvallend zijn ook de bomen op Het Plein die het lommerrijke groen van het dorpse Den Haag moeten verbeelden, in werkelijk staan er ziekelijke dunne bomen. De Vrienden van Den Haag die sinds jaar en dag de vergroening en laagbouw in de stad bepleiten wordt met deze montage aan de kant geschoven met 'zie je wel, zo erg is het niet' die Compacte Stad
Bron: **brochure met presentatie van de verschillende ontwerpen van de ministeries 2003**

11 The Hague: Legal capital of the world 2005-2010

§ 11.1 Het college bepaalt, globalisering van Den Haag

‘Den Haag is een internationaal toonaangevende stad van vrede en recht. De positie van Den Haag is vergelijkbaar met die van steden als Wenen en Genève. De vestiging van internationale instellingen en bedrijven in Den Haag heeft ervoor gezorgd dat de betekenis van de internationale sector voor werkgelegenheid, onderwijs en cultuur sterk is toegenomen. Vanwege de internationale uitstraling en gunstige effecten voor de werkgelegenheid willen wij die positie in de komende jaren verder versterken. Het rijk en de gemeente hebben hier een gezamenlijk belang. De internationale stad Den Haag verdient het dat we werken aan een aantrekkelijk, boeiend en stedelijk klimaat. Tegelijkertijd zijn er steeds meer Hagenaars die hun wortels in het buitenland hebben. Den Haag is daarom een internationale stad van en voor iedereen. Wij willen die twee internationale werelden van Den Haag bij elkaar brengen.’⁶⁶⁷

‘Een gezicht geven aan Den Haag als internationale stad. Veel Hagenaars ervaren een afstand tot ‘het internationale’ in hun stad. Wij willen de Hagenaars en de internationale organisaties en gemeenschap dichterbij elkaar brengen. [...] Bij een internationale stad horen entrees die een eerste indruk vestigen van een stad van allure. Het is ons streven om in de omgeving van de stations Den Haag Centraal en HS en de grote toegangswegen de stedelijke allure te vergroten.’⁶⁶⁸

De wethouder als superambtenaar en globalisering van de stad

In de periode 2000 tot 2010 vond Den Haag met behulp van burgemeester Deetman haar niche als ‘Legal Capital of the World’. Ontwikkelingen met het Haags New Urbanism verdwenen langzaam naar de achtergrond en de bestaande stad en het herstel daarvan behielden niet langer prioriteit. Door de komst van het International Criminal Court in 2002 werd Den Haag de tweede officiële vestigingsplaats van de Verenigde Naties. Veel internationale en Europese juridische instellingen vestigden

667
668

MeeDoen Coalitieakkoord 2006-2010 PvdA, VVD, GroenLinks, Den Haag: 7
Aan de slag! Coalitieakkoord Den Haag 2010-2014 PvdA, VVD, D66 en CDA 21 mei 2010: 33

zich vervolgens in de stad, waaronder Eurojust en Europol. Daarnaast trokken de bouwactiviteiten en de tuinbouw in het Westland veel nieuwe bewoners uit Oost Europa aan. Ook het toerisme nam een ongekend hoge vlucht: in het jaar 2009 bezochten 32,5 miljoen mensen de stad. De herkomst van inwoners veranderde snel. De gemeente voorspelde dat de verhouding tussen het aantal Nederlandse inwoners (60%) en het aantal inwoners van buiten Nederland (40%) tussen 2002 en 2015 zou omkeren. Architectuur was meer dan ooit een bewust onderdeel van het citymarketingbeleid waarmee Den Haag en het rijk de stad scherp neerzetten binnen het World Wide Web van steden.

Sinds 2002 maken wethouders geen deel meer uit van de gemeenteraad. Het monisme werd verlaten voor het dualisme. Dit betekent dat de gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders duidelijk gescheiden rollen hebben gekregen. De kaderstellende en controlerende functies concentreren zich nu in de gemeenteraad, terwijl het college van burgemeester en wethouders de bestuursfuncties op zich neemt, wat het college een minder politiek karakter geeft. In de raad klinkt de oppositie daardoor harder dan de jaren daarvoor. Het doel van de Wet dualisering gemeentebestuur was de verslakte aandacht van burgers voor de politiek te revitaliseren. Teveel waren de gemeentepolitiek en het stadsbestuur interne partijangelegenheden geworden. Nu staan wethouders losser van de eigen partij. Steeds vaker zijn ze niet meer afkomstig uit de eigen partijafdelingen, maar komen ze van andere gemeenten of bestuurslagen.⁶⁶⁹ De stad wordt daardoor anders aangestuurd dan toen wethouders nog deel uitmaakten van de fractie. Wethouders zijn een soort superambtenaren geworden die samen met de burgemeester de stad besturen.

In Den Haag kreeg de concentratie van bestuurlijke macht in het college met PvdA, VVD en CDA tussen 2002 en 2006 meteen vorm doordat Deetman de koers richtte naar de internationale stad. (Deze bestuurspartijen vormden sinds de oorlog gewoonlijk het college.) In het nieuwe millennium viel op hoe vaak in Haagse coalitieakkoorden, die door de PvdA en de VVD werden gedomineerd, de woorden 'internationale' en 'internationaal' voorkwamen in verhouding tot de woorden 'lokale' en 'lokaal'.⁶⁷⁰ In 2006 was maar liefst 46 keer sprake van 'internationale' en 'internationaal' en maar 2 keer van 'lokale' en 'lokaal'. De financiële crisis van 2008 had zijn weerslag op het coalitieakkoord van 2010: toen doken deze woorden respectievelijk 28 en 2 keer op. Bestuurders leken de bestaande stad en de burgers te vergeten en waren sterk gefocust op de internationale profilering van de stad. Het internationale stadsbeeld dat als een vuurpijl omhoog werd geschoten tussen grofweg 2002 en 2008, kwam tussen 2008 en 2010 tot stilstand en stortte in 2010 met evenveel geweld weer neer. Maar ondertussen was Den Haag een echte 'Global City' geworden, waarvan bijna de helft van de bevolking buiten de landsgrenzen was geboren.

669 Norder, Smit, Huffnagel etc.

670 *MeeDoen Coalitieakkoord 2006-2010 PvdA, VVD, GroenLinks, Den Haag ; Aan de slag ! Coalitieakkoord Den Haag 2010-2014 PvdA, VVD, D66 en CDA 21 mei 2010 ; gebruikte zoekterm: 'internationale' en 'lokaal'*

Een jaar voor de verkiezingen in juni 2005 presenteerde Den Haag na meer dan vijfendertig jaar weer een structuurdocument: *Wéreldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2020*. Dit keer geen structuurplan maar een structuurvisie. In de twintigste eeuw was geen enkel Haags uitbreidings- of structuurplan door de raad aanvaard: het uitbreidingsplan van Lindo (1903), het uitbreidingsplan van Berlage (1908), het structuurplan van Dudok (1949) en het structuurplan uit 1970 dat door criticasters het Mausoleum van de CIAM werd genoemd. Bij de vaststelling van deze nieuwe structuurvisie had Den Haag een afspiegelingscollege met daarin PvdA, VVD en CDA. Met deze ambitieuze visie wilde Den Haag een doorbraak forceren in de mechanismen van de stadsontwikkeling, namelijk van de project(ontwikkelaars-)stedenbouw naar stedenbouw op basis van een gestructureerde visie voor de gehele stad. Als uitvoering van deze structuurvisie wilde de in 2004 aangetreden wethouder Marnix Norder van Ruimtelijke Ordening, Stedelijke Ontwikkeling, Wonen en Monumentenzorg een hele reeks masterplannen ontwikkelen. Alle internationale ambities die in voorgaande nota's⁶⁷¹ en op websites⁶⁷² kleurrijk werden uitgemeten kwamen samen in: *Wéreldstad aan Zee* (2005). Globalisering en het vormgeven van de internationale stad was een project dat Norder, persoonlijk op zich nam, of beter gezegd van burgemeester Deetman overnam. Norder volgde de afgetreden wethouder Arend Hilhorst op, die de chaos bij Woningbeheer niet onder controle kreeg. Hilhorst werd zakelijk directeur van het Haagse architectenbureau KOW en in 2008 verving collega directeur van KOW Hans Kuiper de stadsstedenbouwer Schmitt. Echter, de functie stadsstedenbouwer (die bemiddelt tussen de politiek en de Deltametropool) werd teruggebracht tot hoofd afdeling stedenbouw van de DSO. Norder betoogde over de nieuwe invulling van de functie: 'Niet de stadsstedenbouwer bepaalt, maar de politiek. De Structuurvisie 2020 was er nooit gekomen als ik me er niet sterk mee had gepersonificeerd. De stedenbouwkundige moet plannen uitwerken die door de lokale politiek en daarmee door de bevolking van Den Haag zijn aangedragen.'⁶⁷³ De structuurvisie was volgens Norder een product van de hele stad en niet van een individuele stedenbouwkundige, zoals in de tijd van Dudok en Berlage. De ambities in de structuurvisie waren vooral gericht op de belangrijkste inkomstenbronnen van de stad: bezoekers en internationale instellingen met welvarende expats die zich in Den Haag vestigden.

671 *Concept masterplan Scheveningen-Kuststrook* (maart 2001), *Masterplan Scheveningen-Kuststrook* (juni 2001), *Hoogbouwvisie Den Haag -concept-* (maart 2001), *Hoogbouwvisie Den Haag* (november 2001), *Den Haag Nieuw Centraal, ontwerpmasterplan* (januari 2002), *Den Haag Wijnhavenkwartier, Concept stedenbouwkundig plan* (2002), *Masterplan Den Haag Nieuw Centraal + bijlage* (februari 2003), *Wéreldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2020 + Achtergronden* (juni 2005)

672 Websites door de gemeente of waar de gemeente bij betrokken was: www.dhch2018.nl (Den Haag Culturele Hoofdstad 2018, niet meer on-line), www.wereldstadaanzee.nl (niet meer on-line), www.cultuurforum-spui.nl (niet meer on-line), www.denhaagnieuwcentrum.nl & <http://dhnc.nl> (samen met Stichting Den Haag Nieuw Centrum), www.spuikwartier.nl (samen met: ASR Vastgoed, AM, Multi vastgoed), www.rabbijnmaarsenplein.nl; www.wijnhavenkwartier.nl (niet meer on-line); www.beatrixkwartier.nl (in samenwerking met stakeholders); www.citymondial.nl (Stichting City Mondial); www.puurdenhaag.nl vervangen door www.binnenstaddenhaag.com; <http://be-my-guest.nl> (website van DSO, niet meer on-line), www.wonenindenhaag.nl (samen met Stichting Promotie Wonen Den Haag)

673 *Stedebouw & Architectuur*, nr.11 december 2009: 4



Figuur 171

De tien masterplannen van Den Haag, bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling

In zijn oratie als hoogleraar Stedenbouwkundig Ontwerpen Stad en Regio aan de Technische universiteit van Delft op 20 april 2005 betoogde Joost Schrijnen over het structuurplan: 'Het succes van steden en regio's wordt zeker mede bepaald door het strategisch vermogen, de potentie om projecten te selecteren en door het organiseren van de daarbij behorende financiering. Zonder een ruimtelijke strategie gaat het niet. Structuurplanning, gedragen strategievorming, doorgezette programmering, financiële onderbouw, goede projecten en uitvoering behoren tot zo'n totale aanpak. Waar de koppeling van die aspecten sterk is, is de regio sterk. De Nederlandse voorbeelden zijn legio. Amsterdam heeft een klinkende structuurplantraditie en werkt van daaruit voortdurend aan een strategische projectportefeuille. Voor Rotterdam geldt hetzelfde, wat blijkt uit de succesvolle rivieroever- en centrumontwikkeling. Den Haag ontbeerde een stedelijke en regionale kracht en had vooral een losse projectportefeuille, maar gaat nu (na Berlage in 1908, na Dudok in 1949) een inhaalslag tegemoet, dankzij de nieuwe structuurvisie waardoor het zich in de Zuidvleugelcontext plaatst en zijn positie opeist.' (Schrijnen 2005: 55, 56). Zoals bekend kwam er van de plannen van Berlage en Dudok niets terecht. Maar het ging Norder dit keer ook niet om een klassiek 'uitbreidingsplan' of 'structuurplan', zoals dat in de Wet op de Ruimtelijke Ordening werd omschreven, maar om een beleidsdocument om medestanders te mobiliseren en een doorlopende discussie over dit thema te entameren in de stad en de regio. Vandaar dat het document een 'structuurvisie' werd genoemd en niet de in Den Haag zwaarbeladen term 'structuurplan' werd gebruikt.



Figuur 172

Structuurvisie 2020 uit *Wéreldstad aan Zee* (2005), stad met de twee internationale centra: Den Haag Nieuw Centrum (roodtinten), Internationale Zone Scheveningen (bruintinten), bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling

In de *Wéreldstad aan Zee* werd het 'toekomstbeeld' geschetst van Den Haag. Een beeld dat volgens wethouder Norder was gebaseerd op de ideeën en de opvattingen die in de stad en de regio leven. Den Haag had vier troeven in handen: het is een multiculturele stad, een internationale stad, een stad aan zee en als laatste een monumentale residentie.⁶⁷⁴ Verder constateerde de structuurvisie dat de komende bouwopgave binnen de stedelijke grenzen zal plaatsvinden. Samenwerking in de regio leek verder weg dan ooit. Er zou volgens de nota stedelijk moeten worden gebouwd met de nadruk op appartementen en hoogbouw. Ondanks in 2011 al ongeveer 200.000m² kantoor leeg stond, werd verdichten met bewoners het grote thema. Als argument haalde men aan dat zo het karakteristieke groen gespaard kon blijven door hoogbouw. 'De bouwopgave moet binnen de bestaande stad worden gerealiseerd. Er zal stedelijk worden gebouwd, wat betekent dat de nadruk ligt op appartementen, ruimte-intensieve werkgelegenheid, grote verscheidenheid van woon- en werkmilieus, functiemenging en meervoudig grondgebruik, de creatieve stad.'⁶⁷⁵

Waarom zijn de internationale ambities belangrijk voor de stad? Norder betoogde in de structuurvisie dat de *Wéreldstad aan Zee* de ambitie verwoordt om een internationale stad te zijn, liefst van hetzelfde kaliber als de wereldsteden Wenen, Brussel en Genève.

674
675

Wéreldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2020: 9
Ibidem: 10

Den Haag was immers al de internationale stad voor vrede en recht door de vestiging van het Internationaal Strafhof en de non-gouvernementele organisaties (NGO's) Europol en Eurojust. We gaan dat internationale karakter nog meer uitbouwen en uitdragen, betoogde Norder, omdat de komst van internationale bedrijven en organisaties goed is voor de Haagse werkgelegenheid, en dus voor de stad. Daarnaast willen we de ligging aan zee veel meer gaan uitbuiten, aldus Norder. De kust trekt jaarlijks twintig miljoen toeristen. Dat moeten er nog veel meer worden, want het toerisme is een rijke bron van inkomsten voor de stad, en bovendien goed voor de werkgelegenheid, benadrukte hij. De Haagse stedelijke economie rustte in het nieuwe millennium op twee pijlers: de internationale instellingen en al haar nieuwe bewoners, en de bezoekers die de stad aandoen. In de *Nota van Uitgangspunten Internationale Zone Den Haag* (2009) presenteerde de gemeente concrete cijfers over de bijdrage aan de werkgelegenheid en economie van de stad:

'De internationale instellingen in de regio Den Haag tellen circa 12.500 arbeidsplaatsen. Ongeveer 8.700 van de werknemers is afkomstig uit het buitenland. De bestedingen van de instellingen en van hun medewerkers leveren ook circa 12.500 arbeids- plaatsen op (beveiliging, IT, schoonmaak, aankoop goederen). De totale werkgelegenheid gerelateerd aan internationale organisaties in Den Haag bedraagt daarmee 25.000 banen. De inschatting is dat het internationale bedrijfsleven in de regio Den Haag circa 50.000 directe banen telt en circa 15.000 indirecte banen in ondersteunende en toeleverende diensten.'⁶⁷⁶

De internationale instellingen en bedrijven leveren direct en indirect 90.000 arbeidsplaatsen op voor de regio volgens de nota. De komst van internationale instellingen, vooral na 2002, bracht werkgelegenheid in alle vormen: van bestuurders en juristen tot secretaresses en beveiligers en schoonmaaksters. Volgens de nota het Actieprogramma Toerisme (2009) was de tweede pijler van de Haagse stadseconomie de 'internationale bezoeker'. De *Nota van Uitgangspunten Internationale Zone* stelde dat: ' [...] de positie van Den Haag als vestigingsplaats voor internationale instellingen betekent ook veel voor de stad zelf. Het internationale karakter van de stad is belangrijk voor de Haagse economie. [...] Het internationale imago van Den Haag heeft daarnaast betekenis voor (internationale) bedrijven in de stad. Den Haag als internationale stad versterkt immers het imago van de hier aanwezige bedrijven.'⁶⁷⁷

De kustzone was voor wethouder Norder het vliegwiel dat de rest van Den Haag in de ontwikkeling moest meetrokken, vooral de Internationale Zone die daar vlak achter lag. Over de financiële crisis van 2008 betoogde Norder: 'Je kunt even geen grote gebiedsontwikkeling 'wegzetten', het is nu kleinschaliger, het zijn 'postzegeltjes'.'⁶⁷⁸ Aan de ambitieuze plannen die in 2005 waren gelanceerd kwam een voorlopig en vroegtijdig einde. Toch was Den Haag veranderd. In het jaar 2000 bereikte Den Haag nog haar

676 Bron door de gemeente genoemd: Ecorys, 2005

677 *Nota van Uitgangspunten Internationale Zone Den Haag*, 2009: 13, 14

678 *Stedebouw & Architectuur*, nr.11 december 2009: 5

naoorlogse dieptepunt met maar 441.097 inwoners. Welvaart en stedelijke verdunning van bewoners hadden flink doorgezet. Daarna kreeg Den Haag weer nieuwe inwoners. In het jaar 2010 had Den Haag 489.271 inwoners en in januari 2013 al 506.485.⁶⁷⁹ Den Haag bleek een aantrekkelijke vestigingsplaats voor arbeidsmigranten uit Midden en Oost Europa (ook wel MOE-landers genoemd), die in de glastuinbouw werkzaam waren, en voor expats die bij alle nieuwe internationale instellingen werkten. Deze expats en MOE-landers vormden samen met de vele studenten die zich in Den Haag vestigden de nieuwkomers in de stad.⁶⁸⁰ In 2012 was bijna de helft van de Haagse ingeschreven bevolking buiten de landsgrens geboren. Den Haag was een stad geworden waar nog sterker dan voorheen bevolkingsgroepen zichzelf afzonderden met gelijkgestemden dan dat ze iets gemeenschappelijks deelden.⁶⁸¹ Zo grondig veranderde de stad in dertig jaar.

Citymarketeers en de promotie van het internationale image

'Den Haag ontwikkelt zich tot dé internationale (congres)stad aan zee: - De gemeente breidt samen met marktpartijen de Haagse congresfunctie verder uit, zowel qua capaciteit als programmatisch. - Een slagvaardige en resultaatgerichte citymarketing is een fundamentele voorwaarde voor het economisch beleid. Den Haag Marketing & Events wordt ondergebracht bij één portefeuillehouder en de budgetten worden gebundeld. We zetten in op een sprankelender en dynamischer aanbod van evenementen in de stad.'⁶⁸²

Het stadsbestuur ging zich expliciet met de beeldvorming van de stad bezighouden en creëerde een soort second-live-city, een imaginaire stad die naast de bestaande stad bestond. In 2005 stelde het Haagse college het Plan van Aanpak Citymarketing Den Haag vast. Bestuurders gaven aan dat de regie op de marketing van de stad versterkt moest worden.⁶⁸³ Men vroeg de raad in te stemmen met het plan inclusief de begroting van maximaal € 250.000 per jaar voor 2005 en 2006. Het plan behelsde verder de samenvoeging van twee overleggroepen die zich bezig hielden met citymarketing tot het Bestuurlijk Overleg Citymarketing (BOC). De internationale profilering werd een belangrijk onderdeel van de beleidsvoornemens. Opvallend daarbij was de definitie van identiteit en imago die werd geformuleerd: 'Imago is het beeld dat anderen (terecht of onterecht) hebben van de stad. De identiteit is dat wat je bent. Het gebeurt vaak dat er een verschil tussen identiteit en imago is. Citymarketing moet helpen het imago waar nodig aan te scherpen richting het beeld dat je wil uitstralen.'⁶⁸⁴

679 www.denhaag.buurtmonitor.nl (2013-06)

680 *Evaluatie Structuurvisie incl. drie bijlagen* (oktober 2012) RIS252788

681 Het Bidbook uit 2012 noemde op pagina 34: 502.735 inwoners waarvan 50,5% van Nederlandse herkomst; 7,5% Turks; 5,6% Marokkaans; 9,3% Surinaams; 2,4% Antilliaans; 9,4% Overige niet-westerse landen; 15,2% Westerse landen.

682 *Mee Doen Coalitieakkoord 2006-2010 PvdA, VVD, GroenLinks, Den Haag: 6*

683 Voorstel college van burgemeester en wethouders aan de raad van 12 april 2005 over het 'Plan van Aanpak Citymarketing Den Haag' DSO/2005.891 RIS 126678

684 *Mee Doen Coalitieakkoord 2006-2010 PvdA, VVD, GroenLinks, Den Haag: 4*

Klaarblijkelijk hield citymarketing zich niet bezig met de identiteit van de stad zelf, maar werd de stad in de markt gezet als een product. Citymarketing werd dan ook gedefinieerd als het 'verkopen' of vermarkten van de stad met het (uiteindelijke) doel de economie te versterken.⁶⁸⁵ Het bureau Motivaction research & strategy deed een imago-onderzoek en organiseerde meerdere 'expertmeetings met stakeholders'. Men concludeerde: 'De stadstrots in Den Haag is laag, lager ook dan in andere grote steden. Den Haag heeft nationaal (ambtenarenstad, 'de regering', agressie voetbalsupporters) maar bij sommige groepen ook internationaal (Joegoslaviëtribunaal) last van negatieve beeldvorming; Wat de stad te bieden heeft blijkt onvoldoende bekend (imago-onderzoek Motivaction); Om middeninkomens aan te trekken is meer nodig dan alleen het bouwen van huizen; Den Haag scoort relatief laag als vestigingsstad voor kantoren; De toeristische positie van de stad staat onder druk, dit door toenemende concurrentie; De Haagse binnenstad trekt te weinig koopkracht van buiten de stad.'

Voor het nieuwe college in 2006 waren dit soort onderzoeken reden het internationale imago van de stad flink aan te scherpen.⁶⁸⁶ *De Leisurenota Den Haag 2005-2010* had de doelstelling het in de markt zetten van het internationale imago van de stad. 'Het Haagse leisure-aanbod is van grote invloed op de identiteit en het imago van Den Haag, het vormt één van de meest sprekende visitekaartjes van de stad en bij 'Den Haag, Wereldstad aan Zee' hoort een aantrekkelijk leisurepakket. Economisch gezien is het een belangrijke sector omdat het veel werkgelegenheid met zich meebrengt.'⁶⁸⁷ Tal van voorgaande visies op vrijetijdsbesteding werden samengebracht in één document. Deze nota bood een strategisch kader voor stedelijke ontwikkeling, betoogde men. De binnenstad, Scheveningen, in mindere mate Kijkduin en op langere termijn de A12-zone waren daarbij van belang. Vooral de binnenstad en Scheveningen moesten het visitekaartje van de stad worden en een concentratie vormen van publiekverzorgende, commerciële vrijetijdsvoorzieningen met een (boven-)stedelijke verzorgingsfunctie. Men dacht vooral aan de sectoren horeca/uitgaan, attracties/vermaak, kunst/cultuur, sport/spel, wellness/health, verblijfsaccommodaties en zakelijk toerisme. Ook bestuurders en ambtenaren van Amsterdam en Rotterdam en de marketinggoeroe Philip Kotler werden geraadpleegd. In 2006 vond het Congres Citymarketing plaats in de Koninklijke Schouwburg. Kotler legde daar de Haagse bestuurders en ambtenaren uit hoe je als stad jezelf een imago aanmeet en dat verkoopt. Den Haag had met 'stad van recht en vrede' volgens Kotler wel de juiste keuze gemaakt, maar kon dat imago niet goed verkopen. Hij wees erop dat Den Haag geen slogan had zoals Rotterdam met 'Gateway to Europe'. Verder had Kotler tips voor nieuwe attracties in Den Haag, zoals de 'justice prize', een museum over wat er allemaal gebeurt achter de deuren van de oorlogstribunalen, exposities over vrede in het Vredespaleis, en een internationaal archief over misdaad. 'Den Haag moet prijs van rechtspraak in

685 Ibidem 5

686 www.randstadnieuws.nl/26-marketing/62-city-dressing-city-events-rotterdam-nieuws/1359-citymarketing-strategie-den-haag-the-hague/ (2012-10)

687 *Leisurenota Den Haag 2005-2010*, juni 2005: 3 RIS127847a

het leven roepen', kopte het AD van 13 mei 2006. Kotler meende dat Den Haag een nieuw groot congressentrum móest bouwen, waarmee die discussie opnieuw werd opgerakeld. In de woorden van Kotler echode al het woord Cultcore (later omgedoopt tot het Spuiforum) als oplossing van de imagoproblemen. In 2008 zouden Haagse bestuurders het Cultcore en de kandidaatstelling als Culturele Hoofdstad entameren, om het bleke imago van de stad meer te laten glanzen.



Figuur 173

Skyline Den Haag Nieuw Centrum, op de voorgrond Bezuidenhout-West en Utrechtsebaan, foto: auteur.

In 2006 benoemde Den Haag Frits Huffnagel van de VVD tot wethouder Citymarketing, Internationale Zaken, ICT en Organisatie. In Amsterdam had Huffnagel zich al bewezen als wethouder en citymarketeer, maar hij moest weg vanwege declaraties die niet klopten. Huffnagel werd de eerste wethouder die zich expliciet bezig ging houden met beeldvorming en imagobuilding van de stad. Het oude vliegveld Zestienhoven veranderde haar naam in Rotterdam The Hague Airport. Op 1 november 2006 presenteerde Huffnagel het nieuwe beeldmerk dat de fotograaf en artdirector Anton Corbijn had ontworpen voor zijn stad. Hij veranderde de traditionele ooievaar in een groengeel experimenteel gedesignd figuur dat in de volksmond al snel 'de spermatozoïde' werd genoemd. Er was meteen commotie omdat de introductie van dat beeldmerk €190.000 had gekost. Huffnagel introduceerde verder: 'The Hague Festivals', een bundeling van al bestaande evenementen tot één geolied geheel met één website en één agenda.⁶⁸⁸

Via een tijdlijn of themaoverzicht konden bezoekers van de evenementen kennisnemen. In 2010 werd Den Haag uitgeroepen tot evenementenstad van het jaar en kreeg Den Haag ook de prijs voor de beste citymarketing van Nederland. Echter, bij de coalitievorming in 2010 moest de VVD een zetel inleveren en viel Huffnagel buiten de boot. Het Bureau Citymarketing werd weer een compacte afdeling, die werd ondergebracht bij de DSO met als uitvoeringsorgaan Den Haag Marketing.⁶⁸⁹ Doel bleef de kernpositionering van Den Haag als 'Internationale Stad van Vrede en Recht'. Bureau Citymarketing 'participeert, stimuleert en faciliteert stakeholders' schreef het zelf in de doelstelling. In 2012 had Den Haag Corbijns beeldmerk op de website van de gemeente al weer vervangen door een ouderwetse ooievaar. Ook in het bidbook voor de Culturele Hoofdstad 2018 kwam het hippe beeldmerk niet meer voor.

De creatieve stad: tussen stedelijke economie en culturele opvoeding

In september 2005 verscheen de Notitie Creatieve stad Den Haag van de dienst OCW. Hierin werd het programma Creatieve Stad aangekondigd. De creatieve zakelijke dienstverlening was een belangrijke factor voor innovatie en een bovengemiddelde groeisector. Daarbij werd afstand genomen van de enge definitie die betrekking had op de kunsten, media, entertainment en de creatieve zakelijke dienstverlening, en ging men voor de ideeën en definitie van Richard Florida (2002) waarbij de creatieve klasse centraal kwam te staan: dat deel van de beroepsbevolking dat zich met innovatieve arbeid bezig houdt, zoals ontwerpers, designers, kenniswerkers en wetenschappers. De menselijke creativiteit werd daarbij als de nieuwe motor voor economische groei bestempeld.⁶⁹⁰ De notitie constateerde dat de creatieve bedrijvigheid in Den Haag als enige van de vier grote steden een dalende lijn vertoonde. Creatieve bedrijvigheid wordt ruimtelijk gekenmerkt door clustering. Bij de locatiestrategie ontwikkelde de gemeente daarom het broedplaatsenbeleid: bedrijfsverzamelgebouwen, vaak erfgoed, waar creatieve bedrijvigheid de ruimte krijgt, bijvoorbeeld Zuid 57 in Morgenstond, het Nest aan het De Constant Rebecqueplein, de Caballero Fabriek en Bink 36 in de Binckhorst, etc. Deze notitie liet zien welke veranderingen er gaande waren in het denken over de stad en welk belang men hechtte aan cultuur en de bedrijvigheid die dat tot gevolg had. Op de website van de gemeente⁶⁹¹ deed de Haagse cultuurfilosoof, onderwijzer en ambtenaar Dommissie (2010) uitvoerig verslag van de rondetafelgesprekken tussen 2007 en 2010, waarin het ging over het zoeken van Den Haag naar een internationale identiteit en de rol van 'de creatieve stad'. Dommissie betoogde: 'Expats en migranten vertellen je dat de internationale atmosfeer hier welhaast vanzelfsprekend is, city-marketeers overtuigen je van de ongekende mogelijkheden in haar branding

689 www.denhaagmarketing.com (2012-10)

690 Een idee van Peter Hall (1998) *Cities in Civilization: culture, innovation and urban order*

691 Tom Dommissie (2010) *Internationalisering als opgave voor Haagse cultuurpolitiek*
www.denhaag.nl/home/bewoners/wonen-en-bouwen/to/Internationale-Zone.htm
(2010 december) in 2012 werd dit artikel van de website gehaald.

als 'Legal Capital'. Maar je bent ook wat benauwd dat je in de maalstroom van de globalisering de boot zal missen. Je bent trots op deze stad en ambitieus, en dus worstel je met de grote vragen van de cultuurpolitiek vandaag: hoe trek je als slimme stad getalenteerde inwoners aan? hoe faciliteer je een creative economy met kansen voor groei? hoe combineer je de unieke ruimtelijke kwaliteit van de 'Wereldstad aan Zee' met duurzame ontwikkeling? hoe formuleer je een onderscheidende identiteit?' (Dommissie 2010). Het bleef onduidelijk in het betoog van Dommissie of een stad zich daadwerkelijk kon onderscheiden door hetzelfde concept als Amsterdam en Rotterdam te volgen. Een kritische zelfreflectie over de Haagse situatie ontbrak. Zo was er bijvoorbeeld nauwelijks of geen oog voor de Haagse identiteit en werd subsidie vooral besteed aan mega-evenementen. 'Het bovengeschetste stereoscopische perspectief weerklinkt ook in de Stichting Directies Haagse Podia en Gezelschappen. Hier heeft men al langer in de praktijk gewerkt aan een degelijke visie die, nadrukkelijk vanuit een kunstzinnige benadering, de positie van Den Haag als internationale culturele stad naar twee richtingen uit wil werken. Enerzijds met een artistiek hoogwaardige kunstprogrammering die de internationale uitstraling van de stad versterkt, en haar als 'Legal Capital of the World' in de internationale wereld zichtbaar maakt. Anderzijds met kunst die actief intervenueert in de multinationale woonplaats van 50.000 expats en die stem geeft aan de bewoners van alle nationaliteiten: een kunst die nieuwe taal-idiomen verkent, die concepten en beeldfiguren voor verstedelijking creëert en de rijkdom van culturele diversiteit omhelst.' (Dommissie 2010). In 2012 was het artikel van Dommissie over de ambities, de stappen die waren gezet en de resultaten van de gemeentelijke website verdwenen.

Naast de economische argumenten die bijvoorbeeld in de nota uit 2005 werden genoemd, voerden bestuurders ook politieke argumenten aan die de voordelen van de globalisering en de internationale stad legitimeerden. Zowel Dommissie als de Stichting Kosmopolis (sinds 2007 actief) benadrukten deze argumenten. Met haar website probeerde Kosmopolis vooral de multiculturele jeugd te bereiken.⁶⁹² Voor Den Haag werd de Rotterdamse architect Ashok Bhalotra als voorzitter aangesteld. Kosmopolis stelde zich ten doel de sociale cohesie in de stad te bevorderen en verkoos daartoe kunst en cultuur als middel. Kosmopolis bestond uit drie stedelijke organisaties, met ieder een eigen accent: Den Haag, Rotterdam en Utrecht. De stichting werd gefinancierd door deze gemeenten, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Kosmopolis omschreef zichzelf op de website als een lokaal, interstedelijk en internationaal multimediaal platform dat kunst, cultuur en debat inzet om een diepgaande dialoog tussen 'oude' en 'nieuwe' Nederlanders tot stand te brengen. De missie van Kosmopolis was de internationale ambities van de stad en de vele identiteiten van de nieuwe en oude bewoners te verbinden. Men betoogde op de website: 'Kosmopolis Den Haag stelt zich ten doel de sociale cohesie in de stad te bevorderen en verkiest daartoe

kunst en cultuur als middel. Zij wil het kunstklimaat in Den Haag verlevendigen en daarbij kunstenaars, kunstbeoefenaars en kunstminners betrekken. Zij wil kunst en cultuur zichtbaarder en voor een breder publiek toegankelijk maken. En zij zet zich in om de onderlinge samenwerking tussen culturele instellingen te verdiepen en grootstedelijk kunstbeleid te stimuleren, beleid dat gericht is op de internationale stad in al haar hoedanigheden, met al haar gezichten.⁶⁹³ Kosmopolis probeerde twee tegengestelde 'krachten' te verenigen, probeerde sociale cohesie te creëren tussen de vele verschillende bewoners en de internationale stad, die juist het voordeel van anonimiteit en emancipatie in zich draagt. Of een topdown gestuurde organisatie zoals Kosmopolis met voorzitter Ashok Bhalotra werkelijk de Haagse jeugd bereikte, was de vraag. Helaas evalueerde men nooit of kunst de cohesie in de stad daadwerkelijk had vergroot. Wellicht dat de kunst de cohesie binnen bepaalde kringen heeft vergroot, maar of de hele stad daarvan profiteerde moet nog worden onderzocht. De 'creatieve stad' in de betekenis van Florida vond na de ondergang van het megalomane Masterplan van OMA voor de Binckhorst alsnog een plek op de Binckhorst.



Figuur 174

Masterplan van Office of Metropolitan Architecture voor de Binckhorst, bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling

Stadsbeeld en vervreemding

Ook Den Haag werd getroffen door de wereldwijde financiële crisis die begon in 2008. Ontwikkelaars en corporaties kregen nog maar mondjesmaat geld van banken, consumenten kregen nauwelijks meer een hypotheek. Haagse corporaties kwamen in moeilijkheden en ontbonden uiteindelijk alle ontwikkelingspoten. De woningbouw kwam nagenoeg stil te liggen. Er kwam een eind aan de Integrale Gebiedsontwikkeling en de publiek-private samenwerking waarbij gemeente, corporaties en ontwikkelaars samen de grote stedelijk ensembles ontwikkelden. Op 1 juli 2008 trad nog wel de nieuwe wet op de Grondexploitatie (Grex-wet) in werking, waardoor gemeenten meer instrumenten in handen kregen om de kosten van gebiedsontwikkeling op de grondeigenaren (vaak projectontwikkelaars) te verhalen. Echter, de lucratieve grondposities van gemeenten, ontwikkelaars en corporaties werden een molensteen om de nek. De verwachte ontwikkelingen en winsten bleven uit. Iedereen moest de renteverliezen op de grondposities afschrijven. Stukken hierover worden door de griffie gewoonlijk als vertrouwelijk bestempeld. De manier van gebiedsontwikkeling waarbij handige projectontwikkelaars van banken eenvoudig veel geld kregen leidde ertoe dat men winkels, kantoren en woningen bouwde waar niemand om vroeg. Het motief om woningen te bouwen was niet mensen te voorzien van een woning, maar om de projectontwikkelaar winst op te leveren als hij het project wist weg te zetten bij een belegger. Terwijl de detailhandel werd geherstructureerd en er sprake was van krimp en van concentratie op bepaalde locaties, werden overal nieuwe winkels gebouwd. Er was zelfs sprake van 30% meer winkeloppervlak in het nieuwe millennium. Terwijl het nieuwe werken leidde tot een enorme reductie van de vraag naar kantoorruimte, werden er overal nieuwe kantoren gebouwd. Banken hadden geen inzicht in de globaliseringsprocessen en investeerden te goedgelovig in de projecten van handige projectontwikkelaars zoals Eurocommerce of Fortress. De gemeente ging te gemakkelijk mee in de wensen van projectontwikkelaars en nam niet haar verantwoordelijkheid als 'stadsprogrammateur'. Als gevolg daarvan staat nu bijvoorbeeld in de Laakhaven een enorm wegwijgend winkelcentrum langs het spoor. Dit ambitieuze project kan de concurrentie niet aan met de winkels in de stad. Zelf heeft het eerst de winkels in de stad weggeconcurrereerd en uit de stad weggezogen, en nu is het slachtoffer van het centrum. Ook Scheveningen-Bad kon de concurrentie met de stad niet aan en kwijnde weg in verdeeldheid tussen de ondernemers, terwijl gemeente en banken in het duister tasten over de oorzaken. In verschillende wijken, waaronder Duindorp, Transvaal en Rivierenbuurt, werden de initiatieven die nog onder Noordanus waren opgestart nog maar gedeeltelijk gebouwd. Nieuwe projecten werden door corporaties bevroren. Steeds verder kwamen bestuurders met hun citymarketingadviezen van de bevolking te staan. Steeds onwaarschijnlijker werden de slogans. Steeds kleiner was het draagvlak in de stad voor de projecten die werden gelanceerd. Het Plan van Aanpak Citymarketing Den Haag vervreemde de bevolking eerder van de stad dan dat het een band schiep. Bij de vormgeving van het internationaal imago van Den Haag als 'Internationale Stad van Vrede en Recht' kwamen de 'Haagse Passage' of de 'economische corridor', zoals Haagse stedenbouwers die noemden, centraal te staan, omdat hier de

economie van de stad was geconcentreerd. Na 2010 zou dit de enige zone zijn waar nog werd geïnvesteerd in de stad: de brede zone van het Prins Clausplein tot aan Scheveningen met de nadruk op het Nieuwe Haagse centrum (Binnenstad, Wijnhaven met Spuiforum, Nieuw Centraal, Beatrixkwartier) en Scheveningen-kust met de Internationale Zone (World Forum).⁶⁹⁴ De meeste masterplannen voor de kanszones, die het gevolg waren van de structuurvisie *Wéreldstad aan Zee*, werden slechts deels uitgevoerd.⁶⁹⁵ Ondertussen kwam de woningbouw vrijwel tot stilstand en werden de stedelijke ruimten in de woonwijken nauwelijks meer beheerd.

De opdrachtgevers in de economische corridor waren de Rijksgebouwendienst (ministeries, Hoge Raad), de Internationale Instellingen (Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons, Internationaal Strafhof, Europol, Eurojust), Rijkswaterstaat (Boulevard), gemeente (Spuiforum) en verschillende vermogensbeheerders en banken die zich vooral richtten op de winkelhub die ontstond aan de Grote Marktstraat en die na 2008 nog investeerden. Stedelijke ensembles van enorme omvang werden gebouwd: de nieuwe Boulevard, het International Criminal Court, Nieuw Babylon, de Wijnhaven met de ministeries en een woontoren en het Spuiforum. Daarnaast ontstonden vele bescheiden bouwwerken zoals EuroPol, EuroJust, De Hoge Raad en de nieuwe winkelpaleizen aan de Grote Marktstraat: de Nieuwe Passage, Sijthof-City, De Markies en Amadeus. Deze bouwwerken werden in de jaren na 2010 opgeleverd. Wat daarna staat te gebeuren in de stad is onduidelijk, niemand waagt zich aan voorspellingen en sommigen hopen nog steeds op een plotselinge waardevermeerdering van grond en vastgoed.



Figuur 175
Skyline Den Haag Nieuw Centrum met het Zeeheldenkwartier en de oude stad op de voorgrond, foto: auteur

694 Net zoals de stoomtramtracés uit de negentiende eeuw stations met de badplaats verbonden.
695 Vastgesteld door de raad werden tenslotte: *Masterplan Erasmusveld-Leywegzone* (2008), *Masterplan Lijn 11-zone* (2009), *Nota van Uitgangspunten Internationale Zone* (2009), *Masterplan Kijkduin* (2009), *Masterplan Scheveningen-kust* (2010), *Nota van Uitgangspunten A4/Vlietzone* (?), *Binnenstadplan 2010-2020* (2010) *Gebiedsaanpak Binckhorst* (2011), bron: *Evaluatie Structuurvisie incl. drie bijlagen* (oktober 2012) RIS252788

§ 11.2 Den Haag Nieuw Centrum: Sjanghai or Chicago oder maybe Berlin

Het meest indrukwekkende stedelijk ensemble van na 1985 was het Den Haag Nieuw Centrum, het gebouwde resultaat van de ideeën van de Compacte Stad uit de jaren tachtig en de Deltametropool uit de jaren negentig. Den Haag kreeg zijn karakteristieke skyline met toren die boven de massa van de stad uitsteken (needle strategy). Deze stedelijkheid werd ingezet door sociaaldemocraten zoals Duivesteijn met de historische kavelruil in 1983 tussen gemeente en rijk, en de eerste voorzitter van de Stichting Hoogbouw Van Otterloo in 1982. Het beleid werd vervolgd door Noordanus die met de G4 in het kader van de Deltametropool het karakter van de stad wilde aanscherpen en in het nieuwe millennium voltooid door wethouders als Hillhorst en Norder.⁶⁹⁶ Al deze wethouders hadden een warm hart voor de Compacte Stad met een mix van hoogstedelijk wonen, winkelen, werken, ministeries en vermaak, in de nabijheid van openbaar vervoer en met een superconcentratie van culturele voorzieningen aan het Spui. Voorzitters van de Stichting Hoogbouw waren dan ook bijna altijd Haagse PvdA wethouders. Wethouders die graag als projectontwikkelaar de stad wilde vormen naar het ideaal van de Compacte Stad. De architectuur van dit stedelijk ensemble is verschillend en lijkt binnen de singels 'postmodern' of 'traditionalistisch' (Van Rossem 1996, Ibelings & Van Rossem 2009) en 'supermodern' of 'super dutch' buiten de singels (Ibelings 1998, Lootsma 2000). Echter bij nadere beschouwing blijken alle gebouwen vol historische verwijzingen te zitten. Het Den Haag Nieuwe Centrum is één collage van beelden uit Den Haag, Sjanghai, Chicago en Berlin. In deze paragraaf wordt slechts aangestipt om welke verwijzingen het gaat en dan vooral de verwijzingen waar de architecten zelf mee kwamen. Op het metselwerk van de Spuimarkt van de architect Wilson dat verwijst naar het Gemeentemuseum, of de Delfts blauwe tegels op de Nieuwe Passage, of de roestvaste Ooievaars op de nieuwe gevel van Sijthof City zal ik verder niet ingaan. Den Haag kreeg met dit beeldbepalend stedelijk ensemble eindelijk de felbegeerde internationale glans van een metropool. Echter, naast de grote winnaar waren er ook verliezers, daar kom ik op terug. Naast de skyline is het typische Haagse aspect van het New Urbanism: het contextualisme en de verscheidenheid aan architectuur kenmerkend voor Den Haag Nieuw Centrum.

Het Nieuwe Haagse Centrum begint in het oude centrum met de Grote Markt, de Dagelijkse Groenmarkt, het Rabbijn Maarsenplein en het Binnenhof. Vervolgens gaat het via het Spuiplein, de Turfmarkt met het Wijnhavenkwartier en de Resident naar het Centraal Station en het gebied daaromheen naar de Utrechtsebaan en parallel daaraan het Beatrixkwartier en de zone naar het Station Laan van NOI. De stad deelt het Nieuwe Haagse Centrum in vier gebieden: Binnenstad, Wijnhaven, Nieuw Centraal en Beatrixkwartier. Van de vijfentwintig beste kantoorlocaties van Nederland in 2013 liggen er drie in het Nieuwe Haagse Centrum: Beatrixkwartier met 587.000 m2 op de

tweede plaats, Nieuw Centrum met 1.001.000 m² op de vijfde plaats en Centrum met 438.000 m² op de achttiende plaats. Ter vergelijking, de concurrent Amsterdam staat met Zuidas met 650.000m² op de eerste plaats en de Grachtengordel met 1.178.000 op de negende plaats. Pas op de zesde plaats wordt er een andere stad dan Amsterdam en Den Haag genoemd.⁶⁹⁷

Stedenbouwers studeerden en schetsten al langer aan de grootstedelijke idealen van wonen, werken, winkelen en vertier nabij een knooppunt van openbaarvervoer zoals in het **Masterplan Spuimarkt Den Haag** (1997, een workshop die duurde van mei tot oktober) de **Hoogbouwvisie Den Haag** (2001), in de doorwerking daarvan het **Ontwerp Masterplan Den Haag Nieuw Centraal** (januari 2002), **Den Haag Wijnhavenkwartier**, **Concept stedenbouwkundig plan** (mei 2002) en de uitwerking in het **Den Haag Nieuw Centraal, ontwerpmasterplan** (januari 2002) en het **Masterplan Den Haag Nieuw Centraal** (2003). Met de **Nota Ruimte** (2006) van het rijk kregen de plannen een stevige financiële impuls. Er kwam rijkssubsidie los en er werden sleutelprojecten benoemd voor knooppunten van openbaar vervoer waaronder Den Haag Nieuw Centraal. In Nieuw Centraal kwamen vier projecten in het middelpunt van de belangstelling de te staan: de OV-terminal van de architecten Benthem en Crouwel, het Leiden University College The Hague (LUC TH) van Wiel Arets, New Babylon van Meyer en Van Schooten en de 'M' van Koolhaas. In het kielzog van Den Haag Nieuw Centrum transformeerde ook de binnenstad tot een hub van verpozen met de Grote Marktstraat als paradepaardje. In het **Binnenstadplan 2010-2020** (juni 2010) en de vele andere notities en plannen van aanpak werd er erover nagedacht en het beleid verwoord. Vooral in het nieuwe millennium was er sprake van een bouwwoede, maar ook van teleurstellingen zoals de M van Koolhaas op het plein voor het Centraal Station en de andere verliezers in de stad. Daar gaat deze paragraaf over.⁶⁹⁸

De OV-terminal

Met de OV-terminal van de architecten Benthem en Crouwel ondergaat het Centraal Station een verandering van een morsig donker hol naar een lichtpaleis. Op dit vervoersknooppunt troffen treinen, trams, bussen, taxi's, fietsers en voetgangers elkaar. De bouw startte in 2011 en in 2014 wordt de nieuwe terminal opgeleverd. Het nieuwe station kreeg vier voorkanten, doordat het perron op de doorgaande route kwam te liggen van de Turfmarkt naar het Bezuidenhout en het Zakendistrict Beatrixkwartier. Het glazen dak van 120 bij 96 meter, op 22 meter hoogte, maakt de stationshal tot het grootste binnenplein van de stad en overtreft het stadhuis. Winkels en andere commerciële functies maken de OV-terminal tot een volwaardig stuk stad

697 Jones Lang LaSalle, ranking kantoorlocaties 2013

698 *Masterplan Spuimarkt Den Haag* (1997) workshop van mei tot oktober, *Hoogbouwvisie Den Haag -concept-* (maart 2001), *Hoogbouwvisie Den Haag* (november 2001), *Den Haag Nieuw Centraal, ontwerpmasterplan* (januari 2002), *Den Haag Wijnhavenkwartier, Concept stedenbouwkundig plan* (mei 2002), *Masterplan Den Haag Nieuw Centraal* (2003), *Binnenstadplan 2010-2020* (juni 2010)

waar van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat mensen zijn. ProRail is namens de gemeente en OV-terminal de gedelegeerde opdrachtgever. De verwachting is dat het aantal vervoersbewegingen fors zal gaan toenemen. Het LUC TH van de architect Wiel Arets, naast de OV-terminal, werd tussen 2008 en 2009 bedacht en ontwikkeld. In 2011 begon men met de bouw en in 2013 was de oplevering.⁶⁹⁹ De ontwikkelaar was Fortress en de financier was SNS Property Finance. New Babylon van de architecten Meyer en Van Schooten was het grootste gebouwencomplex.⁷⁰⁰ Ook hier was de combinatie Fortress en de financier SNS Property Finance actief (Babylon Den Haag bv). De gemeente ontwierp het nieuwe Anna van Buerenplein waaromheen de gebouwen waren gegroepeerd. In 2003 was de architect Roberto Meyer van het Amsterdamse bureau Meyer en Van Schooten Architecten gevraagd een ontwerp te maken voor de renovatie van het oude winkel- en kantorencomplex Babylon en dat fors uit te breiden met kantoren en woningen. In de loop van 2012 werd het enorme gebouwencomplex in delen opgeleverd. Meyer ontwierp een monoliet aandoende plastic van glas en metaal met een stedelijke plint, verspringend in hoogte tussen 20 en 50 meter, en daarop twee elegante slanke woontorens van 100 en 140 meter. Deze opzet verwees naar de 'needle strategy' zoals Rob Krier deze in 1990 introduceerde in het Haagse centrum. In de forse plint werd een ruimte uitgespaard waarin het oude Babylon kwam te liggen als een geode van rookkwarts in een massief horizontaal gelaagde rotspartij. In deze plint moest de bruisende bijdrage aan de stad komen, terwijl in de torens hoog boven de stad een nieuwe slaapwijk verticaal oprees. Naast de horizontale gelaagdheid bracht de architect een overdaad aan X-kruisen en V-vormige poten aan. De horizontale lijnen en transparantie verwijzen volgens de architect naar de oude ministeries aan de Turfmarkt, echter zonder CIAM-strengheid, maar met een soort hedendaagse speelse Chinese gevelarchitectuur. De ontwikkeling van rendersoftware heeft de laatste jaren een ware revolutie aan mogelijkheden in geveldecoraties gebracht. Licht en ruimte werden in de plint gebracht door open binnentuinen, zwevende verbindingen en indrukwekkende vides. Binnen en buiten versmelten tot één organisch geheel, aldus de architect. Kortom er is geld noch moeite gespaard om de stedelijke buiten- en binnenruimte te veraangename. Meyer betoogde optimistisch over zijn gebouw: 'Everthing that we create as architects will survive us, so the built environment must be able to tell its own story.' Wellicht dachten de architecten Lucas, Niemeijer, Weeber, Koolhaas, Van Dongen en Vermeulen dat ook toen zij een nieuw gebouw in het Den Haag Nieuw Centrum opleverden.⁷⁰¹ Op vrijdag 1 februari 2013, de dag dat SNS Reaal werd generationaliseerd, opende burgemeester Van Aartsen (VVD) New Babylon; het rijk werd eigenaar van dit enorme stedelijke ensemble.

699	Met 1.400m ² horeca, dienstverlening en detailhandel, 400 studentenkamers bij elkaar ca. 17.000m ² en ca. 5.000m ² Universiteit en 960 parkeerplaatsen.
700	Met 335 appartementen (53000m ²), 55.000m ² kantoren, 18.000m ² winkels, renovatie kantoren 20.000m ² , 1251 parkeerplaatsen en een hotel met 143 kamers.
701	De ministeries, Babylon, Transitorium, De Zwarte Madonna en het Dans- en Muziektheater



Figuur 176

De M van Koolhaas, architect Office of Metropolitan Architecture, bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling.

De 'M' van Koolhaas

De 'M' van Koolhaas, het grootste icoon aller iconen, moest het eindpunt worden van het kopstation en was gedacht op het Koningin Julianaplein aan het Malieveld. In 2010 sneuvelde het plan door de financiële crisis, de frauderende projectontwikkelaar en wellicht ook door de onuitvoerbaarheid van het plan zelf.⁷⁰² Op 15 februari 2010 kopte het NRC Handelsblad dat in Den Haag het college had ingestemd met de 'M' van de architect Rem Koolhaas op het plein voor het Centraal Station. De kantorenontwikkelaar was Eurocommerce uit Deventer, een bedrijf dat met geld van ING, Rabobank en SNS kantoren ontwikkelde en deze vervolgens doorverkocht aan beleggingsmaatschappijen. De 'M van Koolhaas' ging om een 93 meter hoog expressionistisch baken dat men al van verre kon waarnemen. Het was bedoeld als het eindpunt van het spoor. Wethouder Norder sprak volgens het NRC van een 'diamant voor de stad'. Het gebouw was geraamd op 300 miljoen euro.⁷⁰³ De gemeente stelde zich garant om voor tien jaar 12.500m² kantoor te huren, dat kwam neer op ca. 10 miljoen euro. Alleen de raad moest nog instemmen, dan kon nog vóór 1 juli de bouw van start gaan en was het in 2015 gereed.

702 'Norder als projectontwikkelaar', in: *Den Haag Centraal*, 19-02-2010, 'De M van Koolhaas: gezichtsbepalend, maar voor wie?', in: *Den Haag Centraal*, 26-02-2010, 'Raad kritisch over de M van Koolhaas', in: *Den Haag Centraal*, 16-04-2010, 'M van Koolhaas wankelt', in: *Den Haag Centraal*, 20-08-2010, 'Wethouder Norder: 'Eurocommerce is onbetrouwbaar'', in: *Den Haag Centraal*, 27-08-2010

703 Een gebouw met 179 appartementen, 43.000m² kantoren en een stalling voor 6000 fietsen.



Figuur 177

Den Haag Nieuw Centrum, de ministeries langs het Prins Bernhardviaduct 2013, foto: Christian van der Kooij

Oorspronkelijk ging het om een ontwikkeling waarbij naast Eurocommerce ook Multi Vastgoed en NS Poort waren betrokken. Multi Vastgoed en NS Poort konden echter niet voldoen aan het door de gemeente voorgestelde tijdsplan en trokken zich terug uit de ontwikkelcombinatie 'KJ Plein CV' die in 2008 was opgericht. Op 22 april stemde de gemeenteraad in met de 'M' van Koolhaas. In de raad waren de coalitiepartijen voor (PvdA, VVD, Groen Links) en de oppositiepartijen faliekant tegen, met name de PVV, de SP en de Haagse Stadspartij. Het gebouw werd spottend de 'M van Marnix' genoemd waarmee men het als een megalomaan project bestempelde. Vooral het geld dat de gemeente zelf in het project van Eurocommerce stak door een huurgarantie te geven, was een steen des aanstoets. Dat kon men beter in de voorzieningen voor de stad investeren, vonden raadsleden. Toen Rem een stuk van de maquette afsneed om zo binnen de rooilijnen te vallen sprak men van de 'Venus van Milo'. Echter, de bouwvergunning werd voor 1 juli niet afgegeven omdat Boele & Van Eesteren en Ballast Nedam, die daarnaast aan het bouwen waren, bezwaar hadden aangetekend. Door deze vertraging liep Den Haag 1,3 miljoen VROM-subsidie mis die men in dit project had willen steken, aldus de Volkskrant op 8 juli 2010. Een vriendendienst van Boele & Van Eesteren en Ballast Nedam voor Eurocommerce: men kon zo onder de verplichting van dit bouwkundig lastige en daardoor risicovolle project vandaan komen. Het vinden van een financier was ook geen sinecure. Eurocommerce deed de toezegging dat het deze 1,3 miljoen zou bijpassen, aldus een brief van het college op 20 augustus 2010 aan de

raad. Eurocommerce begon echter nadere voorwaarden te stellen aan de gemeente, zoals een meer vrijblijvende financieringsafpraak. Inmiddels had de gemeente al 2 miljoen uitgegeven aan plankosten en rentelasten. In de brief van het college werd een vertraging van de 'M' aangekondigd. Uiteindelijk zou de gemeente nog in augustus 2010 de onderhandelingen met Eurocommerce staken. Na het failliet van de kantorenontwikkelaar Eurocommerce op 12 juli 2012 legden de banken beslag op het vele vastgoed dat de ontwikkelaar nog niet had verkocht aan beleggingsmaatschappijen. Er volgde een onderzoek naar fraude: Eurocommerce zou op basis van valse gegevens tientallen miljoenen euro's hebben geleend van de banken. Eurocommerce had 56 kantoorprojecten die nog niet aan beleggingsmaatschappijen waren doorverkocht. De 'M' van Koolhaas had ook een dergelijk monument kunnen zijn. Misschien bewezen Boele & Van Eesteren en Ballast Nedam ook wel een vriendendienst aan de burgers van de stad en hebben zij Den Haag voor een ramp behoed.

De Wijnhaven

Aan de Turfmarkt bij de Wijnhaven (waar ooit de Zwarte Madonna van Weeber stond) verrezen in het nieuwe millennium drie imposante torens van Prof. Hans Kollhoff Architecten en Rapp + Rapp architecten, dit keer niet naar Aziatische snit zoals New Babylon maar een beetje Chicago or/oder Berlin.⁷⁰⁴ Opdrachtgever van de woontoren was: 'Wijnhavenkwartier Ontwikkeling CV': Haag Wonen Ontwikkeling BV samen met MAB Development. Opdrachtgever voor de ministeries was het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, de Rijksgebouwendienst. Richard Meier deed voor dit gebied een studie met elf torens, maar daar was geen draagvlak voor in de stad. In 2002 werden zeven architecten uitgenodigd om nieuwbouw te ontwerpen voor het Ministerie van Justitie en het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties: Neutelings Riedijk, Mecanoo, Kollhoff, SHL, Bolles & Wilson, NBBJ en Foster & Partners. In oktober 2002 kwam een beoordelingscommissie, met daarin onder anderen rijksbouwmeester Jo Coenen, wethouder Arend Hilhorst en stadsstedenbouwer Maarten Schmitt, tot een unaniem oordeel: 'Het plan van Kollhoff is te karakteriseren als een gedisciplineerd spel van torens op een stedelijke voet,' aldus de commissie. Zij schreef verder: 'Het belangrijkste uitgangspunt van de visie is het op een vanzelfsprekende wijze voegen van het blok in het stedelijke weefsel van Den Haag. Het gaat Kollhoff niet om het maken van losstaande objecten in de stad maar om aansluiting te zoeken met de gewone stad. In het plan wordt een voorstel gedaan voor het gehele blok, inclusief de woontoren.' In 2006 begon de bouwprocedure voor het ensemble en twee jaar later ging de bouw van start. Eind 2012 werd het enorme stedelijke ensemble opgeleverd. De bouw in het Wijnhavenkwartier begon met de dramatische sloop van de Zwarte Madonna van Weeber in 2007. De

704

www.denhaagnieuwcentraal.nl & www.dhnc.nl & www.dekroondenhaag.nl (2011-10), Oorschot (2012a, 2012b, 2012c, 2012d, 2012e), Noordanus & Weststrate (2001), Noordanus (2003), VROM/Rijksgebouwendienst (oktober 2002) De keuze uit de zeven visies, Den Haag

architecten Krier, Kollhoff en Rapp hadden hun wortels in Berlijn. In de jaren negentig had Krier in Den Haag grote invloed gehad op het hoogbouw- en architectuurbeleid van Noordanus en Rijnboutt. In Den Haag ontwikkelde de architectuur zich parallel aan die in Berlijn sinds de IBA in 1984: van veelkleurig postmodernistisch tot Europees New Urbanism. Met het 'Planwerk Innenstadt' van de sociaaldemocratische 'Senatsbaudirektor' en later 'Staatssekretär' Hans Stimmann (1991-2006) legde Berlijn in de jaren negentig het accent sterk op een 'kritische reconstructie' van de stad en haar nieuwe centrum de Potsdamer Platz, waarbij bestaande typologieën en stedelijke ruimten, maar vooral ook oude Europese stadsbeelden de referentie werden voor de binnenstedelijke transformaties. Met de Berlijnse ontwikkeling, waarin architecten als Kleihues, Krier en Kollhoff een belangrijke rol speelden, begon de Europese stad aan haar renaissance wat betreft haar uiterlijk, Den Haag volgde in het kielzog. Met het plan 'Chicago aan de Turfmarkt' zette Kollhoff de 'needle strategy' voort die Krier in 1990 had ontwikkeld voor de Resident: relatief slanke torens op een 'stedelijke onderbouw' of plint, die aansloten bij de bouwhoogten en het fijnmazige stratenpatroon van de bestaande stad. Rust, samenhang en kwaliteit van ruimtelijke massa, materialen en sfeer waren de kernbegrippen in het plan van Kollhoff, meldt de selectiecommissie. Men had grote waardering in Den Haag voor het fundamenteel stedelijke statement van de visie van Kollhoff. Er waren protesten van o.a. Vrienden van Den Haag, omdat het veel geroemde panorama vanaf het Groene Zootje ⁷⁰⁵ over de Hofvijver naar het Binnenhof verder werd verprutst door ontsierende hoogbouw. Bij het oorspronkelijke stedenbouwkundige plan verwachtten criticasters een samenklontering van enorme gebouwen in glas en metaal die boven het Binnenhof uitstaken. Kollhoff gaf de torens echter een diagonaal grondvlak en een prismatische vorm, zodat er vanaf Het Groene Zootje losstaande torens te zien zijn. Architectonische middelen werden aangewend om de lijvige bouwmassa een zo slank mogelijke indruk te laten maken, een verschillende hoogte was onacceptabel voor het rijk. De torens kregen zo ook vanaf het Prins Clausplein en de Utrechtsebaan een zekere transparantie. Een belangrijk stedenbouwkundig uitgangspunt was de fijnkorrelige verdeling van de van bouwkavels die moest terugkomen in de expressie van de bouwmassa's, materialen en kleuren. Elke toren kreeg een eigen uiterlijk. Belangrijk bij de onderbouw was dat de hoogte verwees naar de bebouwing in de binnenstad, die gemiddeld 20-25 meter hoog is (zoals de Bijenkorf), met accenten tussen 40 en 50 meter (kerk en stadhuis). De lagere woontoren kreeg een lagere plint en de hogere toren een hogere plint. Verder werd een oud Haags thema toegepast: een voorplein of tuin met een hek zoals bij het Paleis Noordeinde, het Pulchri Studio Theater en de Koninklijke Schouwburg. Hierdoor kreeg de gevelwand een geleding en werd de bijzonderheid van de functies benadrukt. Op deze 'stedelijke onderbouw' kwamen de twee ministerietorens van ca. 146 meter hoog en één woontoren van ca. 131 meter die naar boven toe slanker werd met setbacks en een bijzondere beëindiging. De gevels van het gebouwencomplex hebben een tektoniek en morfologie die doet denken aan de eind negentiende-eeuwse hoogbouw. De ton-sur-ton-kleuren van de woontoren doen denken

aan de Haagse voorbeelden van de conservatieve Um 1800 Beweging, zoals aan de Hofweg (voormalig) modemagazijn Meddens & Zoon (1914) van Berlage en aan de Gravenstraat Maison de Bonneterie (1913) van de architect Jacot. Het ensemble aan de Turfmarkt verwijst net zoals de Um 1800 Beweging naar het verleden door middel van de vormen en materialen van de 'Großstadt' of 'metropool'. Kortom, het stedelijk ensemble ademt de architectuur van de ontluikende Europese en Amerikaanse metropolen rond 1900, een status en stadsbeeld waar men in Den Haag sinds Noordanus veel waarde aan hecht.

Het succes van het Nieuwe Haagse Centrum met zijn superconcentratie van stedelijke activiteiten en bebouwing had ook zijn schaduwzijde. Er tekende zich een ring af van leegstand van vooral ministeries in de wijken daaromheen. Alle ministeries worden geconcentreerd in het 'super dutch' hoekje met de Hoftoren en het VROM-gebouw, en de twee nieuwe ministerietorens, waardoor ministeriegebouwen zoals Sociale Zaken en Werkgelegenheid bij station Laan van NOI, Buitenlandse Zaken en Economische Zaken langs de Bezuidenhoutseweg, Infrastructuur en Milieu bij de Koningskade en de twee ministeries langs de Turfmarkt in de Wijnhaven leeg komen te staan. Maar ook Scheveningen-Bad en de MegaStores in de Laakhavens kunnen de concurrentieslag met Den Haag Nieuw Centrum niet meer aan en kwijnen weg. De destructieve kracht van een sterk beeldbepalend stedelijk ensemble laat zich hier gelden. Een ramp voor Scheveningen en de wijken, maar ook op de stedelijke schaal geldt de wet: de één zijn dood is de ander zijn brood.

§ 11.3 Scheveningen: regeneratie van de Parel aan Zee⁷⁰⁶

*'De Internationale kustzone biedt voor de Randstad als Europese metropool bij uitstek kansen om onze (inter)nationale positie te verstevigen en uit te bouwen. Aan de kust kan Den Haag zijn ambities van Wérelldstad aan Zee vorm en inhoud geven.'*⁷⁰⁷

De badplaats Scheveningen was lang het gezicht en de trots van Den Haag met tal van beeldbepalende iconen zoals het Kurhaus, de Pier, een pittoresk dorp en de visserijhaven. Rond 1900 beleefde de badplaats zijn hoogtepunt als centrum van macht en vermaak met uitgesproken Fin de siècle architectuur. In de jaren zestig en zeventig werd de prachtige architectuur afgebroken en de kustzone werd lukraak volgebouwd door projectontwikkelaars. Naast het vissersdorp Scheveningen ontwikkelden zich in de negentiende eeuw de badplaats en de haven van Den Haag. De regeringstad Den Haag

706 Dit artikel verscheen eerder in het Engels als 'Regeneration of the Urban Coastal area of Scheveningen: Pearl by the Sea', in TRIA (Territorio della Ricerca su Insempiamenti e Ambiente) 2013 nr.11:171-184
707 Wérelldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2020 (december 2005) : 52

ligt 3 à 4 kilometer landinwaarts en tussen de kust en Den Haag werden tussen 1870 en 1910 schitterende villaparken aangelegd met de badplaats als centrum. Den Haag kreeg daarmee twee centra die met elkaar concurreerden. Aan het eind van de twintigste eeuw verloor de badplaats de concurrentieslag om het toerisme van het Haagse centrum. De badplaats verwaarloosde steeds verder, de visserij veranderde en het toerisme nam af. De regeneratie van de kustzone in Scheveningen die daarna werd ingezet kenmerkte zich voor de financiële crisis van 2008 door groteske planvorming en daarna werd de regie overgelaten aan de vrije markt. Hierdoor kwam vooral de tegenstelling tussen de internationale ambities van de gemeente met het toerisme en de bewonersbelangen centraal te staan. Van alle plannen voerde men alleen de boulevard en de vernieuwing van Duindorp uit. Tegenwoordig zijn de twee grootste iconen van Scheveningen failliet: het Kurhaus en de Scheveningse Pier. Hoe kwam het zover met de Parel aan Zee?⁷⁰⁸

De stad en de macht van het beeld

Het uiterlijk van de stad is door de onderlinge wedijver tussen steden bovenmatig in de belangstelling komen te staan in de nieuwe media. De gerepresenteerde stad van het beeld wordt steeds belangrijker en deze verschilt van de werkelijk gebouwde stad van ruimte en historiciteit. Met beelden willen stadsbestuurders vooral bezoekers, kapitaalkrachtige bewoners, buitenlandse instellingen en bedrijven overtuigen en aantrekken en aan zich binden om de stedelijke economie op peil te houden. Ook de Den Haag wil zichzelf graag presenteren als wereldstad. Dat idee is de afgelopen jaren door citymarketing van Den Haag massief neergezet met kleurrijke websites en beeldvorming. Citymarketing overschaduwde tegenwoordig betekenis van nota's en masterplannen. Beleidsdocumenten zijn van betekenis veranderd. Dertig jaar geleden waren het nog langdradige onleesbare documenten vol statistieken, grafieken en diepgravende onleesbare wetenschappelijke beschouwingen. Tegenwoordig zijn de beleidsdocumenten ze nog beter vormgegeven dan folders van reisbureaus, vol kleurige beelden en op verhalende toon. De masterplannen en beleidsnota's zijn beeldrijke uitwerkingen van de ideeën van citymarketing. Een analyse van de problemen met een afwegingskader van de belangen van de verschillende stakeholders zijn van ondergeschikt belang, immers het probleem is al jaren bekend. In de raad zijn collegepartijen traditie getrouw voor en de oppositie altijd tegen, ongeacht het onderwerp. Het gevolg hiervan is dat de aanwezige belangtegenstellingen is uitgegroeid tot een onoverkomelijk conflict waar geen uitweg meer lijkt te zijn. Dat conflict wordt uitgevochten in de media met suggestieve websites, de lokale krant Den Haag Centraal en de lokale nieuwszender Omroep West. Communicatie tussen bewonersorganisaties en het stadsbestuur is moeizaam. Geïnspireerd op de lokale politiek heeft men heeft zich ingegraven en is weinig bereid tot een compromis. Deze analyse zal zich vooral focussen op de conflicten en de beeldvorming in de media rond de regeneratie van Scheveningen.



Figuur 178

Links de haven, midden het vissersdorp, rechts de badplaats met als verbinding de boulevard en de zee, uit: Masterplan Scheveningen-kust (2010), bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling.

Regeneratie van de stedelijke kustzone

Het ambitieuze **Masterplan Scheveningen-Kuststrook** (2001) was een ontwikkelings- en toetsingskader gebaseerd op plannen van wethouder Noordanus en na 2001 wethouder Hilhorst, dat terugging tot 1997.⁷⁰⁹ Het had tot doel om de verwaarloosde kuststrook economisch te revitaliseren en het toerisme verder te ontwikkelen. Het masterplan volgde de oorspronkelijke drie karaktergebieden: het Bad, het Dorp en de Haven, verbonden door de boulevard en het strand. Volgens de **Welstandsnota** (2004) viel de Haven, het grootste deel van Bad en de zone langs de kust tussen Bad en Dorp binnen het karaktergebied 'Bijzondere stedelijke gebieden', wat betekende dat oude bebouwing daar gesloopt kon worden en men met iets nieuws kon experimenteren. Om sterker te kunnen sturen en toetsen op architectonische kwaliteit en de beoogde samenhang werd voorgesteld om als uitwerking van het masterplan eisen aan de beeldkwaliteitscriteria te stellen per deelgebied die specifiek en meer sturend waren dan de criteria uit de **Welstandsnota**. In Haven wilde men de stoere en vaak wat nostalgische sfeer van de haven versterken die ook 'voelbaar' moest zijn in de architectuur van de omringende (woon)buurten. In Dorp was het historische karakter leidend met zijn fijnmazige stedelijke ruimten. In Bad moest de mondaine sfeer en allure van de Europese badplaatsarchitectuur worden hersteld. Het bleef echter niet bij een economische regeneratie van de kustzone. De ambities stapelden zich op in de gouden tijd van de projectontwikkeling en de regeneratie van de kustzone werd meer dan alleen een reeks economische impulsen.

709

Masterplan Stadseconomie (oktober 1997), *Panorama Scheveningen*, aanzet tot *Masterplan Scheveningen-Kuststrook* (mei 2000), *Terug naar de kust, tussenrapportage Masterplan Scheveningen-Kuststrook* (november 2000), *Cultuurhistorische verkenning Scheveningen-Kuststrook* (december 2000)



Figuur 179

De eerste binnenhaven met de visafslag van de architect Sjoerd Schamhart 2013, foto: auteur

Scheveningen, het tweede internationale centrum van Den Haag

Ten noorden van de haven is het domein van de toeristen en ten zuiden ligt het woongebied en het strand voor de lokale bevolking dat daar met de fiets kan komen. Deze onzichtbare grens speelt een belangrijk rol in de lokale politiek. Met de komst van wethouder Norder in 2004 kwam een eind aan deze onzichtbare grens (Oorschot 2012f, Bekkering & Beemster 2009). Het internationale karakter van Scheveningen werd een nieuw uitgangspunt. Scheveningen werd aangewezen als het tweede internationale centrum van Den Haag. De onzichtbare grens werd overschreden door plannen voor een brug over de haven, een kabelbaan en een ambitieuze programmering voor het toerisme tegen het woongebied aan.

Deze ideeën kregen voor het eerst vorm in de alomvattende nota **Wêreldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2020** (maart 2005) en de uitwerking **Nota van uitgangspunten Internationale Zone Den Haag** (2009). De internationale stad betekende in de visie van de wethouder een forse groei van de nieuwe internationale instellingen en het toerisme. Werkgelegenheid was een belangrijk motief, elk hotelbed betekende een baan meer in de stad. Het masterplan voor Scheveningen kreeg samen met de plannen voor Kijkduin en de Internationale Zone voorrang boven andere masterplannen, een bewuste keuze aldus Norder. Door eerst deze drie masterplannen gezamenlijk aan te pakken maakte de gemeente meteen de ambities uit de structuurvisie zichtbaar voor de buitenwereld. De begrenzing van de internationale kustzone werd fors uitgebreid in woongebieden van Kijkduin tot de grens met Wassenaar en het Vredespaleis diep landinwaarts. Deze upgradering van de kustzone naar het tweede internationale centrum moest alle andere masterplannen in de stad meetrekken en de internationale ambitie onderstrepen. Bewonersorganisaties vreesden verkeersoverlast van het onbeheersbare toerisme en wildgroei van gebouwen van internationale organisaties (OPCW, Europol, Eurojust en het International Criminal Court) die als bunkers in de woonwijken kwamen te liggen.

Marcel Wijermans, die als projectleider nauw betrokken was bij het tot stand komen van de structuurvisie en die als projectmanager de uitwerking van de plannen coördineerden benadrukte dat het nu niet meer om de traditionele projectenstedenbouw ging maar om één samenhangende structuur voor de hele stad: 'De gemeente had behoefte aan een ruimtelijk kader, een antwoord op de vraag: waar gaan we met de stad naar toe? Weten jullie wel wat jullie willen? Met die retorische vraag werd de stad bestookt door marktpartijen maar ook door de rijksoverheid. Het antwoord is er nu: de structuurvisie zet een duidelijke koers uit.' (Beemster, 2009: 25). Bij de wording van dit tweede centrum herhaalde Wijermans de idealen van de Compacte Stad. Het moest een centrum worden dat het hele jaar bevolkt was met bezoekers uit binnen en buitenland, met een mix van functies: toeristische attracties, werken en wonen.



Figuur 180

Schets van Busquets voor Scheveningen Haven uit de Nota van Uitgangspunten Planontwikkeling Scheveningen Havens - Scheveningen-Haven Parel aan Zee (2007), bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling .

Zoals beschreven in de **Leisurenota Den Haag 2005-2010** (juni 2005) mikte de stad op twee leisurehotspots Scheveningen en het historische centrum van Den Haag, samen een aantrekkelijke zone waar de 'Internationale stad van Vrede en Recht' kon worden uitgebouwd (Van Krieken & McKay 2005). Den Haag moest vooral in de kustzone de concurrentie aangaan met ander steden waar de internationale politiek en de Verenigde Naties zich concentreerden zoals Geneve, Washington, New York, Brussel, Nairobi en

Wenen. Op haar website herhaalde de gemeente haar ambities. 'Scheveningen-kust wordt het bruisende tweede centrum van Den Haag aan zee, dat vier seizoenen per jaar aantrekkelijk is voor Hagenaars en toeristen. Scheveningen is met 15 miljoen bezoekers per jaar één van de grootste badplaatsen van Noordwest-Europa, en dat moet zo blijven.'

⁷¹⁰Nog voor het verschijnen van de structuurvisie in 2005 kondigde Norfolk Line als een van de grote gebruikers van de haven aan de stad te zullen verlaten en zo kwam er een aantrekkelijk gelegen gebied in en om de haven vrij voor nieuwe ontwikkelingen. De gemeente vroeg vier consortia met architecten in 2006 om een visie op de haven te presenteren, echter geen van de plannen bleek rijp genoeg voor uitvoering. Later bleek dat de gemeentelijke plannen een pastiche waren van deze studies.

De fraaie beelden in de **Nota van Uitgangspunten Planontwikkeling Scheveningen Havens - Scheveningen-Haven Parel aan Zee** (juni 2007) door de Spaans-Catelaanse architect en stedenbouwer Joan Busquets Grau toonden een badplaats van formaat met een woud van torens bij het havenhoofd: symbool van de internationale stad. Deze nota was de uitwerking en verbeelding van de structuurvisie en betoogde: 'De Wêrldstad aan Zee is een multiculturele stad, een internationale stad, een stad aan zee en een monumentale residentie.'⁷¹¹

Doelen daarbij waren het creëren van een authentiek stedelijk centrum, met een mix van visserij, horeca, leisure en wonen: een bijzondere voorziening van internationale allure gekoppeld aan een architectonisch (cultuur)icoon op één van beide havenzijden. Bewoners van de kustzone en de lokale visindustrie zagen hun belangen niet meer terug in de plannen, ondanks de optimistische woorden en prachtige tekeningen. In september 2008 ging in New York Lehman Brothers failliet waarmee een wereldwijde financiële crisis werd aangekondigd. Het zou anders lopen met de hooggestemde ambities van de gemeente voor Scheveningen-Haven.

Scheveningen-Haven en nieuw realisme in planvorming

De financiële crisis gaf aanleiding om het over een hele andere boeg te gooien met de planvorming voor Scheveningen-Haven..⁷¹² Toch bleken de plannen niet minder ambitieus. Maar een paar maanden voor de verkiezingen in november 2009 sneuvelde een belangrijk onderdeel van het masterplan. De vierde buitenhaven met een cruise terminal waarvoor het bewonersstrand aan de zuidzijde van de haven zou worden opgeofferd bleek een groot probleem. Deze plannen waren van de specialist in cruisterminals Züblin Grenada samen met Vestia en AM (met oud wethouder Noordanus aan het roer). Tijdens een ledenvergadering van de VVD stemden de leden massaal tegen de plannen en voor het behoud van het Zuiderstrand. CDA, SP, GroenLinks, D66, PW (PVV) en HSP hadden zich al eerder achter de bewoners

710 www.wereldstadaanze.nl (gemeentewebsite, offline)

711 *Nota van Uitgangspunten Planontwikkeling Scheveningen Havens Scheveningen-Haven Parel aan Zee* (2007): 8

712 *Nota van uitgangspunten Masterplan Scheveningen-kust* (februari 2008), *Discussienota Masterplan Scheveningen-kust* (december 2008)

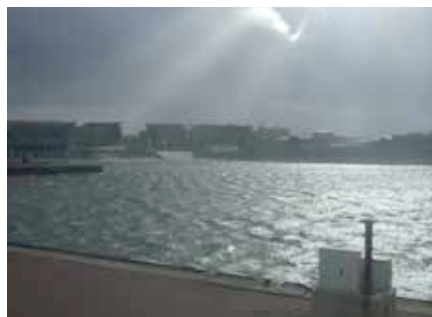
geschaard. Wethouder Norder en de PvdA kwamen met MKB Nederland, VNO NCW, de Kamer van Koophandel en Scheveningse ondernemers alleen te staan met de hooggestemde ambities, maar de ommezwaai van de VVD betekende het einde van de plannen voor de cruise terminal. Nadat het college op 11 december 2009 het **Concept Masterplan Scheveningen-kust** vaststelde, deed raad dat op donderdag 14 januari 2010 na een aantal wijzigingen op detailniveau. Het concept van 10 juli 2009 was nu definitief. De collegepartijen PvdA, VVD, Groen Links en enkele CDA-ers stemden nu voor. Het nieuwe **Masterplan voor Scheveningen-kust** (2010) zonder cruise terminal stond weer voor het versterken van de karaktergebieden en voor een forse uitbreiding van het toerisme. Het Bad moest vier seizoenen per jaar aantrekkelijk zijn voor Hagenaars en toeristen. In Dorp lag de nadruk op behoud en bescherming van het oorspronkelijke karakter. In Haven ging het om een goede combinatie van wonen, werken en voorzieningen. Verkeermaatregelen waren opgesteld om de doorstroom van het verkeer en de parkeergelegenheid te verbeteren, zo betoogde de nota in geruststellende woorden, maar geld voor een tramlijn richting Duindorp/haven was niet gereserveerd. De sterke focus op toerisme, hoogbouw en verkeer bleef voor de protesterende bewonersorganisaties een bron van ergernis. In het **Scheveningse Dagblad** verscheen al op 12 februari 2010 het volgende bericht: 'De voorzitters van achttien Haagse bewonersorganisaties zijn boos op de gemeente. Ze vinden dat ze te weinig inspraak krijgen in de plannen voor verbetering van de Haagse kust en de aanleg van de Noord-Westelijke route. Deze nieuwe weg moet gaan lopen van het Joegoslavië Tribunaal naar Kijkduin. De voorzitters komen vrijdag bij elkaar in het Museon in Den Haag om inwoners duidelijk te maken dat er weldegelijk mogelijkheden zijn om de plannen te beïnvloeden. Dat kan volgens hen bijvoorbeeld door de komende gemeenteraadsverkiezingen te stemmen op partijen die kritisch tegenover de plannen staan.'

Bewoners waren boos over de te verwachten verkeersoverlast die gepaard gaat met het massatoerisme aan zee, boos over het torenwoud op de beide havenhoofden en boos over het dempen van de derde haven, maar wat vooral stak was dat achttien bewonersverenigingen waren genegeerd. De klankbordgroep voor bewoners moest nog altijd bij elkaar komen terwijl het masterplan al was goedgekeurd door de raad. Bij een debatavond op 16 februari 2010 over de toekomst gaven de meeste politieke partijen aan dat ze het masterplan gingen openbreken bij de verkiezingen die aanstaande waren. Echter, bij de verkiezingen stemden de burgers weer trouw op dezelfde bestuurspartijen. Toch was er iets wezenlijks veranderd in de stad. De economie stond flink onder druk en de inkomsten van de stad gingen achteruit. In het coalitieakkoord constateerde het aankomende college dat er op het terrein van gebiedsontwikkeling een nieuwe realiteit was ontstaan.⁷¹³ Men sprak nog optimistisch over een trager verloop van de bouwontwikkelingen, terwijl overal in de media de alarmklokken luiden over de gevolgen van de financiële crisis en de politieke onmacht om het

woningmarktprobleem op te lossen. Voor Scheveningen stelde men vast: 'Binnen het masterplan Scheveningen is de ontwikkeling van Scheveningen-Haven een prioritaire ontwikkeling.'⁷¹⁴ De Boulevard was al in ontwikkeling en in Duindorp was het vernieuwingsproces op stoom maar Bad en Dorp verdwenen voorlopig van de agenda. In het nieuwe collegeakkoord werd afgesproken dat de economische ontwikkeling en het maritieme karakter van de haven verder zou worden versterkt, de nieuwe wethouders moesten met de visserijsector gaan praten en de derde haven zou niet worden gedempt. Daarna werd het stil rond de planvorming in Scheveningen-Haven.



Figuur 181
Haven 2013, foto: auteur



Figuur 182
Haven 2013, foto: auteur

Februari 2012 verscheen de uitwerking en *het stedenbouwkundig plan Scheveningen-Haven 2025*. Veel van de hoogdravende plannen uit het verleden waren verdwenen. Het was een stedenbouwkundige uitwerking toegesneden op de nieuwe economische situatie maar ook de aanpak was anders. Wellicht dat zich hier ook de invloed liet gelden van het nieuw hoofd van stedenbouw Erik Pasveer die op 1 oktober 2010 was aangetreden en Hans Kuiper verving die er nog maar één jaar zat. Het stedenbouwkundig plan bevat ten aanzien van voorgaande plannen een aantal opvallende wijzigingen. De derde haven werd niet gedempt en de visserij kreeg weer een plek in de haven. In Haven kwamen 700 woningen waarvan 20% sociale huur op het voormalig Norfolkterrein en 100.000m² bedrijfsruimte, horeca, detailhandel, watersport, visserij etc. Van het torenwoud van Busquets bleven alleen twee hotels op de havenhoofden over, 100 meter hoog aan de zuidkant en 40 meter op noord.

Op het noordelijk havenhoofd is het surfdorp Beach-city gesitueerd met daarnaast het beachvolleybal stadion en in de Kom wil men de mogelijkheden voor de zeilsport uitbreiden. De havenhoofden verbond men met een kabelbaan en over de Pijp kwam een brug. Oude wonden leken weer opengereten te worden en bewonersverenigingen vreesden weer verkeerschaos. Na de presentatie van wethouder Norder liepen de gemoederen opnieuw hoog op: 'Voor wie doen we dit allemaal', vroeg iedereen zich af, voor de bewoners of de toeristen?

In een brief van 8 mei 2012 aan de Haagse gemeenteraad van de gezamenlijke bewonersorganisaties, de Algemene Vereniging voor Natuurbescherming (AVN) en Belangenvereniging Schevenings Havengebied (BSH) kwamen de oude problemen wenselijk weer ter sprake: geen hoogbouw, geen sprong over de haven met kabelbanen of bruggen en eerst een verkeersplan met een tramlijn. De grootschalige nieuwbouw zal de doodsteek worden voor veel ondernemers in Scheveningen-Bad, terwijl er in het voorjaar 2012 al sprake was van grote leegstand. Als Scheveningen-Haven tot uitvoer komt zal dat zeker bedrijvigheid bij Scheveningen-Bad wegtrekken. Maar er was ook lof voor de nieuwe woningbouwplannen voor het Norfolkterrein en het open houden van de derde haven ten behoeve van de visserij- en havengebonden ondernemers. De strategie van de al jaren in weerstand en oppositie getrainde bewonersverenigingen langs de kust was verassend simpel: geen sprong over de haven, het noordelijke havenhoofd voor toeristen en het zuidelijke havenhoofd voor de lokale bevolking, met de haven daartussen als een natuurlijke barrière. Bedrijfsleven en gemeente zagen dat anders en wilden deze scheiding juist overbruggen.

Op 16 mei 2012 besprak Norder de plannen in de Raadscommissie Ruimte, waarbij hij een aantal verbeteringen voorstelde, als tegemoetkoming aan de leefbaarheidswensen in de woonwijken. In de nieuwe realiteit van na de financiële crisis was niet meer 'integrale gebiedsontwikkeling' met welwillende marktpartijen de regel maar 'flexibiliteit' en 'faseerbaarheid' voor alle marktpartijen. De gemeente werd daardoor gedwongen een niet onaanzienlijk risico te nemen met een nieuwe vorm van gebiedsontwikkeling. Gebiedsontwikkelaars ASR Vastgoed Ontwikkeling en Malherbe Vastgoed werkten de fasering uit. Met Vestia werd net voordat het derivatendrama zich openbaarde een intentieovereenkomst gesloten voor de 700 woningen, echter Vestia zou later noodgedwongen alle projecten in Den Haag stilleggen en overdragen aan onder andere ASR en Malherbe. Wethouder Norder beloofde de raadsleden dat het plan voor Scheveningen-Haven nog datzelfde jaar zou worden aangevuld met een beeldkwaliteitsplan. Urbis bureau voor stadsontwerp uit Rotterdam en het Ingenieursbureau Den Haag vervaardigden dat plan in 2013.⁷¹⁵ Als gevolg van een deal bij de verkoop van aandelen van de trammaatschappij (HTM) worden tramlijnen in de toekomst verlegd zodat ook de haven bereikbaar wordt met het openbaar vervoer. Het stedenbouwkundig plan van 2012 was op een aantal punten sterk verbeterd. Het was minder in zichzelf gekeerd dan zijn voorgangers en de stedelijke ruimten zowel

als de morfologie van de bebouwing sloot beter aan op de omgeving. Terecht waren bewonersorganisaties zeer positief over het doortrekken van de kwaliteit van Duindorp met zijn intieme stedelijke ruimten en bouwblokken naar het zuidelijk havenhoofd. Bij de oudere plannen was nog sprake van een vreemdsoortige hippe strokenverkaveling, die volstrekt willekeurig in de haven was geland. In het nieuwe plan tekenden de stedenbouwers op een belangrijke plek een besloten plein dat verschillende richtingen oppakte en de stedelijke ruimten verbond. De gesloten bouwblokken zorgden voor rust voor bewoners op het hoogtepunt van het toeristenseizoen. Het was ook een keuze voor het doortrekken van de sfeer, kleur en schaal van Duindorp. Met het beeldkwaliteitsplan werd vooral gekeken naar ontwikkelingen in de havens van Kopenhagen en Malmø. Het conflict over de kabelbaan, de sprong over de havenmond van het toeristendeel naar het bewonersdeel loopt nog altijd en elk jaar sneuvelt er in de onderhandelingen in de raad iets meer van het gemeentelijke budget hiervoor, zodat het plan voor de kabelbaan nu alleen nog gered kan worden door de vrije markt. Er werd door een bedrijf een ontwerp gemaakt. Twee enorme stalen mensenfiguren van 60 meter op elk havenhoofd waartussen een brug op 60 meter met diep daaronder een zweefboot aan stalen kabels. Twee keer het kolossus van Alexandrië, een poort die van verre Scheveningen-Haven markeert. Twee maanden voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 vond wethouder Norder nog een potje met 6,5 miljoen voor de kabelbaan zodat een particulier dat kan gaan exploiteren. Norder opperde dat als deze er niet kwam de gemeente claims stond te wachten van het bedrijf dat het hotel wil bouwen. Onder druk van zijn eigen partij trok hij het plan terug. De kabelbaan kreeg een net zo'n roemloos einde als de cruise terminal.



Figuur 183
Boulevard 2013, foto: auteur



Figuur 184
Boulevard 3013, HDPI_Animation_House_ R9494522

Scheveningen-Boulevard

Met de nieuwe iconische boulevard werd het bad eindelijk verbonden met het vissersdorp en de haven met één krachtig gebaar (Oorschot 2012g, 2012h).⁷¹⁶ Voor de komende honderd jaar werd er veiligheid geboden tegen de zee en het flaneren van badgasten werd eindelijk vormgegeven in een mondaine omgeving. De ontwikkeling van Scheveningen-Boulevard liep grotendeels parallel met die van de haven maar omdat het om de kust verdediging ging was het draagvlak aanmerkelijk groter. Ook ligt de boulevard vrijwel helemaal in de toeristische zone van de stad zodat het merendeel van de bewonersorganisaties er veel minder een probleem mee had. Het debat over de boulevard kwam zo niet in een vrije politieke val zoals bij de haven. Voor wethouder Norder werd dit belangrijkste project van de stad bijna een persoonlijke aangelegenheid, voor zijn wethouderschap was hij al als gedeputeerde van de provincie er druk doende mee. Opdrachtgever van deze boulevard waren het Hoogheemraadschap van Delfland, Rijkswaterstaat en de stad Den Haag. Het ontwerp werd gemaakt door de Spaanse-Catelaanse architect en stedenbouwer Manuel De Solà-Morales bijgestaan door het Ingenieursbureau Den Haag. Al eerder ontwierp De Solà-Morales waterfronts en boulevards zoals van Barcelona, St. Nazaire, Porto en Trieste. Al bij de eerste schetsen voor de boulevard in 2003 verschenen de voor het ontwerp zo kenmerkende golvende lijnen. Het eerst ontwerp was nog autovrij. Een idee waar elke zichzelf respecterende badplaats naar streeft. Echter, bedrijfsleven en bewoners drongen bij inspraakprocedures er sterk op aan om de oude snelweg op de duinen te herstellen. Uiteindelijk werd autoflaneren ook als een belangrijke toeristische kwaliteit gezien. Pas in 2006 kwam het na een raadsbesluit tot de uitvoering waarbij een afgeslankte autobaan verscheen. Tussen 2007 en 2009 werd gewerkt aan het ontwerp. Het budget was vastgesteld voordat de crisis uitbrak, in de dure tijd. Na de crisis bleek de aanbesteding zeer gunstig te verlopen. Bouwkosten (inclusief de onder de boulevard aangelegde zeedijk) kwamen uit op ca. 75 miljoen euro. Tussen 2010 en 2013 bouwde men de boulevard. Van 2,5 miljoen kubieke meter opgespoten zand en steen werd een landschap gevormd van 1,9 kilometer lang met daarbinnen een zeedijk van 1 kilometer, 40 tot 70 meter breed en tussen de 8,6 tot 12 meter boven NAP. Het concept van de boulevard was eenvoudig, het flaneren van de bezoekers tussen de oude badplaats, het vissersdorp en de haven werd vormgegeven met daarbij de welvingen van het duinlandschap, de krommingen in de kustlijn, de weidheid van de zee en de aansluiting met het vissersdorp als kwaliteiten die de ontwerpers wilden versterken. Met fraaie materialen, kleuren, straatmeubilair, hoogteverschillen en de positionering van de paviljoens in compacte clusters schiepen de ontwerpers een aantrekkelijke flaneerzone voor de zeebezoekers. De strandpaviljoenclusters liggen op een afstand uit elkaar zodat het voor toeristen een interessante wandeling wordt met altijd vrij zicht op strand en zee. Als een sloopstros weefden ontwerpers de verschillende

716

Met dank aan: Age Fluitman van het bureau van Manuel De Solà-Morales, Klaas Hilverda van het Ingenieursbureau Den Haag, *Boulevardnieuws*. *Kustversterking en herinrichting boulevard Scheveningen*, nr.7, april 2011, nr.8, juli 2011, nr.9, oktober 2011

verkeerszones met eigen materialen, kleuren en muren in elkaar zodat deze vooral de richting parallel aan het strand versterkt. Zo krachtig en goed georganiseerd de boulevard werd aangepakt door de stad, Rijkswaterstaat en het Hoogheemraadschap van Delfland zo grondig werd Scheveningen-Bad geruïneerd door marktpartijen die slechts voor het eigen deelbelang gingen.



Figuur 185
Scheveningse Pier, 2013, foto: auteur



Figuur 186
Scheveningse Pier 2013, foto: auteur

Scheveningen-Bad

Na de prachtige vormen en kleuren van de nieuwe boulevard komt het in verval geraakte Scheveningen-Bad met de afgesloten Pier en het failliete Kurhaus. De strandpaviljoens vormden een rommelig geheel van dicht op elkaar gepakte zelfgetimmerde huisjes waardoor met nauwelijks van de boulevard op het strand kan komen. Elk seizoen worstelden badgasten zich een weg door stoelen, tafels, plastic palmbomen en houten barricades, opgeworpen door strandtenthouders. Belangrijke gebouwen zoals het Kurhaus zijn niet zichtbaar en volledig ingebouwd door een onsamenvangende en rommelige voorbebouwing die eerder doet denken aan een tweederangs meubelboulevard dan een voorname badplaats. Scheveningse ondernemers prefereerden hardnekkig het directe eigenbelang boven het gezamenlijk ondernemersbelang. Revitaliseringsplannen van de gemeente zijn zo gedoemd te mislukken. Bestaande eigendomsverhoudingen en belangen stonden verbeteringen in de weg en langzaam gleed dit deel van de badplaats verder weg in de concurrentieslag om een aantrekkelijk flaneeromgeving te bieden. Het Haagse centrum, de haven en de boulevard trekken alle toeristen naar zich toe.

De Scheveningse Pier van de architect Huyg Maaskant gebouwd tussen 1959-1961 werd in 1991 voor 1 gulden door het Van der Valk concern overgenomen. Men wilde er een hotel in bouwen. Een absurd idee omdat men er nauwelijks met de auto of taxi kan komen. Toen deze plannen mislukten werd de schuld naar de gemeente geschoven en begon men aan tal van merkwaardige verbouwingen waardoor de pier zijn iconische karakter verloor en er nog minder bezoekers kwamen dan voorspeld. Zeebezoekers flaneren graag, dat weet bijna iedereen, echter het concern verbouwde de pier tot een onaantrekkelijke dichte tunnel van plastic en beton. De pier van Scheveningen was ooit een van de grootste architectuuriconen

van Den Haag. Een zeer kostbaar voorbeeldproject uit de jaren zestig veranderde in een spookhuis. In de nacht van 5 september 2011 brak er brand uit en in een periode van twintig jaar was de pier volledig geruïneerd door de bv van Van der Valk. Men liet de bv voor de pier ook nog failliet gaan zodat de curatoren werden opgezadeld met een ruïne op een van de meest prominente plaatsen van de stad. Sinds maart 2012 stond het te koop maar bij de veiling kwam niemand om te bieden.



Figuur 187
Het Kurhaus, 2013, foto: auteur

Ook de grootste Scheveningse icoon het Kurhaus trof rampspoed. In 2004 kwam het gebouw onder leiding van Willem Endstra in handen van een groep anonieme investeerders, vlak daarna werd Endstra vermoord omdat hij weigerde de meerwaarde van het vastgoed aan zijn investeerders uit narcotica business te vergoeden.⁷¹⁷ Het gebouw werd overgenomen door een internationaal vastgoedfonds Jerusalem Economy die daarvoor een Commercial Mortgage-Backed Securities (CMBS) lening van 52,6 miljoen afsloot bij Hatfield Philips en de Deutsche Bank met het Kurhaus als onderpand (ca. 70 miljoen). Echter de huurder het vijfsterrenhotel Steigenberger kon de 4,5 miljoen euro huur per jaar niet meer opbrengen en daardoor kon Jerusalem Economy de rente niet meer betalen. Het Kurhaus werd ook afgewaardeerd door de Deutsche Bank van 63,8 miljoen naar 24 miljoen in februari 2013.⁷¹⁸ In februari 2013 werd bericht dat het Kurhaus failliet was.

717 Den Haag Centraal, 21 februari 2013: 3, Omroep West, 25 februari 2013, www.omroepwest.nl/nieuws/25-02-2013/vastgoed-kurhaus-failliet (04-2013)

718 Kurhaus in grote financiële problemen, in: Vastgoedmarkt, februari 2013: 6

De nieuwe boulevard dat door Rijkswaterstaat en de gemeente is aangelegd ziet er prachtig uit en is een waarlijk icoon. Echter, Scheveningen-Bad heeft de concurrentieslag om de toerist verloren van het oude centrum van Den Haag met zijn charmante oude gebouwen en prettige stedelijke ruimten. Daar groeien en bloeien hotels en restaurants, daar kan men dineren, flaneren, winkelen en verpozen. Bij het bad zijn beeldbepalende ruimten zoals het strand en de oude boulevard lukraak volgebouwd met terrassen en houten bouwsels. Ruimten tussen gebouwen zijn willekeurig volgestampt met bebouwing zodat er geen zicht is op de zee vanaf de weg parallel langs de kust. Nu heeft de vrije markt geen interesse meer in Scheveningen-Bad, het verlies is voor de bewoners van de stad en de achtergebleven kleine ondernemers. Op vrijdag 11 oktober 2013 werd de pier wegens bouwvalligheid definitief gesloten voor al het publiek. Er wordt gefluisterd over de afbraak van de Pier.

Hoe kwam het zover met de Parel aan Zee?

Het mislukken van projecten wordt door de gemeente verklaard door de globale financiële crisis. Daarbij gaat men voorbij de conflicten die daaraan voorafgingen met bewonersorganisaties, men onderschatte de weerstand van de burgerij. De bewonersorganisaties hebben veel kennis, macht en aanhang in de stad. Veel stedenbouwers, geografen, projectontwikkelaars, oud-politici, ambtenaren van de gemeente en het rijk maken daarvan deel uit. De ambities van de gemeente voor de haven zijn misgelopen door de crisis en de plannen zijn aangepast, hierdoor kwamen de gemeente en bewoners dichterbij elkaar. De weerstand tegen de Boulevard was veel minder omdat iedereen de noodzaak van bescherming tegen de zee inzag. De Boulevard is prachtig geworden en zal het toerisme zeker een impuls geven. De badplaats maakt een moeilijke tijd door. Oorzaken zijn dat de concurrentie met de historische stad is verloren, en dat men door onderlinge verdeeldheid van ondernemers die niet tot gezamenlijke revitalisatieplannen kwam. De financiële crisis verslechterde de situatie nog eens, het lijkt er nu op dat ook hier de crisis ondernemers, gemeente en bewoners weer in elkaars armen drijft. Van groteske plannen en overdreven beeldvorming is geen sprake meer. De globale financiële crisis dwong partijen om elkaar weer op te zoeken. Den Haag is geleidelijk in de nieuwe tijd aangekomen waar de stedelijke wording weer een zaak is van iedereen. Het ironische is dat de druk van stadsbestuurders om een World City te worden door burgers van de stad is tegenwerkt. Deze burgers zijn voor 52% buiten Nederland geboren. Is dit de realiteit van de globalisering?

§ 11.4 Het Internationaal Strafhof: de neutraliteitsgedachte in veiligheidsglas, beton en achter hekwerken

'Den Haag heeft de ambitie om zich te ontwikkelen tot de wereldhoofdstad van Recht en Vrede.' Maarten Schmitt ⁷¹⁹

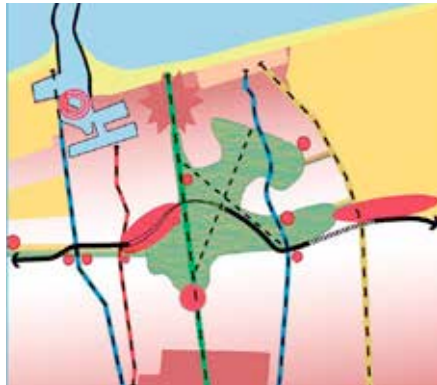
Het debat over het beeld van het Internationaal Strafhof of International Criminal Court (ICC) dat in 2002 was opgericht liet zien hoe internationale opdrachtgevers, Rijksgebouwendienst en de gemeente dachten en spraken over de architectuur en betekenis van de gebouwen. In de Internationale Zone van Den Haag wilde men met gebouwen de neutraliteitsgedachte tot uitdrukking brengen. Echter al de gebouwen werden uiteindelijk omgeven door een haag van hekwerken, pantsergordijnen en staketsels, kogelwerend veiligheidsglas, poorten, slagbomen, camera's en beveiligers. Voor bewoners van Den Haag werden het onneembare bunkers. Gebouwen die bedoeld waren voor de wereldgemeenschap stonden verder van de wereld dan ooit en leken van een andere planeet gelanceerd. Kan een gebouw neutraal zijn?

Terwijl in het nieuwe millennium in verschillende Europese parlementen de gemoederen over het wel of niet dragen van een hoofddoekje op neutrale posities voor de klas of in het stadhuis het kookpunt bereikten, vonden er in Den Haag de voorbereidingen plaats voor een van de meest prestigieuze gebouwen van de Verenigde Naties. Met een oppervlakte van 72.000 m² ook het grootste gebouwen van de stad. Den Haag noemde zichzelf trots 'The Hague-Legal Capital of the World' (Van Krieken & McKay 2005).

Veel gebouwen vanaf de jaren negentig suggereren deze neutraliteit zoals: De Hoftoren van Kohn Pedersen Fox Associates, het VROM-gebouw van Jan Hoogstad, gebouwen van Bezuidenhout-C, OPCW (Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons) van Kallmann McKinnell & Wood, Europol (European Law Enforcement Agency) van Quist & Wintermans, Eurojust (The European Union's Judicial Cooperation Unit) van Mecannoo of de Hoge Raad van Klaus & Kaan of het Patent Office van Nouvel & Dam. De meeste gebouwen zijn geconcentreerd in grofweg de economische corridor van Den Haag. De zone van Den Haag Nieuw Centrum (buiten de gracht) en Internationale Zone. Het gaat om gebouwen die binnen de criteria vallen zoals Ibelings die ooit als supermodernisme beschreef (Ibelings 1998). Krijgt de 'generic architecture' van Rem Koolhaas dan zijn beslag in Den Haag? (Koolhaas & Mau, 1995). De kwaliteitsverschillen tussen de gebouwen zijn groot. Sommige gebouwen zijn verfijnd gedetailleerd en fraai vormgegeven, andere lomp en boers.

Het Strafhof moest het internationale recht representeren en daarom juist een universeel gebouw zijn, los van de bebouwingscontext en tijdsaanduidingen zoals mode,

zonder associaties, verwijzingen of herinneringen, en door alle culturen van de wereld meteen begrepen. Een gebouw ontdaan van alle religieuze, politieke of lokale symboliek. Een gebouw dat net zoals de universele ideeën van Plato los van tijd en ruimte bestaat. Een gebouw dat geheel gestript is van alle betekenissen, historische of geografische verwijzingen en het liefst is teruggebracht tot de meest oorspronkelijke vorm: de witte kubus. Een zuivere architectuur die niet is bevlekt door de context en betekenis? Diplomaten, juristen en ambtenaren meenden dat het Strafhof er zo'n gebouw moest zijn, gemakshalve werden wijkbewoners uitgesloten van de discussie. Maar, als er juist een architectuurbeeld achteraf zwaar beladen bleek met betekenis dan was het wel *The International Style*, (Johnson & Hitchcock 1932). Een architectuur die door velen werd gezien als het symbool van de Westerse waarden die zijn hoogtepunt had tussen 1920 en 1970, een architectuur die de emancipatorische geest van de Verlichting vorm gaf in de homogene beeldtaal van de moderne architectuur en stedenbouw met ontkenning en verachting voor de onhygiënische, vieze en ongezonde negentiende-eeuwse stad (Bakker Schut 1939; Boomkens 2006; Van der Woud 1997). Tal van historische steden over de hele wereld werden verwoest om plaats te maken voor deze internationale architectuur. Gebouwen met een *Global Image* doe vooral het mondiale karakter moesten onderstrepen van het lokale bestuur.



Figuur 188
Nota van Uitgangspunten Internationale Zone (2009), met de driehoek World Forum-Strafhof-Vredespaleis om de Scheveningse Bosjes, bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling



Figuur 189
Nota van Uitgangspunten Internationale Zone (2009), met kaart van de plaats van de internationale instellingen, bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling.

Over de plaats in de stad was men duidelijk. Het Strafhof moest net als alle andere internationale instellingen in het groene continuüm rond de Scheveningse Bosjes komen, waar het Vredepaleis uit 1907 en het World Forum het hart van vormen (Schmitt 2007: 1). Na de val van de Berlijnse muur raakten de internationale ontwikkelingen in een versnelling. Verschillende internationale instituten vestigden zich in Den Haag in dit gebied. Met de komst van deze instellingen veranderden ook de wooncultuur en de voorzieningen in de nabije omgeving. Wijken als het Statenkwartier, de Archipelbuurt en de Vogelwijk werden gewilde woonplekken voor de beter betaalde expats. Schmitt concludeert in zijn lezing: 'Zo ontstond binnen een tijdspanne van circa 10 jaar de aanzet voor een compound van Vrede en Recht binnen de bestaande stad.' (Schmitt 2007: 2). Over de intenties die de gemeente koesterde bij de internationale zone betoogde Schmitt: 'De vorming van de compound vond vervolgens op een vanzelfsprekende, organische wijze plaats. Daarbij werden geen grote maniëristische gebaren ingezet maar werd juist gekozen om de instituties op een 'zachte' wijze zich te laten voegen in de bestaande context, passend bij de enigszins terughoudende functie van deze vorm van rechtspraak. Dit geheel in de Nederlandse traditie van democratische stadsontwikkeling waarin drama en monumentaliteit ontbreekt.' (Schmitt 2007: 2). Stedenbouwkundige monumentaliteit was nooit een uitgangspunt geweest. Net zoals de oudere paleizen en regeringsgebouwen werden ook de nieuwe gebouwen verspreid opgenomen in het informele weefsel van de stad. Gebouwen werden in hun status niet 'vergroot' door de stedelijke ruimte. De gebouwen onderscheiden zich nauwelijks van de omliggende gebouwen, zo betoogde Schmitt, en nemen geen afstand van de bevolking, maar zijn daardoor volledig onderdeel van alle geledingen van de samenleving en dragen daarmee bij aan een gezamenlijk zelfbewustzijn, aldus Schmitt (2007: 2). Geen Franse barokke toestanden.⁷²⁰ Om zich toch als wereldhoofdstad van Recht en Vrede en als centrum van de internationale politiek (Deltametropool) te profileren, werden er keuzen gemaakt. Schmitt sprak van 'het groene serveerblad met de theepot en thee kopjes'. Daarmee bedoelde hij de groene openbare ruimte, het continuüm, met de monumentale gebouwen van de internationale instellingen erin opgenomen. Op dit serveerblad is van iedere internationale instantie de eigen aard herkenbaar. Het serveerblad kende dus zijn eigen intrinsieke ordening en hiërarchie die niet door infrastructuur of een opeenvolging van straatwand, plein en fontein ontstond maar door de intrinsieke uitstraling van de gebouwen zelf: een moderne en objectmatige benadering waarbij de architectuur het middel is om uitdrukking en betekenis te geven aan de instanties. De parkachtige omgeving van de Scheveningse bosjes (serveerblad) met het Strafhof (theepot) en internationale instellingen (kopjes) zijn de uitdrukking van het mondiale milieu, aldus Schmitt (2007: 3). Voor wat betreft de architectuur van de internationale gebouwen zegt Schmitt. 'Pluriformiteit is het thema, eenduidige stijl bestaat niet, elk gebouw is het individuele gezicht van de instantie; uitdrukking van haar positie en imago'. (Schmitt

2007: 4). Over het gebouw zelf betoogde de stadstedenbouwer Schmitt (2007) aan het einde van zijn lezing dat het bouwwerk een architectonisch icoon moest worden van de internationale gemeenschap en rechtsorde.⁷²¹

De discussie over het beeld van het Strafhof vond op een expertmeeting op 7 mei 2007 plaats.⁷²² Het bestuur van het Strafhof, de Assembly of State Parties, de internationale gemeenschap van diplomaten en vertegenwoordigers van de stad, Rijksgebouwendienst en het Ministerie van Buitenlandse Zaken debatteerden over de architectuur van het nieuwe gebouw met lezingen vooraf die de toon zetten. Deetman benadrukte de relatie tussen de stad en het hof. Voor het Strafhof, de internationale gemeenschap en de stad had dit gebouw een grote symbolische betekenis:

*'The building should reflect the Criminal Court's special quality. Architecture should be such that the building will become a widely-recognised symbol. People must get a certain feeling when they look at the building that the ICC "isn't an ordinary court." The permanent premises should be a place where the world community, in the person of the Public Prosecutor, will say "We do not accept this behaviour. We will do all in our power to punish those responsible and to provide comfort and compensation to their victims." ICC building should communicate the message to the international community 'that this is where justice is meted out.'*⁷²³

Schmitt herhaalde zijn lezing die hij eerder hield en voerde de metafoor van het groene serveerblad, theepot en theeopjes op. Bruno Cathala van het Strafhof ging een stap verder in zijn lezing en betoogde dat: *'The main façade of the Court should be a 'timeless image symbolizing its mission'.* It should also reflect that the court is an international and universal court.'⁷²⁴ De Duitse architect Ivan Reimann die het nieuwe Ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn ontwierp betoogde in een lezing dat de architectonische taal van het gebouw passend moet zijn bij de functie en status daarvan. Over het nieuwe ministerie in het historisch zwaar beladen Berlijn zei hij:

*'In the case of the Foreign Ministry Extension, Müller Reimann chose to build a modern, light, abstract building because in the context of the history of Berlin and the specific site, the architects decided that they didn't wish to use an architectural language which would refer to the past.'*⁷²⁵ De lezingen gaven een duidelijke richting aan het debat. Enigszins verbaasd over deze uitgesproken opvattingen vroeg Mr. E.H. Wellenstein, directeur generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en hoofd van de taskforce ICC, of er geen architectonisch concept was voor de Internationale Zone, en of de stad

721 Beleidsdocumenten over Internationale Zone waren eerder volgend dan sturend te noemen:
Nota van Uitgangspunten Internationale Zone (mei 2009)
Nieuwsbrief Internationale Zone (mei 2010)
Nieuwsbrief nieuwbouw Internationaal Strafhof (juli 2011)
Nieuwsbrief nieuwbouw Internationaal Strafhof (september 2012)

722 *icc International Criminal Court Expertmeeting – The Hague, May 7, 2007*

723 *icc International Criminal Court Expertmeeting – The Hague, May 7, 2007: 6*

724 Ibidem 11-13

725 Ibidem 14-15

niet specifieke parameters hanteerde bij de ontwerpen. Ook de voorzitter van het debat Mr. Van Delden vroeg zich af of de stad niet een specifieke stijl in gedachte had voor het gebouw. Het lokale aspect en de context leken volledig weggecijferd. In de discussie die volgde gaf Reimann aan dat de architectenkeuze bij een competitie gebaseerd moest zijn op een gedetailleerde omschrijving van de architectuur. Maarten Schmitt betoogde de er van zijn kant geen voorkeur voor een bepaalde stijl was en dat de architectuur vooral een keuze was van de internationale instellingen, de stad moest vooral het accent leggen op de inrichting van de openbare ruimte rond het gebouw. Op de vragen van Van Delden herhaalde Schmitt nogmaals dat de architectonische stijl een zaak was tussen de Assembly of State Parties en de architect die zij koos.⁷²⁶ De stad had hierin geen rol. Schmitt was van mening dat de gemeente zich niet in moest laten met bepaalde stijlen en dat vooral de heterogeniteit of pluriformiteit (polyformity) van belang was. Tijdens het voorbereiding- en bouwproces had de opdrachtgever nog genoeg tijd om de architect te instrueren voor wat betreft 'design issues', aldus Schmitt. Nienke Vermeer van de gemeente Den Haag benadrukte verder nog:

*'We don't want to limit creative possibilities, ... We want to make sure that we have a professional architect who can also change plans as well. We want to provide zoning plans and to make things as smooth as possible'*⁷²⁷

Een naïeve gedachte en gevaarlijke ontwikkeling. Naast de bewoners werd nu ook de Haagse welstand inclusief de welstandsnota en het beschermd stadsgezicht buitenspel gezet. Maar daarmee werd de winnende architect ook de steun ontnomen die hij bij het staande houden van zijn plan tijdens bezuinigingsronden van de welstand kon krijgen. Hoewel passend in zijn omgeving, werd het ontwerp van de winnende architect overgeleverd aan de grillen van de projectmanagers waarbij budgetbewaking en beveiliging leidend waren. Later zou dit een strategische blunder van de gemeente blijken.⁷²⁸

Uiteindelijk kwam men tot een gezamenlijke conclusie over hoe het nieuwe gebouw eruit moest zien: 'Design / Symbolism / Message / Architectural Language. Among the points raised with respect to the design, aesthetics and symbolism of the new facility were the following: The authority of the court should be immediately evident in the design, and felt by those who enter the building, as observers, participants in the process, and employees. Concepts and symbols representing justice are not the same everywhere in the world. 'Grandeur' and 'monumentality' do not necessarily represent justice. The design challenge is to convey the 'unique sense' of what the International Criminal Court signifies. The meaning of a building is not derived entirely from its design, but is also largely a function of the institution which the building houses. The facility should be built to last and that implies the use of architectural language,

726

Ibidem 18

727

Ibidem 18

728

Uiteindelijk zouden de bezuinigingsronden zo'n vorm aannemen dat het winnende architectenbureau Schmidt Hammer Lassen overwoog de opdracht terug te geven.

materials, and construction which will not be out of fashion in a short time,' ⁷²⁹ Verder concludeerde men over de kwaliteiten waaraan het nieuwe gebouw moest voldoen dat: 'The building should fit into the environment and be well connected to the city. There should not be any pre-conceived notion regarding architectural style. The functionality of the building is paramount and design decisions should be guided by the functional requirements. In particular, separation of the various organs of the ICC is essential, but not to the exclusion of opportunities for dialogue. The role of the municipality is to facilitate the process, but client and architect have primary responsibility for choosing and implementing the design. The Assembly of State Parties, as the governing body of the ICC, also has an important role to play in the selection of a design. The meaning and significance of the court should be evident in its design.' ⁷³⁰

Tijdens een jaarvergadering in New York in 2007 stemde de Assembly of State Parties in met de locatie van de Alexanderkazerne, het Programma van Eisen, het budget en een organisatieschema om tot een nieuw gebouw te komen. De organisatie van de prijsvraag werd uitbesteed aan de Rijksgebouwendienst, die het proces organiseerde. De beoordeling vond plaats in drie fases door een jury bestaande uit 17 personen, waaronder 7 architecten, 8 diplomaten en 3 medewerkers van het Strafhof. In deze commissie onder voorzitterschap van rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol zaten de in 2008 aangetreden burgemeester Van Aartsen en de stadstedenbouwer Schmitt (tot 2008), secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Kronenburg (vanaf maart 2008 secretaris-generaal), 8 diplomaten van de Assembly of State Parties en verder o.a. de architecten Herman Hertzberger, Julia Bolles en architecten uit verschillende aangesloten landen zoals uit Mozambique en Mexico. De criteria en het beeld waar het winnend ontwerp aan moest voldoen waren expliciet, het verslag van de expertmeeting was beschikbaar. ⁷³¹ Het besluit over de architectenkeuze lag helemaal in handen van de Assembly of State Parties. Geen tweede Vredespaleis-prijsvraag-drama, moet men gedacht hebben bij de gemeente.

Eind 2007 werd de prijsvraag aangekondigd in de media met de: Uitnodiging voor de prijsvraag Internal Criminal Court, 27 november 2007. De eerste fase was de niet openbare voorselectie waarbij men formele en professionele criteria hanteerde. Er waren 171 architectenbureaus die anoniem een aanvraag deden. De formele criteria konden aanleiding zijn om deelnemers uit te sluiten als deze niet voldeden aan de eisen zoals die bij de expertmeeting waren geformuleerd. Ook in de Competition notice en de verschillende prijsvraagmededelingen waren de criteria voor de prijsvraag door de selectiecommissie expliciet gemaakt. Ook moest er een redelijke waarschijnlijkheid zijn dat het plan kon worden uitgevoerd. Bij de professionele criteria wogen voor 50% de architectonische kwaliteit van de al gerealiseerde projecten van na 1997

729 icc International Criminal Court Expertmeeting – The Hague, May 7, 2007: 4
730 Ibidem 22
731 Ibidem

mee. Verder werd er gekeken naar hoe succesvol men was bij andere prijsvragen en welke architectuurprijzen men had gekregen. Ervaring en kennis van vergelijkbare projecten, van minimaal 20.000 m², die sinds 1997 waren uitgevoerd wogen voor de 50% mee. De intentie was om tussen de 15 en 20 bureaus te selecteren met een bepaald signatuur zoals dat in de expertmeeting was vastgesteld in deze niet openbare voorronde. Uit de aanmeldingen koos de jury op 15 en 16 mei 2008 20 architecten om tegen een vergoeding een plan te maken. Welke bureaus een aanvraag hadden ingediend om mee te dingen en waren afgewezen maakte de jury niet bekend. Meteen in het oog sprongen de vijf bureaus die ook meededen met de Cultcore / Spuiforum prijsvraag: OMA, Neutelings Riedijk, Wiel Arets, Mecanoo en Henning Larsen. Het ging hier onmiskenbaar om architecten die bedreven waren in de architectuuriconen zoals deze overal in wereldsteden werden gebouwd. In de tweede fase werden de plannen van deze bureaus door de jury beoordeeld aan de hand van de selectiecriteria: stedelijke en landschappelijke integratie en toegankelijkheid; architectuur; ruimtelijk en functioneel programma; energie en duurzaamheidsaspecten; bouwkosten en efficiëntie van het ontwerp; constructie en uitvoerbaarheid en bouwwetgeving.⁷³² De jury wees uit de negentien ingezonden plannen op een bijeenkomst op 30 en 31 oktober 2008 drie plannen aan als kandidaat.⁷³³ De voorkeur van de jury ging uit naar het ontwerp van het Duitse bureau Ingenhoven Architekten, een 'vrolijk gebouw', volgens de jury. Op de tweede plaats eindigde het Deense Schmidt Hammar Lassen / Bosch & Fjord. De jury prees het ontwerp in de manier waarop het gebouw werd geïntegreerd in het duingebied. Op de derde plaats kwam Wiel Arets die met krachtige vormen een icoon voor ogen had. Alle drie de ontwerpen gaven het Permanente Hof van Arbitrage een internationaal en universeel karakter. De discussie tussen de juryleden over deze drie plannen spitste zich o.a. toe op de vraag of dit gebouw wel of niet een krachtig icoon moest zijn. Het gebouw moest het recht representeren, maar het mocht niet intimideren vonden o.a. de medewerkers van het Strafhof. Een neutraal gebouw was wenselijk. Van de drie gebouwen die werden geselecteerd was het gebouw van Arets het gebouw met de meest uitgesproken vorm. Het winnende gebouw van Ingenhoven was het minst uitgesproken in zijn expressie. Schmidt Hammer Lassen zat er tussen in. Van dat laatste plan viel meteen de grote zwarte doos op waarin de rechtszalen waren ondergebracht. Deze zwarte box riep teveel herinneringen op aan de Ka'aba in Mekka vonden een aantal juryleden.⁷³⁴ Van de drie kandidaten werd het gebouw met het minst uitgesproken karakter als eerste gekozen en met het meest uitgesproken gebouw als laatste. De neutraliteitsgedachte won het van het architectuuricoon.

732 www.icc-architectural-competition.com (2011-06, niet meer op het web)
Deze website van ICC beschreef het prijsvraagproces en de drie kandidaat winnaars

733 Ibidem

734 Volgens twee betrokkenen bij de jurering onafhankelijk van elkaar verteld

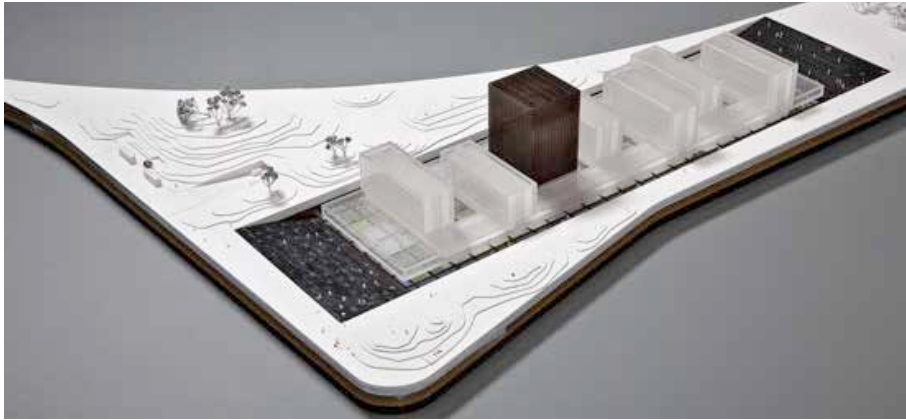
Nadat de drie prijswinnaars bekend waren gemaakt ging men vanaf begin 2009 in onderhandeling met de drie winnaars over het architectenhonorarium, de kosten van het ontwerpvoorstel en de uitvoeringsstrategie. Het architectenbureau dat het meeste tegemoet kwam aan de gehanteerde uitgangspunten werd de uitvoering gegund. Na de juryuitspraak van oktober 2008 veranderde de rol van de Rijksgebouwendienst. 'Eerst waren we in opdracht van Buitenlandse Zaken namens het gastland leidend ten dienste van het Strafhof, na de uitspraak van de jury begeleidend,' vat de projectleider van de Rijksgebouwendienst de omslag samen (Maandag 2010: 14). De Rijksgebouwendienst had nog de rol van adviseur van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Het projectbureau van het Strafhof nam de verantwoordelijkheid over bij de onderhandelingen met de winnende architecten.

Uiteindelijk werd in een vergadering in 2010 van de bij het Strafhof aangesloten landen, in de Assembly of State Parties, de voorkeur uitgesproken voor het Deense plan, ondanks de andere voorkeur van de jury. De start bouw werd op 2011 vastgesteld en de oplevering op 2014. De architecten Schmidt Hammer Lassen / Bosch & Fjord uit Århus mochten het gebouw ontwerpen en uitvoeren. 'Het Deense bureau wist binnen het budget te blijven en speelde goed in op onder meer de functionele aanbevelingen van het ICC.' (Maandag 2010: 15). De jury vond dat het plan het beste in het duinlandschap paste.⁷³⁵ De architecten Schmidt Hammer Lassen benadrukten in het ontwerp vooral de herkenbaarheid van het gebouw.

'Riding west on the alley of van Alkemadelaan past the Bronovo Hospital and the low apartment buildings, you will see the landscape suddenly open up and give way to all, luminescent, sculptural composition of square towers. It emerges on a backdrop of remarkable rolling dunes and scenery of heath, and dry and wet grasslands. If you were looking for the new International Criminal Court (ICC), you have found it.'⁷³⁶

735 www.icc-architectural-competition.com (2011-06, niet meer op het web): 'The design provides the ICC, as mentioned above, with a 'sculptural composition of square towers'. The Jury quoted this approach as a very impressive and interesting architectural gesture and a great contribution to the city with an attractive integration into the landscape. This applies also for the idea of 'moving down' to the Court through the spacious stairs. The two main entrances, the big and sharp incision in the landscape and the lower ground floor are considered as very interesting elements. The inner atmosphere was confirmed as user-friendly, especially the spacious ground floor with beautiful daylight from above. This ground floor can be seen as an inner private park area which facilitates the interaction between all the ICC employees in a very pleasant and positive way. The dark volume of the stacked courtrooms allows different connotations. The final choice of the materials and the transparency of the facades should clarify this. The chosen typology shows up very well the different areas of the prosecutors, the judges, the registrars and the courtrooms. Although the proposed facade material puts all the blocks together in a very special and bright way.'

736 www.icc-architectural-competition.com (2011-06, niet meer op het web)



Figuur 190

Maquette van de inzending van Schmidt Hammer Lassenarchitects, bron: Schmidt Hammer Lassen / www.icc-architectural-competition.com (off-line)

De 'black box' waarin het Permanente Hof van Arbitrage zijn oordelen ging uitspreken kon voor wat betreft de symboliek ook anders worden uitgelegd. Men zou het als 'de black box van de internationale politiek' kunnen aanmerken. Ook de verwijzing naar de Ka'aba in Mekka bleek problematisch. Dit waren symbolieken die het onafhankelijke Hof zwaar op de maag zouden komen te liggen. Uiteindelijk werd de 'black box' veranderd in een 'glass box', een waarlijk modern thema, en weer stap verder in een eigentijdse 'green box'. Het gebouw kreeg torens van verschillende hoogten op een doorlopende onderbouw die verdiept lag. Men wilde zo weinig mogelijk van het zicht op de duinen wegnemen en tussen de torens ontwierp men een openbare tuin zodat het leek of de duinen doorliepen, een tuin die volgens de architecten een 'open, democratische ruimte voor beschouwing en eenheid' moest worden. Vanuit de kantoren en vergaderzalen was er zicht op deze tuin en de duinen waardoor er een gevoel van cohesie ontstond, aldus de architecten. Op hun website omschreven de architecten het Strafhof met keywords zoals: 'openess / democracy / justice / icon / global / freedom / sparkling / land art / clearcut / floating / reflecting'. Dit gebouw was aanmerkelijk compacter dan de eerste prijs en had een aanmerkelijk kleinere footprint.⁷³⁷ Terwijl bij de eerste prijs van het bureau Ingenhoven Architects vooral de openheid en transparantie werd geprezen zag het Strafhof bij dit gebouw juist de geslotenheid als pluspunt. Na de laatste bezuinigingen lag het gebouw niet meer in een verdiepte ruimte maar stonden de torens op een hoge plint. Alle kwaliteiten van het oorspronkelijk ontwerp werden eruit bezuinigd en langzamerhand veranderde het gebouw in de bunker waar iedereen voor vreesde. Een origineel ontwerp met respect voor de omgeving werd door projectmanagers van de afdelingen budgetbewaking en beveiliging tot een massief moloch gekneed. Bewonersverenigingen waren niet geporteerd van deze 'nieuwe opzet' en spande een rechtszaak aan, uiteindelijk zou de

*Raad van Staten het kaal bezuinigde gebouw erdoor te drukken. Als de gemeente Den Haag geen *laisser faire* houding voor wat betreft de architectuur erop had nagehouden was het mogelijk geweest de oorspronkelijke kwaliteiten van het ontwerp te borgen en had het gebouw veel beter met het landschap geharmonieerd. Zoals de architecten Schmidt Hammer Lassen het ooit had bedoeld en de bewoners dat ook wenselijk vonden. De Raad van State moet er steeds aan te pas komen om de bunkers van Europol, Eurojust, het Strafhof en de Hoge Raad er door te duwen bij verontwaardigde bewoners. Gebouwen die door hun geslotenheid en beveiliging de Atlantik Wall lijken te voltooien. Ondanks de gekwalificeerde architecten die aan de gebouwen werkten, ontwerpers die lieten zien dat ze wel naar de omgeving keken. De neutrale houding van de gemeente leidde er toe dat de Internationale Zone is getransformeerd tot een kantorenpark vol gebouwen omgeven door een haag van hekwerken, pantsergordijnen en staketsels, beton, poorten, slagbomen, camera's en beveiligers en kogelwerend veiligheidsglas voor de transparantie. Voor de wijkbewoners onneembare bunkers. Gebouwen die bedoeld waren voor de Europese- of de wereldgemeenschap staan verder van de wereld dan ooit, midden in een woonwijk. Kan een gebouw neutraal zijn?*



Figuur 191
The Hague World Forum, Europol ligt als een bunker in de woonwijk Statenkwartier, foto's: David de Jong.



Figuur 192

§ 11.5 Het Spuiforum: de stille macht van het beeld

'Met de transformatie tot Internationaal Cultuurforum Spui wordt de binnenstad van Den Haag nog aantrekkelijker en meer bezocht.' 'Met het Internationaal Cultuurforum Spui en het nieuwe dans- en muziekcentrum worden internationale ambities concreet gemaakt en laat Den Haag zien wat het stedenbouwkundig en cultureel is geworden: Wéreldstad aan Zee!' ⁷³⁸

2008: De kers op de taart van de Compacte Stad ⁷³⁹

De gemeente Den Haag is in een spagaat gekomen tussen haar bestuurlijke ambities en de eigen bevolking. Het Spuiforum werd op 8 november 2012 door de raad aanvaard, maar of het besluit de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 gaat overleven wordt spannend. Immers, een belangrijk aspect werd over het hoofd gezien: de internationale bevolking heeft namelijk geen boodschap aan lokale bestuurders met flagships, zeker niet als het geld kost.⁷⁴⁰ Daarbij is er ook weerstand tegen de sloop van het amper 25 jaar oude RO/NDT-gebouw en dreigt het huidige gebouw van het Koninklijk Conservatorium bij leegstand eenzelfde lot.

Het Spuiforum is een economisch en cultureel concept dat helemaal past de periode 1985-2010. Het had Den Haag een gezicht moeten geven als zij tot Culturele Hoofdstad 2018 was verkozen. Echter het gebouw is veel meer dan dat, het is ook het sluitstuk van de Kampagne Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit en de idealen van de Compacte Stad waarmee sociaaldemocraten zoals Duivesteijn (warm voorstander van het Spuiforum) in 1985 stedelijke veranderingen als een cultureel proces brachten dat de hele stadsbevolking aanging. Het gaat er vooral om de inwoners van Den Haag, afkomstig uit alle hoeken van de wereld, tot één waarlijk kosmopolitische bevolking uit te laten groeien. 'Cultuur is een middel bij uitstek om die verschillen tussen groepen te overbruggen' betoogde wethouder Marjolein de Jong in 2012 (Van der Ven 2013: 5). Cultuur verenigt en geeft alle burgers van de stad iets gemeenschappelijks, is de theorie. Het exploitatiemodel met een brede programmering is gebaseerd op het idee dat de grote publiekstrekkingen en evenementen de kleinere kunstvormen mogelijk maakt. Ook in Azië en Angelsaksische landen zijn cultuurgebouwen met een dergelijk exploitatiemodel gebouwd, die een verrijking van het cultuuraanbod teweeg brachten.

Het idee van het Spuiforum en de Culturele Hoofdstad werd waarschijnlijk geboren tijdens het Congres Citymarketing in 2006 van de marketinggoeroe Philip Kotler, die Haagse bestuurshoofden deed suizen. De internationale ambitie zoals deze in de structuurvisie

738 www.cultuurforum-spuui.nl (niet meer op het web)

739 *Tekst raadsvoorstel – Ontwikkelingen rond het Spuiplein: een nieuw dans- en muziekcentrum en een stedenbouwkundige visie* (Regnr. BOW/2009.381): 1

740 Volgens het *Bidboek Gemeente Den Haag Culturele Hoofdstad 2018* (2012) heeft Den Haag van de 502.735 inwoners is 50,5% van Nederlandse herkomst.

Wérelstad aan Zee uit 2005 werd bezongen, kreeg hiermee mede gestalte. In 2008 zouden het Spuiforum en de kandidaatstelling als Culturele Hoofdstad worden geëntameerd door Haagse bestuurders om het culturele imago te versterken. Een jaar later waren alle ambities ambtelijk verwoord. In het toenmalige college waren de coalitiepartijen PvdA, VVD en Groen Links warm voorstander van het Spuiforum, toen nog Cultcore genoemd. Na de verkiezingen van 2010 was Groen Links tegen en waren opeens het CDA en D66 warme voorstanders. Coalitie voor, oppositie tegen, zo eenvoudig is de Haagse politiek geworden met de invoering van het dualisme. De concentratie van cultuur heeft ook een spinoff op het verblijfsklimaat in de stad zelf. Den Haag transformeerde de laatste 25 jaar tot een aangename 'hub van verpozen' met een bierplein (de Grote Markt), een bubbeltjesplein (het Plein) en daartussen een enorme concentratie van winkels aan de Grote Marktstraat: goed voor het vestigingsklimaat van internationale instellingen en alle toeristen. De stadseconomie vaart wel bij cultuur. Maar profiteert iedereen daarvan in de stad? Er was veel ambitie maar een stedenbouwkundige visie was er niet. In februari 2009 deed OMA een stedenbouwkundige studie naar het Spuiplein en de inpassing van het Spuiforum in de omgeving.⁷⁴¹ Er werd een massastudie en een programmastudie gemaakt naar de inpassing van het gebouw in de omgeving. In totaal moest er 45.000 m² van het Residentie Orkest (RO), het Nederlands Dans Theater (NDT) en het Koninklijk Conservatorium (KC) worden ondergebracht in één megagebouw. Er werd een brede en lage variant gepresenteerd en een hoge en smalle variant. De gemeente koos voor de brede en lage variant als uitgangspunt. Het was voor iedereen direct duidelijk dat er teveel bouwmassa met teveel programma op een te kleine plek werd geperst. Een noviteit was dat OMA het Rabbijn Maarsenplein wilde verbinden met het Spuiplein. Van twee pleinen en een zeventiende-eeuwse kerk met een groene kamer eromheen wil men nu één Cultuurforum Spui maken. De studie van OMA ging verder niet in op de aansluitingen met omliggende wijken zoals de Rivierenbuurt. In de stedenbouwkundige visie werd ook duidelijk waarom de overkant van het Spui bij het Spuiplein moest worden betrokken. Men wil het doodse imago van het Spuiplein vitaliseren door aansluiting te zoeken bij de gezellige horecapleinen in de binnenstad. Men betoogde: 'Het toekomstige Spuiplein is niet enkel een verzameling culturele instellingen en fraaie gebouwen. De ontwikkeling van het dans- en muziekcentrum aan het Spuiplein wordt aangevuld met meer culturele voorzieningen en activiteiten, horeca, terrassen en uitgaansgelegenheden. De vervlechting met de rest van de binnenstad is essentieel.' En toch ontbeerde de visie van OMA juist die aansluitingen met de omgeving. De meest essentiële vraag werd niet gesteld: waarom was het huidige Spuiplein niet het bruisende hart van Den Haag maar een leeg hart? Waarom werd het belangrijkste plein van de stad slechts bevolkt door skaters en mensen die de weg kwijt zijn? Van de tientallen pleinen in Den Haag werd het Spuiplein, ontworpen door de Catalaanse architect Joan Busquets, gezien als het dieptepunt. Dat is niet te wijten aan de architect maar aan het ontbreken van een stedelijke plint rond het plein en de routing in de stad. Men zou kunnen denken dat het probleem is op te lossen door er veel horeca

te programmeren, echter het Spuiplein gaat net zoals het Rabbijn Maarsenplein vrijwel zeker de concurrentie met het charmante Plein (Bubbeltjesplein) en de gezellige Grote Markt (Bierplein) verliezen. Het Spuiplein had dus een uitgesproken eigen karakter moeten krijgen dat past bij de status van de gebouwen. Men had bijvoorbeeld kunnen inspelen op de Haagse traditie van 'voorpleinen' bij de belangrijke paleizen en culturele gebouwen. Helaas werd dat over het hoofd gezien door OMA.

mei - december 2010: de prijsvraag

Het prijsvraagprogramma voor het Spuiforum was overspannen en paste nauwelijks op de locatie en over de betekenis van het Spuiplein was niet nagedacht. Door het ontbreken van een gemeentelijke visie op dat deel van de stad, moest een architect met een gebouw het probleem van het Spuiplein oplossen. De opgave voor de architecten was dan ook vooral: geef Den Haag de glans die bij een wereldstad hoort en doe in godsnaam iets met het plein! Er kwamen 54 aanmeldingen binnen voor de prijsvraag, waaronder die van Koolhaas. Een selectiecommissie koos daaruit twintig bureaus die hun ontwerpvisie mochten geven op het Cultuurforum Spuiplein.⁷⁴² Uit de selectie werd duidelijk dat het vooral om architecten ging die opvallende architectuuriconen konden ontwerpen voor de stad. Van de twintig geselecteerde architecten zouden er zestien een ontwerp inleveren. Vanaf 7 mei 2010 waren deze ontwerpen te bezichtigen in het stadhuis.⁷⁴³ Opvallend was dat vijf architecten ook al meededen aan de prijsvraag voor het Internationaal Strafhof, waar ook architectuur met een internationale glans werd gevraagd. Wethouders waren openlijk opgetogen over Koolhaas en de flessen champagne werden al koud gezet in Rotterdam, immers na de schande van de Tweede Kamerprijsvraag en het debacle van de Stadhuisprijsvraag zag iedereen in Rem een terechte kanshebber. Alleen al zijn naam gaf de stad de internationale fonkeling. Toch zou alles anders lopen.

Nog voordat de zestien architecten de plannen presenteerden verscheen er op 16 april 2010 in de lokale krant **Den Haag Centraal** een ingezonden brief ondertekend door een lange rij oud-wethouders, architecten, historici, artiesten, oud-ambtenaren, stedenbouwers etc. In de brief werd het belang van een kloppend hart voor Den Haag benadrukt, toch maakte men zich ernstig zorgen over de planvorming. Samengevat spitste de kritiek zich toe op zeven punten:

742 De selectiecommissie bestond uit de voorzitter Herman Tjeenk Willink, de rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol, directeur van het NDT Jet de Ranitz, Niels Veenhuizen directeur RO, Henk van der Meulen directeur van het KC. Verder was aanwezig het hoofd van de afdeling stedenbouw Hans Kuipers en sinds september 2010 hoofd van de afdeling stedenbouw en planologie Erik Pasveer, met de projectleider van de gemeente.

743 'Zestien visies op nieuw dans- en muziekcentrum' (in: *stadskrant denhaag.nl*, 21-4-2010, nr.5: 1) Aedas Limited, Architectuurstudio HH / Rapp+Rapp, Benthem Crouwel Architecten / Merckx+Girod, Capita Architecture, Cruz y Ortiz arquitectos, de Architecten Cie, Diller Scofidio+Renfro / SO-IL, Henning Larsen Architects, Ian Simpson Architects / Jonkman Klinkhamer, Jo Coenen, Mecanoo architecten, Neutelings Riedijk Architecten / Kirkegaard Associates, Rem Koolhaas, Thomas Rau, Wiel Arets, Zaha Hadid.

- a Stedenbouwkundige visie op de omgeving die erop aansluit ontbreekt.
- b Door de enorme bouwmassa en de beperkte footprint kan het gebouw nooit bijdragen zijn tot een levendig Spuiplein.
- c Door alles in één gebouw te concentreren is de vernieuwing van cultureel vastgoed niet te faseren. Ook sluit men ander locaties in de omgeving uit die beschikbaar zijn voor herontwikkeling en herbestemming waardoor de stad als geheel een sterke impuls zou kunnen krijgen.
- d Het plan is in strijd met de economische visie op de binnenstad. Om zoveel cultuurfuncties en diensten bij één exploitant onder een dak te brengen is in strijd met het binnenstadsplan.
- e De financiering is onzeker.
- f Er zijn geen garanties dat het RO en NDT de jarenlange sluiting te boven zal komen. Ook de samenvoeging met het KC in één gebouw is niet de garantie voor een voorziening met een ongekend elan.
- g De voorselectie door een commissie van twintig architectenbureaus impliceert een smalle bandbreedte aan handschriften en architectuuropvattingen.

Gezien het bovenstaande was het huidige nieuwbouwiniatief tot mislukken gedoemd, aldus de Haagse briefschrijvers. Dit was niet alleen een enorme gemiste kans, maar de stad kon het zich juist op deze plaats simpelweg niet veroorloven. Men pleitte ervoor om een pas op de plaats te maken.

Niet de selectiecommissie of de Haagse notabelen oordeelden uiteindelijk over de ambitieuze bestuurders, maar de bevolking van Den Haag. De sociaaldemocraten en de liberalen verloren de gemeentelijke verkiezingen van 3 maart 2010 op dramatische wijze.⁷⁴⁴ De grote bezuinigen door het rijk opgelegd dwongen het nieuwe college met de VVD, PvdA, CDA en D66 voorlopig geen geld te reserveren voor het nieuwe theater. Alsnog werden er in juni drie architecten uitverkoren om aan de tweede ronde mee te doen: Neutelings Riedijk, Thomas Rau en Zaha Hadid. Het plan van OMA viel af, vanwege te weinig vierkante meters, nogal gênant immers OMA had in zijn programmatische massastudie naar de gemeente geadviseerd dat het programma op deze locatie paste. De beslissing over het Spuiforum werd vooruitgeschoven door het nieuwe college. Omdat er een architect was gekozen, zo benadrukte de selectiecommissie, en geen bouwplan kon men eventueel nog uitwijken naar een andere bouwkaavel. Het poëtische en golvende plan van Zaha Hadid was te groot voor de kavel, Rau die zijn plan als het meest duurzame presenteerde bleek een zeer ongunstige verhouding tussen geveloppervlakte en bouwmassa te hebben, hetgeen slecht was voor de energiehuishouding. Het meest compacte gebouw was van Neutelings Riedijk. Daardoor was dit plan duurzaam en paste het op de locatie. De selectiecommissie koos

744

De sociaaldemocraten verloren 5 zetels en kregen er 10, de liberalen verloren 3 zetels en zakte naar 7 en het CDA had er maar 3 zetels over. De winnaars waren de PVV met 8 zetels, D66 met 6 zetels en de Stadspartij met 2 zetels. Het nieuwe stadsbestuur werd gevormd door de oude bestuurspartijen in verval: VVD, PvdA en CDA, aangevuld met de winnaar D66.

voor dit plan dat overigens in de voorronde ook al de meeste punten had gehaald. De commissie vond het structuurontwerp van Neutelings Riedijk een veelbelovend, logisch opgebouwd concept, dat een nieuw en eigentijds evenwicht zoekt tussen de schaal van de historische binnenstad en de hoogbouw van het naastgelegen Wijnhavenkwartier. De 'taille' in de gevel, de 'schouder' die in hoogte bewust aansluiting zoekt bij het bestaande hotel en het ronde dak dat gebouw en omgeving bekroont, maakten de voorgestelde vorm van het gebouw zowel uniek als passend in de veeleisende omgeving van het Spuiplein. De commissie acht de voorgestelde koepel bovenin het gebouw in meer dan één opzicht een vondst. Toen werd het stil in Den Haag en iedereen dacht dat het Spuiforum een stille dood was gestorven in die decembermaand van 2010.



Figuur 193

Het Spuiforum, het uitgewerkte winnende ontwerp, bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling.

september - november 2012: de terugkeer van het Spuiforum

*De terugkeer van het Spuiforum werd in een brief aan de gemeenteraad op 13 september 2012 plotsklaps door de wethouder aangekondigd. Bij een toelichting op 21 september bleek het Spuiforum aanzienlijk verkleind, bezuinigd naar 181 miljoen en een kwartslag gedraaid op het Spuiplein, dat daardoor vrijwel helemaal verdween. Verschillende functies waren ondergebracht in aangrenzende gebouwen. Door het terugbrengen van de bouwmassa kon het gebouw worden gedraaid zodat de bouwmassa op een nieuwe manier was in te passen in de stedelijke morfologie. De intimiteit en geslotenheid van de stedelijke ruimten, zoals deze aanwezig was in de tijd voordat Berlage tekeer ging met de doorbraken in het centrum, kwamen weer terug. Ook wisten de stedenbouwers met deze 'move' de aansluitingen met de omgeving te verbeteren. Misschien had OMA dat een paar jaar terug de wethouder allemaal kunnen adviseren! Tijdens de inspraak in oktober 2012 in de Commissievergadering Ruimte bleken alle argumenten voor en tegen het plan die al in 2010 werden genoemd hetzelfde. In de Haagse krant **Den Haag Centraal** verschenen wekelijks lange artikelen van voor- en tegenstanders.*

Ontluisterend was de opiniepeiling over het Spuiforum die werd gehouden door Maurice de Hond. Het bleek dat bij de beslissing in de raad op 8 november 2012 van de bevolking 48% helemaal geen idee had wat het Spuiforum was, en dat slechts 19% van de bevolking voor was, 69% was er tegen omdat men het te duur vond en 12% had geen mening. Overigens bleek 40% van de bevolking ervoor te zijn om de bestaande gebouwen te renoveren en 40% om de leegstand in de stad te benutten. Slechts 11% wilde een nieuw gebouw. Een onderzoek van Omroep West gaf aan dat zelfs 79% van de bevolking geen Spuiforum wilde. Het draagvlak onder de bevolking bleek minimaal. De raad koos op 8 november 2012 voor een 'uitvoeringsbesluit' voor het Spuiforum. Volgens het gebruikelijke Haagse recept waren de coalitiepartijen voor (-1) en de oppositiepartijen tegen. Voorwaarden zijn het budget van 181 miljoen euro, de exploitatie moet na 4 jaar budgetneutraal zijn, de bebouwing moet redelijkerwijs op de bouwkaavel passen en er moet draagvlak zijn bij de bevolking. Hierover moest omstreeks april 2013 worden gerapporteerd door de wethouder. Tot overmaat van ramp kwam de weken daarna Den Haag niet op de shortlist voor Culturele Hoofdstad, terwijl iedereen in de stad toch een serieuze kandidaat zag. Waarom was de bevolking nauwelijks geïnteresseerd in het Spuiforum en vond men het te duur? Eric Corijn, hoogleraar sociale en culturele geografie aan de VU Brussel en directeur van de onderzoeksgroep Cosmopolis, betoogde tijdens een lezing voor de Vereniging Deltametropool in 2012 dat bestuurders in Den Haag meer oog moesten krijgen voor de kosmopolitische cultuur die al leeft in de straten van de stad en zich veel minder moet bezig houden met vervreemdende beeldvorming en citymarketing.⁷⁴⁵

Om succesvol de transformatie naar een global city te maken moet niet alleen het bestuur met zijn geprefabriceerde imago en citymarketing in stelling worden gebracht. Die transformatie voltrekt zich juist bij alle stadsbewoners, die vaak uit alle hoeken van de wereld komen en die een patchwork vormen van identiteiten. De kosmopolitische cultuur ontstaat vanzelf en die moet worden getoond. Zo kan de stad zich een plaats verwerven in het netwerk van kosmopolitische wereldsteden. Door de heterogeniteit van haar bewoners transformeerde Brussel geruisloos van een nationale hoofdstad naar een World City. Daarvan kan de stad Den Haag leren, betoogde Corijn.⁷⁴⁶

Tot woede van de oppositie in de raad presenteerde de gemeente het Spuiforum als sleutelproject bij haar bid voor Culturele Hoofdstad in 2018. In het juryrapport van 9 januari 2013 oordeelde het panel over Den Haag. De stad was teveel global en internationaal gefocust met haar 'Capital of Justice and Peace' en in het bidbook was weinig oog voor de gemeenschappelijke Europese waarden.⁷⁴⁷ Verder toonde de gemeente Den Haag in haar bidbook weinig aandacht voor conflicten tussen de bevolkingsgroepen en werden deze verschillende gemeenschappen te weinig actief betrokken bij de voorbereiding van Culturele Hoofdstad. Den Haag kwam niet op de shortlist voor Culturele Hoofdstad. Het antwoord van Den Haag laat zien dat ze de kritiek niet werkelijk heeft begrepen. 'De diversiteit in de samenstelling van de Haagse bevolking hebben wij vanuit positief oogpunt benaderd en niet vanuit een probleem (lees conflict) gedachte. Cultuureducatie, en het daarmee betrekken van brede lagen van de bevolking bij cultuur, speelde in dit onderwerp ook een belangrijke rol. Dit is een duurzame aanpak die diversiteit tot kracht maakt en niet tot probleem. Het is een investering in toekomstige participatie en in toekomstig publiek. Uiteenlopende 'groepen' waren bij ons gesprekspartner en maakten deel uit van het proces. Via onze ideeën-campagne zijn er uit alle geledingen van de stad ideeën aangedragen.'⁷⁴⁸ Het merkwaardige is dat juist dat najaar tal van bibliotheken en buurthuizen werden gesloten in de wijken en op het budget voor cultuur flink werd bespaard met het Haagse Meerjarenbeleidsplan Kunst en Cultuur 2013-2016.

-
- 746 Volgens Corijn is het staatsvormingsproces in Europa met nationale talen en instituties zijn een hinderpaal bij de wording van veel steden naar een werkelijk kosmopolitische en hybride stedelijke cultuur. Nieuwkomers in de stad moeten een plaats krijgen en stad moet meer oog hebben voor haar bevolking. Geen prefab citymarketing met clichés maar juist deze identiteit mede vorm geven met bewoners en nieuwkomers, zodat er een gedragen beeld ontstaat van de stad. Weg met de vervreemdende marketingstrategieën zoals: 'Legal Capital of the World' en 'International City of Peace and Justice', niemand identificeert zich daarmee. Corijn betoogde dat de stad niet het product van nationale beleidvoornemens, citymarketing en overheidssturing maar steden produceren hun eigen cultuur, of beter gezegd al haar bewoners produceren deze hybride cultuur.
- 747 Pre-selection report, nomination of the European Capital of Culture 2018 in the Netherlands, *Selection Panel, Pre-selection report Amsterdam 29-30.11.2012* : 09-01-2013
- 748 www.denhaag-2018.nl (10-01-2013)



Figuur 194
Het Spuiforum, bron: Neutelings Riedijk Architects.

Jan Brouwer van het Delfts onderzoek- en adviesbureau 'ABF Cultuur' verwijt in dit verband de gemeente zijn eigen bevolking te negeren, bijvoorbeeld alle lokale gemeenschappen die vanaf de jaren tachtig de stad hadden herbevolkt.⁷⁴⁹ De belangrijkste conclusie van Brouwer was dat het geruzie in de gemeentepolitiek over het Cultuurforum de jury voor de Culturele Hoofdstad kopschuw had gemaakt. Na bestudering van het bidbook concludeerde Brouwer: 'er is voorbijgegaan aan het feit dat de helft van de bewoners van Den Haag van allochtone afkomst is. Hij legt uit: 'Het blanke deel van de Haagse samenleving herkende zich in de plannen. Het blanke bolwerk schrijft cultuur met een grote C en kunst met een grote K. Voor die groep was

749

Interview met Jan Brouwer van het Delfts onderzoek- en adviesbureau 'ABF Cultuur': 'Deskundige Brouwer over afwijzing 'Geruzie Cultuurforum maakte jury kopschuw', in: *Den Haag Centraal*, 7-12-2012: 5 (Van der Ven 2012: 5).

het bidboek vooral bedoeld. In het Haagse bidboek staan natuurlijk ook veel cijfers over de gemengde samenstelling van de bevolking, maar ik zag er niets van terug in het programma zelf.'

Tijdens het ADHD-debat 'Events als motor van de stad? Over de erfenis van visioenen'⁷⁵⁰ over events, het bidboek en de afwijzing als kandidaat voor de Culturele Hoofdstad brachten specialisten Greg Richards, Bernadette Jansen en Aus Greidanus naar voren dat een event zoals Culturele Hoofdstad vooral een middel naar een doel moest zijn, de stip op de horizon. Echter bij Den Haag ontbrak de urgentie en het doel betrok niet de verschillende gemeenschappen van de stad bij de aanvraag maar alleen een bepaalde elite. Bij Maastricht, Leeuwarden en Eindhoven zag iedereen meteen de urgentie. Wellicht had Den Haag als stad zonder muren zich beter als doel kunnen stellen om de muren die in de hoofden van haar inwoners bestaan te slechten. Immers de verschillende gemeenschappen uit alle hoeken van Europa en de wereld leven langs elkaar heen en lijken vrijwel niets met elkaar te maken te hebben. Sociaaleconomisch gelijkgestemde zoeken elkaar op in de verschillende wijken, en de wijk waar je geboren bent bepaalt in het Haagse nog altijd je status. Tijdens het debat verzucht Richards: 'Wil Den Haag ooit nog wat winnen, dan moet het eerst zijn bewoners meekrijgen: 144 nationaliteiten, expats, Hagenezen, Hagenaars, politici en arbeiders.' Vanuit de zaal werd geantwoord door een onbekende: 'Juist in een 'stad van vrede en recht' zou een voorbeeld gesteld moeten worden hoe bureaucraten met de lokale bevolking om kunnen gaan.'

Zijn alle kritieken terecht? Den Haag is de afgelopen 25 jaar explosief gegroeid en grondig verbouwd, wellicht is het ontstaan van een kosmopolitische cultuur een kwestie van geduld.

juni - juli: 2013 de kredietaanvraag en de onomkeerbaarheid

Raadsleden leken alleen nog maar punten te kunnen scoren voor of tegen het Spuiforum, de rest van de stedelijke problemen waren van ondergeschikt belang. Het Spuiforum werd de speelbal van de naderende gemeenteraadsverkiezingen (Oorschot 2013f). Een deel van oppositie wilde alleen de renovatievariant bestuderen om zo de beslissing voor de verkiezingen te laten vallen. De 'bevolking' was tegen geld uitgeven dus zou de oppositie winnen, zo redeneerde men. Groen Links, ooit initiator van het Spuiforum en nu fanatiek tegen, hoopte op succes. De PVV, de SP en de Stadspartij lachten zich helemaal dood om de coalitiepartijen die aan stukken werden gescheurd door partijdissidenten. De PVV cum suis vindt geld uitgeven aan een cultuurpaleis in ieder geval weggegooid geld. Architectuurbeelden werden zo een krachtig wapen in de gemeentepolitiek.⁷⁵¹

750 ADHD-X: 'Events als motor van de stad?' 11 december 2012 (Spuitheater) Greg Richards: Hoogleraar Leisure Studies KUB, Bernadette Jansen: stedenbouwkundige verbonden aan de Parkstad Limburg, partner BVR (Jaspers 2012)

751 Gewijzigd voorstel van het college inzake Kredietaanvraag Spuiforum (091RIS260021) 18 juli 2013

Immers, iedere bestuurder droomt van een architectuurocoon. Een nieuw stadhuis, een hip theater, een Spuiforum of een Feyenoord Stadion. Bij sommige iconen kan men zeggen dat, als alles goed gaat, ze veel geld opleveren, denk aan de Sydney Opera, de Eiffeltoren, het MAS in Antwerpen, of het Guggenheim in Bilbao. Het aantal toeristen in de stad neemt toe, het brengt veel werkgelegenheid want elke hotelbed is een baan, ook de exploitatie van het gebouw leverde veel werkgelegenheid op. De aanbesteding zal in deze tijd van crisis zeker goed verlopen en de bouw veel werkgelegenheid opleveren. Het vestigingsklimaat in Den Haag zal zeker worden verbeterd en de extra inkomsten die hieruit voortvloeien komen de stad en haar inwoners ten goede, zo is de gedachte. De tegenstanders hekelen vaak de opzichtigheid van de icoon, beargumenteren dat de bestuurders vooral zichzelf op de kaart willen zetten, en beweren dat de economische effecten overdreven en opgeklopt worden. Opposanten in Den Haag twijfelen over de exploitatie van het Spuiforum, de grondexploitatie en de geraamde bouwkosten. Gewoonlijk staan deze bezwaren in vertrouwelijke raadsstukken, wat het wantrouwen bij de bevolking voedt. Voor net zoveel succesvolle zijn er minstens zoveel mislukte of vergeten iconen te noemen. Het geld voor het Spuiforum wil men van buiten aantrekken tegen een lage rente. Het gebouw schrijft men over 40 jaar af en het staat er daarna hopelijk nog minstens een paar honderd jaar. Een bedrag van 181 miljoen is dan toch minstens te rechtvaardigen. Zou het hier gaan om een slap stadskantoortje of een klungelig nietszeggend theater dan was niemand geïnteresseerd. Echter het gaat om een gebouw met een krachtig helder beeld waar je alleen maar voor of tegen kunt zijn. De gemoederen liepen in juni en juli hoog op voorafgaande aan de raadsbeslissing van 18 juli 2013 over de kredietaanvraag. Immers het raadsbesluit voor het Spuiforum uit november 2012 zou hiermee onomkeerbaar worden. Kortom een laatste kans voor de tegenstanders.

De voorstanders zijn eensgezind en de belangen zijn groot in de stad. In Den Haag vormen de bestuurspartijen VVD, PvdA, CDA en D66 het college. Gewoonlijk bekleedt een PvdA-er de wethouderspost die gaat over stadsontwikkeling. Nog niet zo heel lang geleden (tussen 2006 en 2010) werd voor het Spuiforum gekozen door een coalitie met Groen Links. Voor D66 is het een speerpunt in cultuur en onderwijsbeleid en de PvdA ziet in het Spuiforum de voltooiing van de Compacte Stad en Den Haag Nieuw Centrum. Met de stedenbouwkundige plannen voor de omgeving kreeg Den Haag nu een entree naar de stad met de 'rode loper' (Turfmarkt) en werden omliggende buurten zoals de Rivierenbuurt weer tot een geïntegreerd deel van de stad gemaakt door het fijne netwerk van stedelijke ruimten. Bij het Spuiforum kwamen ook 'verheffing' en 'binding' bij elkaar met een enorme economische stimulans als resultaat, zo betoogde men. Raadslid Jos de Jong benadrukte dat werkgelegenheid voor de PvdA een belangrijk punt was. Behalve de social-return bij de bouw heeft het ook grote gevolgen voor de economie van de stad, zeker nu de jeugdwerkeloosheid dramatisch oploopt. Bij de programmering gaat men uit van alle muzieksoorten en smaken, en niet alleen het door sommige als elitair bestempelde genre van het RO en NDT. Adri Duivesteijn ontpopte zich als een warm voorstander van het Spuiforum en zond met grote regelmaat 'twits' de wereld in waarin hij zijn standpunt uit 1985 uitdroeg en de positieve aspecten van de komst van

het Spuiforum bezong. In de gouden tijd was het Spuiforum nog de blinkende diamant van de kandidatuur voor de Culturele Hoofdstad van Europa, maar allengs ontwikkelde de financiële crisis zich en veranderde de argumentatie naar een waarlijk Keynesiaans standpunt waarbij men met overheidsprojecten juist de crisis wil bezweren. Hoe plooibaar zijn motieven als het om het beeld gaat? Ook de liberalen bleken overtuigd van de economische voordelen voor de stad en de verlichting die cultuur kon brengen. De creatieve industrie en economie zijn tegenwoordig samengeklonken grootheden, de voorstanders zijn eensgezind.

De tegenstanders zijn vooral verdeeld. Het politieke besluitvormingsproces rond de icoon loopt gewoonlijk als volgt. Er stond niets in het verkiezingsprogramma. Na de verkiezingen lanceert men het voorstel. Vervolgens moet er ruim voor de verkiezingen een onomkeerbaar raadsbesluit worden genomen. De oppositie is er alles aan gelegen om de besluitvorming naar de verkiezingen toe te duwen om zo het opzichtige icoon tot inzet van de verkiezingen te maken. Al eerder werd er zo handig een wig gedreven tussen en binnen de collegepartijen. Uiteraard kan zo iets alleen maar met een opzichtige icoon of een omstreden standpunt. Voor de verkiezingen van 2010 sneuvelde Norders cruise terminal bij Scheveningen-Haven doordat kritische leden van de VVD de eigen fractie daartoe dwongen. Voor de verkiezingen van 2014 sneuvelde de op het kolossus van Alexandrië gelijkende kabelbaan over het havenhoofd door toedoen van partijgenoten van Norder.

Met de verkiezingen voor ogen probeert iedere partij de beste positie in het oppositiepeloton in te nemen en duwt men elkaar het liefst het ravijn in. Bij de ledenpartij PvdA debatteert men gewoonlijk luidkeels over allerlei onderwerpen, vooral als het een icoon betreft. Langzaam werd de partij uiteen getrokken in voor- en tegenstanders. Voorstanders zijn de wethouders en de meeste fractieleden, tegen zijn een deel van de leden. Bestuurders worden Mitterrand-neigingen verweten met weinig oog voor duurzame ontwikkelingen. Immers zijn hergebruik en herbesteding niet de nieuwe toverwoorden in deze wereld van verspilling en verkwanseling van bouwproducten en middelen? Is duurzaam omgaan met de stad niet aan te bevelen? De ellendige sloop-nieuwbouw-cyclus uit de oude gouden tijd is nu na de crisis echt voorbij en de duurzame stad is aanstaande, het alternatief voor het Spuiforum is een nieuw begin. Omdat het om een cultuurgebouw ging voor de Nederlandse upperclass kreeg het gezicht van de tegenstanders, de Dooievaar +, vooral bijval van de allochtonen en de PVV-ers (waar veel Hindoestanen op stemmen) die dit soort uitgaven onverantwoordelijk vinden in deze tijd van werkeloosheid. Voor de PVV is cultuursubsidie door de gemeente sowieso weggegooid geld waar de burgers weer voor moeten opdraaien. Ook binnen de raadsfractie van de PvdA tekent zich het breukvlak af. Waarom deze uitgave en risico's als achterstandswijken verslonzen en bibliotheken in de periferie worden gesloten? Op kunst en cultuursubsidies wordt flink bezuinigd. Binnen D66 lieten oud wethouder René Vlaanderen, voorzitter van Vrienden van Den Haag, en oud minister Laurens Jan Brinkhorst een kritisch geluid horen maar zij bleken dissidenten. SP, Groen Links, PVV, PvdD en andere oppositiepartijen leken intern een homogeen blok, zonder enige twijfel, zonder - lijkt het - partijdemocratie. Oppositie

binnen deze partijen was onzichtbaar, maar dat wil niet zeggen dat deze niet aanwezig was. Er zijn voorstanders van het Spuiforum bij de oppositiepartijen, maar die worden niet gehoord en weggehoond. Deze oppositiepartijen bleken na een stevige ondervraging van Bordewijk (D66) en Lakerveld (VDD) tijdens de raadsvergadering op 18 juli eigenlijk ook weinig te voelen voor het alternatief van het Spuiforum. De SP wilde slecht 100 miljoen uittrekken voor het alternatief dat misschien wel 150 miljoen ging kosten. Het CDA zweeg in alle toonaarden over het Spuiforum en leek geen voor of tegenstanders te zijn, de veilige weg, maar stemde stilletjes voor. De enige allochtone dissident van het CDA bleek tijdens de stemming weer overtuigd van het nut van het Spuiforum. Met de door de oppositie felbegeerde vertraging moest het Spuiforum-beslissing voor de verkiezingen van 2014 vallen en niet voor de vakantie in 2013. De tegenstanders waren verdeeld maar hadden één helder doel: de verkiezingen van 2014.

Hoofddlijn van de debatten was dat alle risico's door tegenstanders consequent negatief werden uitgelegd terwijl voorstanders de risico's consequent positief uitlegden. Binnen deze uitersten kon men roepen wat men wilde.

De verdeeldheid van de tegenstanders bleek een zwakke plek. De tegenstanders en voorstanders van het Spuiforum waren niet allemaal partijgebonden. De werkgroep Dooievaar + die de campagne Spuiforum Krankjorum op poten had gezet en debatten organiseerde waarbij vooral de tegenstanders mochten debatteren, deelde niet de opvatting van de PVV voor wat betreft cultuursubsidie. Sommige personen uit de cultuurhoek en organisaties zoals Vrienden van Den Haag steunden de tegenstanders. Dooievaar + maakte bij haar oppositie handig gebruik van de media. In het alternatief dat Spuiforum Krankjorum presenteerde ging men er ook vanuit dat de drie cultuurinstellingen KC, NDT en RO aan het Spui moesten komen en dat er stevig geïnvesteerd moet worden in cultuur en bebouwing. Men ging daarbij uit van behoud van de oude bebouwing en wilde het lege ministerie van Justitie bij de planvorming betrekken. Nu had Proper Stok daar een optie op koop op maar er was nog geen programma voor. De andere toren werd door de Universiteit Leiden omgebouwd tot haar Haagse campus met studentenwoningen. Veel raadsleden van de oppositie wilden deze variant serieus onderzocht zien om zo de beslissing voor de verkiezingen te laten vallen. Spuiforum Krankjorum en Vrienden van Den Haag vonden het sloop-nieuwbouw-circus onacceptabel, een manier van stedelijke ontwikkeling uit de oude tijd, noemden zij het. Andere partijen vonden de risico's van de exploitatie en de subsidies van de culturele instellingen problematisch. De voorstanders zagen in het onderzoek naar het alternatief slechts een vertragingsstechniek om zo het Spuiforum later, tijdens de verkiezingen, in zijn geheel te kunnen torpederen. 'De Haagse bevolking' vond geld uitgeven aan het Spuiforum namelijk gekkenwerk. Turken, Marokkanen en Hindoestanen binnen de PvdA vonden dat er op het moment ander prioriteiten zijn om geld aan uit te geven, bijvoorbeeld de verslonsde woonwijken en de jeugdwerkloosheid. For arguments-sake werd even vergeten dat de veel geroemde renovatievariant van Spuiforum Krankjorum wellicht 150 miljoen euro kost - ter herinnering nieuwbouw zou

de gemeente 181 euro kosten - en dat de gemeente geld misloopt doordat de verkoop van het ministerie van Justitie aan Proper Stok niet door kan gaan, en men weet dat de gebouwen later grootscheeps verbouwd moeten worden. De KC, NDT en RO waren ook niet gelukkig met het alternatief omdat het voor hun onhandig zou zijn als alles weer over meerdere gebouwen verspreid zou worden.

Het eindspel tussen voor- en tegenstanders was begonnen met het debat over de kredietaanvraag. Op 26 juni was er een Commissievergadering Ruimte over het raadsvoorstel kredietaanvraag Spuiforum (eerste termijn). Op 8 juli 2013 stemde de meerderheid van de leden van de PvdA op een algemene ledenvergadering tegen de bouw van het Spuiforum. Tegenstanders bleken opeens PvdA-lid geworden en stemden tegen. Tijdens de debatten in de Commissievergadering Ruimte op 10 juli (tweede termijn) onthield de PvdA zich van het debat. Maandag 15 juli waren er live debatten tijdens het spitsuur van Radio West. Wethouders Marjolein de Jong (D66) en Marnix Norder (PvdA) troffen daar de tegenstanders van het Spuiforum. De standpunten werden slechts herhaald zonder nieuwe inzichten of tegemoetkomingen. Door de coalitiepartijen werd die avond nog stevig overlegd over de ontstane situatie. Dinsdag 16 juli tijdens de Commissievergadering Ruimte (derde termijn) bleek dat de coalitiepartijen een nieuwe strategie hadden uitgestippeld. Woedend over deze strategie verscheurde raadslid Mustafa Okcuoglu, die eerder voor had gestemd, zijn PvdA lidmaatschap en besloot alleen verder te gaan in de raad. Later sloot hij zich aan bij Groen Links. De coalitie kwam met een gewijzigd voorstel naar de raad. Enerzijds was men er wel voor de kredietaanvraag van het Spuiforum in stemming te brengen en anderzijds wilde men het alternatief van Dooievaar + serieus bestuderen met de belofte dat als deze goedkoper en beter zou blijken men voor dit plan zou kiezen. Het raadsbesluit voor het Spuiforum van november kreeg met deze kredietaanvraag zijn onomkeerbaarheid, de vraag was nog welk van de twee varianten men uiteindelijk zou gaan bouwen. De kredietaanvraag van '181 miljoen' werd nog gewijzigd in 'maximaal 181 miljoen'. Handig dreef men zo een wig in de oppositie voor de raadsvergadering van 18 juli. De tegenstanders die het renovatiealternatief wilden en de tegenstanders die het gekkenwerk vonden geld uit te geven werden zo tegen elkaar uitgespeeld. Dooievaar + kreeg de opdracht om samen met Neutelings en Riedijk het renovatiealternatief naar een schetsontwerpniveau brengen om zo dat plan naast de nieuwbouwvariant te kunnen beoordelen. Twee eerdere studies naar renovatie waren al op niets uitgelopen, maar de wethouder zag het resultaat vol vertrouwen tegemoet. In september of oktober hoopte men een eindoordeel te kunnen vellen over nieuwbouw of renovatie. Als beoordelingscriteria werd genomen 'significant beter' en 'goedkoper'. Andere beoordelingscriteria zoals draagvlak werden nog als moties ingebracht maar weggestemd. Criteria zoals het duurzaam omgaan met de stad en haar bebouwing werd door geen enkel raadslid geopperd. Tijdens de raadsvergadering van 18 juli die tot diep in de nacht duurde stemden van de 45 raadsleden er 21 tegen en 23 voor de kredietaanvraag voor het Spuiforum. Het raadsbesluit van november 2013 kreeg hiermee zijn onomkeerbaarheid. Het Spuiforum komt er: nieuwbouw of renovatie. Opvallend was dat niemand tijdens de eindeloze debatten het woord 'icoon', 'beeld'

en 'architectuur' gebruikte, terwijl juist de onzichtbare macht van het beeld het Haagse stof hoog had doen opwaaien. Het Spuiforum heeft al talloze bijnamen: 'Louis Vuitton-tas' 'handtas', 'spuifyra' (Dooievaar), 'het broodrooster' (PVV), 'de gouden huid' (SP).

Een aantal dagen eerder in juni werd besloten om de Rotterdamsebaan aan te leggen, een enorm onzichtbaar bouwwerk zonder bijnaam. De kosten voor de gemeente zijn minimaal twee Spuiforums. In de raad werd het met droge ogen en zonder ruchtbaarheid aanvaard. Media-aandacht, partijpolitiek en de stille macht van het beeld speelden een doorslaggevende rol bij het grote architectuuricoon Spuiforum waar alle ogen van de stad op gericht zijn, en waar makkelijk politiek successen zijn te behalen, of verlies kan worden geleden.

september – oktober 2013: nieuwbouw of renovatie?

Over het Haagse Spuiforum is al veel gezegd, geschreeuwd en getwitterd de laatste vijf jaar, maar nimmer sprak de architect Willem Jan Neutelings over zijn ontwerp (Oorschot 2013h). Angstvallig werd hij door bestuurders weggehouden om eventuele politieke schade te beperken. Na de tumultueuze raadsvergadering van 23 september waarbij Neutelings en de onafhankelijke projectleider van actiegroep Dooievaar + hun varianten toelichtten in een raadsvergadering, nam het college de volgende ochtend de definitieve beslissing.⁷⁵² Donderdag 26 september was het dan zover. Haagse architecten nodigden collega Neutelings uit op de BNA borrel om zijn visie te horen. Daar werd na een lang debat uiteindelijk gestemd. De Haagse architectengemeenschap stemde voor nieuwbouw en vond de renovatievariant weinig duurzaam. De raad debatteerde nog twee keer over de varianten (nieuwbouw of sloop) en een keer over het bestemmingsplan, maar op 31 oktober viel de definitieve beslissing.

De zaal bij Stroom zat vol met architecten. Lokale politici, beleidsmedewerkers en actievoerders waren in geen velden of wegen te bekennen. Neutelings gaf een toelichting op de nieuwbouw en de renovatievariant die samen met Dooievaar + in negen workshops was gemaakt. Nog voordat er conclusies werden getrokken door de raad of collega architecten trok Dooievaar + zich terug en nam afstand van het eigen plan. Daarmee werd een discussie ontlopen door tegenstanders over onderwerpen die van belang worden geacht voor de stad. Welke invloed hebben de varianten op termijn op de stad? In hoeverre realiseren de voorstellen de gewenste stedelijkheid in het Nieuwe Haagse Centrum, de synergie tussen de instellingen van het Spuiforum en de duurzaamheid in de stedelijke ontwikkeling en bebouwing?

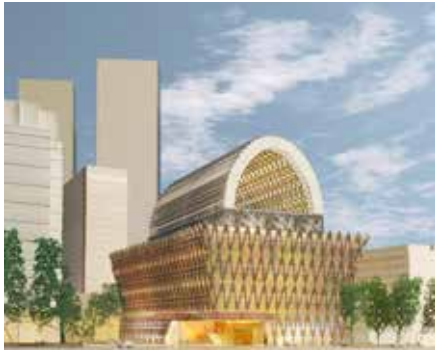
Een ding staat vast, de stedelijkheid van Den Haag Nieuw Centrum verbeterde aanzienlijk met de draaiing van het Spuiforum zoals dat in de nieuwbouwvariant was voorgesteld. Het zorgde ervoor dat het solitaire gebouw zich voegde in de orthogonale morfologie van het

Wijnhavenkwartier. Het plan De Nieuwe Haagse Hout uit 1970 met alle gebouwen parallel aan de hoofdrichting van de stad zoals o.a. CS en de twee ministeries werd hiermee weer opgepakt. Deze positie heeft volgens Neutelings een aantal positieve gevolgen. Zo verbetert de doorwaadbaarheid van het gebied omdat er meer straatjes bijkomen en de aansluiting met de nabij gelegen buurt vanzelfsprekend wordt. De smallere straatprofielen scheppen een intieme en stedelijke sfeer, terwijl de verbrede Turfmark het profiel van de Grote Marktstraat krijgt en eindelijk de Nieuwe Kerk weer zichtbaar wordt. Het Spuiplein verdwijnt grotendeels maar daarvoor komt een binnenplein terug. Het accent komt meer op de Turfmark en de overhoekse entree van het Spuiforum te liggen, die direct het grote atrium aansluit, de openbare binnenruimte van het Spuiforum. Door de verdraaiing wordt ook het ronde dak meer vanzelfsprekend en krijgt de koepelfoyer zicht op de Nieuwe Kerk. De bouwmassa heeft schouders op ca. 36 meter met daarboven een terugliggende koepel tot 70 meter. Deze terugwijkende dakvorm was een idee van Palladio en zorgt ervoor dat de enorme bouwmassa visueel wordt gereduceerd. Het hoofd stedenbouw Erik Pasveer bracht zo de principes die Rob Krier voor De Resident formuleerde voor het Nieuwe Haagse Centrum een stap verder. De fijnmazige stedelijke ruimten die de delen van de stad verbinden, het besloten karakter van de oude stad versterken, en de 'needle strategy' met de Haagse hoogte (schouders) en de terug liggende hoogbouw (koepel). Zoals het Spuiforum nu aan het Spui kwam te liggen kreeg het meer de sfeer van de Wiener Staatsoper aan de Ring of de theaters aan Broadway in New York. Het Spui kan zich in de toekomst tot een waarlijk stadsboulevard ontwikkelen, een ideaal van Pasveer dat honderd jaar eerder ook al werd geopperd door wethouder Lely. Verder kwamen er kavels vrij waar 400 à 500 woningen kunnen komen. De Leidse Universiteit wil zich vestigen in het oude ministerie van Binnenlandse Zaken met op de bovenste verdiepingen studentenwoningen. Doordat er verschillende cultuurfuncties rond het Spui in elkaars nabijheid kwamen te liggen ontstond zo een cultuurcampus. Met de herbestemming van de oude ministeries met de Leidse Universiteit en studentenwoningen en de nieuwe woningen op de vrijgekomen kavels, en straks het nieuwe ministerie van Justitie, komt zo de voltooiing van de Compacte Stad met zijn idealen van menging van stedelijke functies nabij. Bij renovatievariant ontbrak de helderheid van de stedelijke ruimten, zo bleek uit de presentatie van Neutelings. De oppervlakte voor de circulatie binnen de nieuwbouw is 8.400 m², bij de renovatievariant is dat 15.900 m². Ook de doorwaadbaarheid van de stedelijke ruimte en de aansluiting met de omgeving ontbrak bij de renovatievariant omdat belangrijke doorgangen werden dichtgezet. Daarnaast konden er aanmerkelijk minder woningen worden bijgebouwd op de extra kavels en het oude ministerie van Justitie kon niet worden herbestemd voor de Leidse Universiteit omdat het conservatorium erin zou moeten komen. Kortom de stad werd verdund en menging van functies met wonen was er nauwelijks. In het voordeel van de renovatievariant pleitte dat het Spuiplein en de zaal van het danstheater gehandhaafd bleven, een pleintje voor een cultuurgebouw is een oud thema in Den Haag. De nieuwbouwvariant van het Spuiforum heeft twee sterke punten, betoogde Neutelings. Het bevordert de synergie tussen de cultuurinstellingen en door zijn buitengewoon

compacte bouwmassa is het een passief duurzaam gebouw met een eenvoudige bouwstructuur dat beter op zijn kavel past. Het werd zo compact omdat de ruimten eenvoudig zijn georganiseerd: de zalen zijn boven elkaar gestapeld. Beneden het danstheater, daarboven de ensemblezaal, en op het dak de koepelzaal. Het grondplan van de nieuwbouw is dat van een klassieke basilica, een middenbeuk met de gestapelde zalen en twee zijbeuken aan de gevel met de secundaire ruimten zoals onderwijs en kantoorruimten. Beneden zit het danstheater met een toneeltoren, in het midden het conservatorium en daarboven het residentieorkest. Aan de zijde van het Spui ligt het Atrium met daarbinnen een 'trappenberg' die de drie instellingen met elkaar verbindt en eindigt in de koepelfoyer. Elke vloer krijgt een thematische functie met een eigen voordeur voor de verschillende instellingen en zalen, aldus Neutelings. Het danstheater krijgt een replica van de huidige danszaal met 300 extra plaatsen; de gouden schilden en het gordijn van Petra Blaise die er nu hangen, gaan mee naar de nieuwbouw. Redenen volgens Neutelings zijn emotie en de bekendheid van de zaal, het is een van de weinige zalen die specifiek voor dans is ontworpen door zijn breedte en hellingshoek van de vloer met de zitplaatsen. Ooit werkte Neutelings als student aan dit project bij OMA. Het Koninklijk Conservatorium heeft vier verdiepingen met in het hart de ensemblezaal, dit is geen publieke zaal maar een zaal specifiek voor onderwijsdoeleinden, men zit in galerijen rond de zaal. Het is een vlakke vloerzaal met de mogelijkheid een uitschuiftribune in te zetten. De zaal is als een Italiaans plein, vanuit een omgang kan men van bovenaf in de zaal kijken. De Koepelzaal is een rechthoekige vlakke-vloer-zaal met podiumliften zodat het podium op verschillende hoogtes is te verstellen. Het meest bijzondere aan de koepel is het daglicht en de sterrenhemel die men 's nachts kan zien, aldus Neutelings. Bij de vergelijking van de renovatievariant met de nieuwbouw werd glashelder wat iedereen al wist. Door zijn compacte bouwmassa is de nieuwbouw veel duurzamer. Energieverbruik van de nieuwbouw wordt geschat op 18.589 GJ en van de renovatievariant op 22.662 GJ per jaar. De nieuwbouw heeft een schil van gevel en dak van 29.000 m² en de renovatievariant van 46.500 m². De bruto/netto factor bij de nieuwbouw is 1,73 terwijl de renovatievariant op 2,1 uitkomt. De renovatievariant bleek ook 7,5 miljoen duurder en op jaarbasis 1,5 miljoen extra aan exploitatie te kosten. Het bleek ook dat er voor de renovatievariant veel meer gesloopt moet worden dan werd gedacht. Weliswaar worden de twee zalen bewaard, maar het ministerie van Justitie wordt grotendeels gesloopt. In de nieuwbouwvariant wordt er 15.500 m² gesloopt en in de renovatievariant maar liefst 33.000 m². Na de uitleg van Neutelings en het debat met kritische vragen uit het publiek werd er gestemd. Een deel van de BNA-architecten onthield zich van de stemming maar van de stemmers was een grote meerderheid voor de nieuwbouw. Tijdens de vergaderingen van de Commissie Ruimte op 15 en 16 oktober bleken tegenstanders van het Spuiforum een nieuwe strategie te hebben gekozen. Mist optrekken, verdachtmakingen en insinuaties uiten en weer met heel veel nieuwe gezichtspunten komen die weer onderzocht moeten worden. Voorstanders hadden zich ook verenigd en beroemde muzikanten hielden een vurig pleidooi voor nieuwbouw. Ook een danseresje van de basisschool sprak in en hield een warm pleidooi voor deze

voorziening. Het debat in de raad tussen voor- en tegenstanders werd eerder moddergooien en vormde een dieptepunt in de procedure. Argumenten voor of tegen en zorgvuldig onderbouwde motieven waren klaarblijkelijk niet meer relevant. Gegrepen door de macht van het beeld van het Spuiforum, met de naderende verkiezingen voor ogen, leek alles geoorloofd voor zowel de voor- als de tegenstanders. Ondanks dat de leden van de PvdA tegen waren was de raadsfractie op twee personen na voor. Tijdens de raadsvergadering op 31 oktober werd definitief voor de nieuwbouwvariant gekozen.

Over het Spuiforum zelf is niets zeker in Den Haag. De gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 2014 en vooral de vorming van een coalitie zal daarin bepalend worden. Bestuurspartijen die voor het Spuiforum zijn en andere partijen die fel tegen zijn. Zowel de voorstanders als de tegenstanders hebben aangegeven niet te wijken en vast te houden aan de standpunten. De voorstanders hebben geen meerderheid meer volgens de peilingen. Stoppen met het Spuiforum betekent een enorm verlies, daarnaast moet er iets anders worden bedacht. Een probleem dat nog gevolgen gaat krijgen. Voor de tweede keer is het Spuiforum een speelbal in verkiezingen. Waren alle inspanningen van Dooievaar + dan tevergeefs? De verkiezingen levert volgens opiniepeilingen een aardverschuiving op van bestuurspartijen naar lokale partijen. Weliswaar was de veldslag door Dooievaar + verloren maar uiteindelijk is de oorlog door hen gewonnen: duurzaamheid, herbestemming staan nu blijvend op de Haagse agenda en zijn geleidelijk vanzelfsprekend geworden, alle verkiezingsprogramma's herhalen elkaar op dat punt. Dit conflict laat vooral een overgang zien van het ene stadsbeeld naar het andere. Het stadsbeeld van de Compacte Stad dat van 1985 tot 2008 domineerde wordt geleidelijk vervangen door een nieuw stadsbeeld: Smart City. Hoewel nog niemand precies weet wat de betekenis daarvan is of gaat worden is de explosieve fossiele brandstofprijs een inspiratie om hierover na te denken en aan te werken. De revolutie in de data- en communicatietechnologie zal de stad zeker een geheel ander uiterlijk gaan geven. De transformatie van de Grote Marktstraat is het gevolg van de grote veranderingen in de retail ten gevolgen van internetverkoop. Een nieuw stadsbeeld kristalliseert langzaam uit en een oud stadsbeeld raakt in vergetelheid. Den Haag, welkom in de nieuwe realiteit!



Figuur 195
Het Spuiforum, gezien van het Spui,
 bron: Neutelings Riedijk Architects



Figuur 196
Het Spuiforum, gezien van de Nieuwe Kerk,
 bron: Neutelings Riedijk Architects



Figuur 197
Het Spuiforum, gezien vanaf de Turfmarkt
 bron: Neutelings Riedijk Architects



Figuur 198
Het Spuiforum, gezien vanaf de Turfmarkt
 bron: Neutelings Riedijk Architects

Bronnen Spuiforum 2009-2013

- www.cultuurforum-spui.nl (niet meer on line)
- **Tekst raadsvoorstel – Ontwikkelingen rond het Spuiplein: een nieuw dans- en muziekcentrum en een stedenbouwkundige visie** (Regnr. BOW/2009.381)
- **Nota van uitgangspunten Internationaal Cultuurforum Spui**, april 2009
- **Cultuurforum Spui wordt het culturele hart van Den Haag – Op weg naar het Internationaal Cultuurforum Spui**, gemeente Den Haag DSO, ?-05-2009 (brochure)
- **Nieuw dans- en muziektheater past goed binnen Haagse skyline**, gemeente Den Haag DSO, 17-10-2009 (persbericht)

Selectie van artikelen uit de kranten tussen november 2009 en december 2010:
 Brakema, M. (2010) 'Geen megatoren Spuiplein Nieuw dans- en muziekcentrum komt in een lager gebouwd', in: *Algemeen Dagblad*, 18-11-2009; *De redactie DHC* (2009) 'Brede variant nu favoriet voor Cultuurforum Spui', in: *DHC*, 20-11-2009: 3; Drijver, P. (2010) 'Eerst een echt Spuiplein', in: *DHC*, 1-1-2010: 12; *De redactie DHC* (2010)

'Spui ondergaat een metamorfose', in: DHC, 1-1-2012: 3; Versteeg, C. (2010) 'Jet de Ranitz over een nieuw muziek- en danscentrum: 'Kun je je veroorloven om niks aan het Spui te doen?'', in: DHC, 15-1-2010: 5; Ven, J. van der (2010) 'Wethouder Huffnagel: Cultuurcomplex spui moet soberder', in: DHC, 26-2-2010: 6, 7; De redactie stadskrant (2010) 'Zestien visies op nieuw dans- en muziekcentrum', in: stadskrant denhaag.nl, 21-4-2010, nr.5: 1; Drijver, P., Erpers Roijaards, F. van, Steen, F. van der & e.a. (2010) 'Geachte leden van de gemeenteraad van Den Haag, Burgemeester en Wethouders,' in: DHC, 16-4-2010: 12; Brief van: Frits van Erpers Roijaards, Peter Drijver, Frans van der Steen, Wim Willems, Peter Noordanus, Constant Martini, Ries Smits, Gerard van Otterloo, Rieks Toxopeus, Willem Vader, Marc Scheidius, Wim Derksen, Ingrid Rollema, Trins Snijders, Wieteke van Dort, Eveline Blitz, Maarten Hinloopen, Kees Duivestein, Hans van Beek, Niek van Vugt, Terry van der Heide, Jeroen Geurst, Vera Yanovshtchinsky, Eric Vreedenburgh, Maarten Würth, Rita van Vasselt, Jan Spruijt, Koen Eykman, Istvan Kops, Erwin Pakasi, Erik Pleijte; Postmaa, C. (2010) 'Supertheater tussen droom en werkelijkheid', in: DHC, 23-4-2010: 1, 7; Postmaa, C. (2010) 'Wethouder Bolle over Cultuurforum: Het is alleen nog een kwestie van willen', in: DHC, 23-4-2010: 7; Drijver, P., Erpers Roijaards, F. van & Steen, F. van der (2010) 'Selectiecommissie Spuiplein loopt veel te hard', in: DHC, 14-5-2010: 12; Postmaa, C. (2010) 'Cultuurforum: nog drie luchtkastelen', in: DHC, 25-6-2010: 3; Versteeg, C. (2010) 'Cultuurcentrum schuift op naar hoek Spui/Kalvermarkt', in: DHC, 6-8-2010: 3; Postmaa, C. (2010) 'Sprookje Cultuurforum nog niet afgelopen', in: DHC, 10-10-2010: 1, 5; De redactie DHC (2010) 'Neutelings Riedijk wint prijs Spuiplein', in: DHC, 10-12-2010: 3

- **Bekendmaking nieuwe voornemens Spuiforum**, 21 september 2012
- **Brief aan de gemeenteraad door DSO**, 13 september 2012 (RIS251767) (Bijlage 1 Afwegingstabel; Bijlage 2 Presentatieboek Spuiforum, juni 2012, Neutelings Riedijk Architecten; Bijlage 3 MKBA maatschappelijke-kosten-baten-analyse, 5 september 2012; Bijlage 4 Stedenbouwkundig Raamwerk, september 2012
- **Brief aan voorzitter van Commissie Samenleving en Ruimte door wethouder De Jong en Norder**, 6 oktober 2012: Beantwoording technische raadvragen realisatie rv Spuiforum (RIS252380)
- **Bidboek Gemeente Den Haag Culturele Hoofdstad 2018** (2012) gemeente Den Haag
- **Onderzoek LAgrouP** (2012) gemeente Den Haag DSO en OCW Dans- en Muziekcentrum Aan het Spuiplein, 28 augustus 2012

Tijdschema activiteiten tussen 18 oktober 2012 en 8 november 2012; Commissie Ruimte (1e termijn) 18 oktober 2012; Commissie Ruimte (2e termijn) 1 november 2012; Raadsvergadering 8 november 2012

Selectie van artikelen uit de lokale krant **Den Haag Centraal** tussen september en november 2012: Koopman, E. (2012) 'Gemeente vermijdt grote nieuwe bezuinigingen', in: DHC, 14-09-2012: 3; Simeone, A. (2012) 'Verzet blijft tegen nieuw Spuiforum', in: DHC, 21-9-2012; Boer, E. de (2012) 'Den Haag wil muziektempel, maar sluit

haar kraamkamer', in: 28-9-2012: 9; Velden, J. ten (2012) 'Spuiforum wordt een teleurstelling', in: DHC, 5-10-2012: 8; Wijsmuller, J. (2012) 'Champagnebalkon aan 't Spui', in: DHC, 12-10-2012: 8; Wetters, F. (2012) 'Enorme impuls centrum', in: DHC, 12-10-2012: 8; Postmaa, C. (2012) 'Richard Meier: 'Bebouwing plein zeer ongelukkig' Beroemde architecten kwaad over plannen voor Spuiforum', in: DHC, 19-10-2012: 3; Postmaa, C. & Simeone, A. (2012) 'Verwarring over Spuiforum neemt toe 'Concertzaal geen koepel, waar je naar de sterren kijkt, maar een platte doos', in: DHC, 19-10-2012: 3; Scholten, H. (2012) 'Spuiforum wordt aanwinst', in: DHC, 19-10-2012: 10; Drijver, P. (2012) 'Stedenbouw is boekhouden geworden', in: DHC, 19-10-2012: 10; Beek, C. ter (2012) 'Bedrog presentatie zit ook in Danstheater', in: DHC, 26-10-2012: 8; Mos, R. de (2012) 'Open Brief Groep de Mos aan de Haagse PvdA - Zie af van het Spuiforum!', in: DHC, 26-10-2012: 8; Versteeg, C. (2012) 'Spuiforum blijft de gemoederen beroeren', in: DHC, 2-11-2012: 3; Simeone, A. (2012) 'Op weg naar de Culturele Hoofdstad 2018 - Wat doen de concurrenten van Den Haag?', in: DHC, 9-11-2012: 5 De redactie DHC (2012) 'Werkgroep Dooievaar dreigt jury Culturele Hoofdstad te benaderen', in: DHC, 9-11-2012: 3; Ven, J. van der (2012) 'Hoe Norder de eigen achterban masseerde Meerderheid raad steunt Spuiforum', in: DHC, 9-11-2012: 3; Beek, H. van (2012) 'Open brief van architect Hans van Beek aan Marnix Norder', in: DHC, 9-11-2012: 12; Ven, J. van der (2012) 'Besluit Spuiforum kent geen winnaars', in: DHC, 16-11-2012; Bordewijk, M. (2012) 'Spuiforum: investeren tegen de tijdgeest', in: DHC, 23-11-2012:8

- **Gewijzigd voorstel van het college inzake Kredietaanvraag Spuiforum** (091RIS260021) 18 juli 2013 (Met acht bijlages)

Tijdschema activiteiten tussen 26 juni en 18 juli 2013; Commissie Ruimte (1e termijn) 26 juni 2013; ALV (algemene ledenvergadering) van de PvdA 8 juli 2013; Commissievergadering Ruimte (2e termijn); 10 juli 2013; Livedebat Radio West met alle betrokkenen 15 juli 2013; Commissievergadering Ruimte (3e termijn) 16 juli 2013; Raadsvergadering: kredietverlening 181 miljoen 18 juli 2013

- **Aanbiedingsbrief Renovatieplan Spuiforum**, 23 september 2013 (RIS264907) (Bijlage 1 Presentatieboek SO Renovatievariant Spuiforum; Bijlage 2 Technisch boek SO Renovatieplan Spuiforum; Bijlage 3 Fasering def Alternatief Spuiforum; Bijlage 4 Evaluatie proces dhr. Mans; Bijlage 5 Reactie gebruikers renovatievariant; Bijlage 6 Managementsamenvatting Renovatievariant Spuiforum)
- **Vergelijking Spuiforum en Renovatievariant**, 25 september 2013 (214RIS265110) (Bijlage Verschillenanalyse Spuiforum en Renovatievariant 230913 definitief; Bijlage vergelijking)

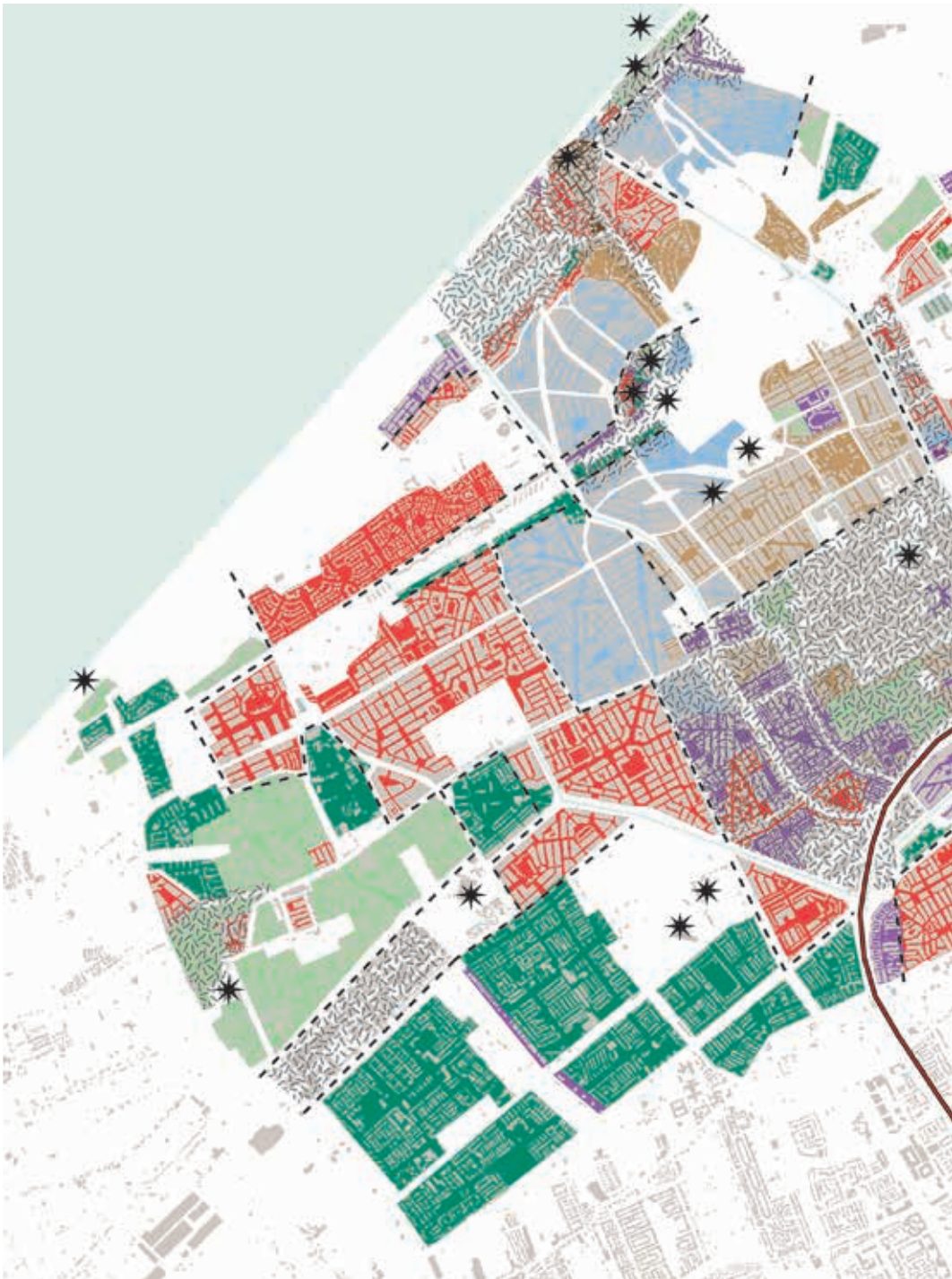
Tijdschema activiteiten tussen 23 september en 31 oktober 2013; Raadsvergadering: presentatie twee varianten 23 september 2013; Besluit college voor de nieuwbouwvariant 24 september 2013; BNA lezing met toelichting van Neutelings 26 september 2013; Toelichting Neutelings en Peter Drijver van Dooievaar + voor PvdA

leden van de twee varianten 30 september 2013; Commissie Ruimte: debat twee varianten (1e termijn) 15 oktober 2013; Commissie Ruimte: debat twee varianten (2e termijn) 16 oktober 2013; ALV (algemene ledenvergadering) van de PvdA 28 oktober 2013; Commissie Ruimte: debat bestemmingsplan Spuikwartier 29 oktober 2013; Raadsvergadering: debat over de vergelijking 31 oktober 2013

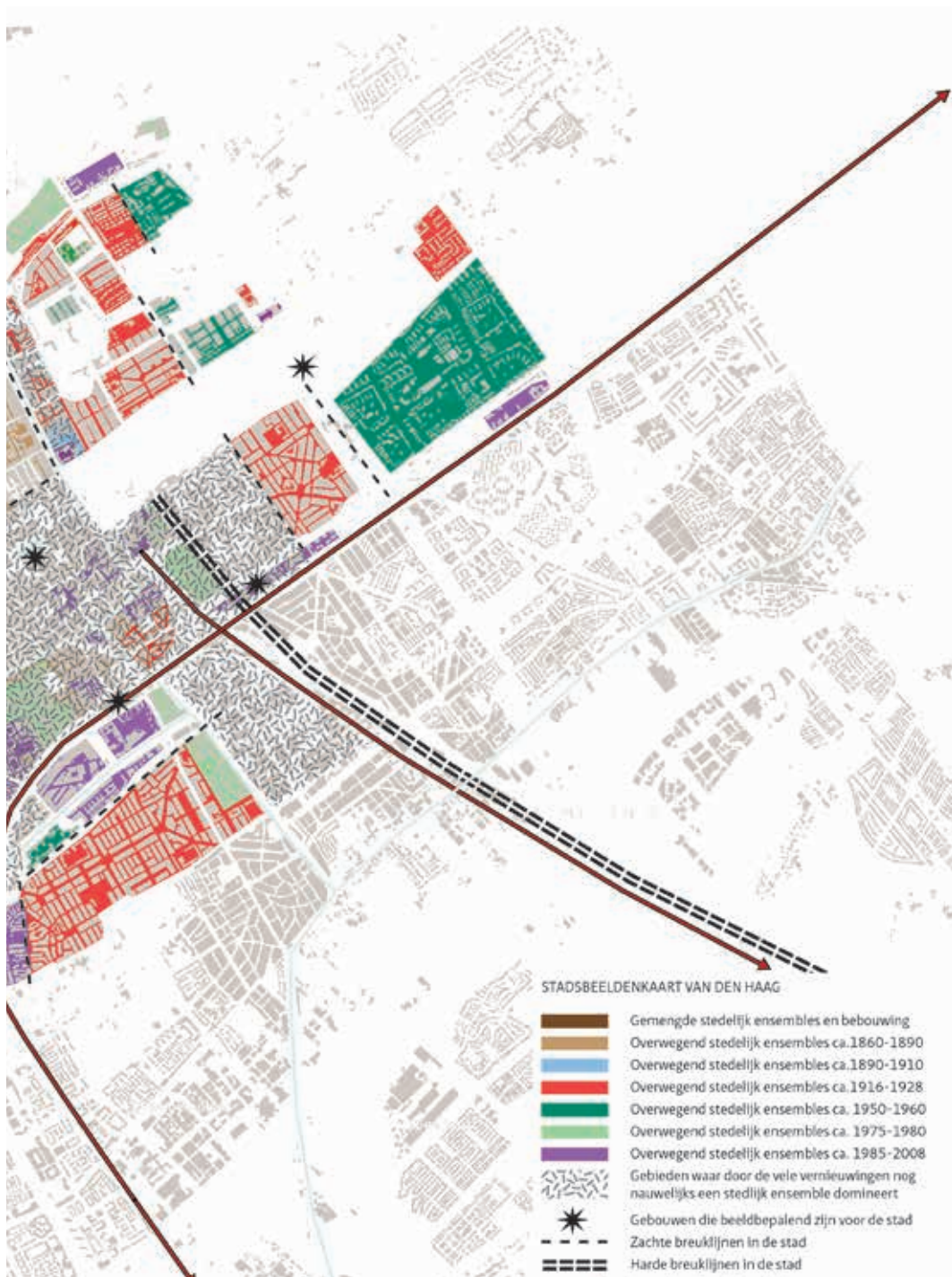
12 Conclusie

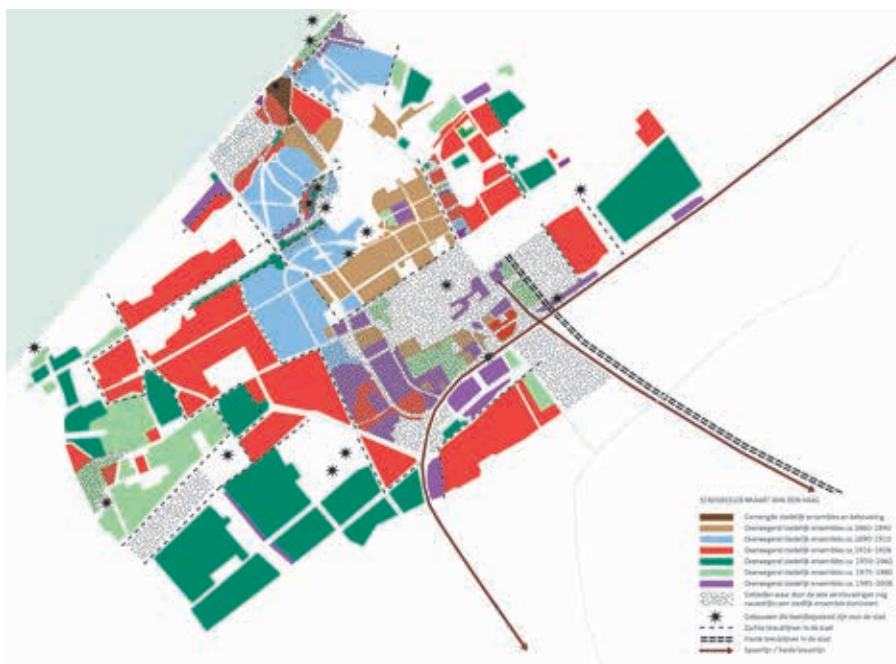
De these in dit onderzoek luidt dat de heterogeniteit of de fragmentatie die mensen ervaren in de stad Den Haag door de verscheidenheid aan stadsbeelden (al dan niet door half voltooid en tegen elkaar geschoven stedelijk ensembles) het meest wezenlijke bestanddeel van het stedelijk landschap vormt en het gevolg is van een praktijk waarin betrokkenen in verschillende perioden elk op een eigen manier de beeldbepalende stedelijke ensembles wilden vormgeven. De conflicten over de Haagse stadsbeelden tussen de betrokkenen leidde tot deze fragmentatie. In deze studie werd gekeken naar tastbare zaken als beeldbepalende gebouwen en stedelijke ruimten en daarnaast werden de motieven onderzocht die het tot stand komen daarvan beïnvloedden. De menselijke activiteiten die zich in de gebouwen en stedelijke ruimten afspelen zijn in deze studie buiten beschouwing gelaten. De casestudies die zijn verricht om deze these te staven, leidden tot de volgende conclusies.

De reeks van opkomende en verdwijnende en gewoonlijk niet geheel afgemaakte stadsbeelden als gevolg van de conflicten over het stadsbeeld tussen betrokkenen heeft geleid tot het gefragmenteerde beeld van Den Haag als geheel. Door haar speciale status als hofstad, residentiestad, regeringsstad is de dienstestad Den Haag gefragmenteerde dan in omvang vergelijkbare steden. Stadsbeelden kennen een bepaald verloop in tijd dat bij alle afzonderlijke stadsbeelden is terug te vinden, met een tijdsspanne van vaak niet meer dan 20 a 30 jaar. Stadsbeelden hebben niet altijd een visueel homogeen beeld of één bepaalde stijl en kunnen een verscheidenheid aan beelden bevatten. Stadsbeelden verbinden plaatsen met elkaar die soms ver uiteen liggen, bijvoorbeeld bloemkoolwijken vindt men overal in Nederland. Stadsbeelden kunnen lokale en internationale aspecten met elkaar verenigen. Stadsbeelden zijn succesvoller en dominanter bij een hoge bouwproductie, een geschiedenis van stadsbeelden laat daarom grote witte plekken zien waar er nauwelijks werd gebouwd. Voor stadsbeelden is altijd een motief aanwezig, de spontane stad is een fictie, hoewel het motief vaak werd vergeten waardoor men in latere perioden in het duister tast over de samenhang tussen stedelijke ruimten, bebouwing en de beelden die werden gehanteerd. Als stadsbeelden worden verwezenlijk in nieuwe stedelijke ensembles blijken deze vaak weinig adaptief. Vooral binnen de bestaande stad zijn deze gewoonlijk destructief en intolerant ten aanzien van voorgangers. Gewoonlijk wordt er veel gesloopt om een nieuw ideaal te kunnen bouwen. De rol van de verschillende betrokkenen als architecten, stedenbouwers en bestuurders als individuen wordt zwaar overschat, cruciaal is juist het samenspel tussen alle betrokkenen en de context. Het stadsbeeld speelt daarin een verbindende en soms zelfs een dwingende rol en herinnert ons eraan: de stad dat zijn wij.



Figuur 199
Stadsbeelden kaart van Den Haag





Figuur 200
Stadsbeelden en breuklijnen op de kaart van Den Haag

Gefragmenteerde uiterlijk van Den Haag heeft zijn oorzaak in debatten over het stadsbeeld.

De mate van fragmentatie als gevolg van opeenvolgende stadsbeelden in Den Haag is groter dan in omvang vergelijkbare steden. De oorzaak daarvan ligt in de speciale status van de dienstestad Den Haag als residentie en regeringsstad. De verschillen in de belangen van betrokkenen zoals stadsbestuur, rijk, burgers, bedrijven en instellingen liggen in Den Haag scherper. De reeks van opkomende en verdwijnende en zelden of vaak niet geheel afgemaakte stadsbeelden heeft geleid tot het gefragmenteerde beeld van Den Haag als geheel. Ze zijn niet alleen vaak niet afgebouwd en maar gedeeltelijk gerealiseerd, maar ook nog eens gedeeltelijk weer afgebroken met nog meer breuklijnen en fragmentatie tot gevolg! Net zoals geologen de opeenvolgende aardlagen en breuklijnen herkennen en benoemen zo kan dat ook met de lagen en breuklijnen in de stad. Misschien is deze fragmentatie wel een van de mooiste kwaliteiten van de stad Den Haag.

Stadsbeelden zijn nooit haarscherp maar hebben iets ongrijpbaars en fluïde.

Er zijn perioden dat stadsbeelden als vanzelfsprekend door iedereen worden aanvaard, maar dat duurt vaak nooit lang. Mede door de ongrijpbaarheid zijn stadsbeelden een bron voor debatten en conflicten. Stadsbeelden zijn in deze betekenis gedefinieerd als beeldbepalende stedelijk ensembles. Een stad zonder de categorieën ruimte, beweging en tijd is een stadsbeeld. Met beelden manipuleren betrokkenen de opinie. Beelden van hoe men de stad wenst zijn eenvoudige te produceren en te reproduceren, zeker in het nieuwe millennium. Beelden kunnen worden verwezenlijkt door betrokkenen met deze stedelijk ensembles. In deze stedelijk ensembles komen de belangen van deze stakeholders (politiek, de Oranjes, het rijk, de gemeente, ontwikkelaars), architectuur en stedelijke ruimten bij elkaar. Rondom beeldbepalende stedelijk ensembles is er vrijwel altijd een publiek debat, een belangenconflict of een tegenstelling tussen betrokkenen. Van het Willemspark tot het Spuiforum.

Stadsbeelden kennen een bepaald verloop in tijd.

Bij stadsbeelden is sprake van een zeker verloop in de ontwikkeling: de aanloop, het hoogtepunt en het verval. Elk afzonderlijk stadsbeeld kristalliseert op een geheel eigen manier uit. Onderling zijn stadsbeelden in formeel opzicht dan ook moeilijk te vergelijken. Voor alle stadsbeelden geldt dat drie lagen hoofdrollen spelen: ideeën, architectuur of bouwtraditie, en stedenbouwkundige traditie of opvatting. Als deze drie lagen samenvallen, versterken ze elkaar tot een helder stadsbeeld. De ideeën of de representaties in woord en beeld verwijzen naar de stedenbouw en bouwtraditie en andersom worden de stedenbouw en bouwtraditie weer beïnvloed door deze ideeën die worden ge(re)presenteerd. Het samenspel is verfijnd en tijdelijk. Het kristalliseert uit in één bepaalde periode, waarna het weer in vergetelheid raakt. Soms is dat geen geleidelijk proces en ontbrandt een opvattingenstrijd met een of meer stadsbeelden (een oud en een nieuw) als inzet. Een stadsbeeld ontstaat gewoonlijk in een tijd van verwarring en onzekerheid als een groep voortrekkers de toon gaan zetten. Deze groep voortrekkers kan heel verschillend zijn zoals de casestudies hebben laten zien. Bijna altijd is er een brede kring van gelijkgestemden die deze voortrekkers impliciet of expliciet steunt. Dat is ook nodig om de verwerving van benodigde gronden, de feitelijke bouwproductie en de noodzakelijke investeringen op gang te krijgen. Het is voor de betrokkenen vanzelfsprekend dat het stadsbeeld zo moet zijn in dat betreffende tijdvak. Vaak kanaliseert men de ideeën in de lokale politiek. De conservatieve Oranjegezinden maakten zich druk om de verfraaiing van de stad. Lindo en de ontwikkelaars Scheurleer en Goekoop introduceerden de schitterde Weense ideeën over hygiëne en de schilderachtige stad. De Liberale Unie zette zich in voor de woningwet en de stadsuitbreidingen, de SDAP voor de woningwet en de collectivisering, de KVP en de PvdA tijdens de wederopbouw voor de rooms-rode idealen, de generatie politici van '74 samen met protesterende architecten voor de leefbaarheid van de stad. Uiteindelijk erodeert een stadsbeeld en leidt het tot verzet. Er worden tal van uitsluitingsmechanismen bedacht om het stadsbeeld alsnog staande te houden; conflicten nemen toe en uiteindelijk raakt een stadsbeeld in

diskrediet; men keert zich ervan af. Vaak is het dan nog niet 'af', nog niet in zijn geheel gerealiseerd. Conflicten waren er rond de opvattingen van Lindo, over het Vredespaleis, de prijsvraag voor de uitbreiding in het westen van Den Haag tijdens het interbellum, de planvorming van Berg en Daal; er was het conflict tussen Dudok en de architecten van Het Plan 2000, er waren conflicten en bewonersprotesten tussen 1970 en 1986 over cityvorming en suburbanisatie, conflicten over de prijsvragen voor de Tweede Kamer, het Stadhuis, het Internationaal Strafhof en het Spuiforum. Er zijn ook misvattingen rond stadsbeelden. De belangrijkste is dat er sprake is van een top-down 'beleid' waarbij een stadsbeeld wordt vastgesteld door bestuurders of beleidsmakers en uitgevoerd door loyale stedenbouwers en architecten. Vaak zijn alle ingrediënten voor een stadsbeeld (ideeën, motieven, middelen om te representeren en de druk om veel te bouwen) al aanwezig. De verschillende lagen vallen dan samen, beïnvloeden en versterken elkaar en ontwikkelen zich tot een stadsbeeld dat resulteert in beeldbepalende stedelijk ensembles, waar architecten doelbewust bij worden gezocht via selecties, prijsvragen, voorkeuren van ontwikkelaars, ambtenaren of wethouders etc.

Stadsbeelden kunnen in zich een verscheidenheid aan beelden bevatten.

Niet iedere betrokkene streeft naar visuele homogeniteit of een stijl in een bepaald stadsbeeld. De liberale Lindo en de wethouders van de Liberale Unie wilden zich juist niet met specifieke architectuur bezighouden en de sociaaldemocratische wethouders Duivesteijn en Van Otterloo streefden de heterogeniteit van verschillende architectuurstijlen na. Soms werden er zelfs drie stadsbeelden tegelijk nagestreefd in één periode: tussen 1860 en 1890 kreeg iedere sociaaleconomische categorie zijn eigen stedelijk ensemble met elk een specifieke eigen opbouw. In het nieuwe millennium tekenen zich ook steeds scherper stedelijk ensembles van welvaart en armoede af, zoals enerzijds Bosweide in Ypenburg en anderzijds de Polenhotels aan de rand van de stad laten zien. In de jaren zeventig was er zelfs een totale desinteresse voor het beeld en koos de aannemer het goedkoopste gevelmateriaal. Het betrof dan echter voornamelijk sociale huurwoningen in de Schilderswijk en dergelijke buurten, terwijl in de dure categorie, zoals Couperusduin en ZHB-de Hoven, de materialen door de architecten zorgvuldig werden gekozen.

Stadsbeelden verbinden plaatsen met elkaar die soms ver uiteen liggen.

Beeldbepalende stedelijke ensembles kunnen op meerdere plaatsen worden gebouwd en zijn niet strikt beperkt tot gemeentegrenzen. De paleizen van de Oranjes in de zeventiende-eeuw lagen al in een wijde kring rond Den Haag. Paleizen uit voorbeeldboeken uit Frankrijk. De Lindo wijken zijn ook in Arnhem te vinden. De tuinvijken uit het interbellum zijn ook in andere steden gebouwd. Net zoals de wederopbouw. Ook de superbouwblokken van de stadsvernieuwing zijn in veel grote steden gebouwd, bijvoorbeeld het Vissersdorp in Rotterdam. Op het schaalniveau van het stedelijke ensemble zijn er de overeenkomsten, op het schaalniveau van de stad of

gemeente de verschillend waaraan de stad zoiets als eigenheid aan ontleent, hoewel sommige beeldbepalende stedelijke ensembles (de stad op ansichten) de stad mede een eigenheid geven.

Stadsbeelden kunnen lokale en internationale aspecten met elkaar verenigen.

Opvallend is verder dat bij de meeste beeldbepalende stedelijke ensembles uit de Haagse historie invloeden van elders zijn te herkennen: de Franse hofmode bij de Oranjes van Frederik Hendrik tot Willem I (vooral Parijs zette de toon tussen 1622 en 1850 in Den Haag); het Noord-Italiaanse humanisme bij Huygens en de architecten van het Hollands classicisme; neogotiek uit Engeland bij Willem II cum suis; art nouveau en Wiener Secession van de winkels uit Parijs en uit Duitsland en Oostenrijk rond 1900; de Duitse invloed op de monumentale Haagse tuinvijken van het interbellum; de invloed van Frank Lloyd Wright op de Nieuwe Haagse School; de Angelsaksische invloed op de wijkgedachte tijdens de wederopbouw; de naoorlogse Scandinavische architectuur en stedenbouw met gebruik van lokale materialen en het landschap als ondergrond voor een nieuwe wijk (Mariahoeve); Amerikaans geïnspireerde 'shopping malls' (de Bogaard in Rijswijk); Afrikaanse dorpsstructuren uit de jaren zeventig (ZHB hoven); de invloed van de Amerikaanse activiste Jane Jacobs; postmodernisme uit Berlijn (Kampagne Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit), Wenen en Parijs uit de jaren tachtig en negentig; het New Urbanism uit Amerika (De Resident, Rivierenbuurt, Wateringseveld) en andere Europese steden en in het nieuwe millennium de uitgesproken internationale architectuur zonder verwijzing naar de context van de plaats van bouwen. Bij de meeste stedelijk ensembles blijken invloeden van verre in balans met lokale omstandigheden. 'Global' en 'local' gaan moeiteloos samen; het zijn eerder verschillende lagen in een ontwerp dan tegenstellingen. In Den Haag volgde men al lang de laatste mode en dat is niet verwonderlijk, immers het was nooit een geïsoleerd dorp en maakte altijd al deel uit van een Europees netwerk waar diplomaten, ambassadeurs, rijke bestuurders en adel vertoefden. En tegenwoordig zijn er de nieuwe inwoners van ver over de grens die werkzaam zijn in het Westland of bij de ambassades en internationale organisaties.

Stadsbeelden zijn succesvoller bij een hoge bouwproductie.

Opvallend is dat er gewoonlijk bij een succesvol stadsbeeld sprake is van een enorme bouwproductie. Dat impliceert een discontinuïteit bij de wording van de stad. Er zijn perioden met hoogtepunten van stadsbeelden en lange perioden van stilstand. In tijden van een lage bouwproductie was er weinig behoefte aan stadsbeelden en greep men graag terug op successen uit het verleden. Nieuwe ideeën voor stadsbeelden werden afgewimpeld of kwamen gewoonweg niet tot wasdom. Den Haag kent nogal wat perioden van stilstand, de witte plekken in de historie van de stad: bijvoorbeeld de lange perioden van 1470 tot 1600, van 1650 tot 1860 en de korte perioden net voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog, van 1928 tot 1950, van 1960 tot 1970, van

1976 tot 1985 en na 2008. Architectuur- en stedenbouwhistorici hebben gewoonlijk het idee dat de ontwikkeling van een stad geleidelijk plaatsvindt: een lineaire ontwikkeling die ooit met voor de waterhuishouding noodzakelijk ingrepen begon bij de morfologie van het landschap en waar geleidelijk de jaarringen van de stad aan werden toegevoegd. Daarbij zou sprake zijn van continuïteit en padafhankelijkheid en zouden stedenbouwers en machthebbers zich exclusief met de wording van de stad bezighouden op basis van het bestaande. Deze studie laat zien dat dit een onhoudbare gedachte is, omdat macht diffuus is en personen zonder politiek mandaat vaak grotere invloed konden hebben op de wording van de stad, zoals Huygens, De Stuers en Bakker Schut. Duivesteijn beleefde zijn finest hour met de Kampagne Stadsvernieuwing als Kulturele Aktiviteit in 1985 toen hij in het college en de raad politiek was uitgeschakeld. De wording van de stad is daardoor geen geleidelijk en continu proces, maar juist een discontinu proces met conflicten, een komen en gaan van architecten en stedenbouwers die door betrokkenen als pionnen op het schaakbord van de stad heen en weer worden geschoven, betrokkenen die vaak van zichzelf niet weten dat ze ook pionnen zijn verstrikt in beelden.

Stadsbeelden hebben een uitgesproken motief, de spontane stad is een fictie.

Hoewel de motieven die ten grondslag liggen aan een stadsbeeld veelal uitermate nauwkeurig zijn gepresenteerd en vastgelegd, valt op hoe snel ze weer worden vergeten en hoe afwezig ze daardoor zijn in tussenperioden. Het enige wat overblijft van de stadsbeelden zijn de gebouwen en de stedelijke ruimten voor zover ze zijn gerealiseerd. Van het merendeel van de beeldbepalende ensembles uit het verleden herinnert niemand zich meer de oorspronkelijke betekenis of de doelstellingen van de protagonisten. Bij een kerk of stadhuis was deze doelstelling helder. Vergeten is echter waarom het Plein is aangelegd of het Huis van Oldenbarneveld is gebouwd op die manier, waarom in Mariahoeve de woonblokken van Zanstra knikken kregen en van baksteen waren, waarom de door Berlage kaarsrecht getekende Grote Marktstraat toch een knik heeft of waarom het Muzenplein een besloten plein werd. Het bouwen van een huis of een gebouw is geen spontaan proces, maar een gerichte actie van een of meer personen om zich een onderkomen te verschaffen. Daarnaast zal iemand druk doende zijn met de vormgeving van het huis. Wellicht komen alle huizen die naast elkaar worden gebouwd chaotisch over, maar de term spontaan is regelrecht onzinnig. Mensen bouwen huizen, kantoren, bedrijfsgebouwen, winkels, bioscopen, omdat ze denken dat daar behoefte aan is. De 'chaos' die mensen ervaren, wordt vaak verward met spontaneïteit. Men beargumenteert dan dat een stad spontaan uit het niets zou ontstaan; vooral in de creatieve sector is deze gedachte populair. In werkelijkheid zijn dag in dag uit allerlei betrokkenen bezig met de transformatie van de stad, en vooral met hoe deze eruit moet zien. Deze studie laat zien dat van een spontane stad nauwelijks sprake was, is en vermoedelijk nooit zal zijn, ondanks de populariteit in de media voor 'bottom-up' ontwikkelingen sinds de crisis van 2008 (Urhahn Urban Design, 2010), en de 'civil society' (Blond, 2010).

Stadsbeelden zijn weinig adaptief, ze zijn gewoonlijk destructief en intolerant ten aanzien van voorgangers.

Zolang er nieuwe stedelijke ensembles in weilanden worden uitgelegd openbaart het probleem zich nog niet helemaal. Wellicht wordt een waardevolle boerderij gesloopt of een fraai landschap opgeofferd. In een stedelijk landschap moet er vaak veel meer gesloopt worden en mensen verplaatst. Pas dan komt het destructieve en intolerante karakter van een stadsbeeld ten aanzien van oudere stadsbeelden scherp naar voren. Om nieuwe idealen en stadsbeelden te kunnen realiseren in bestaand stedelijk weefsel is heel wat gesloopt en zijn mensen, instellingen en bedrijven verplaatst. Het Prinsegrachtproject uit de zeventiende eeuw met het rechttrekken van alle kromme middeleeuwse straten is gepaard gegaan met de afbraak van veel kleine huisjes. De lijst van afgebroken gebouwen en stedelijke ruimten is eindeloos. De gebouwen van Zaanstra op de slooplijst van Noordanus en de Zwarte Madonna die werden gesloopt. Het debat rond de Amerikaanse Ambassade. De voorgenomen sloop van het Dans- en Muziektheater aan het Spui voor het Spuiforum etc. Zelfs de Amerikaanse variant van het New Urbanism waarbij traditionele architectuur centraal staat is intolerant, het oude kassengebied rond Wateringen met zijn lintbebouwing werd geslachteerd voor een 'traditionele' wijk. Net zoals bij De Resident en in de Rivierenbuurt oude structuren en gebouwen moesten wijken. Stadsbeelden zijn vaak weinig adaptief en intolerant ten opzichte van hun voorgangers. De stad is dan ook vol met half afgesneden en afgebroken stadsbeelden, omdat er een nieuw stadsbeeld overheen of tegenaan gebouwd is.

Het individu speelt een marginale rol bij stadsbeelden.

Architecten, stedenbouwers, bestuurders en de andere betrokkenen als individu spelen een marginale rol in de stedelijke veranderingen. Uiteindelijk komen ze allemaal in functie te staan van een bepaald stadsbeeld waarbij elk zijn eigen rol speelt in een onlosmakelijk samenspel of juist wordt uitgesloten. Cruciaal is het samenspel tussen de eerder omschreven aspecten binnen een bepaalde tijdspanne waarin alles vanzelfsprekend lijkt

Tien stellingen

- 1 Een stad zonder de categorieën ruimte, beweging en tijd is een stadsbeeld.
- 2 Stadsbeelden zijn nooit haarscherp maar hebben iets ongrijpbaars en zijn fluide. Daardoor zijn ze aanleiding voor een voortdurend debat of voor conflicten over de vormgeving van de stad.
- 3 Het individu speelt een marginale rol bij de realisatie van een stadsbeeld.
- 4 De mate van fragmentatie als gevolg van opeenvolgende stadsbeelden in Den Haag is groter dan in vergelijkbare steden. De oorzaak daarvan ligt in de speciale status van de dienstestad Den Haag als residentie, als regeringsstad. De verschillen in de belangen van betrokkenen zoals het stadsbestuur, het rijk, de burgers, bedrijven en instellingen liggen in Den Haag scherper.
- 5 Stadsbeelden hebben een uitgesproken motief. De spontane stad is een fictie, of is hoogstens een motief dat kan leiden tot een geregisseerd stadsbeeld.
- 6 Stadsbeelden zijn succesvoller naarmate de bouwproductie hoger is.
- 7 Stadsbeelden kennen een bepaald verloop in tijd, meestal gaan ze niet langer mee dan 30 jaar.
- 8 Stadsbeelden kunnen een verscheidenheid of heterogeniteit aan beelden bevatten en hebben niet perse een homogeen beeld.
- 9 Stadsbeelden verbinden plaatsen met elkaar die soms ver uiteen liggen en kunnen lokale en internationale aspecten met elkaar verenigen.
- 10 Stadsbeelden zijn weinig adaptief en ze zijn destructief en intolerant ten aanzien van voorgaande stadsbeelden.

Samenvatting

Conflicten over Haagse Stadsbeelden - van Willemspark tot Spuiforum

Deze studie behandelt de voortdurende strijd tussen belangengroepen over hoe de stad Den Haag eruit dient te zien in de periode 1860 tot 2010. De these in dit onderzoek luidt dat het gefragmenteerde beeld dat mensen van de stad ervaren het gevolg is van de grote verscheidenheid aan stedelijk ensembles en publieke gebouwen die vaak met de beste intenties door groepen betrokkenen successievelijk werden gepresenteerd, al dan niet half voltooid en tegen elkaar geschoven. Deze betrokkenen, zoals nationale en lokale politici, de koninklijke familie, banken, industriëlen, woningbouwcorporaties, projectontwikkelaars, architecten en stedenbouwers en organisaties met kritische burgers zijn voortdurend in conflict over hoe publieke gebouwen of beeldbepalende stedelijk ensembles er uit dienen te zien. Elke groep wil met de beste bedoelingen op zijn eigen manier de stad vormgeven. Het lijkt wel alsof de stad is ontdaan van ruimte, beweging en tijd, en dat alleen het stadsbeeld nog telt dat eindeloos wordt gereproduceerd in de media om de opinie te beïnvloeden. Op de achtergrond speelt altijd het stadsbeeld dat men wil bewerkstelligen. Het getouwtrek om het Spuiforum is slechts het meest recente in een lange reeks incidenten in Den Haag. Het hardvochtig streven van betrokkenen naar het ene zuivere stadsbeeld levert alleen maar meer beeldfragmenten op, en misschien is dat wel de grootste kwaliteit van de stad.

Het leek wel of tussen 2009 en 2014 iedereen zich met Spuiforum bezig hield. Het moddergooien tussen voor en tegenstanders houdt al jaren aan. Altijd zijn de media opzoek naar het volgende schandaal en criticasters waarbij de motieven niet altijd even helder zijn. Echter, hoe groot het conflict nu ook is, dergelijke conflicten worden weer snel vergeten. Wie herinnert zich nog het conflict over het Willemspark of het Vredespaleis? De talloze conflicten rond de badplaats Scheveningen? Wie weet nog van de veldslagen rond de stadsvernieuwing, het gesjacher rond de prijsvraag voor de Tweede Kamer der Staten General of van de perikelen rond de prijsvraag voor het Haagse stadshuis? Eurojust? International Criminal Court? Zo stormachtig als conflicten kunnen ontstaan, zo snel ebben ze weer weg. Vaak raken ze geruisloos in de vergetelheid. Maar het gebouw of het stedelijk ensemble dat de aanleiding was voor het conflict wordt veelal uitgevoerd, zij het niet altijd volledig.

Deze conflicten over het beeld en de stad zijn belangrijk, omdat ze de vanzelfsprekendheden naar boven halen in de wijze waarop mensen de stad ervaren en willen zien. Breuklijnen in de maatschappij worden feilloos blootgelegd, en worden vaak nog gebouwd ook. Bijvoorbeeld: de meest monumentale entree in Den Haag, van het Haagse politiebureau uit de jaren vijftig, kijkt uit op de achterkant van het vlaggenschip van het Haags progressief college (1986-89), het woningcomplex van Ricardo Bofill, met parkeertoegang, vuilcontainers en nutsvoorzieningen. Een goede observator ziet de vele tegenstellingen in de maatschappij gespiegeld in deze stad.

Het object van deze studie is het beeld van de stad en de conflicten die daarover gaan. Het beeld van de stad, hier ook stadsbeeld genoemd, is de laatste jaren bijzonder sterk in de belangstelling komen te staan. Dit is mede het gevolg van de nieuwe positie van steden in het wereldwijde verstedelijkingsproces waarbij steden elkaars concurrenten zijn geworden en van de revolutie in de communicatietechnologie en de digitalisering met de nieuwe mogelijkheden voor steden om zich wereldwijd te presenteren. Deze studie laat zien dat het stadsbeeld, ondanks de ongrijpbaarheid en fluiditeit, al veel eerder een dwingende rol speelde in de ontwikkeling van de stad. Churchill's uitspraak: 'wij vormden steden en steden vormden ons' zou men kunnen aanscherpen als: 'wij verbeelden ons steden en het beeld van de steden vormde ons.'

Nancy Stieber gaf in het boek *de STAD* (2006) een verhelderende analyse over de samenhang tussen beelden en de stad. Van de stad wordt een metafoor gemaakt, dat is een van de transformaties die we het stedelijk weefsel in onze geest kunnen laten ondergaan. Stieber onderscheidt drie categorieën: het beeld van de stad (the image of the city), de verbeelde stad (the imagined city) en de denkbeeldige stad (the imaginary city). Het beeld van de stad is de voorstelling die individuen of collectieven opbouwen. De conceptie die de ervaring van de stad in de geest oproept. Deze voorstelling gaat uit van de werkelijk bestaande stad. De verbeelde stad is de virtuele stad zoals deze door kunstenaars, architecten, planners, citymarketeers en anderen worden voorgesteld in kunst, film, literatuur, muziek, reclame, architectuur en stedenbouwkundige ontwerpen. Deze hangt samen met de eerste categorie, maar hier ligt de nadruk op de representatie van de stad door specialisten die bijvoorbeeld presentaties maken om mensen te overtuigen van het nut en de betekenis van een stedelijk ensemble of publiek gebouw. De positie van de producenten van de beelden zijn hierbij van cruciaal belang, immers wie moet er overtuigd worden van welk standpunt? Stieber liet zien aan de hand van een spotprent over Amsterdam Zuid van Berlage dat de drie categorieën niet zijn te scheiden. In alle drie gaat het om metaforen van de stad. 'De stad tussen de oren', volgens de geograaf en citymarketingspecialist Gertjan Hosper (2010).

Deze studie heeft tot doel het ontdekken en benoemen van opeenvolgende stadsbeelden en de daarmee gepaard gaande conflicten die in Den Haag opgeld deden tussen 1860 en 2010, en het achterhalen en beschrijven door wie, met welke motieven en tegen welke achtergronden deze stadsbeelden werden ontwikkeld, waar,

in hoeverre en of deze stadsbeelden successievelijk tot stand werden gebracht, waar de conflicten over gingen en waardoor de stadsbeelden weer verdwenen, veelal onvoltooid en daardoor resulterend in het huidige gefragmenteerde beeld van de stad. Hiervoor is een serie casestudies gedaan. De menselijke activiteiten die zich in de gebouwen en stedelijke ruimten afspelen, hoe belangrijk ook, zijn in deze studie om praktische redenen buiten beschouwing gelaten. Elke casestudie is een dominerend stadsbeeld in een bepaalde periode. Daarin staat de samenhang centraal tussen deze 'stad tussen de oren', de daadwerkelijk gebouwde stad, en de vele conflicten over dat beeld van de stad. De stadsbeelden worden in deze studie geanalyseerd aan de hand van beeldbepalende stedelijk ensembles. Een ensemble is beeldbepalend als het deel is geweest van het publieke debat. Elke case van een stedelijk ensemble wordt uiteengehaald in drie aspecten: de motieven van de betrokkenen vóór en tegen, de vorm van de stedelijke ruimten en de architectuur van de bebouwing.

Deze studie is noodzakelijkerwijs een multidisciplinair onderzoek. Resultaten van morfologisch en typologisch onderzoek, beeldonderzoek en historisch bronnenonderzoek worden met elkaar in verband gebracht. Aspecten zoals stedelijke ruimten, bebouwing en motieven van betrokkenen over het uiterlijk van de ensembles worden in samenhang beschouwd en worden zo in een nieuw licht geplaatst. Niet het verwerven van kennis over een toestand of situatie uit het verleden en de causaliteit staan centraal, zoals bij de historicus, maar de kennis over de wisselwerking tussen beeld en werkelijkheid in een bepaalde periode. In de casestudies over de afzonderlijke stadsbeelden worden dwarsverbanden gelegd tussen de disciplines van de architectuurgeschiedenis, de stedenbouwgeschiedenis, de politieke geschiedenis en de maatschappelijke realiteit. De casestudies die zijn verricht om de eerder genoemde these te staven leiden tot de volgende conclusies.

Het gefragmenteerde uiterlijk van Den Haag heeft inderdaad zijn oorzaak in de debatten over het stadsbeeld. Stadsbeelden zijn als visuele of esthetische categorie nooit haarscherp gedefinieerd maar hebben iets ongrijpbaars en zijn fluïde. Op projectniveau kunnen beelden wel helder en duidelijk zijn. Stadsbeelden kennen een bepaald verloop in de tijd dat bij alle afzonderlijke stadsbeelden is terug te vinden, met een tijdsspanne van vaak niet meer dan 20 a 30 jaar. Stadsbeelden hebben niet altijd een visueel homogeen beeld of één bepaalde stijl en kunnen een verscheidenheid aan beelden bevatten. Stadsbeelden verbinden plaatsen met elkaar die soms ver uiteen liggen, bloemkoolwijken vindt men bijvoorbeeld overal in Nederland. Stadsbeelden kunnen lokale en internationale aspecten met elkaar verenigen. Stadsbeelden zijn succesvoller en dominanter bij een hoge bouwproductie. Een geschiedenis van stadsbeelden laat daarom grote witte plekken zien op momenten dat er nauwelijks werd gebouwd. Voor stadsbeelden is altijd een motief aanwezig, de spontane stad is een fictie, hoewel het motief vaak werd vergeten waardoor men in latere perioden in het duister tast over de samenhang tussen stedelijke ruimten, bebouwing en de beelden die werden gehanteerd. Als stadsbeelden worden verwezenlijkt in nieuwe stedelijke

ensembles blijken deze vaak weinig adaptief. Vooral binnen de bestaande stad zijn zij gewoonlijk destructief en intolerant ten aanzien van voorgangers. Veelal wordt er veel gesloopt om een nieuw ideaal te kunnen bouwen. De rol van de verschillende betrokkenen als architecten, stedenbouwers en bestuurders als individuen wordt zwaar overschat, cruciaal is juist het samenspel tussen alle betrokkenen en de context. Het stadsbeeld speelt daarin een verbindende en soms zelfs een dwingende rol en herinnert ons eraan: de stad dat zijn wij.

Op basis van deze studie is het mogelijk gebleken de kaart van de stad op een nieuwe manier te tekenen, want juist daarin zijn de verschillen tussen steden zichtbaar.

Summary

Conflicts about the City Images of The Hague - from Willemspark to Spuiforum

This study is about the continual stride between 1860 and 2010 amongst the various interest groups involved with what the city of The Hague should look like. The thesis of the study states that the fragmented image that people in the city have or experience is the result of the wide variety of urban ensembles and public buildings, whether or not they are crowded together or even completed, that were successively presented and implemented by the interest groups involved. Stakeholders such as national and local politicians, the royal family, banks, industrialists, housing corporations, developers, architects, urban planners, and organizations of critical citizens have always been in conflict about what public buildings or iconic urban compositions should look like. With the best of intentions each group wants to shape the city with public buildings and urban compositions in their own way and the urge to achieve this is always playing a role in the background. It is as if the city is being stripped of space, movement, and time and that only the image of the city is what counts, an image that is endlessly being reproduced in the media to influence the public opinion. The scramble over the Spuiforum is just the latest affair in a long series of incidents in The Hague. The hard-hearted efforts of those involved to create one balanced townscape has only delivered more fragmented images, yet perhaps this is the city's greatest quality.

It seems like just about everyone has been occupied with the Spuiforum since 2009 to the present. The battle between supporters and opponents has been going on for years. The media critics are always there looking for the next scandal, finding fault with motives that may not always be clear. However, as intense as the conflict appears now, it will soon be forgotten. Who remembers the conflict over the Willemspark or the Peace Palace? The numerous conflicts around the sea resort Scheveningen? The battles over urban renewal, the haggling around the competition for the House of Representatives or the rivalry and troubles around the The Hague City Hall? The Eurojust (The European Union's Judicial Cooperation Unit)? The International Criminal Court? Such stormy conflicts arise and no sooner ebb away again, often into silent oblivion. And still, in most cases, the construction of the urban image is executed as planned, though often partially. Even more, the conflicts are of importance because they reveal how people experience the city and want to see it. Cracks in society are bluntly exposed this way. For example, the most monumental gateway in The Hague is that of the The Hague Police

Precinct built in the 1950's, which faces the rear side of The Hague's progressive party's flagship (1986-1989), the residential complex designed by Ricardo Bofill with parking access, garbage containers, and other utilities. A good observer can see the many contradictions of society mirrored in this situation in the city.

The object of this study is to examine the image of the city and the conflicts pertaining to it. The image of the city, also referred to here as the city image, has become particularly popular in recent years. This is due in part to the new position of cities in the global urbanization process, whereby cities have become competitors and moreover, new opportunities for cities to present themselves worldwide result from the revolution in communication technology and digitization. The research shows that the city image, despite its elusiveness and fluidity, played an imperative role in the genesis of the city far earlier. Churchill's statement 'we formed our cities and the cities formed us' could be broadened to: 'we imagined our cities and that image formed us.'

Nancy Stieber (2006) gave in the book *de STAD* (2006) an insightful analysis on the relationship between images and the city. The city is conceptualized as a metaphor. According to her, that is one of the transformations of the urban fabric might undergo in our minds. She distinguishes three categories: the image of the city, the imagined city, and the imaginary city. The image of the city is the idea that is composed by individuals or groups: a creation that is triggered from experience of the city in the mind or a concept based on the actual city itself. The imagined city is the virtual arena conceived by artists, architects, city planners, marketers, and others through art, film, literature, music, advertising, architecture, and urban designs. This idea is certainly related to the first category, but here the focus is on the representation of the city by specialists that are making the presentations to convince people of the value and significance of an urban composition or public building. In this sense, the producers of the images are crucial since, after all, who needs to be convinced of which statement? Using a caricature on Berlage's Amsterdam South, Stieber demonstrated that the categories are inseparable and all three are about metaphors of the city. 'The city between the ears', as noted by the geographer and urban marketing specialist Gertjan Hoeser (2010).

The goal of this study is to discover and describe consecutive city images of The Hague and the conflicts associated with them between 1860 and 2010, as well as to determine for whom, with what motive and background these city images were developed, where, in how far, and if these consecutive city images were realized, what the conflicts were about, and why the often unfinished images disappeared again, which resulted in the current fragmented image of the city. The human activities that take place in the buildings and surroundings, no matter how significant, were left out of the study for practical reasons. Every case study is of a dominant city image from a certain period. The central context is the relation between 'the city between the ears', the actual built city, and the many conflicts pertaining to that image. Each image will

be analyzed in this study on the basis of iconic ensembles in the urban setting. The urban ensemble is iconic if it has been part of a public debate. It is unraveled by way of three aspects: the motives for and against of those involved, the shape of the urban space, and the architecture of the buildings.

This study inevitably comprises multi-disciplinary research. Results of research on the morphology, typology, imagery, and historical sources are associated to each other. Aspects like urban space, development, and motives of stakeholders concerning the appearance of the locations are compared and present a new light. It's not the knowledge acquired about the cause, a condition or situation from the past that is central to the study like in the research of a historian, but the knowledge gathered about the exchange between image and reality during a certain time frame. Throughout the case studies on particular urban ensembles, cross references are made between the histories of architecture, town planning, and politics and the social reality. The case studies chosen to prove the above mentioned thesis led to the following conclusions.

The fragmented look of The Hague was directly caused by debates on the image of the city. Images of a city are a kind of visual or esthetic category that cannot be sharply defined but rather have something intangible and are fluid. Only at the project level can images be bright and clear. All of the city images were found to run a certain course in time of no longer than a 20 to 30 year time span. The image of the city is not always visually homogenous or in one particular style, but can instead be diverse. It also tends to bind places together that are distant, such as typical Dutch cauliflower neighborhoods from the 70's, which can be found throughout the country. City images can also unite local and international aspects of the city and are more successful and domineering when there is a high development rate. In this respect, there are some large gaps in the historical context, blank areas where there was hardly any building development going on. There is always a motive behind the city image: the spontaneous city is fictitious. However, the motive is often forgotten whereby people wonder later on about the consistency between urban space, development, and the imagery that was used in the development process. As townscapes appear with new city images, they seem inadaptable. They are destructive and intolerant towards their predecessors, especially when those images rise within the existing city. It is normal to demolish an area to build a new ideal. The role of the stakeholders like architects, urban designers, and officials is highly overrated. It is the synergy between them and the context that is crucial. The city image plays a unifying and sometimes persistent role under these conditions, reminding us: the city, that's us.

On the basis of the study on the image of the city it is possible to draw the map of a city differently, precisely because that way the differences between cities become apparent.

Bijlage

Dienst van Stedelijke Fabricage 1824 -1847

Periode Copes van Cattenburch, Emants, Zeger Reijers

De Commissie van Fabricage werd op 4 januari 1816 herbenoemd en bestond toen uit drie raadsleden, met het raadslid Emants die een jaar later tot gemeentesecretaris werd benoemd. Een van de belangrijkste taken van de commissie was dat er een jaarbegroting werd opgesteld van de te verwachten werkzaamheden. Toen de stadsfabriek (directeur van dienst Fabricage) Vreeburg op 72 jarige leeftijd om zijn pensioen verzocht kwam men op het idee om de functie van stadsfabriek anders in te gaan vullen. Voortaan zou het geen technicus moeten zijn maar architect of bouwmeester die de stad een gezicht kon geven, een representatieve stad. In 1819 werd er een landelijk sollicitatieprocedure gestart door de commissie en de burgemeester. Verschillende kandidaten dienden zich aan, op grond van gunstige informatie die men verkreeg over de eerste opzichter van de verbouwing van het Paleis te Soestdijk ging de voorkeur uit naar de architect Reijers. Op 24 mei 1819 werd hij in Den Haag aangesteld, zijn voornaamste taak was het maken van ontwerptekeningen en modellen met kostenramingen en bestekken voor de nieuwe projecten in de stad (Vijfvinkel e.a. 1986: 98, 99). Op 23 februari 1824 werd Lodewijk Constantijn Rabo Copes van Cattenburch (1771-1842) tot alleenregerend burgemeester aangewezen door koning Willem I (daarvoor waren er vier burgemeesters en geen wethouders) en hij zou dat ambt tot zijn vroege dood in 1842 vervullen. In 1824 werd de commissie opgeheven en werden alle taken en verantwoordelijkheden ondergebracht bij secretaris Marcellus Emants (1778-1854). Stadsarchitect Zeger Reijers (1789-1857), burgemeester Copes van Cattenburch en secretaris Emants zouden alle macht concentreren. Van 1824 tot 1847 gaf het driemanschap vorm aan de idealen van de koningen in de Residentie. Ook kwam in deze periode de bevolking weer terug, tussen 1814 tot 1850 nam de bevolking met 50% toe (Bakker Schut, 1948), het aantal huizen binnen de singels vermeerderde van 8.200 naar 10.000, een toename van 20%. In 1830 telde Den Haag nog 56.105 inwoners, in 1840 was dat al 63.556 en in 1849 kwam dat op 72.225 inwoners (Bakker Schut, 1948: 47). Het herstel van Den Haag was in volle gang. Het driemanschap zette de Franse oriëntatie op de architectuur van de erfstadhouders uit de periode 1747-95 voort. Haagse hofarchitecten werden toen gewoonlijk in Parijs geschoold. Pieter de Swart (1709-1773) was de assistent van de Parijs-Haagse architect Daniël Marot (1661-1752) en studeerde bij Jacques-François Blondel (1705-1774) in Parijs. De Duitse bouwmeester Friedrich Ludwig Gun(c)kel (1743-1835) studeerde in Parijs bij Giessen voor hij zich in Den Haag vestigde en daar de assistent werd van De Swart. Philip Willem Schonck (1735-1807) was een succesvol militaire architect die een studiereis naar Parijs maakte, ook hij deed tal van werkzaamheden voor de erfstadhouders. In wisselende samenstelling bouwden deze bouwmeesters aan Huis ten Bosch en de kazernes (Vijfvinkel e.a. 1986; Rosenberg, Vaillant & Valentijn, 1988; Ottenhem, Terlouw & Van Zoest, 1988; Schmidt, 1999).

Een van de belangrijkste maatregelen van de dienst was het Stedelijk Keur uit 1841. Het Stedelijk Keur van 1841 – 1892 verdeelde de stad in een zone met de strengste regels voor het fraaie gevelbeeld aan de straten en pleinen, en de vrije hand en het ontbreken van wetten en regels voor gebouwen die niet aan straten lagen zoals op binnenterreinen en in weilanden. De fraaie gevels aan de brede straten en pleinen met de geurende lindebomen hadden kieren en spleten die leidde tot sloppen op de binnenterreinen waar een van de zwartste episodes van de Haagse sociale geschiedenis afspeelde. Vooral tussen 1840 en 1870 zou er een forse verdichting binnen de singels plaatsvinden. Artikel 41 van Het Stedelijke Keur luidde: ‘Niemand zal aan de straat of den publieken weg een nieuw gebouw, in verband met belendende gebouwen, straten of pleinen, anders mogen optrekken dan Burgemeester en Wethouders op vertoon van eene teekening of opgaaf van het gebouw nuttig zullen oordelen, op straffe dat hetzelfde, te zijnen koste, weder zal worden afgebroken.’ (Bakker Schut, 1939: 6). Er was dus alleen toestemming nodig van de gemeente voor het bouwen langs straten en op pleinen. Voor Bakker Schut was dit artikel zeer waarschijnlijk de oorzaak van de bedenkelijke wijze waarop de Haagse woningtoestanden zouden ontwikkelen in de jaren die volgden: de exploitatiehofjes en de revolutiebouw in de weilanden, de jaren van de laissez fair en het vrije ondernemerschap (Bakker Schut, 1939: 6). In Den Haag werd met het Stedelijk Keur de basis gelegd voor de stad van het wonen op het zand en wonen in het veen. Van de stad van de gegoede en welvarende burgerij die wonen aan de fraaie pleinen en straten en de paupers op de binnenterreinen, ver uit het zicht.

Dienst Openbare Werken 1847-1890

Periode van der Waeyen Pieterszen & B.Reijnders

In 1847 werd de stedelijke fabricage weer onder controle gesteld van een raadscommissie. Het driemanschap dat de fabricage en de ontwikkeling van de stad beheerde begon al in 1842 uiteen te vallen door de plotselinge dood van de alleen regerende burgemeester Copes van Cattenburgh in het stadhuis, drie jaar later in 1845 vroeg Emants ontslag in verband met zijn gezondheid en een jaar later werd hem dat verleend. Nu de Emants en Copes van Cattenburgh waren weg gevallen greep de Haagse raad zijn kans om de dienst fabricage te reorganiseren (Vijfvinkel e.a. 1986: 116). Men wilde weer een brede Commissie van fabricage zoals deze tussen 1816-24 aanwezig was, met naast de stadsarchitect, de burgemeester, de gemeentesecretaris en twee raadsleden in de commissie. Reijers die tot 1847 zijn eigen beleid kon bepalen werd nu op de vingers gekeken door de commissie, die vond dat Reijers onnodige uitgave deed. In 1848 schraptte de raad flink op de begroting van de Haagse fabricage. Werk werd uitgesteld en personeel ontslagen, bij de aankoop van materiaal moest er nu openbaar worden aanbesteed, wat niet altijd de kwaliteit van het materiaal ten goede kwam. Na de reorganisatie van 1848 werd de administratieve basis gelegd voor de dienst openbare werken (Vijfvinkel e.a. 1986: 118, 119). Ieder jaar in juni maakte de dienst een jaarverslag waarbij men aangaf welke verfraaiingen en verbeteringen voor het komende jaar besproken moesten worden. Reijers gezondheid liet te wensen

over en hij kreeg in 1852 een assistent-architect toegewezen. Uiteindelijk werd na een sollicitatieprocedure in januari 1853 Van der Waeyen Pieterszen benoemd om hem bij te staan. Ieder jaar sloot Den Haag af met een batig saldo maar na 1853 na een reorganisatie van het gemeentelijk belastingstelsel ten gevolge van de nieuwe gemeentewet ging het mis, de stad had opeens veel minder inkomsten (Vijfvinkel e.a.1986: 122). In 1857 stierf de oude bouwmeester Reijers. Op advies van de burgermeester en wethouder werd zijn assistent Willem Cornelis van der Waeyen Pieterszen (1819-1874) als opvolger benoemd, van 1857 tot 1874 zou hij de stadarchitect zijn van Den Haag. Van 1875 tot 1890 zou B. Reinders hem opvolgen. ---

Dienst der Gemeentewerken 1890-1919

Periode Lindo

De oude dienst wordt volledig gereorganiseerd en krijgt nieuwe uitgebreide taken. Eerste 'Architect-Directeur' werd Lindo en hij was direct verantwoordig schuldig aan het college. Deze werd bijgestaan door een raadscommissie: 'Commissie van bijstand in het beheer van de plaatselijke werken en eigendommen', later afgekort als 'Commissie voor de plaatselijke werken en eigendommen'. Stedelijke voorzieningen en het bewaken van de kwaliteit van de stratenplannen die door bouwgrondmaatschappijen werden vervaardigd waren een belangrijke taak.

Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (Dienst S en V) 1919-1945

Periode P.Bakker Schut

De oude Dienst der Gemeentewerken werd op 1 juli 1918 opgesplitst, dat ging op 1 januari 1919 in de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting. Directeur: ir. P. Bakker Schut, adjunct directeur: ir. H. Suyver. Onder deze dienst vielen de afdeling Grondbedrijf en Woningdienst, hoewel deze budgettair afzonderlijk werden beheerd. Aparte diensten waren de: Dienst der Gemeentewerken met directeur: J. Lely (de zoon van de Haagse wethouder en minister) en Dienst der Gemeenteplantsoenen met directeur: Westbroek

Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw 1945-1948

Periode P.Bakker Schut

Opgericht 16 juni 1945 werd de dienst opnieuw opgericht. Aanvankelijk was Suyver directeur maar hij werd verdacht van samenwerking met de Duisters en kon daardoor niet aanblijven als hoofddirecteur. Bakker Schut werd van zijn pensioen teruggeroepen en weer aangesteld als directeur. De dienst was gevestigd aan de Lange Voorhout 50. Deze dienst bestond uit drie afdelingen: Dienst Stadsontwikkeling met directeur: ir. H. Suyver, Gemeentelijke Woningdienst met directeur: ir. J.P. van der Ploeg en de Dienst voor het gemeentelijk Grondbedrijf met directeur: ir. A. Lodder.

Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling 1949-1962

Periode F. Bakker Schut

Na een periode van conflicten en stuurloosheid werd op 29 november 1948 de Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw ontmanteld en omgevormd tot drie afzonderlijke diensten, al deze diensten vielen onder wethouder Feber (1945-55): Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling (WOSO). Op 28 februari 1948 werd dr.ir.F. Bakker Schut tot hoofddirecteur benoemd en hij trad 1 juni 1949 tot de dienst. Dat is tevens de inwerkingtreding van de nieuwe hervormde dienst. Adres: Van Speykstraat 75 en Javastraat 36, met later nog Javastraat 34 erbij gevoegd. Daaronder viel ook de Dienst Bouw- en Woningtoezicht en Dienst Stadsontwikkeling met vanaf 1 januari 1955 Van der Sluijs als hoofd. Daarnaast waren op hetzelfde adres gevestigd: Gemeentelijke Woningdienst met de hoofdarchitect en afdelingschef: Fop Ottenhof, en de Dienst voor het gemeentelijk Grondbedrijf. Na het vertrek van Feber en F. Bakker Schut wilde de raad weer de controle hebben over deze oppermachtige dienst.

Gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling 1962-1983

Periode Van der Sluijs

Gemeentelijke Woningdienst (perioden Ottenhof e.a.). Sinds 12 maart 1962 omgevormd tot: Gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling. Van der Sluijs was waarnemend hoofd en werd op 1 april 1962 directeur van deze dienst. Per 1 januari 1964 werd daaruit gevormd: Gemeentelijke Dienst voor de Volkshuisvesting met daarin de oude Gemeentelijke Woningdienst en Dienst voor het gemeentelijk Grondbedrijf. Vanaf deze periode waren er dus twee belangrijke en concurrerende diensten.

1980-1986 Projectorganisatie Stadsvernieuwing (POS) 1981-86

In 1980 organiseert wethouder Duivesteijn de: Projectorganisatie Stadsvernieuwing (POS) deze werd in 1981 actief, directeur werd drs. B. Harkes. Deze dienst stond naast de: Gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling. Directeur: met Van der Sluijs, en de Gemeentelijke Dienst voor de Volkshuisvesting (inclusief de sector Grondzaken).

1984-1991 Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling-Grondzaken (SO|GZ)

Periode Reijnen

Op 1 januari 1984 vond er een samenvoeging plaats van de diensten: Dienst voor de Stadsontwikkeling + sector Grondzaken (van de Gemeentelijke Dienst voor de Volkshuisvesting) naar een nieuwe dienst: Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling-Grondzaken (SO|GZ). Directeur: ir. J.L Reijnen (vanaf oktober 1982 de opvolger van Van der Sluijs). Hoofd sector Grondzaken: mevr. Ir. E.C.C. Blitz. Hoofd sector Stadsontwikkeling: ir. P. Jonquiere. Wethouder Duivesteijn van Stadsvernieuwing en Van Otterloo van Volkshuisvesting bleven gemankeerd achter in het door de VVD

gedomineerde college. Hun positie werd teruggebracht tot het minimale. De nieuwe Dienst SO|GZ viel onder de VVD wethouder Chris Nyqvist van Ruimtelijke Ordening Verkeer en Vervoer. Gemeentelijke Dienst voor de Volkshuisvesting had Van Otterloo als wethouder. Duivesteijn was directeur van de Projectorganisatie Stadsvernieuwing (POS), deze werd in 1986 door het nieuwe college opgeheven. Het naast elkaar werken van de diensten was en bleef een pijnlijk punt. Na 1986 werd Duivesteijn wethouder van (SO|GZ), maar op 8 september 1988 werd besloten deze dienst op te heffen en nieuw te vormen. Echter dat zou pas in 1991 plaatsvinden.

1991-1996 Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Ontwikkeling (REO)

Periode Noordanus

Op 1 januari 1991 werd SO|GZ opgeheven en met een aantal andere diensten omgevormd tot: Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Ontwikkeling (REO). Het conflict tussen de wethouder met de welstand leidde uiteindelijk tot een reorganisatie van de dienst.

1996-heden Dienst Stedelijke Ontwikkeling (DSO)

Periode van de stadsbouwmeesters

Reorganisatie van REO door wethouder Noordanus vond in in 1966 plaats en Kees Rijnboutt werd stadsbouwmeester. Hij werd opgevolgd door Maarten Schmitt.

Archieven:

HGA BNR 0487-1 'Gemeentelijke dienst der stadsontwikkeling en volkshuisvesting (S en V)', (1881) 1918-1949 (1954)

HGA BNR 0509-01 (inv.nrs.1-3010) 'Gemeentelijke Dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling', (1934) 1945-1962 (1966)

HGA BNR 828-2 'Afdeling Wederopbouw en volkshuisvesting (W&V)', 1946-1967

HGA BNR 1325-01 'Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken', (1983) 1984-1990 (1992)

Literatuur:

Stadsontwikkeling in Den Haag 1946-1983 (1983) Den Haag: Dienst voor de Stadsontwikkeling in samenwerking met de afdeling Voorlichting van de gemeente 's-Gravenhage (afscheidsboekje Van der Sluijs)

Bibliografie

Tenzij anders vermeld zijn gegevens over monumenten ontleent aan: Haags Monumenten Informatie Systeem, DSO Monumentenzorg Den Haag H.M.S./A.H.D., publicatie: *Den Haag 2000 monumenten* (1999); Rosenberg, Vaillant & Valentijn (1988) *Architectuurgids van Den Haag 1800-1940*.

Aardoom, K. (2007) 'De wijkgedachte in Den Haag – Idealen en werkelijkheid in de nieuwe wijk Morgenstond' in: *Die Haghe*, 2007, p.122-148

Actiegroep (1975) *Schetsen van Koekamplust en tien andere mogelijkheden* Den Haag: Dooievaararchief, 27 augustus 1975

Aerts, J. & Bruyne, D. (1990) 'Den Haag Centraal Plannen voor de binnenstad', in: *Archis* 2-90, p.38-44

Bakker Schut, F. (1943) *Nationaal Plan en Streekplan. Verzameling voorschriften*, Den Haag: VNG

Bakker Schut, F. (1950) 'De woningpolitiek in Den Haag', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, jrg.31, nr.7-8, juli/aug. 1950: 94-100 (HGA bibliotheek: P 1559.0)

Bakker Schut, F. (1955) 'Sanering en reconstructie in de grote stad', in: *Bestuurswetenschappen*, mei 1955: 16 (HGA bibliotheek: C d 103)

Bakker Schut, F. (1955) 'Tien jaren wederopbouw en stadsontwikkeling van 's-Gravenhage', in: *Die Haghe*, 1955, 35-49

Bakker Schut, P. (1913) *Verbetering der volkshuisvesting in Nederland*, Amsterdam: F. van Rossen (HGA bibliotheek: G h 125) overdruk uit: *De bouwwereld* 1913

Bakker Schut, P. (1914) *Maatregelen in het belang der volkshuisvesting: rapport aangeboden aan B. en W.*, Den Haag: gemeentewerken

Bakker Schut, P. (1916) 'Bevolkingsbewegingen en Woningvoorziening in onze groote steden: excerpt van artikel van P. Bakker Schut in 'De Ingenieur' 1916 nr.34', in: *Tijdschrift voor Sociale Hygiëne*, Zwolle jrg.18, 1916: 47-49

Bakker Schut, P. (1920) 'Contrôle-woningen te 's-Gravenhage', in: *Gemeentebelangen*: tijdschrift voor gemeentebesturen en gemeenteraadsleden, jrg.16, nr.3, 1 oct.1920: 35-36

Bakker Schut, P. (1921) 'De C.B.V. in 1920', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting*, jrg.2, nr.7/8, 15 juli 1921: 201-203

Bakker Schut, P. (1921) 'Het Haagsche gemeenteraadrapport in zake de C.B.V.', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting*, jrg.2, nr.9, 15 sep 1921: 240-241

Bakker Schut, P. (1921) 'De bestrijding van den woningnood te 's-Gravenhage', in: *Gemeentebelangen*: tijdschrift voor gemeentebesturen en gemeenteraadsleden, jrg.17, nr.6, 15 nov.1921: 83-86

Bakker Schut, P. (1921) 'Het villa-park 'Marlot' te 's-Gravenhage', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting*, jrg.2 extra nummer 22 dec. 1921: 24-28

Bakker Schut, P. (1922) *De verkeersweg Buitenhof-Kneuterdijk en het Gevangenpoort-vraagstuk te 's-Gravenhage*, Haarlem: Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting, serie voor Stedenbouw, vol.II

Bakker Schut, P. (1922) 'Het Gevangenpoort-vraagstuk te 's-Gravenhage', in: *Weekblad voor Gemeentebelangen*, jrg.1, nr.24, 16 juni 1922: 189-191

Bakker Schut, P. (1924) *Das Bedürfnis an Bezirkserweiterungsplänen in den Niederlanden*, Amsterdam

Bakker Schut, P. (1925) 'Minimum-woningen te 's-Gravenhage', in: *Het Bouwbedrijf*: maandblad voor bouwkunde, techniek en handel: waarin opgenomen 'Bouwen'; jrg.2, nr.11 (nov. 1925): 389-390

Bakker Schut, P., Ritter, Ph. & Wijdeveld, H. Th. (1926) *De Bijenkorf 's-Gravenhage. Dit boek is uitgegeven ter herinnering aan de opening op 25 maart 1926*, Den Haag

- Bakker Schut, P. (1929) 'Bouw en exploitatie der gemeentewoningen te 's-Gravenhage: geschiedenis van de gemeentelijke woningcomplexen in Duindorp en Spoorwijk en bij de Trekweg, woningplan, financiering, beheer, huurinning, huurprijs', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, jrg.10, nr.4, april 1929: 66-82
- Bakker Schut, P. (1932) Het gemeentelijke grondbedrijf te 's-Gravenhage door Ir. P. Bakker Schut, dir. Stadsontwikkeling en volkshuisvesting, in: *Publieke Werken: officieel orgaan van de Vereniging van Directeuren van Gemeentewerken*, jrg.1, nr.10-11 (maart 1932 en april 1932)
- Bakker Schut, P. (1933) *De bevolkingsbeweging in Nederland en in het bijzonder te 's Gravenhage*, Alphen aan den Rijn, Samson
- Bakker Schut, P. (ongedateerd) *Wijk Bohemen - Segbroek 's Gravenhage Terreinen voor woningbouw i/h westelijk deel van 's-Gravenhage*, Den Haag: Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting
- Bakker Schut, P. & Strik, L. e.a. (1935) *Wat bouwt Den Haag in Plan West in de onmiddellijke nabijheid van 'Meer en Bosch', zee, strand en duin?*, Den Haag: Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting
- Bakker Schut, P. (1937) *De bevolkingstoename der groote steden ten gevolge van migratie*, overdruk uit Gemeentebestuur van mei 1937
- Bakker Schut, P. (1938) 'De saneering van oud-Scheveningen: geschiedenis van de (slechte) woningtoestand in het dorp en de sanering sedert 1014', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, jrg.19, nr.8 en 9, juli/aug. en sept 1938: 1-19 en 170-178
- Bakker Schut, P. (1939) *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914-1939. Vijf en twintig jaar overheidsbemoeiing met de volkshuisvesting*, Alphen aan den Rijn: N.Samson n.v.
- Bakker Schut, P. & Dudok, W. (1939) *Plan Ockenburgh-Madepolder-Escampolder en Plan Mariahoeve, inleiding Bakker Schut, toelichting Dudok percoferentie 17 mei 1939*
- Bakker Schut, P. (1940) 'Krotvorming en Saneering', in: *De Ingenieur*, 29 maart 1940: 16-30
- Bakker Schut, P. (1942) *De stedebouwkundige betekenissen der groenvoorziening*, speciale aflevering van Gemeentebestuur, maandschrift, jrg. 22, nr. 1
- Bakker Schut, P. & Bakker Schut, F. (1944) *Planologie*, Gorinchem: Noorduijn
- Bakker Schut, P. (1948) *Enige grondslagen voor de stedebouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage*, Den Haag: uitgave van het gemeentebestuur van 's-Gravenhage
- Bakker Schut, P. e.a. (1952) *50 Jaar Woningwet 1902-1952*, Alphen aan den Rijn, Samson
- Baneke, D. (2008) *Synthetisch denken - natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940*, Hilversum: uitgeverijVerloren
- Bank-begeleidingsgroep (1990) *Stratigisch Plan Bank*, oktober 1990
- Bank, J. & Buuren, M. (2000) *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur*, Den Haag: Sdu Uitgevers
- Baumeister, R. (1876) *Stadt-Erweiterung in technischer, baupolizeilicher und wirthschaftlicher beziehung*, Berlin
- Beemster, W. (2009) 'Wêreldstad aan zee, In: *Stedenbouw & Architectuur*: jrg.26, nr.11, dec.2009
- Bekkering, H. & Heeling, (1981) 'Stedenbouw als formele ordening', in: *Plan* nr.2 1981
- Bekkering, H. (1988) 'Beeld in plannen/plannen in beelden', in: *De Architect*, maart 1988: 34-39
- Bekkering, H. (2005) 'Werken aan de stad vanuit de openbare ruimte: Den Haag 1985-2005', in: *In Dienst van de Stad, 25 jaar werk van de stedenbouwkundige diensten van Amsterdam, Den Haag, Rotterdam*, Amsterdam: SUN: 73-79
- Bekkering, P. & Beemster, W. (2009) 'Marnix Norder: ligging aan zee maakt Den Haag uniek', In: *Stedenbouw & Architectuur*: jrg.26, nr.11, dec.2009: 4-7
- Berg, L. van der & Braun, E. (1999) 'Urban Competitiveness, Marketing and the Need for Organising Capacity', in: *Urban Studies*, 36, 5-6, 987-999
- Bergeijk, H. van (1986) 'Vóór de Beurs - Op zoek naar een nieuw Berlage-beeld', in: *Archis* nr.6 - 1986
- Bergeijk, H. van (1995) *Willem Marinus Dudok Architect-stedebouwkundige 1884-1974*, Naarden: V+K Publishing / Inmerc
- Bergeijk, H. van (2001) *W.M.Dudok*, Rotterdam: Uitgeverij 010
- Bergeijk, H. van (2003) *De steen van Berlage*, Rotterdam: Uitegeverij 010
- Bergeijk, H. van (2007) *Jan Wils, de stijl en verder*, Rotterdam: Uitgeverij 010
- Berlage, H.P. (1909) *Het Uitbreidingsplan van 's Gravenhage door H.P. Berlage nzn.*, Den Haag: Mouton & Co.
- Berlage, H.P., Keppler, A., Kromhout, W. & Wils, J. (1921) *Arbeiderswoningen in Nederland - Vijftig met rijkssteun, onder leiding van architecten uitgevoerde plannen, met de financieele gegevens*, Rotterdam: W.L.&J.Bruse's Uitgevers-Maatschappij, met steun van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

- Bleeker, R. (ongedateerd, vermoedelijk tussen 1996-98) *Architectonische achtergronden, etcetera, van ir. Rutger Dirk Bleeker, architect B.N.A.*, lange brief aan Hans Ibelings ten behoeve van het boek *Tussen Delftse School en New Brutalism. Het werk van Rutger D. (Rudi) Bleeker bouwkundig ingenieur en architect BNA*: Wassenaar 1998 (in Bleeker Archief NAI – code: BLEE d69)
- Blijstra, R. (1964) *'s-Gravenhage stad om de vijver*, Amsterdam: N.V. De Arbeiderspers
- Blijstra, R. (1967) 'Art Nouveau in 's-Gravenhage', in: *'s-Gravenhage*, 22 jaargang, nr.12, dec.1967
- Blijstra, R. (1968) 'Vroeg-19e eeuwse bouw in 's-Gravenhage', in: *'s-Gravenhage*, 23 jaargang, nr.12, dec.1968
- Blijstra, R. (1969) 'Laat-19e eeuwse bouw in 's-Gravenhage', in: *'s-Gravenhage*, 24 jaargang, nr.12, dec.1969
- Blijstra, R. (1970) 'Stedebouw 1900 / 1940 in 's-Gravenhage', in: *'s-Gravenhage*, 25 jaargang, nr.12, dec.1970
- Blijstra, R. (1971) 'Berlage in 's-Gravenhage', in: *'s-Gravenhage*, 26 jaargang, nr.12, dec.1971
- Blijstra, R. (1973) 'Architectuur 1921-1940 in 's-Gravenhage', in: *'s-Gravenhage*, 28 jaargang, nr.11, nov.1973
- Blijstra, R. (1975) *over haagse architectuur*, Den Haag: gemeentebestuur
- Boasson, D. (1988) *Visie op de stad, Alvaro Siza in de Schilderswijk Den Haag*, Den Haag: Gemeente drukkerij van 's-Gravenhage
- Bock, R. F. de (1971) *Duinoord & Statenkwartier – Toen*, Rotterdam: uitgevers Wyt
- Bock, R.F. de (1975) *De stoomtrams in en om Den Haag en Gouda*, Rotterdam: Uitgeverij Wyt
- Bock, R.F. de & Klomp, R.G. (1975) *De Haagse paardetrans*, Rotterdam: Uitgeverij Wyt
- Boeijenga, J. & Mensink, J. (2008) *Vinex Atlas*, Rotterdam: Uitgeverij O10 Publishers
- Boekraad, C. (2010) 'Vredespaleis', ongepubliceerd artikel, 2010
- Boekraad, C. (1989) 'Berlage op de snijtafel en op de koffietafel - Het complete werk en andere recente publicaties' in: *Archis* nr.4-1989
- Boekraad, C. & Aerts, J. (1991) 'Berlage en de lotgevallen van de 'schone stad' - Den Haag in de jaren 1900-1934' in: *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag* (1991) 51-98
- Boelee, R. (1999) *Ontwikkelingen in de woningbouw in Den Haag 97-98, Dynamiek in beleid en vernieuwing in Haagse woningbouwprojecten*, publicatie DSO
- Boelee, R. (2000) *Ontwikkelingen in de woningbouw in Den Haag 1999-2000, Woningbouwprojecten: vernieuwing van woonmilieus*, publicatie DSO
- Boelee, R. (2005) *03 04 Nieuwbouw en openbare ruimte Den Haag*, publicatie DSO
- Boelee, R. (2007) *05 06 Bouwen en openbare ruimte Den Haag*, publicatie DSO
- Boelee, R. (2010) *07 08 Bouwen en openbare ruimte Den Haag*, publicatie DSO
- Boer, M. de (1989) 'De grote schaal in de stadsvernieuwing - Ontwerpmiddelen van Jo Coenen en Heeling Krop Bekkering voor de Schilderswijk', in: *Archis*, 2-89, p.46-51
- Boer, N. De (2005) *polemische beschouwingen over stad en regio De Stad van Niek de Boer*, Delft: Publicatiebureau Bouwkunde Delft (teksten geselecteerd door I. Klaasen, E. Hulsbergen, I. Kriens, D. Lambert, F. van der Ven)
- Bolt, G. & Kempen, R. van (2008) *De mantra van de mix Hoe ideaal is een gemengde wijk?*, Utrecht: Forum
- Bos, A. (1946) *Stad der toekomst, de toekomst der stad*, Verslag van de 'Commissie Bos' over het wijkenvraagstuk
- Bosma, K. red (1990) *Verleidelijk stadsbeeld Ontwerp voor stedelijke vernieuwing*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Bosma, T. (1996) *Eenheid in veelvormigheid Een onderzoek naar de Vaillantlaan in Den Haag en de verandering die zij heeft ondergaan door de stadsvernieuwing* (afstudeerscriptie)
- Boortman, C.M. (1986) 'Volkshuisvesting en gemeentebeleid Het ontstaan van de Haagse bouwverordening 1851-1901', in: *Die Haghe* (1986) 101-125
- Bouw (2e jaargang No.3 - 18 januari 1947) (Haags gemeentearchief: P2128.1) 'Pro en Contra Stemmen over het plan Dudok', p.19, 20
- Bouw (2e jaargang No.8 - 22 februari 1947) (Haags gemeentearchief: P2128.1) 'Plan 2000 - De groei van een harmonisch en organisch opgebouwde stad', p.58-63, 'Herbouw van het Haagsche Korte Voorhout', p.63-65, 'Discussie over het plan-Dudok - Instemming en bezwaren', p.66-67
- Brandes, C. (1930) Stencils met negen pagina's tekst van redevoering over flatgebouw in Marlot, HGA bibliotheek C q 33
- Brenner, N. & Keil, R. (2006) *The Global Cities reader*, London, New York: Routledge
- Brenner, N. (2004) *New State Spaces: Urban Governance and Rescaling of Statehood*, Oxford University Press
- Brentjes, Y. (2007) *Rozenburg - Plaatel uit Haagse Kringen* (1883-1917), Gemeentemuseum Den Haag
- Brinckmann, A.E. (1908) *Plats und Monument: Untersuchung zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit*, Berlin
- Brinckmann, A.E. (1919) 'Architectonische indrukken uit Den Haag: I – II', in: *Het Vaderland: staats- en letterkundig nieuwsblad*, 24-25 juli 1919

Brinkman, M. (1989) 'Wij zijn geneigd den felsten strijd hierover te voeren', in: *Die Haghe* (1989): 174-213

Broek J.H. van den (1949) 'Architectonisch-stedebouwkundige facetten en consequenties van het structuurplan', in *Bouw* 4e jaargang No.3 - 15 januari 1949, p.44-45 (Haags gemeentearchief: P2128.1)

Brouwers, R. (1982) 'Den Haag schakelt uit financiële dwang over op lego als stedebouw', in: *Wonen TABK*, nr.8 1982

Bruggeman, M. (1983) 'Den Haag en het rijk doen aan ruilhandel', in: *Wonen TABK* 8. 1983, p.8-13

Brugmann, J. (2009) *Welcome to the Urban Revolution. How cities are changing the world*, Bloomsbury Press

Brunt, N. (1977) *Het huis in de Gortstraat - Kind in Den Haag*, Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij b.v.

Buiter, H. (2005) *Riool, rails en asfalt - 80 jaar straatruoer in vier Nederlandse steden*, Zutphen: Walburg pers

Burke, P. (2001) *Eyewitnessing. The uses of images as historical evidence*, Ithaca

Buschman, M. & Van der Sman, M.C. (1994) *rode Residentie - geïllustreerde geschiedenis van honderd jaar sociaal-democratie in Den Haag*, Den Haag: Haags Historisch Museum

Crefcoeur, P. & Pesch, J. van (2009) *125 jaar Belgisch Park: Aprilis*

Crefcoeur, P. (2010) *Scheveningen wordt mondain - 125 jaar Kurhaus, kroonjuweel van de Maatschappij Zeebad Scheveningen*, Scheveningen: Muzee Scheveningen, Historische Reeks no.16

Creveld, I.B. (1989) *De verdwenen Buurt. Drie eeuwen centrum van joods Den Haag*, Den Haag: De Walburg Pers

Creveld, I.B. (? 1999) *Een stad in een stad De Van Ostadewoningen*, Den Haag: Uitgeverij 'De Nieuwe Haagsche'

Cullen, G. (1961) *The Concise Townscape*, New York: The Architectural Press

Den Haag Centraal (2009) 'Brede variant nu favoriet voor Cultuurforum Spui', In: *Den Haag Centraal*, vrijdag 20 november 2009

Den Haag Centraal (2010a) 'Spui ondergaat een metamorfose', in: *Den Haag Centraal*, vrijdag 1 januari 2010

Den Haag Centraal (2010b) 'Geachte leden van de gemeenteraad van Den Haag, Burgemeester en Wethouders,' in: *Den Haag Centraal*, vrijdag 16 april 2010 (Brief van: Frits van Erpers Roijaards, Peter Drijver, Frans van der Steen, Wim Willems, Peter Noordanus, Constant Martini, Ries Smits, Gerard van Otterloo, Riëks Toxopeus, Willem Vader, Marc Scheidius, Wim Derksen, Ingrid Rollema, Trins Snijders, Wieteke van Dort, Eveline Blitz, Maarten Hinloopen, Kees Duivestein, Hans van Beek, Niek van Vugt, Terry van der Heide, Jeroen Geurst, Vera Yanovsthtchinsky, Eric Vreedenburg, Maarten Würth, Rita van Vasselt, Jan Spruijt, Koen Eykman, Istvan Kops, Erwin Pakasi, Erik Pleijte)

Den Haag Centraal (2010c) 'Neutelings Rietdijk wint prijs Spuiplein', in: *Den Haag Centraal*, vrijdag 10 december 2010

De Raad van Vijf (1947) 'Open brief aan het Gemeentebestuur van 's-Gravenhage', in: *Bouw* 2e jaargang No.3 - 18 januari 1947: 17,18 (Haags gemeentearchief: P2128.1)

Deursen, F. van (1994) 'Samenwerking sleutels van Nieuw Centrum Den Haag', in: *Bouw* nr.14/15, 8 juli 1994: 35-38

Dijk, H. van, Kloos, M., & Dubois, P.H. (1996) *Sjoerd Schamhart, architect in Den Haag*, Rotterdam: Uitgeverij 010

Dijk, H. van (1988) ' 'Habiter Vandenhove' in Den Haag', in: *Archis* 8-88: 5

Dings, M. red. (2006) *de Stad*, Rotterdam: Uitgeverij 010

Ditzhuyzen R.E. van (1987) 'Heerenhuizen die den stand niet ontsieren', in: *Die Haghe* (1987): 96-151

Dirkzwager, J.M. (1979) *in den haag daar woont niet alleen een graaf. Gedenboek uitgegeven ter gelegenheid van het 125 jarig bestaan van de 'Vereeniging tot verbetering der woningen van de arbeidende klasse' te 's-Gravenhage*, Delft: W.D. Meinema b.v.

DLC Architectuurhistorici (2000) *Invullen en uitbreiden Een cultuurhistorische verkenning van naoologse wijken in Den Haag 1945-1965. Mariahoeve*.

Dommissie, T. (2010) *Internationalisering als opgave voor Haagse cultuurpolitiek*, Den Haag: www.dhch2018.nl

Doorn, M. van (1991) 'Een verhaal van twee steden - Den Haag tot 1890', in: *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag, Plannen en processen in de Haagse Stedebouw 1890-1990* (1991): 9-31

Doorn, M. van (1998) *Een Haags Kalendarium Haagse geschiedenis in jaartallen*, Haags Gemeentearchief

- Doorn, M. van & Nijs, T. de (2005) 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19 de en 20 ste eeuw', in: *Den Haag – geschiedenis van de stad 3* (2005)
- Dudok, W.M. (1948) *Toelichting bij de aanbieding van het concept-structuurplan -1948: 1-2 & Concept-structuurplan voor Groot-'s-Gravenhage: 1-14*
- Dudok, W.M. (1949a) 'Structuurplan voor Groot-'s-Gravenhage', in *Bouw 4e jaargang No.3* - 15 januari 1949: 38-43 (Haags gemeentearchief standardsignatuur: P2128.1)
- Dudok, W.M. (1949b) 'Kanttekening op de prae-adviezen', in *Bouw 4e jaargang No.3* - 15 januari 1949: 46-47
- Duivesteijn, A. & Velden, J. ten (1980) 'aanval op cityvorming den haag', in: *Plan 3, 1980: 29- 37*
- Duivesteijn, A. (1985) 'Stadsvernieuwingsworkshop voor architecten in Den Haag', in: *Plan 11/1985: 9*
- Duivesteijn, A. (1988) 'Stadsvernieuwing: een nieuw begrip', in: *Visie op de stad Alvaro Siza in de Schilderswijk Den Haag* (1988): 5-7
- Duivesteijn, A. (1990) 'De stad en haar stedelijke vernieuwing', in: *Verleidelijk stadsbeeld. Ontwerpen voor een stedelijke vernieuwing* (NAI, 1990)
- Duivesteijn, A. & Feddes, F. (1994) *Het Haagse Stadhuis, bouwen in een slangenkuil*, Nijmegen: SUN
- Duivesteijn, A. (1994) *De stad als bewuste schepping. Over architectuur en politiek*, Rotterdam: NAI uitgevers
- Duivesteijn, A. (1996) 'Ik rij altijd met mijn auto door de Schilderswijk' in: *Jo Coenen en de Vaillantlaan, een nieuwe visie op stedenbouw en stadsvernieuwing: 81-82*
- Duivesteijn, A. (1999) *Een nieuwe vernieuwingsronde*, Lustrum bijdrage Forum voor stedelijke vernieuwing, 15 april 1999
- Duivesteijn, J., Havelaar, K., Reinhard, J., Stegeman, E., Silvester, M. & Wuite, R. (1988) *Wonen in 't slop Particuliere arbeidershofjes in den Haag, ?*: E.R. Ruward b.v. (uitgave Volksbuurtmuseum 1)
- Dumas, C (1991) *Haagse stadsgezichten 1550-1800 topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle:: Uitgeverij Waanders

-
- Eberstadt, R. (1914) *Städtebau un Wohnungswesen in Holland*, Jena: Verlag von Gustav Fischer (info door P.Bakker Schut)
- Everts, C.D.A.G. red (1918) *De openbare Werken van 's-Gravenhage 1890-1918 - Uitgeven in opdracht van het gemeentebestuur van 's-Gravenhage ter gelegenheid van het aftreden van den heer I.A. Lindo als directeur der Gemeentewerken, 's-Gravenhage 1918*, Den Haag: Drukkerij Mouton & Co
- Eyck, A. van (1980/81) 'Omtrent die massieve theepot ...', in: *Forum 1980/81-3: 25-29* (vertaling van 'Rats, Posts and other Pests' de rede die Van Eyck hield voor de RIBA)
- Eyffinger, A. (1988) *Het Vredespaleis*, Amsterdam: Sijthoff

-
- Feber, L.J.M. (1952) Ir. P. Bakker Schut: in memoriam, in: *Den Haag en wij: maandblad voor het personeel der gemeente 's-Gravenhage*, jrg.3, nr.6 (dec.1952): 5 (HGA bibliotheek: P 2274.1)
- Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York: Basic Books
- Florida, R. (2008) : *Who's Your City? How the creative economy is making where to live the most important decision of your live*, Random House of Canada
- Franke, S., Graaf, R. de & Hasselt, B. van red (1995) *Stadhuis / bibliotheek, Stadhuis / bibliotheekcomplex van Richard Meijer in Den Haag*, Rotterdam: NAI uitgevers
- Franke, S. & Hospers, G. red (2009) *De levende stad, over de hedendaagse betekenis van Jane Jacobs*, Amsterdam: SUN Trancity
- Franso, J. & Freijser, V. (1989) *De stijl van Jan Wils: restauratie van de papaverhof*, Den Haag: VOM-reeks 1989, nr.4
- Freijser, V. (1985) 'Co Brandes en de 'Nieuwe Haagse School' ', in: *Die Haghe* (1985): 140-191
- Freijser, V. red (1986) *Hoog Haags*: Den Haag: Stichting Matrij's (Boek van de krant van de Haagse Kunstkring n.a.l. tentoonstelling in het Haags Historisch Museum)
- Freijser, V., Lankamp, P. & Ruimschotel, T. (1987) *Over de Utrechtsebaan - Geschiedenis en toekomst van een markant stadslandschap in Den Haag*, Den Haag: Dienst Stadsontwikkeling-Grondzaken (studieopdracht Benthem en Crouwel/OD 205, Heeling, Krop en Bekkering en Teun Koolhaas)

- Freijser, V. red (1988) *Visie op de stad, Charels Vandenhove in de stationsbuurt*, Rotterdam: Uitgeverij O10
- Freijser, V. red (1988) 'De woning en de stad al sculptueel geven. Een gesprek met Charles Vandenhove', in: *Visie op de stad, Charels Vandenhove in de stationsbuurt*: 53-59
- Freijser, V. red (1991) *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag, Plannen en processen in de Haagse Stedebouw 1890-1990* Zwolle: Waanders uitgevers
- Freijser, V. & Linder, P. (1991) 'De opkomst van de moderne stedebouw – Den Haag in het fin de siècle', in: *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag* (1991): 31-50
- Freijser, V., Boven, C. van & Vaillant, C. (1997) *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag: Uitgeverij Ulysses
- Freijser, V. (1998) *De Estafette, Kees Rijnbouts stadsstedenbouwer*, Den Haag
- Freijser, V. (2000) *Stad in vorm – De vernieuwing van Den Haag 1985-2000*, Rotterdam: uitgeverij O10
- Freijser, V. Teunissen, M. & Rijken, G. (2006) *Wonen in de nieuwe gebieden van Den Haag, stadsdeel 8: Ypenburg en Leidschenveen: een verkenning*, Den Haag: De Nieuwe Haagsche
- Freijser, V. & Teunissen, M. (2008) *Schoone eenheid, stedenbouw en architectuur van de nieuwe Haagse School*, Den Haag: uitgeverij De Nieuwe Haagsche
- Friedmann, J. & Wolff, G. (1982) 'World City Formation: An Agenda for Research and Action': in: *International Journal of Urban and regional Research*, 6, 3: 309-344
- Friedmann, J. (1986) 'The World City Hypothesis', in: *Development and Change*, 17: 69-83
- Furnée, J.H. (2012) *Plaatsen van beschaafd vertier - Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker

-
- Geddes, P. (1915) *Cities in Evolution*, Londen: Williams & Norgate
- Gelder, H.E. van, Jurriaan Kok, J., Lely, C., Lindo, I.A., Stoffels, A.J.M. & Zuylen van Nyevelt J.A.H. Baron van (1913) *'s Gravenhage en Scheveningen*, Den Haag: gemeentebestuur
- Gelder, H.E. van (1925) *In Oud-'s-Gravenhage – 28 stadsgezichten*, Den Haag: drukkerij Mouton&Co.
- Gelder, H.E. van & Deventer W.P.F. van red (1934) *'s-Gravenhage vroeger en nu*, Den Haag: W.P. van Stockum & zoon (met artikel van Jan Wils over het Haagse stadsbeeld)
- Gelder, H.E. van (1937) *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*, Amsterdam: Meulenhoff
- Gelder, H.E. van (1943) *De Historische Schoonheid van 's Gravenhage*, Amsterdam: Albert de Lange
- Gelder, H.E. van (1946) *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worde moge*, Den Haag: Boekhandel M.Duikhoffz.nv Amsterdam: uitgeversbedrijf De Spiegel
- Geyl, W.F. (1949) 'Maatschappelijke achtergrond van het structuurplan', in *Bouw* 4e jaargang No.3 - 15 januari 1949: 43 (Haags gemeentearchief: P2128.1)
- Goekoop, A. (1953) 'Het Catshuis 'Sorghvliet' 300 jaar (1652-1952)', *Jaarboekje Die Haghe* 1953: 1-36.
- Graaf, K. red (2002) *DHZW Den Haag Zuidwest - Een naoorlogs stadsdeel in verandering*, Bussum: THOTH (uitgave: Haag Wonen, Staedion, Vestia)
- Graaf, K. red (2006) *Samen aanpakken - Het strategisch voorraadbeleid van de corporaties in Den Haag Zuidwest*, uitgave: Haag Wonen, Staedion, Vestia
- Gram, J. (1893) *Haagsche Schetsen*, Amsterdam: Godert M. Cohen
- Gram, J. (1906) *'s-Gravenhage voorheen en thans*, Den Haag: M.M. Couvée
- Grandpré Molière, M.J. (1949) *Woorden en werken van prof.ir. Grandpré Molière bijeengebracht door zijn vrienden en leerlingen*, Heemstede: uitgeverij De Toorts
- Groot, A. & Herlé, M. (2008) *Vijftig jaar wonen in Mariahoeve*, De Witte Uitgeverij
- Geus, J. de (1986) 'De grondlegger van het moderne Den Haag', [over de stedenbouw van Lindo] in: *Ons Den Haag: gisteren en vandaag, jrg. I* (1986) nr.5: VII-XI (Haags gemeentearchief standaardsignatuur: P 0956.0)
- Geurtsen, R. (1981-82) *De stad - object van bewerking*, Delft: TU-Delft dictaat stedenbouw
- Geurtsen, R., Verschuren, P. & Kwakkenbos, G. (1989) *Stadsontwerpen in 's-Gravenhage - Stedenbouwkundig ontwerpen*, Delft: publicatiebureau Faculteit der Bouwkunde (14 lezingen aan de TU-Delft over Den Haag)
- Gout, R. & Sterenberg, J. (1993) *Semper Spatium 1945-1952*, Delft: faculteit Bouwkunde TU Delft (in Bleeker Archief NAI – code: BLEE d68)

Haagsche Courant (1947) 'De toekomst der Residentie 'Het Plan 2000', in: *Haagse Courant*: 27 januari 1947: 2

Haagsche Courant (1949) 'Stadsnieuws 'Het Plan 2000' in druk verschenen Utopie van vijf architecten', in: *Haagse Courant*: 20 januari 1949: 2

Haer, L.J. van der (1968) *'s-Gravenhage Gephotograveerd tusschen de jaren 1860-1870*, Delft: Uitgeverij Elmar N.V.

Haila, A. (1997) 'The Neglected Builder of Global Cities', in: *Cities in Transformation – Transformation in Cities*

Hall, P. (1988) *Cities of Tomorrow: an intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*, Oxford, Malden, Victoria: Blackwell Publishing

Hall, P. (1998) *Cities in Civilization: culture, innovation and urban order*, Orion Publishing Co

Harthoorn, R. (2011) *Vuile oorlog in Den Haag Bestrijding van het communistisch verzet tijdens de Duitse bezetting*, Westervoort: uitgeverij Van Gruting

Harvey, D. (1990) *The condition of postmodernity*, Cambridge Oxford: Blackwell publishing

Harvey, D. (2000) *Spaces of hope*, University of California Press Berkeley

Harvey, D. (2005) *A brief history of Neoliberalism*, Oxford University Press

Havelaar, J.J., Horst, A.G. van der & Kler, C. de (1998) *De oude haven van Den Haag*, Den Haag: Stichting Haag Industrieel Erfgoed

Heijningen, L.A. van, Baeten, J.P. & Blom, H. (1984) *Honderd jaar Haags bouwen*, Den Haag: Dr. H.P.Berlage-Stichting

Heuvel, W.J. van (1992) *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam: Uitgeverij O10

Hezik, M. van (1981) 'Stedenbouwers en de praktijk in 's-Gravenhage', in: *De Architect*, 12-81-3: 72-79

Hoeve, J.A. van der, Lankamp, P.C., Rosenberg, H.P.R., Vaillant, E.C., & Valentijn, D. (1992) *Monumenten inventarisatieproject Den Haag 1850-1940*, Den Haag, SDU

Hoogstraten, D. van (2005) *Dirk Roosenburg*, Rotterdam: Uitgeverij O10

Hornstra, J.J., Luyt, J.G.E., Munnik, J.N., Nuyten, H.C.P. & Verhave, P. (1949) *Het Plan 2000, studieplan van de stedeboekkundige ontwikkeling van Den Haag*, Den Haag: N.V. Licht-,Plaat- en Speciaaldruckerijen Marchand-Paap-Strooker

Hospers, G. (2009) *Een kleine geografie van het geluk*, Oratie Radboud Universiteit Nijmegen

Hospers, G. (2010) 'De stad is een levend kunstwerk - Tegen de opkomst van de MacStad', in: *De Academische Boekengids* nr.78, 2010.01

Houwaart, E.S. (1991) *De hygiënist - Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840 -1890*, Historische Uitgeverij Groningen

Howard, E. (1902/1965) *Garden Cities of To-Morrow*, Cambridge: MIT press

Huik, I. van (1991) 'ingebed in het zo karakteristieke groen - Dudok en Den Haag in de jaren 1930-1950', in: *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag* (1991): 51-98

ibelings, H. (1988) 'Het andere modernisme Traditionalistische architectuur in Nederland 1900-1960', in: *Archis* 6-88: 36-51

ibelings, H. & Rossem, V. (2009) *De nieuwe traditie Continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur*, Amsterdam: Uitgeverij SUN

ibelings, B. (2004) 'Bevolking: tussen inquisitie en informatie', in: *Den Haag – Geschiedenis van de stad 1, Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle: Waanders uitgevers, 2004-2005

Jacobs, J. (1961/2009) *Dood en leven van grote Amerikaanse steden*, Amsterdam, SUN Trancity (Oorspronkelijke uitgave 1961: *The Death and Life of Great American Cities*)

Jencks, C. (1977) *The Language of Post-Modern Architecture*, Londen: Academy editions

- Kalf, J. (oud directeur monumentenzorg) 'Het karakter van Den Haag en de wederopbouw', In: *Bouw* 3e jaargang No.18 - 1 mei 1948: 38-47 (Haags gemeentearchief: P2128.1)
- Kampen, P.N. van (1852) 'Over den gezondheidstoestand van 's Gravenhage, door Dr. J.W. Schick. 's Hage, Noordendorp', *De Gids*, jaargang 16: 522-525
- Karstkarel, O., Terpstra, R. & Warfemiu, A. (1977) *Nicolaas Molenaar. Sneek 1850 - 's Gravenhage 1930*, Leeuwarden: Stichting Moderne Architectuur Friesland
- Karstkarel, O., Terpstra, R. & Warfemiu, A. (1897/1977) *Het concours van gevelontwerpen, gehouden in december 1896 Haagsche Bouwgrond maatschappij Duinoord* (Oorspronkelijke uitgave: Den Haag: Mouton & Co, 1897) (Haags gemeentearchief standaardsignatuur: C m 13)
- KIVI Koninklijk Instituut van Ingenieurs (1854-55) Verslag aan de Koning, over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen, door eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs J.B. Maxwils (het overzicht betreffende Den Haag), in: *Verhandelingen van het Kon. Instituut van Ingenieurs 1854-1855 's-Gravenhage: 50-75* (Haags gemeentearchief standaardsignatuur: P 2048.0, P 2048.1, P 2048.3)
- Kleinegris, R. (1991) 'Democratisering van de stedenbouw, Den Haag in de jaren 1950 - 1970', in: *Het veranderende stadsbeeld van Den Haag* (1991): 189 - 234
- Klerk, A. de (1998) *Bouwen aan de hofstad*, Delft: Delft University Press
- Klerk, L.A. de (1983) *Structuur en vorm; over het provincialisme van de compacte stad*, Futura
- Klerk, L.A. de (2008) *De modernisering van de stad 1850-1914 De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland*, Rotterdam: NAi Uitgevers
- Klunder, H. (1975) *Herwaardering van het wonen - ontwikkelingen in stedenbouw en architectuur 1965-1975 een keuze uit het werk van architect Henk Klunder*, Rotterdam: Uitgave van het bureau Henk Klunder, 3 oktober 1975
- Klunder, H. (1966-1980) *Burodocumentatie van 'Henk Klunder bv' ongedateerd met projecten van 1966 tot 1980*, Rotterdam: Uitgave van het bureau Henk Klunder
- Knibbeler, Th. (1986) *De Haagse winkelpassage (1882-1885) - kandidaatskriptie* (HGA bibliotheek N k 30)
- Koekebakker, O. & Postma, C. (1999) *Den Haag Globe 750 Een ander kijk op de stad*, Den Haag: Stichting Globe 750
- Koning Gans, W. de (1994) *Het Statenkwartier in oude foto's 1895-1945*, Den Haag: Paagman
- Koopmans, B. (1994) *Architectuur en stedenbouw in Den Haag 1850-1940*, Zwolle: Waanders Uitgevers
- Koopmans, B. (2005) *De verborgen stad, 115 hoffjes in Den Haag*, Den Haag: Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, (VOM-reeks 2005 nummer 2, Dienst Stedelijke Ontwikkeling)
- Krieken P., J. van & McKay, D. (2005) *The Hague - Legal Capital of the World*, Den Haag: T.M.C.Asser Press
- Krier, R. (1975) *Urban Space*, Londen: Academy Editions, 1979 (Oorspronkelijke uitgave 1975 als *Stadtraum in Theorie und Praxis. An Beispielen der Innenstadt Stuttgarts*)
- Krop, H. (1984) 'Compacte stad, een alibi voor onzekerheid?', in: *De Architect* 15|84|6: 31-33

- Laarse, R. van der (2010) 'Koninklijk erfgoed van het verlies. Het Haagse Willemsparkhof in negentiende-eeuwse Europese context', in: *Bulletin KNOB*, jaargang 109, 2010, nr.5 : 172-189
- Ladd, B. (1990) *Urban Planning and Civic Order in Germany, 1860-1914*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (bibliotheek bouwkunde Delft: BK Z.II.430)
- Landheer-Roelants, A. (1999) *Romantisch Buiten Wonen in de Stad 125 jaar Van Stolkpark*, Utrecht Stichting Matrijs
- Langerak, G.T. (1984) *Kortenbosch. Geschiedenis van een wijk*, Den Haag: Wijkberaad Westeinde-Kortenbos
- Langerak, G.T. & Zomerveld, R. (1993) *Kortenbos in beeld - voor en na de stadsvernieuwing*, Den Haag, Wijkberaad Westeinde-Kortenbos
- Leferink, R. & Kleinegris, R. (1985) Stadsuitbreiding als particuliere bedrijfstak - Over het ontstaan van het moderne Den Haag in de periode 1850-1914, in: *Die Haghe* 1985: 101-123
- Lesger, C., Leeuwen, M.H.D. van & Vissers, B. (2013) 'Residentiele segregatie in vroeg moderne steden. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor sociaal en economische geschiedenis*, 2013, nr.1: 71-101
- Lindo, I.A. (1910-19) *Dagboeken over de jaren 1910-1919* (Haags gemeentearchief beheersnummer 930, archieftoegangen: 0930-01 Ir.I.A.Lindo, gemeentearhitect en directeur gemeentewerken, dagboekjes)

- Lier, van gebroeders (1837) *Panorama van de Noordelijke Provincien der Nederlanden, bevattende de schilderachtigste gezichten, kerken, hoofdgebouwen,, gedenktekens, de belangrijkste straten en pleinen der steden, benevens de wandelingen in en om dezelve.*, Den Haag: Gebroeders van Lier, boek- en Kunstplaahtandelaren
- Lindo, I.A. (1911) 'Eenige mededeelingen over 's-Gravenhage in 1885 en 1910', in: *De Ingenieur*. - 's-Gravenhage. - Jrg. 26, nr.1 (7 jan.1911): 70-75 (Haags gemeentearchief standaardsignatuur: P 2067.0)
- Lintsen, H.W. red (1992-1995) *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (zes delen) Zutphen: Walburg Pers
- Lintsen, H.W. red (2005) *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland [1800-2000]*, Zutphen: Walburg Pers
- Lottman, E.B.M. (1984) 'De Haagse Tekencadademie. Haar bijdrage aan de bouwkundige vorming in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw', *Jaarboek Die Haghe 1984*: 29-59: 58-59
- Löw, M. (2008) *Soziologie der Städte*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Luthmann, M.J. (1949) 'Verhouding tussen stedeboouwer en architect', in *Bouw* 4e jaargang No.3 - 15 januari 1949: 45-46 (Haags gemeentearchief: P2128.1)
- Luyt, J.G.E. (1959) brief aan de leden van de Groep Roosenburg, d.d. 12-03-1959 en het antwoord van Bleeker d.d. 16-03-1959 aan Luyt (in Bleeker Archief NAI - code: BLEE d63)

-
- Maandag, B. (2010) 'Deens bureau gaat Internationaal Strafhof bouwen', in: *Smaak*, april 2010, nr.46: 12-15
- Maarschalkwerweerd, P. (1998) 'Een grootsche stad, met een kleinzielig angstig Gemeentebestuur', in: *Die Haghe* (1998): 162-181
- MacCannell, D. (1979) *The Tourist. A new theory of the Leisure Class*, University of California Press
- Marcuse, P. (2006) 'Space in the Globalizing City', in: *The Global Cities reader*: New York, Routledge
- Mast, M. van der & Rijven, G. (1976) *den haag over bouwen, breken en behouden*, Heide: Kalmhout, Paagman
- Meeus, T.J. (1992) 'Haagse Schuld', in: *NRC handelsblad*, 25 juli 1992
- Meyer, H. (1993) 'Het fragment en de stad. Stedelijke transformatieprojecten in Rotterdam, Antwerpen en Amsterdam', in: *Archis* 6-93: 62-80
- Molenaar, J. (1988) 'Opfrissing van een residentiestad - De Kern Gezond: een inrichtingsplan voor het centrum van Den Haag', in: *Archis* 1988 nr.11 Themanummer openbare ruimte
- Morren, T. (1900) 'Het Kortenbosch', in: *Die Haghe 1900*: 323-376.
- Mumford, L. (1961) *The City in History*, San Diego, New York, London: Harcourt, Inc.

-
- NAI (1990) *Verleidelijk stadsbeeld. Ontwerpen voor stedelijke vernieuwing*, Rotterdam: NAI uitgevers
- NAI (1996) *Jo Coenen en de Vaillantlaan een nieuwe visie op stedeboou en stadsvernieuwing*, Rotterdam: NAI uitgevers
- Nieuwenhuijzen, K. & Slechte C.H. (1975) *Den Haag en omstreken in 19de-eeuwse foto's* Van Gennep, Amsterdam
- Nielsen, J. (1978) 'Meerdere inzendingen een volgende ronde waard', in: *De Architect* nr.11 november 1978
- Nijs, de T. & Sillevius, J. red (2005) *Den Haag - geschiedenis van de stad 3. Negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle: Waanders uitgevers
- Neve, R.G. de (2000) 'Werken in een 'kinderwereld', in: *In een Japanse stroomversnelling. Berichten van Nederlandse watermannen, rijswerkers, ingenieurs, werkbazen - 1872-1903*, Amsterdam, Zutphen: Walburg Pers: 138-173
- Noordanus, P. (1996) 'Voorwoord', in: *Jo Coenen en de Vaillantlaan Een nieuwe visie op stedeboou en stadsvernieuwing*, Rotterdam: NAI uitgevers: 5, 6
- Noordanus, P. & Weststrate, P. (2001) 'De stad erbij houden' *speeches van Peter Noordanus, wethouder te Den Haag 1989-2000*, Den Haag: gemeente
- Noordanus, P. (2003) *De vernieuwende stad, Opstellen over inrichting en bestuur van de stedelijke gebieden*, Gemeente Den Haag
- Nuij, W.H.A. (1973) 'Historie en toekomst van de Schilderswijk', in: 's-Gravenhage 1973 speciaal nummer: *De sanering van de Schilderswijk*: 3-28

Oerlemans, H. (1990) *Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust, Vredenrust - Oude Nieuwe Wijken Den Haag 1950-1990*, Den Haag

Oorschot, L.M. (2011a) 'Eine Ikone für ‚Den Haag 2018‘ Neubau des tanz- und Musikzentrums am Spuiplein', in *Bauwelt*, 3.11: 8-10

Oorschot, L.M. (2011b) 'Fussion architectuur – oude wijn in nieuwe zakken', op: ArchiNed, 13-09-2011

Oorschot, L.M. (2011c) 'Het daklozenpaleis van Kessler', op: ArchiNed, 13-10-2011

Oorschot, L.M. (2011d) 'Raad van State en de poëtica van het bestaande', op: ArchiNed, 20-11-2011

Oorschot L.M. (2012a) 'Chicago or/oder Berlin', in: HAACS jaargang 2012.01: 42-47

Oorschot L.M. (2012b) 'Chicago or/oder Berlin: grootstedelijk ensemble van Kollhoff en Rapp + Rapp in Den Haag', op: ArchiNed 13-03-2012

Oorschot L.M. (2012c) 'De lange weg van Bezuidenhout C naar Nieuw Centraal', op: ArchiNed, 10-04-2012

Oorschot L.M. (2012d) 'De compacte stad bijna voltooid?', in: *Architectuur NL* 6/12: 34-37

Oorschot L.M. (2012e) 'De Hollandse Metropool, Den Haag?', in: HAACS jaargang 2012.02: 4

Oorschot L.M. (2012f) 'Scheveningen haven Duivels dilemma: toerist of bewoner?', op: ArchiNed, 4-06-2012

Oorschot L.M. (2012g) 'Boulevard Scheveningen: van bad naar dorp tot haven', in: HAACS jaargang 2012.02: 26-31

Oorschot L.M. (2012h) 'Spaanse temperamenten en Haagse vindingrijkheid: de Scheveningse Boulevard van Manuel De Solà-Morales', op: ArchiNed, 27-11-2012

Oorschot L.M. (2012i) 'Hoeveel is cultuur u waard?', in: HAACS # 03, 2012.03: 5

Oorschot L.M. (2012j) 'Een hub van verpozen. De Grote Marktstraat en de nieuwe economie', in: HAACS # 03, 2012: 16-21

Oorschot L.M. (2012k) 'Gebouw zoekt nieuwe baas. Koninklijk Conservatorium (1974/80-2018)', in: HAACS # 03, 2012: 50-55

Oorschot L.M. (2013a) 'Spuiforum, spagaat tussen volk en cultuur', in: *Architectuur NL* 3/13, p.24-28

Oorschot L.M. (2013b) 'De schoonheid van het geometrisch perspectief', in: HAACS jaargang 2013.04, p.42-47

Oorschot L.M. (2013c) 'Escamp Green City', in: HAACS # 04, 2013: 52-58

Oorschot L.M. (2013d) 'Second life voor 1 miljoen m2 lege Haagse kantoren!', in: HAACS # 05, 2013: 16-21

Oorschot L.M. (2013e) 'Frank van Klingeren en de actuele roep om collectiviteit', op: ArchiNed, 27 juni 2013

Oorschot L.M. (2013f) 'Het Spuiforum: de stille macht van het beeld', op: ArchiNed, 18 juli 2013

Oorschot L.M. (2013g) 'Het Haagse hoogbouwtrauma – deel 1', in: HAACS # 06, 2013: 8-12

Oorschot L.M. (2013h) 'Neutelings spreek!', op: ArchiNed, 10 oktober 2013

Olsen, D. (1986) *The City as a Work of Art. London, Paris, Vienna*, Londen en New Haven: Yale University Press

Osborn, F.J. (1945) 'Preface', in: *Garden Cities of To-Morrow*

Ottenhof, F. (1957) manuscript van 'Artikel door F. Ottenhof in 'Bouwkundig Weekblad' no.13, d.d. 26-03-1957 (in Ottenhof Archief NAI – code: OTTO 16)

Ottenhof, F. (1957) New York Reisverslag en foto's in: Ottenhof Archief NAI – code: OTTE nr.15

Otterloo, G. van (1988) 'Voor homogene buurten en heterogene wijken', in: *Woningbouwfestival 20000ste woning*, informatiemap gemeente Den Haag

Perry, C.A. (1929) 'The Neighborhood Unit: A Scheme of Arrangement for the Family-Life Community', in: Volume VII *The Regional Plan of New York and its Environs* getiteld *Neighborhood and Community Planning*

Perry, C.A. (1939) *Housing for the Mechanic Age*

Polano, S. (1988) *Hendrik Petrus Berlage, complete Works*, New York, Rizzoli

Provoost, M. (1991) 'De grenzen van de metropool, Den Haag in de jaren 1950 – 1970', in: *Het veranderende stadsbeeld van Den Haag* (1991)

Postma, C. & Versteeg, C. (1979) *Den Haag op z'n smalst. Teloorgang van een hofstad*, Den Haag: Haagse Courant

Priemus, H. (2006) 'Verrassende stedelijke variatie, Vinex-uitleglocaties minder monotoon dan gedacht', in: *De Architect*, november 2006: 34-39

- Ravestein, A. (1991) *De nieuwe Vaillantlaan*, Den Haag:
- Ravestein, A. red (1996a) *Jo Coenen en de Vaillantlaan, een nieuwe visie op stedenbouw en stadsvernieuwing*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Ravestein, A. (1996b) 'De vernieuwing van de Schilderswijk', in: *Jo Coenen en de Vaillantlaan, een nieuwe visie op stedenbouw en stadsvernieuwing*: 11-20
- Ravestein, A. (1996c) 'Het Stedenbouwkundig-Architectonisch Plan: van avontuur naar realiteit', in: *Jo Coenen en de Vaillantlaan, een nieuwe visie op stedenbouw en stadsvernieuwing*: 21-36
- Reijndorp, A. (1985) 'De straat op – Stadsvernieuwing als moordlokatie?', in: *Plan 11/1985*: 29-34
- Reijndorp, A. (2004) *Stadswijk – Stedenbouw en dagelijks leven*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Reijndorp, A. & Reinders, L. (2010) *de ALLEDAAGSE en de GEPLANDE STAD Over identiteit, plek en thuis*, SUN Trancity
- Reijndorp, A. & Meijer, S. (2010), *Thema wijk. Wonen op een verzonnen plek*, Uitgeverij Thoth
- Reijnen, J.L. (1991) *Inleiding voor de jaarvergadering van Die Haghe op 14-5-1991*, ongepubliceerde lezing
- Reiterer, G. (2003) *AugenSinn Zu Raum und Wahrnehmung in Camillo Sittes Städtebau*, Salzburg, München: Verlag Anton Pustet
- Regt, E. de (1986) *Monumenten in Den Haag*, Den Haag: Staatsuitgeverij 's-Gravenhage
- Ridderhof, R. red (1994) *Betrokkenheid en distantie – werk van Alvaro Siza voor de Haagse Schilderswijk*, Den Haag: H.P. Berlagestichting
- Ridderhof, R. (1995) *Een natuurlijk verbond tussen stedenbouw en architectuur. Siza in de Schilderswijk* (Oorspronkelijke tekst voor het tijdschrift baksteen, 13-3-1995)
- Rijnboutt, K. (2007) 'Mooi Nederland zoekt ruimte', *De Vastgoedlezing 2007*
- Rock, J. de (2012) 'De stad verbeeld. De representatie van stedelijke ruimte in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een status quaestionis', in: *Stadsgeschiedenis*, jrg.7, 2012, 2: 248-261
- Rodermond, J. (1981) 'Haagse Schilderswijk wordt vernieuw - geïntegreerd bouwen goedkoper', in: *De Architect*, 12|81|10: 85-91
- Rodriguez, N. & Feagin, J. R. (1986) Urban Specialization in the World System: An Investigation of Historical Cases, in: *Urban Affairs Quarterly* 22, 2: 187-220
- Rossi, A. (1966/2002) *Architectuur van de stad*, Nijmegen: SUN (Eerste uitgave 1982, oorspronkelijk uitgave als *L'architettura della città* (1966))
- Rossem, V. van (1988) 'Berlage and the Culture of City Planning', in: *Hendrik Petrus Berlage Complete Works* (1988) Sergio Polano red: 45-64
- Rossem, V. van (1996) *Stadbouwkunst: de stedelijke ruimte als architectonische opgave. Rob kriër in Den Haag: De Resident*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Rose, G. (2001) Visual methodologies. An introduction to the interpretation of visual materials, Thousand Oaks
- Rosenberg, H.P.R., Vaillant, E.C. & Valentijn, D. (1988) *Architectuurgids van Den Haag 1800-1940*, Den Haag: SDU uitgeverij
- Rosenberg, H.P.L. (2005) 'Onteigening, sloop en nieuwbouw': in: *Een simpele verkeersverbetering De geschiedenis van de Grote Marktstraat en omgeving*: 71-98 (VOM-reeks 2005)
- Rosenberg, H.P.L. (2005) 'De holle kiezén gevuld': in: *Een simpele verkeersverbetering De geschiedenis van de Grote Marktstraat en omgeving*: 99-116 (VOM-reeks 2005)
- Rosenberg, H.P.L. (2010) *Jan van Goyen portaitist of The Hague*, Zwolle: Uitegeverij Waanders
- Rowe, C. & Koetter, F. (1978) *Collage City*, Cambridge Mass.: MIT press
- Roy van Zuydewijn, H.J.F. de (1970) *Haagse huizen en gebouwen, 7 eeuwen bouwkunst in de hofstad*, Amsterdam: H.J.W. Biecht
- Rudolfsky, B. (1964) *Architecture Without Architects - A Short Introduction to Non-pedigreed Architecture*, New York: The Museum of Modern Art

- Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton/Oxford: Princeton University Press
- Sassen, S. (2010) 'De Randstad als megaregio – In gesprek met Saskia Sassen', in: *HB Hollandblad* nr.6 – 4 2010
- Saunders, D. (2010) *Arrival City How the largest migration in history is reshaping our world*, Random House of Canada

- Scheffer & Niemeijer (1996) *Architectuur en stedenbouw in Zuid-Holland 1850-1945*, Zwolle: Waanders Uitgevers
- Schick, J.W. (1852) *Over den gezondheidstoestand van 's-Gravenhage*, Den Haag, P.H. Noordendorp (Haags gemeentearchief standaardsignatuur: E n 122)
- Schlögel, K. (2008) *Steden lezen De stille wording van Europa*, Amsterdam: Atlas
- Schmal, H. (1995) *Den Haag of 's-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen*, Utrecht: Uitgeverij Matrijis
- Schmidt, H. (1996) 'Notitie Monumentenzorg 1995-2005 – zicht op stadsgezicht en monument 3', in: *Trouw 14 augustus 1996*
- Schmitt, M. (2002) *DNA Atlas Den Haag*, Den Haag: Uitgeverij Gemeente Den Haag
- Schmitt, M., Harskamp, M., Jansen, B. & Ridderhof, R. (2004) *Den Haag 7 lijnen*, Den Haag: Uitgeverij Gemeente Den Haag
- Schmitt, M., Bosma, T., Jansen, B. & Ridderhof, R. (2006) *1908-2030 Den Haag*, Den Haag: Uitgeverij Gemeente Den Haag
- Schmitt, M. (2007) *Het gaat niet over smaak maar over betekenis; de vorm is een afgeleide van betekenis*, Transcript van een lezing op een expertmeeting 7 maart 2007
- Schmitt, M., Bosma, T., Jansen, B. & Ridderhof, R. (2008) *The Hague INT*, Den Haag: Uitgeverij Gemeente Den Haag
- Schmitt, M., Bosma, T., Jansen, B. & Ridderhof, R. (2009) *The Hague to be Continued*, Den Haag: Uitgeverij Gemeente Den Haag
- Schmitt, M., e.a. (2009) *Den Haag Maarten Schmitt*, Rotterdam: Forum / Uitgeverij 010
- Schorske, C. (1961/1989) *Wenen in het Fin de Siècle – De crisis van het liberalisme en het ontstaan van de moderne kunst*, Amsterdam: Agon bv (Oorspronkelijke uitgave: *Fin-de-Siècle* Vienna New York, Alfred A. Knopf, 1961)
- Schuppen, S. van (2006) *Historische Atlas van Den Haag, Van Hofvijver tot Hoftoren*, Amsterdam: SUN
- Schuppen, S. van & Bijnen, M. van (2006) *Historische Zakatlas van het Haagse Groen- 80 jaar AVN*, Den Haag: Algemene Vereniging van Natuurbescherming 's-Gravenhage
- Sitte, C. (1889/1991) *De stede bouw volgens zijn artistieke grondbeginselen*, Rotterdam: Uitgeverij 010 (Oorspronkelijke uitgave *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*(1889))
- Sjoberg, G. (1960) *The pre-industrial city, past and present*, New York
- Slechte, C.H., Leeuw-Roord, J. van der, Rijven, G. & Smit, F. (1981) *Bouwen op Haagse gronden – zestig jaar wel en wee rond de Haagse Bouwonderneming en het gemeenschappelijk stede bouwkundig beleid*, Den Haag: Uitgeverij J.N. Voorhoeve
- Slechte C.H. (1975) 'Een vergeten hoofdstuk uit de sociale geschiedenis van Den Haag in de 19de eeuw', in: *Den Haag en omstreken in 19de-eeuwse foto's* Van Gennep, Amsterdam, 1975
- Sluijs, F. van der (1989) *Haagse stede bouw, mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, Utrecht: Uitgeverij Matrijis
- Smit, C. (2002) Omwille der billijkheid - De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting in Nederland, Wereldbibliotheek. (Dissertatie uit de reeks: De natiestaat, politiek in Nederland sinds 1815)
- Smit, F. (1981) 'Op zoek naar de gebroken schaal', in: *Bouwen op Haagse Gronden*, 1981
- Smit, F. (1983) 'Berlage, Dudok, Weeber – Den Haag in de onvoltooid verleden tijd', in: *Wonen TABK*, januari nr.1, 1983
- Smit, J. & Beekum, R. van (1980) *J.D.Zocher jr 1791-1870 Architect en tuinarchitect*, Rotterdam: Stichting Bonas
- Stal, C.J.J. (1998) *Den Haag in kaart gebracht, 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief*, Den Haag: SDU uitgeverij
- Stal, C.J.J. & Mulder, B. (2002) *Een parel aan de kroon van 's-Gravenhage: Zorgvliet, de geschiedenis van landgoed en villawijk*, Den Haag, z.j.
- Stal, C.J.J. & Kersing, V. (2004) 'Ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen', in: Smit (2004) *Den Haag – Geschiedenis van de stad 1. Vroegste tijd tot 1574*
- Stal, C.J.J. (2005a) *Een plaets so magnifijcq van gebouwen*, in: *Den Haag – geschiedenis van de stad – deel 2* (2005)
- Stal, C.J.J. (2005b) *Ruimtelijke ontwikkeling*, in: *Den Haag – geschiedenis van de stad – deel 3* (2005)
- Stal, C.J.J. (2005c) Een driegend infarct: plannen tot doorbraak', in: *Een simpele verkeersverbetering De geschiedenis van de Grote Marktstraat en omgeving: 47-70* (VOM-reeks 2005)
- Stal, C.J.J. & Veen, M. van (2005) 'Een druk en bedrijvig stadsdeel: de voorgeschiedenis', in: *Een simpele verkeersverbetering De geschiedenis van de Grote Marktstraat en omgeving: 9-46* (VOM-reeks 2005)

Stal, C.J.J., Groenveld, G. & Penning, W.E. (2007) *Historische plattegronden van Nederlandse steden, deel 10, Den Haag*, Alphen aan den Rijn, uitgeverij Canaletto/Repro

Steenhuis, M. (2009) *Deining in Delft, contouren van het architectuur- en stedenbouwwonderwijs 1900-1970*, Delft: <http://www.steenhuismeurs.nl/Producten/Publicaties/project/15/Deining-in-Delft>

Stieber, N. (2006) 'De 'City of Mind'', in: de Stad, Rotterdam: Uitgeverij 010: 249-261

Stuers, V. de (1873) 'Holland op zijn smalst', uit: *De Gids*, jaargang 37: 320-403

Stokvis, P.R.D. (1987) *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle: Uitgeverij Waanders

Stübben, J. (1890) *Der Städtebau*, Darmstadt

Taller de Arquitectura Ricardo Bofill (1991) *Plan Burgemeester De Monchyplein Den Haag*, Den Haag: Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling

Taverne, E. (2008) *Bij de gratie van het conflict. Bouwen, wonen en sturen in het tijdperk van de stuifzandsamenleving, Adri Duivesteijn Rotterdam Maaskantprijs*, Amsterdam: Sun Trancity

Terwen-Dionisius, E.M. (1983) *Zeger Reijers (1789-1857) en zijn belangrijkste werken als stadsarchitect van 's-Gravenhage*, Leiden 1983 (docteraal scriptie)

Teunissen, M. (2010) *Welstand en Monumentenzorg in Den Haag. Een historische verkenning*, Den Haag: Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling (VOM-reeks 2010 nummer 1)

Tol, F.L. van & Heiden, G.C.A. van der (1994) *Door het oog van de meester. De ansichtkaarten van Jan Woerlee*, Capelle a/d IJssel: Voet

Tromp, B. (2007) 'De wonderlijke terugkeer van de wijkgedachte', in: *Het Parool*, 29 maart 2007

Twillert, N. van (1991) *Pander & Wonen. Geschiedenis van de verbouw van een Haagse meubelfabriek tot woonwerkgebouw*

Ulzen, P. van (2010) *Dromen van een metropool De creatieve klasse van Rotterdam 1970-2000*, Rotterdam: Uitgeverij 010

Urhahn, G. & Vrolijk, L. (2000) *Wonen in de Deltametropool, een studie naar stedelijke diversiteit*, Bussum: Uitgeverij Thoth

Uytenhaak, R. (2008) *Steden vol ruimte, kwaliteiten van dichtheid*, Rotterdam: Uitgeverij 010

Valentijn, D., Camp, D., Galema, W., Broekhuisen, P., Ten Cate, G., Groenedijk, P., Hooimeijer, F., Jansen, B. & Ruitenbeek, J. (2002) *De Wederopbouw Haagse gids voor architectuur en stedenbouw in de periode 1945-1965*, Den Haag: Uitgeverij De Nieuwe Haagsche (VOM-reeks 2002 nummer 1)

Valentijn, D., Van der Ven, S., Kooijman, D., Tichelaar, M. & Samson, M. (2011) *De Haagse Passage – Geschiedenis van een nieuwe winkelfenomeen*, Wolfaert Publishers (VOM-reeks 2011 nummer 2)

Venema, H. (2000) *Buitenplaats Ypenburg Een bevlogen bouwlocatie*, Bussum: uitgeverij Thoth

Venturi, R. (1966) *Complexity and Contradiction in Architecture*, Museum of Modern Art

Venturi, R. & Scott Brown, D. (1972) *Learning from Las Vegas*,

Verbrugge, B. (1981) *Assimilatie als therapie. Den Haag, Art Nouveau, Sezession, Nieuwe kunst* : Ongepubliceerde scriptie in het Haags gemeentearchief: signatuur: M t 34

Vermeulen, P. (1995) 'verzengend wit – Richard Meiers stadhuis in Den Haag', in: *Archis*, 9-95: 16-27

Vermeulen, R. (2006) 'Wonen in een Chinese puzzel, Drie woontorens in Den Haag door Rijnboutt Van der Vossen Rijnboutt', in: *De Architect*, juli-augustus 2006: 60-63

Versteeg, C. (2010a) ' 'Kun je je veroorloven om niks aan het Spui te doen?' – Jet de Ranitz over een nieuw muziek- en danscentrum', in: *Den Haag Centraal*, vrijdag 15 januari 2010

Versteeg, C. (2010b) 'Cultuurcentrum schuift op naar hoek Spui/Kalvermarkt', in: *Den Haag Centraal*, vrijdag 6 augustus 2010

- Vidler, A. (2001) 'Diagrams of Utopia', in: Wigley, M. & Zegher, C. de (2001) *The Activist Drawing. Retracing Situationist Architectures from Constant's New Babylon to Beyond*, Cambridge Massachusetts en London : The MIT Press: 83-91
- Vijfvinkel, R., Companje, K.P., Geus, W.J. de & Hegener, M.M. (1986) '*Haags werken en werkers - 350 jaar gemeentewerken (1636-1986)*', Den Haag: gemeentewerken
- Visitatiecommissie Wijknaarpak (2011) *Doorzetten en loslatten - toekomst van de wijknaarpak*, rapporten deel 1& 2
- Vos, P. (2003) *Kredietoprvaging en insolventierisico. Overlevingskansen van bedrijven in financiële moeilijkheden de Faillissementswet*, dissertatie uitgegeven in 2010 bij Uitgeverij Kluwer bv
- Vreeze, N. de (1990) 'Tussen marktmechanisme en politieke idealen De landelijke politiek en de kwaliteit van de volkshuisvesting', in *Archis-2* 1990: 21-28
- Vries, T. de (2008) *De romantische tuinkunst van Johann David Zocher jr. (1791-1870) en Hendrik van Lunteren (1780-1848)*, ongepubliceerde eindschrijftje Cultureel Erfgoed

-
- Wiekart, K. (1985) *Den Haag, beeld van een stad*, Den Haag: n.a.l. van de tenstoonstelling 'Den Haag 45-85', 1985(?)
- Wijsenbeek-Olthuis, Th. F., e.a., red (1998) *Het Lange Voorhout: monumenten, mensen en macht*, Zwolle: Waanders
- Wijsenbeek-Olthuis, Th.F., e.a., red (2005) *Den Haag - Geschiedenis van de stad 2. De tijd van de Republiek*, Zwolle: Waanders uitgevers
- Wijsenbeek-Olthuis, Th. F. (2005) 'Wooncultuur en sociale verschillen', in: Wijsenbeek-Olthuis, 2005
- Wijermans, M. (2009) *Stedebouw & Architectuur*, nr.11 december 2009
- Wils, J. (1918a) 'De Zorg voor het stadsbeeld', in: *Centraalblad der bouwbedrijven voor Nederland en koloniën* 1918, nr.14: 106-109
- Wils, J. (1918b) 'De machine in de kunst', in: *Centraalblad der bouwbedrijven voor Nederland en koloniën* 1918, nr.34: 265-268
- Wils, J. (1919) 'Het vrijstaande monument in het moderne stadsbeeld', Een lezing voor de Haagse Kunstkring in 1919 (Transcript in het Wils archief, afgedrukt in: *Den Haag wat doe je met je ruimte?* (1981))
- Wils, J. (1922) Woninggroep 'Daal en Berg' 's-Gravenhage, in: *Bouwkundig Weekblad*, jrg.43, nr.47, 25 nov.1922: 458-463 (HGA bibliotheek P 2081.0)
- Wils, J. (1934) 'De Bouwkunst van het nieuw Den Haag', in: Van Gelder & Van Deventer red (1934) '*s Gravenhage vroeger en nu*
- Winden, W. van (1990) 'Renovatie met stijl. Een plan voor het wonen en werken in de voormalige Panderfanriek te Den Haag', in: *Archis*, 1990 nr.11
- Winden, W. van (2010) *Fusion - Pleidooi voor een sierlijke architectuur in een open samenleving*, Amsterdam: uitgeverij SUN
- Wuite, R. (1990) *Het Kortenbosch - Biografie van een Haagse arbeidersstraat van 1648 tot 1873*, Den Haag: migrantenuitgeverij Warray
- Woud, A. van der (1985) 'De Cuyperslegende', in: *Wonen TABK/Archis* 16-17, 1985
- Woud, A. van der (1988) 'Een ontwerp voor een stadsbeeld', in: *Archis* 1988 nr.11 Themanummer openbare ruimte: 13-15
- Woud, A. van der (1991) 'De kunst van het stedebouwen', in: *De Stedebouw volgens artistieke grondbeginselen* (1991): 195-218 (Vertaling van *Der Städtebau* (1889) van Camillo Sitte)
- Woud, A. van der (1997) *Waarheid en karakter, Het debat over bouwkunst 1849-1900*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Woud, A. van der (2008) *Sterrenstof, Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam: Uitgeverij 010
- Woud, A. van der (2010) *Koninkrijk vol sloppen Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam: Uitegeverij Bert Bakker

-
- Zukin, S. (1992) 'The city as a landscape of power: London and New York as global financial capitals', in: *Global Finance and Urban Living*: 195-223
- Zwinkels, C. (1978) 'Een prima procedure voor teleurstelling', in: *De Architect*, nr.11 november 1978
- Zwinkels, C. (1980a) 'Meervoudige opdracht levert niet de gewenste duidelijkheid', in: *De Architect*, nr.3 maart 1980
- Zwinkels, C. (1980b) 'Pi de Bruijn uitverkoren architect', in: *De Architect*, nr.10 oktober 1980
- Zwinkels, C. & Rodermond, J. (1980) 'Gesprek met Pie de Bruijn over zijn Tweede Kamer-ontwerp 'Een soort fatale trechter', in: *De Architect*, nr.5 mei 1980
- Zwinkels, C. (1980c) 'Drie plannen voor Haagse Binnenstad - Een 'Forum' voor stedenbouw', in: *De Architect*, nr.10 oktober 1980
- Zwinkels, C. (1982) ' 'Experimenteel grondgebruik' bij station Den Haag Centraal, de context van de Koninklijke bibliotheek', in: *De Architect*, nr.12 december 1982
- Zwinkels, C. (1987) Utrechtse Baan: verborgen schat voor Den Haag?, in: *De Architect*, nr. 11 november 1987: 73-79

Lezingen en interviews

- Lezing van Hans van Beek over Couperusduin, 2010-03-16, architect atelier PRO, voormalig welstandslid Den Haag
- Interview met Casper Postmaa, 2010-11-02, journalsit van de *Haagse Courant* en Centraal Den Haag
- Interview met Thijs Bosma, 2010-11-04, beleidsmedewerker gemeente Den Haag
- Interview met Ruud Ridderhof, 2010-11-08, beleidsmedewerker gemeente Den Haag
- Interview met Gerard van Otterloo, 2010-11-09, wethouder Den Haag
- Interview met Hans van Beek, 2010-12-10, architect atelier PRO, voormalig welstandslid Den Haag
- Interview met Peter Drijver, 2010-12-06, architect Scala, voormalig welstandslid Den Haag
- Interview met Joop Bolster, 2011-01-12, architect en vroeger huisgenoot van Duivesteijn
- Interview met Ruud Bleeker, 2011-02-16, architect supervisor voor Mariahoeve (interview met Niek van Vught en Marloes Groot)
- Interview met Joop ten Velden, 2011-03-15, raadslid Den Haag, medewerker PPD Zuid Holland
- Interview met Hans Reijnen, 2011-05-16, hoofd van de Dienst Stedelijke Ontwikkeling in de jaren tachtig
- Opmerkingen van Bram Harkes, 01-2011 op concepttekst periode 1960-70
- Interview met Jan Brouwer, Hans van Beek en Peter Drijver, 2012-10-17, drie Haagse activistarchitecten

Curriculum Vitae

Leo Oorschot (Vianen, 1960) is een Haags architect die werkzaam is bij atelier PRO. Hij is getrouwd met de Deense architecte Dorte Kristensen en ze hebben twee zoons. Hij studeerde architectuur en urban design tussen 1982 en 1988 aan de Technische Universiteit Delft bij de Faculteit Bouwkunde. Hij was daar assistent van de architectuurhistoricus Professor Alexander Tzonis en studeerde bij hem af. Na zijn studie deed hij een aantal jaren onderzoek aan de universiteit. Van 1991 tot 1996 werkte hij bij het Rotterdamse bureau KCAP (waaronder een jaar in Hamburg) en van 1996 tot 2006 bij Geurst en Schulze architecten in Den Haag. Naast zijn werkzaamheden aan gebouwen en stedelijke ensembles schrijft hij ook daarover. Voor o.a. Bauwelt, ArchitectuurNL, ArchiNed en het magazine van het Haagse Architectuur Café (HaAC) de HAACS. Van het HaAC is hij ook voorzitter en organisator van tal van activiteiten zoals debatten, lezingen, exposities en excursies.

leoorschot@hotmail.com